

ЎзССР ДАВЛАТ
БАДИИЙ АДАБИЁТ
НАШРИЁТИ
ТОШКЕНТ—1960

РАБИНДРАНАТ
ТАГОР

СОЧИНЕНИЯ

В ВОСЬМИ ТОМАХ

ТОМ
ВТОРОЙ

ГОСУДАРСТВЕННОЕ ИЗДАТЕЛЬСТВО
ХУДОЖЕСТВЕННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ УзССР
ТАШКЕНТ — 1960

РАБИНДРАНАТ
ТАГОР

АСАРЛАР

САККИЗ ТОМЛИК

ИККИНЧИ
ТОМ

ЎзССР ДАВЛАТ БАДИИИ АДАБИЕТ НАШРИЕТИ
ТОШКЕНТ—1960

Русчадан
ШАРИФ ТОЛИБ
таржимаси

Сўнг сўз
А. ГНАТЮК — ДАНИЛЬЧУКНИКИ

ΓΟΥΡΜΑΧΟΗ

ΡΟΜΑΝ

БИРИНЧИ БОВ

Срабон ойи.¹ Калькутта қуёш нурига ғарқ бўлган. Кўча тўла ўтиб турган коляска, экипаж ва пиёдаларнинг сон-саногии йўқ.

Ҳар бир хонадонда идора ё коллежга кетувчиларга атаб саватчаларга балиқ ва сабзавот жойлаб қўйилган; ўчоқлардан тутун чиқиб турибди — аёллар но-нушта тайёрлаш билан овора.

Шафқат деган нарсани билмайдиган Калькутта жуда катта савдо-сотик шаҳри. Аммо юзлаб катта ва кичик кўчаларига қуёш заррин нур сочиб турган бу шаҳар бугун жуда ҳам яшариб кетгандай.

Шундай кунлардан бирида, Бинойбушон болохона айвонига чиқиб, ўтган-кетганларни кўздан кечириб турган эди. У коллежни битирган бўлса ҳам, ҳали ҳеч қаерда ишламасди. Биной ҳар хил мажлис чақириб, газеталарга унча-мунча ёзиб тургани билан бу ишлар уни буткул банд этмасди. Бугун, нима қилсам экан, деб айвонда хаёл суриб турган эди, қўққисдан кўнглида қандайдир ташвиш пайдо бўлди.

Қўшнисининг томида нима учундир қарғалар қағиллашиб, равоннинг бир бурчагида чумчуқлар чириллаб, уя солиш пайига тушиб қолишди. Бинойнинг ташвиши кучая борди.

¹ Срабон — ҳинд календарининг тўртинчи ойи, июль — август ойларига тўғри келади.

Нарироқдаги бир дўкон олдида узун, кенг либос кийган дарвиш — вишнупараст

...Қафасдан қутулган сирли бу қушча
Қайга учар экан қанотин қоқиб,
Оҳ, агар тутиб ололсам уни,
Севгим ҳалқасини қўярдим тақиб.

деб хониш қиларди.

Биной, бу дарвишни чақириб келиб, шу ажиб қуш куйини ёзиб олсам яхши бўларди, деган хаёлга борди. Бироқ саҳар чоғида устингга кўрпа тортиб олишга ҳамиша халақит берувчи эринчоқлик, бу сафар ҳам уни ниятидан қайтарди. Биной дарвишнинг ёнига бормади, унинг байтини ёзиб ҳам олмади, лекин бу байт куйи унинг қулоғидан нари кетмасди.

Кутилмаганда уйи олдида бир жуфт от қўшилган катта карета коляскага бориб урилди. Колясканинг бир ғилдираги ўқидан чиқиб кетса ҳам, карета ғизиллаб кетаверди. Биной югуриб кўчага чиқди-ю, бир томонга қийшайиб кетган коляскадан ўн етти ёшлар чамаси бир қиз тушганини, анча ёшга бориб қолган яна бир нуроний кишининг коляскадан тушмоқчи бўлиб уринаётганини кўрди.

Биной югуриб бориб унинг қўлтиғидан ушлади, ранги оқариб кетганини кўриб:

— Бирон шикаст еганингиз йўқми?— деб сўради.

— Йўқ, йўқ, ҳеч нима бўлгани йўқ.— Мўйсафид кулмоқчи бўлди, лекин кулишга мажоли келмади, шу топдаёқ ҳушидан кетадигандай кўринарди. Биной уни қўлтиғидан маҳкамроқ ушлаб олди:

— Бу менинг уйим, кира қолинг,— деди қўрқиб кетган қизга қараб.

Чолни каравотга ётқизишди. Қиз у ёқ-бу ёққа қараб бурчакдаги кўзани кўриб қолди. Стаканга сув қуйиб мўйсафиднинг юзига сепди.

— Доктор чақирिशнинг иложи бўлармикин?

Врач Бинойнинг ён қўшнисини эди. Дарров унга хизматчисини юборди.

Мўйсафидни олиб киришган уйда, каравотнинг рўпарасида деворга тақаб қўйилган стол устида ойна, мой шиша, тароқ, шетка ётарди. Биной қизнинг орқасида шу ойнадан кўзини узмай қараб турарди.

Биной болалик чоғидан умри ўқиш билан ўтиб, тарки дунё қилган одамдай ҳаёт кечирар, одамлар тўғрисидаги билганлари китобдан олган маълумотлар бўлиб, у ҳали яхши оилада тарбия топган бирон қизга дуч келмаган эди.

Йигит ҳамон ойнадан кўзини узмасди. Бу қандай дилбар сиймо. Аёллар ҳусни нималигига ҳали йигитнинг ақли етмаса ҳам, лекин кекса отасининг устида парвона бўлиб турган бу меҳрибон қизнинг чиройи уни маст қилгандай бўлди.

Бир оздан кейин чол оғир нафас олиб кўзини очди-да, қизнинг номини атаб чақирди. Қизнинг ўпкаси тўлиб, мўйсафид устига яна ҳам энгашиб паст овоз билан:

— Дада, қаерингиз оғрияпти?— деб сўради.

— Узим қаердаман?— мўйсафид ўрнидан турмоқчи бўлган эди, ёнига Биной келиб:

— Қўзғалманг, бир оз дам олинг, ҳозир доктор келади,— деди.

Шунда бўлган ҳодисаларнинг ҳаммаси мўйсафиднинг эсига келиб:

— Бошим, мана бу ери бир оз оғрияпти,— деди.

Шу он қадам товуши эшитилиб, доктор кириб келди. У беморни кўриб, бирон жиддий зиён етмаганини айтди ва иссиқ сут билан бир оз брэнди¹ ичишни маслаҳат берди. Доктор кетгандан кейин қиз отасининг бетоқат бўлганини сезиб, сабабини ҳам дарров фаҳмлади.

— Ташвишланманг,— деди қиз.— Ҳозир кетамиз, доктор ҳақини ҳам, дору пулини ҳам юбортираман.

Қиз Бинойга бир қараб қўйди. Бу кўзлар мунча ҳам чиройли! Шу топда Бинойдан, бу кўзлар қанақа — каттами ё кичикми, қорами ё қўй кўзми деб сўрасалар, у жавоб беролмасди. Бу кўзларда порлаб турган ажойиб матонат, осудалик ва куч йигитни лол қилиб қўйганди. Бу кўзларда ҳадиксираш ёки юраксизликдан асар ҳам йўқ эди.

— Доктор ҳам унча узоқ кўргани йўқ, шу сабабдан сиз... мен...

¹ Б р э н д и — спиртли ичимлик.

Қиз Бинойга қараган эди, Биной гапини чала қолдирди, лекин доктор ҳақини олмасликнинг ҳеч иложи йўқ эди. Мўйсафид:

— Брэнднинг ҳам кераги йўқ,— деб гап бошлаган эди, қизи унинг сўзини бўлди:

— Нега ундай деяпсиз, дадажон? Доктор айтди-ку!

— Докторлар айтишаверади, уларнинг расми шунақа. Иссиқ сут ичсам бас, тузалиб кетаман.

Мўйсафид сут ичиб бир оз ўзига келгандан кейин, Бинойга қараб деди:

— Энди кетсак ҳам бўлар. Сизни ҳам жуда ташвишга солиб қўйдик...

Қиз ҳам қайрилиб йигитга боқди.

— Извошга одам юборса бўлармикин?

— Йигитчани яна безовта қилмоқчимисан?— деб ташвишланиб қолди отаси.— Ҳовлимиз яқин-ку, пиёда кетсак ҳам бўлади.

— Йўқ, йўқ, дадажон. Пиёда юришингиз тўғри келмайди.

Мўйсафид ҳеч нима демади, Биной шошилиб извошга кетди. Мўйсафид коляскага ўтирмасдан бурун йигитдан:

— Исми шарифингиз нима?— деб сўради.

— Бинойбушон Чаттопадхая.

— Менинг номим Пореш Чондро Бхоттачаржо. Қўшни эканмиз, етмиш саккизинчи ҳовлида турамиз. Фурсатингиз бўлганда йўқлаб кирсангиз, беҳад хурсанд бўлардик.

Қиз индамай кўзларини Бинойга тиқиш билангина бу таклифни қувватлади. Биной шу дамдаёқ жон деб улар билан бирга борардику-я, лекин беодоблик бўлмасмикин, деган андишага бориб, ноилж ўрнидан қўзғалмай турди. Коляска юриб кетганда қиз Бинойга бош ирғаб қўйди. Кутилмаган бу ишорадан дили така-пука бўлган йигит нима жавоб қилишини ҳам билмади.

Йигит уйига қайтиб киргач, свсарлигидан жаҳли чиқиб, тоза койинди.

Биной шу одамлар келиб кетгандан бери босган ҳар бир қадамини эслаб кўрган эди, назарида ўлар-

дай анқов одам сингари иш тутгандай бўлди. Биной шу ҳодисанинг ҳамма тафсилотларини гўё қайта бошдан кечиргандай бўлди. Уша пайтда бундай десам, бундай қилсам бўларди, деб ўзига ўзи танбеҳ берди. Бироқ... фурсатни қўлдан берган эди.

Биной бўлмасига чиқиб, карзвот устида қизнинг эсидан чиқиб қолган рўмолчасига кўзи тушди, қиз отасининг юзини шу рўмолчаси билан артиб ўтирган эди. Йигит югуриб бориб рўмолчани қўлига олди. Шу билан яна дарвишнинг қўшиғи бутун вужудини қамбаб олди.

...Қафасдан қутулган сирли бу қушча...

Туш вақти. Куннинг иссиғига сира чидаб бўлмайди. Шаҳарнинг савдо-сотиқ маркази томон оқиб бораётган экипажларнинг сон-саногии йўқ. Бинойнинг қўли ҳеч нарсага бормай қолди. Умрида ҳеч қачон қалбида бундай шодлиғу, бу қадар дард-алам сезмаган эди. Унинг кулбаси, уни тўрт томондан ўраб олган бу ифлос шаҳри азим унинг кўзига бирданига қандайдир хаёлий бир нарсадай кўриниб қолди. Биной ўзини қандайдир ажойиб бир мамлакатдан, ҳеч қонун-қонилани билмайдиган, йўқ нарса бор бўладиган, хаёл ҳақиқатга айланадиган, хунугу бедаволар гўзал қиёфага кирадиган мамлакатдан қайтиб келгандай ҳис қилди. Жазирама срабон офтоб нурлари унинг миясини қиздирар, қонига чўғдай қуйилиб турарди, кундалик ҳаёт икир-чикирлари устига заррин шуъла сочарди. Бинойнинг бирон бир катта иш қилгиси келди. Нима қилсин? Ахир у ўртамиёна оддий одам-ку! Туррадиган уйининг ҳам файзи йўқ, лаш-лушлари сочилиб, уйи ивирсиб ётибди, ётоғи ҳам озода эмас. Уйда кўпинча гул бўларди, бугун ўчакишгандек бирон гул барги ҳам йўғ-а. Ҳамма, Биной мажлисларда чиқиб гапиришга жуда уста бўлган, деб гапириб юради. Вақти келиб машҳур нотиқ бўлиши турган гап. Бу кун бўлса аксига олиб, оғзидан биронта ҳам бамаъни гап чиқмаса-я... «Ҳалиги катта қарета келиб уларнинг коляскасига урилган ондаёқ кўчага сакраб тушганимда эди,— деб хаёл суриб ўтирарди. Биной,— отлар-

нинг жиловидан тутиб олиб дарров тўхтатардим». Биной ўзини шундай қаҳрамон хаёл қилиб, беихтиёр ойнага қаради.

Кейин деразадан кўчага қараган эди, уйнинг номерини қараётган етти ёки саккиз ёшлар чамасидаги бир болага кўзи тушди.

— Шу ер, шу! Худди ўзи!— Бола Бинойни ахтариб келганига у ҳеч шубҳа қилмади. Кавушини судраб, зинапоядан тез тушди, суюниб боланинг қўлидан тутди-да, уйига олиб кирди.

— Опам юбордилар,— бола қўлидаги конвертни узатди.

Йигит конвертда аёл кишининг қўли билан ёзилган ўз номини ўқиди. Конвертда бир неча рупиядан¹ бошқа ҳеч нарса йўқ эди.

Бола кетмоқчи бўлиб қайрилган эди, Биной уни дарров кеткизгиси келмай уйига олиб кирди.

Бола опасига жуда ўхшаб кетар, лекин бир оз қорачароқ эди. Биной болага разм солган эди, қалбида яна бир бор муҳаббат жўш урди.

Жуда синчков бола экан. Уйга кириши билан аввал деворда осилиб турган суратга қаради.

— Ким бу?— деб сўради у.

— Дўстим.

— Дўстим? Дўстингиз ким ўзи?

Биной мийиғида кулиб қўйди.

— Сен уни танимайсан. Оти Гоурмаҳон, мен уни Гора² деб чақираман. Бирга ўқиганмиз.

— Ҳали ҳам ўқийсизми?— деб сўради бола.

— Йўқ, ҳозир ўқимайман.

— Ҳамма ўқишларни битқизганмисиз?

Бинойнинг мақтангиси келди:

— Ҳа, ҳамма ўқишни тамом қилиб бўлганман.

Ҳайратда қолган бола хўрсиниб қўйди. Афтидан, у, э, ҳамма ўқишларни тамом қилишимга ҳали қанча бор деб ўйлаб қолган бўлса керак.

— Отинг нима?— деб сўради Биной ҳам ундан.

¹ Рупия — Ҳиндистон пули (бир рупия 84 тийинга тўғри келади).

² Гора (Гоур) — оқ, оппоқ дегани.

— Шотиш Чондро Мукхопадхая.

— Мукхопадхая?

Секин-аста ҳамма нарса аён бўлди. Пореш-бобу¹— уларнинг ўз отаси эмас экан, уларни гўдаклик вақтларидан буён тарбиялаб келаркан. Опасининг исми Радхарани экан. Пореш-бобунинг хотини уни Шучорита деб чақирар экан.

Биной билан Шотиш бирпасда иноқ бўлиб қолишди, бола кетмоқчи бўлган эди, Биной уни тўхтатиб сўради:

— Ёлғиз кетгани қўрқмайсанми?

— Манми, ҳамма вақт ўзим ёлғиз юраман,— деб жавоб берди Шотиш мақтаниб.

— Сени кузатиб қўяман.

— Нима кераги бор, ўзим кетавераман.

Бола, менга ишонмас экан, деб хафа бўлиб тумшайди-да, ёлғиз ўзи юрганларидаги қизиқ-қизиқ воқиаларни ҳикоя қила бошлади. Биной уни нима вадан дарвозасигача кузатиб қўйганини бола асло тунмади.

— Бизникига кирасизми?

Бинойнинг жуда киргиси бор эди-ю, лекин:

— Йўқ, бошқа сафар,— деб жавоб берди.

Йигит уйига қайтиб келиб, чўнтагидан конвертни олди, анчагача унга қараб турди. Конверт устига ёзилган хатга тикилиб, кўзи тўйгунча ўқиди, ҳар бир ҳарфи, ҳатто ҳар бир чизигини ёдлаб олди. Кейин конвертни ичидаги пули билан эҳтиёт қилиб қутчасига солиб қўйди.

Пулга ҳар қанча зор бўлганида ҳам, шу бир неча рупияни сарф қилмай сақлаб қўяди.

И К К И Н Ч И Б О Б

Ёмғир мавсумида кечқурунлари одатда ғира-шира қоронғи бўлиб, ҳаво нам бўлиб оғир тортади, қоронғилашган осмонда паға-паға қоп-қора булутлар сузиб

¹ Бобу — жаноб, муҳтарам. Кўпинча ўқимишли кишиларга айтилади.

юради, шундай кечаларда Калькутта тумшуғини думига қўйиб ҳурпайиб кулча бўлиб ётган катта мтга ўхшаб кетади.

Кеча оқшомдан буён ёмғир ёғиб, кўчалар лой бўлиб кетди. Бугун ёмғир тинса ҳам, пастак, вазминбулутлар ҳавонинг очилишидан дарак бермасди. Бундай кунларда кишининг на уйда ўтиргиси, на кўчага чиққиси келади.

Икки йигит уч қаватли уйнинг нам томига чиқиб ўтиришиб олган. Булар қадрдон дўстлар. Булар ёш болалик чоғларида, мактабдан кслиб, шу томда шаталоқ отиб юришни яхши кўришарди; коллежда имтиҳон вақтларида худди телбалардек овоз чиқариб дарс тайёрлаб, томнинг у бошидан-бу бошига юрганлари юрган бўларди; иссиқ кунларда овқатни ҳам томда ейшарди. Кечки овқатдан кейин кўпинча то ярим кечагача гаплашиб ўтиришар, баъзида шу томда палос устида кўзлари уйқуга кетиб, то офтоб чиқиб уларни уйғотмагунича ухлаб ётишарди. Бу ёш йигитлар коллежни тамом қилганларидан кейин, шу томда ойда бир марта «Ҳинд ватанпарварлар жамияти»нинг мажлиси бўлиб турарди, бу дўстлардан бири шу жамиятнинг раиси, иккинчиси котиби эди.

Бу жамият раисининг номи Гоурмаҳон эди. Отаналари ва ёру биродарлари Гора деб атайдиган бу йигит юз-кўзлари-ю, баста-қомати жиҳатидан бошқалардан ажралиб турарди. У, бирон қора ери йўқ оппоқ йигит эди, шу ваядан коллеж ўқитувчилари унга «оқ тепа» деб ном беришган эди. Бўйи олти футга яқин бўлиб, елкалари кенг, мушлари йўлбарс панжаларига ўхшаб кетарди, товуши шу қадар ўткир ва кучли эдики, унинг овозини эшитганлар бир чўчиб тушар, қўрқиб: «бу ким бўлди?» деб сўраб қолишарди. Горанинг юз бичими ҳам катта бўлиб, чеҳраси маънодор эди: жағи билан ияги туртиб чиққан, қоши сира билинмас, катта манглайи нақ кўзидан бошланиб кетарди. Лаблари ингичка, юмуқ бўлиб, бурни лаблари устида худди қиличдай ниш тортиб турар, ўткир, кичкина кўзлари тешиб юбораман дегандай тикилиб турарди. Гора ҳамиша қаёққадир, узоқ-узоқларга назар ташлаб тургандай бўларди, лекин

кўринишдагина шундай эди. Ҳолбуки шу онда у ёни-веригаги нарсаларни кўздан кечириб турарди. Бу ёш йигитни истараси иссиқ деб бўлмасди-ку, лекин унга кишининг кўзи тушмаслиги ҳам мумкин эмасди. Бир кўрган киши ундан кўзини узолмасди.

Унинг дўсти Биной, ҳамма ўқимишли банголлар сингари, камтар, серғайрат йигит эди. Ажойиб табияти билан ўткир зеҳни унинг ҳуснига ҳусн қўшиб турарди. У яхши ўқирди, йилдан-йилга стипендия олиб турарди. Гора бўлса ўқишда ўртоғидан орқада эди. У на Биной сингари ўқишга қунт қилар, на у сингари зеҳни ўткир эди. Оғайниси сингари янгиликка дарров фаҳми ҳам ета қолмасди. Имтиҳонларда унинг жонига Биной ёра кирарди.

— Менга қара,— деб дўстига сўз қотди Гора,— Обинаш бараҳманларга қарши чиқиб гапирганида нега бунчалик жаҳлинг чиқди? Ахир, бу фақат унинг масалага зийраклик билан қарашини исбот қилади-ку.

— Ҳали шундай дегин! Ақлинг етмаяптими? Яна савол бериб ўтирганингда ҳайронман.

— Шундай деб ўйласанг, хато қиласан. Инсон боласининг асли шундайки, у кишиларнинг қонун ва урф-одатларини бузган ва бу қонун, бу урф-одатларни ўз билганича ўзгартирганларнинг қилмишларини маъқул кўрмайди. Эртами-кечми, бир кун келиб уларнинг хато йўлга кирганларини тушуниб олади, уларнинг ишониб юрган нарсалари сохта эканлигига кўзи етади-да, шу билан уларнинг яхши ниятлари ёри биродарларининг бошига бало бўлиши турган гап. Кўра-била туриб жамиятга хилоф иш қилувчилар учун ҳар хил жазо бор, бу жазо шулардан бери, холос.

— Лекин мен, ҳамма табиий нарса яхши, деган фикрга қўшилолмайман,— деб жавоб берди Биной.

— Э, яхшиси билан ҳам, ёмони билан ҳам нима ишим бор,— деб жаҳл қилди Гора.— Агар бу дунёда икки-учта яхши одам бор бўлса, шу ҳам катта гап. Қолган ҳаммаси қандай бўлса, шундай қолаверсин. Бўлмаса, ҳеч нима бўлмайди — иш ҳам, ҳаёт ҳам. Агар одамлар бараҳманларга мансубликлари билан мақтанишни «қаҳрамонлик» деб билсалар, бараҳман

бўлмаганларнинг уларни ёмонотлиқ қилиши сингари «бахтсизлик»ка тан беришлари керак. Бировлар кеккайиб юрса, бошқалар ҳеч вақт уни ҳавас қилмайди. Шундай бўлганда ҳам, бу нарсадан кишиларга ҳеч қандай наф бўлмасди.

— Мен бир гуруҳ одамларни айтаётганим йўқ, лекин шахс...

— Бир гуруҳ одамнинг танқиди нима дегани,— деб унинг сўзини бўлди Гора.— Бу фақат ғоялар муҳокамаси. Бизга бўлса худди шу айрим шахснинг танқиди керак. Мана сен олижаноб бир йигитсан, ахир, ўзинг ҳеч вақт бирон кишини танқид қилмаганмисан?

— Танқид қилганман, қилганда ҳам, тез-тез танқид қилиб турардим, лекин ўша ишимдан ҳозир ўзим уялиб юраман.

— Йўқ, Биной, бу ишинг ярамайди!— Гора ўнг қўлини мушт қилиб олди,— бундай қилиш ярамайди! Биной бир оз жим турди-да, кейин:

— Нега? Нимадан қўрқасан?— деб сўради.

— Қараб турсам, сен ожизлар йўлига кириб олибсан.

— Ожизлар йўлига?!— деб Биной ўрнидан туриб ҳам кетди.— Сен ўзинг нима деяпсан, агар хоҳласам, ҳозироқ уларнинг ёнига боришим мумкин. Мени таклиф қилишди ҳам, лекин мен бормайман.

— Шундайдирку-я, лекин улар ҳеч ёдингдан чиқмай қолибди-ку. Кеча-кундуз ўйлаганинг: «бормайман, бормайман, бормайман» бўлиб қолибди. Бундан кўра борганинг маъқулроқ.

— Нима, боргин демоқчимисан?

— Йўқ,— деб жавоб берди Гора, тиззасига бир уриб.— Сенга бор деганим йўқ. Лекин шуни яхши билиб қўй, агар борсанг, бутунлай ўшаларнинг тарафини олиб кетасан. Эртасигаёқ «Бараҳма Самож»га¹ кириб, жони жаҳдинг билан уни тарғиб қиладиган бўлиб қоласан.

¹ «Бараҳма Самож» («Бараҳма жамияти») — 1828 йилда Бангол тараққийпарвари Рам Мохон Рай (1772—1833) таъсис қилган ҳинд мазҳабларидан бири. Сўнг сўзга қаралсин.

— Шундай дегин! Кейин-чи?

— Кейинми? У ёғини айтсам хафа бўлмайсанми? Сен бараҳман¹ фарзандининг жон берадиган жойинг ахлатхона бўлади. Бундан бошқа сенда ҳеч қандай қонда-тартиб деган нарсанг қолмайди. Компаси бузилиб қолган дарға сингарини шарқ билан ғарбнинг қаёқдалигини ҳам биллолмай қоласан, кемани портга маълум йўл билан олиб бориш — хурофот ва калтабинликдир, чинакам раҳнамо тасодифга кўз тикиши лозим, деб ўйлайдиган бўлиб қоласан. Лекин бу мавзу устида тортишиб ўтиришга тоқатим бор дейсанми!— Сен боравер! Ўзинг ҳамини жар ёқасига бориб олиб, доим бизни хавотир қилиб қўясан-а, бу нима қилганинг?

Биной кулиб юборди:

— Биласанми, докторлар умидларини узиб қўйганда ҳам, беморлар ҳамма вақт жон беравермайди. Мен бўлсам ҳали ҳеч ажалимдан хабарим йўқ.

— Хабаринг йўқми?

— Йўқ.

— Томир уришинг заифлашганини сезмаяпсанми?

— Бэ, томир уришим жуда жойида.

— Агар бирор нозанин уйингга ғайри диннинг овқатини келтирса, бу овқат сенга ҳаром кўринмай-дими?

Биной қизариб кетди.

— Бас, Гора, бас қил!

— Нега? Нима, бирон сирни очиб қўйдимми? Ахир, у нозанин қўлларига офтоб ҳам тушмайдиган одобли хотинлардан эмас-ку? Эркакларнинг қўлини қисиб қўядиган нозик бармоқларни тилга олиш сени бетоқат қилиб қўяркан, бас, бу ҳалокатнинг энг тўғри аломати бўлмай, нима?

— Биласанми, Гора, мен хотинларга сажда қилган ва шастрлар²...

¹ Бараҳман—Ҳиндистондаги тоифа-табақалар иерархиясида энг юқори ўрин тутган тоифа аъзоси. Қадим замонларда бараҳманлар тоифаси коҳинлар тоифаси эди.

² Шастрлар— қадимги ҳинд муқаддас китоблари, уларда ҳиндуларнинг вазифалари, шунингдек ҳар турли илмий ва фалсафий таълимотлар баён этилган.

— Хотинларга сажда қилишингга шастрларни далил келтирмай қўя қол. Бу сажда қилиш эмас. Бунинг асл маъносини айтсам, мени бўғизлаб қўяр экансан-да.

— Шунчаки жаҳлинг чиқиб турибди, холос.

— Шастрларда хотинлар ҳақида: «Уйга нур сочган аёл ҳурматга лойиқ» дейилган. Ана шу фазилатлари учун уларни ҳурмат қилса арзийди, лекин инглизлар русуми билан эркакларнинг юрагини ўртаганлари учун ҳурмат қилишни ҳурмат деб атагандан атамаган яхшироқ.

— Ахир, Гора, олижаноб туйғуга бирон доғ теккан бўлса ҳам, унга шундай кўз билан қараш керакми?

— Менга қара, Бину,— деб тоқатсизлик билан унинг гапини бўлди Гора,— ҳозир сен тўғри муҳокама қилишдан ожизсан, шундай бўлгандан кейин менга ишониб гапимга қулоқ сол: инглиз китобларида хотин-қизлар ҳақида ёзилган чиройли гап-сўзлар остида ҳайвоний ҳирслар пинҳон бўлиб туради. Чиндан ҳам иззат-ҳурмат қилса арзийдиган асл аёл аввало оила онаси, бенуқсон уй бекаси дур. Агар хотин кишига мана шу ўлчовдан қараб қойил бўлсанг — хотин-қизларнинг қадри-қимматига заррача ҳам таҳқир кўзи билан қарамаган бўласан. Борди-ю, хаёлларинг Пореш-бобу хонадони атрофида гир капалак бўлиб қолгани нимаданлигини билишни истасанг, билиб қўй, бунинг оти инглиз тилида «муҳаббат» дур, лекин, зинҳор, инглизларга ўхшаб, бу муҳаббатни дунёдаги ҳамма нарсадан аъло деб тушунма, ўзингни мудҳиш хато қучоғига ташлама!

Биной биров тарсаки билан туширгандай ўрнидан сапчиб турди.

— Бас қил, Гора, овозингни ўчир! Етар!

— Нега? Бирон ножўя гап айтганим йўқ. Афсуски, биз кўпинча эркак билан хотин ўртасидаги муносабатнинг асл маъносига ақлимиз етмайди-да, кўп вақтлар шу муносабатларга баъзан шоирона ранг бериб юрамиз.

— Тўғри айтасан, биз ҳирсиётга берилиб кетиб эркаклар билан хотинлар ўртасидаги оддий муноса-

батларни бузиб юборамиз-да, уларни хато англаб юрамиз, бу гапингни тан оламан. Лекин, шундай бўлса, бунга фақат ажнабийлар гуноҳқорми? Инглиз китобларидаги фикрлар нотўғри бўлса, хотин-қизларга ишончсизлик билан қарашимиз ҳам тўғри эмас. Ахир, эркакларни ҳалокатли ҳирсиётдан қутқариб қолмиш учун бир хил китобларда муҳаббат мақталиб унга мадҳиялар ўқилади, уни олижаноблик даражасига кўтардилар, бошқалар бўлса муҳаббатнинг зарарларини ҳаддан ошириб, хотин-қизларни инкор этишни тарғиб қиладилар, ҳолбуки ҳаммаси, аслида, ўша бир туйғунинг ўзига турлича муносабатдан бошқа нарса эмас, демак, бирисини ёмонотлиқ қилар экансан, иккинчисини оққа чиқаришинг ярамайди.

— Йўқ,— деди Гора. Мен хато қилибман. Аҳволинг унчалик ночор эмас экан. Сафсата сотишни билар экансан, бемалол ошиқи беқарор бўлишинг ҳам мумкин, лекин яхшиликни раво кўрадиган дўстингнинг маслаҳатига кирсанг, фурсат борида танангга бир ўйлаб кўр.

— Сенга нима бўлди ўзи, ақлдан оздингми?— деб хитоб қилди Биной.— Яна менинг муҳаббатимдан гап очиб қолдинг. Гап унда эмас. Пореш-бобу оиласи ҳақида эшитганларимнинг ҳаммаси уларга ҳурматимни оширди, холос. Уларнинг ҳаётини яхшироқ билиб олишга қизиқиб қолганимнинг сабаби шундан ҳам бўлса керак.

— Жуда соз! Лекин, ўзингдаги бу майл ўтига сув қуйишинг лозим бўлади. Зсология бобидаги тадқиқотларинг тугамай қола қолсин. Улар бамисоли ваҳшийлардир, агар сен уларнинг ҳаёти билан танишиш ниятида уларникига бориб турсанг, охири шу бўладики, кокилинг ҳам кўринмай қолади.

— Гора дейман, сен бир нарсада хато қияпсан. Нима учундир, сен, худойи таоло бутун куч-қувватини сенга ато қилгану, биз осий бандаларни фақат ожиз махлуқлар деб билсанг керак.

Биной худди арзи ҳол қилгандай бўлди. Гора ҳайратда қолиб Бинойнинг елкасига қоқиб қўйди.

— Ростдан ҳам, ҳақ гапни айтяпсан! Чиндан ҳам шундай нуқсоним бор!

— О!— деб инграгандай бўлди Биной.— Ҳали бу нима, ундан ҳам жиддийроқ нуқсонларинг бор. Сен ҳатто, кишининг бели қандай зарбаларга бардош беришини ҳам билмайсан.

Шу пайт семиз бир киши ҳаллослаб томга чиқиб келди. Бу Горанинг ўғай акаси Моҳим эди. У:

— Гора!— деб унинг номини атаганда йигит:

— Нима?— деди-ю, шошиб ўтирган стулидан турди.

— Томимизга осмон тушиб кетмадимикин деб, хабар олгани келдим. Нима бўлди? Инглизларни ҳайдаб юбординглар-у, ҳозир улар Ҳинд океанининг ўрталарига бориб қолишдими дейман? Бундан инглизларга зарар етганига ақлим бовар қилмайдику-я, лекин сенинг шердай бўкиришинг катта келинни жуда безовта қиляпти, бечора пастда боши оғриб ётибди.

Моҳим шундай деб бурилди-ю, секин пастга тушиб кетди.

Гора уялиб кетди, яна негадир аччиғи ҳам келди — ўзидан хафа бўлдими ёки яна бошқа бировданми, ишқилиб аччиғи чиқди. У жим бўлиб қолди, сўнгра, хаёлчанлик билан гап бошлади:

— Мен ҳар нарсага ҳаддан ташқари зўр бераман, бу ишим бирон кишининг кўнглига тегар деб ўйламайман ҳам.

Биной Горанинг ёнига келди-да, эркалаб унинг қўлидан тутди.

учинчи бов

Горанинг онаси томга чиққанда, Гора билан Биной энди пастга тушмоқчи бўлиб туришган эди. Биной аёлнинг хоки-пойини кўзига суртди.

Анондомойини кўрган одам уни Горанинг онаси деб ўйламасди. Анондомойи қадди-қомати келишган, миқти аёл эди, гарчи сочига оқ аралашган бўлса ҳам, кўзга унча ташланмасди. Бир қарашда уни қирққа кирган деб бўлмасди. Анондомойининг юз-кўзлари жуда ҳам чиройли, худди моҳир санъаткорнинг қўли билан тарошланган ҳайкал сингари эди. Ақли, зеҳни

Ўткирлиги кўзларидан кўриниб турарди. Бадани Горанинг баданидан қорачароқ эди. Анондомойининг бир хусусияти кўзга ташланиб турарди: сорийси¹ остидан ҳамма вақт кўйлак-лозим кийиб юрарди. Мен ҳикоямда тасвирлаётган замонларда фақат ёшлар ички кўйлак-лозим кийишарди, анча ёшга борган, кўлни кўрган хотинлар буни христианлик деб билишарди, ич кўйлак-лозим кийиш расм эмасди. Лекин Анондомойининг эри Қришнодоял-бобу комиссариатда ишларди. Анондомойи болалик чоғидан у билан ғарбда яшаган, шу сабабдан тузукроқ кийиниб олиш уят ёки кулгили бўлади деган гапни хаёлига ҳам келтирмасди.

Анондомойи куни бўйи уй-рўзғор ишлари билан банд бўларди: идиш-товоқ ювар, супуриб-сидирар, кир ювар, овқат пиширар, кийим тикар, харид-харжларнинг ҳисобини қилар, кир ёяр, қариндош-уруғлари ва қўни-қўшниларидан хабар олиб турар, шунча юмушлардан кейин яна бўш вақти ҳам бўларди. Тоби келишмай қолса, ҳеч парво қилмасди.

— Менга ҳеч нима бўлмайди,— дерди у ҳар вақт,— ўзимни бирон иш билан овутмасам бўғилиб кетаман.

— Пастдан Горанинг товуши эшитилдими,— дели эшикдан кириб келган Анондомойи — биламанки, Биной келган. Шунча кундан буён уйимиз худди сув қуйгандек жимжит эди. Болагинам, нима бўлди, нега келмай қолдинг? Ё тобинг қочиб қолдими?

— Йўқ, ойижон,— Биной хижолат тортди,— бетоблигим шу бўлдики, ёмғир ёға бериб жонга тегди.

— Ҳа, бўлмаса-чи,— деб Гора гапга аралашди.— Ёмғир тинса, Биной офтобни баҳона қилади. Ҳамма гуноҳни худоларга ағдаришдан осони йўқ, чунки улар ҳеч нимага жавобгар эмас-да. Лекин асл сабабини кишининг виждони билади, холос.

— Гора, нималар деб вайсаяпсан?

— Рост-да, Гора,— деб Бинойнинг ёнини олди Анондомойи,— ундай дема, ахир, одам деганинг баъ-

¹ Сорий — яхлит бир бўлак мато, ҳинд аёлларининг ёппирич кўйлаги.

зан дили хира бўлиб, баъзан ёришади. Одам боласи ҳамма вақт бир зайлда юрсин деб бўладими, ахир! Қўйинглар, гапни чўзсак, жанжал чиқиб кетади, яхшиси, Бину, бу ердан кета қолайлик. Юр меникига кирамиз, сенга бир нималар атаб қўйганман.

— Йўқ, ойижон,— деб Гора зарб билан бошини чайқаб қўйди.— Биной сизникига чиқмайди.

— Буни қаранглар-а! Нега, ўғлим? Сени юр деяганим йўқ-ку. Отанг ҳам шу кезларда шундай тақводор бўлиб кетдики, ўз қўли билан тайёрлаган овқатни ейди, холос. Болагинам, Бину сенга ўхшаган мутаассиб эмас, сен бўлсанг, уни ҳеч ёнингдан жилитгинг келмайди.

— Керак бўлса, унга зўрлик қилиб бўлса ҳам ёнимдан жилитмайман! Христиан қизи Лочмияни ҳайдаб юбормагунингизча, сизникида бирон овқат ейиш ҳам мумкин эмас.

— Ҳой Гора! Бу гапларингни қўйсанг-чи, болам! Ҳамиша ўшанинг қўлидан овқат еб келгансан, сени кўтариб катта қилган ҳам шу. Яқингиналарда ҳам ўша тайёрлаган қайла солинмаса, овқатни овқат ўрнида кўрмасдинг. Ёшлигингда чечак чиққанда сени қўлидан туширмай парвариш қилганлари сира ёдимдан чиқмайди...

— Бўлмаса, нафақа белгиланг-да, ер олиб беринг, уй солиб беринг, нимани лозим кўрсангиз ҳаммасини қилинг-у, лекин уни бу ерда қолдириб бўлмайди.

Гора, ўзинг нима деясан, болам, ҳамма нарсани ҳам пулга сотиб олса бўлади, деб ўйлайсанми? Унга еринг ҳам керакмас, уйинг ҳам, сени кўрмаса жонидан кечади қўяди.

— Ундай десангиз, майли, тураверсин. Лекин, Бину сизнинг уйингизда овқат емайди. Қонунни ҳурмат қилиш керак, қонун, бузиш учун чиқарилган эмас, ойижон, шундай олим бир зотнинг қизи бўла туриб, урф-одатларга риоя қилмаслигингиз, фақат...

— Оҳ, илгарилари урф-одатларга бўйсунардим,— деб унинг сўзини бўлди Анондомай,— шу туфайлидан озмунча кўз ёши тўкмадим... Ушанда қаёқда эдинг? Ҳар кун Шивага ибодат қилардим, отанг

бўлса келарди-да, унинг суратини ирғитиб юборарди. Ушанда нотаниш бараҳман қўлидан овқат олишни ўйлаганимда ҳам эгим жимирлаб кетарди. У замонларда темир йўллар оз эди; оғзим овқат кўрмай, гоҳ ҳўкиз аравада, гоҳ почта аравада, гоҳ тахтиравонда, гоҳ туяда юра-юра тортган азобларимни бир худонинг ўзи билади! Отанг мени осонгина қайириб олган, деб ўйласанг керак? Отанг мени доим ўзи билан бирга олиб юрарди, бу ишни соҳиблари маъқул кўришарди. Ҳатто маошини ҳам ошириб беришарди, кейин у жойдан-жойга кўчиб юришларини камайтирди, бир жойда муқим туриб қоладиган бўлди. Қариб пули кўпайиб қолувди, бирдан тақводор бўлиб қолди! Лекин мен ундай бўлолмайман. Ота-боболаримнинг динини илдизи билан суғуриб ташлашди, бас, ҳамма нарсани буйруқ билан қайтариб жойига қўйиб бўлармиди?

— Жуда яхши, ота-боболарингизни тилга олиб ўтирмай қўя қолайлик, улар бундан норози ҳам бўлишмас, лекин бизни деб баъзи бир нарсаларга қўнишингиз лозим бўлади. Сиз-ку шастрларни тан олмайсизку-я, лекин ишқ-муҳаббат билан ҳисоблашмасдан иложингиз йўқ.

— Нималар деяпсан ўзинг? Ичимдан нималар ўтаётганини ўзимдан бошқа ким ҳам била оларди! Ҳар бир қадамимда ўғлим билан эримнинг йўлига ғов бўлиб турсам, қандай қилиб ҳам бахтиёр бўлдим дейсан! Гора, сени қўлимга олган кунимдан бошлаб ҳар қандай урф-одатларимдан кечиб юборганимни биласанми? Ҳеч кимнинг бирон мазҳабга кириб туғилмаслигини гўдак болани бағрингга босганингда биласан. Шунинг ҳис қилган кунимдан бошлаб бошқа бир нарсага ҳам ақлим етди — бирон кишини христианлиги ёки паст ирқдан бўлганлиги учун хўрласам, худойи таоло шу замони мени сендан жудо қилади. Ёнимда қол, уйимга шамчироқ бўл, мен бўлсам ҳеч кимдан ҳазар қилмайман.

¹ Ш и в а — ҳинду динидаги уч катта худолардан бири. Яратувчи ва вайрон қилувчи, тангри.

Бинойнинг дилида бирдан қандайдир шубҳа туғилиб, Анондомойига, сўнгра Горага бир қараб олди, лекин, дарҳол шубҳаларининг барчасини ўзидан йироқлаштирди.

— Ойжон,— деди Гора,— гапларингизга гушунмаяпман. Шастрларга амал қилувчилар ҳам фарзанд кўради-ку. Тангрининг сизга атаган алоҳида қонун-қоидалари бор, деб ким айтди?

— Сени ким берган бўлса, ўша айтди. Энди нима иложим бор? Бунда менинг ҳеч гуноҳим йўқ. Жонгинам, тентаккинам, жиннилик қилишларингни кўрганамда кулишимни ҳам, йиғлашимни ҳам билмайман. Бўлди, бу гапларни энди бас қила қолайлик. Шундай дегин, Биной меникига кирмас экан-да?

— Иложини топса югуриб борарди-я,— деб жилмайиб қўйди Гора,— ўзи жуда боргиси келиб турибди. Лекин, ойжон, уни мен қўймайман. У бараҳман фарзанди, бир товоқ ширин таом деб буни эсдан чиқариш ярамайди. Бу дунёда қадри қимматингга яраша умр кўриш учун одатларини тарк қилиши, кўп нарсалардан воз кечиши лозим бўлади. Ойжон, илтимос қиламан, мендан хафа бўлманг.

— Нега хафа бўларканман? Бу нима деганинг, демоқчи бўлдим, холос. Мени ташвишга солган бошқа нарса, тўғри, сени тарбиялаб вояга етказдим... Лекин сен эътиқод қилган нарсага ишонгим келмайди... Лекин мен билан бирга, менинг қўлимда бўлмасанг ҳам майли, ахир, эрталаб, кечқурунлари кўриб тураман-ку, менга шуниси кифоя, бошқа ҳеч нарса керакмас. Азизгинам Бину, хижолат бўлма. Биладан, ўзинг меҳрибон йигитсан, мени хафа бўлди деб ўйлаяпсанми,— ҳеч ҳам. Бирон кун сени уйимга таклиф қилиб, бараҳман овқати билан меҳмон қиламан, нимасига киши хафа бўлади, дейсан? Лекин ўзим Лочмиянинг қўли теккан овқатдан ҳазар қилмайман, ҳамманглар буни билиб қўйинглар.

Шундан кейин Анондомойи чиқиб кетди. Биной бир оз жим туриб, сўнгра секин гап бошлади:

— Гора, менимча, жуда ҳам ҳаддан ошириб юбординг.

— Нима?

— Айтган гапларинг.

— Ҳеч-да. Мен фақат, ҳар бир кимса ўзига яраша умр кўрсин, дейман. Нега десанг, сал нарсада ҳам чизиқдан четга чиқдингми, бора-бора ҳамма нарсадан маҳрум бўлиб, сўққа бошинг қолади.

— Ахир, бу онанг-ку!

— Она деганнинг кимлигини ўзим ҳам биламан, буни менга писанда қилиб ўтиришнинг нима ҳожати бор? Ҳамманинг ҳам менга ўхшаган онаси бор. Агар мен урф-одатларимизни ҳурмат қилмасам, бир кун бориб ўз онамни ҳам ҳурмат қилмай қўяман. Гапимга қулоқ сол, Биной, ёдингда бўлсин, дунёдаги энг муҳим нарса бизнинг қалбимиз эмас.

Биной жим бўлиб қолди, кейин ишонар-ишонмас деди:

— Биласанми, Гора, ҳозир мен ойимнинг гапларини эшитдим-у, назаримда ойим ниманидир очик гапирмагандай бўлди... У юрагида қандайдир бир сир сақлаб, бизга очиб айтолмай қийналиб юрганга ўхшайди.

— Э, қўйсанг-чи Биной!— деб бетоқатлик билан хитоб қилди Гора.— Хаёлинг жиловини қўйиб юбормай қаттиқроқ ушла, бекорга вақтни сарфлаб нима қиласан.

— Албатта, сен шунчаки нарсаларга ҳеч эътибор қилмайсан, ўз ақлинг етмаган нарсаларнинг ҳаммасини хаёлга чиқариб қўясан-да, улардан гап очмаслик пайида бўласан. Лекин сенга яна такрор айтаман, бир неча марта сездим: ойимнинг дилини қандайдир хаёл, қандайдир мушкул савдо ғаш қилиб юрибди, ўзини бахтсиз сезиб юриши шундан. Гора, ойимнинг гапларига яхшироқ қулоқ солиб кўргин-а.

— Росмана қулоққа кирадиган ҳамма гап менинг қулоғимга ҳам киради. Керагидан кўпроқ эшитаман деб уринсанг, хато қилишинг мумкин, бас уриниб нима қиламан.

ТўРТИНЧИ БОБ

Ғояларнинг ўзлари қандай бўлса ҳам жонли кишиларга татбиқ қилинганда, бу ғоялар ўз кучидан маҳрум бўлади, ҳар ҳолда Биной шундай бўлди—

Биной кўпроқ юрак майли билан иш қиладиган йигит эди. У биров билан баҳслашганда бирон фикрни қизгин ҳимоя қиларди-ю, лекин амал қилишга келганда инсонни бу фикрдан муҳимроқ деб биларди. Шу сабабдан, Горанинг фикрларига қўшилишга уни ни-ма кўпроқ мажбур қилганини, шу фикрларнинг маъ-нисими ёки дўстига муҳаббатими,— бунни айтиш ма-ҳол эди.

Биной Горанинг олдидан чиқиб, ёмғир ёғиб тур-ган. қоронғи кечада лой кўчалардан аста уйига ра-вона бўлди. Ҳис-туйғулари билан фикри ўртасида кураш бошланган эди. Биной Горанинг, агар ҳозир-ги замон жамияти ўзини ҳар хил очиқ ва яширин зарбалардан ҳимоя қилмоқчи бўлса, жамият озиқ-овқат, кийим-кечак, шу каби нарсалардан ўзини жу-да эҳтиёт қилиши керак, деган фикрини осонгина уқиб олди. Бу масалада у тамомила қарама-қарши нуқтаий назарда турган кишилар билан қизгин баҳс-лашарди, агар душман қалъани қамал қилган бўл-са, жон фидо қилиб ҳамма дарвоза, эшик-тешиклар-ни ҳимоя қилувчи кишиларни кўрқоқ деб айблаш керак эмас, дерди.

Лекин Анондомойининг уйига киришга Горанинг рухсат бермагани Бинойга қаттиқ тегди.

Бинойнинг отаси йўқ, онасидан ҳам ёшлигида аж-ралиб қолган, тоғаси қишлоқда турарди. Ешлик чо-ғидан у Калькуттада ўсиб, шунда ўқиди, умри ёлғиз-ликда ўтди. Биной Гора билан дўст тутиниб, шу ту-файли Анондомойи билан юз кўришиб, унга ўз онасидай меҳр қўйди. Ешлигида тез-тез Анондомойи-нинг уйига келиб, Гора билан қилган шўхлиқларини кўрсангиз эди, эркаланиб Анондомойини Горадан қизганар, овқат вақтида, кўзингиз фақат ўз ўғлин-гизни кўради, деб хархаша қилишдан ҳам тоймасди. Биной қаторасига бир неча кун келмай қолган кез-ларда Анондомойининг ташвишда қолишини биларди, мажлис тезроқ тамом бўлсайди деб, сабрсизлик би-лан кутишларини, Бинойни ёнига ўтқазиб, яхши кўр-ган овқат билан меҳмон қилишларини биларди. Бас, Анондомойи билан Биной, яна эл-юрт кўзига ёмон кўриниб қолмайлик деб ойижонининг уйига кириб

туришларини бас қилиб қўйишига рози бўлишармиди?

Биной Анондомойининг сўзларини такрор-такрор эслаб:

— Энди ойим мени асл бараҳман тайёрлаган овқат билан меҳмон қилади-ю, ўзи бу овқатга қўлини урмайди-да,— деб хаёл суриб борарди.— Албатта, ҳазил қилиб айтди-ку-я, лекин бу гапларида озмунча алам борми!

Биной уйига етиб келди.

Уй бўм-бўш, қоронғи, газета, китоблар сочилиб ётибди. Биной гугурт чақиб, чироқ ёқди,— чироқ шишасида хизматкорларнинг қўл излари кўриниб турарди, ёзув столига оқ дастурхон ёзиғлик, дастурхоннинг кўп жойларига сиёҳ тўкилган, ёғ доғлари ҳам бор. Биной бу уйга кирди дегунча бўғилиб кетарди. Ёлғизликдан, дили ғашлигидан бугун сиқилиб кетди. Мамлакатнинг равнақи, жамиятни ҳимоя қилиш — бу вазифа-ю бурчларнинг ҳаммаси унга қандайдир ноаниқ, сохта бўлиб кўринди, срабон ойида ҳаво очиқ бир куни эрта билан учиб келиб қафасга кирган, яна учиб кетган номаълум қушда бениҳоят зўр ҳақиқат бордай туюлди... Йўқ, у ҳеч маҳал бу ажиб қушни ўйламайди, асло ўйламайди! Биной хаёлини бошқа томонга буриш учун бугун Гора тақ этиб эшигини беркитиб қўйган хонани эсига туширди.

Поли топ-тоза, ярқираб туради, девор ёнига оқ қушдай каравот қўйилган, ёнгинасида — кичик стол устида ҳали ҳам кунжут чироқ ёниб туради. Ойиси, албатта, энгашиб кийим-кечак ямаб ўтирибди, Лочмия унинг оёқ томонида, ерда оғзи гапдан тинмай бангол тилида нималарнидир вайсаб ўтирибди, лекин ойиси унинг гапига ҳеч қулоқ солмайди деса бўлади. Анондомойи бирон нарсадан хафа бўлса, ҳамиша қўлига иш оларди. Биной Анондомойининг жиддий хаёлчан чеҳрасини тасаввур қилди.

«Шу юз нури мени ҳамма бало-қазолардан сақласин! Шу нуроний юз ватаним сиймоси бўлсин, ўз бурчимни бажаришда мададкорлик қилсин, шу бурчимни дилимга жо қилсин», Биной ўзига ўзи, хаёли-

да Анондомойига мурожаат қилиб: «Ойижон, сизнинг овқатингиз мен учун роҳатижондир, ҳеч қандай шастрлар мени бундан қайтара олмайди», деди.

Бўм-бўш уйда соатнинг чиқ-чиқ товуши барала эшитилиб турарди. Бинойнинг кўнгли вайрон бўлиб алланечук сиқилаверди. Ортиқ бу уйда қолишга тоқати қолмади. Деворда, чироқ ёнида бир калтакесак қурт-қумурсқа овлаётган эди. Биной шу калтакесакка бир қаради-да, сўнгра ўрнидан турди, зонтини қўлига олиб чиқиб кетди.

Кўчада нима қилишини ўзи ҳам билмасди. Балки Анондомойининг уйига қайтиб боргиси келгандир, нияти ҳам аслида шу эди. Лекин бугун якшанбалиги, «Бараҳма Самож»да Кешоб-бобунинг¹ нутқ сўзлаши тўсатдан эсига тушиб, ўша ёққа бормоқчи бўлди. Борайми, бормайми деб ўтирмасдан, дадил қадам ташлаб кетди. Кешоб-бобунинг нутқи тамом бўлишига оз вақт қолганини билса ҳам, йўлидан қайтмади.

Биной йиғилиш бўлаётган бинога етиб борганида одамлар тарқала бошлаган эди. Йигит зонтини бошига тутиб бир бурчакда тўхтаган ҳам эдики, осойишта юзларидан нур ёғилиб турган Пореш-бобунинг чиқиб келаётганини кўриб қолди. Ёнида уй ичидан баъзи бировлар ҳам бор эди, лекин шу бир неча лаҳзада газ фонарлар ёруғида Бинойнинг кўзи фақат ёш бир сиймога тушди. Сўнгра ғилдирак овози эшитилди-ю, кўрганлари худди зимистон денгизда ғарқ бўлгандай, кўздан ғойиб бўлди.

Биной инглизча китобларни жуда кўп ўқиган бўлса-да, олижаноб бангол оиласининг урф-одатларини қаёқдан билсин дейсиз? У, ҳар қанча зўр берса ҳам, аёл кишига севги кўзи билан қарасанг уни беҳурмат, ўзингни ҳақорат қилганинг бўлади, деган фикрларни бошидан улоқтириб ташлашга ўзини асло мажбур қилолмади. Шу сабабдан у бир жиҳатдан хурсанд бўлса, иккинчи томондан, тобора кўпроқ умидсизлик кўчасига кириб борди. Назарида ўзи

¹ Кешоб-бобу — Кешоб Чондро Сен (1838—1884) кейинги даврдаги «Бараҳма Самож» арбобларидан бири.

ҳалок бўлгандай, чунки, Гора билан ўрталарида бўлиб ўтган гапдан қатъий назар, Бинойнинг жамият урфи-одатлари ман қилган жойга тобора кўпроқ назар ташлагиси келарди, чунки унинг азалдан хотин кишига севги назари билан қараш орзуси тобора кучаярди.

Биной Гораларникига бормади, бўлган воқиаларнинг ҳаммасини хаёлида мулоҳаза қилиб кўрди-да, уйига қайтиб келди.

Эртаси куни ҳам алламаҳалгача кўча-кўйларда айланиб юрди, ниҳоят, таниш уйига етиб борганида узоқ чўзилган ёмғирли кун тугаб, шаҳарда қош қорая бошлаган эди. Горанинг уйида чироқ ёқилиб, у ишга ўтирди. Гора бошини қоғоздан кўтармай:

— Хўш, Биной букун қандай шамол учириб келди?— деб савол берди.

Биной унинг сўзларига эътибор бермади.

— Гора, сендан бир нарсани сўрамоқчиман,— деб секин сўз бошлади у.— Ҳиндистоннинг нималигига ақлинг етадими? Уни қандай бўлса шу ҳолича тасаввур қила оласанми? Мана, сен кеча-кундуз шу Ҳиндистонни деб ишлайсан, қани айт-чи, бу Ҳиндистон ўзи қанақа?

Гора ёзишини бас қилди-да, бир оз Бинойга тиқилиб қараб турди, сўнгра қаламини столга қўйди, креслога елкасини бериб суяниб ўтирди-да, гапга тушди:

— Кемада сузиб борувчи капитан туну кун, ҳар бир дақиқада, ишлаб турганда ҳам, дам олган вақтида ҳам қайси манзилга бориб етишини билиши сингари, менинг ҳам Ҳиндистонга ақлим етади.

— Лекин, сен айтган Ҳиндистон қани?

— Мана бу компаснинг тили қаерни кўрсатса, шу ерда.— Гора қўлини юрагига қўйди.— Маршман-соҳибингизнинг¹ «Ҳиндистон тарихи»да эмас!

— Компасингнинг тили кўрсатиб турган ерда ўзи бирон нарса борми?

¹ Маршман — Ҳиндистондаги инглиз миссионери. У 1831 йилда бангол тилида «Ҳиндистон тарихи»ни ёзган.

— Йўқ деб ўйлайсанми?— деб хитоб қилди Гора.— Йўлдан адашишим мумкин, чўкиб кетишим ҳам мумкин, лекин мўлжал қилган буюк манзилим бор! Бу — менинг Ҳиндистоним! Ўзи бой, билим ва динга тўқис Ҳиндистон! Бошқа ҳеч қаерда бундай Ҳиндистон йўқ! Сенинг Калькуттанг бор, холос — ундаги идоралар, судлар, гиштдан ясалган катта-катта қутилар бор, холос, булар ҳаммаси ёлғон! Уялсанг-чи!

Гора Бинойдан кўзини узмай тикилиб қараб турарди, Биной бўлса хаёл суриб ўтирарди.

— Бизга таълим беришадиган жойларда,— деб сўзини давом этдирди Гора,— сарсон бўлиб, иш қидириб юрган жойларимизда, эрталаб соат ўндан кеч соат бешгача қўлимиз ишдан бўшамайдиган жойларда, у ерларда Ҳиндистон йўқ. Лекин ҳозирги замонни, қандайдир нияти ёмон одамнинг ўйлаб чиқарган парасини биз ҳақиқат деб биламиз, сохта эҳтиромни биз, икки юз эллик миллион киши, ҳақиқий эҳтиром деб биламиз, сохта ишни — ҳақиқий иш деб биламиз. Кечаю кундуз шошганимиз шошган! Лекин шу сохтагарликда биз ким эканлигимизни билиб олармидик. Ҳалок бўлаётганимизнинг сабаби ҳам шу. Фақат битта — ҳақиқий Ҳиндистон бор — бақувват, мўл-кўл Ҳиндистон бор, биз шу асл Ҳиндистонга мустаҳкам ўрнашиб олмагунимизча, бизда ижодий куч бўлмайди. Шу сабабдан мен: китобий доноликларни, китобдаги ёлғонларни улоқтириб ташлаб, бу фақир ҳаёт васвасаларини улоқтириб ташлаб, кемангизни буюк манзилга қараб буринг, дейман. Майли, йўлда фарқ бўлсак бўлармиз, ҳалок бўлсак бўлармиз! Менга ҳар қандай бало таҳдид қилса қила берсин, лекин шу манзилга етиб боришим турган гап. Чин Ҳиндистон сиймоси, улугвор Ҳиндистон сиймоси ҳамиша ҳаёт йўлимни ёритиб туради.

— Ҳаяжонланиб турганингдан шундай деяпсанми ёки аслида шундайми?

— Аслида шундай,— деб жавоб қайтарди Гора.

— Буларнинг ҳаммасига сендай кўзи етиб гасав-вур қилолмайдиганлар нима қилади?

Гора қўлини мушт қилди.

— Уларга йўл кўрсатиш керак. Бизнинг вазифамиз ҳам шу. Агар кишилар ҳақиқатни кўрмасалар, улар ҳар қандай беҳуда гапларга ишона берадилар. Ҳиндистоннинг жамол ва қудратини кўрган ҳар бир кимса унга мафтун бўлмай иложи йўқ! Ундан кейин уйма-уй юриб варақаларга имзо чектиришларнинг ҳам кераги бўлмай қолади. Ҳалқ ватан йўлида ўзини қурбон қиладиган бўлади.

— Ундай бўлса, менга улар билан бирга боришга рухсат қил ёки Ҳиндистонни менга кўрсат.

— Ўзингни ватанга фидо қил, агар сенда эътиқод деган нарса бўлса, энг оғир меҳнатда ҳам ўзингни бахтиёр ҳис қиласан. Бизнинг нозик бадан ватанпарварларимизда чинакам эътиқод йўқ, шу сабабдан ўзларидан ҳам, бошқалардан ҳам бирон нарса талаб қилиш уларнинг қўлларидан келмайди. Кубернинг¹ ўзи уларнинг тоат-ибодатидан хабар топиб илтифот қилган тақдирда ҳам, улар губернатор хизматкори либосидаги зарҳал тугмадан бошқа нарсани сўрашга юраклари бетламаса керак! Уларнинг имони ҳам, умиди ҳам йўқ!

— Гора, ҳамма одам бир хил эмас. Сен ўзингга имон яратиб олгансан, олдинга қўйган маълум мақсадинг бор, шу сабабдан бошқаларга ақлинг етмайди. Илтимос қиламан: менга бирон иш топшир, шундай иш бўлсинки, туну кун қўлим ишдан бўшамасин, нега десанг, мен сенинг ёнингда ўтирганимда қандайдир эътиқодим бордай бўлиб ўтираман-у, ёнингдан кетдимми,— дилим ҳам бўм-бўш бўлиб қолади.

— Иш дейсанми? Ҳозир олдимизда фақат битта вазифа турибди: бир бутун ҳиндга оид нарсаларга тамомила, ҳеч шаксиз, қатъий сажда қилиш, шу йўл билан эътиқодсиз одамларда мамлакатга ҳурмат туйғусини уйғотишдир. Биз ўз ватанимиздан уяламиз, ақли-ҳушимиз қуллик заҳари билан заҳарланган,— ҳозир ҳар биримиз ишимиз, юриш-туришимиз билан бунинг аксини исбот қилишимиз лозим, ана ўшанда биз учун иш майдони очилади. Ҳозирги ҳамма ишларимиз бошқаларнинг урф-одати, расм-

¹ Кубер — ҳинд афсоналарида зеб-зийнат тангриси.

русумига, мактаб дарсликларида ёзилган нарсаларга тақлид қилишдан бошқа нарса эмас. Батамом ўзингни шу алдамчиликка бағишлашинг мумкинми, ахир? Шундай қилсак, бемаза-бематралигимизни исбот қилиб берамиз, холос.

Худди шу топда Моҳим қўлига трубкасини ушлаб, вазмин чайқалиб уйга кириб келди. Одатда Моҳим ишдан келганида овқатланарди-да, сўнгра бир бўлак пан¹ олиб, кўчага чиқиб дам олар, тамаки чекарди. Бир оздан кейин ошна-оғайнилари келарди, меҳмонхонага кириб қарта ўйнашарди.

Моҳим уйга кириб келган замон Гора жим бўлди-ю, ўтирган креслосидан турди. Моҳим трубкасини тортиб гапга кирди:

— Ҳиндистонни сақлаб қолмоқчимисизлар? Уни қўя туриб, аввал ўз акангни қутқариб қолсанг-чи.

Гора унга қаради.

— Идорамизга янги бир бошлиқ келди, афти башараси худди баҳайбат итга ўхшайди, бундақанги аблаҳи камдан-кам бўлади! Ҳамма бобуларни яккаш *boboon*² дейди; бирон кишининг онаси қазо қилиб қолса, ишонмайди, «ёлғон!» деб бақиради, жавоб бермайди; банголлардан биронтаси ҳеч вақт моянасини бут олмайди, штрафга чиқариб юборади. Яқинда газетада у ҳақда бир хат босилиб чиққан эди, шуни мендан кўряпти, тўғриси айтсам, тахмин ҳам унча хато эмас. Энди мен раддия ёзишим керак бўлиб қолди. Сиз, университетнинг тожи-гавҳарлари, бошлаб бир хат ёзиб берсанглар дейман. Бу хатни «хोलис ҳаққоният», «ўтакетган олижаноблик», «яхши ният» деган сўзлар билан безаш керак.

Гора индамай акасига қараб тураверди, Биной бўлса кулиб юборди.

— Дада³, қандай қилиб бирваракайига шунча ёлғонни тизиб ташлаб бўлади?

¹ Пан — чақичга ўхшаш нарса бўлиб, ёнғоқ, оҳак толқон, бошқа зиравор қўшиб бетел баргидан тайёрланади.

² Маймун (*инглизча*).

³ Дада — ака дегани, кўпинча ўзидан катталарни ҳам дада дейишади.

— Муттаҳам билан муттаҳамчасига гаплашмасанг бўлмайди. Бундақаларнинг кўпини кўрганман, ипидан игнасигача биламан. Бу хил одамлар ёлғонни бошлаб гапириши аниқ. Бундақанги одамлар, керак бўлса, ҳеч нимадан қайтмайди, биронтаси алдамчилик қилмоқчи бўлса, бошқалари, худди бир гала қашқирдай ҳайбаракаллачилик қилишади, бизга ўхшаб якка-ёлғиз иш қилишмайди. Уларни алдаш гуноҳ эмас, ишқилиб қўлга тушмасанг бўлгани.

Моҳим шундай деди-ю, хохолаб кулиб юборди, Биной ҳам ўзини кулгидан тўхтата олмади.

— Сиз уларга ҳақ гапни гапириб, шу билан хижолат қилмоқчи бўласиз,— деб сўзини давом қилдирди Моҳим.— Агар худо сизларни бундай ақлли қилиб яратмаганида, мамлакатимиз шу кунга қолармиди? Шуни билиб қўйинг, бирон бақувват одамнинг ўғрилиги устидан чиқиб қолсалар, у одам уялганидан ерга қарамайди. Аксинча, қўлидаги асбобини кўтариб дўқ қилади, беғуноҳ одамдай, қайтага сизга ўдағайлайди. Ё гапим нотўғрими?

— Тўғри айтасиз, нима ҳам деб бўларди,— деган жавобни берди Биной.

— Агар бунинг ўрнига, унга хушомад қилиб,— бу қийин гап эмас:— «Ё пирим, тақсир! Пул тўрвангизни бир оз силкитсангиз, тўкилган чанг-тўзони ҳам менга ризқ бўлади» десангиз, баъзи бир нознеъматлар қайтиб яна сизнинг қўлингизга тегади, олам ҳам гулистон бўлади. Ақли-ҳушлик, ватанпарварлик деб шуни айтадилар. Укам бўлса жиғибийрон бўлиб юрибди. Укам диндор бўлиб олгандан буён мени жуда иззат-ҳурмат қиладиган бўлиб қолди, лекин бу кун назаримда, сўзим унга таъсир қилмайди, шекилли. Лекин, Гора, нима ҳам иложимиз бор дейсан? Алдамчилик тўғрисида ҳам ҳақ гапни айтиш керак. Биной, гапим шуки, шундай бир хат ёзиб берсаларинг дейман. Тура турчи, баъзи бир нарсаларни ўзим ёзиб қўювдим, ҳозир олиб келаман.

Моҳим яна трубкасини тортиб чиқиб кетди. Гора ўгирилиб Бинойга қаради:

— Бину, акамнинг ёнига боргин-да уни бу ишдан қайтар. Ҳозир ишимни тамом қиламан.

— Гапимни эшитяпсизми? Қўрқманг, ёнингизга кирмоқчи эмасман. Ибодатингизни тамом қилганингиздан кейин, ёнимга кириб, айтадиган гапим бор. Чақириб келганимнинг сабаби шуки, янги санниасилар¹ пайдо бўлган бўлса, сизни узоқ вақт кўролма-сам керак. Эсингизда бўлсин, ёнимга кириб.

Шундан кейин Анондомайи яна уй-рўзғор ишлари билан овора бўлиб кетди.

Кришнодоял-бобу бадани қора, ўрта бўйли, унча ориқ ҳам эмас, унча семиз ҳам, кўзлари катта-катта одам эди. Қалин мош-гуруч соқоли бутун юзини қоплаб олган деса бўларди. У ҳамшиша сариқ шойидан либос, оёғига ёғоч кавуш кийиб юрар, дарвишлар сингари мис қумғонини ҳеч қўлидан қўймасди. Олди сочи тўкилиб, тепакал бўлиб қолган, орқа томони билан чаккаларидаги сочлари ҳали ҳам қалин, узунлигидан, Кришнодоял сочларини тепага тараб боғлаб қўярди.

Илгарилари, ғарб томонда турган вақтларида европалик солдатлар билан ошна тутинган эди. Уларга қўшилиб, ўзи ҳам гўшт еб, ичимлик ичиб турарди. У вақтларда Кришнодоял эркак киши биронта коҳинни, воизни ё бўлмаса вишнуит-санниасини ҳақорат қилса бўлаверади, деб ҳисобларди. Ҳозир бўлса бунинг аксича. Энди уларни беҳурмат қилиш ҳақида гап ҳам бўлиши мумкин эмас. Бундан ташқари, у ҳар гал бирон янги санниасини учратганида, билмаган сураларини ўрганиб олиш пайдан бўлади, негаки, Кришнодоял-бобу гуноҳдан пок бўлишнинг сирли йўллари ва худога етишишнинг тариқотини билишни орзу қилиб тилак тилаб юради. Кейинги вақтларда у тантр² системасидаги худоларга сифинишга аҳд қилган эди. Тўсатдан будда руҳонийси билан учрашиб, яна ташвишда қолди.

¹ Санниаси — дарвиш, таркидунё қилган, ўзини худо йўлига бағишлаган, художўй ҳинду.

² Тантр — хотинлар илоҳийсига сифинувчи баъзи ҳинд мазҳабларининг муқаддас китоблари.

Биринчи хотини бола туғиб вафот қилган вақтида Кришнодоёл-бобу йигирма уч яшар йигит эди. Хотинимнинг ўлимига ўғлим сабаб бўлди деб, у ҳатто чақалоқни кўргиси ҳам келмади. Уни қайнатасига топширди, ўзи бўлса бу дунёдаги ҳамма нарсадан кечиб ғарбга жўнаб кетди. Орадан ярим йил ўтгач, Банорасда иззат-икромли бир кишининг неварасига уйланиб, хотинини бир неча вақт бобосининг қўлида қолдириб кетди. Кришнодоёл шу ғарбда хизматга кириб, турли ҳийла-найранглар билан хўжайинларининг кўнглини топиб, уларнинг пинжига кириб олган эди. Шу орада Анондомойининг бобоси вафот қилиб, бошқа ғамхўри бўлмаганидан, Кришнодоёл хотинини ўз ёнига олиши лозим бўлди.

Сипоҳийлар қўзғолони¹ вақтида у юқори мартабали инглизлардан икки кишининг яширинишига ёрдамлашгани учун унга ташақкур билдириб, мулк-ер инъом қилишган эди. Қўзғолон бостирилгач, орадан кўп ўтмай у хизматини ташлади-да, янги туғилган Горани олиб Банорасга қайтиб келди. Гора чамаси беш яшарлигида Кришнодоёл Калькуттага кўчиб келди, катта ўғли Моҳимни ҳам ўз тарбиясига олди, Моҳимни шу дамгача амакиси тарбиялаб келган эди.

Моҳим отасининг таниш-билишлари туфайли давлат газнасига ишга жойлашиб, зиммасидаги вазифаларни бажонидил бажариб келаётган эди.

Гора ёшлик чоғидан тенгқурларига: дастлаб қўни-қўшниларига, сўнгра мактабдошларига жўрабошилиқ қилиб келаётган эди. Унинг бутун фикри-зикри, эрмаги ўқитувчиларнинг дилини сиёҳ қилиш эди. Биринчи синфларда ўқиган вақтларида у мактаб клубида «Хурриятни қуруқ қўл билан ҳимоя қилмоқ истаганлар» ва «Икки юз миллионлар хонадони»² деган шеърларни декламация қилган, инглиз тилида нутқлар сўзлаган, ёш исёнчилар тўдаларини уюштирган эди. Ниҳоят, энди тухумини ёриб ёруғ дунё юзи-

¹ Сипоҳийлар қўзғолони — Ҳиндистонда инглизлар ҳукмронлигига қарши 1857—1859 йилларда бўлган қўзғолон.

² «Икки юз миллионлар хонадони» Бангол шоири Ҳем Чондро Бондепадхя (1838—1903)нинг «Ҳиндистон тараонаси» поэмасидан.

ни кўриши билан катталарнинг йиғилишларида ҳам қақиллай бошлади, буни кўрган Кришнодоял-бобунинг севинчи ичига сиғмасди.

Горанинг секин-аста номи чиқиб бораётган эди, лекин уни ўз уйида ҳеч ким унчалик писанд қилмади. Уша вақтларда хизматга кириб олган Моҳим бўлар-бўлмасга Горани камситаверарди. Уни нуқул ватанпарварларнинг энг каттакони ёки «Хориш Мукхержи иккинчи»¹ деб атарди ва улар ўртасида тез-тез бўлиб турадиган гиди-бидиларнинг охири муштлашувга айланиб кетишига оз қоларди.

Горанинг инглизларга хос ҳамма нарсаларга нафрат кўзи билан қараши Анондомойни жуда ташвишга солиб юрар, у ўглининг қазаб ўтини пасайтиришга ҳар қанча уринса ҳам, лекин ҳаракатлари беҳуда кетарди. Ўғли бўлса бирон жойда инглизлар билан жанжаллашиб уриш чиқарса шундагина куним бекорга кетмади деб кўнгли ўрнига тушарди.

Кешоб бобунинг ваъз-нутқлари ёқиб қолиб, Гора «Бараҳма Самож»га аъзо бўлди, Кришнодоял ҳам худди шу вақтларда тақводор диндор бўлиб олди. Энди у Горанинг остона босиб ўтганини кўрди дегунча ташвишга тушарди. Кришнодоял ҳовлисининг бир бўлагини тўсиб олиб, бир тахтачага «Дин макони» деб ёзди-да, уйга кираверишда тепага қоқиб қўйди.

Отасининг бу ишларидан Гора дарғазаб бўларди. У, бундай бемазагарчиликларга ортиқ чидаб туролмай, отасидан кечиб, уйдан ҳам чиқиб кетмоқчи эди, Анондомойи ялина-ялина зўрға олиб қолди.

Кришнодоял-бобунинг олдига анча-мунча пандитлар² келиб турар, Гора қулай пайт топди дегунча улар билан баҳс очарди. Айтмоқчи, бу баҳслар кўпинча даҳанаки жанг бўларди. Бу хонадонга келиб турган пандитлардан кўпларининг билими жуда фақир бўларди-ю, лекин пулга келганда жуда очкўз бўлишарди. Улар Горага бас келиша олмас, шу сабабдан худди шердан қўрққандай ундан хайиқиб

¹ Хориш Мукхержи — XIX аср иккинчи ярмидаги машҳур нотик ва журналист.

² Пандит — ҳинд классик илму фан мактабидан ўтган олимларга бериладиган фахрий унвон.

туришарди. Фақат биттаси, Хорочондро Бидебагиш дегани йигитчанинг кўнглига ёқиб қолган эди.

Кришнодоял Бидебагишни Ведантани¹ ўрганиш ниятида таклиф қилган эди. Дастлаб Гора бошқалар билан қандай жанг қилган бўлса, у билан ҳам шундай жанг қилмоқчи бўлган эди, лекин тез орада энгилиб қолди. Бидебагиш шунчаки пандитлардан эмас, у чиндан ҳам илмли одам эди. Санскрит тилида ёзилган китобларни ўқиган одамнинг бунчалик зеҳни ўткир, ақли расо бўлишини Гора ҳатто тасаввур ҳам қилолмас эди. Бунинг устига яна Бидебагиш шундай мулойим, беозор, сабр-тоқатли, салобатли одам эдики, у келганда Гора беихтиёр ўзини тиядиган бўлиб қолди. Бидебагиш раҳбарлигида у, Веданта фалсафаси билан таниша бошлади, ўзи ҳеч нарса-ни ярим йўлда қолдирмайдиган одамлардан бўлгани учун астойдил шу фалсафани ўрганишга киришиб кетди.

Худди шу кезларда бир англиз миссионери газетада бир мақола бостириб, ҳиндуизм қонунлари ва жамоасини ёмонлиқ қилган, ҳиндуларга, қани мен билан мунозара бошланг, деб уларни даъват қилган эди. Бу мақолани кўриб Горанинг фиғони фалакка чиқди. Ўзи шастрлар билан ҳиндулар орасида қабул қилинган урф-одатларни кўрарга кўзи бўлмай, хонаси келганда ҳар гал уларнинг дилини сиёҳ қилишдан тоймаса ҳам, лекин бир ажнабийнинг ҳиндулар жамиятини масхара қилишига асло чидаб туролмади. Миссионернинг сўзлари унга худди анкуш² билан савалаётгандай туюлди.

Гора маърака майдонига кирди. Инглизнинг даъволаридан биронтасига ҳам қўшилмади. Улар ўртасида мунозара бошланиб кетиб, мунозара то газета муҳаррири:

— Бас энди, бошқа ҳеч нима босиб чиқармайман,— демагунича давом қилаверди...

Лекин шу воқиа сабаб бўлиб, Горанинг қарашлари маълум бир камол даражасига етди. Ўзи «Ҳин-

¹ Веданта — қадимий ҳинд фалсафа тартибларидан бири.

² Анкуш — фил ҳайдашда ишлатиладиган темир илмоқ.

дуизм» деган китоб ёзишга киришди, китобни англиз тилида ёзди, бу китобда у турли далил-исботлар келтириб, мантиқий хулосалар ҳамда шастрлардан фойдаланиб, ҳиндлар дини билан жамияти бошқа дин ва жамиятдан ҳеч шубҳасиз афзал, деб шуни исбот қилиб бермоқчи бўлди.

Шундай қилиб, Гора миссионер билан баҳслашиб, екин-секин эски мавқеларидан чекинди. Энди у мана бундай дейдиган бўлиб қолди:

— Биз, мамлакатимизни жиноятчи деб, у билан шу тахлитда муомала қилишларига, англиз судларида, англиз қонунлари асосида суд қилишларига йўл қўёлмаймиз. Инглизларнинг ғояларини қабул қилиш биз учун хўрлик эмас, лекин шу билан бирга ўз қадри-қимматимизни ҳис қилиш туйғусини ҳам уйғотмайди. Туғилиб ўсган мамлакатимизнинг урф-одатлари, қонунлари, унинг дини ва жамиятидан на ўзимиз, на бировларнинг олдида асло уялмаслигимиз лозим. Ҳиндларга хос ҳамма нарсаларни биз бошимизга кўтариб юришимиз, булар билан фахрланишимиз лозим. Шундай қилганимиздагина биз ўзимизни ҳам, мамлакатимизни ҳам ҳақорату хўрликлардан ҳимоя қила оламиз.

Гора Ганг дарёсига бориб чўмилишни одат қилди, ҳеч тарк қилмай тоат-ибодат қиладиган бўлди. Кокил қўйди, кийим-бошларига, ейдиган овқатларига жуда эътибор берадиган бўлди. Ҳар кунни эрта билан отонасининг хоки-пойини кўзига суртар, Моҳимни қэд ва сноб¹ деб аташини ҳали ҳам бас қилмаган бўлса-да, уни кўрганда ҳурмат қилиб ўрнидан турарди.

Томдан тараша тушгандай бу иззат-икромни кўрган Моҳим оғзига келган гапни айтиб жавоб қайтарарди, лекин Гора бу гапларни ичига ютиб индамай тураверарди.

Горанинг мақолаларини кўрган, ўзининг қандайлигини билган бир гуруҳ кишилар унга гўёки муриддай бўлиб қолишди. Янги таълимот уларни ички кураш ва қарама-қарши ниятлардан халос қилди.

¹ Нолон, аблаҳ (инглизча).

— Биз яхшимизми, ёмонмизми, маданиятлими? Ми ёки ёввойимизми, буни ўйлаб ўтиришни ўзимизга эп кўрмаймиз,— дейишарди улар, шу билан юракларини бўшатиб:— Бизнинг фақат бир тилагимиз бор — у ҳам бўлса, биз — ўзимиз эканимизни ҳис қилсак бўлгани.

Бироқ Горадаги бу янги ўзгаришдан Кришнодо-ялнинг хурсанд-хурсандмаслиги сезилмасди. Аксинча, у бир куни ўғлини чақиртириб келиб, унга бундай деди:

— Ўғлим, биласанми, ҳиндуизм қонунлари жуда жиддий нарса-я. Авлиёлар яратган таълимотнинг том маъносини ҳамма ҳам тушунавермайди. Шунинг учун бўлмаган нарсага тумшуқ суқмаганинг маъқул деб ўйлайман. Сен ҳали гўдак боласан, ўзинг инглиз китобларини ўқиб тәрбия олгансан, сенинг «Бараҳма Самож»га интилишинг ҳам бежиз эмас. Шу сабабдан ҳам мен бу ишинг учун сендан хафа бўлганим йўқ, аксинча, хурсанд бўлдим, лекин ҳозир қадам қўйган йўлинг сенга раво эмас.

— Бу нима деганингиз, дада? Ахир, мен ҳинду-ман-ку! Бу таълимотнинг бутун моҳиятини букун тушунмаслигим мумкин, лекин эртага тушуниб оламан, эҳтимол, ҳеч замон тамомила тушунмасман, лекин барибир, мен бу йўлдан боришим керак. Илгариги ҳаётим билан¹ ҳиндулар жамоаси ўртасидаги алоқани уза олмаганим учун ҳам мен бараҳман оиласида шу тахлитда туғилдим. Худди шундай тахлитда мен туғила-туғила қалбимда ҳиндуизм чўққисига ета оламан. Агар борди-ю, бирон вақт хаёлим паришон бўлиб, тақдирда ёзилмиш йўлдан озгудай бўлсам, астойдил ғайрат қилиб хатомни тузатиш учун, барибир кетинга қайтишимга тўғри келади.

Кришнодоял бошини чайқаб қўя қолди.

— Йўқ, ўғлим, ўзингни ҳинду деб атаганинг билан ҳинду бўлиб қолмайсан. Мусулмон бўлиш осон гап, ҳар бир кимса христиан ҳам бўлиши мумкин. Лекин ҳинду бўлиш жуда қийин гап!

¹ Ҳиндуларнинг диний эътиқодларига кўра, кишининг жони вафотидан кейин бошқа бир тирик мавжудотга кўчиб ўтади.

— Тўғри, шундайку-я. Лекин менки ҳинду бўлиб туғилган эканман, ҳинду бўлиш тақдир азалдандир. Демак, мен диннинг ҳамма талабларини бажо келтирсам, секин-аста олдинга қараб ҳаракат қила бошлайман.

— Уғлим, баҳслашганда мен ҳамма нарсани кўнгилдагидай тушунтириб беролмайман. Лекин сенинг гапингда ҳақиқат бор. Агар бирси кимса ўзига мақсад қилиб олган нарсасидан ёки унга кўрсатилган диндан қайтса ҳам, лекин барибир, бир кун эмас бир кун ўз йўлига қайтиб келади, бунда ҳеч ким унга тўсиқлик қилолмайди. Худойи таолонинг амри шундай. Нима ҳам иложимиз бор дейсан? Биз унинг бандаларимиз, холос.

Тақдир азални ва худонинг амрини, илоҳ билан қўшилиб кетиш ва унинг хизматида бўлишни Кришнодоял фақат айнан бир турдаги ҳодисалар деб билди, улар ўртасида қандайдир алоқа борлигига фаҳми етмади ҳам.

ОЛТИНЧИ БОВ

Кришнодоял тоат-ибодатни бажо келтириши билан, Анондомойининг ёнига кирди, унинг уйига кирмаганига ҳам анча бўлиб қолган эди. Ерга палос ташлаб ўтирди-да, дарров яна ўрнидан турди, таҳоратини бузмаслик учун ҳеч нарсага тегмасдан ўзини эҳтиёт қилиб ўтирди.

— Бутун фикри-зикрингиз зоҳидлик бўлиб, уйингизни ҳам эсингиздан чиқариб юбордингиз,— деб гап бошлади Анондомойи,— Горадан жуда хавотирдаман.

— Нега, нимадан қўрқяпсан?

— Нимаданлигини ўзим ҳам билмайман, лекин назаримда, у ўзини ҳиндуизмга фидо қилган бўлса ҳам, бу ҳиндуизмдан энди унинг кўнгли тўлмай, бир кун эмас, бир кун бирон фалокат бўлмасайди деб қўрқаман. Мен сизга: бўйнига табаррук ип¹ боғла-

¹ Табаррук ип — Ҳиндистондаги асосий уч олий тоифа аъзолари тақиб юрадиган ип.

манг деб айтиб келдим, сиз бўлса гапимга қулоқ солгингиз келмади, ҳеч ким бундан бирон зарар кўргани йўқ, дедингиз. Ахир, бу шунчаки, ип эмас-ку. Энди уни бу йўлдан қандай қилиб қайтарасиз?

— Ана холос, ҳаммасига гуноҳкор яна мен бўлдим. Ҳамма можарони ўзинг бошладинг-ку, ўламан саттор, уни ҳеч кимнинг қўлига топширмайман, деган ўзинг-ку. Тўғри, мен ҳам ҳеч нимани ўйламадим, тақводорлик, диёнат нималигини ҳам билмас эдим. Ҳозир бўлганда бундай бўлмасди.

— Нима десангиз деяверинг, лекин мен ҳеч гуноҳ иш қилганим йўқ. Эсингизда бор-ку, бола кўрайин деб нималар қилмадим! Озмунча тумор сотиб олдимми, озмунча ибодат қилдимми,— лекин бари бекор кетди. Бир кун туш кўрсам, қўлимда бир сават гулу, ибодат қилаётган эмишман. Бир айланиб қарасам, саватда гул ўрнида худди гулдай оппоқ чақалоқ ётибди! Ушанда ҳолимни томоша қилсангиз эди! Сўз билан тарифлаб бўларканми! Кўзларимдан тирқираб ёш чиқиб кетди, чақалоқни қўлимга сламан деб қўлимни чўздиму... уйғониб кетдим. Орадан ўн кун ўтар-ўтмас, менга Гора ато бўлди. Буни менга худойим юборди. Ўзи кимнинг фарзанди эди-ю, уни менга ким юборди, ўшанда уни кимга бўлса-да, бирон кишига топширишга қандай кўнглим бўларди, ўйлаб кўрсангиз, ўзингиз ҳам тушуниб оласиз. Уни олдинги дунёга келганимда кўтариб юрган бўлсаму кўп азоб тортган бўлсам керак, шу сабабдан у мени она деб билиб, энди ҳузуримга келган бўлса. Нима бўлиб келиб қолганини бир ёдингизга олинг! Қирғин бўлаётган эди, ҳаммамиз жонимизни ҳовучлаб ўтирган эдик. Бир кун ярим кечада ҳув ўша инглиз хотин югуриб кириб келди. Сиз уни уйимизга яширишдан қўрқингиз, лекин мен сизни алдаб, уни молхонага яшириб қўйдим. Ўша куни кечаси у бир ўғил туғди-ю, ўзи қаза қилди. Бу болани мен бўлмасам, ким сақлаб қоларди. Сизга нима! Сиз уни воизга бериб юбормоқчи бўлдингиз. Нега? Нима, у боланинг отасимиди, ёки уни қутқариб қолдимиз? Қорнимда кўтариб юриб туғишимдан кўра шундай ола қолганим осонроқ бўлди, деб ўйлайсизми? Нима десангиз, деяверинг, ле-

кин менга шу болани еткизганнинг ўзи олмаса, ўлсам ўламанки, Горани бировнинг қўлига бермайман.

— Биламан, Горангни ёнингдан жилитмасанг жилитма. Мен ҳеч вақт қаршилик кўрсатганим йўқ-ку. Лекин сен бу болани ўғлим дедингми, бўйнига табаррук ип боғламасдан бўлмасди, шундай қилмаганимизда жамият уни тан олмасди. Бўйнига табаррук ип боғлаганим шу важдан. Энди икки нарсани бир ёқлик қилсак бўлгани. Инсоф билан гапирганда, ҳамма молмулким Моҳимнинг ихтиёрига ўтиши лозим, шу сабабдан...

— Мол мулкингизнинг кимга кераги бор дейсиз? Ҳаммасини Моҳимга қолдиравекинг, Гора бир пайса¹ ҳам олмайди. У эркак одам, илми бор, ўзи ишлаб пул топиш қўлидан келади. Унга бировнинг бойлигининг нима кераги бор? Менга бўлса ҳеч нима керакмас. Гора соғ-саломат бўлса бўлгани.

— Йўқ, уни меросдан бутунлай маҳрум қилмоқчи эмасман, унга мулк бераман, вақти келиб бу мулким йилига минг рупиядан даромад берар. Ҳозир уни уйлантиришни ўйлаш керак. Бўлар иш бўлди, мендан хафа бўлсанг, бўлмасанг — барибир, уни бараҳман қизга уйлантира олмайман.

— Мени, Ганг суви чочиб ерни покламайди, ҳеч қандай динга ишонмайди, деб ўйлайсизми? Уни бараҳман қизга уйлантириб, бешбадтар хижолат бўлишнинг менга нима кераги бор?

— Ўзинг нима деяпсан! Ўзинг бараҳман қизсан-ку!

— Бўлсам нима бўпти? Анча бўлади, бараҳманларнинг урф-одатларини тарк қилганман. Моҳимнинг тўйида қавм-қариндошларим христианлик одатларим туфайлидан жанжал ҳам чиқармоқчи бўлишган эди, атайин ўзимни четга олиб, дамимни чиқармай юрвердим. Ҳамма мени христиан дейди, яна нима-нималар дейишади. Мен бўлса уларга: нима, христианлар одам эмасми, деб жавоб бераман. Агар сизлар шун-

¹ П а й с а — Ҳиндистонда майда, чақа пул.

дай буюк худонинг эрка бандалари бўлсангиз, нимага аввал патанларга¹, сўнгра — мўғулларга, кейин — инглизларга бош эгдингиз?

— Бу гап айтган билан тамсам бўлмайди, ўзинг ҳам хотин кишисан, ҳаммасига ақлинг етмайди. Лекин билиб қўй, жамият деган нарса бор, жамиятни ҳурмат қилишинг керак.

— Гап бунда эмас. Фақат шунисини биламан, Горани боқиб ўстирдимми, жамият борми-йўқми, бу диёнатданми-йўқми, нима ишим бор. Шу вайдан ҳеч қачон, ҳеч нимани яширганим йўқ, бирон нарсани тан олмасам, очиқ айтавераман, мендан ҳазар қилсалар ҳам, индамай чидаб келяпман. Фақат бир нарсани сир тутиб келдим, мени даҳшатга солиб турган нарса ҳам шуки, бу қилмишимга энди худо нима деркин? Менга қаранг, яхшиси ҳамма гапни Горага очиқ айтиб қўя қолаймикан? Кейин нима бўлса бўлар...

— Йўқ, зинҳор,— деб ҳаяжонда қолди Кришнодо-ял-бобу.— Мен тирик эканман, бунга рози эмасман. Ким-ким, мен Горани яхши биламан. Агар сирдан воқиф бўлса, ҳоли нима кечаркин, ким билади дейсан? Эл-юртда шов-шув гап бўлади, яна нималар бўлишини ким билади, дейсан? Ҳали, ким билсин, ҳукумат нима чора кўраркин... Тўғри, отаси-ку кўзғолон вақтида ҳалок бўлган, онаси вафот қилганку-я, лекин исён босилгандан кейин ҳукумат идораларини ҳамма гапдан хабардор қилиш керак эди. Агар шу вайдан шов-шув кўтариладиган бўлса, бутун диндорлигим-у тақводорлигим уч пул бўлади, яна... Йўқ, йўқ! Бошимизга шундай бало-қазолар ёғиладики, асти қўясан.

Анондомойи жим ўтирарди. Кришнодоял яна гап бошлади:

— Горани уйлантиришни ҳам ўйлаб қўйганман. Мен билан Пореш Бхоттачаржо деган бир киши бирга ўқиган эди. Мактаб назоратчиси бўлиб ишларди, кейин пенсияга чиққан, ҳозир Калькуттада туради. Ўзи эътиқодли бараҳманлардан. Унинг қизлари борлигини эшитган эдим. Горани Пореш билан таништи-

¹ Патанлар — афғонлар.

риб қўйсак, уникага борди-келди қилиб турарди. Ким билсин, биронта қизи кўнглига ёқиб қолиб, мушкулимиз ҳам осон бўлиб кетса ажаб эмас.

— Гора бараҳманникига борар эканми? Ҳеч-да!

Шу пайтда Горанинг гулдурраган овози эшитилиб қолди:

— Ойи!

Ўзи ҳам эшикдан кириб келди-ю, Кришнодоялни кўриб ҳайрон бўлиб тўхтади. Анондомойи шошилиб ёнига борди-да, эркалатган овоз билан:

— Хўш, болагинам, нима дейсан?— деб сўради.

— Йўқ, ҳеч гап эмас, кейин келарман,— деб Гора чиқиб кетмоқчи бўлиб бурилган эди, Кришнодоял уни тўхтатиб деди:

— Шошма, Гора, сенга айтадиган гапим бор. Яқинда Калькуттага бир бараҳман дўстим кўчиб келди, Хэдотолда туради...

— Пореш-бобуми?

— Сен қаердан биласан?

— Улар Бинойнинг қўшниси, ўша айтган эди.

— Бориб ўшаларни бир кўриб келсанг бўларди.

Гора бир оз ўйлаб турди-да, розилик билдирди. Анондомойи ҳайрон бўлиб қолди. Кейин Гора яна бир оз ўйлаб:

— Йўқ, уларникига эртага боролмайман,— деб жавоб қилди.

— Нега боролмайсан?

— Эртага Трибенига¹ бораман.

— Трибенига дейсанми?

— Кун тутилиши муносабати билан у ерда покла-ниш маросими бўлади.

— Жинни-пинни бўлганмисан,— деб сўзга аралашди Анондомойи.

— Калькуттанинг ўзида Ганг йўқ эканми? Трибени бўлмаса, чўмилиб покланмасмидинг? Нима, жуда тақводор бўлмоқчимисан, дейман?

Гора ҳеч нима жавоб бермасдан, уйдан чиқиб кетди.

¹ Трибени — Ганг, Жамуна ва Сарасвати деган уч дарёнинг бир-бирига туташган жойи. Муқаддасгоҳ ҳисобланади.

Трибенига бормоқчи бўлганга сабаб шу эдики, зиёратга кўп киши йиғиларди. У халойиққа аралашиб, ўз мамлакати ҳаётининг зўр тўлқинларини ҳис қилмоқчи, мамлакатининг юрак уришини тингламоқчи эди. Илгариги ҳамма урфи-одатлари ва шубҳаларини ташлаб, халқ ҳузурига бориб:

— Мен — сизникиман, сиз — меникисиз, дейиш учун ҳар бир қулай фурсатдан фойдаланиш пайига тушиб қолган эди.

ЕТТИНЧИ БОБ

Биной уйқудан туриб қараса, кечаси ҳаво очилиб, худди гўдак боланинг кулгиси сингари мусаффо тонг нури қўйилиб турибди. Сийрак оқ булутлар онда-сонда баланд осмонда оҳиста сузиб боришяпти, лекин қаёққа боришаётганини ўзлари билишмайди. Биной-бобу айвонда туриб, бир кун шундай қуёш нурини сочиб турган эрталабки дами ёдлаб кулиб қўйди. Ҳассасига таяниб, Шотишнинг қўлидан ушлаб секин-аста кўчадан қадам ташлаб бораётган Пореш-бобуни кўриб қолди. Шотиш Бинойни кўриб чапак чалиб юборди-да; «Биной-бобу! Биной-бобу! — деб қичқирди. Пореш ҳам бошини кўтариб, йигитчага қараб қўйди. Биной зинадан пастга қараб югурди, чол билан бола уйга энди кириб келганда эшик олдига етиб борди.

Шотиш Бинойнинг қўлидан ушлаб олди.

— Биной-бобу, бизникига бораман деб ваъда берган эдингиз-у, нега бормадингиз?

Биной болани эркалатиб, елкасига қўлини қўйиб кулди. Шу пайтда Пореш ҳассасини секин столга қўйди-да, креслога ўтириб гап бошлади.

— Сиз бўлмаганингизда, ҳолимиз нима кечардийкин? Ёрдамингизни аямадингиз.

— Йўғ-э, — деб уялиб кетди Биной, — ҳеч нима қилганим йўқ-ку.

— Биной-бобу, кучугингиз йўқми? — тўсатдан сўраб қолди Шотиш.

— Кучук дейсанми? — деб ҳайрон қолди Биной, — йўқ, кучугим йўқ.

— Нега йўқ? Нега кучук боқмайсиз?

— Бу нарса хаёлимга ҳам келмабди.

— Шотиш сизникига келган экан, айтишувди,— деб гапга аралашди Пореш.— Жонингизга ҳам теккан бўлса керак. Оғзи гапдан тинмайдиган маҳмадана, опаси унга Боктияр Хилжи¹ деб ном қўйган.

— Мен ҳам у ёқ-бу ёқдан гаплашиб ўтиришни яхши кўраман,— деди Биной. Шу важдан бир-биримизга мос тушган бўлсак керак. Шотиш-бобу, сиз бу гапимга нима дейсиз?

Шотиш бўлса, янги лақабимни эшитгандан кейин, тагин Бинойнинг мendan кўнгли қолиб ўтирмасин, деб ташвишда қолган эди. Шунинг учун ҳам хитоб қилиб деди:

— Маъқул! Жуда маъқул! Боктияр Хилжи бўлсам жуда яхши бўлибди! Биной-бобу айтингчи, Боктияр Хилжи жанг қилган одамми? У Банголни забт қилганми?

— У илгари уруш қилган эди, энди бунинг зарурати қолмаган,— деб кулиб қўйди Биной,— ҳозир у нуқул ваъзхонлик қилиб юради. Ҳа, у бир замонлар Банголни забт қилган.

Анчагача шу тахлитда гаплашиб ўтиришди. Пореш ҳаммадан кам гапирар, у ҳар дам-ҳар дамда ширин, иссиқ кулиб, бир-икки луқма сўз айтиб қўярди. Ниҳоят, у кетмоқчи бўлиб ўрнидан турди:

— Биз етмиш саккизинчи уйда турамыз, бу ердан чап томонда...— деди.

— Биной-бобу уйимизни биладилар!— деб қичқириб юборди Шотиш.— Утган гал мени то эшигимизгача кузатиб қўйганлар!

Бунинг уяладиган ери бўлмаса ҳам, лекин Биной бирон ишда қўлга тушиб қолгандай, қизариб кетди.

— Балли, уйимизни билар экансиз-ку! Ундай бўлса, бирон фурсат топганингизда...

— Бош устига. Фурсат топдим дегунча...

— Ахир, ўзимиз ҳам қўшни эканмиз-ку... Лекин

¹ Сўз ўйини: Боктияр — вайсақи (банголча). Афғонистонда кишининг номи. Боктияр Хилжи — 1199—1200 йилларда Ҳиндистонни забт қилган афғон лашкарбошиси.

Калькутта жуда катта шаҳар, шу дамгача бир-биримиз билан танишмаган бўлсак ажабланадиган ери ҳам йўқ.

Биной Пореш-бобуни кузатиб чиқди. Эшик олдида уларнинг орқасидан анчагача қараб қолди. Пореш ҳассасига таяниб секин-секин юрар, унинг ёнида оғзи ҳеч гапдан тўхтамай дикирлаб Шотиш борарди.

Биной умрида Пореш-бобу сингари ажойиб мўсафидни учратмаганини ўйлаб қолди. Хоки-пойини олиб юзингга суртгинг келади! Шотиш-чи, у ҳам жуда ажойиб бола! Улғайиб, катта бўлганида ақлли, кўнгли очиқ, чинакам ўктам йигит бўлади!

Албатта, бу мўсафид билан бола ҳар қанча яхши бўлса ҳам, яқингинада танишганига қарамай, Бинойнинг уларни ёқдириб, бунча иззат-ҳурмат қилиб қолгани кишига ғалатироқ туюларди. Лекин йигитча ўзини шу қадар бахтиёр ҳис қилардики, узоқ вақт таниш бўлишининг асло кераги йўқ эди.

Биной энди Пореш-бобуникига бормасам, уят бўлар, деб ўйлаб қолди. Лекин худди шу топда Горанинг Ҳиндистон ва ўз тўдаси номидан: «Уларникига боришинг мумкин эмас, эҳтиёт бўл!» деган гапи қулогига чалинди. Ҳар бир қадамда Ҳиндистон! Ҳар бир қадамда тақиқ! Биной ҳамиша шуларга бўйсуниб келди, баъзан шубҳа ҳам қилиб қолардику-я, лекин барибир бўйсунарди. Аммо бугун унинг исёнкорлик туйғуси зўр келиб, Ҳиндистон унинг кўзига нуқул тақиқ қилишлар тимсоли бўлиб кўриниб қолди.

Хизматкори кириб, нонушта тайёрлигини айтди. Соат ўн иккига занг урди. Биной бўлса ҳали ҳам юз-қўлини ювмаган!

Бошини бир силкиб қўйди-да:

— Овқат егим келмай турибди, ишингни қила бер,— деди.

Йигитча зонтини қўлига олиб, устига чадорини¹ ҳам ташламай, кўчага чиқиб кетди.

У тўппа-тўғри Горанинг уйига равона бўлди. «Ватанпарвар ҳиндлар жамияти»нинг Амхарт кўча-

¹ Чадор — устки кийим ўрнида ишлатиладиган бир бўлак мато.

сида бир уйни ижарага олганини, Гора ҳар куни тушда у ерга бориб ишлаши, бутун Банголга тарқалган жамият аъзоларининг вазифаларини бажаришларида уларга мададкорлик қилиш ниятида шу жамият аъзоларига мактублар ёзиб туришини Биной биларди. Уни иззат-ҳурмат қилиб, ўғит-насиҳатларига жон деб қулоқ соладиган, ёрдамчилари деган ном олганлари учун ўзини бахтиёр ҳисоблайдиганлар ҳам шу ерга тўпланишиб туришарди.

Бугун Гора ҳам шу ерга кетган эди. Биной Анондомойининг уйига югуриб кирди деса бўлади. Анондомойи энди нонуштага ўтирган эди, Лочмия уни елпугич билан елпиб ўтирарди.

— Нима гап, Биной?— деб ҳайрон бўлиб қолди Анондомойи.— Сенга нима бўлди?

Ўйигит келиб унинг рўпарасига ўтирди.

— Ойижон, жуда қорним оч. Бирон овқатингиз борми?

— Э, аттанг! Бараҳман ошпаз ҳозир кетувди-я, сен яна...

— Мени бу ерга бараҳман овқатини егали келди деб ўйлаяпсизми? Сизнинг муборак қўлингиздан овқат ёмоқчиман, ойижон! Лочмия, менга сув олиб келгин.

Лочмия бир стакан сув олиб келган эди, Биной уни бир хўплашдаёқ тамом қилди. Анондомойи тоза товоқ олди-да, ўз товоғидаги гуручдан бир қисмини унга солиб, Бинойга узатди, йигит худди бир неча ҳафтадан буён оғзига ҳеч нарса олмаган одамдай иштаҳа билан ўзини овқатга урди.

Анондомойининг кўнгли бу кун бир оз ўрнига тушди, йигит ҳам унинг юзи ёришганини кўриб, елкасидан тегирмон тоши тушгандай бўлди. Анондомойи ёстиқ жилди тикиш билан овора бўлди. Ёнларидаги хонада кейкхойер¹ тайёрлашаётган эди, ундан атир гул ҳиди келиб турарди. Биной Анондомойининг оёқ томонига ўтиб ёнбошлади. Бошини унинг тиззасига қўйиб, дунёдаги ҳамма нарсаларни унутиб

¹ Кейкхойер — кей дарахти гулидан тайёрланадиган, бетел тамаки аралаштириб шимиб юриладиган зирвор.

юборди, илгариги одатини қилиб хурсандлиги ичига сиғмай гапга тушиб кетди.

САККИЗИНЧИ БОВ

Тақиқлардан бири бузилди, шу билан Биной яна дадил тортиб қолди. У Анондомойининг уйдан чиқиб, кўчадан қадам ташлаб эмас, оёқлари ерга тегмай гўё учиб борарди. Шу кечаю кундузда уни қийнаб келган аччиқ шубҳаларни ҳаммага айтиб бергиси келарди.

Етмиш саккизинчи уйнинг олдига келган пайтида кўчанинг нариги томонидан Пореш етиб келди.

— Марҳамат, Биной-бобу, марҳамат! Жуда яхши келдингиз,— у Бинойни иссиқ таклиф қилиб, йигитчани меҳмонхонага олиб кирди. Бу уйда кичик бир стол ёнида диван ва тўқима кресло турарди. Уйнинг бир томон деворида Исо пайғамбарнинг сурати, яна иккинчи томонида эса Кешоб-бобунинг сурати осифлиқ эди. Столда қўрғошин преспанье билан бостириб қўйилган бир даста газета ётарди. Уйнинг бурчагида кичикроқ бир шкаф бор. Унинг юқори полкасида Теодор Паркернинг¹ китоблари, шкаф устида усти ёпиқ глобус турарди.

Биной ўтирди. Ҳозир орқасидаги эшик очилиб, бу уйга биров кириб келадигандай, юраги сал ўйнаб кетди.

— Шучорита шанба кунни бир дўстимнинг уйига кетган эди,— деб сўз бошлади Пореш,— унинг қизига дарс берарди, Шотиш билан тенг ўғиллари ҳам бор, Шотиш ҳам опаси билан бирга кетган эди. Ҳозир уларнинг олдидан келдим. Бир оз хаялласам, сизни учратолмай қолар эканман...

Биной бу сўзларни эшитгач бир жиҳатдан енгил тортди, бир жиҳатдан суюнгани бекор кетди-ю, шундан кейин Пореш билан бемалол гаплашиб ўтирди.

Гапдан гап чиқиб Пореш Бинойни ипидан игна-сигача билиб олди. Биной етимча қолган, амакиси

¹ Теодор Паркер (1810—1860)— АҚШ сиёсий арбоби ва диний воиз, қулликни бекор қилиш тарафдори бўлган.

билан холаси қишлоқда туришади, икки амакивач-часи билан бирга ўқиган, улардан каттаси адвокат ҳозир район судида ишлайди, кичигига вабо тегиб вафот қилган. Амакисининг раъйи шуки, Бинойни судьялик қилиб кўрсин дейди, лекин йигитнинг бунга ҳеч хуши йўқ, ҳар хил бедаромад ишлар билан овора бўлиб юради.

Шу тахлитда бир соатча вақт ўтди. Сабабсиз ўтира бериш одобдан бўлмагани учун Биной кетмоқчи бўлиб ўрнидан турди.

— Дўстим Шотишни кўролмадим-да, келганимни унга айтиб қўйсангиз.

— Бир оз кутиб турсангиз, кўриб кетардингиз. Ҳозир келиб қолади.

Лекин бу таклифдан фойдаланишни Биной но-жўя деб билди. Агар яна ўтира турунг деб кўрсалар, албатта, қоларди-я, лекин Пореш илтимос қилиб ёки қистаб туриб оладиганлардан эмас эди, шу сабабли йигитчанинг кетишдан бошқа иложи қолмади.

Пореш хайрлашаётиб:

— Бирон фурсат топиб, кириб келсангиз, бизни кўп хурсанд қиласиз,— деди.

Биной кўчага чиқди. Уйга боргиси келмади. Уйда қиладиган иши ҳам йўқ. Узи газеталарга ёзиб турар, унинг инглиз тилини яхши билишини кўриб ҳамма-нинг завқи келарди, лекин кейинги вақтларда қўли ишга бормаё қолган, миясига ҳам ҳеч нима келмай-ди. У анчагача стол олдида ўтирди-ю, лекин фикрини бир ерга йиғиб ололмади. Шу важдан бугун ҳеч нар-сани ўйламай шаҳарда шунчаки сайр қилиб юргиси келди.

Бир неча қадам ҳам қўймаган эди, ёш боланинг:

— Биной-бобу! Биной-бобу!— деган овози эши-тилди.

Бурилиб қараган эди, коляскадан бошини чиқа-риб қараб турган Шотишга кўзи тушди, бола унга зўр бериб қўл силтарди. Колясканинг ичкарисидан сорийнинг бир учи билан блузканинг оқ енгини кўринди. Бу йўловчининг кимлиги Бинойда шубҳа туғдирмади.

Банголларнинг расм-русми шундай эдики, коляс-кага ортиқ кўз ташлаш одобдан эмас эди. Лекин Шо-

тиш тошкўчага ирғиб тушди-да, югурганича унинг ёнига келиб, қўлидан ушлаб олди.

— Юринг, бизникига.

— Ҳозиргина сизникидан чиқдим.

— Биз уйда эмасдик-да! Юринг, яна кира қолинг.

Шотишки қистаб тургандан кейин, Биной унинг сўзини ерда қолдира олармиди?

Бола ўз асирини уйга олиб кириб:

— Дада, Биной-бобуни олиб келдим!— деб қичқирди.

Мўйсафид кулиб уларнинг қаршисига пешвоз чиқди.

— Сиз бобунинг энди бу қўлдан ҳаливери қутулишингиз осон гап эмас. Шотиш, опангни чақиргин.

Биной уйга кириб ўтирди, юраги дук-дук уриб кетди.

— Сизни тоза ҳам чарчатиб қўйибди-ку,— деди Пореш.— Шотиш жуда ҳам қулоқсиз бола-да!

Шотиш билан опаси уйга кириб келишганда, дастлаб Бинойнинг димоғига жуда ҳам хушбўй бир ҳид урилди, шундан кейингина Порешнинг:

— Радха, Биной-бобу келди. Уни биласан,— дегани қулоғига чалинди.

Биной бирдан бошини кўтарди. Шучорита у билан саломлашиб, рўпарасидаги креслога ўтирди. Бу сафар Биной унинг саломига алик беришни унутмади.

— Биной-бобу кўчада кетаётган экан,— деб гап бошлади қиз.— Шотиш кўриб, коляскада ўтиролмай қолди, ирғиб тушиб, меҳмонни уйга бошлаб кирди. Балки сизнинг бирон ишингиз бордир?— деб Бинойдан сўраб қолди қиз.

Шучорита мен билан гаплашар, деб Биной ҳеч кутмаган эди, шу сабабдан шошиб қолиб, нима дейишини билмай:

— Йўқ, йўқ, борадиган зарур жойим йўқ, мени йўлдан қолдирганингиз йўқ,— деб жавоб берди.

Шотиш Шучоританинг кўйлагидан тортиб қўйди:

— Диди¹, калитни бергин. Бинойга қутимизни кўрсатаман.

¹ Диди — опа дегани.

Шучорита кулиб юборди.

— Бошланди. Бу маҳмадана бирон киши билан дўстлашиб қолса борми, уни жонидан безор қилиб юборади — қутисининг наъмасига қулоқ солмаса қутулмайди, хуллас, бу одамнинг бошига нима-нималар солмайди! Биной-бобу, дўстингиз ўзи кичик бўлса ҳам, лекин жуда иззат талаб бола, билмадим, ҳамма машмашаларига тоқат қила олармикинсиз?

Биной Шучорита билан қандай қилиб бемалол гап бошласам экан, деб қийналиб ўтирган эди. Ҳар ҳолда уялиб-нетиб ўтирмайди, шундай деб аҳд қилиб қўйган, шунинг учун йигит уят деган нарсани енгди-да, гап бошлади:

— Йўқ, ҳеч... сиз... мен... жуда кўнглимдагидай.

Шотиш опасидан калитни олиб, қутисини келтирди.

Қутида тўрт бурчак ойна тагида денгиз тўлқинларини тасвирлаган ҳаво ранг материя, унинг устида ўйинчоқ кема турарди. Шотиш қутини бураб юборган-эди, музика чалинди, музика оҳангига қараб кема тўлқин устида секин-секин чайқала бошлади. Бола хурсандлиги ичига сиғмай, гоҳ кемага, гоҳ Бинойга қараб қўярди.

Шу тахлитда, Шотиш туфайли Биной секин-аста ўзини босиб олди. Энди у ҳар замон, ҳар замонда бошини кўтариб, Шучоритага қараб, у билан гаплашадиган ҳолга келиб қолди.

Бирдан, ҳеч нимадан ҳеч нима йўқ, Шотиш савол бериб:

— Дўстингизни бирон кун олиб келасизми?— деб сўради.

Табиийки, бундай саволдан кейин Бинойнинг дўстидан гап очилди. Пореш-бобунинг оиласи Калькуттага яқинда кўчиб келган, бу оиладагилар ҳали Гора ҳақида ҳеч нима эшитмаган эди. Биной Гора тўғрисида гапираркан, тобора ўзи ҳам жонланиб кетди. У ўзини гапдан тўхтатолмасди. Горанинг жуда истеъдодли, довиюрак, иродаси мустаҳкамлигини гапириб кетди. Унинг бир эмас бир кун бутун Ҳиндистонга қиём вақтидаги қуёш сингари машъал ёқиши турган гап.

— Бунга мен ҳеч шубҳа қилмайман,— деди Биной.

Бинойнинг кўзлари ёниб турарди, тортиниб-уялишдан асар ҳам қолмади. У Горанинг ғояларини ҳимоя қилиб, Пореш-бобу билан бир оз тортишиб ҳам олди.

— Горанинг ҳиндуларга хос ҳамма нарсаларни бундай дадил тан олишининг сабаби шуки у буюк мақсадларни кўзлайди. Ҳиндуизмдаги ҳамма нарсалар — катталари ҳам, кичиклари ҳам унинг учун ягона бир нарса, чунки такомил ҳамма нарсанинг худди шу бирлигида намоён бўлади. Биз бўлсак Ҳиндистонга у сингари назар билан қарай олмаймиз, биз Ҳиндистонни бўлак-бўлак қилиб ташлаймиз-да, уни инглизлар андазасига мослаймиз, уни ёмонотлиқ қилишдан бошқани билмаймиз.

— Сиз ўзингиз нима демоқчисиз, тоифаларга бўлиниш ҳам яхши демоқчимисиз?— деб савол берди Шучорита эътирозга йўл қўймайдиган қатъий оҳангда.

— Тоифаларга бўлинишнинг яхши ери ҳам йўқ, ёмон ери ҳам. Агар сиз мендан, қўл яхши нарсам, деб сўрасангиз, мен, агар сиз қўлга бутун гавда нуқтаи назаридан қарасангиз, ҳа, қўл яхши, деб жавоб бераман. Агар учиш учун қўл яхшими, деб савол берсангиз, мен, йўқ, яхши эмас, дейман, қанотлар бирон нарсани ушлашга ярамаслиги сингари, қўл ҳам учишга ожизлик қилади.

— Нимагадир, ақлим етмай турибди,— деб ҳаяжон билан жавоб қайтарди Шучорита.— Мен сиздан тоифаларни тан оласизми?— деб сўраяпман.

Агар бошқа бирон киши билан шундай гаплашганда, Биной ҳеч иккиланмасдан: «ҳа, тан оламан» деб жавоб берарди. Лекин бугун унчалик дадил эмас эди. Сабабини айтиш ҳам маҳол — юраксизлигидан шундай қилдими, ё гапни жуда узоқ чўзиб юборгиси келмаганиданми, ҳолбуки у: «тоифаларни тан оламан» деса гапнинг муқаррар чўзилиб кетишини биларди. Лекин жанжал чиқиб кетмасин деб, шу онда Пореш гапга аралашди:

— Радха, бориб онангни, ҳаммаларини айтиб кела қол, уларни Биной-бобу билан таништирмоқчиман.

Шотиш ҳам оғзи гапдан тўхтамай, сакраб-сакраб Шучорита билан бирга чиқиб кетди.

Шучорита тезда қайтиб келди.

— Дада, ойим сизларни айвонда кутиб турибдилар.

Т У Қ Қ И З И Н Ч И Б О В

Юқори айвонда оқ дастурхон ёзиғлиқ стол атрофига стуллар қўйилган. Айвон панжарасининг бошидан охиригача тувакларда ўстирилган кротон гуллар барқ уриб очилиб турибди, пастада ёмғирда ювилган акас дарахтлари билан кришночурал¹ барглари кўм-кўк кўкарган. Ботиб бораётган қуёш айвоннинг бир бурчагига майин нур сочиб турибди.

Айвонда ҳали ҳеч ким йўқ. Бир неча минутдан кейин Кхуде деган кичкина оппоқ кучукни етаклаб Шотиш чиқиб келди-да, кучугини қистаб-қистаб Бинойга ўйин кўрсатди. Кучуги бир оёғини кўтариб саломлашар, тумшугини ерга тикиб таъзим қилишни биларди, агар печенье кўрсатсангиз, икки оёқлаб туриб қўл қовуштиргандай бўларди. Кхуденинг ўйинларини ҳамма мақтарди, буни Шотиш ўз хизмати деб биларди, кучуги ҳар гал янги қилиқ чиқарганда ўзида йўқ хурсанд бўлиб юрарди. Кхуденинг ўзи бўлса бундай шуҳратларга унчалик хуши йўқ, у кўпроқ печеньега иштаҳаси зўр эди.

Биной хаёли паришон бўлиб Шотишнинг гапларига қулоқ солиб турди. Бир вақт унинг қулоғига ёнидаги уйдан бир қизнинг қўнғироқдек жаранглаган кулгиси билан шўх овозлар эшитилди, уларнинг овозига баъзан эркак товуши ҳам аралашарди. Биной бундай хушчақчақ овозларга ўрганмаганидан ўзини алланечук сезиб, бу овозни эшитиб бир томондан юраклари эзилса, иккинчи томондан рашки ке-

¹ Кришночурал — тўқ ранг бўлиб гуллайдиган тиканли декоратив дарахт.

ларди. Шу дамгача умрида бундай жарангли, хуш-чақчақ қиз овозини эшитмаганди. Бу хандон уришлар шундайгина унинг ёнида, бир девор нарида, шу билан бирга ундан жуда узоқда эди. Бир вақт уч қизи, яна қандайдир узоқ бир қариндошини ёнига олиб Пореш-бобунинг хотини айвонга чиқиб келди.

Унинг номи Бародашундори эди. Еши анчага бориб қолган бўлса ҳам, ўзига зеб бериб юрар, кийинишни яхши кўрарди. Бародашундори худди камбагал, қашшоқлардай умр кечириб келганди — на кийим-кечакни билар, на ўзига зеб берарди. Лекин бирмунча вақтдан буён бирданига замондан орқада қолмаслик пайдан бўлиб қолди. Бародашундори шилдираган шойидан сорий, баланд пошналик туфли киядиган, бараҳманларга хос нарсаларни бараҳманларга хос бўлмаган нарсалардан жуда фарқ қиладиган бўлиб қолди. Шу билан Радхаранига Шучорита деб ном қўйилган эди. Бародашундорининг қайин отаси узоқ сафардан кейин бир кун юртига қайтиб келиб, жамайшости¹ байрами муносабати билан унга ҳадялар юборган эди. Пореш-бобу уйда йўқ, хизмат ишлари билан қаёққадир кетган эди. Бародашундори бу ҳадяларни бефаросатлик ва бутпарастлик аломати деб ҳисоблаб, ҳаммасини қайтариб юборди. Бирон оиланинг ерда ўтириб овқат ейишни тасодифан эшитиб қолса, фиғони фалак бўлиб, ҳозирги замон жамияти орқага, бутпарастликка қайтиб бормоқда, дерди. Шуниси ҳам борки, Бародашундори пайпоқ ва шляпа сингари нарсаларни бараҳманлик расм-русумларидан деб биларди.

Бародашундорининг катта қизининг номи Лабонне эди. У зиёфату, ҳарала-таралаларни, олди-орқасига қарамай суҳбатлашиб ўтиришларни яхши кўрадиган хушчақчақ қиз эди. Лабонне юзи думалоқ, кўзлари катта-катта, қорачадан келган қиз эди. Лабонне ҳеч вақт кийим-кечакка қизиқмасди-ю, лекин онасининг раъйига қарамай иложи йўқ эди. Баланд пошналик туфли кийишни ёқтирмаса ҳам, буйруқни рад қилиш-

¹ Жамайшости — жойтха (май-июнь) оий бошлангандан кейинги олтинчи кун, болалар байрами кунн.

га юраги дов бермасди. Кечқурунлари кийиниш вақтида унга Бародашундорининг ўзи упа-элик суртиб қўярди. Лабонне анча семиз қиз эди, онаси бўлса кўйлақларини шундай тор қилиб тиктирардики, буларни кийганда қиз бечора ўзини худди машинада пресланган той жутдай ҳис қиларди.

Бародашундорининг ўртанча қизи Лолита опасининг бутунлай акси эди. У ориқ, Лабоннедан бўйи баландроқ, ранги рўйи ундан ҳам қорароқ эди. Лолита кўп гапиришни ёқтирмас, ўз билгича иш қилишни афзал биларди, тўғри келганда шарта-шарта гапириб юбораверарди. Бародашундори ичида ҳатто ундан ҳайиқиб юрарди. Шунинг учун уни қил, буни қил, деб қизининг жонига тегишга ҳам ботинмасди.

Кичик қизи Лида ҳали ўн ёшга ҳам тўлмаган. Тиним деган нарсани билмайдиган бу шўх қиз йиқиши ва сакрашдан бошқани билмас, уззукун Шотиш билан жанжаллашиб, ёқалашгани-ёқалашган эди. Улар, Кхуданинг эгаси ким, деган масалани шу вақтгача ҳам ҳал қилишмаганди. Ростини айтганда, агар улар Кхуданинг ўзидан сўрашса, у икковларидан бирини ҳам танламасди, лекин, нима бўлса ҳам бу кучукнинг Шотишга кўпроқ раъйи бор эди. Қизнинг эркалатишларидан кўра боланинг ҳукм-фармониغا бу жониворнинг тоқат қилиши осонроқ эди.

Бародашундори кириб келганда Биной ўрнидан туриб салом берди.

— Ҳув, ўшанда биз бу йигитнинг уйида...— деб гап бошлади Пореш-бобу.

— Қилган яхшилигингизни сира ҳам унутмай-миз,— деб эрининг сўзини бўлди Бародашундори.

Йигитча уялганидан нима дейишини билмай қолди.

Бинойни қизлар билан кириб келган йигит билан ҳам таништиришди. Унинг исми Шудхир эди. У коллежда ўқиган, ўша кезларда санъат бакалаври деган унвон олиш учун имтиҳонга ҳозирланиб юрган эди. У энди мўйлов қўйган, истараси иссиқ, оппоққина йигит бўлиб, узоқни кўришдан ожизлиги сабабли кўзойнак тақиб юрарди. Ўзи жуда серғайрат, бир дақиқа ҳам жим туролмайдиган одамга ўхшарди,

қизларга кўз очиртирмасдан тегачоғлиқ қилгани қилган, уларга асло кун бермасди. Қизлар шу қилиғи учун ундан койинишарди-ю, лекин усиз ҳам туришолмасди, негаки, Шудхир уларни қачон десалар циркка ёки ҳайвонат боғига олиб борар, ёки кўнгиллари тилаган нарсани дарров ҳозир қилиб турарди. Шудхирнинг қизлардан ҳеч тортинмай бемалол муомала қилишини кўриб Биной ҳайрон қолди. Дастлаб, у Шудхирнинг хатти-ҳаракатларини ёқтирмади, кейин бунинг ёнига секин-аста рашк деган нарса ҳам келиб қўшилди.

— Назаримда, мен сизни жамиятда бир неча марта кўрган бўлсам керак,— деди Бародашундори.

Биной ўзини бирон ножўя иш қилиб қўлга тушган одамдай ҳис қилди-да, қизариб-бўзариб зўрға гапини бир-бирига улаб:

— Ҳа, баъзан Кешоб-бобунинг нутқларини бориб тинглайман,— деди.

— Коллежда ўқийсизми?

— Йўқ, ҳозир ўқимайман.

— Қайси курсгача ўқидингиз?

— Санъат магистрига имтиҳон бериб бўлдим...

Барода шу сўзни эшитгандан кейин ёш ҳамсухбатига ҳурмат назари билан қарай бошлади. Бир хўрсиниб олди-да, Порешга қараб:

— Монуимиз тирик бўлганда, у ҳам ҳозир санъат магистрига имтиҳон берарди...— деди.

Бароданинг тўнғич ўғли Моноронжон ўн ёшлигида вафот қилган эди, шу сабабдан онаси ҳар гал бирон ёш йигитнинг қийин фандан имтиҳон бергани, бирон вазифага эга бўлгани, ёки яхши китоб ёзгани, ё бўлмаса, бошқа бирон мақтовли иш қилганини эшитганида, Мону болам тирик бўлганда, у ҳам, албатта, шундай қиларди, деб ёдга олиб қўярди. Бироқ у ким бўлиб етишса ҳам, ҳозир у тирик эмас эди, шундай бўлгандан кейин, Бародашундори ҳозирги жамият аҳлига қизларининг фазилатларини кўрсатиш ғамида юрарди. У қизларининг яхши илм олганини айтиб, буни Бинойга алоҳида уқтириб ўтди. Қизларнинг ақл-фаросати ва қобилияти тўғрисида мураббиянинг айтган фикрлари ҳам Бинойдан сир бўлиб қолмади.

Губернаторнинг хотинига Лабонне гул тақдим қилганида, у хоним қизнинг бу ишини маъқуллаб қандай ширин-ширин сўзлар айтганини ҳам Биной билиб олди. Ушанда ўқиш тамом бўлиши муносабати билан губернатор хотинини олиб мактабга келган эди. Гул тақдим қилишга ҳамма қизлар орасидан Лабоннени танлаб олишган эди.

Бародашундори Лабоннега қараб:

— Мукофот олган каштангни кўрсатсанг-чи,—деди.

Келган ҳамма қариндош-уруғлар ва ёру дўсларга ипак билан тикилган тўти кўз-кўз қилиб кўрсатиларди. Лабонне мураббиянинг қўл остида бу суратни тикканига анча бўлган, қизни бирон чеварлик кўрсатган деб ҳам айтиб бўлмасди, шундай бўлса ҳам, бу кашта ҳамма янги таниш-билишларга албатта кўз-кўз қилинарди. Пореш дастлаб, керакмас, деди, лекин қайтаргани билан фойдаси йўқлигини тушунганидан кейин, жим бўла қолди.

Биной тўтини томоша қилиб, Лабонненинг чеварлигига ҳаҳсин ўқиб турганида, хизматкор келиб Порешга хат берди.

Хатни ўқиб Пореш суюниб кетди:

— У жанобни бу ерга олиб чиқ.

— Ким экан?—деб қизиқиб қолди Бародашундори.

— Ёшлик чоғимдаги дўстим Кришнадоялнинг ўғли келибди.

Бинойнинг юраги гуп-гуп уриб, ранги оқариб кетди, лекин шу ондаёқ худди душмани билан бел олишишга шайланиб тургандай, қўлларини мушт қилиб, қаддини ростлаб олди. Гора бу онлага ҳурматсизлик билдириб, уни ёмонотлиқ қилиши мумкин деган фикр Бинойни шу топданоқ ғазабга келтирган эди.

У Н И Н Ч И Б О В

Шучорита стаканларни ва ширинликларни патнусга қўйиб, патнусни хизматкорнинг қўлига бердида, ўзи юқорига чиқиб кетди. Кириб келаётган баланд бўйли, оппоқ кишининг гавдаси ва кийимларини кўриб ҳамма ҳайратда қолди.

Пешонасида — Ганг лойидан чаплаган нишона, кенг дхоти¹ кийиб олган, унинг устидан боғичли кўйлак ва кенг чадор кийган, оёғида ингичка, тумшуғи қайтарма ғарчиллама туфли, Гора ҳозирги замонга қарши исён тимсолидай кириб келди. Биной ўртоғини ҳеч маҳал бундай кийимда кўрмаган эди.

Бугун Горанинг қалбида ҳам ғазаб, ҳам норозилик тўлқини жўш уриб турарди. Бунинг сабаби бор эди.

Кеча эрта билан пароходга тушиб Трибенига пок-ланиш маросимига жўнаб кетган эди. Йўл-йўлакай пароходга зиёратчилар тушди. Кишилар, жой етмай қолади деб кўрқишиб, шошилишар, бир-бирларини итаришарди. Пароход зинапояларида тўс-тўполон кўтарилиб, баъзи кишилар ўзини тутиб туролмай, дарёга тушиб ҳам кетди, бошқаларини матрослар итариб юборишди, яна бировлар ҳамроҳлари қирғоқда қолиб кетганини кўриб, ваҳимадан ўзларини дарёга ташлашди. Бир неча марта қаттиқ жала қуйиб, зиёратчилар жойлашган палубалар лой бўлиб кетди. Одамлар ёмғирда ивиб, ҳолдан тойишди. Уларнинг кўзларида ваҳима, ёлбориш ва бесаронжомлик аломатлари кўри-ниб турарди. Бу шўринг қурғурларга матросдан тортиб капитангача ҳеч ким ҳеч қандай ёрдам бермаслигини, ҳеч кимнинг юраги ачимаслигини уларнинг ўзлари ҳам яхши билишарди, шу сабабдан уларнинг бутун ҳаракатларида ҳадиксираб шошилиш, юраксизлик кўриниб турарди. Гора қўлидан келганча уларга ёрдам қилди.

Юқорида, биринчи класс палубасида панжарага суяниб қандайдир бир инглиз билан европача кийинган бир банголлик турарди. Улар сигара чекиб, кулишар ва ҳазил-мутоиба қилиб туришарди. Зиёратчилардан биронтасининг бошига кулфат тушса, инглиз хохолаб кула бошларди, банголлик бўлса унга қўшилишиб қиқирларди.

Шу тахлитда ярим йўлни босиб ўтишди. Ниҳоят, Гора ўзини тутолмай қолди. Юқорига чиқиб:

¹ Д х о т и — эркаклар кийимининг бир тури, яхлит бир бўлак мато бўлиб, белидан боғланган бўлади, этаги тиззадан пастга тушиб туради.

— Жим бўлсангизчи! Уят деган нарса борми сизларда?— деб бақирди.

Инглиз унга совуқ бир назар ташлаб қўйди.

— Уят?!— деб хитоб қилди банголлик.— Балки, бу ҳайвонлар учун жонбозлик қилинглари деб амри фармон ҳам берарлар?

Гора лов этиб ёнди кетди.

— Виждони йўқ одамнинг ўзи ҳайвон.

— Сен ўзинг бу ерда нима қилиб юрибсан!— деб бақириб берди банголлик:— буни биринчи класс дейдилар.

— Тўғри айтасан, менинг жойим сенларнинг ёнингда эмас, мен улар билан бйрмаман. Лекин шуни яхши билиб қўй,— деб жаҳл билан гапирди Гора,— мени ўз классингга келишга мажбур қила кўрма.

Шундай деди-ю, оғир нафас олиб, бурилиб тушиб кетди. Инглиз креслога ўтириб, оёғини чўзиб газета ўқишга тушди. Унинг ҳамроҳи банголлик яна бир неча марта оғзини гапга жуфтламоқчи бўлган эди, лекин қовушолмади. Шундан кейин банголлик олий зотлигини кўрсатиш ниятида хизматкорни чақирди-да, товуқ гўшtidан бирон овқат буюрса бўлармикин, деб сўради.

— Йўқ, фақат нон, мой ва чой бор, холос,— деб жавоб берди хизматкор:

Банголлик ҳамроҳига қараб қўйиб:

— Йўловчиларга ҳеч ким жон куйдирмайди,— деди.

Инглиз ҳеч қандай жавоб бермади. Шу пайт унинг газетаси стол устидан тушиб кетди. Банголлик сакраб ўрнидан туриб газетани ердан кўтарди, лекин унга инглиз раҳмат ҳам демади.

Пароход Чандернагорга келиб етганида инглиз Горанинг ёнига борди-да, шляпасини кўтариб:

— Қилган ишимдан жуда пушаймон бўлдим, гуноҳимни кечирасиз деб умид қиламан,— деди-ю, дарҳол унинг ёнидан кета қолди.

Ўқимишли банголликнинг ажнабийга қўшилиб ўз ватандошларининг ҳолидан кулиб масхара қилиши Горанинг кўнглига жуда қаттиқ тегди. Оддий халқнинг хўрланиши, унга нафрат билан қаралиши, бу

содда халқнинг шу хўрликларни муқаррар бир нарса деб билишини кўриб, Гора жиғибийрон бўлиб кетди. Халқни худди ҳайвондай билиб муомала қилишларига, бу муомалага халқнинг кўникиб қолганлигига сабаб ҳиндларнинг ғирт нодон-жоҳиллиги эканлигига, шуларга Горанинг ақли етиб, юрак-бағри эзилиб кетди. Лекин Горани ҳаммадан кўпроқ виждон азобига солган нарса ўқимишли ҳиндларнинг бу таҳқир ва нафратларни ўзига юқтирмаслиги, ўзларини оддий халқдан хорижда тутиб, уларга жуда баланддан қарашлари эди.

Гора олифта кишиларнинг китоблардан ўқиган ва бошқаларга тақлид қилиб юрадиган ҳамма урф-одатларига тамомила нафрат кўзи билан қарашини кўрсатмоқчи бўлиб бугун пешонасига Ганг лойидан нишона қўйиб, ғарчиллама янги туфли кийиб олган, ғазаб ўти алангаланиб, шу бараҳманнинг уйига равона бўлган эди.

Биной Горанинг бугун тегажоглик қилиб шундай усти-бош кийганлигини пайқади, лекин оқибати нима бўлишини билмаганидан, нимадандир ҳайиқиб, ҳадиксираб турди, Горага нафрат ҳисси туғилди.

Бародашундори Биной билан танишиб турганида Шотиш ўзи билан ўзи бўлиб, айвоннинг бир бурчагида биз-бизак ўйнаб турган эди. Горани кўриб қолиб, ўйинини бас қилди-да, секин юриб Бинойнинг ёнига келди, янги меҳмонга тикилиб туриб Бинойнинг қулоғига шивирлади:

— Дўстингиз шуми?

— Ҳа.

Гора айвонга чиққанида Бинойга бир кўз ташлаб қўйди-ю, шу билан унга ортиқ эътибор ҳам бермади. У Пореш билан саломлашиб, тортиниб-нетиб ўтирмадан бир стулни берироқ силжитиб, бемалол ўтириб олд. Шу ерда турган қизлар билан саломлашишни одобдан эмас деб билгандай бўлди.

Горанинг беодоблиги Бародашундорига қаттиқ тегиб кетиб, қизларини бу ерда олиб кетмоқчи бўлиб турган эди, шу пайт Пореш унга қараб:

— Бу йигитнинг номи Гоурмаҳон, дўстим Криш-нодоялнинг ўғли,— деди.

Гора Бародашундорига юз ўгириб, бош эгиб таъзим қилиб қўйди. Шучорита Бинойдан Гора ҳақида эшитган бўлса ҳам, бу меҳмон Бинойнинг дўсти эканлигига унинг ишониши амримаҳол эди. Шучорита уни дастлаб кўришдаёқ ёқтирмай қолди.— Шучорита европача маълумот олган ўқимишли одамлар орасида ҳиндулик фанатизмининг намоён қилинишига индамай қўя қолишни одат қилмаган эди, феъли атвори ҳам бундайлардан эмасди.

Горадан Пореш болалик чоғидаги дўсти Кришнодоялнинг ҳол-аҳволини сўради, кейин ўзи ҳам студентлик йилларидаги хотираларини эслаб кетди.

— Ўша кезларда биз ҳамиша бирга бўлардик, иккаламиз ҳам ўтакетган бидъатпараст эдик, ҳеч нима ни тан олмасдик, овқатланадиган жойимиз нуқул мусофирхона бўларди. Баъзида кечқурунлари мусулмонларнинг овқатидан еб кўриш учун Голдигҳига¹ борардик, кейин ярим кечагача ҳиндлар жамиятини қайта қуришдан баҳс очардик.

— Ҳозир нима иш қиляпти?— деб қизиқиб сўради Бародашундори.

— Ҳозир ҳинду қонун-қоидаларига амал қиляпти,— деб жавоб қайтарди Гора.

— Уялмасдан-а?!— Бародашундорининг юзлари ғазабдан қип-қизариб кетди.

— Уялиш — ожизлик аломати,— деб кулимсираб қўйди Гора,— албатта, ҳозир баъзи бировлар отасидан ҳам уяладиган бўлиб қолган.

— Ахир, у илгари бараҳман эмасмиди?— деб яна савол берди Барода.

— Мен ҳам бир вақт бараҳман эдим,— деди Гора.

— Ҳозирчи, сиз тангрини бошқа бирон муайян шаклда тасаввур қилиш мумкин деб ишонасизми?

— Мен, ҳеч сабаби бўлмагани ҳолда, буни инкор қиладиганлардан эмасман. Агар биз шаклдан кулсак, унга зарар етардимиз? Бу шаклнинг сирини ким ҳам очиб бера оларди?

— Ахир, шакл камолига етган-ку,— деб мулоҳимлик билан эътироз билдириб қўйди Пореш.

¹ Голдигҳи — Калькутта марказидаги парк.

— Агар камолига етмаганда, зуҳур ҳам қилолмасди. Ўзини кўрсатиш учун бениҳоя ниҳоянинг ёрданидан фойдаланади. Бўлмаса, ўзининг борлигини нима билан зуҳур қилди дейсиз? Зуҳур қилолмайди-ган нарса баркамол эмас. Фикр сўз қиёфасига кириши сингари, шаклсиз нарса ҳам шакл бўлиб зуҳур этади.

Бародашундори бошини чайқаб қўйди:

— Сиз ниҳояни бениҳоядан тўлароқ деб биласизми?

— Бунинг аксини айтганим билан ҳам ҳеч нарса ўзгармайди,— деб сўз қотди Гора.— Ниҳоянинг моҳияти бизга боғлиқ эмас. Агар бениҳоя ўзини тугатгудек бўлса, ниҳояга ўрин қолмасди.

Шучорита, бирон киши ўзига жуда бино қўйган бу йигитнинг адабини бериб қўйса бўларди, деб бегоҳат бўлиб турди. Бинойнинг жим туриши Шучоритани тобора аччиғлантирарди. Гора бўлса гердаиб, шундай гапга тушиб кетдики, Шучоританинг кўнглида уни бир силтаб, гапини бўлиб қўйиш истаги борган сари кучайди.

Шу маҳал хизматқор қайноқ сув келтирди, Шучорита чойга ҳозирлик кўра бошлади. Биной ҳар замон, ҳар замонда унга киши билмас қараб қўярди.

Гарчи Бинойнинг бутпарастлик тўғрисидаги нуқтаи назари дўстининг қарашларидан унча фарқ қилмаса ҳам, «Бараҳма Самож»га мансуб бўлган бу оилага таклиф қилинмаган Горанинг меҳмон бўлиб келиб, бунда одат ҳукмига кириб қолган фикрларга тамомила қарама-қарши фикрларни ҳеч юз хотир қилмай баён қилаётгани Бинойни азобга солиб қўйган эди. Шаддод, шарткесар Горадан тамомила бошқа дунё бўлган, қадри қимматини биладиган, мулоим, ҳар бир сўзи, ҳар бир кўз қарашларидан меҳр ва муҳаббат порлаб турган Порешга Бинойда иззат ва ҳурмат пайдо бўлди.

«Киши деган қандай фикрда бўлмасин,— деб ўйлади йигит,— кўнгли тўқ, хотиржам ва дадил бўлишдан қийин гап йўқ, ҳақ ва ноҳақ нарсалар тўғрисида ҳар қанча муҳокама юритганинг билан мавжуд ҳақиқатгина чин бўлиб қолади».

Пореш дам-бадам кўзини юмиб, худди хаёл сургандек бўларди, одати шу эди, шундай пайтларда Биной унинг бир нуқтага тикилиб турган чиройли чеҳрасига диққат билан разм солиб турарди. Горанинг бу кекса кишига беҳурматлик қилганини, ўзини тийиб ўтирмаганини кўриб, Биной куюниб кетди.

Шучорита чой қуйиб бўлди-да, Порешга савол назари билан қараб қўйди. Шучорита меҳмонлардан кимга чой узатишини билмас эди. Барода Горага қараб деди:

— Сиз чой ичмассиз?

— Йўқ.

— Нега ичмайсиз? Мазҳаб ман қиладими?

— Ҳа.

— Сиз мазҳабларни тан оласизми?

— Уларни мен ўйлаб чиқарибманмики, тан олиш ёки олмасликка ҳақим бўлса? Агар мен ҳиндулар жамоасини тан олар эканман, мазҳабларни ҳам тан сламан.

— Сиз, нима, жамоанинг ҳамма талабларини тан оласизми?

— Агар ҳаммасини тан олмасак, жамоа ҳалок бўлади.

— Бўлса нима қилибди?

— Ўзимиз ўтирган шохни қирқиб ташлашимиздан нима маъни чиқади?

Шучорита жаҳлини зўрға босиб гапга аралашди:

— Ойижон, бефойда гапларнинг нима кераги бор? Барибир, бизнинг қўлимиз теккан нарсани оғизга олмайдилар.

Гора қиз томонга бурилиб унга ақл кўзи билан қараб қўйди. Шучорита Бинойга қаради-да, сал тортиниб:

— Сиз ичасизми?— деб сўради.

Биной ҳеч чой ичмас эди, мусулмонларнинг пиширган нон, печеньесини оғзига олмай қўйганига ҳам анча бўлганди, лекин бугун йўқ дейишга тили бормади. Бир зўр бериб бошини кўтарди-да:

— Ҳа, ичаман,— деди.— Шундай деди-ю, ўртоғига қаради.

Гора мийиғида кулиб қўйди. Бинойга чой бемаза

ва аччиқдай туюлди, лекин шунлай бўлса ҳам пиёладаги чойни ичиб тугатди.

«О, бу Биной дегани жуда яхши йигит экан-ку»,— деб ўйлаб қўйди Бародашундори. У Горадан юзини ўгириб, бутун эътиборини Бинойга қаратди. Буни кўрган Пореш креслосини секин Горага яқин сурдида, овозини паст қилиб у билан гаплаша бошлади.

Шу пайтда кўчада қандолатфурушнинг «қандиновват!» деган қичқариқ овози эшитилди. Лила суюнганидан чапак чалиб юборди.

— Шудхир, чақир бу ёққа!

Шотиш шу замони югуриб панжара ёнига борди.

Шу онда айвонда яна бир жаноб пайдо бўлиб қолди. Ҳамма уни Пану-бобу деб атади, унинг асл номи Харан Чондро Наг эди. «Бараҳма Самож»да ҳамма уни жуда оқил ва олим одам деб биларди.

Пану-бобу ҳам, Шучорита ҳам тўйдан бир оғиз гап очмаганларига қарамай, Пану-бобу Шучоритага уйланади, деган овоза оғиздан тушмай юрарди. Пану-бобунинг Шучоритани яхши кўришига ҳеч ким шубҳа қилмас, шу сабабдан сингиллари унга тез-тез тегажоглик қилиб туришарди.

Пану-бобу мактабда дарс берарди. Бародашундорининг назарида у ҳамиша фақат мактаб муаллими эди, шунинг учун Барода уни унчалик ҳурмат ҳам қилмасди. Бароданинг ҳамма қизларига Пану-бобунинг бир хил назар билан қарашидан жуда хурсандлигини Барода очиқ-ойдин айтиб юрарди. Бароданинг фикрича, унинг бўлажак куёвлари кам деганда судья ёрдамчилари бўлишлари лозим.

Шучорита Харанга бир пиёла чой узатган эди, нарироқда ўтирган Лабонне оғзини қўли билан ёпиб, пиқиллаб кулиб қўйди. Бу кулгини Биной фаҳмлаб қолди. Биной илгарилари кўзи ўткир бўлмаган бўлса ҳам, кейинги бир неча дақиқада кўзлари ҳар нарсани кўрадиган, жуда фаҳм-фаросатли бўлиб қолди.

Харан билан Шудхирнинг бу қизлар билан аллақачондан буён танишлиги, улар бу оиланинг ўз кишилари бўлиб қолгани, ҳатто кулги ва яширин имо-ишораларга сабаб бўлиб қолишганини Биной тақдирнинг жуда ҳам адолатсизлиги деб билди.

Харан келиши билан Шучоританинг кўнгли бир-мунча жойига тушгандай бўлди. Шучорита энди Горанинг димоғи пасайса керак, деб умид қилди. Шучорита бажонидил Пану-бобуга чой билан печенье узатди.

— Пану-бобу, Гоурмаҳон...— деб гап бошлади Пореш.

— Ўзим ҳам биладан. Бир вақтлар «Бараҳма Сажомж»нинг жонбоз аъзоларидан эди.

Харан шундай деди-ю, Горага ҳеч эътибор бермай чойни ича берди.

Уша вақтларда Банголга бир неча банголликлар келиб, давлат хизматига кириш учун имтиҳон беришган эди, Шудхир шулардан Англиядан қайтиб келган бирини қандай кутиб олинганини ҳикоя қилиб берди.

— Банголликлар ҳар қандай имтиҳондан ўтсалар ҳам, барибир, улардан ҳеч нарса чиқмайди,— деди Харан.

Шундан сўнг у шаҳар идорасида ёки округ судида ишлаш банголликларнинг қўлларидан келмаслигини исбот қилиш учун банголликлар хулқ-атворининг нуқсонлари ва заиф томонларини сўзлаб кетди.

Горанинг юзига қон югуриб, оловдай ёнди. У шердек бақиршдан ўзини зўрға тийиб туриб:

— Агар ҳақиқатан ҳам шундай деб ўйласангиз, стол ёнида ўтириб бемалол печенье ейишдан уялинг-э!— деди.

Харан ҳайратланиб, қошини чимирди-да:

— Хўш, бўлмаса буюрсинлар?— деди.

— Ё банголликларнинг хулқ-атворини тузатиш пайдан бўлинг, ё бўлмаса ўзингизни отиб ўлдиринг. Сенинг халқингдан ҳеч қачон ҳеч нарса чиқмайди, дейиш осон эмас-ку! Томоғингизга ҳеч нарса тиқилиб қолгани йўқми?

— Тўғриси айтса нима қилибди?

— Жаҳлингиз чиқмасин, агар сиз айтган гапларингизга ҳақиқатан ўзингиз ишонсангиз, бундай бемалол, бундай мақтаниб гап сотмас эдингиз. Харан-бобу, гапирган гапларингиз ҳаммаси бўҳтонлигини билганингиз учун ҳам, шу сўзларни гапириб ўтириб-сиз. Ёлғон гапириш — гуноҳ, тўҳмат қилиш — ундан

бешбадтар. Шундай бўлганидан кейин, ўз халқингга туҳмат қилишдан ҳам ёмонроқ гуноҳ бўлмаса керак.

Ғазабдан Хараннинг бутун вужуди титраб кетди.

— Ё сиз бир ўзингиз бутун халқдан ҳам муҳумроқ зотмисиз?— деб сўзини давом қилдирди Гора.— Жаҳлингиз чиқадими, дарғазаб бўласизми, бу сизнинг ишингиз, лекин биз муҳокамаларимизда ва хулосаларимизда халқ феъл-атворининг ота-боболаримизга хос фазилатларига суяниб туриб иш кўрамиз ва биз ҳамма нарсага ҳам бардош берамиз, деб айта-миз.

Энди Харан ўзини ҳеч ҳам енгилган деб билиши мумкин эмасди. У овозини баланд қилиб банголликларни яна ундан бадтар ёмонотлиқ қила бошлади. У банголлар жамиятининг баъзи бир урфи одатларини эслатиб:

— Агар бундан кейин ҳам шу тахлитда кетаверса, банголликдан ҳеч нима умид қилиб бўлмайди,— деб қўшиб қўйди.

— Сиз шу урф-одатларга инглизлар кўзи билан қарайсиз, ўзингизнинг бўлса ҳеч нимадан хабарингиз йўқ,— деб яна қизгин гапира кетди Гора.— Сиз инглизларнинг ҳамма ёмон урф-одатларини ҳам ёмонотлиқ қилганингиздагина шундай деб гапиришга ҳақли бўлардингиз.

Пореш бу гапларни босиб қўймоқчи бўлиб уриниб кўрди-ю, лекин жаҳлидан тутақиб кетган Харанни тинчитиб бўлмади.

Бинойнинг баҳс шовқин-сурони билан ҳам иши бўлмай, қалбида тантанали бир мелодия янграб турарди. Қуёш ҳам ботиб, осмонни шафақ нури босди. Пореш катта бир дарахт остига қурилган ибодатхонага чиқиб кетди.

Бародашундорининг кўзига Гора қандай ёмон кўринган бўлса, у Харанни ҳам шунчалик ёқтирмасди. Ахийри, буларнинг жанжали жонига тегиб, креслодан турди-да, Бинойга қараб:

— Биной-бобу, юринг, уйга кирамиз,— деди.

Биной Бародашундорининг илтифотига бўйсуниб, айвондан чиқиб кетишга мажбур бўлди. Шотиш бу гап-сўзларнинг жанжалга айланиб кетганини кўргач,

анча илгари кучуги Кхудани эргаштириб, қандолат-фурушдан сотиб олган ширинликларини қўлига олиб айвондан ғойиб бўлган эди.

Бародашундори Бинойни қизларининг фазилатлари билан таништириш ниятида ўтирган эди.

— Биной-бобуга дафтарингни кўрсат,— деди у Лабоннега.

Янги таниш-билишларга дафтарини кўрсатиш бу қизга одат бўлиб қолган эди. Ҳар сафар онасининг шундай илтимос қилишини кутиб турарди, шу сабабдан бу кунги гап-сўзларнинг жуда чўзилиб кетганидан бетоқат бўлиб ўтирганди.

Биной дафтарни очиб қараса, Мур ва Лонгфелло¹ деган шоирларнинг шеърлари инглиз тилида яхшилаб, широйли қилиб кўчирилган экан. Шеърларнинг сарлавҳалари ва бош ҳарфлари роман шрифти билан ёзилган.

Бу шеърларни кўриб Биной ҳайратда қолди;— шу кунларда Мурнинг шеърларини дафтарга кўчириб ёзиш қиз бола учун каттақоиш шарафли иш эди. Бинойнинг ҳайратда қолганини кўрган Барода ўртанча қизига қаради:

— Лолита, қизим, сенинг шеъринг...

— Йўқ, ойижон, кераги йўқ, хушим йўқ,— деб қизи дераза ёнига бориб, кўчага қараб туриб олди.

Бародашундори имо-ишоралар билан Бинойга, ўзи жуда яхши қизу, лекин уятчан, билимини ҳаммага кўз-кўз қилишни ёмон кўради, дегандай бўлди. Бародашундори Лолитанинг ажойиб илмли ва ақлли қиз эканлигини исботловчи ҳодисаларни ҳикоя қилиб берди, лекин Лолита ёшлик чоғидан шундай ичимдагини топ эмишки, ҳатто йиғлагиси келганда ҳам, барибир, ҳеч кўз-ёшини кўрсатмасмиш. Кейин, Бародашундори қизининг отасига ўхшашлигини сўзлаб кетди.

Навбат Лилага келди. Ундан шеър ўқиб беришни илтимос қилишди. Аввал уялиб тургандай бўлди-ю, кейин бир бошлаганича, оҳанг-пўҳангига ҳам эътибор

¹ Мур Томас (1779—1852) инглиз шоири, Лонгфелло Генри Уодсуорт (1807—1882) америкалик шоир.

бермай: „Twinkle, twinkle, little star“¹ ни ўқиб берди.

Бундан кейин ашула бўлишини билган Лолита хонадан чиқиб кетди.

Айвондагиларнинг баҳси авжга чиққан эди. Хараннинг ғазаб ўти аланга олиб, баҳсни ҳам йиғиштириб қўйиб, энди тўғридан-тўғри ҳақоратга кўчмоқчи бўлиб турган эди. Унинг ўзини босиб туролмаганини кўриб Шучорита Горанинг ёнини олди, лекин шундан кейин ҳам Пану-бобу тинчимади, ҳовури пасаймади ҳам.

Вақт ҳам оғиб, кун тобора қоронғилашди. Осмон момақалдиरोқдан дарак берувчи булутлар билан қопланди. Кўчада ясамин гули сотувчилар пайдо бўлди. Дарахт ва гул барглари орасида ялтироқ қуртлар учиб қолди. Ёнларидаги ҳовузни қуюқ қоп-қора кўланка қоплаб олди.

Пореш тоат-ибодатини тамомлаб, айвонга чиқди. Уни кўриб Гора ҳам, Харан ҳам хижолат бўлиб қолишди.

Гора ўрнидан туриб:

— Вақт кеч бўлди, энди менга жавоб,— деди.

Биной ҳам уйдагилар билан хайрлашиб, айвонга чиқди.

— Кўнглинг хоҳлаганда келиб тур,— деди Пореш Горага.— Кришнодоёл билан биз ака-укадай эдик. Ҳозир бизнинг қарашларимиз турлича, бир-биримиз билан кўришмай, хат ҳам ёзишмай қолдик, лекин мен илгариги дўстлигимизни унутганим йўқ, демак, сен ҳам яқин кишимсан. Худо сени ўз паноҳида сақласин.

Порешнинг мулойим, осойишта гапларини эшитиб, Гора ҳовуридан тушди. Гора бу ерга келганида Порешни бунчалик деб билмаган эди, лекин энди у билан хайрлашар экан, унга ҳурмат билан чуқур таъзим қилди. Шучоритани Гора назар-писанд қилмади — ёнида ўтирган қизга маҳлиё бўлганини бирон бир ҳаракати билан сездиришни одобдан эмас деб билди. Биной Порешга чуқур таъзим қилиб, сўнгра

¹ «Чарақла, чарақла, жажжи юлдузча!» (инглизча.)

Шучорита билан хайрлашди-да, Горанинг кетидан шошилиб чиқиб кетди.

Харан хайр-маъзурдан қочиб, уйга кириб кетди, столда турган «Бараҳмага мадҳия»¹ китобини ва-рақлай бошлади.

Гора билан Биной кетган замониёқ у айвонга чиқиб, Порешга:

— Назаримда, қизларни ким тўғри келган билан таништира бериш яхши эмас,— деди.

Шучоританинг дилида ғазаб ўти қайнаб кетди, у ўзини тутолмай:

— Агар отамиз сизнинг гапингизга кирадиган бўлсалар, сиз билан ҳам таниша олмас эдик,— деди.

— Фақат ўз тенгқурларингиз билан танишмоқ керак,— деб эътироз билдирди Харан.

— Сиз,— деди кулиб Пореш,— оилада хотин-қизларнинг ҳуқуқини бирмунча кенгайтирмоқчи, шу билан бирга яна уларни жамиятдан ажратиб қўймоқчи бўласиз. Менинг фикримча, қизлар турли-туман нуқтаи назарга амал қилувчи кишилар билан учрашиб туришлари лозим, бўлмаса уларнинг ақли камол топмай қолади, шундай бўлгандан кейин, бундан нега қўрқишим ёки уялишим керак экан.

— Қизлар бошқача нуқтаи назарга амал қилувчилар билан учрашмасин, демоқчи эмасман,— деб сўзини давом эттирди Харан,— қизларнинг ёнида сдоб сақлашни билмайдиганларни айтяпман, холос.

— Йўқ, йўқ, гапингиз тўғри эмас,— деб эътироз билдирди Пореш,— сизнинг одобсизлик деб билган нарсангиз уятчанликдан бошқа нарса эмас, қизлар билан учрашмагунча киши уятчанлигини ҳам қўймайди.

— Пану-бобу, билсангиз, бугун мен ўз тенгимиз бўлган бир одамнинг қилмишларидан жуда уялиб кетдим,— деб ачитиб гапирди Шучорита.

Шу пайт Лила югурганича «диди, диди» деб қичқириб келди-ю, Шучоритани қўлидан тортиб, уйга олиб кириб кетди.

¹ Бараҳма — ҳиндуларнинг диний эътиқодларига кўра, ҳамма атрибутлардан холи бўлган ва бутун оламнинг асл маънаби ҳисобланган илоҳий субстанция.

Уша куни Хараннинг Гора билан баҳсда ютиб чиққиси келган эди, дастлаб Шучорита ҳам шу умидда эди. Лекин тақдир тақозаси билан бунинг аксича бўлиб чиқди. Шучорита Горанинг дин ва жамият тўғрисидаги қарашларига қўшилмасди, лекин у ҳам ватанини яхши кўрар, ўз халқининг тақдири учун қайғурарди. Одатда Ҳиндистон муаммоси тўғрисидаги муҳокамалар уни қизиқтирмасди, лекин бу сафар Харан ҳиндуларни ёмонотлиқ қилиб, меҳмондан қаттиқ дакки эшитганида, унинг дилида Горага қизгин хайрихоҳлик тўлқини мавж уриб кетди. Шу дамчага ҳеч ким ҳеч вақт Шучорита ҳузурда ўз ватани ҳақида бундай куйиб гапирмаган, ватанига бундай қаттиқ меҳр қўйганини билдирмаган эди. Одатда ватандошларимиз мамлакатимиз, халқимиз тақдиридан бир қадар ташвишланиб гапирадилар-у, лекин бу гапларини ўзлари ҳам жиддий деб билмайдилар. Уларнинг кучларига астойдил ишонмайдилар, шу сабабдан ватан, халқ тўғрисида нима десалар ҳам, барибир уларга ноумидлик билан қарайдилар. Лекин, Гора ўз ватанининг ҳамма бахтсизлиги, ҳамма хурофот ва заифликларини билса ҳам, Ҳиндистоннинг келажаги буюк эканлигига кўзи етарди, унинг фақир, нотавонлигини инкор қилмасдан, унга жуда ҳам ҳурмат билан қарашни ҳам биларди. Горанинг мамлакат заминидаги кучларга ишончи шу қадар мустаҳкам эдики, унинг ватанга иззат-ҳурмат билан сўғорилган сўзларини эшитганларнинг барчасида ҳеч қандай шубҳа қолмасди.

Мана шундай олижаноб садоқат олдида Хараннинг нафратомуз айтган гаплари Шучоритага ҳақоратдек бўлиб туюлди. Шу сабабдан Шучорита уятни бир чеккага йиғиштириб қўйиб, қизиққонлик билан Харанга эътироз билдирмай иложи бўлмади.

Гора билан Биной кетгандан кейин, ҳасад, рашкдан ўзини тутолмаган Харан уларни тарбия кўрмаган одамлар деб айблади, бу ҳолдан дарғазаб бўлган Шучорита яна Горанинг ёнини олди.

Бундан, Шучорита энди Горани ёқтириб қолди,

деган маъно чиқмайди, албатта. Йўқ, бу ҳиндунинг такаббурлиги ҳали ҳам қизнинг дилини ғаш қилиб турибди. Горанинг ҳиндуча кийиб олганлиги бўлса Шучориталар жамиятига душманлигини кўрсатади,— бу шунчаки, ичидан пишган диний душманлик эмас, балки бошқаларга зарба бериш учун ҳар дам шайланиб турган душманлик эканлигига Шучоританинг ақли етарди.

Уша кун и кечқурун Шучорита нимадан гапирмасин, нима қилмасин — у ҳамма вақт кўнглининг қаеридадир алланечук оғриқ сезиб турди. Қаерга ниш урилганини билсанг-ку олиб ташлаш мумкин: шу сабабдан, Шучорита азоб бериб турган зиравчани ахтариб топгани кечқурун якка ўзи айвонда ўтириб қолди.

У тунги салқинда тиним оламан, деб ўйлаган эди, лекин кўнглини ғаш қилиб турган дард кетмади, йиғлагиси келди-ю, бироқ кўзига ёш келмади.

Пешонасида тилок¹ аломати бор нотаниш бир йигит келди-ю, унинг даъволарини ҳеч ким рад қилолмади, такаббурлигига ҳеч ким бас келолмади, мана энди шу туфайли Шучорита жон азобига қолиб ўтирибди — бундан ҳам ёмонроқ кулгили аҳвол бўлиши мумкинми? Қиз бўлиб ўтган воқияни ўйлади, ўз аҳволини тарозига солиб кўриб, нима сабабдан шу аҳволга тушиб қолганини бирданига тушунди-да, жуда уялиб кетди. Бугун бир неча соат шу йигитнинг ёнида бўлди, баъзан ўзи ҳам баҳсга араллашиб, унинг ёнини олди, йигит бўлса худди уни кўрмагандай, пайқамандай бўлиб ўтирди, ҳатто хайрлашганда ҳам уни кўрмагандек бўлди. Йигитнинг худди шу назаринсанд қилмагани қизга қаттиқ тегиб кетганлигига шубҳа қилмаса ҳам бўларди.

Киши қизлар билан муомала қилишни билмай хижолат тортса ҳамиша уялиб ўтиради, Бинойнинг бутун ҳаракатларидан унинг уялгани сезилиб турди, лекин Горанинг ҳаракатларида уят деган нарсдан асар ҳам йўқ эди. Шундай экан, бўлмаса Горанинг бунчалик тошюракли қилиб Шучоритани менсиманлиги қизга айниқса кор қилди-ю, нима сабабдан

¹ Тилок — пешонага солинган мазҳаб аломати.

Шучорта уни эсидан чиқаролмай қолди? Шучорита ўзини босиб ўтиролмай гапга аралашганларини эслаб жуда уялиб кетди. Рост, бир сафар, Хараннинг ноинсофлик қилиб айтган гаплари Шучоританинг айниқса назабини келтирганда Гора Шучоритага бир қараб кўйдику-я, бу ҳақда ҳеч шубҳа бўлиши мумкин эмас, лекин кўз қарашининг маънисини тушуниб олиш қийин эди — у худди: бу қанақа уятни билмайдиган, ўзига бино қўйган қиз экан, эркакларнинг гапига аралашини унга ким қўйибди! — дегандай бўлди.

Хўш, шундай бўлса, нима қилибди? Ҳечқиси йўқ. Лекин Шучоританинг азоби тобора кучайди. Уша кунги кечни унутишга, уни хаёлидан чиқариб ташлашга ҳаракат қилди, лекин бўлмади. Унинг қалбида Горага янгидан-янги ғазаб ўти порлаб турди. Шучорита бутун куч ва иродасини ишга солиб, кишилардаги бидъатни тан олувчи, ҳаддидан ошган бу одамни ўйламасликка ҳаракат қилиб кўрди, лекин унинг забардаст гавдаси кўз олдидан ҳеч нари кетмади. Шучорита Горанинг дадил кўз қарашларини кўрди, гулдураган овозини эшитди-ю, ўзини жимитдаккина, ожиз ҳис қилди, ғурурининг ҳам дами чиқмай қолди.

Шучоритага ҳамма бошқача кўз билан қарар, ҳамма уни яхши кўрар, Шучорита шунга ўрганиб қолган эди. Шучоританинг ўзи ҳаммага шундай эрка бўлай деб орзу қилмасдику-я, лекин шундай бўлса, нега Горанинг бепарволиги унинг қалбига тиғ санчди? Шучорита узоқ хаёл суриб ўтирганидан кейин шундай бир хулосага келди: Горанинг назар-писанд қилмаганидан бунчалик жиғибийрон бўлишининг сабаби шуки, Харан билан баҳсда Горанинг енгилишини томоша қилмоқчи бўлган эди.

Шучорита шу ҳолатда азоб чекиб, айвонда ўтираверди, вақт ҳам алламаҳал бўлиб қолди. Уйда чироқлар ўчирилиб, ҳамма ёстиққа бош қўйди. Кўча эшикнинг беркитилаётгани эшитилди — хизматкорлар юмушларини тамомлаб, дам олиш тараддудида эдилар. Шу пайт Лолита тунги кўйлақда айвонга чиқиб келди. У бир оғиз гап айтмай, Шучоританинг ёнидан ўтди-да, айвоннинг бир бурчагига бориб, панжара олдида тўхтади. Шучорита ичида кулиб қўйди, Лоли-

танинг ундан хафалигини биларди: бугун у билан бирга ётаман деб ваъда қилганини бутунлай унутибди. Агар бирон киши унга «эсимдан чиқибди» деса, Лолита у кишининг гуноҳини асло кечмайди. Эсдан чиқариш унинг учун энг оғир гуноҳ. Лекин у бировнинг ваъдасини эсга соладиганлардан ҳам эмас.

Шу дамгача Лолита ўзини ўзи босиб ўрнида ётдию, лекин юраги сиқилиб кетаверди. Ниҳоят, ёлғиз ўзи ётолмади, айвонга чиқиб, ухламаганлигини Шучорита қаршисида намойиш қилмоқчи бўлди.

Шучорита стулдан туриб оҳиста Лолитанинг ёнига борди, елкасидан қучиб:

— Лолита, жоним, мендан жаҳлинг чиқмасин,— деди.

— Жаҳлинг чиқмасин?— Лолита Шучоританинг қўлини силтаб тушириб юборди.— Жаҳлим чиққани йўқ. Нега жаҳлим чиқаркан? Утираверинг жойингизда.

— Юр,— Шучорита унинг қўлидан тортди.— Юр, кириб ётамыз.

Лолита ўридан қимирламай тураверди. Шучорита уни тортиб уйга олиб кириб кетди.

— Нега мунча кечикмасангиз? Соат ўн бирга зангурди, ўзим эшитдим, сизни кутиб ухламай ётдим. Энди яна дарров ухлаб қоляпсиз.

Шучорита Лолитани бағрига босди.

— Синглим, бугун кўнглимни ранжитишди.

У гуноҳига иқрор бўлган эди, Лолитанинг ғазабноклигидан асар ҳам қолмади.

— Шунча хаёл суриб ўтирдингизми?— деб мулоимлик билан сўради Лолита— Пану-бобуни ўйладингизми?

Шучорита Лолитани бармоғи билан сал туртиб қўйди.

— Ҳеч унимас.

Лолита Пану-бобуни хуш кўрмасди. У, ҳатто бошқа сингиллари сингари, Хараннинг номини тилга олиб Шучоритага тегажоғлик қилишга ҳам кўнгли бормасди. Унинг Шучоритага уйланмоқчи бўлгани эсига тушди дегунча, Лолитанинг ғазаби қайнаб кетарди.

Лолита бир оз жим қолиб, сўнгра гапга кирди;

— Яхшику-я, диди,— лекин Биной-бобу жуда яхши одам-ку. Шундаймасми?

Бундай савол беришидан мақсади Шучоританинг асл фикрини аниқлаш эди, деб айтолмайман.

— Ҳа, Биной-бобу яхши одам, жуда яхши одам.

Лекин берилган жавобнинг оҳанги Лолита кутгандай эмасди, шу сабабдан, Лолита яна:

— Биласизми, диди, Гоурмаҳон-бобу менга ҳеч ёқмади. Оппоқ, дағал, ҳеч нарсани тан олмайдиган одам экан. Шундай эмасми?— деди.

— Жуда ҳам ўжар экан.

— Йўқ, йўқ, бизнинг тоғамиз ҳам ҳинду, лекин у бутунлай бошқа олам. Бу бўлса, уни қандай одам деб айтишимни ҳам билмайман.

— Ростданам, қанақа одам экан ўзи?— деб Шучорита кулиб қўйди.

У Горанинг баланд бўйли оппоқ қадди-қоматини, пешонасидаги мазҳаб аломатини кўз олдига келтирди-ю, яна кўнгли ғаш бўлди. Нега деганда Гора пешонасига шу аломатни қўйиб, катта-катта ҳарфлар билан: «Мен бошқа мазҳабданман» деб ёзиб қўйгандай туюлди. Шучорита унинг ғурурғани ер билан яксон қилиб тинчимаса, ундан бериди тинчимайди.

Қизларнинг суҳбати секин-аста сусайиб, ўзлари уйқуга кетишди. Кечаси бир маҳалда Шучорита уйғониб кетди, қараса, қаттиқ ёмғир ёғаётган экан. Деразага ғуж бўлиб ёпишиб олган чивинлар орасидан дамбадам чақмоқ ёғдулари кўриниб турарди. Уйнинг бурчагида ёниб турган шам ўчиб қолган. Жимжитлик, қоронғилик, селдай қўйилиб турган ёмғир — булар ҳаммаси яна Шучоританинг юрагига алам ўтини сочди. Қиз ухлаёлмай анчагача тўлғаниб ётди. Бир текис нафас олиб, ухлаб ётган Лолитага ҳаваси келиб қараб, ахийри жаҳли чиқиб, ўрнидан турди-да, айвонга чиқадиган очиқ эшик олдига борди. Шамол дамбадам зўрайиб унга ёмғир томчиларини олиб келиб урарди. Кечаги гап-сўзларнинг чала-ярим парчалари бошида айланиб юрарди. Бирдан Шучоританинг кўз олдида ботиб бораётган қуёш нурларидан ёриган айвон, айвонда ғазабдан кўзлари ёниб турган Горанинг сурати яққол намоён бўлди, унинг йўрон овоз

билан айтган ҳамма гапларини эшитди, ҳолбуки бу гаплар Шучоританинг ёдидан чиққандай эди. Горанинг: «Мен ўша сиз нодон деб ҳисоблаганлар орасида юраман, урф-одатларим ўша сиз хурофот, бидъат деб атаган урф-одатлардир. Мамлакатга меҳр қўймагунингизча, халқ билан бир қаторда турмагунингизча, ватанни ёмонотлиқ қилиб айтган биронта гапингизни ҳам тан олмайман» деган сўзларини барала эшитди. Бунга Пану-бобу гап қайтариб: «Ундай бўлса, қандай қилиб мамлакатимизда ислоҳот ишларини амалга оширамиз?» деди — «Ислоҳотларними?! Бу фақат ёт кишиларга ярашадиган гап. Меҳр қўймоқ, ҳурмат қилмоқ ислоҳ қилишдан жуда афзал иш қилмоқ демакдир. Биз бирлашмоғимиз керак, бирлашганимиздан кейин ислоҳотлар ўз-ўзидан бўлаверади. Уларни жорий қилишнинг ҳам ҳеч қандай зарурати қолмайди. Сиз бўлсангиз ўзингизни мамлакатдан ажратиб қўясиз, уни тилка-тилка қиласиз. Сиз: «Хурофий ишларингиз жуда кўп, шу сабабдан, биз маданий одамлар бир чеккада турамыз» дейсиз. Мен бўлсам бундай дейман: «Бошқалардан ҳар қанча яхши бўлсам ҳам, халқдан ўзимни четга олмайман. Ҳамиша халқ билан бирга бўлиш — менинг энг катта орзу-жавасим шу. Биз бирлашганимиздан кейин нима бўлади, қандай урфи одатлар қолиб, қандайлари йўқ бўлиб кетади — буни фақат мамлакатнинг ўзи-ю, унинг худоси билади.» «Лекин, шундай урфи одат ва қонунлар борки, улар бирлашишга халақит беради», — деб Пану-бобу ўз нуқтан назарини ёқлади. «Агар сиз аввал шу урфи одат ва қонунларни йўқ қилиб, сўнгра бирлашиш керак деб ўйлаётган бўлсангиз, бу — денгиздан ўтишдан аввал сувини қошиқлаб олиб қуритиш керак деган билан баб-баравар» — деб жавоб берди Гора. — Нафрат билан қараш ва такаббурлик одатингизни йўқотинг, меҳрли бўлинг, халққа меҳр қўйинг, у билан бир қаторда туринг, ўшанда камчилик ва хурофот-бидъатлар ўз-ўзидан йўқ бўлиб кетади. Ҳар қандай мамлакатда, ҳар қандай жамиятда камчилик ва хунук томонлари бўлади, лекин кишилар ўз мамлакатини яхши кўрсалар, бир-бирлари билан ҳамжиҳат бўлсалар, бу хил оғулар уларга кор

қилмайди. Шунн билиб қўйингки, зарарли заррачалар ҳавода ҳамма вақт бўлади, лекин биз тирик эканмиз, криш-чиришлар бошланмай туради; киши ўлгандан кейин бошланади. Шу сабабдан мен: ислоҳ деган гап сизларданми ёки миссионерларданми, хуллас, қаердан чиқмасин — барибир унга биз йўл қўймаймиз дейман.—«Нима сабабдан?»— деб сўради Пану-бобу.—«Шу сабабданки, ота-онанинг гапига қулоқ солиш мумкин, лекин устингдан қўйилган назоратчиларнинг сенга қиладиган ўғит-насиҳатларида ҳақорат бор, демак уларнинг ўғит-насиҳатларига қулоқ солиш — ўз инсонлик қадри қимматингни ерга уриш демакдир. Аввал қадрдон бўлиб олинг-да, кейин, ислоҳ қилинг, бўлмаса сизнинг ҳамма яхши ниятларингиз биз учун бало-қазога айланиб кетади». Шундай қилиб, шу гап-сўзларнинг барчаси Шучоританинг хотирасидан яна бирин-кетин тизилиб ўтди, қиз ҳар сафар шуларни хотирлаганида юрагидаги номаълум алам ўти тобора алаңга олди. Ҳолдан тойган Шучорита ўрнига кириб ётди, юзини кўрпага ўраб ухлашга ҳаракат қилди. Юз-кўзи ёнарди, бўлиб ўтган гап-сўзларни ёдидан чиқариб ташлаш учун қилган ҳаракатлари тобора ҳаяжонга соларди, холос.

У Н И К К И Н Ч И Б О Б

Биной билан Гора Порешнинг уйдан чиқилгач, Биной:

— Ака, сал секинроқ юр. Оёғинг меникидан анча узун, агар қадамингни қисқароқ қилмасанг, нафасим томоғимга тиқилиб қолади,— деди. Гора:

— Ёлғиз ўзим қолсам дейман, ўйлаб кўрадиган анча ишларим бор,— деган жавобни берди-да, одатдагича катта-катта қадам ташлаб кўздан гойиб бўлди.

Биной хафа бўлиб қолди. Бугун, одатига хилоф иш қилиб, Горага қарши бош кўтарди, шу қилган иши учун Горадан жуда қаттиқ гап эшитгиси келган эди. Шундай бўлганда бўрон ўтиб, уларнинг азалги дўстлик осмонидаги кишининг нафасини бўғиб турган жазирама иссиқ тарқалиб кетар, шу билан у яна эркин нафас оларди.

Лекин унинг азоб ичида қолганига яна бир сабаб ҳам бор эди. Гора букун Пореш-бобуниқига келганида биринчи дафъа, кутилмаган жойда Бинойни, унинг худди шу оиланинг ўз кишисидай бемалол ўтирганини кўрди, демак Биной бу хонадонга доим келиб турса керак, деб ўйлади, албатта. Бинойнинг-ку бу ерга келиб туришининг бирон чакки ери йўқ, Горанинг нима дейишидан қатъи назар, Биной Пореш-бобуниг ўқимишли оиласи билан яна ҳам қалин бўлиб ололса, буни ўзи учун бахт деб билади. Агар Гора бунинг бирон ноҳўя ери бор деб билганда ҳам, ўз назарлари туфайлигина шундай қилади. Албатта, илгари ораларида ўтган гаплардан Гора, Бинойнинг Порешниқига борди-келдиси йўқ деб ўйласа керак, энди, айниқса Бародашундори Бинойни қизлари билан таништириш ниятида уйга олиб кирганидан кейин, Гора Биной ёлгон гапирган экан, деб ўйлаши мумкин, Гора ҳамма бўлаётган ишларни кўз тагига олиб ўтирди. Биной Порешнинг қизлари билан танишгани, Бародашундориға ёқиб қолганига дилида суюниб, ғурурланса ҳам, лекин ўзи билан Горанинг бу оилага муносабатидаги фарқ дилини ғаш қилиб турди.

Бу кунгача бу икки оға-инининг дўстлигига ҳеч нима халақит бермай келарди. Фақат бир гал, Гора «Бараҳма Самож»га берилиб кетган пайтларида, бир оз вақт уларнинг оралариға сал совуқлик тушгандай бўлган эди-ю, лекин, юқорида айтилгандай, Биной ғоялар йўлида ҳар қанча курашса ҳам, унинг учун ғояларнинг унчалик аҳамияти йўқ эди, унинг назарида инсоннинг қадри қиммати баландроқ эди. Бироқ бу сафар Биной, ишқилиб дўстлигимизга бошқа одамлар шикаст бермаса бўлгани, деб қўрқиб юрди. Биной Порешнинг оиласи билан танишишни шунинг учун ҳам қимматли деб билдики, у ҳеч қачон ва ҳеч қаерда бундай бахтиёр ҳаёт кечирувчи оилани учратмаган эди, Гора билан муносабатиға келганда, бу дўстлик унинг бутун вужудига сингиб кетган, шу сабабдан бу дўстликдан ажралиб кечирадиган умри беҳуда ўтишиға кўзи етарди. Биной ҳали ҳеч кимни Горадай ўзига яқин тутиб меҳр қўйган эмас. Шу дамгача унинг қилган ишлари фақат китоб ўқиш, Гора билан баҳс-

лашиш эди, у билан жанжаллашарди ҳам, уни яхши кўрарди ҳам,— юрагидан яна бошқа бирон кишига жой топилиши маҳол эди.

Горани ҳам иззат-ҳурмат қилувчиларнинг сонисаноғи йўқ эдику-я, лекин унинг бирдан бир дўсти Биноий эди. Горанинг феъли жуда қизиқ — бир томондан, у оддий кишилар билан жон деб танишишдан бош тортмасди, шу билан бирга ўз тенгларига мутлақо яқинлашгиси келмасди, шу сабабдан бу йигит жуда кўп танишларига асли тортинчоқлигини сездириб қўярди. Биноий Пореш-бобунинг оиласи билан яқинда танишган бўлишига қарамай, бу оилага астойдил кўнгил қўйганини бугун тушунди. Биноийнинг Гора олдида ўзини гуноҳкор деб билганининг сабаби ҳам шу эди.

Бародашундори қизлари кўчириб ёзган инглизча шеърлар ва тиккан кашталарини Бинойга кўрсатиб мақтанганида, бу оналик гурури Горанинг назарига пасткашлик бўлиб кўринишини Биной жуда яхши тушунарди. Чиндан ҳам, булар ҳаммаси бир қадар кулгили эди, қизларининг бир оз инглиз тилини билишидан, инглиз мураббия уларни мақтагани, қизларига губернаторнинг хотини илтифот қилганидан онанинг хурсанд бўлганини кўрган кишининг бу онага юраги ачирди, холос. Шундай бўлса ҳам, Биной Гора сингари бу онанинг ҳис-туйғуларига ҳақорат кўзи билан қарай олмади. Ҳамма нарса унга ёқиб тушди. Лабоннедай қиз — у жуда ҳам гўзал қиз эди, бу хусусда ҳеч қандай шубҳа бўлиши мумкин эмас,— инглиз шоири Мурнинг китобидан кўчириб ёзган шеърларини мақтаниб кўрсатганда, Биноийнинг ўзида ҳам шундай ғурур ҳисси уйғонди. Бародашундорининг ўзи ҳозирги замонни тўғри акс эттирган тимсол бўлмаса ҳам, лекин бутун кучини ишга солиб, ўзини ҳозирги замон хонимларидан қилиб кўрсатишга уринарди. Биноийнинг бу зиддиятга кўзи етмади деб бўлмайди, шундай бўлса ҳам, у Бародашундорини хуш кўрди. Унинг содда шуҳратпарастлиги ва қайсарлиги ҳам унга ёқди. Қизларнинг хушвақт бўлиб хандон уриб кулишлари, чой қуйиб узатишлари, тиккан кашталари билан уй деворларини безатишлари, шу би-

лан бирга англизча шеърлар ўқиб ҳузур қилишлари ҳар жойда бор оддий нарсалар бўлса ҳам, буларни кўриб Биной завқланди. Биной ақлини таниганидан буён умрида бирон вақт Пореш оиласидагидай ҳузур қилган эмас, у хаёлида кўп ажойиб манзараларни чизиб ўтирди, бу манзаралардаги бош қаҳрамонлар шу қизларнинг ўзлари, уларнинг ширин-ширин қилиқлари, уларнинг қиладиган ишлари эди. Уқиш ва назарий баҳслар билан бўлиб йигитлик даврига қадам қўйганини ўзи ҳам билмай қолган бу йигитчанинг кўзига Порешнинг оддий хонадони ажойиб янги дунё бўлиб кўринди.

Хайрлашиш пайтида Горанинг жаҳли чиққани бежиз эмаслигига Бинойнинг тан бермай иложи йўқ. Шунча йилги дўстликдан кейин, бугун улар ўртасидаги муносабатнинг таҳлика остида қолганини Биной тушунарди.

Тунги сокин зулматни бузиб, ҳар замон, ҳар замонда момақалдиروқнинг гулдураган овози келиб турарди. Бинойнинг кўнгли ғаш.

Унинг назарида, ҳамма вақт юриб келаётган йўлидан бугун тойгандай, янги йўлга бурилгандай эди. Бу зимзиё кечада Гора қаёққа кетди-ю, ўзи қаёққа қараб бормоқчи?

Жудолик хавфи туғилганда кишининг муҳаббати кучаяди. Шу бугун, Бинойнинг Горага меҳри биринчи жиддий зарбага учрагандагина, у меҳр-муҳаббатининг бениҳоят зўрлигини ҳис қилди.

Биной уйига етиб келди. Тун қоронғиси унга зимзиёдай туюлди, уйи жуда ҳам ҳувиллаб қолгандай бўлди-да, Горанинг олдига боришни ният қилиб шу ондаёқ уйдан чиқиб кетди, лекин бугун гапи гапига қовушмаслигини англаб, қайтиб уйига кириб ётди.

Биной эрталаб уйқудан енгил тортиб, ўзини эркин ҳис қилиб турди. Кечаги гап-сўзлардан кейин пайдо бўлган безовталиқнинг боиси йўқдай туюлди. Гора билан дўст бўлатуриб Пореш оиласи билан танишган бўлса нима бўпти? Кеча дили ғаш бўлганини эслаб кулиб қўйди. Биной чадорини елкасига ташлаб, уйдан чиқди-да, тез қадам ташлаб Гораникига равона бўлди.

Гора ойналари кўчага қараган уйда газета ўқиб

ўтирарди. У Бинойнинг келаётганини кўрди-ю, аммо дўсти уйга кириб келганида ҳам бошини кўтармади. Биной унинг ёнига келди-да, бир оғиз ҳам гапирмай, газетани қўлидан юлиб олди.

— Сен мени бирон кимса билан адаштирган бўлсанг керак, ахир, мен — мутаассиб ҳинду Гоурмаҳонман-ку.

— Йўқ, сен ўзинг мени бирон киши билан адаштиряпсан, мен — ўша Гоурмаҳоннинг мутаассиб дўсти Бинойман.

— Лекин Гоурмаҳон шу қадар сурбет, беорки, мутаассиблиги учун ҳеч қачон, ҳеч кимдан уялмайди.

— Биной ҳам худди шундай. Лекин, ажабо, у ўз урфи одатларини пеш қилиб ҳаммага ҳужум қиляптими дейман?

Шу тахлитда гапдан гап чиқиб, дўстлар яна тортишиб кетишди, қўшнилари ҳам, Гора билан Биной учрашиб қолишган бўлса керак, деб ўйлаб қўйишди.

— Пореш-бобуникига бориб туришингни мендан нега яширдинг?

— Яширишга ҳеч қандай эҳтиёж йўқ эди, айтмаганимнинг сабаби шуки, уларникига борганим ҳам йўқ. Кеча биринчи дафъа боришим.

— Абхиманью¹ сингари, киришни биларсан-у, лекин чиқишни билмассан, деб қўрқаман.

— Эҳтимол, феъли атворим шундайдир. Бирон қишини ҳурмат қилсам, яхши кўрсам борми, ундан ҳеч кечиб кетаолмайман, буни ўзинг ҳам биласан.

— Энди уларникига бориб турмоқчимисан?

— Нега ёлғиз ўзим борарканман? Сен ҳам тошдан ясалган эмассан-ку, сенинг ҳам оёғинг бор-ку.

— Мен борсам ҳам, қайтиб келаман, лекин сенда пайдо бўлган аломатларга қараб, уларникида умр-бод қолиш ниятинг бўлса керак, деб ўйлаб қўйдим. Қалай, ичган чойинг манзур бўлдим?

¹ А б х и м а н ь ю — «Махабхарата» деган қадимги ҳинд эпик достонидаги персонаж. Унинг душманлар манзилига кириб, лекин қайтиб чиқолмай ҳалок бўлиб кетиши пешонасига ёзилган эди.

— Жуда ҳам аччиқ экан.
— Хўш, нима қилибди?
— Ичмайман десам, ундан бадтар бўларди.
— Ажабо, жамиятга хизмат демак — фақат одоб сақлаш демакми?..

— Ҳамма вақт ҳам эмас. Биласанми, Гора, жамият табиатимга зид келган жойда мен...

Горанинг жазаваси тутиб кетиб, Бинойнинг гапини бўлиб қўйди.

— Табиатимга дейсанми?—деб бўкириб берди у.— Чунки, сен жамият билан ҳисоблашмайсан, шунинг учун ҳам ҳар бир қадамда жамият сенинг кўнглингга зид келади. Агар жамиятни ҳақорат қилишнинг маънисини тушунсанг эди, табиатингни пеш қилишдан уялардинг. Порешнинг қизларини ҳақорат қилишни ўзингга эп кўрмайсан, мен бўлсам бутун мамлакатни ҳақорат қилишни ўзимга эп кўрмайман.

— Бўлмаса, Гора рост гапга қулоқ сол. Агар бир пиёла чой мамлакатга ҳақорат бўлиб тушса, бу мамлакат учун яхши бир сабоқ бўлади, холос. Агар мамлакатни бу ҳолдан авайлаб сақлайдиган бўлсанг, уни ожиз, эрка қилганинг бўлади.

— Э, ҳазрат, бу далилларнинг ҳаммасини ўзим ҳам жуда яхши биламан. Мени қип-қизил аҳмоқ деб ўйлама. Лекин ҳозир бу тўғрида гаплашишнинг хонаси эмас. Бетоб бола гиншиб дору ичмаса, соғ онанинг ўзи дору ичиб, мен ҳам сендай деб кўндирмоқчи бўлади. Бунинг отини далил келтириш эмас, муҳаббат дейдилар. Шундай муҳаббат бўлмаганида, ҳеч қандай далилнинг ёрдами тегмас, ҳамма нарса барбод бўларди. Мен ҳам бир пиёла чой тўғрисида тортишмоқчи эмасман, лекин мамлакат билан алоқани узишга чидаб туролмайман! Чой ичмай, Пореш-бунинг қизларини хафа қилиш — бу катта гуноҳ эмас. Ҳозир биз учун энг муҳими — халқ билан бир тан, бир жон бўлиб қўшилиб кетишдир. Кейин чой масаласини бирпасда ҳал қилиб ташлаймиз.

— Ундай бўлса, иккинчи пиёла чойни ҳали узоқ кутишга тўғри келади, шекилли.

— Йўқ, ҳеч кутишнинг ҳожати йўқ, энди, Биной,

гал менга келди. Энди сен ҳиндулар жамиятининг ҳамма кўнгил кўтармайдиган урф-одатлари билан бирга мендан ҳам кечишинг лозим бўлиб қолди. Бўлмаса Порешнинг қизларини хафа қилиб қўясан.

Шу пайтда уйга Обинаш кириб келди. Бу йигит Горанинг шогирди эди. У Горадан эшитган ҳамма гапларини ўзича тушуниб, ёки баъзан бузиб ҳамма ёқда гапириб юрарди. Натижада Горанинг гапига тушунманглар, Обинашнинг гапига жуда тушунишар ва уни мақтаб юришарди.

Обинаш Бинойдан ҳасад қилиб юрарди, шу сабабдан, ҳар сафар қулай фурсат келганда ичиқоралик қилиб, у билан баҳслашгани баҳслашган эди. Унинг аҳмоқлигини кўриб Биной тутақиб кетар, шундан кейин Обинаш бошлаган жангни Гора давом эттирарди, Обинаш бўлса, Гора менинг фикрларимни батафсил баён қиляпти, деб ўйларди.

Обинаш келиб дўстларга халақит берди. Биной шу ондаёқ Анондомойнинг ёнига чиқиб кетди, Анондомойи шу топда айвонда, ҳужра ёнида сабзи-пиёз тозалаб ўтирарди.

— Овозингларни эшитганимга аллавақт бўлди. Нега бунча эрта келмасанг? Овқат еганмисан?

Бошқа бирон вақтда Биной «йўқ» демай унинг рўпарасига ўтириб нонушта қилиб оларди. Лекин бундан у:

— Йўқ, ойи, овқат егим йўқ,— деб жавоб берди.

Биной Гора олдида гуноҳини яна оширгиси келмади. Пореш билан танишгани учун дўсти ҳали кечирмагани, ўзидан бир оз нарироқ тутиб тургандай бўлганини англади-ю, виждони азобланиб кетди. Биной чўнтагидан пичоғини чиқариб, картошка қарчишга тушди.

Орадан чамаси ўн беш минут ўтгандан кейин пастга тушиб қараса, Гора билан Обинаш уйдан чиқиб кетишаётган экан. Бир оз Горанинг уйида ўтирди-да, сўнгра қўлига газета олиб паришонҳоллик билан эълонларни қараб чиқди. Ниҳоят, оғир хўрсиниб ўрнидан туриб чиқиб кетди.

Туш вақтида Биноининг яна Горанинг ёнига боргиси келиб қолди, у ҳеч вақт иккиланмасдан унинг ҳақлигини тан оларди. Лекин киши такаббур бўлмаса ҳам, дўстлик қадри қимматини сақлаш осон гап эмас. Гарчи Биной, Пореш билан танишиб Горани ранжитдим, дўстлигимиз ўрнига тушиб кетади, деб ўзини гуноҳкор ҳис қилган бўлса ҳам, Гора фақат мени сўкиб қўяди, бу қилмишимдан кулади-ю, шу билан олам гулистон деб ўйлаган эди. Гора мени ўзидан узоқлаштиришга ният қилади, деган фикр Биноининг хаёлига ҳам келмаган эди. У Горанинг уйига томон бир неча қадам қўйди-ю, яна орқасига қайтиб кетди — шу топда Горанинг олдига бориши мумкин эмас эди, у дўстликни ҳақорат қилгиси келмади.

Биной дўстига хат ёзмоқчи бўлди, столга ўтириб қўлига қоғоз-қалам олди, лекин қаламнинг учи тўмтоқ экан, уни ҳафсала билан ўткирлай бошлаган эди, шу онда пастдан биров: «Биной!» деб чақириб қолди. Йигитча қаламини столга қўйиб, шошилганича пастга тушиб кетди.

— Келинг, Моҳим ака, қани бу ёққа, юқорига марҳамат,— деб меҳмонни уйига таклиф қилди.

Моҳим юқорига чиқиб, креслони Биноининг каравотидан нарироққа суриб ўтирди-да, уй анжомларига кўз югуртириб чиқиб:

— Биной, адресингни билмасдим эмас, билардим; баъзан сеникига келиб ҳол-аҳвол сўрагим келарди, лекин сизлар ҳозирги замоннинг тақводор одамларисизлар, сизларникида чекиш мумкин эмас, шу сабабдан, агар эҳтиёж бўлмаганда...

Биноининг ташвишланиб қолганини кўриб Моҳим қўшиб қўйди:

— Бозорга бориб менга янги трубка олиб келмоқчи бўлиб турибсанми? Овора бўлма. Тамаки чектирмасанг ҳам майли, лекин ношуд одамнинг тайёрлаган трубкасини чекишга хушим йўқ.

Моҳим шундай деди-ю, каравотда ётган елпуғични қўлига олиб, ўзини елпишга тушди.

— Якшанба кунни овқатдан кейинги уйқунгни бе-

зовта қилиб келишимнинг муҳим важи бор. Сенга бир иш билан келган эдим.

— Қандай иш экан?

— Аввал хўп дегин, кейин айтаман.

— Агар қўлимдан келса.

— Фақат сенинг қўлингдан келади. Ҳеч нарса талаб қилмайман, фақат «хўп» десанг бўлгани.

— Нега бундақа деяпсиз? Ҳаддингиз сиғадиган ўз кишингиз эканимни биласиз-ку, қўлимдан келади-ган иш бўлса, ҳеч вақт ёрдамимни аямайман.

Моҳим ёнидан бир пакетчада пон¹ олиб, ундан бир озини Бинойга узатди, қолганини оғзига солиб шимиб, сўзини давом эттирди:

— Қизимиз Шошимукхани биласан, ўзи анча ҳуснли қиз, ишқилиб, отасига ўхшаган эмас. Ҳозир ўн ёшга бориб қолди, унга куёв топиш тараддудини қилиш вақти ҳам келди. Қайси бирон юзи қоранинг қўлига тушаркин, деб кечалари ухламай ўйлаб чиқаман.

— Мунча ташвиш қилмасангиз, ҳали вақт бор-ку!

— Қизинг бўлса нега ташвиш тортаётганимни билардинг. Вақт ўтяпти, йиллар ўтяпти, куёвдан дарак йўқ. Вақт ўтган сари ташвиш ҳам ортиб боради. Агар сўз берсанг, кутишим ҳам мумкин.

— Таниш-билишларим кўп эмас. Аслини айтганда, сизлардан бошқа танишларим ҳам йўқ, лекин ахтариб кўраман.

— Шошимукханинг феъли атвори ўзингга ҳам маълум-ку!

— Бўлмаса-чи! Билганда қандоғ! Жуда ажойиб қиз!

— Бўлмаса, ахтаришнинг нима ҳожати бор, дўстим? Уни ўзингга топширдим.

— Йўғ-э! Нима деяпсиз!— Биной қўрқиб кетди.

— Мен бирон ножўя гап айтдимми? Албатта, сизларнинг насл-насабингиз бизникидан баландроқ юради, борди-ю сен ўқимишли йигит бўлатуриб, шу-

¹ П о н — баргига зираворлар ўраб шимиладиган хушбўй ўсимлик.

нинг фарқига борадиган бўлсанг, бошқаларга нима деб бўлади!

— Йўқ, йўқ, мен насл-насабни айтаётганим йўқ, унинг ёши ҳали...

— Э! Нимаси ёш? Ҳинд қизлари инглизларга ўхшаган эмас-ку — ҳинд қизлари ўз халқининг расм-русумини қилади-да.

Моҳимни ниятидан қайтариш осон гап эмас эди, шунинг учун ҳам Биной:

— Бўлмаса, мен ўйлаб кўрай, фурсат беринг,— деб илтимос қилишга мажбур бўлди.

— Шу бугуноқ жавоб бер, деб қистаётганим йўқ.

— Қариндош-уруғларим...

— Бўлмаса-чи, улар билан маслаҳатлашиб кўрасан. Тоғанг ҳаёт бўлганидан кейин, ундан беижозат бирон иш қилишинг яхши бўлмас.

Моҳим яна бир пакет понни тамомлаб, худди бир қарорга келишгандай, ўрнидан туриб, чиқиб кетди.

Бундан бир неча кун илгари Анондомайи Бинойга Шошимукханинг тўйидан гап очиб учини чиқариб қўйган эди-ю, лекин Биной унинг сўзларига ҳеч эътибор бермаган эди. Бугун ҳам уни бу таклиф ҳеч қизиқтирмаган бўлса ҳам, ўйланиб қолди. У агар тўй бўлса, Горалар билан чатишиб қолганимдан кейин, Гора мени ўзидан узоқлаштириб қўймайди, деб ўйлади. Биной эр-хотинликни кўнгил майлига олиб бориб боғлайдиганлардан ҳамини кулиб юрарди, бундайларни инглизпарастрлар деб биларди. Шу сабабдан Шошимукхага уйланиши қандайдир ғайри табиий бир нарсадай бўлиб кўринмади. Ҳар ҳолда у, Гора билан ярашиб олишимга баҳона топилди, деб хурсанд ҳам бўлди. Биной, Гора боплаб адабимни бериб қўйса бўларди деб орзу қиларди. Моҳим уйланишга ваъда олмаган бўлса ҳам, Горани ўртага қўйиб, ундан ёрдам сўрашига Биной шубҳа қилмасди.

Биной ҳамма томонларни хўп ўйлаб кўнгли тинчиди. Шу ондаёқ дўстининг олдига боришга қарор қилди-да, елкасига чадорини ташлаб уйдан чиқди. Бир неча қадам қўймасдан: «Биной-бобу!» деган чақириқ овозни эшитди. Қайрилиб қараса, Шотиш экан.

Шотиш билан яна уйига қайтиб кирди. Шотиш ёнидан рўмолчага ўралган бир нарсани олиб:

— Биласизми, бу нима?— деб сўради.

Биной ҳеч ақлга тўғри келмайдиган бир қанча нарсаларни атади, «ўлган калла», «кучук бола» ва яна алланималар деб боланинг тоза жаҳлини чиқарди. Олиб келган нарсасининг нималигига Бинойнинг ҳеч ақли етмаслигига кўзи етгач, Шотиш рўмолчани очиб, бир неча қора мева кўрсатди.

— Бу нима, сиз нима деб ўйлайсиз?

Биной дафъатан бошига келганини айтди. Шотиш ахийри Бинойни тамомила бефаросатга чиқариб, Рангунда тоғамиз бор, ойимга шу мевалардан юборган экан, ойим, Биной аканга олиб бор, деб сизга беш донасини бериб юбордилар, деди.

Ўша кезларда Калькуттадагилар Бирмада ўсадиган мангостан¹ деган мевани билишмас эди, шу сабабдан Биной бу меваларни қўлига олиб у ёқ-бу ёнига қаради-да:

— Шотиш-бобу, бу қандай қилиб ейилади?— деб сўради.

Бинойнинг шунга ҳам ақли етмаслигини кўриб Шотиш кулиб юборди.

— Яна пўсти билан еб ўтирманг, аввал пўстини архиш керак.

Шундан бир оз илгари Шотишнинг ўзи шу мевани пўсти билан емоқчи бўлганда уйдагилар тоза кулишган эди. Энди ўзи худди кўпни кўрган одамдай, Бинойдан кулиб, ўзининг қулги бўлганини ёдидан чиқариб қўйган эди.

Шотиш катта ўртоғи билан вақтихушлик қилиб ўтирди-да:

— Биной-бобу, ойим сизни, агар вақтлари бўлса, бугун бизникига келсинлар, деб айтиб юбордилар, бугун Лиланинг туғилган куни,— деди.

— Оғайни бугун қўлим тегмайди, бошқа жойга борадиганман.

¹ Мангостан — Жанубий Осиёда тропикда ўсадиган мевали дарахт, меваси тўқ-қизил бўлади.

- Қаёққа?
- Дўстимнинг ёнига.
- Анави дўстингиз ёнигами?
- Ҳа.

«Дўстининг олдига бораркан-у, бизникига боролмас экан»,— бу мантиққа Шотишнинг ҳеч ақли етмади, бунинг устига-устак у дўстини Шотиш хуш кўрмасди,— у дўсти мактаб муаллимидан ҳам баджаҳил кўринади, музыкали қутисини кўрсатгани билан ҳам барибир унга ёқмайди. Бинойнинг шу кишига ўзини, қандайдир қарамдай сезишини Шотиш ёқтирмасди, шунинг учун:

— Йўқ, Биной-бобу, бизникига юринг,— деди.

Биной, таклиф қилишган бўлса ҳам, Порешникига бормасликка, Горанинг ёнига боришга қаттиқ аҳд қилди. Шикаст еган дўстлик ғурурини ранжитгиси келмади, бу дўстликни ҳаммадан аъло биларди.

Лекин кўп ўтмасдан, йигит мағлуб бўлганини тан олди. Бир оз тараддудланди-да, ахийри ўзига ўзи эътироз билдириб, боланинг қўлидан ушлаганча етмиш саккизинчи уйга қараб равона бўлди. Шундай одамгарчилик қилиб туришгандан кейин, қадрига етмасдан бўладими, ахир: уни эсларига олиб, бу ерларда топилмайдиган тансиқ мева юборишибди.

Улар етиб келганларида, Биной, эшикдан Панубобу билан яна бир неча нотаниш кишининг чиқиб келаётганини кўрди, улар Лиланинг туғилган кунига аталган зиёфатга таклиф қилинган эди. Панубобу Бинойни кўрмаганга солиб ўтиб кетди.

Биной уйга кирганида хушчақчақ кулги, югур-югур оёқ товушларини эшитди. Шудхир Лабонне қутисининг калитини ўғирлаб қўйган экан. Лекин гап фақат бунда эмас: қутидан бир дафтарча топиб олибди, унга жуда ажойиб-ғаройиб гаплар ёзилган экан — булар дафтар эгасининг шоирлик даъвосини исбот қилиб берарди,— энди бу шумтака шу гапларни ошкора қиламан,— деб қўрқитиб турган экан! Улар ўртасида чинакам жанг кетиб турган пайтда жанг майдонига Биной кириб келди.

Уни кўриб Лабонненинг жўралари дарров кўздан ғойиб бўлишди, Шотиш бўлса, уларга қўшилишиб, шўхлик қилиш ниятида орқаларидан югуриб кетди. Бир оздан кейин уйга Шучорита кириб келди.

— Ойим сизни бир оз кутсинлар деб илтимос қилдилар, ҳозир келадилар. Отам, Онатхо-бобуникига кетганлар. Ҳозир келиб қоладилар.

Бинойнинг хижолатини ёзиш учун Шучорита Горадан гап очди:

— Дўстингиз бизникига энди ҳеч қадам босмас?

— Нега?

— Эркаклар билан ўтирганимизни кўриб жуда ҳам хайратда қолган бўлсалар керак. У киши хотин-қизлар фақат уй-рўзғор ишлари билан бўлиши керак, деб ҳисоблайдилар шекилли.

Бу гапни эшитиб Биной нима дейишини билмай қолди. У-ку, йўқ, ундай эмас, деб жон деб айтгиси келардику-я, лекин қандай қилиб ёлғон гапирсин?

— Гора, агар хотин-қизлар нуқул уй-рўзғор ишлари билан банд бўлишмаса, ўз вазифаларини тўла бажариша олмайди, деб ҳисоблайди.

— Демак, эркаклар билан хотинлар ҳар ким ўз ишини: ким уй ишларига қарайди-ю, ким жамоат ишларига қарашини аниқ тақсимлаб олишлари керак экан-да. Агар эркак киши уй ишларига аралашадиган бўлса, демак, унинг жамоат ишларига халал етар экан-да. Сиз ҳам шундай деб ўйласангиз керак?

Шу дамгача хотин-қизларнинг жамиятдаги роли масаласига Бинойнинг қарашлари Горанинг қарашларидан фарқ қилмас эди. Буни у ўз мақолаларида ҳам ёзиб турарди. Лекин ҳозир у, дўстим билан иккаламиз бир фикрдамиз, деб айтишга тили бормасди.

— Биласизми, умуман, ҳаммамиз ҳам бу масалада урфи одатимиз қули бўлиб қолганмиз, шу сабабдан, хотин-қизларнинг ўз вазифаларидан ташқари чиққанларини кўрганьмизда, биз эркакларнинг дилимиз сиёҳ бўлади. Биз фақат, бу тўғри эмас, демак, яхши эмас, деб исбот қилишга ҳаракат қила-

миз, холос. Бунда мантиқий хулосаларга келиш масаласи фақат бир восита, асли урфи одатларимизга бориб тақалади.

— Дўстингиз урфи одатларга жуда қаттиқ ёпишиб олган бўлса керак?

— Агар юзаки қарайдиган бўлсак, ҳа. Лекин бир нарсани унутмаслигимиз керак: бу урфи одатларнинг ҳаммасига амал қилиши уларни яхши деб билишидан эмас. Йўқ, унинг мақсади шуки, жамиятимизнинг ялпи айниш жараёнини тўхтатмоқчи бўлади, бу жараённинг сабаби шуки, биз ватанимизга кўр-кўрона ҳурматсизлик қилиб, унинг ҳамма урфи одатларини рад қиламиз. У, аввал мамлакатимизни ҳурмат қилишни ўрганиб олинг, унга меҳр қўйинг, уни ҳис қиладиган бўлинг, яхшилаб билиб олинг-да, ундан кейин камол топиши табиий соғайиш қонунларига мувофиқ ўз-ўзидан бўлаверади, дейди.

— Агар ўз-ўзидан камол топадиган бўлса, нега шу дамгача бўлмади?

— Чунки, биз шу дамгача мамлакатимизни яхлит бир нарса, ҳамма халқларимизни яхлит бир халқ деб билмас эдик. Биз халқни назар-писанд қилмаслигимиз устига уни ҳурмат ҳам қилмаймиз, яъни демоқчиманки, асосий эътиборимизни унга қаратмаймиз, уни ўзимизга мақсад қилиб олмаганмиз, шунинг учун ҳам у беқувват. Халқ ўзи бамисоли парваришсиз, дори-дармонсиз қолган бемордай эдию; энди уни биз докторга кўрсатяпмиз: доктор бўлса унга шу қадар бефарқ қарайдики, ҳатто уни даволагиси ҳам йўқ, шунчаки оғриқ жойини қирқиб ташлаш керак деб таклиф қилади. Шу орада бошқа бир доктор, менинг дўстим келиб қолиб: «Бундай даволаб, энг қимматли кишимни секин-секин, лекин муқаррар ўлим ёқасига олиб боришларига асло рози эмасман. Касал жойини кесиб ташлашга қўймайман, беморга мадор бўладиган дори-дармон қилиб кўраман, соғайтиришга ҳаракат қиламан; кейин, зарур бўлса, операцияга ҳам чидаш беради, эҳтимол, бусиз ҳам тузалиб кетар» дейди. Гора, ҳозир биз учун энг муҳими — мамлакатга иззат-ҳурмат билдириш, дейди. Уни иззат-ҳурмат қилмасак, яхлит бир

бутун мамлакатлигини тушуна олмаймиз, шундай бўлгандан кейин, қилган ишларимизнинг ҳаммаси кони зарар бўлади, дейди. Агар мамлакатга ҳурмат бўлмаса, уни билиб олишга сабр-тоқатинг ҳам чидамайди. Борди-ю биз мамлакатимизни билиб олмайдиган бўлсак, унга хизмат қилишга аҳд қилганимизда ҳам бу хизматни ўташнинг уддасидан чиқа олмаймиз.

Шучорита жуда усталик билан Горадан гап очиб турди. Биной бўлса у ҳақда жуда ажойиб гаплар айтиб ўтирди. Бинойнинг нутқи ҳеч вақт бундай мантиқий бўлмаган эди, ҳеч қачон бундай чуқур далиллар келтирмаган эди. Билмадим, Горанинг ўзи шундай очиқ-равшан қилиб, қизгин гапира олармикан. Жуда ҳам ҳаяжонга келиб гапирганидан Бинойнинг ўзи ҳам ўзидан хурсанд бўлиб кетди, бу хурсандлиги юз-кўзларидан кўриниб турарди.

— Ахир шастрлар,— деб сўзини давом қилдирди йигит,— ўз-ўзингни билиб ол, деб таълим берадилар-ку. Акс ҳолда эркинлик нималигини билмайсан. Мен ҳам ўзимга: дўстим Гора — Ҳиндистоннинг ўз-ўзини билиб олишининг очиқ намоён бўлишидир, дейман. Мен уни оддий бир одам деб билмайман. Биз ҳаммамиз тентаклик қилиб янги васвасаларга берилиб бошимиз гангиб қолса, у шу тўс-тўполон ичида ладил туриб, гулдурраган овози билан, ўзингни билиб ол, деган қадимий таълимотни такрорлайди.

Улар шу тахлитда анчагача суҳбат қилиб ўтиришди, Бинойнинг ҳаяжони Шучоритага ҳам таъсир қилди. Ёнларидаги уйдан тўсатдан Шотишнинг жанглаган овози эшитилиб қолди, у:

Менга қаттиқ гапирма, қилмағил зуғум,
Ҳаёт хаёлдир, албат, олам ҳам шундай...

деб бошланадиган шеърни ўқимоқда эди.

Бечора Шотишнинг меҳмонларга ўз билганлари билан маҳтанишга ҳеч имкон йўқ эди. Ҳатто Лила ҳам инглизча шеър ўқиб меҳмонларни ҳайратда қолдирди-ю, Шотишни бўлса, Бародашундори чақирмади ҳам. Лекин Шотиш билан Лила уззукун бир-бирла-

ридан ўзиш пайдан бўлиб юришарди, бинобарин, Шотишнинг фикри зикри кеккайган Лилани енгиш эди. Кеча Лила Бинойнинг кўз олдида имтиҳондан ўтди, Шотиш ундан ўзолмади, чунки ҳеч ким Шотишга шеър ўқи демади, агар ўзи шеър ўқиб бермоқчи бўлганида ҳам, барибир, Бародашундори уни тўхтатарди, шунинг учун ҳам букун у, ўзи билан ўзи овора бўлиб ўтиргандай, ҳалиги уйдан туриб декламация қилаётган эди. Шучорита укасининг муғомбирлигига ақли етиб, ўзини кулгидан тўхтатолмади.

Шу тобда қизариб-бўзарган, сочлари тўзғиб кетган Лила уйга югуриб кириб Шучоритани қучоқлади-да, қулоғига бир нималарни шивирлади. Унинг ёнига югуриб келган Шотиш Лиланинг орқасида туриб:

— Жуда яхши бўпти, Лила, сен ўзинг «диққат» деган нарсанинг нималигини биласанми?— деб сўради.

— Айтмайман.

— Ҳа, айтмайман-а! Билмайсан-да, билсанг айттардингку-я.

Биной Шотишни ёнига тортди-да, кулиб туриб:

— Ўзинг айт-чи, «диққат» дегани нима?— деб сўради.

Шотиш ғурур билан бошини баланд кўтариб:

— «Диққат» дегани «зеҳн қўйиб» дегани — деди.

— «Зеҳн қўйиш» нима дегани?— деб қизиқиб қолди Шучорита.

Ўз туғишганинг юзингни шувут қилса-я! Шотиш ўзини саволни эшитмаганга солди-да, сакраб-сакраб уйдан чиқиб кетди.

Биной бугун барвақтроқ хайрлашиб, Горанинг олдига бормоққа қатъий қарор қилиб қўйди. У ҳақда суҳбат қилганларида, дўстининг ёнига боргиси келиб қолди. Соат тўртга занг чалганда йигитча шошилиб креслодан турган эди:

— Кетмоқчимисиз?— деб сўраб қолди Шучорита.— Ойим сизга овқат ҳозирлаяпти. Бир оз турсангиз бўларди.

Биной учун бу илтимос эмас, балки буйруқ эди, шунинг учун ҳам у яна шу онда ўрнига ўтирди. Уй-

га гулдор шоҳи кўйлак кийган Лабонне кириб келди.

— Диди, ҳаммаси тайёр бўлди. Ойим, юқорига чиқишларингни сўраяпти.

Биной айвонга чиқди. Уни столга таклиф қилишди, шундай қилиб ёш йигит уй бекасининг пиширган ҳамма таомидан ейиши лозим бўлди. Бародашундори болаларидан сўз очди. Лолита Шучоритани уйга олиб кириб кетди. Лабонне креслога ўтириб, бошини эгиб тўқишини бошлади — кимдир унга тўқиганинда бармоқларинг бирам чиройли ҳаракат қиладики, деган эди, шундан буён меҳмон келганда, ҳеч зарурати бўлмаса ҳам, нарса тўқишни ўзига одат қилиб олган эди.

Пореш қайтиб келди. Кеч кирди. Букун якшанба эди. Шунинг учун ваъзхонликка бормоқчи бўлишди.

— Лозим топсангиз, балки, биз билан бирга борарсиз?— деди Бародашундори Бинойга.

Энди Бинойнинг бирон баҳона топиб, йўқ дейиши мумкин эмас эди. Иккига бўлиниб, коляскаларга ўтиришди-да, «Бараҳма Самож» биноти томонга жўнаб кетишди. Ваъзхонлик тамом бўлгандан кейин, Шучорита коляскага тушмоқчи бўлиб турганида бирдан:

— Қаранг, Гоурмаҳон-бобу келяпти!— деб қичқириб юборди.

Гора уларни кўрган бўлса ҳам, кўрмагандай, ёнларидан илдам ўтиб кетганига ҳеч ким шубҳаланмади. Ўртоғининг бу қилиғидан Биной уялиб кетди, лекин Гора Бинойни шу одамлар орасида кўргани учун ҳам, тез ёнларидан ўтиб кетгани Бинойга аён эди. Бинойнинг кўнглидаги шодлик шу ондаёқ тарқалиб кетди: Шучорита дарров бу йигитнинг ҳолини, бирданига қиёфасида жиддийлик пайдо бўлганини пайқаб олди. Шу билан у Горанинг Бинойдек оқил дўстига ноҳақ муносабатда бўлгани ва бараҳманларни бундай ноўрин беҳурмат қилганини кўриб, ундан яна ҳам дарғазаб бўлди. Шучорита кўнглида, бирон киши Горанинг адабини бериб қўйса кошки эди, деб қўйди.

Тушда Гора овқатга ўтирганида, Анондомойи секин:

— Эрталаб Биной келган эди, кўрдингми?— деб сўраб қўйди.

Гора бошини товоқдан кўтармай:

— Кўрдим,— деб жавоб берди.

Анондомойи бир оз жим туриб, яна гап бошлади:

— Қолгин, десам ҳам кетиб қолди. Бугун негадир паришондай кўринди.

Гора ҳеч нима демади.

— Уғлим, унга бирон нарса бўлдимикин? Уни ҳеч бу ҳолатда кўрмас эдим. Мени жуда ташвишга солиб қўйди.

Гора жим тураверди. Анондомойи Горани жуда яхши кўрса ҳам, ичида ундан ҳайиқиб турарди; у ҳеч қачон ичидагисини очиб айтмасди, бунга онаси ҳам ундан хафа бўлмасди. Бошқа бирон вақт Анондомойи Биной тўғрисида индамай қўя қоларди. Лекин бугун тоқат қилолмади. Бинойдан жуда хавотир эди.

— Уғлим, қулоқ сол, сенга бир гап айтмоқчиман. Жаҳдинг чиқмасин. Худойи таоло кўп одам боласини яратган-у, лекин ҳаммасининг йўлини ҳам бирдай қилиб қўймаган. Биной бутун вужуди билан сени яхши кўради, нима қилсанг ҳам, ҳаммасини кечиради, лекин зинҳор унга бирон зўравонлик қила кўрма, уни ўз йўлингдан боришга мажбур қилма, бу билан у бахтиёр бўлмайди.

— Ойи, яна сут қуйиб беринг.

Шу билан гап тўхтади. Овқатдан кейин Анондомойи кушеткага ўтириб, қўлига ишини олди. Лочмия хизматкорлар тўғрисида бир оз ғийбат қилмоқчи бўлган эди, лекин ҳеч гап чиқмагандан кейин, полга узала тушиб ухлаб қолди.

Гора мақола ёзишга тушди. Бугун Бинойдан хафалигини дўсти аниқ ҳис қилганини Гора биларди. Гора, Биной ўз гувоҳини ювиш учун ёнимга келмай иложи йўқ, деб ишонарди, шу сабабдан ҳализамон

келиб қолар деб, ҳа деганда дўстининг қадам товушига қулоқ солиб ўтирди.

Кеч кирди. Лекин Бинойдан дарак бўлмади. Гора ёзишини тўхтатиб, энди столдан турмоқчи бўлиб турганда, эшикдан Моҳим кириб келди. У креслога ўтириб:

— Гора, Шошимукхани эрга берсак нима дейсан?— деб сўради.

Гора ҳеч вақт бу ҳақда ўйламаган эди, ҳозир ҳам индамай туришдан бошқа иложи бўлмади.

Моҳим қимматчиликдан, оиланинг аҳволидан гапириб, Горага Шошимукхага қаллиғ топишни ўйлаб кўрсанг бўларди, деди. Горанинг бирон нарса деёлмаётганини кўриб, Моҳим, уни шу қийинликдан қутқариш ниятида Бинойни тилга олди. Албатта, гапни узоқдан бошлашнинг ҳеч кераги йўқ эди-я, лекин Моҳим нима бўлса ҳам, ичида Горадан ҳайиқарди, шу сабабли гапни узоқдан айлантириб келди.

Жиянининг тўйи келиб-келиб Бинойга тақалиши Горанинг хаёлига ҳам келмаган, бунинг устига яна икковлари, уйланмаймиз ва бутун умримизни ватанга хизмат қилишга бағишлаймиз, деб аҳд қилишган. Шу сабабдан у савол бериб:

— Биной ўйланиб нима қилар экан?— деди.

— Сизларнинг ҳиндуизмингиз шу-да! Минглаб кокилу, мазҳаб аломати қўйиб юрсанг ҳам, европа-парастлигингни қўймайсан. Ё сен бараҳман боласининг ўйланиши қонундан эканини билмайсанми?

Моҳим ҳозирги ёшларга ўхшаб урфи одатларга хилоф иш қилмас, лекин Гора сингари шастрларга маҳкам ёпишиб ҳам олмаган эди. У мусофирхоналарга бориб овқат қилишни жуда ноўя иш деб ҳисобларди, аммо шу билан бирга, унинг фикрича, Горанинг доимо муқаддас қонунларга амал қилиш ҳақида ташвишланиб юришларини ҳам ақл-фаросатдан эмас, деб биларди. Лекин ҳар бир мамлакатнинг ўз урф-одатлари бўлади, шу сабабдан ҳам Моҳим Гора билан суҳбатида шастрларга мурожаат қилиши лозим бўлиб қолди.

Агар бир неча кун илгари шундай таклиф бўлганда, Гора унга қулоқ ҳам солмас эди, лекин бугун

у, бу таклифга бутунлай бепарво қаролмай, ўйланиб қолди. Ҳар ҳолда шуни баҳона қилиб, Бинойнинг ёнига борса бўлади.

— Жуда яхши, Бинойнинг ўзи нима дейди?

— Нима дерди? У сенинг сўзингни ҳеч ерда қолдирмайди. Агар бир оғиз айтсанг, ҳамма ишимиз жойида бўлади.

Уша куни кечқурун Гора Бинойникига қараб йўл олди.

Унинг уйига ўқдай кириб борган эди-ю, лекин Биной уйда йўқ экан. Хизматкори, Биной етмиш саккизинчи уйга кетди, деди. Бу сўзларга Горанинг ишонгиси келмади: бугун Гора кун бўйи Бинойнинг ташвишини қилиб ўтирган бўлса-ю, у ҳатто Горани эсига ҳам олмабди-да! Горанинг жаҳли чиқдими, қийналиб кетдими, Бинойнинг иши йўқ экан-да, унга нима!

Иигитнинг бутун вужудида Пореш оиласига, «Бараҳма Самож»га нафрат ўти аланга олди. Дарғазаб ҳолатда Порешникига қараб кетди. Бориб уни шундай чақиб олайки, суяк-суяклари зирқираб кетсин, Биной ҳам қочарга жой тополмай қолсин, деб аҳд қилди.

Порешнинг хизматкоридан билса, уйда ҳеч ким йўқ, ҳаммалари ваъзхонликка кетишибди. Гора бир дақиқа иккиланиб қолди: балки, Биной улар билан бирга эмасдир? Балки шу онда Биной унинг уйида ўтиргандир?

Лекин Горанинг шу алпозда қолишга сабри чиндамай, одатини қилиб тез-тез қадам ташлаб «Бараҳма Самож» биносига қараб кетди. У ерга бориб, Бародашундорининг кетидан коляскага чиқаётган Бинойга кўзи тушди. Кўча-кўйдагиларнинг кўз олдига уялмай-нетмай бегона қиз-жувонлар билан бирга коляскага тушгани нимаси! Аҳмоқ! Киши деган ҳам шундай лақма бўларми? Шундай ҳам беор бўладими? Бу аблаҳни қаранг-у! Уртада ортиқ ҳеч қандай дўстлик бўлиши мумкин эмас!

Гора Бинойнинг ёнидан қуюндай ўтиб кетди, у бўлса қора коляскада индамай кўчага қараб ўтирарди.

Бародашундори, уни ваъзхонликда айтилган ўғит-насиҳатларини ўйлаб қолди шекилли, деб бир оғиз ҳам гап демади.

У Н Б Е Ш И Н Ч И В О В

Гора уйига кеч қайтди. Томга чиқиб, у бурчакдан-бу бурчакка одимлай бошлади. Ўзидан-ўзи хафа бўлди. Якшанба куни ҳаромга чиқди! Бир кишини деб ҳамма ишларини қурбон қилиш учун бу дунёга келган эмас-ку! Йўқ. Бинойни бу йўлдан қайтараман, деб уриниш — бекор вақт сарф қилиш, ўз жонингга ўзинг зомин бўлишдан бошқа нарса эмас. Бугундан бошлаб уни ўзидан ироқлаштиради. Биттаю-битта дўсти бор эди, бу дўстидан ҳам айрилди, эътиқодигина ҳақиқат бўлиб қолади. Шундан кейин Гора Биной билан алоқасини буткул узгандек қўлини қилич қилиб шартта ҳавони кесиб ташлади.

Худди шу топда Моҳим ҳаллослаб томга чиқиб келди.

— Шу ҳам иш бўпти-ю, одамларнинг қаноти бўлмаганидан кейин, бундақанги уч қаватлик уй солишининг нима кераги бор? Оддий инсон болалари осмонга чиқиш пайдан бўлса, худоларнинг бунга газаби келади. Бинойни кига бордингми?

Гора саволга жавоб бермай:

— Шошимукха Бинойга турмушга чиқмайди,— деди.

— Нима сабабдан? Ё Биной розилик бермадими?

— Мен рози эмасман.

— Жуда соз! Бу, бамисоли, янги бурилиш бўлибди-ку.

Моҳим кафтини юқори қилиб қўлини олдинга чўзди.— Сен розимасмисан! Сабабини билсак бўладими?

— Ахийри билсам, Бинойни жамоамизда ушлаб туриш қийин экан. Бас, шундай бўлгандан кейин, бизнинг хонадонимиздаги қизга уйланиши мумкин эмас.

— Менга қара, мен диндор ҳиндулардан кўпини кўрганману, лекин бундақасига ҳали дуч келганим

йўқ. Сенинг олдингда Банорасдаги муқаддас зотлар ҳам ип эшолмайди! Бутун фикри-зикринг келажакни ўйлаш бўлиб қолибди-я. Бир кунмас-бир кун шундай бўладики, тушингда қарасанг, христиан бўлиб қолибсан, эрталаб туриб тавба-тазарру қиласан.

Анчагача ади-бади айтишиб бўлганларидан кейин, ахийри Моҳим деди:

— Сен билганингни қил, лекин қизимни биронта аҳмоқнинг қўлига топшириб бўпман. Ўзи ўқиган, ақлли одам бўлгандан кейин бўлди-да, баъзи-баъзида шастрларни бузса нима бўпти. Бу ҳақда у билан гаплашгин-да, қанча сўксанг сўкавер, лекин қизимга уйланишини ман қилишинг нимаси, жазолашинг нимаси? Ҳамма қиладиган ишларинг одамларникига тескари-я.

Моҳим пастга тушиб Анондомойига:

— Онаси, Горангни тийиб қўйсанг-чи,— деди.

— Нима бўлди ўзи?— деб ташвишланиб қолди она.

— Биной билан тўйни гаплашиб қўйган эдим, Гора ҳам рози бўлган эди, энди бирдан унинг бошига, Биной унчалик ҳинду эмас, деган хаёл келиб қолибди. Унинг қарашлари билан Парашара ҳамда Манунинг¹ қарашлари орасида бирмунча фарқ бормиш. Шунга энди Гора қайсарлик қиляпти. Оёғини тираб олганда, ўзинг биласанку, унга ҳеч нарса қор қилмайди. Агар Темур давридаги² одамлардан биронтаси унинг қайсарлигини бас қилдирмоқчи бўлганда ҳам, қўлидан ҳеч нима келмайди. Ҳатто, Сита билан Рамчондронинг³ қўлидан ҳам ҳеч иш келмасди, бунга имоним комил. Ўғлинг Парашара билан Манудан пастда турганларнинг барчаси орасида фақат сени тан олади, агар гапингга унатсанг, қизимиз-

¹ Парашара — афсонавий қадимий ҳинд донишманди; Ману — ҳиндлар мифологиясида одам зоти шундан тарқалган, қадимги ҳинд қонунлар мажмуасини ҳам шу тузган дейилади.

² Ҳиндулар мифологиясида оламда тўрт давр: олтин, кумуш, мис ва темир даврлари бўлган дейилади.

³ Афсонавий Ауд подшо Рамчондро, унинг хотини Сита — қадимги ҳинд эпик достони «Рамаяна»даги қаҳрамонлар,

нинг бахти очилади. Узинг ўйлаб кўр, бундай куёв топиш осон гап дейсанми.

Моҳим шундай деди-ю, томда бўлиб ўтган гапларни гапириб берди. Анондомойи анча ташвишланиб қолди. Гора билан Биной ўртасида ростданам бирон гап ўтганини тушунди.

Томга чиққан эди, ҳеч кимни учратмади. Анондомойи Горанинг хонасига кирса, ўғли шу ерда оёғини стулга қўйиб креслода китоб ўқиб ўтирган экан. Анондомойи креслони унга яқин келтириб ўтирди. Гора дарров оёғини стулдан олди-да, тўғри ўтириб олиб онасига қаради.

— Ўғлим, гапимга қулоқ сол,— деб гап бошлади Анондомойи,— Биной билан уришиб-нетиб ўтирма, болам. Сизлар мен учун ака-укасишлар, агар бир-бирларингдан ажралишиб кетгудай бўлсанглар, бу кунга чидолмайман.

— Дўстликдан кечишга аҳд қилган кишининг орқасидан югуриб вақтимни бекор кетказиб юрмайман.

— Гора, ораларингга нима ўтганини билмайману, лекин дўстлигингиз шу қадар омонатмиди, Бинойни ростдан ҳам сени ташлаб кетади, деб ишонасанми?

— Ойи, мен рўй-рост иш кўришни яхши кўраман, лекин ҳамма билан бир меёрда тотув бўлмоқчи ният қилган киши билан менинг йўлим бир бўлолмайди. Икки қайиққа оёқ қўйиб тураман деган киши яхши-си менинг қайиғимдан оёғини ола қолсин. Бўлмаса менга ҳам, ўзига ҳам қийин бўлади.

— Нима гап ўзи, айтсангчи менга. Наҳотки Бинойнинг бутун гуноҳи бараҳманлар уйига бориб туриши бўлса?

— Ойи, бу гапнинг таги жуда узоқ.

— Балки, узундан узоқдир-у, лекин, Гора болам, гапимга қулоқ сол, биламан, ҳамма вақт айтганингни қиладиган йигитсан, ўйлаб қўйган нарсангдан ҳеч қайтмайсан. Нега бўлмаса Биной билан енгил-елпи ажралиб қўя қолмоқчи бўлиб қолдинг? Оби-наш сизлардан айрилмоқчи бўлса, уни шундай ўз ҳолига қўйиб юбора қолармидинг? Ё Биной дўстинг бўлгани учун унинг қадри қиммати бошқалардан камроқми?

Гора ўйланиб қолди. Анондомойининг сўзлари кўзини очгандай бўлди. Гора шу дамгача, бурчимни деб Бинойни ўзимдан четлаштиряпман, деган хаёлда эди, энди билса гап бошқа нарсада экан. Биной шунчаки уларнинг ўртоқлик ҳис-туйғусини ҳақорат қилди, шунинг учун Гора Бинойни энг зўр дўстлик азобига дучор қилмоқчи бўлди, ҳолбуки Бинойни ўз ёнида сақлаб қолиш учун дўстликнинг ўзиёқ кифоя қилишини, бошқа ҳар қандай қийнаш-азоб беришлар бу дўстлик шаънига янги бир ҳақорат бўлишини Гора тушунарди.

Анондомойи гаплари таъсир қилганини тушундида, бошқа бирон сўз демай креслодан турди. Кутилмаганда Гора ҳам ўрнидан қўзғалди. Осиглик турган чадорини қўлига олиб, елкасига ташлади.

— Қаёққа кетяпсан?

— Бинойникига.

— Овқат тайёр, балки олдин овқат еб оларсан?

— Бинойни айтиб келаман, биз билан бирга овқат есин.

Анондомойи бурилиб эшик томон юрди, лекин зинапоядан қадам товуши келаётганини эшитиб, тўхтади.

— Ана, ўзи ҳам келиб қолди!

Шу онда уйга Биной кириб келди. Анондомойининг кўзлари ёшланди, у Бинойнинг елкасига оҳистагина қўлини қўйди-да:

— Овқат емаганмисан?— деб сўради.

— Йўқ, ойи.

— Бўлмаса, биз билан овқатланарсан.

Биной Горага қаради.

— Дўстим, дейман, кўп йил умр кўраркансан,— деди Гора.— Энди сеникига бормоқчи бўлиб турган эдим.

Анондомойининг кўнглидаги чигили ёзилиб, тез пастга тушиб кетди.

Дўстлар ўтиришгандан кейин, Гора жимликни бузиб, сўз бошлади:

— Биласанми, мактабимиз учун ажойиб гимнастика муаллими топдик. Жуда яхши дарс бераркан..

На униси, на буниси икковининг кўнглини ҳам-

мадан кўпроқ ғаш қилиб турган нарсадан гап очишга журъат қилмади.

Овқат вақтида бўлган гаплардан Анондомойининг тушунгани шу бўлдики, дўстлар бир-бири билан ҳали батамом ярашгани йўқ экан, очиқ гаплашмасдан ўтиришди, шу сабабдан она мехмон йигитга қараб:

— Биной, кеч бўлиб қолди, ётиб қола қол, уйингга одам юбориб, айтдириб қўяман,— деди.

Биной Горага қараб кулиб қўйди.

— Тўқ одам бамисоли подшога ўхшайди, овқат еганидан кейин кўча-кўйда юрмаслиги керак, шунинг учун ҳам ётиб қоламан.

Овқатдан кейин дўстлар яна томга чиқиб, палосга ўтириб олишди.

Бхадро¹ ойи эди. Осмондан хира ой шуъласи тушиб турарди. Момиққа ўхшаган енгил булутлар, уйқусирагандай, ой устига юриш қилиб, бир дақиқа унинг юзига юпқа парда тортишди-ю, яна оҳистагина йўллариغا равона бўлишди. Уйларнинг томлари то уфққача ҳаммаси кўриниб турарди, бири баландроқ бўлиб, унга ой ёғдуси тушиб турса, бири пастроқ, кўланкага яшириниб олган: ҳар жой, ҳар жойда тўптўп дарахтлар кўриниб туради — ҳаммаси ғайри табиий ва кераксиз хаёл жилвасидай туюларди.

Бутхонадаги соат ўн бирга занг чалди, музфурушнинг сўнгги марта овози эшитилди-ю, жимлик чўқди. Баъзи-баъзида қўшниларнинг отхонасида тахта полга отнинг туёқ уриши, яна қаердандир итнинг эринчоқлик билан вовиллаб қўйишигина эшитилиб турарди. Дўстлар анчагача жим ўтиришди. Ниҳоят, Биной аввал дудмал қилиб бўлса-да гап бошлади. Кейин тобора дадиллашиб сир сақлаб юрган фикрларини очиб ташлади:

— Гора, мен қийналиб кетяпман. Биламан, бундай нарсалар тўғрисида бош қотириш одатинг йўқ, лекин ортиқ жим юролмай қолдим. Ҳозир айтадиган гапларим яхшими, ёмонми, билмайман, лекин бу ҳақ гап, у билан ҳазиллашиб бўлмайди. Уқиган китобла-

¹ Бхадро — ҳинд календарининг бешинчи ойи, август-сентябрларга тўғри келади.

римнинг сон-саногии йўқ, шу дамгача ўзимни ҳамма нарсани биламан, деб ўйлаб юрардим. Суратга қараб, денгизни кўрасану, сузишнинг қийин ери йўқ, деб ўйлаш қандай бўлса, бу ҳам худди шундай. Лекин букун худди сувга тушиб кетгандай бўлдим, шу ондаёқ, денгиз суви билан ҳазиллашиб бўлмаслигини англадим.

Хуллас калом, Биной шу кунларда бошидан кечирган, лекин ақли унчалик етмаган ҳамма дардларини Горага билганича ҳикоя қилиб берди.

Биной, ҳозир кун тундан, ер осмондан ажралмагандай, ҳаммани, ичини асал босиб кетганидан ёрилай деб турган баҳордаги асал ари уяси сингари, бир бутун, тўла бир нарсадай ҳис қилаётганини айтди. Илгарилари кўп нарсалар унинг назаридан четда қолиб кетарди, йигитнинг кўзи керак бўлган нарсаларнигина кўрарди, холос. Ҳозир билса, ҳамма нарсанинг унга дахли бор экан. Ҳамма нарса унинг назарида янги маъно кашф қилди. Ерни бундай яхши кўриши, осмоннинг бундай гўзаллигини, нурнинг ажойиблигини илгарилари у билмасди, кўчадан тўлқин каби ўтиб борувчи нотаниш одамларда қандай жозоба борлигидан беҳабар эди. Шундан кейин унда инсонлар учун ижод қилиш, бутун куч-қувватини шуларга сарф этиш, ўз ҳаётини ҳам улар учун нафлик, қуёш каби абадий қилиш истаги пайдо бўлди.

Биной бу гапларнинг ҳаммасини қандайдир муайян бир кишини кўзда тутиб гапиряпти, деб ўйлаш қийин эди, унинг ўзи ҳам бирон кишининг номини атай олмасди. Агар унга шама қилиб бирон кишининг номини атасалар, уялиб ҳам кетарди. Лекин шу билан бирга у дўстига юрагидагини очиб, кимгадир хиёнат қилаётгандай сезарди.

Буларнинг ҳаммаси нотўғрилиги, ҳатто, балки, ҳақорат бўлиб кўринишини Биной тушунарди. Лекин шундай сокин кечада, муаллақ осмон тагида, Горанинг ёнида ўтириб ўзини гапдан тўхтата олмади.

Чеҳраси қандай гўзал! Юзларида нафис ёшлик қизили барқ уриб турибди! Кулганда бутун вужуди-

дан қандайдир ажойиб бир нур қуйилиб кетади, пешонаси ақли расолигидан, доно қизлигидан далолат бериб туради, қалин киприклари остига яшириниб олган кўзларини кўрганда кишининг кўнгли роҳатланади! Қўллари-чи, қўллари на қадар чиройли, ҳамиша бирон савоб ишга, эркалатишга тайёр тургандай, қўлларининг тили бордай. Ҳозир Биной ҳаёт, ёшлик нималигини бутун вужуди билан ҳис қилди-да, кўнгли шодликка тўлиб тошди. Кўпчилик одамлар ҳатто пайқамайдиган нарса унинг онгида маълум бир қиёфага кирди. Бундан ҳам гўзалроқ бир нарса бўлиши мумкинми? Ёки бу телбаликми? Ёлғонми? Майли ёлғон бўлса бўлаверсин, лекин ундан йигит кечолмайди. Агар ўзини шу тўлқинга ташлаб, бирон соҳилга бориб етса, жуда яхши, у тўлқинда фарқ бўлиб кетса ҳам майли, нима ҳам иложи бор? Ҳамма гап шундаки, ўзи фарқ бўлган шу тўлқиндан чиққиси йўқ — бутун ҳаётининг маънисини энди гўё шу бўлиб қолди, шу дамгача амал қилиб келган урфи одатларини эсидан чиқаргиси, илгари қимматли деб билган нарсаларининг ҳаммасидан кечиб, шу тўлқинда сузиб юравергиси келиб қолди.

Гора унинг гапларига жим қулоқ солиб ўтирарди. Теварак-атроф ҳамма уйқуга кирган шундай сокин ойдин кечаларда икковлари шу томда озмунча ўтиришмаган! Адабиётдан, инсонлардан, жамиятга қандай фойда келтиришдан, келажакда қилмоқчи бўлган ишларидан озмунча суҳбат қилишмаган, лекин биронтасининг оғзидан ҳеч маҳал бугунгидай гап чиққан эмас. Инсон қалбига не-не зўр ҳақиқатлар жо бўлишини, бу ҳақиқатлар қандай куч билан ўзини намоён қилишини Гора ҳали ҳеч ҳис қилмаган эди. Шу дамгача бундай ҳис-туйғуларга назар-писанд қилмай келарди, уларни шоирларнинг ўйлаб чиқарган нарсаси деб биларди, лекин букун бу туйғуларга яқиндан кўзи тушиб, уларни рад қилолмай қолди. Бу ҳам майли-я. Шу ҳис-туйғуларнинг қудратини кўриб ўзи ҳам ҳайрон бўлиб қолди; бу ҳис-туйғулардаги шод-хуррамлик бутун вужудини ларзага келтирди. Ёшликнинг бир томонини ундан яшириб турган парда бир лаҳза кўздан ғойиб бўлиб, шу дамгача ёпиқ

турган бу уйни куз тунидаги ой ёғдуси ёритиб, уни ажойиб-ғаройиб хаёлларга лиқ тўлдириб юборди.

Ана ой ҳам уйларнинг томи орқасига яширинди. Кун чиқар томонда худди ухлаб ётган кишининг жилмайиши сингари, ғира-шира ёруғ пайдо бўлди. Шунча вақт ўзини жуда енгил ҳис қилиб ўтирган Биной бирданига уялиб жим бўлиб қолди-да сўнг:

— Гора, сен учун буларнинг ҳеч қандай аҳамияти йўқ, албатта. Ҳатто, менга таҳқир кўзи билан қараб тургандирсан ҳам, лекин нима иложим бор? Мен ҳеч қачон сендан ҳеч нимани яширмаган эдим, бугун ҳам яширмадим. Билмадим, менинг ҳолимга тушуна олармикинсан.

— Биной, ҳамма гапларингни тўғри тушуниб олдим, деб айтолмайман. Икки кун аввал ўзингнинг ҳам ҳеч нимага ақлинг етмасди. Тўғри, шу кунгача бу туйғу, бу муҳаббат деган нарсаларнинг ҳаммаси менга бутунлай ортиқча нарсадай бўлиб кўринарди, буни инкор қилмайман. Лекин бу дегани ҳис-туйғунинг, муҳаббатнинг ҳеч кимга кераги йўқ дегани эмас. Уларнинг бутун кучи ва мазмунини билмаганимдан, менга қуруқ хаёлпарастликдай бўлиб кўринарди. Лекин букун шундай қаттиқ ҳис қилган нарсамни мен қандай инкор қилишим мумкин? Ҳақиқат шуки, инсон ўзини бутунлай мўлжаллаган ишига бағишлаб, шуни деб бошқа ҳамма нарсалардан воз кечади. Шунинг учун ҳам, парвардигори олам бошқа ҳамма нарсаларни инсоннинг тасаввурида жуда аҳамиятсиз қилиб кўрсатади, у инсонни ҳамма нарсани баб-баравар ҳақиқат деб билиш сингари ҳалокат ёқасига олиб бормайди. Бас, ҳар биримиз фақат бирини танлаб олишимиз керак. Ҳамма нарсага ёпишиб олиш ярамайди. Қаёққа қараб бораётган бўлсанг, ўша томонда ҳақиқатнинг қиёфаси намоён бўлади, мен бўлсам ёнингга боролмайман, сенга қўшилиб хушвақтлик қилолмайман, агар шундай қилсам ҳаётимнинг мазмуни бўлган ўз ҳақиқатимдан маҳрум бўламан. Ё униси, ё буниси.

— Ё Биной, ё Гора. Мен ўзимни ҳис қилишга имкон берадиган нарса томон интилиб боряпман,—

деб эътироз билдирди йигитча,— сен бўлсанг ўзингни унутиш томон қадам ташлаяпсан...

— Биной,— деб бетоқатлик билан унинг сўзини бўлди Гора,— тўқимачилик қилма! Гапларингга қулоқ солиб ўтириб бугун кўз олдингда буюк ҳақиқат очилганини тушундим, у билан ҳазиллашма. Агар шу ҳақиқатга эриша олсанг, ўзингни тамомила шунга бағишла. Бундан қочиб қутулиб бўлмайди. Мен ҳам бир эмас — бир кун ўз ҳақиқатимни англаб оларман, деб умид қилиб юраман. Шу дамгача севги деган нарсани фақат китоблардан ўқиб билган эдинг, ватанпарварликни мен ҳам ҳозирча фақат китоблардан биламан. Севги нималигини энди ўнгингда кўрдинг. Китобдан ўқиб билган севгингдан қанчалик буюклигини тушуниб олдинг, бу севги бутун вужудингга чанг солди, энди ундан қочиб қутулолмайсан. Менинг ҳам ватанга муҳаббатим бутун борлиги билан кўз олдимда намоён бўлганда, ноилож қоламан, ўшанда бутун хони-монимни, қони-танимни, осмоним, қуёшим, бутун вужудимни жон деб унга бағишлайман. Сенинг гапингга қулоқ солиб, мамлакатимнинг ҳақиқий қиёфаси нақадар гўзаллигини, нигори аниқ ва равшанлигини узоқдан ҳис қилиб ўтирдим; мамлакатимиз кишини ҳам хурсанд, ҳам аламзада қилишини тушундим, бу — кишининг ҳаёт ва мамот тўғрисидаги тасаввурини бир лаҳзада ўзгартириб юборадиган азамат селдай бир нарса. Ҳаётдан олган тажрибаларингни кўриб ҳавасим келади. Билмадим, бирон вақт менда ҳам шундай ҳис пайдо бўлармикан, лекин сен туфайли бугун мен ҳам орзуларимга бир оз етишгандай бўлдим.

Гора палосдан туриб, у ёқ-бу ёққа юра бошлади. Осмонга тобора кўпроқ ёйилиб бораётган тонг ёғдуси унга бир нима дегандай, бамисоли, қадим замонларда тарки дунё қилганлар ўрмонма-ўрмон кезиб айтиб юрадиган Ведлардаги¹ оятлар сингари уни қаёқ-қадир даъват қилгандай бўлди. Горанинг аъзойи бадани титраб кетди, бир лаҳза унинг назарида аниқ

¹ Ведлар — ҳинд адабиётининг энг қадимий ёдгорликлари, турли худоларга бағишланган мадҳия, оятлар.

ва равшан, порлаб турувчи ёзувлар гўё унинг кўз олдида худди нилуфар новдаларидай рўй-рост қаддини кўтариб, бутун осмонни аланга қоплаб олгандай бўлди. Шавқ-завқи зўр келиб данг қотиб қолди.

Ўзига келиб, Бинойга қаради-да:

— Йўқ, Биной, муҳаббатингни қурбон беришинг лозим бўлади. У ерда қолишинг мумкин эмас. Сабр қил, мени чорлаётган ҳақиқатнинг қанчалик чуқурлигини, қудратини кўрсатиш фурсати келиб қолар. Ҳозир ўзимни бахтиёр деб биламан, энди сени ҳеч кимга бермайман,— деди.

Биной палосдан туриб Горанинг ёнига келди. Гора хурсанд бўлиб унга қўлини чўзди, дўстини бағрига босди.

— Биной, бизнинг ажалимиз бир, икковимиз бир одаммиз, бизни ҳеч ким ажратиб ташлолмайди, ҳеч ким орамизга ғов бўла олмайди.

Горанинг чуқур ҳаяжони Бинойга таъсир қилди. Бир-бирларига қаттиқ ёпишиб олиб, томда сўзсиз у ёқдан-бу ёққа юришди. Кун чиқар томон тобора қизариб борарди...

— Укам,— деб гап бошлади, ниҳоят, Гора,— менинг маъбудам гўзаллик орасида эмас. У қашшоқлик, фақирлик орасида, ғам-ғусса-ю, хўрлик орасида. Унга мадҳиялар ўқиб ибодат қилмайдилар, унга гул тақдим қилмайдилар, унга тан билан жонларини қурбон қиладилар, буни ўзим учун энг аъло бахт деб биламан. Менинг маъбудам бор жойда роҳат-фароғат, айш-ишрат қилмайдилар, у жойда матонагли бўлиш учун ҳамма куч-ғайратни ишга соладилар, у жойда бутун вужудлари билан имон келтирадилар. Менинг маъбудам тотли ва нозик бир махлуқ эмас, у бераҳм, бешафқатдир. Менинг маъбудам даҳшатли, унда вина¹ етти торининг овозини ҳам босиб кетадиган овоз эшитилиб туради. Шундай бўлса ҳам, маъбудамни эслаганимда шодланиб кетаман, бу туйғу менга чинакам инсонга хос хурсандлик туйғусидай бўлиб туюлади. Бу зўр иштиёқли ҳаёт рақси,

¹ Вина — Ҳиндистонда ҳамма ерда расм бўлган етти торлик чолғу асбоби.

бу — эскиликка ўт қўйиб ёқилган муқаддас гулхан алангаларида янгиликнинг гўзал қиёфаларини кўрмоқчи бўлган инсоннинг орзу-ҳавасидир. Қип-қизил қонга бўялган осмонда мамлакатимнинг порлоқ озод келажagini кўраман, уни мана шу тонг отарда кўраман. Қулоқ сол, дўстим, кўкрагимнинг гуп-гуп уришига қулоқ сол!

Гора шундай деди-ю, Бинойнинг қўлини кўкрагига босди.

— Гора, мен сенга ҳамроҳ бўламан, лекин илтимос қиламан, шубҳаланишимга ҳеч йўл қўйма. Тақдирнинг ўзи сингари, мени шафқатсизлик билан олға бошлаб бор. Йўлимиз биру, лекин кучларимиз баравар эмас.

— Сўзинг тўғри, биз турли-турли кишилармиз, лекин буюк шодлик бизни бирлаштиради. Бизни орзу ҳавасларимиздан юқори турадиган муҳаббат бирлаштиради, шу буюк муҳаббат кунни туғилмагунча биз ҳар бир қадамда бир-биримиз билан тортишча турамыз, ҳар бир қадамимизда зиддият чиқиб туради. Лекин шундай кун келадими, жанжал ва ихтилофларимизни, ҳатто дўстлигимизни ҳам ёддан чиқариб юборамиз. Буюк фидойилик майдонида ёнма-ён турамыз. Ана шу антиқа шодлик дўстлигимизнинг сўнги намоён бўлиши бўлади.

Биной Горанинг қўлини сиқиб:

— Хўп бўлади!— деди.

— Лекин, унгача кўп нарсаларга чидаш беришинг лозим бўлади. Жабр-зулмларимга ғинг демай чидайсан, чунки мен дўстлигимизни ҳаётим мақсади деб қарай олмайман, нима бўлса ҳам уни сақлаш учун ҳаракат ҳам қилмайман. Бу билан дўстлигимизни хўрламайман. Агар пешонасига ҳалок бўлиб кетиш ёзилган бўлса — иложимиз қанча, агар дўстлик ҳамма кулфатларга бардош берса,— демак, ўз номига муносиб экан.

Шу тобда қадам товуши эшитилди. Гора бир сескангандай бўлиб, қайрилиб қараган эди, томга Анондомойи чиқиб келаятган экан. Анондомойи икки дўстнинг ёнига келиб, икковининг қўлидан ушладиди-да:

— Қани, юринглар, ётиб ухланглар,— деди.

— Йўқ, ойн, уйқумиз келмайди,— икковлари ба-
равар шундай дейишди.

— Ухланглар, дегандан кейин ухланглар-да.

Анондомойи уларнинг қўлидан тортиб уйга олиб
кирди, икковини бир ўринга ётқизди, кейин эшикни
беркитиб, уларнинг бош томонларига ўтди-да, елпу-
ғич билан елпиб ўтирди.

— Ойи,— деб жилмайиб қўйди Биной,— барибир
ухламаймиз.

— Қани ухламаганингизни бир кўриб қўяй-чи! Чи-
қиб кетдим дегунча, яна гапга тушасизлар. Барибир,
гапиртиргани қўймайман.

Гора билан Биной уйқуга кетгандан кейин, Анон-
домойи секин уйдан чиқиб кетди. Зинадан тушиб кега-
ётганида юқорига чиқаётган. Моҳимни кўриб қолди.

— Ҳозир эмас,— деб уни йўлдан қайтарди Анон-
домойи.— Кечаси билан гаплашиб чиқишди, ҳозир
ухлатиб тушяпман.

— Э-ҳе! Дўстлик деб ана шуни айтадилар-да!
Хабарингиз бўлдими — тўйдан гаплашишдими?

— Хабарим бўлмади.

— Ҳамма иш жойида бўлган бўлса керак. Қачон
уйғонишади? Энди тўйни бошлаб юбормасак, кейин
яна бирон кори ҳол рўй бериб ўтирмасин.

Анондомойи кулиб қўйди.

— Уларнинг уйқуси тўйга халақит бермайди.
Кундузи уйғонишади.

У Н О Л Т И Н Ч И В О В

— Шучоритани эрга берасизми ёки йўқми?— деб
Порешга савол берди Бародашундори.

Пореш-бобу одати бўйича оппоқ соқолини аста
силаб қўйди-да, кейин овозини пастлатиб сўради:

— Куёв чиқиб қолдими?

— Чиқиб қолдимиси нимаси? Ахир, уни Пану-бо-
буга берадиган бўлганмиз-ку. Ҳар ҳолда биз шундай
деб ўйлаб юрибмиз, Шучоританинг ўзи ҳам.

— Лекин Пану-бобунинг Радхаранига ёқишига
кўзим етмайди.

— Менга қаранг, бу гапингизга сира тобим йўқ. Шучоритани қизларимдан ҳеч ажратган эмасман, нега энди келиб-келиб уни қандайдир алоҳида бир зот деб қараш керак бўлиб қолди? Агар у Пану-бобу сингари ақлли, иззат-иқромли одамга ёққан бўлса, қизнинг розилигига қараб, унга йўқ деб бўлармиди? Лабоннам Шучоритадан чиройли қиз, лекин у бизнинг кўнглимизга ёққан кишига чиқаверади, гапимизни ҳеч вақт ерда қолдирмайди, бунга имоним комил. Агар ҳамманглар Шучоританинг ёнини олаверсанглар, куёв топиш қийин бўлади.

Пореш-бобу ҳеч нима жавоб бермади. У аллақачондан буён хотини билан ади-бади айтишни, айниқса Шучорита устида гап борганда, у билан тенг бўлишини бас қилиб қўйган эди.

Шотиш туғилгандан кейин онаси вафот қилганда Шучорита олти яшар қиз эди. Уларнинг отаси Рамшорон Холдор хотини вафот қилгандан кейин, «Бараҳма Самож»га кирди. Орадан бир оз вақт ўтгач, қўшнилари кун бермай қўйганидан туғилиб ўсган жойини ташлаб, Даккага кўчиб кетишга мажбур бўлган эди. У шаҳарда почта идорасига хизматга кириб, Пореш билан шу ерда иноқлашиб қолган эди. Шучорита дастлаб янги шаҳарга келган кунидан бошлаб Порешни кўриб, унга ўз отасидай меҳр қўйиб қолди.

Рамшорон тўсатдан вафот этди. Васиятномага мувофиқ унинг ҳамма мол-мулки баб-баравар икки қисмга бўлинди: бири — Шучоритага, иккинчиси — Шотишга. Марҳум болаларига Порешни васий қилиб тайинлади. Шундан буён Шучорита билан Шотиш Пореш оиласида турарди.

Таниш-билишларидан бирон киши Шучоритага илтифот қилиб қолгудай бўлса, Бародашундорига хуш ёқмасди. Шучоритага деярли ҳамма меҳрибонлик қилиб, уни ҳурматлаши, ҳатто Бародашундори қизларининг, Шучорита мени яхши кўради, деб бир-бирлари билан жанжаллашиб юришларини кўрганда Бароданинг ёжини келарди. Уртанча қизи Лолитанинг Шучоритани яхши кўриши, уни танҳо ўзиники қилиб олишга ҳаракат қилишлари Бародашундорини айниқса ташвишга солиб қўйган эди.

Бародашундорининг орзуси қизларини ўз замонасининг энг ўқимишли қизлари қаторига киритиш эди, шу сабабдан ҳам, келгусида Рамшорон қизининг унинг қизлари билан бирга ўқишини ўйлаганда таъби тирриқ бўлиб юрарди. Қизларини мактабга бериш вақти келганда, Шучоританинг ўқишига халақит бериш учун минг хил нағма ўйлаб топгани ҳам шундан.

Бундан хабардор бўлиб қолган Пореш Шучоритани мактабдан чиқариб олиб, унга ўзи дарс бера бошлади. У Шучорита билан турли-туман мавзуларда суҳбатлар ўтказди. Бирор жойга кетадиган бўлса уни ўзи билан бирга олиб кетар, агар узоқроқ жойга сафарга жўнайдиган бўлиб, бирга олиб боролмаган тақдирда у билан хат ёзишиб, хатларида турли хил масалаларни қўзғаб турарди. Бундай қараганда, Шучорита унга бамисоли дўстдек бўлиб қолган эди. Шу туфайли ёш бўлишига қарамай, анча ақлли, юзкўзлари, юриш-туришларидан заковат аломатлари сезилиб турардики, уни энди ҳеч ким гўдак бола деб ҳисобламасди. Лабонне у билан тенгқур эди-ю, лекин у ҳаминша ўзини Шучоритадан кичик сезиб юрарди; ҳатто Бародашундорининг ўзи ҳам энди уни назарписанд қилмаслик одатини тарк этган эди.

Китобхонга маълумки, Харан-бобу «Бараҳма Самож»нинг энг фаол аъзоларидан эди; у кечки мактабда дарс ҳам бера, газетада редактор бўлиб ҳам ишлар, хотин-қизлар институтининг секретари ҳам эди, хуллас калом, бир минут ҳам тиними йўқ эди, бунини кўрганлар, вақти келиб жамиятда катта лавозим эгаси бўлади, деб юришарди. Институтдаги толибалар туфайлидан унинг номи, айниқса, инглиз тилига уста ва фалсафадан зўр, деган шуҳрати тез орада жамиятдан ташқариларга ҳам бориб етган эди.

Шу сабабларга кўра, бошқа бараҳманлар сингари, Шучорита ҳам Харан-бобуни жўда ҳурмат қилар, у билан танишишни орзу қилиб юрарди.

Ниҳоят, бир куни Даккадан Калькуттага кўчиб келганларидан кейин бу орзуси ҳам амалга ошиб, машҳур Харан-бобу билан танишиб олди. Фақат танишиш эмас, орадан бир неча кун ўтгандан кейин Харан дарров бу қизга кўнгли борлигини ҳам изҳор қилди.

Муҳаббатини-ку ҳаммага эшиттириб изҳор қилгани йўқ, лекин унга шу қадар меҳрибон бўлиб, қизнинг маълумотидаги камчилик ерларини тўлдириш пайдан бўлди, Шучоританинг жамиятдаги ишларига астойдил ёрдамлашиб, бу ишларни тобора кенгайтиришга ҳаракат қилди, шулар туфайли қизни ўзига муносиб умр ҳамроҳи қилиш нияти борлиги ҳаммага равшан бўлиб қолди. Лекин шу важдан Бародашундорининг Харан-бобуни илгариги иззат-икром қилишларидан асар ҳам қолмади, шундан кейин у Харанни нима бўпти, мактаб муаллими-да, деб ерга урадиган бўлиб қолди.

Шучорита донғи кетган Харан-бобуга ёқиб қолганини фаҳмлагандан кейин кўнглида ғурур пайдо бўлди-ю, лекин ғурурланиб кетиб ёш йигитга ҳурмат билан қарашни тарк қилгани йўқ.

Асосий манфаатдор шахс ҳеч қандай аниқ бир таклиф қилмаган бўлса ҳам, ҳамма Хараннинг Шучоритага уйланиши муқаррар деган қарорга келди, шу сабабдан қизнинг ўзи ҳам тўй масаласини ҳал қилинган деб ҳисоблаб юрди.

Энди энг катта ташвиши ўқиш бўлиб қолди. Шучорита кўпроқ ўқиш, янгиликлардан хабардор бўлиш пайига тушди, ўз ҳаётини «Бараҳма Самож»нинг гуллашига бағишлаган кишига одоб-диёнат важидангина эмас, илми билан ҳам муносиб ёр бўлишга ҳаракат қилди. Шучоритага қайлиғи, ажсайиб бир шахс, «Бараҳма Самож»нинг бошига битган бахт, жуда олим одамдай туюларди, чунки у жуда кўп китоб мутолаа қилган, турли-туман назариялардан хабардор бўлганидан жуда ҳам сипо одамдай кўринарди. Ҳатто тўй маросимининг ўзи ҳам, қизнинг фикрича, оилавий маросим бўлмай, тарихий воқиа бўлиши керак. Қиз, Харан-бобу билан умргўзаронлик иззат-икром ва зўр масъулият қалъаси бўлади, деб фикр қилиб юрарди; бу қалъа бахтли ҳаёт учун эмас, балки курашга хизмат қилиши керак. Агар шундай вазиятда Шучоританинг тўйи бўлиб қолса, қизнинг туғишганлари буни бир бахт деб билишарди.

Лекин жамиятга қурбон қилган буюк ҳаётининг нақадар масъулиятли эканини жуда яхши билган

Харан-бобу уйланиш масаласига шахсий бир майл деб қарашни ўзига муносиб кўрмади. Харан-бобу бу ишнинг «Бараҳма Самож»га қанчалик фойдали бўлишини текшириб кўрмасдан туриб бундай қадам қўя олмас эди, шу туфайли у дастлаб Шучоританинг ўз мўлжалларига қанчалик мослигини синаб кўрмоқчи бўлди.

Аммо бир киши бошқа бир кишини чуқурроқ текшириб кўрмоқчи бўлса, бу билан у кишининг ҳам ўзи билан яқинроқ танишиб олишига имкон беради. Шу сабабдан Харан-бобу Порешлар оиласига тез-тез меҳмон бўлиб турди, уйдагиларнинг ҳаммаси уни ўз кишиларидай билиб, Панў-бобу деб атайдиган бўлиб қолишди (яқин дўстлари ва қариндош-уруғлари одатда уни шу ном билан аташарди). Шундан кейин бу оила назарида ортиқ фақат инглиз тили олими ва фанлар хазинаси, илмий назариялар кони, «Бараҳма Самож»нинг умид юлдузигина бўлиб қололмади. Пореш-бобу ва унинг уй ичи қарашсаки, Харан илгаригидай иззат-икром ва ҳурматга лойиқ бўлиш у ёқда турсин, шунчаки киши ёқтирса ҳам, ёқтирмаса ҳам бўлаверадиган ўрта миёна одам экан.

Лекин ҳаммадан қизиғи шуки, Шучорита илгари Хараннинг фазилатларини иззат-ҳурмат қилиб келган бўлса, энди шу фазилатлари билан яқиндан танишгач, улардан кўнгли қолди. Қараса, «Бараҳма Самож»даги ҳамма ҳақиқий, муҳим ва аъло нарсаларнинг ҳомийси бўлиб келган Харан-бобу ҳеч нарсага арзимаган одам экан.

Кишилар ҳамиша ҳақиқатга ҳурмат кўзи билан қарайдилар, сабаб шуки, улар ҳақиқатни билиб олганларидан кейин унинг чексизлигини тушунадилар, ўзлари ҳам камтарроқ бўлиб қоладилар. Улар мутакаббир, мақтанчоқ бўлсалар, арзимас одамликларини яна бир карра исбот қилиб берадилар, холос. Шучорита Пореш-бобу билан Харан ўртасидаги тафовутни кўрмаслиги мумкин эмас эди. Пореш-бобу «Бараҳма Самож» туфайли билиб олган нарсаларини ҳамиша қадрлайди, у такаббурликни ҳам билмайди, қайси гоёники қабул қилган бўлса, бутун вужуди билан шу гоёга берилади. Ҳатто, Порешнинг нуроний чеҳраси

ҳам билиб олган ҳақиқатларининг улғуворлигидан далолат бериб туради. Харан-бобу бунинг тамомила акси эди. Нима ҳақида гапирса, нима қилса ҳам, ҳамма вақт дин пардаси остида ўзининг «мен»ини дағал қилиб олдинга суриб қўярди, яна қизиғи шундаки, буни кўрганларнинг унга ҳурмати ҳам ошарди. Лекин Пореш-бобунинг тарбиясини олган, шу туфайли жамиятдаги калтабинликдан холи бўлган, аслида мулоғим ва нозик табиатли бу қиз Харан-бобунинг «Бараҳма Самож»га жуда ҳам маҳлиё бўлганини кўриб, кўнгли ортиқ даражада нохуш бўлиб юрарди.

Харан-бобу, диннинг ҳамма талабларини бажо келтиришим борасида шу қадар кўзим ўткирлашиб қолганки, инсон қалбининг ҳамма яхши, ёмон фазилатларини ҳеч янглишмасдан топа биламан, шу сабабдан ҳамма устидан ҳукм чиқаришга ҳаққим бор, деб ўйлаб юрарди. Жамоат ишлари билан банд бўлган калтабин одамлар ҳам ҳамиша бошқаларни ёмонотлиқ қилиб юради, уларнинг бу ишларини бошқалар ҳам тан олади, лекин диний мақсад ва ниятлар билан шундай қиладиган бўлсалар, ҳамма гина-ю кудуратлар диний шуҳрат пардаси остига яширинган бўлади, бу нарса эса жамиятнинг норозилигига сабаб бўлади. Шучорита ҳам такаббурликни ёмон кўрарди. Унинг ўзини бараҳманлар жамияти билан фахрланмасди деб бўлмасдику-я, лекин у ҳамма буюк зотлар шу жамиятга кирганларидан буюклик даражасига эришдилар, ундан ташқарида турувчи ҳамма разил махлуқлар — заиф махлуқлардир, улар бараҳман бўлмаганлари учун ҳам ҳалок бўлиб кетадилар, деган фикрларга асло рози бўлмас эди. Бу ҳақда Шучорита Харан-бобу билан бир неча марта баҳслашган ҳам.

Харан-бобу, чунончи, бараҳманлар жамиятини гуллаши йўлида иш кўриб, баъзан Порешни ёмонотлиқ қилишдан ҳам тоймасди, шундай кезларда Шучорита ғазабидан бамисоли яраланган илондай тилпирчилаб қоларди. Уша замонларда Банголда инглизча таҳсил кўрган доираларда «Бҳагавадгита»¹

¹ Бҳагавадгита — («Тангри куйи») қадимги ҳинд эпик тўзмаси «Махабхарата»нинг олтинчи китобидаги фалсафий поэма.

ни ўрганиш расм эмас эди, лекин Пореш Шучоритани шу китоб билан таништирган эди, Шучорита Пореш билан бирга Кали Шинхо¹ «Махабхарата»сини ҳам деярли батамом ўқиб чиққан эди. Бу иш Харанга сира ёқмади, у бундай китобларни бараҳман оилаларидан йўқотиш лозим деб ҳисобларди. «Рамаяна», «Махабхарата» ва «Бхагавадгита»лар унга ғирт ҳинду асарларидай кўринарди, шу сабабдан у бундай китобларни асло қўлга олмасликни афзал кўрарди. Харан-бобу фақат Инжилни тан олар, шуни муқаддас китоб деб биларди. У Пореш-бобунинг фалсафа ўрганишда ҳам, бошқа кўп масалаларда ҳам бараҳманлик билан ғайри бараҳманликни бир-бирдан тамомила фарқ қилмаганини кўриб даҳшатга тушарди. Шучорита бўлса, очиқдан-очиқ ҳам, ҳатто, хаёлида бўлса ҳам Порешни ёмонга чиқарган одамни кўрарга кўзи йўқ эди. Харан-бобу Порешнинг қилмишларини танқид қилиб, шу сабабли Шучоританинг ундан кўнгли қола бошлади.

Шундай қилиб, ҳар хил сабабларга кўра, Харан-бобу Пореш-бобу хонадонидагиларнинг кўзига борган сари ёмон кўриниб қолди. Ҳатто бараҳманликни ғайри бараҳманликдан фарқ қилишга уриниш жиҳатидан Харандан қолишмай эрининг хатти-ҳаракатларидан бир неча марта уялиб кетган Бародашундори ҳам Харан-бобуни беками-кўст одам деб ҳисобламасди. У ҳам Харан-бобудан минглаб нуқсон топарди.

Харан-бобу Шучоритани «Бараҳма Самож»га астойдил хайрихоҳ қилиш учун уни жуда қистовга олишларини, тор тасавурларининг ҳаётда илдизи йўқлигини кўриб кундан-кун Шучоританинг ундан кўнгли қолиб борса ҳам, на у, на Харан уйланишлари ҳақида шубҳага боришмади.

Ижтимоий ёки диний ҳаёт бозорида бирон кимсага катта-катта рақамлар билан унинг жуда қиммат баҳолигини кўрсатадиган ёрлиқ ёпиштириб қўйсалар,

² Кали Шинхо (Калипрошонно Шинхо) (1835—1890)— машҳур таржимон. Қадимги ҳинд поэмаси «Махабхарата»нинг санскритдан энг яхши таржимаси унинг раҳбарлигида бажарилган эди.

теварақ-атрофдагилар ҳам бора-бора шу одамнинг қиммат баҳолигига ишониб қолади. Шу сабабдан, Харан-бобунинг ўзи ҳам, ҳамма таниш-билишлари ҳам, агар у буюк мақсадларни кўзлагани ҳолда, Шучоритани синаш натижалари уни қониқтирса-ю, қизни яхши кўриб қолса, ҳамма ўзини бахтиёр ҳисоблайди, деб шунга қаттиқ ишониб юришган эди. Ҳатто, ҳамма сингари Харанни келажакда «Бараҳма Самож» ғояларини амалга оширувчи деб ҳисоблаб юрган Пореш-бобу ҳам, ёш йигитнинг бўлғуси рафиқаси олдига қўйган талабларини дилида тўғри деб топмасдан иложи йўқ эди, шунинг учун ҳаммадан ҳам, илоҳим қиз унга муносиб ёр бўлсин, деб ташвиш тортиб юрди. Шучорита Харан-бобуни қанчалик ёқтираркин, деган фикр хаёлига ҳам келгани йўқ эли.

Тўйни ўйлаган чоғда ҳеч ким Шучоритани назар-эътиборга олгани ҳам йўқ, ўзи ҳам ўзи тўғрисида ўйламади. «Бараҳма Самож»нинг ҳамма аъзолари сингари, у ҳам, Харан-бобу: «Мен бу қизни рафиқаликка олишга тайёрман» деган куниеқ, дарҳол ўз бурчимни адо қиламан, бу бурч менинг тўйим бўлади, деб ҳисобларди.

Шу зайлда кунлар ўтиб борди. Лекин Шучорита Гора туфайли Харан-бобу билан бир оз аччиғлашиб қолган куни Пореш-бобу иккиланди — унга қиз Харан-бобуни унчалик ҳурмат қилмайдигандек бўлиб кўринди, эҳтимол, бир-бирларини асло тушунмасликларининг сабаби ҳам бўлса керак, деб ўйлади. Шунинг учун Бародашундори унга тўйдан гап очганида, аввалги вақтлардагидай унинг гапига дарров ҳўп деб қўя қолмади.

Уша куни Бародашундори Шучоритани бир чеккага чақириб:

— Сен нега отангни ташвишга солиб қўйдинг?— деб сўради.

Шучорита бир сесканиб тушди. Унга Пореш-бобуни ташвишга солиб қўйишдан ўгар ҳам йўқ. Унинг ранги оқариб:

— Нима қилибман?— деб сўради.

— Билмадим, болам. Лекин у, қизимнинг Панубобуга кўнгли йўқ, деб ўйлапти-ку. «Бараҳма Са-

мож»дагиларнинг ҳаммаси сизнинг тўйингиз ҳал бўлган, деб ишониб юришибди, агар сен энди...

— Ойижон, ҳеч кимга ҳеч нарса деганим йўқ-ку.

Шучоританинг ҳайрон қолиши ҳам бежиз эмас. Дарҳақиқат, баъзан Харан-бобунинг феъли атворини кўриб жаҳли чиқарди, лекин ҳеч вақт, ҳатто хаёлида ҳам, тўйга қарши бўлган эмас. Бахтли бўладими, йўқми, Шучорита бу ҳақда ўйлагани ҳам йўқ, чунки эрга чиқишига бахтли ёки бахтсиз бўлиш жиҳатидан қараб кўрмаган эди.

Қиз Порешнинг олдида Харан-бобудан очиқдан-очиқ жаҳли чиққан кунини эслаб қолди. Шу воқиа отамни ташвишга солиб қўйган бўлса керак, деб ўйлади. Юрагида қаттиқ алам ўти пайдо бўлди — илгари ҳеч бундай енгиллик қилмаган эди, бундан кейин ҳам ҳеч бундай қилмайди.

Харан-бобу бир неча кун йўқ бўлиб кетгандан кейин, бир кун Порешларникига келиб ҳайрон қолди. Шу дамгача у, Шучорита мени кўрганда қўярга жой тополмайди, деб ўйлаб юрарди. Унинг битта-ю битта тилаги шу эдики, Шучорита фақат мени десину, жоҳилна урф-одатлар таъсирига берилиб кекса Пореш-бобуга кўр-кўрона маҳлиё бўлмасин, деб жонсарак бўлиб юрарди, ҳолбуки, Шучоритага Пореш-бобунинг кўп нуқсон ва камчиликлари бор деб айтиб келган бўлсалар ҳам, бу мўйсафидни ўзига худо қилиб олган эди. Харан-бобу ичида бундан кулиб, хафа бўлиб юрарди, лекин, ҳарқалай бора-бора, хонаси келганда, Шучоританинг эҳтиромини керак томонга буриб юбориш ҳеч гап эмас, деб умид қилиб юрарди.

Илгарилари, Шучоританинг нимага сажда қилиб юрганини Харан-бобу аниқ билган кезларида, Шучорита билан аҳамиятсиз, майда нарсалар тўғрисидагина суҳбат қиларди, унинг онг-билим даражасини оширишга ҳаракат қилиб, қизга ҳамма вақт турли насиҳатлар қиларди, лекин тўйдан ҳеч қачон оғиз очмаган эди. Бироқ бу йигит ўзини ҳам ёмонотлиқ қила бошлаганларини фаҳмлаб қолгач, сипогарчилик ва жиддийлигига гард юқтирмай тоза сақлаши маҳол бўлиб қолди.

Шу вақт ичида Пану-бобу Шучорита билан икки

марта кўришди-ю, лекин ўзини илгаригидай дадил тутолмай қолди. Шучорита билан гаплашиш одатларидан ва у билан муомалаларидан, майда-чуйдаларга ёпишиб олишларидан катта бир говғанинг яқинлашиб келаётгани сезилиб турарди. Харан-бобу қизни яна илгаригидай ўзига ихлосманд қилишга ҳар қанча уринса ҳам, Шучорита ҳар сафар пинагини ҳам бузмай, лоқайдлик билан жавоб бериб келди, шу билан Харан обрўсини бой берганидан афсусланиб юрди.

Харан-бобу Шучоританинг кўнгли совуганидан далолат берувчи дастлабки аломатларни кўргандан кейин, имтиҳон олувчи устоз сингари баланд курсида бемалол ўлтириши қийин гап бўлиб қолди. Илгари бирон киши, Шучоританинг муҳаббатига унчалик кўзи етмаса керак, деган хаёлга бормасин деб, Пореш-бобуникига ҳафтада бир марта бориб турарди, қиз билан ўз шогирдидай муомала қиларди. Лекин кейинги кунларда унга бир нима бўлди. Харан арзимаган нарсаларни баҳона қилиб Порешникига ҳар кун, баъзан бир кунда бир неча марта келадиган бўлиб қолди. У Шучорита билан учрашгани ундан ҳам майда-чуйда баҳоналар топиш кўйига тушиб жуда ташвишланди. Буларнинг ҳаммаси Пореш-бобунинг йигит билан қизга разм солиб юришига имкон берди, унинг шубҳалари тўғри чиқди.

Бугун Бародашундори уйга кириб келган Харанни бир чеккага чақириб олиб, сўради:

— Пану-бобу, ҳамманинг оғзида, сизни қизимиз Шучоритага уйланармиш, деган гап юрибди, лекин шу дамгача буни ўз оғзингиздан эшитганим йўқ. Ростдан уйланмоқчи бўлсангиз, нега тўппа-тўғри айта қолмайсиз?

Шундай қилиб Харан-бобунинг бу масалани кейинга суриши мумкин бўлмай қолди. У қандай йўллар билан бўлса-да, Шучоритага уйланиб олмоқчи бўлди, унинг ўзини қанчалик эҳтиром қилиши ва «Бараҳма Самож» фойдасига олиб бориладиган ишларда унинг қатнаша олиш, олмаслигини кейинчалик синаб кўрса ҳам бўлаверади.

— Бундан гап очмаганимнинг сабаби шуки, ортиқча деб билган эдим,— деб жавоб берди у Бародашун-

дорига.— Мен Шучоританинг ўн саккизга киришини кутиб юрган эдим.

— Э, бу энг охирги муддат-ку. Ўн тўрт ёш ҳам жуда кифоя деб биламиз.

Шу кунни кечқурун Шучоританинг юриш-туришларини кўриб Пореш ҳайрон қолди,— қиз кўп замонлардан буён Харан-бобуга бунчалик ғамхўрлик қилмаган, унинг ёнида бунчалик парвона бўлмаган эди. Харан-бобу кетмоқчи бўлганида, Шучорита ҳатто яна бир оз ўтиринг, Лабонненинг янги ишини кўрасиз, деб илтимос ҳам қилди.

Пореш-бобунинг кўнгли ўрнига тушиб тинчланди, ўзича, янглишган эканман, деб уйлади, ҳатто ўзидан ўзи кулиб, ошиқ-маъшуқалар уришиб қолган экану, энди яраш бўлибди деб қўйди.

Харан-бобу кечқурун кетар пайтида Порешнинг ёнига келиб, Шучоританинг измини сўради. Тўйни яна кейинга қолдириш нияти йўқлигини айтди.

Пореш-бобу ҳайрон қолди:

— Ийе, ахир, ўн саккиздан ёш қизга уйланиш яхши эмас, деб ўзингиз айтган эдингиз-ку, бу ҳақда сиз ёзиб ҳам чиққансиз-ку.

— Бу гапнинг Шучоритага алоқаси йўқ, Шучорита ақли-ҳушига қараганда ўз ёшидан анча катта кўринадди.

— Шундай ҳам бўлсин, майли,— деб хотиржам, аммо қатъият билан эътироз билдирди Пореш-бобу.— Агар шошилишга бирон каттароқ сабаб бўлмаса, масалага ўз нуқтаи-назарингиздан қараб, шунга мувофиқ иш тутинг, демак, Радхаранининг балоғатга етишини кутасиз-да!

Харан-бобу шу ишда ножўя гапириб қўйганидан уялиб, дарров рози бўла қолди:

— Албатта, шундай бўлиши керак. Лекин, унашилганимиздан юртни хабардор қилиб қўйсак бўларди.

— Бу фикрингиз жуда жойида!

У Н Е Т Т И Н Ч И Б О В

Гора уч соатча ухлаб уйқудан тургач, ёнида Бинойнинг ётганини кўриб, жуда хурсанд бўлиб кетди.

У худди уйқусида йўқотиб қўйган нарсасини топгандай энгил тортди. Дўстидан айрилиб қолса, ҳаёти нақадар майиб бўлиб қолишини у энди сезди. Хурсандлиги шунчалик эдики, ўзини тутолмай дўстини туртиб:

— Тур ўрнингдан, ишимиз бошимиздан ошиб ётибди,— деди.

Ҳар кун эрталаб Гора шу яқин ўрталарда истиқомат қилувчи камбағаллар ёнига бориб, ҳол-аҳвол сўраб турарди. У камбағалларга бирон ёрдам бериш ёки ўғит-насиҳат қилиш учун эмас, шунчаки ҳол-аҳвол сўрашга борарди. Шунисини ҳам айтиб ўтиш керакки, Горанинг илмли одамлар билан бундай содда муомала қилиш одати йўқ эди. Бу танишлари Горани «дада» дейишарди, ҳамиша уни ҳурмат қилиб, унга трубка тутишарди, Гора ҳам уларнинг кўнгли учун бир неча бор тортиб қўярди.

Бу халойиқ ўртасида Горани ҳаммадан кўпроқ ҳурмат қиладиган киши йигирма икки яшар Нондо деган йигит эди, ўзи бир дурадгорнинг ўғли бўлиб, дўконларида қути ясашда отасига қарашиб турарди. Крикет ўйнашда унга етадигани йўқ эди, ўқ отишда ҳам у билан ҳеч ким тенглашолмасди.

Гора студентларни бошлаб келиб, ҳар хил ўйин уюштириб, бу ўйинларга дурадгорлар билан темирчиларнинг болалари ҳам қатнашарди. Бу ўйинларда барибир Нондо ҳаммасидан ёлиб чиқарди. Студентлардан баъзиларининг Нондодан ғайирлиги келса ҳам, Горанинг гапини ерда қолдирмай, ахийри Нондони ўз командаларининг капитани деб тан олишарди.

Бир неча кун илгари Нондонинг оёғига искана тушиб кетиб, оғриб ётган эди, шу сабабдан у, ўйин бўлиб турган майдонда кўринмади. Гора ҳам шу кунлари Биной билан банд бўлиб беморни бориб кўролмади. Бугун эрталаб дўстлар дурадгорникига равона бўлишди.

Улар Нондо ҳовлисининг очиқ турган эшиги ёнига келиб, хотинларнинг йиғи-сиғисини эшитиб қолшди. Уйда эркаклардан ҳеч ким йўқ экан. Гора қўшни баққолдан суриштириб кўрса, Нондо эрталаб қазо қилиб

қолибди-ю, жасадини куйдиргали олиб кетишган экан.

Нондо қазо қилибди! Шундай забардаст, бақувват, кўнгли очиқ ёш йигит бугун саҳар вақтида жон берибди! Гора бир зум худди тошдек қотиб қолди. Йигит оддий бир дурадгорнинг ўғли эди, бу жудоликнинг дунё учун, албатта, унчалик аҳамияти ҳам йўқ, унинг вафот қилганини эшитиб ачинадиган ҳам ким бор дейсиз, лекин Нондонинг ўлими Горага бемаъни ва ҳеч кераксиздай кўринди.

Нондонинг нимадан ўлганини қўшниси айтиб берди — у қоқшал бўлган экан. Отаси доктор чақиртирмақчи бўлса, онаси асти унамапти, у боламни жини урди деб юраверибди. Боласини жиндан қутқариш учун фолбин тун бўйи Нондонинг танасини куйдирибди, қийнабди, дуохонлик қилиб ўтира берибди. Йигит дастлаб бетоб бўлиб ётган кунларида Горани чақиртиринглар деб илтимос қилган экан, лекин онаси, Гора ҳам доктордай боламга бирон дори беради, деб кўрқиб, уни чақиртиргани қўймабди.

Қайтиб келаётганларида Биной гап бошлаб:

— Бу қандай жоҳиллик, бу қандай даҳшатли азоб!— деди.

— Биной,— деди аччиғланиб Гора,— буларнинг ҳаммаси ҳам гўё сенга алоқасиздай, сен бир четда тургандай, ўзингга тасалли бермай қўя қол. Агар бу нодонликнинг қандай мудҳишлиги, унинг оқибатлари қандай даҳшатли эканини тасаввур қилсанг эли, фақат ачиниб қўйиб, кейин ҳаммасини ёдингдан чиқариб, шу билан кифояланиб қўя қолмасдинг.

Горани қанчалик зўр ҳаяжон сосса, қадами шунча тезлаши. Биной дўстидан орқада қолмай, баравар қадам ташлашга тиришиб, Горанинг гапларига жавоб беришга ҳам улгуролмасди.

— Бутун халқ ёлғон нарсаларга сажда қилади! Худолар, ажиналар, шайтонлар, пайшанба, ой — кишиларни қўрқувга солиш учун нима-нималарни ўйлаб топмайдилар. Ҳақиқатни, инсоннинг улуғворлигини қаёқдан ҳам билсинлар? Биз бир неча китоб ўқиб оламизу, шу билан ўзимизни оддий халқдан аъло ҳис қилиб юрамиз. Лекин шунини билиб қўй, китоб ўқиға-

нинг билан атрофимизни ўраб олган нодонликдан қутулмайсан. Барча халқ гир атрофимиздаги ҳаётда бўлиб турган барча ҳодисаларда табиат қонунларининг қўли борлигини кўзи билан кўриб билиб олмагунча, сохта ваҳимага қул бўлиб ёта беради, биз ўқимишли одамлар ҳам шу ваҳима чангалидан қутулолмаймиз.

— Хўш, халқдан ўзини четга олиш нима мартаба экан?— деб сўради Биной.— Ўқимишли одамлар ҳам кўп деб билдингми? Шуниси ҳам борки, халқнинг камол топиши бир тўда ўқимишли одамларни деб бўлаётгани йўқ, аксинча, бу одамларнинг билими халққа хизмат қиладиган бўлса, шу тақдирдагина ҳақиқий билим бўлади.

— Ҳа, тўғри айтасан!— деб хитоб қилди Гора Бинойнинг қўлидан тутиб.— Мен ҳам шунини айтмоқчиман. Лекин мен кўп вақт сизларга қараб, сиз ҳаммангиз, ўз олий жаноблигингизга, илмингизга маҳлиё бўлиб, оддий халқдан четроқда туришни афзал билишингизни кўрганман,— шунда кишининг кўнгли хотиржам бўлади-да! Лекин билиб қўйинг: сиз, оддий халққа нодонлиги ва жоҳиллигини ташлашга ёрдам бермасангиз, кўнглингиз ҳам тинчимайди. Қайиқнинг ости тешик бўлганидан кейин, елкани ҳар қанча катта, шомол ҳар қанча кучли бўлгани билан олға сузолмайди.

Биной, ниҳоят қадамини Горанинг қадамига тўғри-лаб босадиган бўлади-да, унинг ёнида жим бораверди. Бир оз юрганларидан кейин Гора яна сўз бошлади:

— Йўқ, Биной, мен бунга чидолмайман. Нондо фолбиннинг касрига жон берди, деган фикрга асло қўшилолмайман! Унинг ўлимига мен, бутун мамлакатимиз зомин бўлди. Унинг ўлимига арзимас жузъий воқиа деб қарай олмайман.

Биной дамани чиқармай жим бораверган эди, Горанинг фиғони фалакка кўтарилиб деди:

— Биной, нима ҳақда фикр юритаётганингни яхши билиб турибман. Сенга, бу маданиятсизликнинг давоси йўқдек, борди-ю бўлган тақдирда ҳам, бу давони ишга солиш вақти келгунча ҳали орадан анча замон ўтадигандай кўринади. Мамлакатимизни қоплаб олган бу даҳшатлар, уни қамраб олган ёлғон, сохта

гаплар улкан муз тоғларга ўхшайди, уларни жойидан қўзғатадиган ким бор, деб ўйлайсан. Мен бўлсам бундай деб ўйлай олмайман! Агар шундай деб ўйлайдиган бўлсам, ҳаёт бўлишим ҳам мумкин эмас эди, билдингми?! Мамлакатни фалаж ҳолига солиб қўйган зарбалар ҳар қанча кучли бўлса ҳам, бу зарбаларнинг ҳам давоси бор, бу давоси ҳам ўз қўлимизда. Бунга имоним комил, шу сабабдан бошимга ёғилган ҳамма бахтсизлик, ҳамма азоб-уқубат, хўрликларга бардош бера оламан.

— Мен бўлсам мамлакатимиз бошига тушган фалокат-у, ҳалокатларни кўриб ўзимни дадил тутишга юраксизлик қиламан.

— Тўғри, ҳамма ёқни зулмат босган, шам чиронинг ёруғи ҳам паст, лекин лип-лип қилиб турган алангага ишонч билан қарайман. Балло-қазолар абадийдир, деган гапга асло қўшилмайман, маърифат кучлари, ҳаёт кучлари ҳар доим, ичи-ташидан уларга рахна солиб турибди, бинобарин, биз ҳар қанча кучсиз бўлсак ҳам, бу кучлар ҳаётни ёқлайдилар. Агар пешонамизга ҳалок бўлиш ёзилган бўлса, бундан ҳам қайтмаймиз, лекин, ахийри ғалаба қилишимизга ишончим комил,— жоҳилликнинг ҳаммадан зўр келишига ишонмаймиз. Жинга ишониш билан шайтонга ишониш — иккови бир нарса, икковининг ҳам оқибати бир бўлади; кишилар асл дорилардан фойдаланмайдилар. Ваҳима қанчалик ноўрин бўлса, уни даволаш ҳам шундай нотўғри нарса, униси ҳам, буниси ҳам бизни ҳалокатга элтади. Биной, озодлик куни келишига ҳеч вақт, ҳатто уйқунгда ҳам, бир лаҳза шубҳа қилма деб тез-тез такрорлаб юрардим. Нодонлик абадий нарса эмас, инглизлар бизни ўз савдо кемаларига ҳамма вақт ҳам боғлаб қўя олмайдилар. Биз шунга қаттиқ ишониб, ҳамма вақт шайланиб туришимиз керак. Ҳаммаларингиз, Ҳиндистоннинг озодлиги учун кураш бошланишига ҳали узоқ, деб ўйлаб, хотиржам юраверасиз. Мен бўлсам — кураш бошланган, ҳар бир лаҳзада кураш бўляпти, шундай пайтда хотиржам ўтираверсангиз, сиздан ўтар юраксиз одам йўқ экан, дейман.

— Гора, шуни билгинки, сен билан бизнинг ўрта-

мизда фарқ бор,-- сен мамлакатимизда бўлаётган, илгари бўлган воқиаларнинг ҳаммасини худди янги назар билан кўраётгандай бўласан. Бизга Ҳиндистоннинг ўтмиши ҳам, ҳозирги куни ҳам худди кишининг нафас олишидай, кўзга кўринмайдиган оддий бир нарсадай. Биз умид қилмаймиз, лекин ноумид ҳам бўлмаймиз, хурсанд эмасмиз, лекин хафа ҳам бўлмаймиз. Кунларимиз бефойда ўтиб борапти, биз ҳатто ўзимизни ҳам, мамлакатимизни ҳам ҳис қилмаётибмиз...

Бирдан Горанинг юзи лов этиб ёнгандай қизариб, пешонаси тиришиб кетди. Қўлларини мушт қилиб, кўчанинг ўртасига тушди-да, от қўшилган коляска орқасидан югурганча:

— Тўхта олифта, тўхта!— деб бақириб бораверди, унинг момақалдироқ сингари ваҳимали товушини эшитган йўловчилар ҳам беихтиёр бир сесканишарди.

Лекин қиммат баҳо кийим кийган жаноб отини ҳайдаб кетаверди. Орқасига қараган эди, Горага кўзи тушди, отларини яна қамчилади-да, бир зумда кўздан ғойиб бўлди.

Воқиа бундай бўлган эди: қандайдир бир инглизнинг ошхонаси ёнидан бир мусулмон ҳаммол ўтиб бораётган эди. У, бошида саватда мева, сабзавот, тухум, нон, ёғ ва бошқа нарсалар кўтариб борарди. Шу пайтда кўчадан ғизиллаб бир коляска ўтиб қолди, унда ўтирган жаноб, чолга пўш, деб бақирган эди, лекин ҳаммол эшитмай қолиб, коляска бечора ҳаммолни босиб кетди. Бир муъжиза бўлиб мўйсафиднинг ўзи омон қолди-ю, бошидан савати ерга тушиб, нарсалари сочилиб кетди. Бобу «Лаънати чўчқа» деб сўкди-ю, эгилиб қамчини билан бир туширган эди, қамчин ғиз этиб кетди, шу чоқ мўйсафиднинг пешонасида қонталлаш из пайдо бўлди. Ҳаммол хўрсиниб: «Э, худо!» деб қўйди-ю, эгилиб бутун қолган нарсаларини йиғиштира бошлади.

Гора коляскани қувиб етолмай, қайтиб келиб чолга ёрдамлашмоқчи бўлди. Ҳаммол йиғитнинг меҳрибонлигидан уялиб кетди.

— Э, барака топкур бобу, қўйинг ўзингизни ранжитманг, барибир ҳаммаси расво бўлди энди.

Гора бу иши бефойдалигига кўзи етди, мўйсафиднинг хижолат бўлганини тушунди, қилган иши, дарҳақиқат, ёрдам бермаслигини биларди. Лекин йигитча, ёлғиз ўзи бўлса ҳам, адолат ўрнатмоқчи, ҳалиги жанобдан ҳақорат эшитган кишига ёрдам қилмоқчи бўлганини йўловчиларга билдирмоқчи бўлди. Сават тўлдирилгандан кейин Гора мўйсафидга қараб:

— Юринг биз билан, ҳамма мева-чеваларингизни ўзим сотиб оламан. Зарарини кўтараман, лекин, отахон, ҳақорат қилган одамга ҳеч нима демаганингизни худо кечирмайди,— деди.

— Худойи таоло гуноҳкорга ўзи жазо беради, мен уни жазолаб нима қилдим?

— Ноҳақ ишни кўрганда индамай кетган ҳам гуноҳкор бўлади, чунки шундай қилиб у ҳам ноҳақликни қувватлаган бўлади. Гапимга тушунмасангиз ҳам шуни билиб қўйингки, диндор бўлиш итоат қилиш деган гап эмас, бундай қилсангиз ёмон одамлар яна ҳам кўпаяди, холос. Муҳаммад пайғамбарингиз бундан хабардор, шунинг учун ҳам у итоатгўйликни тарғиб қилган эмас.

Гораларники узоқ эди, шу сабабдан у мусулмонни Бинойникига олиб борди. Улар уйга киришиб, юқори хочага чиқишди. Гора секин ёзув столи ёнига бориб:

— Қани, пул бер,— деди Бинойга.

— Шошма, ўтириб тур, ҳозир олиб бераман.

Лекин қараса, калит йўқ. Горанинг сабри тугаб ғаладонни дастасидан бир тортди-да, қулфини бузиб очди.

Унинг кўзи Пореш оиласининг суратига тушди — бу суратни Бинойга Шотиш ҳадя қилган эди. Гора пулни олиб, чолга берди-да, уни кузатиб қўйди. Сурат тўғрисида бир оғиз ҳам гапирмади. Биной Горанинг суратдан гап очгиси келмаганини тушуниб, индамай қўя қолди. Лекин Гора бу ҳақда гап очса, Биной енгил тортиб қоларди.

— Хўп, кетдим,— деди Гора.

— Бир ўзинг кетмоқчимисан? Ойим мени ҳам овқатга кел деган эди-ку. Мен ҳам бирга бораман.

Йигитчалар кўчага чиқишди, йўл бўйи бир оғиз ҳам гаплашишмади. Ёзув столининг ғаладонида кўзи

тушган сурат Горага яна Бинойнинг кўнгли уни янги ҳаёт йўлига тортганини эслатди. Уларнинг илгариги дўстлик дарёси бошқа томонга бурилиб кетганлигини ўйлаганида юрагини қандайдир оғир тош босгандай бўлди. Бугун кун бўйи икки дўстни ҳеч нарса бир-биридан ажратмаган эди, икковларининг ҳам фикрлари бир эди, лекин ҳозир Гора илгариги дўстликни сақлаб қолиш мумкин эмаслигини, Бинойнинг ўзга йўлга кирганини сизди.

Дўстининг нега жим қолганини Биной биларди, лекин бу жимлик пардасини ўзи олиб ташлашга юраги дов бермади. Горанинг хаёлига келган нарса ҳақиқатан уларнинг дўстлигига халақит беришини Биной тушунарди.

Уйга яқин келганларида қарашса, эшик тагида Моҳим кутиб турган экан.

— Сизларга ўзи нима бўлди?— деб хитоб қилди Моҳим.— Кеча бутун кечаси ухламай чиқдиларинг, бирон жойда йўл устида ётиб қолишдимикин, деб ўйладим. Вақт ҳам оғиб қолди, бор, Биной, ювиниб ол.

Моҳим Бинойни киритиб юбориб, Горага гап қотди.

— Менга қара, Гора, гапларимни яхшилаб ўйлаб кўр. Сен Бинойдан шубҳа қиляпсан, уни куёвликка ярамайди деяпсан, бўлмаса айтчи, бошқасини ҳозир қаердан топамиз? Ахир, фақат диндор бўлиш камлик қилади, киши деган ўқиган ҳам бўлиши керак. Албатта, илмли бўлиш билан бирга, диёнатли бўлиш ҳам шундақа нарсаки, шастрларда бунга асло йўл қўйилмайди, лекин шундай бўлгани ёмон эмас-ку! Агар қизинг бўлганда ўзинг ҳам шундай дердинг.

— Нима бўлибди, майли, лекин Биной унамаса керак.

— Мана бу гапини қаранг! Ким Бинойни ўйлаяпти? Ҳамма гап сенда, сен йўқ демасанг бўлгани. Ундан ақалли бир марта сўрагин, сендан илтимосим шу, агар бирон нарса чиқмаса, нима ҳам қилардик, тақдир шу экан деймиз-да.

— Хўп.

«Ҳа, энди тўй зиёфатини буюрса бўлар»— деб ўйлаб қўйди Моҳим.

Гора қулай пайт пойлаб туриб, Бинойдан сўради:
— Акам Шошимукхага уйланишингни гапиравериб жонимга тегиб кетди. Ўзинг ўйлаб кўрдингми, нима дейсан?

— Аввал сен айт, ўзинг нима дейсан?

— Менимча ёмон бўлмас.

— Йўғ-э! Лекин илгари бошқачароқ фикрда эдинг-ку. Икковимиз ҳеч ҳам уйланмаймиз деб аҳд қилиб қўйганмиз, шекилли.

— Тўғри, мен ҳозир, сен уйлансанг ҳам бўлади, деган фикрга келдим, лекин мен уйланмайман.

— Нима ваздан? Йўлимиз биру, тақдиримиз нега бошқа-бошқа бўларкан?

— Худди шу тақдиримиз бошқа-бошқа бўлмаслиги учун ҳам шундай бўлсин деяпман. Бир одамни худо шундай қилиб яратибди, унинг юки оғир, яна бирининг юки йўқ деса ҳам бўлади, бинобарин улар ёнма-ён бора олишлари учун, уларнинг юкини бараварлаш керак. Агар уйлансанг, янги вазифаларинг бўлади, юкинг оғирроқ бўлади, шу билан баравар қадам ташлаб боришимиз мумкин бўлади.

Биной жилмайиб қўйди:

— Хўп, агар сен шуни лозим кўрсанг, менинг палламга тош қўявер.

— Демак, сен тош қўйилишига қарши эмассан?

— Юқларимизни бараварлаш учун нима лозим бўлса, ҳаммасини қилавер. Агар бунинг учун тош керак бўлса, тош қўй, фишт керак бўлса, майли, фишт қўй.

Горанинг бу тўйга тарафдор бўлгани нимаданлигини Биной биларди.— Гора, Биной Пореш оиласидаги қизга уйланиб қўяди, деб қўрқарди. Биной дўстининг бу шубҳаларига фаҳми етиб, ичида кулмаслиги мумкин эмас эди, негаки, Пореш оиласидаги қизга уйланишим мумкин деган фикр унинг миясига ҳам келмаган эди. Ҳеч бўлмаган гап! Лекин нима бўлса ҳам, агар у Шошимукхага уйланса, Горанинг ғалати шубҳаларига ҳеч қандай ўрин қолмайди, яна бояғидай апоқ-чапоқ дўст бўлиб қолишаверади. Шу билан Порешлар хонадонига бориб туришига ҳам ҳеч ким

халақит бермайди. Шуларни ўйлаб-ўйлаб Биной Шошимукхага уйланишга розилик берди.

Дўстлар овқатдан кейин кечаси ухламай чиққанларининг ўрнини бугун тўлдиришди. Шу тахлитда орадан бир кун ўтди. Ортиқ ҳеч нимадан гап очишмади. Фақат тун қоронғиси ерни қоплаб, ошиқ-маъшуқлар дилини бир-бирига очадиган пайт келганида, Биной осмонга қараб туриб гап бошлади:

— Гора, сенга бир гап айтмоқчиман. Назаримда, ватанпарварлигимизнинг каттакон бир нуқсони борга ўхшайди,— кўзимиз Ҳиндистоннинг фақат ярмини кўради.

— Бу нима деганинг?

— Биз уни эркаклар мамлакати деб ҳисоблаймизу, хотин-қизларни тамомила унутиб қўямиз.

— Демак, сен, инглизлар сингари, уйда ҳам, кўчада ҳам, ишда ҳам, ўйин-кулгиларда ҳам хотин-қизлар қатнашсин демоқчимисан? У ҳолда хотин-қизлар эркакларнинг бошига чиқиб олишади. Шу билан жамият тўғрисидаги тасаввуримиз яна мукаммал бўлмай қолади.

— Йўқ, йўқ, гапларимдан ўзингни четга олиб қочма. Бу масалага инглизлар сингарими ё бошқача қарашимнинг нима дахли бор? Мен, фақат, биз ҳақиқатан хотин-қизларга керагича эътибор бермаймиз, дейман, холос. Масалан, ўзинг. Ахир, ҳеч қачон хотин-қизлар ҳақида бир минут ҳам ўйламайсан-ку. Худди мамлакатимизда аёллар борлигини кўрмагандай бўласан, ҳолбуки, масалага бундай қараш ҳеч инсофдан эмас.

— Мен ўз онамни кўриб турибман-ку, шу сабабдан, мамлакатимизда хотин-қизларнинг қандай ўрин тутиши лозимлигини биламан ҳам.

— Сен чиройли сўзлар ишлатиб ўзингни алдамоқчи бўласан. Агар биз аёлларни нуқул уй-рўзғор ишлари билан банд одамлар деб билиб, уларга эскича қарайдиган бўлсак, уларнинг кимлигига ҳеч қачон ақлимиз етмайди. Борди-ю, уй-рўзғор ишларидан бошқа ишларда ҳам аёлларни кўрадиган бўлсак, мамлакатимизни мукаммал, гўзал ҳолида кўрамиз, Ҳиндистоннинг шундай қиёфасини кўрамизки, одам-

лар жон деб ўзларини унга фидо қиладилар. Ана ўшанда биз, ниҳоят, ҳозирги хато йўлдан чиқиб оламиз, хотин-қизларни менсимаслик одатимизни ташлаймиз. Биламан, инглизлар жамияти билан таққос қила бошладим дегунча, фиғонинг фалакка чиқиб кетади, лекин сени хафа қилгим келмайди. Хотин-қизларимизнинг қадри қимматини тушурмай, жамиятга кириши қандай бўлади, буня-ку билмайман-а, лекин шуни билиб қўйгинки, улар четда туришаркан, мамлакатимиз биз учун фақат ярим ҳақиқатгина бўлади. Бундан ташқари, ўзига бизда чин муҳаббат ҳам кўз-гатолмайди, бизга чинакам куч, ғайрат ҳам бағишлай олмайди.

— Нима, буларнинг ҳаммасига бугунгина ақлинг етдими?

— Ҳа, бугун, тўсатдан. Шу кунгача бу ҳақиқатдан беҳабар эдим. Ҳозир бўлса ўзимни бахтиёр сезиб қолдим. Биз оддий халққа, деҳқонларга, косибларга паст назар билан қарардик, уларни фақат деҳқон, фақат косиб деб, уларни ўзимиздан паст билардик, шу оддий халқдан ўзимизни четга тортиб, шу билан мамлакатимизни ожизлантириб бораётганимиз сингари, хотин-қизларнинг бирдан-бир ўрни ошхона деб, уларни пастга уриб, бу ишимиз билан ҳам мамлакатимизни ҳалокат ёқасига олиб боряпмиз.

— Йўқ, Биной, гапинг тўғри эмас. Кун билан тун — бир кеча-кундузнинг икки қисми бўлгани сингари, эркаклар билан хотинлар ҳам жамиятнинг икки қисмидирлар. Расо жамиятда аёл киши худди тушга ўхшайди, унинг ишлари сирли, бизнинг кўзимиздан пинҳондир. Одатда биз тунни ҳисобга қўшмаймиз. Лекин бу дегани асло унинг аҳамиятини инкор қиламиз дегани эмас. Тундаги чуқур сокинлик бизга янги куч-ғайрат бағишлайди, бизга мадад беради. Жамиятда ғайри табиий турмуш шароитлари яратиладиган жойда тунни сунъий суратда кунга айлантирадилар — газ, лампа ёқадилар, тун бўйи кайфу сафо қиладилар... хўш, бунинг оқибати нима бўлади? Оқибати шу бўладики, туннинг расмана яширин таъсири издан чиқади, одамлар тобора ҳолдан кетадилар, уларнинг кучлари жойига келмайди, уларнинг онгини

ақлсизлик балоси хиралаштириб юборади. Агар биз хотин-қизларимизни кўчага чиқарадиган бўлсак, уларнинг сеҳрли ишлари учун зарур шарт-шароит ҳам йўқ бўлиб кетади. Бу нарса жамиятнинг тинчлигини бузади, у дардчил ҳаяжон ичида қолади. Бу нарса жамиятни ҳалок қилади! Бундай ҳаяжонни куч-ғайрат жўшқини деб билган киши хато қилади, чунки бу куч — яратувчи куч эмас, вайрон қилувчи кучдир. Кучимизнинг ўзи ҳам, чунончи икки қисмдан иборат: бири — ошкор, яна бири — яширин; бири — ҳаяжон, яна бири — осойишталик; бири — зуҳур этиш, яна бири — пинҳонлик. Агар мана шу мувозанат бузилса, жамиятнинг буюк ижодий ғайратига путур етади, бу нарса бизга бахт келтирмайди. Хотин-қизлар билан эркаклар — жамиятнинг шу икки кучидирлар; эркаклар — ошкора куч, лекин бундан жамиятнинг бор-йўқ кучлари шу эркаклар, деган маъно келиб чиқмайди; хотин-қизлар — яшрин куч, бинобарин, агар биз хотинларни ошкора кучга айлантarmoқчи бўлсак бутун бойлигимизни бекорга исроф қилиб қўямиз-да, тез қадамлар билан ҳалокат сари борган бўламиз... Шу сабабдан ҳам мен, агар қурбонликни биз эркаклар сўйиб, хотин-қизлар ҳазиналарни сақлаб турсалар, берадиган қурбонимиз кўнгилдагидай бўлади, дейман, бунда хотин-қизлар қўли бўлмаса бунинг аҳамияти йўқ. Ҳамма кучларни бир томонга қаратиб, ҳамма кучларни бир йўла исроф қилмоқчи бўлганлар тентаклардир.

— Гора, сен билан баҳслашмоқчи эмасман, лекин сен ҳам баҳслашма. Ахир, аслида...

— Менга қара Биной, агар шу тахлитда гаплашиб ўтира берсак, гапимиз қуруқ вайсақилликка айланиб кетади. Сенинг хотин-қизларга ақлинг етгану, меники етмаганига розиман. Лекин бундан яна шундай хулоса ҳам келиб чиқадики, сен ҳозир тушуниб турган нарсангни менга ҳам ҳис қилдиришга ҳар қанча уринганинг билан ҳеч нима чиқмайди. Шу сабабдан биз қарашларимизнинг бир-биридан фарқ қилишига очиқ рози бўлиб қўя қолайлик.

Гора гапни чўзиб ўтирмаслик пайидан бўлди. Лекин шамол уруғни бошқа бир жойга учуриб борса

ҳам, бориб-бориб уруғ ерга тушади, ерга тушгандан кейин кўкариб чиқади, ҳеч нарса тўсиқ бўлолмайди. Шу дамгача Гора ҳаётдан, ижтимоий ишлардан хотин-қизларни тамомила четга чиқариб қўйган эди, буни у адолатсизлик деб ҳам билмасди. Бинойдаги ўзгаришни кўриб унинг ҳам кўзи очилди — ўйлаб қараса, дунёда хотин-қизлар зоти ҳам бор экан, уларда ҳам куч борлигини тушуниб олди. Лекин Гора хотин-қизларнинг ҳақиқий ўрни қаердалигига кўзи етмас, уларнинг қандай мақсад йўлида хизмат қилишлари мумкинлигини ҳали тасаввур қилолмасди, шунинг учун ҳам бу тўғрида гаплашгиси йўқ эди. Бинойнинг далиллари ўринли эканини таъ олмасдан иложи йўқ эди, лекин шуниси ҳам борки, унинг фикрларига қўшилолмас ҳам эди, бас, бу фикрларни муҳокама қилиб ўтирмасликни афзал кўрарди.

Кечқурун Биной уйига кетмоқчи бўлганида, Анондомойи ёнига чақариб:

— Биной, Шошимукха билан тўйинглар бир ёғлик бўлди, шекилли?— деб сўради.

Биной уялганидан илжайиб қўйиб:

— Ҳа, ойи, бу яхши ниятда Горанинг ҳам қўли бор,— деди.

— Ёмон бўмабди, Шошимукха яхши қиз. Лекин, Биной, гўдаклик қилма. Биламан, бир қарорга келолмай турибсан, шу важдан тезроқ бир ёғлик қилмоқчисан. Ҳали вақт бор, танангга ўйлаб кўр. Энди воёга етдинг, бу ишга шошмасдан, жиддий қарагин, яхшилаб ўйлаб кўр.

Она шу сўзларни деди-ю, суйиб Бинойнинг елкасига қўлини қўйди. Йигит ҳеч нима демасдан, секин уйдан чиқиб кетди.

УН САККИЗИНЧИ БОБ

Биной уйига бораркан, йўлда Анондомойининг гапларини ўйлаб кетди. У ҳамиша бу аёлнинг ҳар қандай гапига жуда эътибор билан қарарди. Тунда яна унинг гапи ёдига тушиб, кўнглида қандайдир гашлик пайдо бўлди.

Биной эрталаб уйқудан туриб, бирданига ўзини енгил ҳис қилди. У Гора билан дўстлик қарзимни тўладим, тўлов бундан ортиқ бўлмайди, деган қарорга келди. У Шошимукхага уйланишга рози бўлди, шу билан ўзини умр бўйи боғлаб берди, шундай бўлгандан кейин бирмунча ҳақ-ҳуқуқлик ҳам бўлиши керак, албатта. Гора уни, бизнинг орамиздан чиқиб кетиб, бараҳманлар хонадонидаги қизга уйлангиси бор экан, деб Бинойдан ноўрин шубҳаланиб юрган эди. Бинойнинг Шошимукхага уйланмоқчи бўлгани дўстининг бу шубҳасини тарқатиб юборди. Шу билан Биной, тортиниб-нетиб юрмасдан, Порешлар оиласига тез-тез борадиган бўлиб қолди.

Биной кўнгли тортган кишилариининг уйига борса улар билан дарров иноқлашиб кетарди. Гора билан ўрталаридаги муносабат яна ўрнига тушиб кўнгли ғашлиги тарқалиб кетиши биланоқ, ҳадемай Пореш оиласининг ҳамма аъзолари билан иноқ бўлиб қолди. Ҳаммалари Биной билан аллазамонлардан буён танишдай муомала қиладиган бўлиб қолишди. Ҳатто, Шучорита Бинойни ёқтиради, деб гумонсираб дастлаб уни бир оз хуш кўрмай юрган Лолита ҳам оиласининг бу йигитга унчалик кўнгли йўқлигига ақли етгани ҳамон, қайсарликларини бас қилиб, мулойим бўлиб қолди. Лолита дарҳол, Биной-бобу жуда яхши йигит экан, деган хулосага ҳам келиб қўйди.

Харан-бобунинг ҳам Бинойга қарши ери йўқ, уни ҳатто, одобли йигит деб, жуда мақтаб ҳам юрарди, бу билан, албатта, Горанинг дағаллигига шама қилмоқчи бўларди.

Биной Харан-бобу билан ҳеч масала талашмасди. Шучорита ҳам улар бир-бирлари билан айтишиб қолишмасин деб, жонҳалак бўлиб турарди, шу сабабдан эндиликда чой вақтларида ҳеч можаро кўтарилмайдиган бўлиб қолди.

Лекин Харан-бобу йўқлигида, Шучоританинг ўзи Бинойни жамият тўғрисидаги фикрини баён қилишга мажбур этиб, у билан дадил суҳбатлашиб ўтирарди. Шучорита қизиқиб қолган нарсасини ҳеч маҳал билмасдан қўймасди. Гора билан Биной сингари ўқимишли одамлар, гарчи шу хилдаги хурофотлар

мамлакатда расм бўлган бўлса ҳам, уларни нима сабабдан қўллашларини бу қизнинг билгиси, тушуниб олгиси келарди. Биной ва Гора билан танишмасдан илгари, бирон киши унинг олдида шундай фикрларни ёқлаб гапирса, гапларига қулоқ солмай қўя қоларди, лекин Горага ҳурматсизлик билан қарашга ўзини мажбур қилдира олмади. Шу ваздан Шучорита Биной билан гаплашар экан, ҳар сафар хонаси келганда Горадан, унинг дунёқарашларидан, юриш-туришларидан гап очарди. Унга эътирозлар билдириб шу йўл билан Бинойдан дўстининг кимлигини мумкин қадар кўпроқ билиб олгиси келарди. Пореш бўлса, ҳиндлар жамиятидаги ҳар турли қарашлар ва таълимотлар билан танишиш энг яхши тарбия воситаси бўлади, деб билганидан, бундай суҳбатларга ҳеч тўсқинлик қилмасди.

Бир кун Шучорита Бинойга шундай савол қилди:

— Биной-бобу, айтингчи, Гора чиндан ҳам тоифаларни тан оладими ёки бу шунчаки оташин ватан-парварлигининг зуҳурими?

— Сиз-чи, нарвонни тан оласизми?— деб ўз навбатида савол берди Биной ҳам.— Нарвон ҳам поя-поя-ку, баъзилари юқорида, баъзилари пастда.

— Нарвон юқори кўтарилишга имкон бериши туфайли, уни тан оламан. Шу хизмати бўлмаганда, унинг бори-ю йўғининг кимга кераги бор? Текис жойда нарвонсиз ҳам юра бераман.

— Гапингиз жуда тўғри. Бизнинг жамиятимиз ҳам бамисоли шу нарвондай, бунинг маъноси шуки, кишининг пастдан юқори кўтарилишига, камол топишига хизмат қилади. Агар биз жамиятнинг ўзини ёки оилани такомил воситаси деб тан олсак, у ҳолда жамиятнинг қандайдир тоифаларга бўлинишининг ҳам маъниси қолмасди. Унда жамиятнинг ҳар бир аъзоси мумкин қадар кўпроқ юлиб олиш пайдан бўларди. Муштлашиш, қирғин, ўлдир-ўлдирлар — хуллас ҳозир биз Европада кўриб турган ҳамма воқиалар бошланиб кетарди. Энг уддабурунлар, қўлидан иш келганларгина қаддини кўтариб оларди-ю, уддасидан чиқа олмаган кишилар фарқ бўлиб кетаверарди. Бинобарин, ниятимиз жамият ёрдами билан ундан устун

туриш бўлгани учун биз ўз ишларимизда унда пайло бўлиб турадиган рақобат ҳиссиётига суянмасдан, жамиятда ҳар бир кишининг дин деб билиб адо этишн лозим бўлган ишини тан оламиз; бунинг ҳам барча сабаби, фикримизча, шуки, меҳнатдан мақсад — бирон ютуқни қўлга киритиш эмас, балки озодликдир. Шундай қилиб, инсон фаолиятининг ўзи ҳам, бу фаолиятнинг камолга етиши ҳам тоифаларга, яъни касбга қараб бўлишни талаб қилади.

— Гапларингизнинг кўпига тушунмайман. Сиздан ёлғиз бир нарсани сўрайман: сиз ҳозир гапирган тоифаларга бўлинишдан мақсад рўёбга чиққанми, бинобарин, жамиятнинг бундай бўлиниши тўғри чиқдими, йўқми?

— Бирон нарсанинг натижасини кўриш осон гап эмас. Масалан, қадимги юнон файласуфлари ғояларининг муваффақияти ҳақида ҳозирги замонда бир нарса дейиш қийин, зотан бунда, бу ғоялар хато эди ёки фойдасиз эди, деган маъно чиқмаса ҳам,— бу ғоялар ҳозирги замонда ҳам инсонлар жамиятида намоён бўлиб туради, лекин ҳар хил намоён бўлиб туради. Ҳиндистонда расм бўлган тоифаларга бўлиниш ижтимоий масаланинг энг олий даражада ҳал этилишидир, лекин бу тоифаларга бўлиниш ҳозирги кунларда ҳам ўз аҳамиятини йўқотгани йўқ. Европа шу дамгача жамият тузилиши тўғрисидаги масалага бирон маъқулроқ жавоб беролгани йўқ, унда биз нуқул жанжалу муштлашларни кўриб турибмиз. Ҳиндистоннинг тақдим қилган тадбири ҳали ўз натижаларини беради. Кўзимизни парда босиб қолганидан уни кўрмай қолсак, шу билан у йўқ бўлиб кетади, деб ўйламанг. Йўқ, саҳродаги қум сингари биз жамиятнинг зарралари йўқ бўлиб кетамиз. Ҳиндистонда ҳоси буюк бир тадбир яратиб берди, бу тадбир тамомла турмушда татбиқ этилмагунча, бу муаммо инсонлар олдида кўндаланг бўлиб тураверади.

— Жаҳлингиз чиқмасин,— деб уялинқираб унинг гапини бўлди Шучорита,— айтингчи, сиз чиндан ҳам шундай деб ўйлайсизми, ёки бўлмаса, Гоурмаҳон-бобунинг фикрларини такрорлаясиз, холосми?

Биной кулиб қўйди.

— Сизга тўғриси айтсам, мен Гора сингари ишонмайман. Мен тоифаларга бўлинишларнинг фойдасизлигини ёки жамиятимиздаги нуқсонларни кўрганимда шубҳага тушиб қоламан. Лекин, Гора айтмоқчи, кишилар буюк нарсаларни арзимас бир нарса деб билишлари туфайли шубҳа туғилади. Уларнинг имони комил эмаслигига сабаб шуки, улар қуриган новда-ю барглари дарахтнинг ўзи деб билдилар. Биз синдирилган бутоқларни мақташга даъват қилмаймиз. Унинг дарахтлигини кишиларнинг ўзлари ўз кўзлари билан кўриб, мағзини чақиб кўришсин.

— Қуриган барглардан гаплашмай қўя қолайлиги, лекин дарахтнинг мевасини ҳам кўриш керак-да. Тоифаларга бўлинишнинг мамлакатимиз учун оқибати нима бўлди?

— Сиз тоифаларга бўлинишнинг натижалари деганингиз фақат шу тоифаларнинг берган оқибати эмас, булар мамлакатимизда бўлган, ҳозир мавжуд турмуш шарт-шароитларининг натижаси. Тишингиз қимирлаб қолган бўлса-ю, шу тишингиз билан чайнамоқчи бўлсангиз оғриқ сезасиз, лекин бу тишингизнинг оғриғи эмас, қимирлаб қолганидан шундай бўлади. Турли сабаблар билан жамиятимизда носоғлом ҳодисалар, нуқсонлар пайдо бўлган, лекин биз буларни бартараф қилишга — ҳиндлар ғоясининг равнақига ёрдамлашиш у ёқда турсин, аксинча, ўзимиз шу ғояларни яна ҳам бузиш пайдидан бўламиз. Лекин бу гаплардан ғоянинг ўзи ёмон экан, деган маъно чиқмайди. Шунинг учун ҳам Гора, агар бошинг оғриси, уни узиб ташлама, соғайиб ол, бардам бўл, деб такрор-такрор айтади.

— Яхши, — деди Шучорита, — аммо, у ҳолда сиз бараҳманлар тоифасини муқаддас ҳисоблаб, уларнинг хоки пойи кишини мусаффо қилади, деб ишонингиз лозим бўлади.

— Кўп маъбудаларни биз ўзимиз яратамиз, — деб тушунтирди Биной, — кишиларга подшо керак бўлса аслида у ҳамма қатори одам бўлса ҳам, уни қандайдир зоти олий деб ҳисоблаб юрадилар. Лекин у ғайри оддий одам бўлиб олиши керак, чунки акс ҳолда ҳукмронлик қилолмайди. Биз, ўзимизга керак

давлатга эга бўлиш учунгина унга ғайри табиий сифатлар бағишлаймиз. Айтганча, шундай сунъийликни истаган нарсангизда кўришингиз мумкин. Ҳатто жамиятимизда ота-оналаримизга иззат-ҳурмат билдиришимизнинг сабаби ҳам фақат уларга меҳр-муҳаббатимиз эмас. Агар оилада ака-ука бўлса укаси акасини кўп ранжитади, акаси унинг кўп гуноҳларини кечади. Нега? Нега бизда акани айниқса ҳурмат қилиш расм бўлиб қолгану, бошқа халқларда бундай одат йўқ? Агар биз бараҳманни чин бараҳман қилиб олсак, ажабо, бу нарсани бизнинг катта ютуғимиз бўлмасмиди? Бизга одам-худо керак, агар биз бутун ақлу, қалб кучимизни сарфлаб, шундай худо тиласак, унга ҳам эришамиз. Борди-ю аҳмоқона тилак тилаб юра берсак, хоки пойини бошимизга қоқиб шу билан қорин тўйгазиб юрадиган жин-париларни кўпайтирамиз, холос.

— Хўш, бирон жойда шундай одам-худо борми?

— Ҳа, бор. Дарахт — уруғда бўлгани сингари, Ҳиндистоннинг ички интилишларида, унинг ихтиёжларида бор. Бир хил мамлакатларга Веллингтон сингари лашкарбошилар керак, бошқаларига Ньютон сингари олимлар керак, яна бошқаларига Ротшильд сингари миллионер керак, бизга бўлса, бараҳман керак. Ҳеч нимадан тап тортмайдиган, очкўзликка нафрат билан қарайдиган, азоб-уқубатларга бардош берадиган, маҳрумликларни писанд қилмайдиган бараҳман, ҳақиқий худо нималигини билган чин бараҳман керак. Бизда шундай бараҳманлар бўлса, шу тақдирдагина Ҳиндистон озод бўлади, ҳар ишда, жамиятимизнинг ҳар ҳужайрасида доимо озодликка интилиш пайдо қилиб туриш учун, жамиятнинг муваффақияти нимадан иборатлигини кун сайин кўрсатиб туриш учун ҳам бизга бараҳман керак. Бундай бараҳманларга ихтиёжимиз қанчалик зўр бўлса, уларнинг обрўсини шунчалик кўпроқ кўтарамиз, уларга шунчалик кўпроқ бош эгамиз. Бу сиғиниш подшога сиғинишдан ҳам анча зўр бўлади, биз уларни худо деб билиб сажда қиламиз. Бараҳманлар ана шундай иззат-ҳурматли бўлиб олганларидан кейин мамлакатимизга ҳеч нарсани кор қилмайдиган бўлади,

уни ҳақорат қилишга ҳеч кимда юрак қолмайди. Ажабо, биз шу ҳокимга сажда қилиб, бўйнимизни қуллик кишанларига тутиб беряпмизми? Йўқ, биз ўзимиз яратган даҳшат олдида тиз чўкамиз, очкўз-лигимиз натижаси бўлган тузоққа илиниб юрамиз, биз — аҳмоқлигимизнинг қулимиз. Шундай бўлгандан кейин, бараҳманлар расм-русумларини қилиб, бизни бу даҳшатдан, бу очкўзлик, бу аҳмоқликдан қутқарсинлар-да. Биз улардан на уруш, на савдо, на бошқа бирон нарса талаб қиламиз. Улар жамиятимизда чинакам озодлик истагини кўзғатсинлар.

Шу дамгача Пореш индамай гапга қулоқ солиб ўтирган эди, шу ерга келганда гапга аралашди.

— Мен Ҳиндистонни биламан деб айтолмайман, — деб салмоқлаб гап бошлади у, — нимага интилишини ҳам, нимага эришганини ҳам билмайман, лекин бир нарсага тушунаман: эскиликка қайтиш мумкин эмас. Биз замонамиздаги имконият даражасига интилишимиз лозим. Орқага тисарилиб бориб, бекорга вақт кетказишдан нима фойда бор?

— Мен ҳам шуни айтганман, такрор-такрор айтганман, — деди Биной. — Лекин Гора, ўтмишнинг орқада қолиб кетганлигини тасдиқлаш билан уни ўчириб ташлаб йўқ қилолмаймиз, деб ҳисоблайди. Бизнинг қарашларимиз ҳозир дунёда бўлаётган тўс-тўполондан орқада қолиб кетган экан, бундан бу қарашлар орқада қолган қарашлар деган маъно чиқмайди, чунки улар Ҳиндистоннинг қони ва жонига сингиб кетган! Гора, ҳақиқат ҳеч ўлмайди, дейди. Шу сабабдан ҳам ҳозир биз ҳинд ҳақиқатининг зарбаларини сеза бошладик. Лекин бизнинг орамизда шу ҳақиқатга кўзи етадиган, унга ақли етадиган одам топилса, у тақдирда бизни мамлакатимизнинг куч манбаига элтадиган йўл очилади, шу билан кечаги увада бугунги мол-дунёга айланади. Сиз бундай толеи баланд киши ҳали дунёга келмаган, деб ўйларсиз?

— Гапингиз бошқаларнинг гапларидан бўлакча, — деб гап қотди Шучорита, — шу вайдан билмадим, сизнинг фикрингизни бутун Ҳиндистон фикри деб ҳисобласа бўлармикан?

— Ахир, олимлар қуёшнинг чиқишини ҳам оддий одамлардан бошқача қилиб тушунтирадилар. Бундан қуёшнинг ўзига ҳеч нима бўлмайди, ажабо, ҳақиқатга тўғри йўл билан бориш — мақсадга эришиш эмасми? Бизнинг билганимиз шуки, мамлакатимизга хос бўлган ҳамма ҳақиқий нарсаларни йиртамиз, парча-парча қилиб майдалаб ташлаймиз, Гора бўлса, шу парча-парчаларни яхлит бир бутун қилиб бирлаштирувчи қудратга эга; ажабо, шу сабабдан унинг қарашларини хато, ҳақиқатни яхлит бир нарсада кўролмайдиганларнинг фикрини тўғри деб ҳисоблашимиз лозимми?

Шучорита жавоб қайтармади.

— Яна Горани мамлакатимизда анчагина топиладиган, тақводор ҳиндуликлари билан фахрланиб юрадиган одамларга ҳамроҳ экан деб ўйлаб ўтирманг. Агар сиз унинг отаси — Кришнодоял-бобуни кўрсангиз эди, бир-бирларидан қандай фарқ қилишларини билиб олардингиз. Кришнодоял-бобу нуқул ўзининг руҳий поклиги тўғрисида ташвиш тортади, нуқул кийим ғамида, қалин-қалин китобларда ёзилган қонунларга амал қилиш ғамида юради. У, ҳатто бараҳман унчалик покиза бўлмаса чатоқ-ку, деган хаёл билан бараҳман тайёрлаган овқатни оғзига олмайди. Унинг оstonасидан қадам кўйиб уйига ўтишга Горанинг ҳаққи йўқ, мабодо Кришнодоял-бобу бирон иш билан хотинининг уйига кириб қолса, кейин покланиб олади. Туну-кун, урфи одатларга амал қилмайдиган бирон кишининг этаги атайинми ёки билмасданми — ишқилиб тегиб кетмасин-да, деб жонҳалак бўлиб юради. Кришнодоял-бобу қуёшдан кўрқади, бараҳманнинг хоки пойини кўзга суртиш ҳамма бало-қазолардан омон сақлайди деб билади, қандай қилсам тақводорлигимга гард юқмас экан, соч, кийимларим шастрларда айтилгандай бўларкин, деб шуларни ўйлайди, холос. Гора ундай эмас. У-ку ҳинду қонунларини ҳурмат қилмайди эмас ҳурмат қилади, лекин у ўтакетган мутаассиб эмас. Гора ҳиндуизмнинг моҳиятини билади, унга шу моҳияти муҳим, У ҳеч вақт ҳиндуизмни сал бир нарса тегиб кет-

са сочилиб кетадиган мўрт, заиф нарса деб билган эмас.

— Лекин ўзи яна шундай бирон нарса тегиб кетмасин, деб жуда эҳтиёт бўлиб юради-ку,— деб қўйди Шучорита.

— Ҳа, ўзини эҳтиёт қилишида ҳам жуда гап кўп. Агар сиз, Горадан, ҳинду урфи одатларини тан оласанми, деб сўрасангиз, у сизга «Ҳа, ҳамма урфи одатларни тан оламан; бирон ҳаром тегиши билан тоифа барбод бўлади, ҳаром овқат ейиш — гуноҳ. Булар қатъий ҳақиқат» деб жавоб беради. Лекин бу гаплар ўжарликдан бошқа нарса эмас, бунисини жуда яхши биламан. Унинг гаплари эшитган қулоққа қанчалик бемаъни бўлиб туюлса, шу гапларини зўр бериб қувватлаб юраверади. Лекин, шу қарашларни сўзсиз қабул қилишининг сабаби фақат шуки, аҳмоқлар ҳиндуизмнинг майда-чуйдаларини рад қилган бўладилар-у, унинг моҳиятини тан олмайдилар, уни бутунлай рад қилувчилар бўлса ўзларини салкам қаҳрамон билиб юрадилар. Мен ҳам, Гора қандай қилса шундай қилиш керак, деб биламан.

— «Бараҳма Самож» ғояларига амал қилувчилар орасида ҳам анча-мунча шундай одамлар бор,— деб гап бошлади Пореш-бобу,— улар бирон киши, булар ҳиндуизмнинг ҳамма ножўя урфи одатларини ҳам қабул қилишаркан, деб ўйлашидан чўчиб, ҳиндуизмдан тамомила воз кечишни талаб қиладилар. Улар оддий ҳаёт кечиришдан ожизлик қиладилар, шу сабабдан, ҳақиқат — заиф нарса, бизнинг вазифамиз — айёрлик қилибми ёки зўрлик биланми, ишқилиб уни ҳимоя қилиш деб ўйлаб, ҳамма вақт ҳовлиқиб юрадилар. Лекин, менинг ҳақиқатга боғлиқ жойим йўқ, балки ҳақиқат менга боғлиқ деган одам — риекордир. Ҳақиқат кучига ишонган киши кучини пеш қилмайди. Агар теварак-атрофдагилар маълум вақтгача йўлдан адэшиб юрсалар — ҳечқиси йўқ, агар сен ўзинг арзимаган шубҳаларни деб ҳақиқатдан юз ўгирсанг— бу ёмон нарса. Мен ҳамма вақт худога ёлбориб бир нарсани сўрайман: илоҳим шундай қилсинки, қаерда бўлсам ҳам, жамият мажлисларидами, ёки ҳиндулар ибодатхонасидами, ҳам-

ма вақт ҳақиқатни сўзсиз, осойишта, осонлик билан кўра олай, менга ҳеч ким четдан халақит бермасин.

Пореш-бобу шу сўзларни айтди-ю, ўйланиб қолди. Унинг айтган гаплари суҳбатга худди янги бир оҳанг қўшгандай бўлди. Умрида ортдирган тажрибалардан қандай хулосага келган бўлса, уни шу бир неча оғиз сўз билан баён қилди. Шучорита билан Лолитанинг юзларида оталарига иззат-икром нурлари порлаб турарди. Биной индамай ўтирарди. У Горада ўзини кўрсатишга интилиш борлигини кўрди-ю, лекин унда ҳақиқат ҳомийсига хос зарур содда диллик сезилмади. Пореш-бобунинг гаплари шуни эсга тушириб ўтган эди, йигитнинг дили оғриб қолди. Горанинг, жамиятда ола-ғовур бошланиб, жамият ўз мамлакати ва замонига зид келиб қолганда ҳақиқат учун курашувчилар содда дилликларини йиғиштириб қўйсалар ҳам бўлади, ҳақиқатнинг намоён бўлишида вақтинча баъзибир ножўяликлар ҳам бўлиши мумкин, деган гапларини Биной кўнглида рад қилиб юрарди. Лекин Порешнинг гапларини эшитгандан кейин у, оддий кишилар ҳақиқатни замон эҳтиёжлари билан боғласалар, буни кечирса ҳам бўлади, лекин Гора оддий кишимиди, деб ўйланиб қолди.

Кечқурун Шучорита ўрнига ётгач, Лолита кириб, унинг каравотига ўтирди. Синглисининг бошида қандай фикрлар кезиб қолганини Шучорита фаҳмлаб олди. Лолитанинг хаёли Бинойдалигини тушунган Шучорита, гап бошлади;

— Биласанми, Биной-бобуни жуда хуш кўриб қолдим.

— Нуқул Гоурмаҳон-бобунинг гапларини такрорлашдан бошқани билмаслиги учунми?— деб савол берди Лолита.

Шучорита бу кесатиқнинг маъносига тушунса ҳам, ўзини билмасликка солиб ётаверди. У хотир-жамлик билан синглисига жавоб бериб:

— Тўғри айтасан, унинг оғзидан Гоурмаҳон-бобунинг гапларини эшитганимда ҳузур қиламан. У шундайгина кўз олдимдан кетмай қолди,— деди.

— Мен хуш кўрмадим,— ҳатто жаҳлим чиқяпти.

— Нега?— ҳайрон бўлиб сўради Шучорита.

— Гора, Гора, нуқул Гора! Уззукун шу Гора! Биной-бобунинг дўсти чиндан ҳам жуда улуг, яхши одамдир, лекин, ахир ўзи ҳам одам-ку.

Шучорита жилмайиб қўйди.

— Хўш, нимаси ёқмайди?

— Ахир, Гоурмаҳон Бинойни ўзига шундай маҳлиё қилганки, у ўзини йўқотиб қўйибди. Худди пашша ўргимчакнинг домига тушиб қолгандай. Ўргимчакдан жаҳлим чиқяпти-ю, лекин пашшага ҳам раҳмим келмайди.

Лолитанинг бу аччиқ гапларидан Шучорита кулиб қўйди, холос.

— Куласиз-а, диди, мен бўлсам бундай зулмга бир кун ҳам чидамасдим. Мана сиз, бошқалар нима деса дейверсин, мени зўрлаб ўз гапингизга кўндирмайсиз-ку, сизнинг феъли атворингиз ундаймас. Шунингизни яхши кўраман. Бунга сизни отам ўргатган, ўзи ҳам ҳеч кимга айтганим айтган, деб туриб олмайди.

Бу хонадонда Пореш-бобуни ҳаммадан кўпроқ яхши кўрадиганлар Шучорита билан Лолита эди. «Ота» деган сўзнинг ўзи уларнинг кўнглини тўлдириб турарди.

— Бирон кишини отам билан тенглаштириб бўларканми?— деб сўради Шучорита.— Нима десанг деявер-ку, лекин Биной дўндириб гапирар экан.

— Бундай чиройли гапиришининг сабаби шуки, булар унинг ўз фикри эмас. Агар у ўзининг ўйлаб юрганларини гапирганда, росмана гапирарди, худди нотиклик қилаётгандай бўлмасди. Баландпарвоз гаплардан росмана гапни кўпроқ куш кўраман.

— Нега ундан жаҳлинг чиқади? Шу хилда гапиришининг важи, Гоурмаҳон-бобунинг сўзлари унинг ўз фикрлари бўлиб қолган-да.

— Ундай бўлса, шўри қурсин. Ахир, худо инсонга ақлни бировларнинг фикрини такрорлаш-у, тилни — бировларнинг гапини такрорлаш учун берибдими? Ундай бўлса, бу чиройли гапларнинг нима маъниси қолди?

— Биной Гоурмаҳон-бобуни яхши кўради. Шу сабабдан уларнинг фикрлари ҳам бир, нега буни тушунгинг келмайди?

— Йўқ, йўқ, йўқ! Ҳеч бир-бирларига ўхшаш жойлари йўқ. У Гоурмаҳон-бобунинг гапларига қулоқ солишга ўрганиб қолган, холос. Бу — муҳаббат эмас, буни қуллик дейдилар. У, иккимизнинг фикримиз бир, деб исбот қилмоқчи бўлади, шунинг учун ҳам чиройли қилиб гапириш пайдан бўлади: ўзини ҳам, бошқаларни ҳам алдамоқчи. Ахир, у ўзидаги шубҳаларини гумдон қилишга шунчалик ҳаракат қиладики, Гоурмаҳон-бобуни ҳурмат қилмай қўйсам, унда нима қиламан, дегандай бўлади! Уни ҳурмат қилмасликка юраги дов бермайди. Кишиларнинг фикри ҳар жил бўлганда ҳам, бир-бирини яхши кўришса, ҳурмат ҳам қилишади, у ҳолда киши кўр бўлмай туриб ҳам дўстига содиқ бўлади. Биной-бобу-чи, ундақа эмас. Эҳтимол, у Гоурмаҳон-бобуни яхши кўрганидан уни ҳурмат қилиб юрар, лекин буни очиқ айтгиси йўқ. Гапларидан ҳам равшан кўриниб турибди-ку! Диди, сиз нима деб ўйлайсиз? Лекин тўғриси айтинг!

Шучорита бу тўғрида Лолита сингари хаёлга бормаган эди; унинг фикри-зикри Горада бўлганидан, Бинойнинг қанақалигини билишга ҳаракат ҳам қилмай, кўпроқ Горанинг кимлигини билиб олишга ҳаракат қилди. Шу сабабдан, Лолитанинг саволига жавоб бермасдан, ўзи:

— Хўп, яхши, гапингни тўғри деб фараз қилайлик, хўш, нима бўпти?— деб сўради.

— Дўстининг таъсиридан чиқиб, ўз бошига иш кўрсин, дейман.

— Маъқул гап, унга ёрдам беришга ҳаракат қил, бўлмаса.

— Мендан-ку ҳеч иш чиқмайди-я, лекин сиз ҳаракат қилиб кўрсангиз ҳамма иш жойида бўларди.

Бинойнинг бу қизга кўнгли борлигини Шучорита дилида сезиб юрган бўлса ҳам, у Лолитанинг сўзларига кулибгина қўйиб ҳеч нима жавоб қайтармади.

— Горанинг измидалигига қарамай, унинг сизга интилиши менга ёқади,— деб сўзини давом қилди Лолита.— Унинг ўрнида бошқа бирон кимса бўлганда, биз тўғримизда бирон ҳақоратомуз нарса ёзарди. Лекин Биной ундайлардан эмас, кўнгли ҳам тўғри. Сизга кўнгли борлиги, отамни ҳурмат қилишлари

ҳам қалби софлигидан. Диди, ишқилиб Биной-бобу ўз ақли билан иш кўрадиган бўлсин-да! У дунёга Гоурмаҳон-бобунинг фикрларини тарғиб қилиш учунгина келганми, бу адолатдан эмас!

Шу дақиқада уйга «диди, диди» деб қичқирганча Шотиш югуриб кириб келди. Биной уни от ўйинига олиб боришга ваъда берибди, кеч бўлишига қарамай, бола хурсандлигини ичига сиғдира олмади — ахир, у умрида биринчи марта от ўйинига боради!

— Биной-бобудан, бизникида ётиб қолинг, икковимиз ётамиз деб сўровдим, уйимга кирди-да, кейин, эртага келаман, деб чиқиб кетди,— деб жовдираб гапирарди бола.— Диди, мен унга, опаларимни бирон кун от ўйинига олиб борсангиз-чи, дедим.

— Хўш, у нима деб жавоб берди?— қизиқиб сўради Лолита.

— Қизлар йўлбарсдан қўрқишади, деди. Мен ҳеч нарсадан қўрқмайман!

Шундай деди-ю, Шотиш катта кишилардай бир гердайиб қўйди.

— Э, ҳа, энди билсам, дўстингиз Биной жуда ботир йигит экан-ку! Йўғ-э! Шучи, от ўйинига у биз билан ҳам бормаса иложи йўқ.

— От ўйини эртага кундузи бўлади,— деди Шотиш.

— Жуда яхши бўпти. Кундузи борарканмиз, бўлмаса.

Эртаси куни эрталаб, Биной Порешларнинг уйига келган заҳоти, Лолита унга:

Биной-бобу, жуда вақтида келдингиз. Қани юринг,— деди.

— Қаёққа?

— От ўйинига.

От ўйинига! Ҳамманинг кўз олдида қизлар билан от ўйинига бориш қандай бўларкин! Биной нима дейишни билмай қолди.

— Гоурмаҳон-бобу эшитса, жаҳли чиқармикин?— деб сўради Лолита.

Биной нима гаплигини дарров билиб олди.

— От ўйинга қизлар билан бориш масаласига Гоурмаҳон-бобу бошқачароқ қараса керак?— деб давом қилди Лолита.

— Албатта.

— Қандай қарайди, қани айтинг-чи, мен дидини чақриб келай, у ҳам эшитиб қўйсин.

Бинойга сал қаттиқ тегди-ю, лекин шундай бўлса ҳам илжайиб қўйди.

— Нега куляпсиз? Ахир, кеча Шотишга, қизлар йўлбарсдан қўрқишади, дебсиз-ку, сиз ўзингиз ҳеч кимдан қўрқмассиз?

Шундай гап-сўзлардан кейин Биной ноилож қизлар билан от ўйинга боришга мажбур бўлди. Лекин уни ташвишга солиб қўйган нарса фақат от ўйинга бориш эмас; у Лолита, қўяверса бу уйдаги бошқа қизлар назарида қандай таъсир қолдирганлигини кўпроқ ўйлаб қолди.

Эртаси кун Биной яна уларникига келганида, Лолита ҳеч нимани билмагандай бўлиб:

— Биз билан от ўйинга борганингизни Гоурмаҳон-бобуга айтгандирсиз?— деб сўради.

Бу савол Бинойнинг кўнглига жуда қаттиқ тегди.

— Йўқ, ҳали айтганим йўқ.

Шу пайтда Лабонне югуриб уйга кириб келди.

— Бу ёққа юринг, Биной-бобу.

— Қаёққа?— хайрон бўлиб сўради Лолита.— Яна от ўйингами?

— Тағин от ўйинга бориб нима қиламиз. Мен, Биной-бобудан, рўмолимнинг учларига гул чизиб беришни сўрамоқчиман. Биной-бобу бирам яхши сурат соларканки!

Шундай деди-ю, Лабонне Бинойни ўзи билан бирга олиб чиқиб кетди.

У Н Т У Қ К И З И Н Ч И Б О В

Эрталаб Гора одадтагича ишлаб ўтирган эди. Биной тўсатдан уйга кириб келиб:

— Мен Пореш-бобунинг қизлари билан от ўйинга бордим,— деди.

— Эшитдим,— деди Гора хат ёзишда давом этиб.

— Кимдан?— деб хайрон бўлди Биной.

— Обинашдан. У ҳам ўша кун от ўйинга борган экан.

Гора бошқа бирон оғиз гап айтмасдан, ишини да-вом эттира берди. Горанинг ҳамма нарсдан хабардорлиги, хабардор бўлганда ҳам, Обинашдан эшитганлиги Бинойнинг кўнглини гаш қилиб қўйди. Унга ипидан-игнасигача айтганлиги турган гап. Биной, иш қилиб, жамиятдагилар от ўйинга борганимни эшит-маса, бу ҳақда бирон сўз қилишмаса бўлгани, деб юрарди!

Кеча кечқурун анчагача уйқуси келмай, хаёлида Лолита билан тортишганини эслади. Лолита Биной-ни Горадан қўрқади, унга худди ёш бола муаллими-ни ҳурмат қилгандай муомала қилади, деб ҳисоблар-ди. Одам деган бошқа одам тўғрисида шундай хато фикрга ҳам борар экан-да! Биной билан Гора — икко-ви бир одам! Биной дарҳақиқат дўстининг жуда ажой-иб фазилатлари учун уни иззат-ҳурмат қилади, ле-кин буни Лолита сингари тушуниш Бинойга ҳам, Го-рага ҳам ноинсофлик қилиш-ку. Биной гўдак бола бўлмаганидек, Гора ҳам унинг мураббийси эмас!

Гора хатини ёзиб ўтира берди, Бинойнинг кулоқла-рига бўлса Лолитанинг заҳарханда сўзлари тобора қаттиғроқ эшитилиб турарди. Бу сўзларни унутиш осон гап эмас!

Бинойнинг қалбида ғазаб ўти қайнаб кетди.

«От ўйинига борган бўлсам, нима қилибди?— деб ўзига ўзи савол берди Биной.— Обинаш ўзи ким бў-либдики, шуни гап деб Гора билан биргалашиб ёзги-риб ўтирса, қолаверса нега Гора шу такасалтанг би-лан мен тўғримида гаплашади? Нима, мен унга ёш боламанми?»

Ундан кейин, ким билан учрашганим ва қаерлар-га борганим тўғрисида нима сабабдан Горага ҳисоб бериб туришим керак экан? Бу дўстликка зўравон-лик-ку!»

Биной бирдан нимадандир ҳайиқиб қолмаганида бундай жаҳли чиқмас эди. У, шу ўрталарда ўз ҳаёти-даги баъзи бир ҳодисаларни сендан яширишга маж-бур бўлдим, деб гўё Горани айбламоқчи эди. Агар дўсти икки-уч оғиз қаттиқроқ гапириб қўйса, ёки от ўйинига боргани учун унинг бир адабини бериб қўй-ганда, ҳамма иш жойида бўларди. Уларнинг дўстлиги

аввалгидай қолиб, Биной ҳам тинчирди. Лекин Гора худди ростакан судьялардай дамини чиқармай уни жазолагандай бўлди, шу билан Лолитанинг имо-ишоралари яна Бинойнинг эсига тушиб кетди.

Шу пайтда қўлига хукка¹ ушлаб эшикдан Моҳим кириб келди. У пон солинган қутичани очиб Бинойга узатди:

— Ҳамма иш жойида, тоғаннинг розилигини олиш қолди, холос. Унга хат ёзиб юбордингми?

Гарчи Моҳимнинг ҳеч гуноҳи бўлмади, Бинойнинг ўзи сўз берган бўлса ҳам, тўйдан гап очилиб таъби хира бўлди. Биной уйланишга сўз бериб қўйганлигидан пушаймон бўлди. Ахир Анондомойи огоҳлантирган эди-ку, ундан ташқари хотин олишининг нима қизиғи бор. Тўй масаласи қай йўсинда ҳал бўлиб қолганига Бинойнинг ҳеч ақли етмай қолди. Горани қис-таб туриб олди, деб бўлмади. Агар Биной сал учини чиқариб қўйганида, Гора уни мажбур қилмасди. Лекин ҳар ҳолда... мана шу «ҳар ҳолда» билан у яна Лолитанинг мазақ қилиб кулганларини эсига туширди. Тўйдан гап очилган кун, аслини олганда, бирон айтарли воқиа ҳам бўлгани йўқ, масалани одатдагича Горанинг таъсири ҳал қилди. Ахир, Биной Горани яхши кўришидан, аслида ўзи хушфезъл одам бўлганлигидан, дўстининг обрўсига ҳеч сўзсиз бўйсунди, унинг ҳокимлигини тан олиш унга одат бўлиб қолганда. Биной шу вақтларгача бу тенгсизликни сезмай келарди, энди уни инкор қилолмай қолди. Лекин наҳотки Биной Шошимукхага уйланса!

— Йўқ,— деб жавоб берди Биной Моҳимга,— мен ҳали тоғамга ёзиб юборганим йўқ.

— Айб менда. Сен эмас, ўзим ёзиб юборишим керак. Унинг исми-шарифини тўлиқ айтиб бер-чи, дўстим.

— Шошиб нима қиламиз,— деб эътироз билдирди Биной.— Ахир, на ашшинда, на картикда тўй қилиб бўлмади. Фақат огхран² ойи қолади, холос, лекин уруғимиз бошига бир вақтлар шу ойда қандайдир

¹ Хукка — чилимга ўхшаган нарса.

² Ашшин, картик ва огхран — ҳинд календаридagi ойларнинг номи.

бахтсизлик тушган экан, шундан буён йилнинг шу фаслида оиламизда тўй ҳам, бошқа бирон вақтихушлик ҳам қилишмайди.

Моҳим хуккани бурчакка суяб қўйиб гапира кетди:

— Биной, дейман, агар бунақа нарсаларни тан оладиган бўлсаларинг, шунча ўқиганларинг нимаси бўлди энди? Бу тахлитда дейман, бутун Ҳиндистонда ҳам ҳеч ким, ҳеч қачон бирон жоиз кун қидириб тополмай қолади-ку. Шундай бўлганидан кейин, бирон нарса қилиб бўлармиди?

— Нега сиз бхадра, ашшин ойларини тўғри келмайди, деб ўйлайсиз?

— Мен ўйлаяпманми? Ҳеч-да! Бўлмаса, укам қани айт, нима қилай? Бу мамлакатда худони тан олмаслик мумкин-у, лекин бхадра, ашшин, пайшанба-ю шанба, қолаверса, ой боши билан ҳисоблашмай иложинг йўқ. Тўғриси айтганда, мен-ку буларни тан олмайман-а, лекин қилган ниятингга кун тўғри келмаса, кўнглинг алланечук бўлиб тураркан. Мамлакатимиз ҳавоси безгак билан хурофий даҳшатларга тўлиб тошган, бу даҳшатдан холи бўлиш менга йўл бўлсин.

— Бизнинг уруғимизда огхран ойини эшитганларида титраб-қақшаб туришади, ҳар ҳолда тоғам ҳеч кўнмайди.

Шундай қилиб, ўтган сафаргидай, Биной гапни бас қилиб қўя қолди.

Гапнинг мазмунидан, Гора Бинойнинг иккиланиб қолганини тушунган. Дўстини кўрмаганига бир неча кун бўлган эди. Шу кунларда Бинойнинг Порешникига тез-тез бориб турганлиги равшан эди, шу сабабдан Горанинг ўзи ҳам иккиланиб қолди.

Лекин илон ўлжасини тобора сиқиб бориши сингари, Гора ҳам белгилаб қўйган режаларидан қайтмади; унга бирон нарса халақит берса, шиддат-шижоатини яна ҳам кучайтириб юборарди.

Бугун ҳам у саросимада қолган Бинойни жонжаҳти билан, зўрлик қилиб бўлса ҳам қўлдан чиқармасликка ҳаракат қилди.

Гора хатини йиғиштириб, бошини кўтарди:

— Биной, акамни бекорга ташвишга қўйиб нима

қиласан? Ахир ваъда берганингдан кейин, кўнглига шубҳа солиб нима қиласан?

— Мен ваъда бердимми, ёки мени ваъда беришга мажбур қилишдимми?— деб жаҳл билан жавоб қайтарди Биной.

Дўстининг кутилмаганда бундай исён кўтариб қолганидан ҳайрон бўлган Гора:

— Сени ким мажбур қилди?— деб совуққина савол берди.

— Сен.

— Мен? Ахир сен билан биз бу ҳақда тўла бир оғиз ҳам гаплашганимиз йўқ-ку. Шунини мажбур қилиш деб ўйлаяпсанми?

Дарҳақиқат, Бинойнинг ҳеч қандай далили йўқ эди. Горанинг айтган гапи тўғри, улар тўйдан ҳеч гаплашганлари ҳам йўқ деса бўлади. Горанинг оғзидан мажбур қилишга ўхшаган бирон гап ҳам чиққан йўқ. Лекин Горанинг аслида дўстини Шошимукхага мажбур қилгани ҳам рост. Шу сабабдан Биной жаҳл билан:

— Мажбур қилиш учун кўп гапиришнинг кераги йўқ,— деди.

Гора стулни нарироққа суриб, ўрнидан турди:

— Айтган гапларингни қайтариб ол, бу гапларинг илтимос қилиш ёки мажбур-қилишга арзийдиган гаплар эмас.

Шу тобда Моҳим нариги хонада эди.

— Ака!—деб уни бўкирик овоз билан чақирди Гора. Моҳим шошиб кириб келди.

— Ака, сизга аввал бошда, Бинойнинг Шошимукхага ўйланиши мумкин эмас, мен бу тўйга рози эмасман, деб айтмабмидим?

— Ҳа, шундай деган эдинг,— деб гап нималигидан беҳабар жавоб берди Моҳим.— Сендан бошқа ҳеч ким айта олмайди ҳам. Ўрнингда бошқа одам бўлса, жиянининг тўйига ўзи жонқуярлик қиларди.

— Нега мени ўртага қўйиб Бинойдан илтимос қилдингиз?

— Шундай қилсам, тузукроқ бўлар деб ўйловдим, холос.

Горанинг фигони фалакка чиқди.

— Сизнинг ишларингизга ҳеч қандай алоқам йўқ. Тўй-пўй тўғрисида ўйлаш менинг ишим эмас, бундан ҳам муҳимроқ ишларим бор,— Гора бўкириб шундай деди-ю, уйдан чиқиб кетди.

Довдираб қолган Моҳим, нима гап деб Бинойдан сўрамоқчи бўлган эди, у ҳам шартта бурилиб чиқиб кетди.

Моҳим бурчакда турган хуккани олиб чекди.

Биной илгари ҳам дўсти билан тез-тез жанжаллашиб турарди. Лекин илгари ўрталарида ҳеч қачон бундай қаттиқ жанжал чиқмаган эди. Дастлаб Биноининг ўзи ҳам қилган ишларидан ҳайрон бўлиб қолди-ку, лекин уйига кетаркан, йўлда кўнглида қандайдир бир чигил пайдо бўлди; шу бир неча минут ичида Горанинг кўнглини жуда огритиб қўйганлигидан ўзини қўярга жой тополмай қолди. Ҳаммасига дўстини гуноҳкор қилганлиги жуда ҳам чакки иш бўлди. Ўзича «яхши эмас, яхши бўлмади» деб бир неча марта такрорлади.

Кундузи соат иккиларда Анондомойи тушки овқатини еб, тикишга ўтирган эди, кутилмаганда Биной кириб келди.

Бўлган воқиянинг баъзи бир тафсилотларини Анондомойи Моҳимдан эшитган, овқат вақтида Горанинг авзойига қараб ўтириб, каттароқ гап ўтганини пайқаб олган эди.

— Ойи, мен яхши иш қилмадим,— деб остонада ноқ гап бошлади Биной.— Буқун Гора Шошимукха билан тўйимиздан гапирган гапларимни ҳеч инобатга олиши керак эмас.

— Йигит деган шундай бўлади, Биной. Кишини бир нарса қийнаб азобга солиб қўйдими, ҳамиша шундай қилиши керак. Тўғри қиласан. Икки кундан кейин эсинглардан чиқиб кетади.

— Ойи, ойи мен Шошимукхага уйланишга қарши эмасман, деб айтгани келдим.

— Болагинам, тезроқ ярашиб ола қолай деб, яна ўз бошингга бир бало орттириб ўтирма. Киши деган умрида бир марта уйланади, жанжал бўлса бир неча кунлик, холос.

Лекин Биноининг бошқа ҳеч қандай гапга қулоқ

солгиси келмади. Ҳозир Горанинг ёнига киришнинг ҳам иложи йўқ эди, шу сабабдан, у Моҳимнинг ёнига кирди-да, тўйга ҳеч қандай монелик йўқ, мағх¹ ойида тўй қилса ҳам бўлади, тоғамни тўйга кўндиришни ўз зиммамга оламан,— деди.

— Жуда соз, ундай бўлса, унашилганингизни ҳозир юртга билдириб қўйсак ҳам бўлар.

— Ҳа, лекин аввал Гора билан бир маслаҳатлашиб олинг.

— Яна Гора билан!— деб бир чўчиб тушди Моҳим.

— Бўлмаса иш битмайди.

— Ундай бўлса, нима ҳам дердим, фақат...

Моҳим шундай деди-ю, оғзига бир бўлак пон ташлади.

ИГИРМАНЧИ БОБ

Уша куни кечқурун Моҳим Горага ҳеч нима демади, эртаси куни укасининг ёнига кирди. Моҳим Шошимукха билан Биноининг тўйига Горани унатиш осон гап бўлмаса керак, деб жонҳалак бўлиб юрган эди. Лекин Гора, Биной келувди, тўйга энди мен томондан ҳеч қандай монелик йўқ, унаштириш тўғрисида Горанинг розилигини олиб берсангиз, деб илтимос қилди, деган сўзларни эшитиши биланоқ, Горанинг дарҳол розилик билдирганини кўриб Моҳим ҳайрон қолди.

— Жуда соз — деб жавоб берди Гора.— Овоза қилаверинглар.

— Ҳозир сен «жуда соз» дейсан-да, кейин яна жанжал қиласанлар,— деб шубҳаланиб қўйди Моҳим.

— Жанжал қилсам сизга халақит бериш учун эмас, ёрдам бериш ниятида жанжаллашаман.

— Ундай бўлса, сендан бир илтимос: бизга халақит ҳам берма, ёрдам ҳам қилмай қўя қол. Менга Кришна қўшинларининг ҳам, танҳо ўзининг ҳам ёр-

¹ Мағх — ҳинд календарининг ўнинчи ойи. январь — февралга тўғри келади.

дами керакмас¹. Лозим бўлган нарсанинг ҳаммасини ўзим уддалайман. Сенинг ёрдамнинг ҳам менга зид келар деб ким ўйлапти дейсан. Қани айтчи: тўй бўлишига хоҳишинг борми?

— Ҳа.

— Бўбди, жуда соз. Лекин, энди сен ҳеч нимага аралашмай қўя қол.

Горанинг аччиғланиши, жаҳл устида оғзидан чакки гаплар чиқиб кетиши мумкин эди, лекин бундан жаҳли чиққан кезларда ўз режаларидан ҳам кечиб юборарди, деган маъно чиқмас эди, бу сафар ҳам нима бўлса-да, Бинойни ёнида сақлаб қолмоқчи бўлди, ҳозирги пайтда фақат ўз иззат-нафсини ўйлашни телбалик деб билди. У, ҳатто кечаги жанжалдан хурсанд бўлди, негаки, худди шу жанжал туфайли Бинойнинг тўйга рози бўлганини, шундай қилиб Гора билан ярашиб олмоқчи бўлганини тушунди. Горанинг ўзи ҳам дўсти билан мумкин қадар тезроқ қариндош бўлиб чиқишиб олиш, бошқача қилиб айтганда, бир умр ажралмас бўлиб иноқлашиб олишга қаттиқ жазм қилди. Лекин у ораларидаги илгариги оддий дўстлик муносабатлари секин-аста йўқолиб бораётганини сезиб юрарди.

Шу билан бирга Горанинг, агар Биной билан доимо бирга бўлмаса, ундан ажралиб қолишига ақли етар, у дўстини дастлаб тез-тез бориб турадиган жойдаги зарарли таъсирдан омон сақлаш лозимлигини ҳам биларди. «Агар Пореш-бобуларникига тез-тез бориб турсам, уни маълум бир чизикдан чиқармасдан юришим мумкин бўлади» — деган қарорга келди Гора.

Аччиғлашиб қолишган кунларининг эртасига Гора Бинойникига борди. Биной унинг келишини ҳеч кутмаган эди, шу сабабдан уни кўриб ҳам хурсанд бўлди, ҳам таажжубланди. Энг қизиғи шу бўлдики, Го-

¹ Бунда қадимги ҳинд эпоси «Махабхарата»нинг эпизодларидан бири кўзда тutilади. Куру билан Панду уруғлари ўртасида уруш бўлганда, Вишну худонинг тимсоли мужассамларидан бири бўлган Кришна, Панду уруғи томонида туриб урушган, унинг қўшини бўлса — Куру уруғи томонида туриб жанг қилган.

ранинг ўзи Пореш-бобунинг қизларидан гап очиб қолди, гапларида ҳам уларга илгаригидай душманлик сезилмасди. Бинойни шу оила ҳақида гапга солиш унча қийин эмас эди, шу сабабли орадан бир оз ўтгач Биной Горага Шучорита билан суҳбатларининг ҳамма тафсилотларини гапириб берди. Биной, Шучорита ҳар сафар ўзи гап очади, назаримда, у кўп масалаларда менинг фикримга қўшиладиган кўринади, деб шуни атайи таъкидлаб гапирди. Йигитнинг бу гапларни гапиришидан мақсади Горани кўпроқ қизиқтириш эди.

— Унга Нондонинг онаси фолбин чақириб боласининг бошига етганини, икковимизнинг гапларимизни ҳикоя қилиб берган эдим,— деди Биной,— у бунга жавобан: «Мана, кўрдингизми, сизлар хотин-қизларнинг жойи уй, у фақат уй-рўзгор ишларига қараш керак деб ҳисоблайсиз,— деди.— Лекин хотин кишининг ақлини тўмтоқ қилиб қўядиган шароитни ўзингиз яратасиз. Хотин киши фолбинга эътиқод қилса, яна ундан дарғазаб ҳам бўласиз. Бутун умр уй ичида ўралашиб қолган хотин ҳеч маҳал чин инсон қаторига кира олмайди, у ҳамиша сиз эркакларнинг йўлини тўсиб туради. Сизни орқага тортади, сабаби унинг нодон ва жоҳиллиги, холос. Нондонинг онаси ҳам шундай бўлишига ўзингиз сабабчисиз. Хотин-қизларни шундай бир шароитда тутиб турасизларки, бу шароит уларнинг нодонликдан қутулиб олишига йўл бермайди, уни ҳар қанча маърифатли қиламан деб уринсангиз ҳам, энди уни одам қилолмайсиз», Биной сўзини давом эттириб, мен унинг фикрларини рад қилмоқчи бўлдим-у, лекин, тўғриси айтсам, дилимда унинг фикрларига қўшиламан, шу сабабдан унга бирон тузукроқ эътироз билдира олмадим. Шучорита билан ҳар ҳолда баҳслашса бўлдику, лекин Лолитага бирон гап қайтариш осон эмас. У қошларини чимириб: «Сиз, жамоат ишларини ҳамиша биз бошқарамиз-у, сизлар ҳамиша бизга хизматкор бўласиз, деб ўйлайсизми? Бекор айтибсиз! Сиз нима қилсангиз, биз ҳам шундай қилишимиз керак, акс ҳолда ёлқангизда оғир юк бўлиб ётаверамиз, сиз бўлсангиз, зарда билан, хотин киши уйдан ташқари чиқмаслиги

керак, чунки барибир бошқа тузукроқ иш уларнинг қўлидан келмайди дейишингизни бас қилмайсиз. Агар сиз хотин-қизларга зиндондан ёруғ дунёга чиқишга имкон берсангиз, ўз уйидами, кўчадами, қаерда пайдо бўлса, ўша жойга жуда ярашиб туришини кўрасиз» деб гапириб кетганида, унга эътироз билдириб бирон нарса дейишингни ҳам билмайсан киши. Мен ҳам ҳеч нима демай, жим ўтиравераман. Лолита ўзи кам гап, лекин гапирдими, унга жавоб беришдан олдин яхшилаб ўйлаб олмасанг бўлмайди. Биласанми, Гора, нима десанг деявер-ку, лекин менимча, хотин зотига бундай муносабатда бўлишимиз, хитой хотинларининг оёғини бойлаб қўйилгани сингари, уларнинг камол топишига сунъий йўл билан тўсқинлик қилишимиз маъқул иш эмас.

— Мен ҳеч қачон хотин-қизларни ўқитишга қарши чиққан эмасман.

— Лекин сен, хотин-қизлар «Чарупатх»¹нинг учдан бирини билишса ҳам кифоя, деб ҳисоблайсан.

— Хўб, бўлмаса биз энди Бинойбадх²нинг биринчи қисмидан бошлаймиз.

Дўстлар кун бўйи бирга бўлишди. Такрор-такрор Порешнинг қизларини тилга олиб ўтиришди.

Гора уйига ёлғиз ўзи қайтиб кетди. Йўлда бора боргунча яна шу қизларни ўйлаб кетди. У, ҳатто ўрнига ётганида ҳам кўзи уйқуга кетгунча хаёлини шу қизлардан узолмади, Биной билан гаплашган гапларини ўйлаб ётди.

Горанинг бошига ҳеч вақт бундай савдо тушмаган эди, хотин-қизларга ҳам эътибор бериш керак, деган фикр ақалли хаёлига ҳам келмаган эди. Бугун бўлса Биной, фақат жаҳон миқёсидаги муаммоларнигина ўйламасдан, оддий одамларни ҳам эздан чиқармаслик лозимлигини исбот қилиб берди. Ахир, унинг далилларига қўл силтаб қўя қолиш мумкин эмас, ё у

¹ «Чарупатх» — Окхой Кумар Доттэ (1820—1886) китоби, бу китобда табиёт илмининг асослари баён қилинган; ўзи уч қисмдан иборат.

² Сўз ўйини. «Биной»нинг маъноси «камтарлик» дегани. Шундан «Бинойбадх», «Биной таълимоти» ва «камтарлик таълимоти» деган маъноларни беради.

далилларга қўшилиш керак, ё бўлмаса уларнинг ўринсизлигини исбот қилиш керак.

Эртаси куни Биной Горага Пореш-бобуникига бо-ришни таклиф қилди.

— Бормаганинга анча бўлди. Пореш-бобу сени тез-тез сўраб туради.

Гора йўқ демади. Биной дўстининг дарров рози бўлганига эмас, унинг товушида бу оилани илгариги-дай ёқтирмаслик аломатлари йўқлигини кўриб ҳай-рон қолди.

Дастлаб Шучорита билан ҳам, Порешнинг бошқа қизлари билан ҳам Горанинг ҳеч иши йўқ эди, кейин-чалик уларни хуш кўрмай, менсимай юрган эди, энди ўзи ҳам уларга қизиқсиниб қолди. Гора бу қиз-ларнинг Бинойни қандай қилиб авраб, бошини айлан-тириб қўйишганини билмоқчи бўлди.

Дўстлар Порешникига келишганида қош қорай-ган эди, иккинчи қаватдаги уйлардан бирида чироқ ёниб турарди. Харан инглиз тилида ёзилган янги бир мақоласини Порешга ўқиб бераётган эди. Албатта, Хараннинг асл мақсади Порешни бу янги асари би-лан таништиришдан кўра кўпроқ Шучоритага шу ма-қолани эшиттириш эди. Уй эгаси Хараннинг шу муд-даосини амалга оширишда бир восита эди, холос.

Шучорита нарироқда, кўзини чироқ ёруғидан тўсиб, қўлига елпуғич ушлаб ўтирарди. Ҳар галги-дай Шучорита ўзини босиб, Хараннинг гапларига диққат билан жим қулоқ солиб ўтирган бўлса ҳам, лекин хаёлини бир жойга тўплаб олиш учун қийнала-ётган эди.

Эшикдан хизматкор кириб Гора билан Бинойнинг келганидан хабар берганида, Шучорита бир сесканиб тушди. Креслодан туриб, уйдан чиқиб кетмоқчи бўл-ган эди, Пореш-бобу уни тўхтатиб, деди:

— Радха, йўл бўлсин? Ахир, ўзимизнинг Биной билан Гора-ку.

Қиз уялиб яна жойига ўтирди. Узундан-узун инг-лизча мақолани ўқиш, ниҳоят, тўхтаганидан Шучо-рита енгил тортган, Горанинг келганини эшитиб хур-санд бўлган бўлса ҳам, Гора билан Хараннинг учра-шувидан юраги сал-пал така-пука бўлиб турарди.

Меҳмонлар бир-бири билан айтишиб қолмасалар гўрғайди, деб қўрқдими, ёки бошқа бирон ваядан юраги уриб кетдими, билиш қийин эди...

Горанинг номини эшитиб Хараннинг дили сиёҳ бўлди. Унинг саломига бир амаллаб алик берди-ю, индамасдан, қовоғини солиб ўтираверди. Харанни кўрганда Горанинг ҳам илгариги уришқоқлиги тутиб кетаётгандай бўлди.

Бародашундори қизлари билан меҳмонга кетган эди. Кечқурун уларни Пореш бориб олиб келмоқчи эди. Биной билан Горанинг кириб келиши уни бир қадар хижолатга солиб қўйди-ю, лекин ортиқ ўтира бериш мумкин бўлмаганидан, Харан билан Шучоритага шивирлаб:

— Сизлар меҳмонларни зериктирмай гаплашиб ўтиринглар, мен тез қайтиб келишга ҳаракат қиламан,— деди-да, чиқиб кетди.

Харан билан Гора ўртасида қаттиқ мунозара бошланиб кетди. Шундай бўлиши турган гап эди. Улар ўртасидаги мунозаранинг маъноси мана бундай: Пореш-бобу Даккада турган вақтларидаёқ, Калькутта атрофидаги районлардан бирида хизмат қиладиган соҳиб Браунло деган бир судья билан танишиб олган эди. Соҳиб билан унинг рафиқаси Порешнинг хотини ва қизларига ҳурмат билан қарашарди. Чунки соҳиб хонадонидагилар уларнинг ичкарига бекиниб олмай, ташқаридаги турмушга ҳам аралашиб юришларини ёқтиришарди.

Яқинда Бародашундори соҳиб Браунлонинг рафиқасини кўргани борган эди. Гапдан гап чиқиб, Бародашундори у хонимга инглиз поэзияси билан адабиётдан қизларининг кўп нарсалар билишини мақтаниб гапирди. Браунло хоним унинг шу гапларидан фойдаланиб, соҳибнинг туғилган куни шарафига ўтказиладиган кечада қизларингиз инглизча шеър ўқиб беришса бўларкан, деб таклиф қилди. Шу муносабат билан ҳар йили катта тўй қилишдан ташқари, районда қишлоқ хўжалик кўрғазмасига ўхшаганроқ ишлар ҳам уюштириларди.

— Бу йил генерал-губернатор рафиқаси билан келади,— деди Браунло хоним.

Бародашундори бу таклифдан жуда хурсанд бўлиб, бугун қизлари билан репетицияга кетишган эди. Харан-бобу Горадан кўргазмага борасизми?— деб сўраган эди, Гора:

— Йўқ,— деб жавоб берди.

Ҳар сафаргидай, бу гал ҳам инглизлар билан банголлар орасидаги муносабат, уларнинг жамиятда бир-бирлари билан яқинлашишга ҳалақит бериб турган ғовлар масаласида ўрталарида жанжал чиқиб кетди.

— Ҳамма айб банголларнинг ўзида,— деди Харан,— бизда хурфоту мутаассиблик шу қадар зўрайиб кетганки, инглизларнинг орасига киришга асло лойиқ эмасмиз.

— Шундай бўлса, бизнинг улар билан учрашиб туришимиз уят!—деб кулиб қўйди Гора.

— Лекин улар билан кўришиб туришга муносиб бўлганларга, масалан, Пореш-бобу оиласига, инглизлар иззат-ҳурмат билан қарайдилар,— деб эътироз билдирди Харан-бобу.

— Бир гуруҳ кишиларни ҳурмат қилсалар-у, бутун бошлик халққа таҳқир кўзи билан қарасалар, буни мен мамлакат учун ҳақорат деб биламан.

Гора Харан-бобунинг иззат-нафсига тобора қаттиғроқ тегаверди, унинг бўлса жазаваси тутиб бораверди.

Шучорита столнинг нариги томонида, юзини елпуғич билан тўсиб Горадан кўзини узмай ўтирарди. У сўзлаган гапларнинг маъниси қизнинг миясига бориб етмаган бўлса-да, ҳар ҳолда унинг нима деганини эшитиб ўтирди. Қиз йигитнинг юз-кўзларига жуда разм солиб тикилиб ўтирганини фаҳмлаб қолса борми, уялганидан ўзини қўярга жой тополмай қолардику-я, қиз унга худди хаёли бошқа жойда бўлгандай кўз ташлаб ўтирарди. Гора катта-катта муштрларини столга қўйиб олдинга энгашиброқ ўтирар, чироқнинг ёруғи унинг кенг ялтироқ манглайига тушиб турарди. Баъзида, юзида тахқирловчи табассум кўриниб қоларди-ю, лекин шу ондаёқ дарғазаб бўлиб қошларини чимириб қўярди. Унинг чеҳрасидаги ҳар бир ҳаракатидан ўз қадри қимматини биладиган

йигитлиги кўриниб турарди. Горанинг ҳар бир айтган сўзи шунчаки бир суҳбат ёки ҳаяжон натижаси эмас, балки, тўғрилиги амалда синаб кўрилган узоқ мулоҳаза натижаси эканлиги сезилиб турарди. Унда на шубҳадан, на заифликдан ва на телбаликдан асар бор эди. Унинг товушигина эмас, юз-кўзлари, бутун қиёфаси ҳақлигига қаттиқ ишонганидан далолат бериб турарди. Шучорита ҳайрат билан Горага қараб ўтирарди. У назарида чин инсон, чин эркакни умрида биринчи кўраётгандай бўлди. Уни оддий одамлар билан бир қаторга қўйиб бўлмасди. Унинг олдида Харан-бобу арзимас бир одам бўлиб қолди — гавдаси, чеҳраси, ҳаракатлари, ҳатто кийимлари ҳам Шучоританинг ғашини келтирарди.

Шучорита Гора ҳақида Биной билан тез-тез гаплашиб турарди, лекин гапирганда бутун ҳаёти ватан хизматига бағишланган ажойиб бир одам деб билиб, гаплашарди. Лекин бугун Шучорита унинг алоҳида бир гуруҳ аъзоси эканлигини ёдидан чиқарди, режалари, ғояларини унутди, унинг рўпарасида ўтирган оддий бир одам боласи эди. Ой денгиз тўлқинини гоҳ кўтариб, гоҳ пасайтириб тургани сингари, бугун Гора ҳам Шучоританинг кўнглини тўлқинлатиб юборди, ҳамма нарсани унутиб юборишга мажбур қилди: Шучорита идрок, урф-одатлар, хуллас қиз бола ҳаётини беаб турадиган шу фазилатларни унутди. У умрида биринчи дафъа асл инсонни учратди, унинг қалбини сезди, бу ҳол ўзини ҳам унутиб юборишликка мажбур этди.

Харан-бобу Горанинг қизда қандай таассурот қолдирганини сезди-ю, лекин бу зеҳни ўткирлиги унинг далилларига мадад бермади. Ниҳоят, ортиқ ўзини тутиб туролмай ўрнидан турди-да, жуда яқин одамдай Шучоритага мурожаат қилиб:

— Шучорита, нариги уйга чиқайлик, сенга айтadиган гапим бор,— деди.

Шучорита бир сесканиб тушди. У ўзини шапалоқ билан урилгандай ҳис қилди. Қизнинг Харан-бобу билан муносабатларига қараганда, унга шундай оҳангда мурожаат қилинса бўлаверарди, бошқа бирон вақт унга шу тахлитда мурожаат қилишса, эъти-

бор ҳам бермасди, лекин Хараннинг букун, Гора олдида шундай муомала қилганлиги унга ҳақоратдай туюлди. Гора Шучоритага бир қараб қўйди, Шучорита бунга Харанни гуноҳкор деб билди, унинг бу гуноҳини ҳеч кеча олмасди. Аввал қиз ўзини эшитмаганга солди, лекин Харан-бобу илтимосини сал зарда билан такрорлаб:

— Сенга айтяпман Шучорита! Айтадиган гапим бор. Юр, нариги уйга,— деди.

Шучорита унга қарамасдан:

— Шошмай туринг, отам келсин, кейин чиқарамиз,— деб жавоб берди.

Биной ўрнидан туриб:

— Биз кетсак ҳам бўлар?— деди.

— Йўқ, йўқ, Биной-бобу,— деб шошиб жавоб берди қиз.— Отам кутиб туришингларни илтимос қилдилар. Тезда қайтиб келаман, деганлар.

Қизнинг овозида овчининг тузоғига илинаётган оҳу боласидай саросималик, илтижо оҳанглари эшитилди.

— Ортиқ бу ерда қололмайман. Кетдим.— Харан-бобу шундай деди-да тез қадам ташлаб уйдан чиқиб кетди. Шу ондаёқ қизиқ устида қилган ишидан пушаймон бўлди, лекин қайтиб киришнинг асло иложи қолмаганди.

Шучорита уялганидан қип-қизариб ерга қараб ўтирарди, бирон гап бошламоқчи бўлиб ҳаракат қилгани билан ҳеч гап тополмасди. Шунда Гора биринчи мартаба унга тикилиб қаради. Бу ўқимишли қизда, Гора ўйлаган, ўзига бино қўйиш, мағрурлик қани? Бу гўзал қизда на ғуруру, на кибирдан асар ҳам тополмади. Унинг чеҳрасида чиндан ҳам ақл-фаросат мавж уриб турарди, лекин уялганидан юз-кўзлари бирам чиройли, бирам нозиклашиб кетганди-ки! Ўзи мунча ҳам кўҳлик қиз! Қошлари устига жойлашган пешонаси худди куз осмони сингари топ-тоза, силлиқ, лаблари жим қолган, лекин унда сўзлар шабадада титраб турувчи гунчага ўхшаб қотиб қолгандай. Гора ҳозирги замон аёлларининг кийимига илгари ҳеч кўз ташламас эди, ўзи янги модаларни билмаса ҳам уларни ёмонлаб юрарди. Бугун бўлса Шучоританинг янгича кийиб

олган сорийси унга ёқди. Қиз бир қўлини стол устига қўйиб ўтирарди. Блазкаснинг бурма, калта енгидан кўриниб турган бу қўл унга нозик қалбини акс этгандек туюлди.

Чироқдан тушган майин нур қизнинг юзини ёритиб турарди. Мана шу чироқ нурлари, деворлардаги суратлар, сокин оқшом қоронғисига чўмган шу уй букун Горага қандайдир ғайри табиий бир манзарадай кўринди. Ҳаммасини бир-биридан ажралмас яхлит нарсадай сездим. Бир лаҳза назарида бу уй моҳир хотинлар қўли билан безатилган оддий уйдан тамомила бошқача тусга кирди.

У теварак-атрофидаги ҳаётни ҳис қилди, юраги ҳузур қилиб уриб кетганини сездим, тушунса, илгари хаёлига ҳам келмайдиган нарсаларнинг чуқур маъноси бор экан. Ўзини ҳеч вақт бундай ҳис қилмаган эдим.

Гора қизга тикилиб қараб қолди. Майин сочларидан тортиб ерга тегиб турган сорийсининг учигача, қизнинг бутун вужуди унга алоҳида янги бир ҳақиқат тимсолидай бўлиб кўринди. Қизнинг бутун борлиги, ҳар бир заррачаси Горанинг назарини ўзига тортди.

Харан чиқиб кетгандан кейин бирмунчагача ҳаммалари хижолат тортиб жим қолишди. Гап бошлаган Биной бўлди.

— Ўтган сафар нима ҳақида гаплашганимиз ёдингиздами?— деб Шучоритага мурожаат қилди у.— Сизга, илгари, бошқалар қатори мен ҳам мамлакатимизга, жамиятимизга, ўзимизга ҳеч қандай умид қилиб бўлмайди, бизга ҳеч қачон ақл кирмайди, инглизлар бизга ҳамма вақт васийлик қила берадилар, аҳвол ҳозир қандай бўлса шундайлигича қолаверади, инглизлар ҳукмронлигига қарши, жамиятимизга жуда ўрнашиб қолган жаҳолату нодонликка қарши кураш олиб боришга ҳеч қандай имкон йўқ, деган эдим. Ватандошларимизнинг кўпчилиги ҳозир ҳам шундай ўйлайди. Бундай фикрлар кишини ё худбин, ёки ҳамма нарсага бепарволик билан қарайдиган қилиб қўяди. Шу сабабдан ҳам ўртача синфга мансуб бўлган кишиларнинг хизматдан бошқа ғами

йўқ, бойларнинг бўлса бутун фикри ёди ҳукуматдан бирон мукофот олиш бўлиб қолган. Бизнинг ҳаёт йўлимиз жуда қисқа, бир оз юрганимиздан кейин... тўхтаймизу, ундан нари борадиган жойимиз йўқ. Узоқроқни мўлжаллаб иш қилиш хаёлимизга ҳам келмайди, шундай бўлгандан кейин йўлга отланишнинг ҳам нима кераги бор? Илгари, мен хизмат қиламан, деб ўйлаб, Горанинг отасидан ибрат олган эдим, Гора бўлса менга: «Йўқ, сен ҳеч қачон ҳукуматга хизмат қилмайсан» дейди.

Гора Шучоританинг юзида ҳайрат аломатини кўриб:

— Сиз яна мени, ҳукуматдан жаҳли чиққанидан шундай деган бўлса керак, деб ўйламанг,— деб гапга аралашди.— Ҳукумат хизматидагилар ҳокимиятни ўз кучлари деб биладилар-да, кеккайиб шу ҳокимиятга мағрур бўлиб, халқдан ажралиб қоладилар. Орадан қанча кўп вақт ўтса, бу ажралиш тобора чуқурлашиб, кенгайиб боради. Бир қариндошим бор, ўзи судья ёрдамчиси эди, ҳозир хизматдан бўшаган. Бир кун судда ишлаб турган вақтларида, округ судьяси, бир англиз ундан: «Бобу, нега сен шунча одамни оқлаяпсан?» деб сўраган экан, «Бунинг сабаби бор, соҳиб,— деб жавоб берибди қариндошим.— Сиз суд қилаётган одамларни ит қатори санайсиз, мен бўлсам ўз оға-иниларимни суд қиламан» дебди. Нимасини айтасиз, у замонларда шундай дейишдан тап тортмайдиган кишилар ҳам бор эди, уларнинг гапига қулоқ солиб турадиган англизлар ҳам оз эмас эди. Ҳозирги кунларга яқинлашиб келган сари одамларнинг бўйнидаги қуллик сиртмоғи тобора қаттифроқ тортилмоқда, ҳозирги бангол-судья ҳам ўз халқини ит ўрнида кўрадиган бўлиб қолди. Мансабдорлик зинасидан юқорига кўтарила борган сари инсонлик зинасидан шунча пастга тушиб бораётганига ақли ҳам етмайди. Унинг суянган тоғи — бегоналар, келгиндилар, у ўз халқига нафрат кўзи билан қарайди, шу сабабдан ҳам уларга ноинсофлик қилади. Бу билан бизнинг бахтимиз очиларканми!»

Гора шундай деб мушти билан столга шундоғ урдик, унинг устида турган чироқ лоп этиб кетди.

— Гора, бу стол ҳукумат эмас,— деб кулиб қўйди Биной.— Чироқ эса Пореш-бобуники.

Йигитча хохолаб кулган эди, унинг кулгуси бутун уйни тутиб кетди. Шучорита ҳайрон қолди, шу билан бирга ҳазил гапга шунчалик кулганини кўриб хурсанд ҳам бўлди, У илгари ўзларини буюк мақсадларга бағишлаган одамлар ҳам шундай астойдил куладилар деб билмас эди.

Гора шу кунни жуда кўп гапирди, гарчи Шучорита унинг гапларига жим қулоқ солиб ўтирган бўлса ҳам, кўзлари билан унинг гапларини маъқуллаб ўтирганини кўриб, Горанинг кўнгли ҳушланаверди.

— Биласизми, шуни эсда тутиш зарурки,— деб ниҳоят Шучоританинг ўзига мурожаат қилди у.— Модомики инглизлар кучли экан, биз ўшаларга ўхшасак, шу тақдирдагина кучли бўламиз, деб ўйлайдиганлар жуда катта хато қиладилар. Бизнинг бундай ўхшашлигимиз мумкин эмас; шунга қарамасдан биз бошқаларга тақлид қиламиз деб бор кучимиз билан уринсак, бориб-бориб биздан инглиз ҳам чиқмайди, ўз қиёфамизни ҳам йўқотиб қўямиз. Ҳиндистон — алоҳида бир мамлакат, унинг ўз кучлари, ўз ҳақиқати бор, у ўзига хос қиёфаларини ривожлантиргандагина қўли баланд келиб, ўзини ҳимоя қила олади. Агар биз, инглизларнинг тарихини ўрганган бўлсак-да, шунга ақлимиз етмаган бўлса, демак ҳаммасини нотўғри ўқиган эканмиз. Илтимос қиламан сиздан, Ҳиндистонга келинг-да, унинг ҳамма яхши, ёмон томонларини ўз кўзингиз билан кўринг, нуқсон топсангиз, уларни ўз кучингиз билан тузатинг. Ўз мамлакатингизга назар ташланг, уни фаҳмлаб билиб олинг, ватанингиз тақдири тўғрисида ўйланг, ундан юз ўгирманг, у билан бир тан-бир жон бўлиб қўшилишиб кетинг. Агар сиз Ҳиндистонни хуш кўрмасангиз, ёшлик чоғингиздан тортиб христианлик ғоялари мияннгизга сингиб кетганидан, унга бир чеккадан туриб кўз ташлайдиган бўлсангиз, Ҳиндистоннинг нималигини тушунолмайсиз. Бу ҳолда сиз, унинг дардига дард қўшасизки, лекин дардини енгиллата олмайсиз.

Гора, «илтимос, қиламан» деди, лекин унинг сўзларида шундай куч бор эдики, бу куч суҳбатдошининг розилигига муҳтож эмас эди. Шучорита бошини қуйи солиб тинглаб ўтирди. Ёш йигитнинг унга қарата айтган жўшқин сўзлари уни ҳаяжонга солиб қўйди-ю, лекин у ҳеч қандай ҳаяжонга тушмагандай, уни сезмагандай ўтирарди. Шучорита «Ҳиндистон» деган тушунчанинг бундай чуқур кўҳна бир маъноси борлигини ҳеч ўйламаган эди, фақат бугун Горанинг гапларини эшитиб бу маънони, бу маъно мамлакатнинг узоқ ўтмишини ва ундан ҳам узоқ келажагини ўз ичига олишини тушунишдан кўра кўпроқ ҳис қилди. Бир лаҳза Шучорита бу ипларни аниқ кўргандай бўлди, уларнинг турли-туманлигини тушунди, қандайдир буюк бир нарса билан боғлиқ эканлигини ҳис қилди. Шу билан ўзи ва ватандошларининг жуда ҳам тор доира ичида ўралашиб ҳаёт кечираётгани, ҳар бир Ҳиндистон кишисининг ҳаёти ва шу ҳаётни лиқ тўлдириб турган буюк маънони ҳали англаб олмаганлиги равшан бўлди. Тўсатдан кўзи очилиб, шакшубҳалардан асар ҳам қолмади.

— Мен ҳеч қачон мамлакатимиз ҳақида бундай чуқур ва тўғри мулоҳаза юритмаган эдим,— деди оддийгина қилиб Шучорита.— Лекин сиздан бир нарсани сўрамоқчиман: диннинг мамлакатга нима алоқаси бор? Дин ўтмишга мансуб нарса эмасми?

Шучоританинг майин овози Горага худди куйдек туюлди. Лекин қизнинг ажойиб кўзларида йигитнинг уқиган саволи унинг бу овозини яна ҳам жозибали қилди.

— Мамлакатнинг ўтмиши ундан бирмунча баланд туради ва у мамлакатнинг ўзида намоён бўлади. Парвардигори олам ўзининг бениҳоя моҳиятини фақат шу тахлитда ифодалаши мумкин. Дунёда фақат битта ҳақиқат бор, яъни битта дин бор, бу дин бирдан-бир тўғри бир шаклда намоён бўлади, ҳақиқат фақат шу дейдиганлар ҳақиқатнинг бениҳоялигини билишга қодир эмас. Ягона бениҳоя ўзининг кўплик бениҳояда намоён қилиб кўрсатади, бинобарин, биз мана шу абадий жилвани ҳамма ерда кўришимиз

мумкин. Шу сабабдан турли-туман диний таълимотлар туфайлигина илоҳиётнинг турли томонларини билиб олишимиз мумкин. Хўп деяверинг, қуёшни Ҳиндистоннинг очиқ деразасидан ҳам кўриш мумкин, бунинг учун денгиздан ўтиб христианлар черкови деразаси ёнига боришнинг кераги йўқ!

— Сиз Ҳиндистон дини парвардигори оламга махсус йўл билан етишимизга ёрдам беради, демоқчи бўласизми? Бу йўлнинг хусусияти нима?

— Шундан иборатки, Бараҳмага биноан, ҳинд дини худойи таоло — якка-ю ягона, лекин у турли-туман тусда: сув, ҳаво, ўт, жон, ақл, муҳаббат... қиёфаларида намоён бўлади. Биз унинг қиёфаларини ҳар қанча кўп билсак ҳам, ҳаммасининг ҳисобига ета olmayмиз. Бунинг устида бош қотириб юрган олимларнинг сон-саногии йўқ. Ғоят мураккаб илоҳ шу билан бирга шу қадар содда, унинг аломатлари ҳаддан зиёд, лекин шу билан бирга биронта ҳам аломати йўқ. Ўзи бирон шаклга эга бўлмагани ҳолда жуда кўп шаклга киради. Бошқа мамлакатларда одамлар худоларни бир қадар чекланган, муайян бир шаклда тасаввур қилалдилар. Баъзан бизнинг мамлакатимизда ҳам шундай бўлади, лекин Ҳиндистондаги диндорларнинг кўпчилиги бу муайянликни бирдан-бир, қатъий муайянлик деб ҳисоблашмайди, худо биз билган муайян бир нарсадан жуда ҳам устун туришини улардан биронтаси ҳам инкор қилмайди.

— Ўқиган кишилар-ку инкор қилишмас, лекин ўқимаган кишилар-чи?— деб сўради Шучорита:

— Барча мамлакатларда ҳам ўқимаган кишилар ҳақиқатни бузиб кўрсатадилар, деб гапириб ўтдим-ку!

— Бизда бундай сохтагарлик бошқа давлатдагилардан ҳам ўтиб кетгани йўқми?

— Шундай бўлиши мумкин, лекин бунинг сабаби шуки, Ҳиндистон динни ҳам бутунлай икир-чикирларигача билиб олгиси келади, унинг ички кучи-ю ташқи пардасини, яъни диннинг қон-жонини билиб олгиси келади. Диннинг моҳиятини тан олмайдиган киши унинг жузъий бир томонини тан олади, холос, аммо ўзи нодон бўлганидан уни ҳам бузиб кўрсатади. Лекин

бир нарса борки, гўзаллик ва хунукликда ҳам, бутунлик ва жузъийда ҳам, илоҳлар билан қўшилиб кетишда ҳам, уларни мушоҳада қилишда ҳам ҳақиқатдир. Ҳиндистон мана шу нарсанинг ҳамма кўринишларини: ўзидаги кўринишларини ҳам, ўздан ташқаридаги кўринишларини ҳам билиб олиш учун зўр бериб уринмоқда. Шундай бўлгандан кейин, қандай қилиб мана шу хилма-хилликларнинг ҳаммасини инкор қилиб, ўн саккизинчи аср Европасидаги атеизм ва теизмларнинг жонсиз, тор, қуруқ омухтасини ҳақиқий дин деб тан оламиз? Ажабо, биз шунақа аҳмоқ одамлармизми? Мени бу одам инглизчани билгани билан ҳеч қандай илм ололмабди, деб ўйласангиз керак. Сизнинг бундай деб ўйлашингизга сабаб шуки, ёшлик чоғингиздан миянгишга бошқа фикрларни қуйиб келишган. Борди-ю бирон вақт ҳақиқий Ҳиндистонга иззат-ҳурмат ҳис қилиб, бирдан унга чинакам хизмат қилмоқчи бўлиб қолсангиз, ватанингизда намоён бўлаётган воқиаларнинг, мингларча тўсиқ ва сохтагарчиликларига қарамасдан намоён бўлаётган воқиаларнинг моҳиятини англаб ололсангиз, у ҳолда... у вақтда... сизга нима деб тушунтиришимни ҳам билмай қолдим... у ҳолда сизнинг Ҳиндистон тўғрисидаги тушунчангиз куч ҳосил қилади, ана ўшанда сиз озодлик нималигини ҳам билиб оласиз.

Шучорита хаёл суриб ўтирар, Гора сўзида давом этарди:

— Мени мутаассиб деб билманг, айниқса илтимосим шуки, гапларимни яқинда эътиқодли ҳинду бўлиб қолганларнинг сўзи деб қабул қилманг. Ҳиндистоннинг турли-туман қиёфада намоён бўлиши, саъий ҳаракатларнинг турли-туманлигида чуқур, буюк бирлик борлигини кўрдим-да, бирликни тушуниб жуда ҳам хурсанд бўлганимдан ақлдан озишимга сал қолди. Ҳаяжон ичида қолганимда ҳамма шубҳаларимни улоқтириб ташлайман, ватандошларимдан энг нодонлари ҳузурига боришдан ҳам, улар билан бир қатор туришдан ҳам, улар билан қўшилишиб кетишдан ҳам қўрқмайман. Мамлакатимиздаги кишиларнинг бир қисми бу бирликни тушунса, бир қисми тушунмайди, лекин бу менга фарқсиз. Мен Ҳиндистондаги барча

халқ билан биргаман, у таг-туги билан меники. Ҳиндистондаги руҳи-азалнинг доимий сирли зуҳури худди шу халқ орасида намоён бўляпти, бунга заррача ҳам шубҳам йўқ.

Горанинг гулдурарган товуши уйни ларзага келтирарди.

Шучорита Горанинг гапларини унчалик тушунгани йўқку-я, лекин киши эшитган гапининг мағзини чақиб кўришга ҳатто беихтиёр интилганида ҳам, шу интилиши ҳамisha жуда кучли бўлади. Ҳозир у ақлини югиртириб қараса, ҳақиқий ҳаёт тўрт девор ичида ёки бир тўда кишилар орасида эмас экан, лекин янги ҳис-туйғуси ҳали юрагини ғаш қилиб турар, ўзи ҳам равшан эмас эди.

Худди шу пайтда зинапояда тез-тез қадам товуши билан қаттиқ кулги эшитилди. Пореш-бобу Бародашундори билан қизларини олиб келган эди. Уларнинг келишига қизиқ гап топиб қўйган Шотишдан кулишди.

Лабонне, Лолита ва Шотиш уйга кириб Горани кўришди-ю, нима қилишларини билмай тўхтаб қолишди. Лабонне орқасига қайрилиб чиқиб кетди. Шотиш югуриб келиб Бинойнинг қулоғига нималарнидир шивирлади. Лолита бўлса стулини Шучоританинг стулидан нарироққа суриб, унинг орқасига яширинди.

Пореш-бобу кириб келди.

— Мен ушланиб қолдим. Пану-бобу кетиб ҳам қолибди шекилли.

Шучорита ҳеч нима деб жавоб бермади.

— Ҳа, қолишининг ҳам иложи бўлмади,— деди Биной.

— Энди биз ҳам кетсак бўлар,— Гора шундай деди-да креслодан туриб Пореш-бобуга қуюқ таъзим қилди.

— Бугун сизлар билан гаплаша олмадим. Фурсат топиб келинглар,— деди Пореш Горага мурожаат қилиб.

Гора билан Биной эшикка қараб йўл олишган эди, шу пайт Бародашундори кириб келди. Йигитлар у билан сўрашишди.

— Ие, кетяпсизларми?

— Ҳа,— деб жавоб берди Гора.

— Лекин Биной-бобу сиз қолмасангиз бўлмайди,— деб унга мурожаат қилди Бародашундори.— Сиз билан гаплашадиган гапим бор.

Шотиш суюнганидан сакраб-сакраб, Бинойнинг қўлидан ушлади.

— Ҳа, ойи, Биной-бобуни олиб қолинг, бугун мен билан ётиб қоламан, деб ваъда қилганлар.

Биной нима дейишини билмай турганини кўриб, Бародашундори Горага деди:

— Биной-бобуни олиб кетмоқчимисиз? Унда ишингиз борми?

— Йўқ, йўқ, Биной, сен қола қол, мен кетдим.

Гора шундай деди-ю, илдам юриб уйдан чиқди.

Бародашундори Гора билан гаплашиб турганида Бинойнинг Лолитага қарамасдан иложи бўлмади. Қиз юзини ўгириб, кулгидан ўзини тийиб турган эди. Гарчи Биной қизнинг бу илжайиб туришига жаҳли чиқмаса ҳам, ўзи алланучук бўлиб кетди. Биной қайтиб бориб стулга ўтирганидан кейин Лолита:

— Биной-бобу, қочиб кета қолганингизда тузукроқ бўлармиди,— деди.

— Нега?

— Энди оймнинг қўлига тушдингиз. Судьяникида бўладиган томошага бир одам камлик қилиб турибди, ойм шунга сизни таклиф қилмоқчи.

— Йўғ-э?!— деб ташвишланиб қолди Биной.— Қўлимдан келмайди-ку!

— Мен ҳам шундай дедим,— деб кулиб қўйди Лолита.— Дўстингиз томошада қатнашишингизга ҳеч рухсат бермас.

Биной бу кинояни ҳам ичига ютди.

— Бунга дўстимнинг дахли йўқ. Олти умримнинг биронтасида ҳам саҳнага чиқиб ўйнаган бўлмасам, энди қандай қилиб ўйнайман?

— Бизларни ўйнаган деб ўйлайсизми?

Эшикка чиқиб кетган Бародашундори қайтиб кирди.

— Ойи,— деб унга мурожаат қилди Лолита,— бекорга Биной-бобуни таклиф қилиб юрибсиз. Аввал унинг дўстидан ижозат олиш керак эди-да, ундан кейин...

— Бунга дўстимнинг нима дахли бор экан?— деб унинг сўзини қатъий бўлиб қўйди Биной. Саҳнага чиқмаслигимнинг сабаби шуки, қўлимдан келмайди.

— Э, бундан хотирингиз жам бўлсин,— деб тасалли берди Бародашундори,— ўзимиз ўргатамиз. Томошада кичкина қизчалар ҳам қатнашади-ку, сизнинг қўлингиздан келмас эканми!..

Рад қилгани Бинойнинг иложи қолмаган эди.

ИГИРМА БИРИНЧИ БОБ

Гора Порешларникидан одатдагидек тез ва шиддат билан қадам ташлаб чиқмасдан, секин чиқди-да, паришонҳол бўлиб уйига бориш ўрнига қарши томонга йўл олди. Шаҳарни айлана-айлана, бир вақт қараса Ганг дарёсининг бўйига бориб қолибди. У замонларда очкўз савдогарларнинг қўли ҳали бу ерларга етмаган, шу сабабдан темир йўл ҳали дарё ёқаларининг расвосини чиқармаган, дарё устига ҳали кўприк панжаралари осилмаган эди, тутун нафаси ҳали шаҳар осмонини булғаманган эди. Дарё тўлқинлари узоқ ва хилват Ҳималой тоғларидан Калькуттадаги чанг тўс-тўполонига сокинлик келтириб турарди.

Табиат Горани ҳали шу чоққача ўзига мафтун қилолмаган эди. У ўз фикрлари билан бўлиб теварак-атрофидаги нарсаларни— ер, сув, осмон яъни бевосита унинг иш доирасидан четда турган нарсаларни ҳис қилмаган эди.

Лекин бугун юзлаб юлдузлар ярақлаб турган бу баланд зимзиё осмон жамоли йигитнинг қалбига бориб тегди, у қимир этмай турган дарёни кўрди, пристанларга боғлаб қўйилган қайиқларга кўзи тушди, улардан баъзиларида чироқ ёқиғлик турганини пайқади; дарёнинг ул юзидаги қоп-қора тун чодирига ўралиб олган дарахтларни, кўзи уйқуга бормай бамисоли тун номусидай бу нарсаларнинг ҳаммаси устида бир текисда жим ёниб бир текисда нур таратаётган Муштарийни кўрди.

Букун улуғвор табиат сокинлиги Горанинг вужудини қамраб олди. Унинг назарида тун юрак уришига ҳамоҳанг бўлиб нафас слаётгандай эди. Шу дамгача

табиат сабр-тоқат қилиб кутиб турган эди; йигитнинг қалб эшиги очилиши билан табиат дарҳол бу мустақкам қўрғонни забт этди. Илгари Гора фақат иш завқи билан, ўз фикрлари-ю ишлари билан банд бўларди, холос. Лекин бугун унга бир нарса бўлиб қолди, у бирданига табиатни тан олиб назарида қоп-қора дарёдаги чуқур сувлар ҳам, қоп-қора либосга бурканиб олган дарё ёқалари ҳам, дунё тепасида ёйилиб ётган қоп-қоронғи осмон ҳам — бари унга салом йўллаётгандай бўлди.

Бир савдо ширкати ҳовлисида анқиб турган қандайдир нотаниш гулларнинг хушбўй ҳиди йигитнинг ҳаяжонга келган қалбини эркалатиб ором бахш этарди. Дарё тинимни билмайдиган бу жойлардан қаёққадир, йироқ-йироқларга чорлаб турарди. У йироқ юртларда, сокин сувлар устида дарахтларнинг боши бир-бирига қовушиб, ажойиб гуллар чамандек очилиб туради, муздек соя-салқин жойлар бор; у ерларда мусаффо кўм-кўк осмон остида кунлар худди чарақлаб очилиб турган шаҳло кўзларга ўхшайди, тунлар эса — уялиб қуйи солинган киприklarнинг соясидай. Гора илгари ҳеч сезмаган қандайдир ширин ҳиссиёт гирдобига тушгандай бўлди, қалбида ҳам шодлик, ҳам қайғу-алам ҳислари бараварига ўртаниб кетди. Гора дарё лабида куз кечаси бутун олам устига нур чодирини ташлаган муъжизани кўриб хаёлот дунёсига фарқ бўлиб кетди. Шаҳарнинг ғовур-ғувурини зўрба-зўр эшитар, ғира-шира юлдуз ёғдуларини зўрға ҳис қиларди. Шу дамгача Гора бу буюк маликани тан олмасдан келган эди, унга ҳеч эгилиб таъзим қилмаганди, мана энди малика ўзининг сеҳрли тузоқларига илинтириб, ундан ўч олмоқда, уни ер, сув, осмон билан боғлаб ташлади. Гора саросимага тушиб, кимсасиз ҳувиллаб қолган пристань зинапоясига ўтирди. У, менга нима бўлиб қолди, нима гап ўзи, аҳд қилиб мўлжаллаб қўйган ҳаётимда бу янги ҳиссиётларнинг ўрни қандай, деб ўз-ўзига қайта-қайта савол берди. Балки бу ҳиссиёт унга зид нарсадир? Эҳтимол, у билан курашиб, бу курашда ундан ғолиб келиш лозимдир? Гора қўлини қаттиқ сиқиб мушт қилди-ю, лекин худди шу дамда катта-катта, меҳрибон, шаҳло

кўзларнинг мулойим қарашлари ёдига тушди. Назарида таърифга сўз ожиз бўлган ажойиб бармоқлар тегиб бадани жимиралиб кетгандай бўлди. Гора сесканиб кетди; қоп-қоронғида ўтирган жойида кўзига кўринган соҳибжамол ҳамма шубҳа ва қатиятсизликларини тарқатиб юборди, бутун вужуди билан янги ҳиссиётга берилиб кетди, ҳатто шу ҳиссиётдан ажраб қолишидан кўрқиб, зинадан тургиси ҳам келмай қолди.

Гора кечаси алламаҳалда уйига қайтиб келганда, Анондомойи ундан:

— Нега мунча кеч қолдинг? Овқатинг совуб қолди-ку,— деб сўради.

— Ойижон, нима бўлганини ўзим ҳам билмайман. Бутун оқшомни дарё лабида ўтказдим.

— Биной билан бирга бўлса керак?

— Йўқ, бир ўзим.

Анондомойи ичида ҳайрон қолди. Гора бирон бир сабабсиз хаёлга берилмас, айниқса Ганг лабида ўтирмас эди. Хаёл суриб ўтириш одати йўқ эди. Овқат вақтида Анондомойи ўғлининг паришон ҳоллигини кўриб, Горанинг ниманидир ўйлаб жуда қаттиқ хаёлга чўмганини тушунди.

— Бугун Бинойникига боргандирсан?— деб эҳтиётлик билан сўради онаси.

— Йўқ, бугун икковимиз Пореш-бобуникига борган эдик.

Анондомойи ўйланиб қолиб, кейин яна сўради:

— Ҳаммалари билан танишдингми?

— Ҳа, ҳаммалари билан.

— Хотинлар эркаклардан қочишмас эканми?

— Ҳа, уларни ҳеч ким бундан қайтармас экан.

Бошқа пайтда Горанинг гапида заҳархандалик сезилмасдан иложи бўлмасди, лекин бугун ундай бўлмади, буни кўриб Анондомойи яна ўйланиб қолди.

Гора эртаси кун эрталаб уйқудан туриб, ҳар кунгидай турган заҳоти ювинмади, дарҳол кундалик ишлари билан ҳам машғул бўлмасдан, кун чиқар томондаги эшикни очди-да, шу ерда туриб қолди. Уларнинг уйи қад кўтарган тор кўча катта кўча билан қўшилиб кетарди. Шу кўча муюлишида мактаб бўлиб, унинг

ёнида кекса жаом дарахти¹ бор эди. Шу топда дарахт учини юпқа оппоқ туман қоплаган, эрталабки осмон шафағи шу тумандан ғира-шира ўтиб турарди. Гора кун чиқишини томоша қилиб турди. Туман тарқалиб кетди-ю, дарахт новдалари орасидан қалин, заррин қуёш нурлари сочилиб чиқди. Кўча-кўй уйқудан бош кўтариб, ҳамма ёқни ола-ғовур, гап-сўз, шов-шув босиб кетди.

Тор кўчанинг бошида Горанинг уйига келишаётган Обинаш билан яна бир неча студент кўринди. Гора бир сесканиб танг ҳолатидан чиқди, хаёлга берилиб кетгани учун ўзидан-ўзи койинди.

«Ҳаммаси беҳуда, киши деган бунчалик ўзини йўқо-тиб қўймайди»,— деб ўзига ўзи гапириб қўйди-да, шошиб уйдан чиқди.

Илгарилари Гора ҳамма вақт ўртоқлари келмасдан анча илгари уйқудан тургувчи эди. Бу арзимаган нарса ҳам унинг иззат-нафсига жуда қаттиқ тегди, шу билан бундан буён Порешнинг уйига бормаслик, Биной билан бир неча кун кўришмаслик ва бу хусусда гап очмасликка қарор қилди.

Бугун Гора ўз гуруҳининг бир неча аъзолари билан зиёратга жўнаши лозим эди, улар Ганг дарёси бўйлаб борадиган катта йўлдан пиёда боришмоқчи, ёнларига пул олмай фақат йўл-йўлакай бўладиган меҳмондўстликка кўз тикишган эди.

Шу ғалати қарор Горанинг эсига тушиб, жуда ғайрати тошиб кетди. Қўл-оёқларини боғламоқчи бўлган занжирларни узиб ташлаб, очиқ йўлга чиқишидан жуда хурсанд бўлди. Йўлга чиқишга қарор берганининг ўзиёқ қалбини илинтирган тузоқни чил-парчин қилади, деб ўйлади. Гора каникулга чиққан мактаб боласидай уйдан югуриб чиқиб, мени қамраб олган бу ҳис-туйғуларнинг ҳаммаси бўлмағур ёлғон нарса, ҳақиқат фақат ишда, деб такрор-такрор хаёлидан кечириб қўйди. Худди шу пайтда Кришнодаял саловат айтиб уйга келаётган эди. Унинг елкасида худоларнинг номлари ёзила бериб бўш жойи қолмаган

¹ Жаом ёки Жаомбулан — Ҳиндистонда кўп ўсадиган мева дарахти.

чадор, қўлларида эса муқаддас Ганг дарё суви солинган қувача — у чўмилиб келаётган эди. Горанинг у билан тўқнашиб кетишига сал қолган эди, у уялиб, проном¹ қилди-да хоки пойини кўзига суртмоқчи бўлди. Кришнодоял шошилиб:

— Яхши, яхши,— деди-да саросимада, ўзини дарҳол Горадан четга олди, чунки ибодат қилмасдан олдин унга бирон ери тегиб кетгудек бўлса таҳорати бузиларди.

Отасининг хижолат бўлгани шундан эканини Гора тушунмади. У, отам мутаасиб одам бўлганидан ҳеч ким, ҳеч вақт менга тегмасин, деб ташвиш қияпти, деган хаёлга борди. Отаси ҳатто Анондомойини ҳам диндан қайтган деб, ундан ўзини четга олиб юрарди. Моҳим иш билан банд бўлгани сабабли отаси билан аҳён-аҳёнда учрашиб қоларди. Отаси уй ичисидан Моҳимнинг қизи Шошимукхани ёнига йўлатарди, холос, унга санскрит тилида ёзилган асарларни ўқиб берар, худоларга қандай тоат-ибодат қилишни ўргатарди.

Гора Кришнодоялнинг саросимага тушиш сабабини у анча нарига боргандан кейингина тушуниб олди-да, ичида отасидан кулиб қўйди. Шундай қилиб Гора билан Кришнодоял ўртасидаги ҳамма алоқа узилди, диндан қайтган онасини отаси, муқаддас қонунларни ҳурмат қилмайсан, деб ҳар қанча ёмонотлиқ қилса ҳам, Гора онасини жонидан азиз билиб жуда ҳурмат қиларди.

Нонуштадан кейин Гора икки-уч сидирга кўйлақ-иштон тугиб олиб инглиз туристлари сингари орқасига боғлади-да, онасининг олдига кирди.

— Ойи, мен бир неча кунга кетаман.

— Қаёққа, ўғлим!

— Буни сизга айтмайман.

— Нима, бирон ишинг чиқиб қолдими?

— Биз одатда иш деб атайдиган ишлардан эмас.

Шу йўлга чиқишимнинг ўзи ҳам иш.

¹ Проном — иззат ва ҳурматни ифодаловчи салом. Проном қилувчи киши икки кафтини жуфт қилиб юзига тегизади.

Анондомойининг жим турганини кўриб, қўшиб қўйди:

— Жон, ойи, сўрамай қўя қолинг. Мени биласиз-ку, тагин дарвиш бўлиб ўтирмасин деб ташвишланмай қўя қолинг. Ахир, ойижонимни кўрмасам, узоққа чидолмаслигимни биласиз-ку.

Гора онасини яхши кўришини ҳеч маҳал бундай очиқ айтмаган эди, шу сабабдан уялиб кетди. Ўзини бахтиёр ҳис қилган Анондомойи ўғлини хижолатдан қутқариш ниятида:

— Албатта, Биной ҳам сенга ҳамроҳ бўлса керак?— деб сўради.

— Йўқ, ойи, Биной бизга ҳамроҳ бўлмайди. Сиз, агар Биной бормаса, Горанинг ҳолидан ким хабар олиб туради, деб қўрқяпсизми? Агар Бинойни паногоҳим деб билсангиз — янглишасиз. Бир ўзим кетиб, соғ-саломат қайтиб келаман-да, ташвиш тортишингиз ноўринлигини исбот қиламан.

— Менга хат ёзиб турасанми?

— Хат келмаса, ҳамма иш жойида экан, деб биллинг, хат олган тақдирингизда қувонинг. Лекин хавотир олманг, Горангизни ҳеч ким олиб қочиб кетмайди. Бирон гавҳар эмасманки, кимсанинг менга суқи кирса. Тўрвамга бирон киши кўз олайтириб қолса, қўлига тутқизиб ўзим кетавераман, тўрвамга ёпишиб олмайман,— энди кўнглингиз жойига тушдими?

Гора Анондомойининг хоки-пойини кўзига суртди. Анондомойи ўғлининг бошига қўлини қўйиб, сўнгра ўз бармоқларини ўпди, ўғлидан ўпкалаб бирон оғиз ҳам гап айтмади. Анондомойининг ўз тинчлигини кўзлаб бировга дакки бериш одати йўқ эди. Анондомойи кўп қийинчиликларни бошидан кечирган, дунёнинг баланд-пастини билган хотин эди. Шунинг учун ҳам Горага оқ йўл тиларкан, ҳеч нимадан хавотир олмади. Ўғлининг бошига бирон мушкул иш тушишидан қўрқмас эди-я, лекин кечадан буён ўғлимнинг кўнглига нимадир оралаб қолди, деб ўйлаб юарди. Горанинг бугун йўлга отланиб қолгани уни бадтарроқ хаёл гирдобига ташлаб қўйди.

Гора елкасига тугунини осиб уйдан энди чиққан

эдики, остонадаёқ Бинойга дуч келди. Йигитнинг қўлида икки дона қизил гул бор эди.

— Биной,— деб кулиб қўйди Гора,— сен билан учрашганим яхшиликками, ёмонликками, бу гал синаб кўраман.

— Нима, бирор жойга кетяпсанми?

— Ҳа.

— Қаёққа?

— Акс садо айтади «қаёққалигини».

— Тузукроқ жавоб тополмадингми?

— Йўқ. Ойимнинг ёнига кир, ҳаммасини ойимдан эшитасан. Мен кетдим.

У шундай деди-ю, тез қадам ташлаб кетди. Биной ичкарига кирди-ла Анондомойига салом бериб, қўлидаги гулларини унинг тиззасига қўйди.

Анондомойи гулларни қўлига олиб:

— Бу гулларни қаёқдан олдинг?— деб сўради.

— Қўлимга биронта яхши нарса тушса фотиҳасини олай деб дарров ойимга кўтариб келаман,— деб қўя қолди Биной, Анондомойининг саволига жавоб бермасдан. Каравотга ўтираркан:

— Ойи, бугун паришон кўринасиз,— деб қўйди.

— Нега бундай деяпсан?

— Менга пон тутишни ҳам унутиб қўйдингиз.

Анондомойи сал хижолат тортиб, унга пон тутди

Улар кун бўйи гаплашиб ўтиришди. Биной, Горанинг қаёққа, нимага кетганини билолмаганини айтди.

— Кеча икковинглар Пореш-бобуникига борган экансизлар-да?— деб сўради Анондомойи.

Биной Пореш-бобуникада бўлган гап-сўзларни айтиб берди. Анондомойи унинг гапларига диққат билан қулоқ солиб ўтирди.

Ниҳоят, Биной уйига кетмоқчи бўлиб:

— Ойи, гулларим табаррук бўлди, энди ўзимга қайтариб бера қолинг,— деди.

Анондомойи жилмайиб туриб, гулларни унинг қўлига тутқазди.

— Бу гулларни мунча азиз қилмаса, албатта гап гулларнинг чиройида эмас, деб ўйлади Анондомойи,— бунда бошқа сир бор.

Биной кетганидан кейин Анондомойи хаёл дарёсига фарқ бўлди. Фикран у тангрига ёлбориб, Горани бало-қазолардан асрагин, илоҳим, Биной билан бундан ҳам иноқ бўлишсин,— деб илтижо қилди.

ПИГИРМА ИККИНЧИ БОБ

Бу гулларнинг ўз тарихи бор эди.

Кечқурун, Гора Пореш-бобунинг уйидан чиқиб кетгандан кейин, Биной томошада қатнашишга розилик бериб ўз бошига машаққат орттирган эди. Гап шундаки, томошага Лолита унча қизиқмаса ҳам, бу машмашаларнинг ҳаммасини хуш кўрмаса ҳам, ишқилиб, Бинойни судьянинг уйда бўладиган томошага қатнаштириш пайдан бўлиб қолди. Лолитанинг жуда қизиқ бир иш қилгиси келиб қолди. Бинойга Горанинг эътиқодларига зид ишлар қилдирмоқчи бўлди. Биной Горанинг шогирди деган фикр нега бунчалик жонингга тегмаса, деган саволга Лолитанинг ўзи ҳам жавоб беролмасди. Лекин қизнинг назарида, Биной дўстининг таъсиридан қутулгандагина кўнгли ўрнига тўшадигандай кўринарди. Шу сабабдан, Биной томошада қатнашмайман деб бош тортганида Лолита жамалак сочларини силкитиб ундан:

— Нима ёмон ери бор экан?— деб сўради.

— Томошада қатнашишнинг бирон ёмон ери йўқдирку,— деб жавоб берди Биной,— лекин томошанинг судья уйда бўлиши менга ёқмайди.

— Сизнинг ўзингизга ёқмайдимиз, ё бошқа бирон кишигами?

— Албатта, баъзи бировларнинг менга таъсири борлигини инкор қилиш мумкин эмас, лекин, хоҳланг ишонинг, хоҳланг ишонманг, эҳтимол баъзан бировларнинг сўзи билан ифода қиларман, баъзан ўз сўзларим билан аммо, фикрларимни баён қиламан.

Лолита илжайиб туриб:

— Дўстингиз Гора-бобу, судьянинг таклифини рад қилиш — каттакон қаҳрамонлик деб ўйласа керак. Инглизлар билан курашиш деб худди шунга айтади деса керак!

— Балки, дўстим бундай деб ўйламайдигандир, лекин мен ўзим шундай деб биламан,— деди Биной қизишиб.— Кураш бўлмай нима? Бармоғим билан ишора қилсам дарров югуриб келади, деб ўйлайдиган кишининг нафратига нафрат билан жавоб бермасам, ўзим нима деган одам бўлдим?

Лолитанинг ўзи ҳам гурурли қиз эди, шу сабабдан Бинойнинг жавоби унга жуда ёқиб тушди. Лекин Бинойнинг сўзлари Лолитанинг келтирган далилларининг маъносини йўққа чиқарарди, шунинг учун Лолита энди унга бир қанча ноўрин гаплар гапириб жиғига тегмоқчи бўлди.

Ахийри Биной бундай деди:

— Бу гапларни менга нима сабабдан айтяпсиз? Қани очигини айтинг-чи, мени томошада қатнашсин дейсизми? Хўб бўпти-да, сизнинг муродингиз шу бўлса, эътиқодларимни бир четга йиғиштириб қўя қоламан.

— Бунга менинг нима дахлим бор? Ўзингиз бирон нарсага ҳақиқатан эътиқод қўйган бўлсангиз, мени деб нега энди ўз фикрларингиздан воз кечаркансиз? Агар эътиқодингиз чинакам эътиқод бўлса дейман-да.

— Хўп, шундай бўла қолсин! Ҳеч қандай эътиқод деган нарса йўқ менда! Кўрдингизми, илтимос қилувдингиз, илтимосингизни жон деб бажо келтирадиган бўлдим қолдим, томошада қатнашишга ҳам розиман.

Уйга шу пайтда Бародашундори кириб келди. Биной дарҳол ўрнидан турди.

— Мен томошада қатнашишга розиман. Нима қилиш лозимлигини айтинг.

— Жуда соз, лекин ташвишланманг,— деб силолик билан жавоб берди Бародашундори.— Томошага сизни ўзимиз яхшилаб тайёрлаймиз. Ҳар кунни репетицияга келиб турсангиз бўлгани.

— Хўп. Энди мен кетдим.

— Нега ундай қиласиз? Овқатланиб кетарсиз.

— Бугун овқатингизга қолмайман.

— Йўқ, йўқ, бу нимаси.

— Овқатга қолишга тўғри келди, Биной ҳар сафар

Порешларникига келганида бемалол вақти чоғ ўтирарди, лекин букун ўзини аллақандай сездди. Шучорита ҳам қандайдир хаёлчанлик билан жим ўтирди. Лолита билан Биной жанжаллашиб қолишига сал қолганда ҳам, Шучорита уларнинг ёнига келмасдан, айвонда ўтираверди. Хуллас, гаплари бир-бирига қовушмади.

Биной уйига кетмоқчи бўлиб турганида Лолитанинг қиёфасида бирдан жиддийлик пайдо бўлиб қолди, шунда Биной унга:

— Мағлуб бўлдим, лекин, барибир, кўнглингизни очолмадим,— деди.

Қиз ҳеч нима демасдан бурилиб, айвондан чиқиб кетди.

Лолитанинг бўлар-бўлмасга кўз ёши қилиш одати йўқ эди-ку, нега бугун кўзларига ёш келиб қолди? Ўзи нима бўлди? Нима ваядан уззукун Бинойни чимчилаб олиш пайдан бўлиб туради, ахир, бу билан ўзига ғам-ташвиш орттиряпти, холос-ку!

Биной томошада қатнашмайман деб оёғини қанча қаттиқ тираб олса, Лолита шунча қистаб, йўқ қатнашасиз, деб туриб оларди, йигит хўб деб розилик берган эдики, қиз ҳовуридан тушди қолди. Энди Бинойнинг ҳамма далиллари қизнинг эсига тушиб жуда тўғри гапларни айтган экан деб ўйлаб қолди.

«Лекин фақат менинг кўнглимга қараб розилик билдириши яхшими?— деб тутақиб ўзига ўзи савол берди Лолита.— Ё мен ундан илтимос қилдимми? Нега энди у менинг кўнглимга қараб иш қилар экан? Мулозимат қилганими? Бу мулозимати кишининг кўнглига қаттиқ тегишини, наҳотки, билмаса?»

Шу воқиа нега бунчалик таъсир қилганига Лолитанинг ҳеч ақли етмади. Ахир, Бинойни томошада қатнаштириш пайдан бўлиб юрган ўзи эди-ку! Агар Биной, мулозимат қилиб бўлса ҳам, илтимосини бажо келтирган экан, нега энди Лолитанинг жаҳли чиқади? Лолита қилган ишидан илгари ҳеч бундай уялмаган, ўзини илгари ҳеч бундай қоймаган эди. Илгарилари Лолитанинг бошига шундай мушкул иш тушиб қолганда, Шучоританинг олдига бориб, ҳамма гапни айтиб берарди, лекин қиз букун опасининг олдига

бормади. Ҳолбуки кўз ёшлари бўғиб, юзидан дарё бўлиб оқди, сабабини ўзи ҳам билмас эди.

Эртасига Шудхир Лабоннега бир даста гул олиб келиб берди, бу гуллар орасида барқ уриб очилган икки дона атир гул ҳам бор эди. Лолита гул дастанни қўлига олиб, ҳалиги атир гулларни ажратиб олди.

— Бу нима қилганинг?— деб бақриб юборди Лаббоне.

— Яхши гулларнинг ёмон гулларга аралашиб қолганини кўрсам, жиним қўзиб кетади, уларни аралаштириб қўйиш ёввойликдан бошқа нарса эмас.

Лолита гул дастанни ечиб, гулларни уйнинг ҳар-жой, ҳар-жойига қўйиб чиқди-да, атир гулларни қўлида олиб қолди.

— Диди, бу гулларни қаердан олдинг?— деб бақриб юборди югуриб кириб келган Шотиш.

Лолита ҳеч қандай жавоб қайтармай, боладан сўради:

— Бугун дўстинг ёнига бормоқчи эмасмисан?

Шотиш Биной ҳақида ўйлагани ҳам йўқ эди-я, унинг номини эшитганида суюнганидан сакраб юборди.

— Ҳа, бормоқчиман.

Унга қолса югуриб Бинойнинг ёнига чопарди, лекин Лолита қўлидан ушлаб тўхтатди.

— У ерда нима қиласан?

— Гаплашиб ўтираман,— деб уялинқираб жавоб берди Шотиш.

— Уялмайсанми?— деб Лолита ўпкалагандай бошини чайқаб қўйди.— Биной-бобу сенга қанча сурат берди, сен бўлсанг унга ҳеч нима ҳада қилганинг йўқ.

Биной инглиз журналларида босилган суратларни қирқиб Шотишга келтириб бериб турарди. Шотиш уларни бир дафтарга ёпиштириб борарди. Бирон журналда сурат кўрса, дарров уни қирқиб олиб, тезроқ альбомини тўлдириш ҳаракатида бўларди. Шу ваддан опаларидан анча гап ҳам эшитди.

Ҳар бир совғасига совға қайтариш лозимлигини ўйлаб Шотиш ташвишланиб қолди. Бутун бойлигини асраб юрадиган синиқ тунука қутини очиш осон иш эмас-да. Лолита укасининг юзида ташвиш аломати

пайдо бўлганини кўриб кулгиси қистади, эркалатиб юзини сийпаб қўйди-да кулиб:

— Ҳа, майли, хафа бўлма. Мана шу гулларни элтиб бера қол,— деди.

Шотиш мушкули осон бўлганини кўриб, суюнганидан кулиб қўйди-да, атир гулларни олиб дўстлик бурчини адо этгани йўлга равона бўлди.

Бинойни у кўчада учратди.

— Биной-бобу, Биной-бобу!— деб узоқдан бақариб келди. Гулларни кийими остига яшириб олди-да, дўстининг ёнига югуриб келиб, ундан сўради:

— Қани, нима олиб келганимни топинг-чи?

Биной тополмади, сўнг Шотиш гулларни кўрсата қолди.

— Эҳа, қандай чирэйли! Лекин, Шотиш-бобу, бу гуллар сеники эмас-ку. Уғирлик қилган одам ахийри полиция қўлига тушади-я, биласанми?

Шотиш нима қилишини билмай қолди. Ростдан ҳам бу гуллар ўзимники деб айтиши мумкинми? Бир оз ўйланиб туриб:

— Йўқ, нега? Бу гулларни менга Лолита олам бердилар-ку, сизга олиб бориб бергин деб айтдилар,— деди.

Бу гул кимнинг ҳадяси эканини Биной шу йўсинда билиб олди. Кечқурун бораман деб ваъда қилиб, Шотиш билан хайрлашди.

Биной кеча Лолитанинг оғзидан эшитган аччиғ кинояларни эсидан чиқара олмади. Аслида, у ҳеч қачон ҳеч ким билан урушмаган деса бўларди, шу сабабдан ҳам мени бунчалик хафа қилишар, деб ҳеч ўйламаган эди. Дастлаб у Лелитанинг бор-йўғи Шучоритага ҳар нарсада тақлид қилиб юрган қиз деб ўйлаган эди, шу сабабдан унинг гапларини эътиборга ҳам олмасди. Лекин ҳа деганда анкуш билан уриб савалаб тургувчи хўжайинига фил қандай қараса, бирмунча вақтдан буён Бинойнинг Лолитага муносабаси ҳам тахминан шундай бўлиб қолган эди. Бинойнинг кўнглидаги энг катта ташвиши бирон илож қилиб Лолитани ийдириш, шу билан ўзи ҳам тинчиб олиш эди. Кеча уйига қайтиб келиб ўрнига ётган

чоғда ҳам қизнинг заҳархандалари қулоғидан ари-мади, шу билан анчагача ухлаёлмай ётди.

«Лолита мени Горанинг соясигина деб ўйлайди,— деган хаёлга борди Биной.— Ўзимни бир чақага ҳам олмайди, кўришга кўзи йўқлиги ҳам шундан. Лекин аслида бундай эмас-ку, мен Горанинг сояси эмасман-ку!».

Биной ўз ақли билан иш кўрадиган одамлигини исботловчи бир тўп далилларни хаёлидан кечирди-ю, лекин барибир енгил тортмади. Лолита уни очиқдан-очиқ гуноҳкор қилмаса ҳам, лекин бу ҳақда очиқчасига гаплашишга ҳам йўл қўймасди. Унинг гапига гап қайтариш йигитнинг қўлидан келани билан иложсиз экани юрагини тобора сиқиб бораверди. Жуда ҳам ғалати қиз экан! Мана, кеча, ахийри йигит енгилганини бўйнига олди, лекин қизнинг юз-кўзида хурсандлик асари ҳам сезилгани йўқ, буни кўриб бешбадтар юраги зардобга тўлди.

«Балки, ростдан ҳам ҳеч нарсага арзимаган махлуқдирман»— деган хаёлга борди дилхасталик билан у.

Шу сабабдан Шотиш, бу гулни Лолита бериб юборди, деганида, Бинойнинг хурсандлиги ичига сиймай кетди. У, Лолита томошада катнашишга розилигимни эшитиб кўнгли ўрнига тушибди-ю, яраш тимсоли қилиб шу гулни юборибди-да, деб хаёлидан ўтказиб қўйди.

Биной аввал гулни уйига олиб бориб қўймоқчи бўлди-ю, лекин кейин ўйланиб қолиб:

«Йўқ, бу яраш гулларини ойимга олиб боришим керак. Ойим бу гулларни табаррук қилиб берсин»— деди.

Биной ўша куни кечқурун Пореш-бобуникига борди. Лолита Шотишнинг уй вазифасини қандай бажараётганини текшираётган эди.

— Қизил ранг — уруш ранги, шу сабабли яраш ранги оқ бўлиши керак,— деди Биной Лолитанинг ёнига бориб.

Лолита тушунмагандай йигитнинг юзига қараб қўйди. Биной чадори остидан бир неча дона оқ тол гул олиб, қизга тутди.

— Сизнинг гулларингиз ҳар қанча чиройли бўлса ҳам, лекин улар қизил гул, қизил ранг — газаб ранги. Менинг тол гулларим чиройда сизнинг гулларингиз билан баслаша олмаса ҳам, лекин булар оқ гул, оқ ранг — яраш аломати.

Лолита лов этиб, қулоқларининг учларигача қизариб кетди.

— Қанақа гулларим?

Биной нима дейишини билмай қолди.

— Балки, мен янглишгандирман. Шотиш-бобу, сенга ким гул берган эди, гулларни кимга бердинг?

— Лолита-диди берувди, олиб бориб бер деганди,— деб жавоб берди бола.

— Кимга бер деган эди?

— Сизга.

Лолита Шотишнинг орқасига туртиб қўйди.

— Бундақа тентак болани умримда кўрган эмасман. Ахир, ўзинг Биной-бобунинг берган суратлари учун унга гул тақдим қиламан демабмидинг?

— Ҳа, ахир гулни унга бергин, деб ўзингиз айтдингиз-ку,— деб ўзини оқлашга тушди, ҳеч нарсадан беҳабар Шотиш.

Қиз Шотиш билан ади-бади айтишган сари гулдирайверди. Биной билсаки, гулни ҳақиқатан Лолита юборган экану, лекин буни Бинойга билдирмоқчи эмас экан.

— Балки гулингизнинг маънисига тушунмагандирман-у,— деди Биной,— лекин айтган гапларимни яна такрорлашим мумкин. Менинг гулларим яраш аломати бўла қолсин. Биз энди бир-биримиз билан талашиб-тортишиб юрмай қўя қолайлиқ, ундан кейин...

— Сиз ўзингиз қандай талашиб-тортишишни айтяпсиз,— деб бошини шарт кўтариб қараб қўйди Лолита.— Сиз қанақанги ярашни кўзда тутяпсиз?

— Нима, аввал бошданоқ нотўғри тушунган эканманми? Жанжалларимизни ҳам, гулларни ҳам, ҳозирги ярашни ҳам? Ахир, сиз судьянинг уйида бўладиган томошани айтганингизда...

— Ҳа, уни-ку, айтганим рост. Лекин бунда жанжал нима қилиб юрибди? Томошада қатнаштириш учунгина мен билан тортишиб юрибди, деб ўйлага-

нингиз нимаси? Энди рози бўлганингизни кўриб хурсанд бўлган эмишманми? Агар сиз бу томошани бирон ёмон нарса деб билсангиз, нега кўна қолдингиз?

Лолита шундай деди-ю, уйдан чиқиб кетди. Ҳамма ўйлаганларининг акси бўлиб чиқди! Лолита бугун Бинойга кўнглини очиб, ноҳақлигини айтмоқчи, бу томошага аралашманг деб илтимос қилмоқчи эди, лекин гап шундай бошланиб, шундай тамом бўлдики, ҳамма ўйлаганлари чаппасига қараб кетди.

Биной ҳали ҳам Лолитанинг норозилигига сабаб ўша томошада қатнашишга кўнмаганлигим, деб ўйларди. У шундай фараз қиларди. Лолитанинг ҳозир ҳам кўнгли гашлигига сабаб шуки, мени ноҳақлигини тилидагина тан оляпти, деб ҳисоблайди, Лолита менга ишонмайди, мени кўнглида бу томошага ҳали ҳам илгаригидай қарайди, деб ўйлайди. Бугунги гапдан Бинойнинг кўнгли ғаш тортди. У, бундан буён энди Лолита билан ҳеч бундай ҳазил қилмайман, деб ўзига-ўзи сўз берди. У Лолита билан албатта гаплашмоқчи бўлди, лекин шундай гаплашайки, ҳеч ким мени бағри тош экан деёлмасин, деб қўйди.

Бугун Шучорита эрта биландан уйда ёлғиз ўтириб инглизча «Исога тақлид» китобини ўқишга уриниб кўрди. Кундалик ишларга нимагадир қўли бормади. Кўп ўқиганидан баъзи-баъзида бошига оғриқ турди, шунда ҳарфлар кўзига алмойи-алжойи кўришиб кетди, лекин қиз бўш келмай ўзини яна диққат билан китоб ўқишга мажбур қилди.

Шучорита бирданига Биной-бобунинг овозини эшитиб қолди. Бир сесканиб тушди-ю, китобини стол устига қўйди-да, меҳмонхонага чиқмоқчи бўлиб ўридан турди. Лекин бир лаҳзадан кейин, шошгани учун ўзидан-ўзи хафа бўлиб, яна ўрнига ўтирди-да, китоб ўқишга киришди. Меҳмонхонадан келаётган товушни эшитмаслик учун қиз, ҳатто қулоғини қўллари билан беркитиб олди.

Шу замон уйга Лолита кириб келди. Шучорита унга қараб қўйди.

— Нима бўлди?

Лолита бошини шарт силкитиб қўйди.

— Ҳеч нима.

— Қаерда эдинг?

— Биной-бобу келди, сен билан гаплашмоқчи шекилли.

Бугун Шучорита, Биной-бобу бир ўзими ёки ёнида яна бошқа биров борми, деб сўрашнинг иложини тополмади. У билан яна биров келган бўлса, албатта Лолитанинг ўзи ҳам айтарди, шундай бўлса ҳам ҳаяжонини босолмади. Лекин меҳмондўст мезбонлик вазифасини бажариши лозим эди.

— Сен чиқмайсанми?— Меҳмонхонага чиқаётиб, синглисидан сўради у.

— Чиқаверинг, чиқаверинг,— деб бетоқатлик билан жавоб берди Лолита.— Кейинроқ чиқаман.

Шучорита меҳмонхонага чиққанда, Биной Шотиш билан гаплашиб ўтирган эди.

— Отам уйда эмаслар, лекин тезда келиб қоладилар,— деди Шучорита йигитга қараб.— Ойим Лабонне билан Лиляни олиб муаллимниқига кетдилар, пьесани репетиция қилишмоқчи эди. Уйда Лолитанинг ўзи қолган. Ойим сизни кутиб турсинлар, деб илтимос қилдилар. Сиз ҳам бугун репетиция қилсангиз керак?

— Сиз-чи, репетиция қилмайсизми?

— Ҳамма артист бўлиб кетса, ким томоша қилади?— деб ҳазил қилиб қўйди Шучорита.

Бародашундори Шучоритани ҳамиша шундай ўйин-томошалардан четда тутиш пайдан бўларди, бу сафар ҳам уни ҳунарини кўрсатишга таклиф қилишмади.

Бошқа пайтда меҳмон билан мезбоннинг суҳбати учун гапдан кўпи топилмасди, лекин бугун уларга нимадир халақит берди, суҳбатлари қовушмади. Шучорита меҳмонхонага қадам қўйиб кирганида, ўзим Горадан сира гап очмаганим бўлсин, деб қаттиқ аҳд қилиб кирган эди. Лолита, эҳтимол бу хонадондагиларнинг ҳаммаси, Биной дўсти Горанинг измидан чиқмайдиган бир мухлиси деб ҳисоблашларини билганидан кейин, Бинойнинг ҳам Горадан гап очиши осон эмас эди.

Шу кунларгача, аввал Биной келиб, унинг кетидан Гора кириб келарди, шу сабабдан Шучорита букун ҳам худди бировни кутгандай бесаранжом бўлиб

ўтирди. У Горанинг келишидан қўрқар, шу билан бирга келмай қолиши ҳам мумкин, деб ташвишланди.

Шучорита билан Биной бир-бирларига бир неча оғиздан гапирганларидан кейин жим бўлиб қолишди. Хижолатпазликни бузиш учун қиз Шотишнинг дафтарини қўлга олиб, суратларини кўздан кечира бошлади. Укасининг альбѳмидаги у-бу камчиликларни айтаверган эди, ахийри укасининг сабри тугади. Шотиш хафа бўлиб опаси билан баҳслаша бошлади. Биной бўлса манзур бўлмай столда ётган тол гулларига маъюс тикилиб ўтирарди. Лолита ақалли гулни кўнгил учун олиб қўйса бўларди!

Кимнингдир оёқ тозуши эшитилди. Шучорита бир сесканиб ёнига қараган эди, уйга Харан-бобу кириб келди. Шучорита сесканиб тушганидан уялиб, қизарди. Харан-бобу келиб креслога ўтирди-да, Бинойга:

— Бугун Гора-бобу келмабдиларми?— деб сўради.

Биной, ноўрин савол берган Харандан жаҳли чиқиб; шартта:

— Нима, сизга керак бўлиб қолдимиз?— деган жавобни берди.

— Йўқ, ахир, ҳамиша бу ерга икковинглар келасизлар-ку.

Бу кесатиқ Бинойнинг ундан бадтар жаҳлини чиқарди-ю, лекин у яна жаҳлим чиққанини сезиб қолишмасин деб, қисқача:

— У Калькуттадан жўнаб кетган,— деб қўя қолди.

— Воизлик қилгани кетгандир?

Биной ғазабидан тутақса ҳам ўзини босиб ўтирди. Бирдан Шучорита ўрнидан туриб, индамасдан эшик томон юрди. Харан-бобу унинг кетидан чиқмоқчи бўлган эди, Шучорита унга парво ҳам қилмади.

— Шучорита,— деб чақирди у,— сен билан гаплашадиган гапим бор.

— Қиз бўлса:

— Тобим келишмай турибди,— деб жавоб берди-да, ётоқхонасига кириб эшикни беркитиб олди.

Бир оздан кейин Бародашундори келиб, Бинойни бошқа бир хонага репетиция қилгани олиб чиқиб

кетди. Шу вақт меҳмонхонада стол устида ётган гуллар ҳам йўқ бўлиб қолди. Лолита бугун Бародашундори ташкил қилган репетицияда қатнашмади. Шучорита ҳам ўз хонасидан чиқмади. Ярим кечагача ёлғиз ўзи уй бурчагидан тун қоронғисига қараб хаёл суриб ўтирди. «Исога тақлид» китоби тиззасидан тушмади. Шучоританинг кўзига қандайдир янги, ажойиб бир мамлакат кўринди. Бу мамлакатнинг Шучоританинг ўқиган ҳамма нарсаларига, унга ўргатишган ҳамма нарсаларга ҳеч ўхшайдиган жойи йўқ, шу сабабдан деразалардан тушиб турган ёруғлик узоқ-узоқлардаги тўп-тўп юлдузларнинг милтиллаши сингари сирли ва ажойиб бўлиб кўриниши билан уни чўчитарди. Шучорита шу ҳам ҳаёт бўлибди-ми, бемаза ва бемаъни ҳаёт-ку, қатъий ҳақиқат деб ўйлаб келган нарсаларимнинг ҳаммаси шубҳага лиқ тўла-ку, деган хаёл билан ўтирарди. Эҳтимол, бу номаълум мамлакатда ниҳоят ҳамма нарсага ақли етар, иши бирон аҳамият, ҳаёти бирон маъно касб қилар? Лекин сирли, нотаниш, шу сабабдан даҳшатли бу мамлакатга уни ким олиб келди? Нима сабабдан юраги бунчалик тепиб, оёқларидан мадор кетди?

ИГИРМА УЧИНЧИ БОБ

Репетиция туфайли Бинойнинг ҳар куни Пореш-бобуникига бориб туриши лозим бўлиб қолди. Шучорита одатда у билан саломлашиб, дарров қўлига китоб оларди, ёки ўз хонасига кириб кетарди. Бинойнинг якка ўзи келишлари Шучоритага алам қилса ҳам, ундан ҳеч нимани сўрамасди. Кунлар ўтаверди, Шучоританинг Горадан хафалиги тобора ошди. Шучоританинг назарида, Гора ўша куни кечқурун гаплашганида унга яна келаман деб ваъда бергандай эди.

Шучорита Горанинг сабабсиз-несиз, кутилмаганда Калькуттадан номаълум бир томонга жўнаб кетганидан хабардор бўлганида, писанд қилмай, Горани ўйламасликка уриниб кўрди-ю лекин ҳамма уринишлари зое кетди. Шучорита нима билан машғул бўлмасин хаёли Горада бўлаверди. Кўпинча у ҳеч нима

қилмай, паришон бўлиб ўтирар, бир вақт қараса, яна ўша йигитни ўйлаб ўтирган бўларди.

Шучорита Горани ўша кунги суҳбатдан кейин ғойиб бўлиб кетар деб ўйламаган эди. Горанинг қарашлари билан Шучоританинг урфи одатлари ўртасида тафовут бўлса ҳам, Шучорита ўша куни Горанинг илгаригидай гердаишларини сезмади. Йигит айтган гапларининг кўлини қиз тушунмаган бўлса ҳам, лекин унинг инсонлигини кўриб турарди. Горанинг қарашлари қандайлигидан қатъи назар, улар кишининг қадри-қимматини ерга урмасдан, аксинча, инсон қалбининг улғуворлигини янада равшанроқ қилиб очиб бериши Шучоритага аён бўлди. Агар шу фикрларни Шучоритага бошқа бирон киши айтганида, қиз жим ўтирмас эди, ундай кишини тўғридан-тўғри нодонга чиқариб, уни бир оз мулла қилиб қўйишдан ҳам қайтмасди. Лекин Горанинг сўзлари қизда бундай туйғу уйғотмади. Унинг сўзлари юриш-туриш, гидроки, зеҳни, матонатига, момақалди роқ сингари товушида янграб турган куч ва ғайратга шу қадар монанд эдики, сўзларининг ўзи жонлидай, жуда аниқ ва бир қиёфада бўлиб кўринарди. Шучорита рад қилиб келган назарияларни бутун ақли, фаросати, бутун вужуди билан ҳимоя қилса, бутун ҳаётини шу назариялар йўлига тиккан бўлса, бундай кишини ёмонотлиқ қилмай, балки иззат-ҳурмат қилиш лозимлигини ўша куни тушунди. Булар ҳали қиз учун янги фикрлар эди, нега десангиз Шучорита Порешнинг ҳамisha осойишта, бамайлихотир ҳаёт кечиришини кўриб турса ҳам, бошқаларнинг фикрини ёқтирмаслик одати бор эди. Бунга сабаб, унинг ёшлик чоғидан теварак атрофдагиларнинг жамоага бўйсунушини кўриб туриши эди. У мустақил фикрни ҳаддан ошиш деб биларди. Лекин фикрдаги шу мустақиллик асл инсонлик фазилати эканлигини энди тушунди. Шу дамгача Шучорита ҳамма нарсага жуда ҳам содда назар билан қараб келарди, ҳамма нарсани, бу меники, бу бировники деб, буниси оқ, буниси қора, деб ажратиб юрарди, қарашлари бошқача бўлган одамларни назар-писанд ҳам қилмасди.

Уша куни Шучорита Горанинг у билан ҳузур қилиб суҳбатлашаётганини сизди. Эҳтимол у юрагидаги гапларни айтиб ёзилиб олгандир-у, қизнинг бу гап-сўзларга ҳеч қандай дахли йўқдир! Горанинг назарида, одамларнинг ҳеч қандай аҳамияти йўқдир, у нуқул ўз ишлари ва ўз фикрлари билан бўлиб кишилардан ўзини батамом четга олиб юрадигандир? Кишиларни у фақат ўз ғояларини амалга оширишда бир восита деб билар?

Шу кеча-кундузлари Шучорита тез-тез узоқ-узоқ тоат-ибодат қилди. У Пореш-бобунинг ёнида одадгидан кўпроқ бўлишга ҳаракат қилди. Бир кун Пореш-бобу уйида китоб ўқиб ўтирган эди, Шучорита секин кириб унинг ёнига ўтирди.

Пореш-бобу китобни столга қўйиб:

— Ҳа, Ғадха?— деди.

— Ўзим, шундай,— деб жавоб берди қиз, кейин у стол устидаги китобларни у ёқдан-бу ёққа қўяр экан: отажон, нега мен билан илгаригидай китобхонлик қилмайдиган бўлиб қолдингиз?— деди.

Пореш-бобу илиқ кулиб:

— Шогирдим катта бўлиб қолди-да: энди ҳамма нарсага ўз ақлинг ҳам етади,— деди.

— Йўқ, отажон ҳали ҳам ҳеч нимага, ҳеч нарсага ақлим етмайди. Илгаригидай сиз билан бирга ўқи-моқчиман.

— Хўб бўлмаса, эртдан бошлаб биргалашиб ўқиймиз.

Шучорита яна жим қолиб, бир оздан сўнг сўради:

— Отажон, Биной-бобу ўшанда мазҳабларга бўлиниш ҳақида кўп гапирди, нега сиз менга ҳеч нима гапириб бермаган эдингиз?

— Қўзичоғим, ўзинг биласан-ку, мен ҳаминша, болаларим ҳамма нарсани ўз ақли билан ажратиб оладиган бўлсин, бировларнинг фикрини такрорлаб юрмасин, деб жонҳалак бўлардим. Кишида ҳавас, орзу пайдо бўлмасдан бирон нарсани тушунтириб ўтириш — қорни очмаган одамга овқат бериш билан баравар. Бундай одамнинг тоби қочиб, овқатдан кўнгли қолади. Мен сўрашингни кутиб юрган эдим,

мана энди ҳамма билган нарсаларимни айтиб бераман:

— Қани айтинг-чи, нега биз мазҳабларга терс назар билан қараймиз?

— Агар мушук ёнингда ўтириб овқат еса, буни ҳеч ким ёмон деб билмайди. Лекин овқат еб турганингда эшикдан бошқа мазҳабдан бирон киши кириб қолса, овқатни чиқариб тўкишни буюрадилар, мазҳабчиликнинг юзига бориб одамлар бир-бирига нафрат билан қараса, бир-бирини ҳақорат қилса, қандай қилиб мазҳабга бўлинишлар билан муроса қилиб бўлади? Қандай қилиб биз бу мазҳабларни худонинг амри деб ҳисоблай оламиз? Бошқаларга паст назар билан қарайдиганлар ҳеч қачон ўзлари улуг даражага ета олмайдилар, уларнинг ўзлари ҳам паст назарга дучор бўлиши турган гап.

— Ҳозирги замон жамиятига хос нуқсонлар кўп хатоларга олиб боради-ку. Бинобарин, бу хатолар ҳаётимизнинг ҳамма томонларига таъсир қилади-ку. Ажабо, шу нуқсонлар бизга мазҳабларнинг моҳиятини ёмонлашга ҳуқуқ берадими?— деб Шучорита Горанинг назарларини баён қилиб кетди.

— Агар мен шу моҳиятнинг нималигини билсам эди, саволингга жавоб бериш қўлимдан келарди,— деб одатича осойишта жавоб берди Пореш.— Лекин менинг кўриб турган нарсам фақат шуки, мамлакатимда бир киши бошқа бир кишини ўлардай ёмон кўради, бу нарса эса бизни бир-биримиздан айриб ташлайди. Шундай бўлгандан кейин масаланинг қандайдир ҳаёлий моҳияти ҳақида муҳокама юритиб ўзингга тасалли беришинг мумкинми?

Шучорита яна Горанинг сўзларини худди акс садо сингари такрорлаб, Пореш-бобуга эътироз билдирди:

— Ажабо, мамлакатимизнинг асосий омили ҳамма инсонларга холис қарашдан иборат эмасми?

— Киши фақат ақли билан холис қараши мумкин, лекин қалби билан эмас. Холисликда на муҳаббат, на нафрат, на жаҳл ва на ғазаб бор. Лекин инсон қалби бундай ғайри табиий талабларни бажо келтириши мумкин эмас. Шу сабабдан ҳам, ҳаммани

бараварлайдиган шу ғояларга қарамасдан, бизда паст мазҳабларнинг ҳатто ибодатхоналарга кириши ҳам ман қилинган. Мамлакатимизда ҳатто тангри ҳузурдаги тенглик ҳам тан олинмас экан, бу ҳамма ғояларнинг нима маъниси бор, уларни фалсафа тан олдим-олмадим,— нима фарқи бор?

Отасининг гаплари Шучоритани ўйлатиб қўйди. Бир оздан кейин у:

— Лекин, отажон, нега сиз буларнинг ҳаммасини Биной-бобуга тушунтирмадингиз?— деб сўради.

Пореш-бобу кулиб қўйди:

— Биной-бобу ва унга ўхшаганларнинг буни тушунмаслиги уларнинг ақли расо эмаслигида эмас, аксинча, улар ўзлари ақл югуртириб билиб олиш учун ўзларини жуда ақл-фаросатли деб биладилар, уларнинг бошқаларга ҳам ўргатгилари келади. Лекин уларки, ўзлари ҳамма нарсани олий ҳақиқат, яъни адолат нуқтаи назаридан билиб олмоқчи эканлар, уларнинг отанг ҳузурига келишлари учун зарурат қолмайди. Ҳозирча улар бу масалаларга бошқа нуқтаи назардан қараб иш кўраётган чоғларида, менинг гапим уларга ҳеч таъсир қилмайди.

Шучорита Горанинг гапларига ҳурмат билан қуроқ солиб ўтирарди, лекин унинг қарашлари Шучоританинг дунёқарашларига зид эди, шу сабабдан қиз виждон азобида қолган эди. Шу кеча-кундузларда у тинчини йўқотиб қўйган эди. Пореш-бобу билан бугунги суҳбати унинг шубҳаларини тарқатиб юборди, шу билан у бирмунча тинчланди. Гора, Биной ёки бошқа яна бирон кишининг ҳамма масалаларни Пореш-бобудан яхшироқ билиши мўмкин деган нарсани Шучорита хаёлига ҳам келтирмас эди. Кимнинг фикри Пореш-бобунинг қарашларига мос келмаса, Шучоританинг у кишилардан жаҳли чиқиб юрарди. Лекин Горага аччиқ қилиш ёки унинг сўзини назарписанд қилмасликка Шучоританинг кўнгли бормаганидан азобда қолган эди. Шучорита қандайдир руҳий саросималикка тушиб қолди, шу билан яна ёшлик чоғларимдагидай, Порешнинг паноҳига кириб олсаммикин, деб ўйлади. Шучорита стол ёнидан турди, эшиккача юриб бориб, яна Пореш-бобунинг ёнига

қайтиб келди, қўлларини у ўтирган кресло суянчиғига қўйиб:

— Дада, мени ҳам кечқурунги ибодатга олиб борсангиз-чи,— деб илтимос қилди.

— Хўб бўлади.

Шундан кейин Шучорита уйига чиқиб кетди, эшикни беркитиб, креслога ўтирди-да, Горани ўйла-масликка ҳаракат қилди. Лекин унинг қиёфаси ҳеч кўз олдидан кетмай туриб олди, унинг юз-кўзларидан ақл, умид нурлари ёғилиб турарди, унинг сўзлари қизнинг қулоғига кириб турарди, қизнинг назарида булар унинг сўзлари эмас, гўё унинг ўзи эди. Қиз унинг сўзларида ҳаракат, ҳаёт борлигини, ҳатто шакл борлигини, сўзларида мамлакатга умид, дарди-алам борлигини ҳис қилди. Унинг қарашлари рад қилса ёки эсдан чиқариб юборса бўладиган шунчаки қарашлар эмас, йўқ, бу сўзларнинг ўзлари бамисоли инсонлар, инсон бўлганда ҳам ажойиб инсонлар эди. Уларни итариб ташлашга кишининг қўли бормасди.

Шучоритани дардли шубҳалар қамраб, кўзлари ёшланди. Шундай шубҳалар гирдобига тушиб қолган бу қизга эътибор бермай бир чеккада қолдириб кетишга қандай кўнгиллари бўлди-я, деган фикр уни дилпора қилди. Лекин бу одамни ёмонотлиқ қилишга ўзини ожиз сезди.

ИГИРМА ТҲРТИНЧИ БОВ

Ниҳоят, шу қарорга келинди: Биной инглиз шоири Драйденнинг¹ музыка тўғрисидаги достонини ўқиб берадиган бўлди, қизлар бўлса шу достонга мос кийинишиб унга сўзсиз ҳаракатлар билан жўр бўладиган бўлишди. Ундан кейин қизлар бошқа инглиз шеръларини декламация қилишадиган, ашула айтадиган бўлишди.

Барондашундори Бинойга, уни кўнгилдагидек тай-

¹ Драйден Жон (1631—1700) — инглиз шоири ва драматурги.

ёрлашларини айтиб, ишонтирди. Ўзи-ку инглиз тилини унчалик билмасдику-я, лекин инглиз тилини жуда яхши биладиган таниш-билишлари бор эди. Бародашундори шуларнинг ёрдамига кўз тутган эди. Бироқ, биринчи репетициядаёқ Биной ҳақидаги фикрлари пучга чиқди. Бу ғўр йигитга таълим берамиз деб чакки ўйлашган экан. Биной шунчаки ҳамма қатори одам деб ўйлаганлар унинг инглиз тилида бемалол гаплашганини кўриб, унга беихтиёр ҳурмат назари билан қарайдиган бўлдилар. Ҳатто, Харан-бобунинг ўзи ҳам унга, вақти-вақти билан газетамизга ёзиб туринг, деб таклиф қилди, Шудхир бўлса, студентларнинг бирон йигилишида инглиз тилида нутқ сўзласангиз-чи, деб ялиниб туриб олди.

Лолита қизиқ бир аҳволга тушиб қолди. У бир жиҳатдан Бинойга ёрдамнинг кераги йўқ экан, деб хурсанд бўлса, бошқа бир жиҳатдан бу нарса кўнглини ғаш қилиб қўйди. Лолита, Биной мағрурланиб кетиб, атрофидаги кишиларнинг фикрини назар-писад қилмай қўяди, деб чўчиб қолди. Бинойда нима муддаоли борлигини, ниҳоят, нима қилса кўнгли жойига тушишини Лолитанинг ўзи ҳам билмас эди. Қиз арзимаган нарсаларга ҳам жаҳли чиқиб кетадиган бўлиб қолди, лекин аслини суриштирганда хафагарчилигига ҳамиша Биной сабаб бўлиб чиқаверди. Лолита ноҳақлигини, ножўя иш қилаётганини ўзи ҳам жуда яхши тушунарди, қилган ишидан ўзи пуншаймон бўлиб қийналиб юрарди, шундай бўлса ҳам, барибир бояги-бояги, тилини тийолмасди.

Энди Лолитанинг кўнглида янги бир ташвиш пайдо бўлди: илгари Бинойни қистаб кўндириб келган нарсасидан энди қандай қилиб қайтарса бўларкин? Лекин Биной ҳеч нарсадан ҳеч нарса йўқ томошада қатнашишдан бош тортиб ўйин бузиқилик қила оладими? Вақт ҳам жуда оз қолган, Биной ўзи ҳам бундақа таланти борлигини билганидан кейин ҳавоси ошиб ғайратланиб кетди.

Ахийри, Лолита спектаклда қатнашмайман деган қарорга келди.

Бародашундори ўртанча қизининг феълени яхши биларди, шу сабабли куйиб-пишди.

— Нега қатнашмайдиган бўлиб қолдинг?— деб сўради у қизидан.

— Иложим йўқ,— деб жавоб берди қизи.

Дарҳақиқат, Бинойни санъатдан ҳеч хабари бўлмаसा керак, деган фикрдан қайтганларидан буён Лолитанинг унинг олдида репетиция қилгиси келмай қолган эди.

— Узим, алоҳида репетиция қиламан,— деди Лолита. Бу нарса бошқаларнинг ишини ўлда-жўлда қилиб қўйса ҳам, лекин қиз бошқа илож тополмади. Қизнинг раъйига қараб, усиз репетиция қилишга тўғри келди.

Қизнинг томошада қатнашмайман деб туриб олгани Барондашундорининг бошига очиқ кунда дўл ёққандай бўлди. Онаси Лолитани сўзидан қайтаришга бир ўзи ожизлик қилишини билгани сабабли, Пореш-бобудан ёрдам сўрамоқчи бўлди. Пореш-бобу одатда қизларининг ишига аралашмасди, лекин у судьяга сўз бериб қўйгани учун, ўзини судья олдида бир даража жавобгардай ҳис қиларди. Байрамга ҳам оз қолган эди, бошқа бирон йўл ўйлашга фурсат ҳам йўқ эди.

Пореш ҳамма томонларни ўйлаб туриб, Лолитани ёнига чақирди, унинг бошига қўлини қўйиб:

— Оппоқ қизим, келиб-келиб ҳозир шундай қилсанг, яхши бўлмайди-ку,— деди.

— Отажон, ноиложман,— деб йиғлаб жавоб берди қиз.— Иложим йўқ.

— Агар шеърни ўринлатиб ўқимасанг, сени ҳеч ким гуноҳкор қилмайди, бутунлай бош тортсанг-чи, яхши иш бўлмайди.

Лолита ерга боқиб, индамай гапга қулоқ солиб турди.

— Яхши қизим, бошланган нарсани охиригача олиб бориш керак. Иззат нафсимга зарар етади, деб қўрқиб, ярим йўлда қолдириб кетиб бўлмайди. Ғурурни бир чеккага йиғиштиргин-да, ўз вазифангни адо қил. Хўш қизим, қўлингдан келадими?

Қиз отасига қараб:

— Қўлимдан келади,— деди.

Лолита ўша кунидек, ҳамма шубҳаларини бир чек-

кага йиғиштириб қўйиб, ҳаммага, ҳаммадан ҳам Бинойга аччиқ қилгандай, астойдил тенг шимариб бурчини бажаришга киришди. Биной унинг декламация қилишини биринчи марта эшитиши эди, сўзларни дона-дона, аниқ талаффуз қилишларини кўриб ҳайратда қолди. Ўзини дадил тутишларини айтмайсизми! Биной Лолитанинг шеър ўқиши кишига мунчалик ҳузур бағишлар деб ўйламаган эди. Қизнинг овози узоқ вақтгача қулоғидан кетмади.

Шеърни яхши ўқийдиганлар томошабинларни эритиб юборади. Улар гўё асар файзини сузиб олгандай бўладилар — асар уларнинг овозидан эшитилиб, кўзларида барқ уриб туради, бутун қиёфаларидан асар файзи сочилиб тургандай бўлади. Гул чиройини гул барғи очгандай, шеърларга хусн берадиганлар ҳам шу моҳир шеър ўқувчилардир. Шеърнинг ўзи ҳам шеър ўқувчининг бир бўлагидай сингиб кетади.

Бинойнинг назарида, шеър ўқиш Лолитанинг ҳуснини очиб юборди. Қизнинг баттоллигидан ёш йигит доимо жон ҳалак бўлиб турарди. Кўнгил дарди кишини асло тинч қўймайди.

Бинойнинг бутун фикри зикри Лолитанинг заҳар хандалари-ю масхара қилиб кулишларида бўлиб қолди. У, нега қиз мен билан бу тахлитда гаплашади, нега менга бундай муомала қилади, деб ўйлаган сари, қизнинг шу қилмишлари сабабини билолмай хит бўлиб бораверди, ўзи ҳам мудом шу қизни ўйлайдиган бўлиб қолди. Биной эрта билан уйқудан кўз очганида бирданига Лолита эсига тушиб қоларди. Ҳар сафар Порешларнинг уйига яқинлашганида, Лолита бугун менга қандай кўз билан қараркин, деган ташвишга тушади. Бинойнинг кўзига Лолита онда-сонда сал рўйхуш бергандай бўлиб кўринар, шундай кезлардагина кўнгли бир оз таскин топарди. Шундай кезларда йигит не-не кўйларга тушиб қизнинг шу кайфини бузмай, рўйхушлигини абадийлаш пайдидан бўларди, бунинг учун турли хил йўллар ахтариб кўрарди, лекин бирон илож топишдан тамомила ожиз эди.

Ана энди, бу қиз тўғрисида кўп вақтлардан буён минг хил хаёлларга бориб азоб чекиб юрганидан

кейин, қизнинг декламацияси унда қандайдир ажойиб ва зўр таъсир қолдирди. У қизнинг декламациясини жуда шавқ-завқ билан тинглади-ю, лекин бу шавқ-завқини унга қай тарзда изҳор қилишини билмасди. У ҳеч вақт Лолитанинг қилмишларини маъқуллашни ҳам, унга танбеҳ беришни ҳам билмас, бунга юраги дов бермас, чунки унинг назарида қиз бошқаларга ўшамас, унга одатдагидай росмана муомала қилиб бўлмас, қилган ишини маъқулласам, хурсанд бўлар, деб ўйлаб бўлмасди. Шунинг учун ҳам Биной Барондашундори билан гаплашганларида Лолитани мақтаб, шу билан ўз илми ва лаёқатларига Лолитанинг онасини ҳам қойил қолдириб юрарди.

Бир кун яна бир қизик воқиа рўй берди. Лолита қобилияти борлигига кўзи етиб, ўзини дадил ҳис қилиб олди дегунча, тўлқинларни кесиб бемалол сузиб борувчи яхши қайиқ сингари, хавф-шубҳаларини дарҳол йиғиштириб қўйиб, ўзини енгил ва эркин ҳис қила бошлади. Бинойга бўлган муносабатигаги кўрсликлар ҳам барҳам еб кетди. Лолита энди уни бошқа йўлга солиб олиш ниятини йиғиштириб қўйди. Шеърни мумкин қадар яхшироқ ўқишни хоҳлаб, шу сабабдан улар бир-бирлари билан иноқ бўлиб қолишди. Баъзи-баъзида шеърнинг у ер-бу ерини қандай ўқишни Биной билан маслаҳатлашадиган бўлди.

Биной елкасидан тегирмон тош ағдарилиб тушгандай енгил тортди. У ўзини энди шу қадар бахтиёр сездики, Анондомойининг ёнига келган вақтларида илгаригидай яна ёш бола сингари эркалик қиладиган бўлиб қолди. У Шучорита билан ҳам кўп нарсалар тўғрисида гаплашгиси келарди, лекин Шучоритани деярли кўрмасди. Лолита билан гаплашишга фурсат топди дегунча дарров ёнига бориб ўтирарди. Лекин Лолита билан жуда эҳтиёт бўлиб гаплашарди, қиз у гапирган ҳар бир сўзнинг маъзини чақиб кўришини билар, шу сабабдан бошқалар билан гаплашгандай бемалол гаплаша олмас эди.

Лолита баъзида ундан:

— Нега сиз худди китоб ўқигандай гапирасиз?— деб сўрарди.

— Шу маҳалгача ҳамма ишим китоб ўқиш бўлган,— деб жавоб берарди Биной,— миям ҳам тош босма китобдай бўлиб қолган.

— Чиройли гаплар ахтариб нима қиласиз, ўз сўзингиз билан гапираверинг-да. Бирам гажжакдор қилиб гапирасизки, мен ўз гапларимикин ёки бошқаларнинг фикрини баён қилаётганмикинлар, деб шубҳаланиб қоламан — дерди қиз.

Шу сабабдан, Бинойнинг миясига жуда мураккаб фикрлар келганда ҳам, Лолита билан гаплашиб ўтирганида шу фикрларини содда қилиб гапиришга ҳаракат қиларди, баъзан оғзидан бирон баландпарвоз гап чиқиб кетгундай бўлса, хижолат бўларди.

Лолитанинг юрагини ғаш қилиб турган совуқ булутлар тарқалиб кетиши биланоқ кўнгли жойига тушиб, суюниб кетди. Қизидаги бу ўзгаришни кўриб Барондашундори ҳайрон бўлиб қолди. Лолита энди илгаригидай бўлар-бўлмасга кўрслик қилиш одатини тарк қилиб, нима иш буюришса, бажонидил адо этадиган бўлди. У спектаклни кўп ўйларди. Ҳар кун янги бир нарса ўйлаб топарди. Ҳеч кимни тинч қўймасди. Барондашундори қанча хурсанд бўлса, томоша чиқимлари шунча кўпайиб борди. Агар илгари Лолита шу томошага дахли бўлган ҳамма нарсага қаршилик қилиб Барондашундорининг боши ғалвандан чиқмай келган бўлса, энди қизи томошага кўнги қўйиб астойдил ҳаракат қилгани билан Барондашундорининг ташвишлари камаймади. Лекин у, қизининг ҳаддан ошиб янги-янги нарсалар ўйлаб топишларини тийиб қўйишга юраги дов бермади: Лолитанинг бошига бирон фикр келдими, ҳамиша астойдил шунга берилиб кетарди, бирон киши гапини қайтаргундай бўлса, шу ондаёқ қўлини ювиб қўлтиғига урарди-да, ҳеч нарсага аралашмай қўя қоларди.

Лолита энди ғайрати ошиб, тез-тез Шучоритадан койинарди. Шучорита бўлса кулиб қўяр, баъзан синглисининг гапини қайтарарди ҳам, лекин Лолита негадир опасининг ҳамма вақт қаршилик кўрсатаётганини сезиб, хафа бўлиб чиқиб кетарди. Бир кун Лолита Пореш-бобуга:

— Дада, нимага Шучорита опам бир бурчакка тиқилиб, китоб ўқигани ўқиган, томошага фақат биз қатнашамизми? Ахир, бу инсофдан эмас-ку!.. У ҳам биз билан бирга иштирок этиши керак-да,— деди.

Пореш-бобунинг ўзи ҳам бир неча марта, Шучорита нима вайдан ўзини тенгқурларидан четга тортиб юраркин деб ўйлаб қолган эди. Бундай қилаверса ўз-ўзини еб қўйиши мумкин деб, анча ташвишланган эди, Лолитанинг гапини эшитиб Пореш-бобу яна Шучоритани ҳамма барабар ўйин-кулгига аралаштирмаса бўлмайди, ёлғизликни одат қилиб қолса яхши бўлмас, деган фикрга келди. Шу сабабдан у:

— Шу гапингни онангга бориб айт,— деб қизига маслаҳат берди.

— Айтиш қочмайдику-я лекин Шучи-диди фақат сизнинг гапингизга қулоқ солади.

Чиндан ҳам Шучорита ҳеч маҳал Пареш-бобунинг гапини қайтармасди. Бу сафар ҳам хўп деб, ўз вазифасини адо этишга ризолик билдирди.

Меҳмонхонага Шучорита кириб келган заҳоти Бинойнинг илгаригидай у билан гаплашгиси келди. Лекин кейинги кунларда бу қизга бирон нарса бўлди. Биной Шучоритага қараса, илгариги Шучорита эмас. Чехрасида, кўзларида бегоналашганлик аломатлари пайдо бўлиб қолибди, шу сабабли Биной унинг ёнига боришга ҳам ботинмади. Қизнинг гаплашиш, юриш-туришларида илгари ҳам ҳамини қандайдир одамовилик сезилиб турарди, лекин кейинги вақтларда бу одати кўзга барала ташланадиган бўлиб қолди. У репетицияга канда қилмай келиб турар, лекин ҳаммага аралаша бермай ўзини бир чеккада тутарди. Ўз вазифасини бажариб бўлганидан кейин, дарҳол жўнаб қоларди.

Дастлабки вақтларда Шучоританинг ўзини шу тахлитда четга тортиб юришлари Бинойнинг кўнглига жуда қаттиқ тегди, негаки, Бинойнинг ўзи ҳар кимга аралашиб кетаверадиган одам бўлганидан, дили тортган кишининг унга бундай бепарво қараб юришига асло чидамади. Ахир, Шучорита унга озмунча вақт берармиди! Энди бўлса, ҳеч қандай вазисиз, ҳатто кўрмаганга солиб юради! Бу ҳол Бинойга

қаттиқ тегди. Лекин Шучоританинг бу юриш-туриши унинг эмас, Лолитанинг ҳам жигига тегаётганига кўзи етганидан кейин, дарҳол кўнгли ўрнига тушиб Лолита билан яна ҳам иноқлашди. Биной-ку Шучоританинг ўзини тортиб юришига баҳона бўладиган бирон ножўя иш қилгани йўқ, лекин у негадир қиздан четлашди. Шу билан қиз ҳам секин-аста ўзини ундан тортиброқ юрадиган бўлди.

Гора кўринмай қолгандан кейин бир неча кун ичида, Биной Пореш-бобу оиласининг ҳамма аъзолари билан танишиб олди. У билан янги танишган йигитчалар ҳам яқинроқ ошна бўлиб олиш пайдан бўлишди, бу тамомила табиий бир нарса бўлса-да, унинг учун бутунлай янгилик бўлгани сабабли Биной жуда қувониб ўзини бахтиёр сезиб юрди, ҳаммага ёқиб қолганини сезганидан кейин, ундан ҳам яхшироқ кўрингиси келди. Йигитнинг ўзи билан ўзи бўлишига ҳеч ким халақит бермай, ихтиёр ўзида бўлиб юрган пайтларда Шучорита Бинойдан ўзини четроққа олиб юрди. Бошқа пайтда Шучорита сингари дўстандан ажралиб қолиш йигитга жуда оғир туюларди, лекин ҳозир у бунни айтарли сезмади. Яна қизиги шу бўлдики, Лолита Шучорита билан Биной ўртасидаги муносабатнинг ўзгарганини сезгач, опасининг юриш-туришларидан норози ҳам бўлмай қўйди. Эҳтимол репетициялар, ҳаммалари биргалашиб томошага ҳозирлик кўришлари, Лолитанинг бутун фикри хаёлини банд қилиб қўйгандир.

Харан-бобу Шучоританинг томошада қатнашувидан хабардор бўлгач унинг ҳам томошада иштирок этгиси келиб қолди. Харан-бобу байрамда «Йўқолган жаннат»¹ дан парча ўқиб бермоқчи, Драйден шеърларига муқаддима тариқасида куйнинг инсонга таъсири деган мазмунда нутқ сўзламоқчи бўлди. Хараннинг таклифи Бародашундорига ҳеч ёқмади, Лолитани ҳам хурсанд қилмади. Лекин Харан-бобу бу тўғрида судья билан гаплашиб, розилигини олиб қўйган эди. Шундай қилиб, Лолита, судьянинг кўн-

¹ «Йўқолган жаннат» — машҳур инглиз шоири ва публицисти Жон Мильтоннинг поэмаси (1608—1674)

маслиги ҳам бор, чунки спектакль жуда чўзилиб кетади деб, шама қилганида, Харан-бобу чўнтагидан бир хат чиқариб қизга кўрсатди, бу хатда судья маъқул таклифи учун Харанга ташаккур билдирган эди. Лолита ноилож қолди.

Горанинг қачон қайтиб келишини ҳеч ким билмасди. Шучорита у ҳақда ўйламасликка ўзига ўзи сўз бергани билан кўнглида ҳар куни, бугун кириб келса ажаб эмас, деган умид янгидан пайдо бўларди.

Ҳар қанча урингани билан шу умидини кўнглидан чиқариб ташлашдан ожизлик қилди. У Горанинг бепарволигидан ҳам, ўзининг ожизлигидан ҳам азоб тортиб юраверди, илинган тузоғини узиб ташламоқчи бўлиб йўл ахтарса ҳам тополмади.

Шундай кунлардан бирида Харан-бобу Пореш-бобунинг ёнига келди-да, худони ўртага солиб, Шучорита билан икковларининг бошларини боғлаб қўйишни илтимос қилди.

Пореш эътироз билдираб:

— Ҳали вақти соати етгани йўқ-ку. Шошма-шошарлик қилиб сўз беришнинг ҳожати борми?— деди.

— Назаримда, шундай бўлса, икковимизга ҳам дуруст бўлар; биз бир-биримизга кўниқиб борардик,— деб қистаб туриб олди Харан.— Дўстлик ҳали бурчга айланмаган вақтда шундай бўлса, оддий танишлиқдан рафиқаликка ўтиш маъносида жуда яхши иш қилган бўламыз.

— Яхши,— деб розилик билдирди Пореш-бобу,— Шучорита билан гаплашиб кўрай.

— У рози.

Лекин Пореш-бобу қизнинг кўнгли борлигига ҳали ҳам шубҳаланиб юарди. Шу сабабдан, уни ёнига чақириб, Харан-бобунинг таклифини айтди. Шакшубҳаларга тўлиб шунчалар жабр-ситамга дучор бўлган қалбини кимнинг ихтиёрига топшириш Шучорита учун шу қадар бефарқ эдики, у шу заҳотиёқ розилик бера қолди. Порешнинг ҳамма шубҳалари тарқаб кетди. У Шучоритага, ҳали тўйга анча бор, ҳозирдан сўз бериб ўзингни боғлаб қўйишнинг зарурати борми, бир ўйлаб кўрсанг бўларди, деб илтимос ҳам қилди. Лекин илтимос ҳам қизга кор қилмади.

Шучорита Харан-бобунинг таклифини қабул қилди. Соҳиб Браунлоникида бўладиган байрамдан кейин қачон тўй бўлишини узил-кесил гаплашиб оладиган бўлишди.

Шу гапдан кейин дастлабки вақтларда Шучорита ўзини худди бир ўлим хавфидан қутулиб олгандай ҳис қилиб юрди. У ҳатто Харан бобуга эрга чиқиб, бутун умрини «Бараҳма-Самож» ишига бағишлайман, деб ўзига ўзи сўз ҳам берди. Шучорита Харан-бобудан дин масалаларида инглиз тилида ёзилган китобларни олиб, ҳар куни унинг қўл остида ўқишга қарор берди. Қиз ҳар қанча азоб чеккани билан, ҳатто кўнглим ранжиса ҳам, сўзимда тураман, деб онт ичди-ю, шу билан енгил тортди.

Шучорита Харан-бобу муҳаррирлигида чиқариладиган газетани ўқимаганига бир неча кун бўлган эди. Бу кун босмадан чиққан янги сони қўлига тушиб қолди. Эҳтимол, уни Харан юборган, ҳатто маълум бир мақсадда юборган бўлса.

Шучорита газетани олиб, хонасига кирди-да, креслога ўтирди. Зиммасидаги қандайдир бурчни бажо келтираётгандай, газетани жуда ҳафсала билан ўқий бошлади. Шучорита одобли шогирддек бу газетани ўқиб, ундан кўп таълим олишга аҳд қилди.

Кеманинг елкани кўтарилса денгизда осонгина сузиб кетаверади-ю лекин, бирдан саёз ерга чиқиб тўхтаб қолади. Шучорита ҳам худди шундай бўлди. Газетанинг бу сониди «Ўтмиш савдойилари» деган бир мақола босилган экан. Мақола автори ҳали ҳам ўтмишдан воз кечолмай юрган ҳозирги замон кишиларини танқид қилган. Авторнинг далилларини ўринсиз деб бўлмасди. Шучоританинг ўзи Биной ва Гора билан баҳслашган вақтларида бир неча бор худди шундай шакл-шубҳасиз далиллар излаган эди. Қиз бу мақолани ўқиб чиққандан кейин, гарчи, Горанинг ўзи ёки асарларидан биронтасининг номи кўрсатилмаган бўлса ҳам, бу ҳужумлар Горага қарши қаратилганини дарров пайқади. Мақола бошдан охиригача ғаразлик билан ёзилган эди. Солдат ҳар бир отган ўқи душманининг бошини еганда қандай хурсанд бўлса, бу мақоланинг автори ҳам ҳар бир

сўзи тирик бир жонни қақшатишидан маст бўлиб шодланарди.

Бу мақолани ўқиб, Шучоритада жирканиш ҳисси пайдо бўлди. Мақоладаги ҳар бир гапга рад жавоби бергиси келди.

«Агар Гоурмаҳон хоҳласа,— деб ўйлади қиз,— бу «асар» нинг тит-литини чиқариб юборарди. Шу билан яна Горанинг порлаб турган юзи қизнинг кўз олдида намоён бўлди, унинг ўткир овози қулоқлари тагида жаранглаб, юрагига бориб етди. Йигитнинг у қиёфаси-ю, у забардаст сўзлари олдида бу мақола ва авторининг ожизлиги Шучоритага шу қадар жирканч бир нарса бўлиб кўриндики, у ўзини тутолмай газетани ерга улоқтирди.

Орадан бир оз ўтгандан кейин қиз меҳмонхонага тушиб, ўзи Бинойнинг ёнига бориб ўтирди-да, ундан:

— Биной-бобу, газеталарда ёзилган мақолаларингизни келтириб бермоқчи эдингиз, нега шу кунгача олиб келмадингиз?— деб сўради.

Биной қизга, ўзгариб қолганингизни кўриб, берган ваъдамни бажаришга ботинолмай юрувдим, деб ўтирмади. У фақат:

— Газеталарни тўплаб қўйдим, эртага олиб келаман,— деб жавоб бериб қўя қолди.

Эртаси куни Биной Шучоритага кичикроқ китоб билан бир бойлам газета келтириб берди. Шучорита ҳаммасини олди-ю, лекин ўқиб ўтирмай столи устига қўйди. У газеталарни жуда ўқигиси келгани учун ҳам, уларни шу ондаёқ қўлига олмади. Шучорита ҳис-туйғуларимни ўз ҳолига қўйиб бермайман, истакларимни Харан-бобунинг ниятларига бўйсундираман, деб ўзига ўзи сўз берган эди.

ИГИРМА БЕШИНЧИ БОБ

Биной якшанба куни эрта билан Анондомойининг ёнига борди. Анондомойи пон тайёрлаётган эди, ёнида Шошимукха бетель ўсимлигининг данакларини тўп қилиб йиғиб ўтирган эди. Биной уйга кириб келиши билан Шошимукха сакраб ўрнидан туриб, эта-

гидаги данакларни ерга тўқди-да, югуриб уйдан чиқиб кетди. Анондомойи илжайиб қўйди.

Биной кишининг кўнглига қараб муомала қилишни биларди. Шу дамгача улар Шошимукха билан иноқ эдилар, бир-бирларига билганларича тегажоқлик қилиб юрар эдилар. Қиз кўпинча Бинойнинг туфлисини яшириб қўярди-да, Биной эртақ айтиб беришга ваъда қилгандан кейин уни топиб берарди. Биной бўлса, ҳамиша Шошининг ҳаётидан олинган жуда оддий воқиалар асосида ҳар хил эртақлар тўқиб айтиб берарди. Қиз унинг айёрлигини тушуниб, жаҳли чиқарди, норози бўларди, бу туҳмат деб эртақчидан гинахонлик қиларди, ахийри енгилиб, югурганича уйдан чиқиб кетарди. Қиз ҳам Биной тўғрисида ҳар хил эртақ тўқишга уриниб кўрарди, лекин эртақ тўқишни Бинойчалик билмаганидан қизиқроқ ҳеч нарса ўйлаб тополмасди.

Ишқилиб, Биной келиши билан Шошимукха ҳар қандай юмуши бўлса ҳам ташлаб, дарров унинг ёнига ўйнагани борарди. Баъзида улар уйни бошларига кўтариб шундай тўполон қилишардики, Анондомойи уларни койиб қўйишга мажбур бўларди. Лекин гуноҳ фақат қизда бўлмасди. Биной унинг жиғига шундай тегардики, қиз ўзини тутолмай қоларди.

Шошимукханинг бугун шошқич, югуриб чиқиб кетганини кўриб Анондомойи мийиғида кулиб қўйди, лекин бу кулги шодлик кулгиси эмас эди.

Бинойга бўлса бу арзимаган ҳодиса шундай қаттиқ таъсир қилдики, бирмунчагача индамай ўтирди. Бу арзимас ҳодиса унинг Шошимукхага уйланиши мумкин эмаслигини равшан кўрсатиб берди. Уйланишга сўз берганида у фақат Гора билан дўстлигининг андишасига борган эди, никоҳ тўғрисида эса ҳеч ўйлаб ҳам кўрмаган эди. Бундан ташқари, Биной Ҳиндистонда уйланиш айрим шахсдан кўра кўпроқ жамиятга таалуқли воқиа деб бир неча марта ёзиб ҳам чиққан эди. У уйланиш масаласига киши ўз шахсий майли ёки бировни хуш кўрмаслиги нуқтаи назардан қараши мумкин деган фикрни хаёлига ҳам келтирмаган эди. Бугун Шошимукха уни унашиб қўйган куёви деб уялиб қочиб кетганини кўрганидан

кейин, Биной бундан сўнг бўладиган муносабатларини аниқроқ кўз олдига келтирди. Унинг бутун вужуди фарёд кўтарди. Гора дастидан шу кунларга тушганини кўриб, жаҳли чиқди-ю, лекин шу ишларнинг ҳаммасига ўзини ҳам гуноҳкор деб билди. Бу тўйга аввал бошдан Анондомойининг қарши бўлгани Бинойнинг эсига тушиб, унга ҳурмати яна ошди. Анондомойининг ақлига қойил қолди.

Анондомойи Бинойнинг нима хаёлга борганини пайқади, шу сабабдан, унинг фикрини бу дилсиёҳликдан бошқа томонга буриш ниятида:

— Биной, кеча Горадан хат олдим,— деди.

— Нима дебди?— паришон ҳолича савол берди йигитча.

— Ўзи тўғрисида жуда оз ёзган, камбағалларнинг аҳволини кўриб юраги эзилибди. Гўшпур қишлоғидаги судья жуда ноинсоф экан, деб ёзибди.

Биной феъли айниб турганини яшира олмай, бирданига жаҳл билан:

— Горанинг кўзи фақат бошқаларни кўради. Ҳар куни жамиятга қилаётган жабр-зулумларимиз адолатданмикин? Наҳотки шу жабр-зулумларимизни яхши иш десак?— деди.

Анондомойи, Горани унинг душманлари нуқтаи назаридан айблаб, Бинойнинг ўз дўстига қарши бош кўтараётганига тушунди-да, кулиб қўйди.

— Ойи, куласиз, Бинойга нима бўлди тутақиб кетибди!— деб ўйласангиз керак. Нега жаҳлим чиққанини айтиб берай. Яқинда Шудхир мени Найхатида истиқомат қиладиган бир дўстиникига меҳмонга олиб борди. Шеялладан ўтганимиздан кейин қаттиқ ёмғир ёға бошлади. Шудпур станциясида европача кийиниб бошига катта зонт тутган бир банголни кўрдик. Кўринишдан хотини эндигина поезддан тушганга ўхшарди. У бола кўтариб турарди. Бечора хотин боласини рўмоли билан яшириб, совуқдан ва уялганидан титраб, очиқ платформада турарди. Хотин ёмғирда ивиб кетяпти-ю ёнида эри уялмай зонт тагида овозини барала чиқариб, яна хотинига изза берапти. Биласизми, ойи, назаримда Ҳиндистондаги хотин-қизларнинг, юқори табақаданми, паст табақа-

данми, ёзин-қишин биронтасининг бошпанаси йўқдай туюлди. Бу бечора хотинга шу пайтда платформада турганларнинг ҳеч қайсиси эътибор қилмаганини кўриб, хотин-қизларимизни кўлда кўтариб юрамиз, уларни ўзимиз учун худо деб биламиз, деган ёлғон гапларни бундан буён оғзимга олмаганим бўлсин, деб ўзимга ўзим сўз бердим.

Биз юртимизни «Она — ватан» деб атаймиз, лекин агар биз хотин-қизларга шу она қиёфасининг улуғворлигини кўрсата билмасак, хотинларнинг ақли, кучи, ишини назар-писанд қилмаслигимизга барҳам бермасак, уларни тамомила янги бир ажойиб қиёфада кўришни ўзимизга одат қилмасдан кўзимиз уларнинг фақат калтабинлиги, ожизлигинигина кўриб, уларнинг меҳнатини арзимас бир нарса деб билладиган бўлсак, ҳеч қачон мамлакатимизнинг қадрига етмаймиз.

Биной шундай деди-ю, жазаваси тутиброқ гапирганидан уялиб ҳовуридан тушди-да, одатдаги овоз билан қўшиб қўйди:

— Ойи, сиз Биной тамтароқ гапларни яхши кўради, ҳозир бўлса менга лекция ўқигандай бўлди, деб ўйласангиз керак? Тўғри, мен-ку нутқ сўзлагандай бўлиб гапиришга одатланиб қолганман, лекин бугун нотиклик қилаётганим йўқ. Илгарилари ҳар бир мамлакат тақдирида хотин-қизларнинг ўрни қанчалик катталигини тасаввур ҳам қилолмас эдим! Мен буни тушунмасдим, бу тўғрида ҳеч ўйламасдим ҳам. Бошқа айтадиган гапим ҳам қолгани йўқ, ойи. Кўп гапирсам, ҳеч ким мени ўз фикрларини баён қиляпти деб ишонмайди ҳам. Ундан кўра жим юрганам яхши.

Биной шу гапларни деди-ю, бадтар ҳаяжонланиб, шу ондаёқ чиқиб кетди.

Анондомайи Моҳимни чақириб:

— Уғлим, Биной билан Шошимукханинг тўйи бўлмайди,— деди.

— Нега? Сиз рози эмасмисиз?

— Ҳа, бу тўйга раъйим йўқ, чунки бу тўйдан ҳеч нима чиқмайди. Бўлмаса, қарши бўлмасдим.

— Гора рози, Биной рози, сиз бўлсангиз, ҳеч

нима чиқмайди дейсиз. Агар сиз рози бўлмасангиз, Биной уйланмайди, буни жуда яхши биламан.

— Мен Бинойни сендан яхшироқ биламан.

— Горадан ҳам яхши биласизми?

— Ҳа, Горадан ҳам яхши биламан. Ҳамма баланд-паст томонларини яхшилаб ўйлаб кўрдим, бу тўйингга йўл қўёлмайман.

— Хўб бўлмаса, Горанинг келишини кутамиз.

— Моҳим, гапимга қулоқ сол. Агар гапингда қаттиқ туриб олсанг, жанжал чиқади. Горанинг бу ҳақда Биной билан гаплашмай қўя қолгани яхши.

— Яхши, кўрамиз,— Моҳим шундай деб жавоб бериб, оғзига бир оз пон солди-да, зарда билан уйдан чиқиб кетди.

ИГИРМА ОЛТИНЧИ БОВ

Гора бир ўзи кетгани йўқ, Обинаш, Мотилал, Бошонто, Ромапотилар ҳам у билан бирга кетишган эди. Лекин йўлдошларидан биронтаси сафардан Гора сингари хурсанд эмас эди. Шу сабабдан, орадан бир неча кун ўтгандан кейин Обинаш билан Бошонто, мазамиз қочиб қолди, деган баҳона билан Калькуттага қайтиб келишди. Горанинг жуда ихлосманд шогирларидан Мотилал билан Ромапоти устозларини ёлғиз қолдириб кетишга кўнгиллари бўлмади, лекин ўзлари ҳам тоза адабларини ейишди! Гора чарчаш деган нарсани билмай, эртадан кечгача тинмай юра-верарди, қишлоқма қишлоқ кезиб юришни яхши кўрарди. У, бараҳманларга бошпана берган деҳқонларникида туриш унча кўнгилли бўлмаса ҳам, ҳар қайсисиникида анча-анчадан турди. Горанинг гапини эшитгани ҳар томондан деҳқонлар келиб туришар, одатда уни қўярда-қўймай бирмунча вақт олиб туришарди.

Гора ўқимишли калькутталиклардан бошқа ҳеч ким билан учрашмаган, мамлакатимизнинг бошқа жойларида аҳолининг ҳоли нима кечишини умрида биринчи дафъа кўриши эди. Гора илгари ҳеч қишлоқда турган эмас, шунинг учун бу улкан, жимжит

Ҳиндистон қишлоқларининг бир-биридан айириб ташлангани, нотавонлиги, ўз кучига ишонмаслиги, қадр қимматини билмаслигидан беҳабар эди. Ҳар беш-олти крошда¹ учраб турадиган жамоаларнинг бир-биридан жуда фарқ қилиши, бу ҳол озодлик йўлида зўр, баҳайбат тўсиқ бўлиб тургани, арзимаган нарсалар унинг кўзига улкан бўлиб кўриниши, тирикчилигини андаккина яхшилаш ҳам унинг назарида жуда машаққат ишдай кўринишларидан Гора беҳабар эди. Бу Ҳиндистоннинг ақли-фаросати ҳали ҳам уйқуда, ҳаёти бачкана, ҳаракатлари ожиз эди.

Бир кун Гора борган қишлоққа ўт кетди. Гора деҳқонлар ҳар қанча югуриб ҳаракат қилсалар ҳам ўтни ўчириб, фалокатни даф қилишдан ожиз эканликларини кўриб ҳайрон қолди. Одамлар у ёқдан бу ёққа зир югуришиб, бақириб-чақирибгани, йиғлашгани билан, барибир ўтни ўчиришолмади. Яқин ўртада на қудуқ, на бошқа бирон сув чиқадиган жой бор экан, одатда хотин-қизлар уй-рўзгорларига сувни узоқ жойдан ташиб келишаркан, Қишлоқ аҳолиси уззукун шу тахлитда машаққат тортиб келаркан-у, лекин ҳеч кимнинг бошига, энг бадавлат деҳқонларнинг бошига ҳам бу азобдан қутулиб, кичкина бўлса ҳам, бирон ҳовуз қазиш фикри келмабди. Бу қишлоққа илгарилари ҳам ўт кетиб тураркан, лекин ҳамма уни осмони фалакнинг берган жазоси деб қарар, ёнғиннинг олдини олиш ҳеч кимнинг хаёлига ҳам келмас экан. Ҳеч ким кўчасига ёки ҳовлисига сув олиб келишни хоҳламас экан. Горанинг ўз эҳтиёжларига шундай бепарво қарайдиган одамлар билан Ҳиндистон тақдири тўғрисида суҳбат ўтказиши беҳуда гап эди.

Лекин Мотилал билан Ромапотининг бу ҳолни кўриб юраклари жиз ҳам этмаганига Гора ҳайрон қолди. Қайтага Горанинг нега фиғони фалакка кўтариляпти деб уларнинг ўзлари таажжубланишди. Уларнинг назарида, оддий халқ шу зайлда турмуш кечириши, шу зайлда фикр юритиши керак эди. Улар буни бахти қоралик деб билишмайди, шундай бўл-

¹ Крош — узунлик ўлчови, тахминан ўч-тўрт километр.

гандан кейин, уларга бирон яхшиликни раво кўриш — ақлдан озиш деган гап.

Шунда Гора жоҳиллик, беғамлик, азоб-уқубатнинг боисига энди тушуниб етди. Бу боис оддий халқ ва ўқимишли одамларнинг ҳам, камбағаллар ва бойларнинг ҳам елкасидаги оғир юк эканини, уларнинг олдинга қараб қадам қўйишига йўл бермай турганини тушунди. Шу билан куну тун виждони азобда қолди.

Мотилалнинг уйидан қандайдир нохуш хабар келди-да, ҳамроҳлари билан хайрлашиб жўнаб кетди. Гора билан энди ёлғиз Ромапоти қолди.

Йигитлар бир қанчадан кейин дарё бўйидаги мусулмонлар қишлоғига етиб келишди. Бошпана қидириб бутун қишлоқни айланишгач, бир ҳинду сартарош истиқомат қилиб турган биргина уйни учратишди. Бағ аҳманлар уйга кириб қарашса, сартарош билан хотини бир мусулмон боласини боқиб олишган экан. Ромапоти тақводор ҳинду эди, сартарошнинг бу ишини кўриб ҳайрон бўлди. Гора ҳам мўйсафидни ҳинду қонунларидан қайтганинг нимаси деб изза қила бошлаган эди, чол жавоб қайтариб:

— Соҳиб, ахир, орамизда ҳеч қандай фарқ йўқ, биз «Ҳари»¹ деймиз, улар «оллоҳ» дейишади, холос,— деди.

Қуёш беаёв қизитар, ҳамма ёқ қум, дарё бўлса узоқ эди. Ромапотини ташналик қийнарди.

— Диндор ҳиндулар сувни қаердан ичишаркин?— деб Горадан сўради у.

Ҳовлида қудуқ бор эди, лекин ҳинду Ромапоти ғайри диннинг қудуғидан сув ичармиди, шу ваздан ташналикдан юз-кўзлари уннақиб ўтираверди.

— Бу боланинг ота-онаси борми?— деб сўради Гора чолдан.

— Бору, лекин йўқдай.

— Бу нима деганингиз?— деб ҳайрон бўлди йигит.

Шундан кейин чол бўлган воқияни ҳикоя қилиб берди.

¹ Ҳ а р и — Вишну тангрининг номларидан бири.

У томонларда ерни нил бўёғи фабрика эгалари ижарага олишаркан, шу сабабдан дарё бўйидаги ер устида доимо деҳқонлар билан соҳиблар ўртасида жанжал бўлиб тураркан. Бошқа ҳамма қишлоқлар аллақачон соҳибларнинг измига бўйсуншибди, соҳиблар фақат гўшпурликлар билан ҳеч чиқишолмабди. Бу ерликларнинг ҳаммаси мусулмонлар экан, уларнинг бошлиғи Фарусардор ҳеч кимдан тап тортмас экан. Фабрика хўжайинлари деҳқонларнинг таъзирини бериб қўйиш учун икки марта полиция чақиришибди. Иккала сафар ҳам Фарусардорни қамаб қўйишти. Хотин ва бола-чақалари қашшоқлашиб, бир бурда нонга зор бўлиб қолса ҳамки, Фарусардор асло бўйсунмабди. Бу йил дарё бўйидаги ерларга деҳқонлар шоли экиб, бир оз ҳосил олишган экан. Яқинда, бундан бир ярим ой илгари, хўжайиннинг гумаштаси — соҳиб таёқ кўтарган бир тўда муттаҳамлар билан бостириб келиб, деҳқонларнинг ҳамма шолисини тортиб олибди. Деҳқонлар билан бу муттаҳамлар ўртасидаги ур-йиқит вақтида соҳибнинг ўнг қўлига Фарусардор таёқ билан боплаб туширган экан, қўлини кесиб ташлаш лозим бўлиб қолибди. Илгари бу томонларда ҳеч бундай воқиалар бўлмаган экан. Полициячилар келишибди. Гоҳ у, гоҳ бу қишлоққа бостириб кириб, хонадонларни талашибди, хотинларнинг номусига тегишибди. Фарусардорни, бошқа яна кўп кишиларни турмага қамашибди. Гўшпур қишлоғи аҳолисининг кўпчилиги қочиб кетибди. Ҳаммадан Фахрунинг хотини билан бола-чақаларига ёмон бўлибди, хотини эғнида битта-ю битта кўйлаги билан қолган экан, у ҳам дабдала бўлиб, бечора уйдан эшикка чиқолмай қолибди; Фахрунинг Тамиз деган ўғли ҳам бор экану, ҳамма болалар қатори, сартарошнинг хотинини «хола» деб юраркан. Сартарошнинг хотини шу боланинг оч қолганини эшитиб, уни уйига олиб келибди.

Қишлоқдан бир неча крош нарида нил бўёғи фабрикасининг идорасида ҳалигача ҳам полициячилар шу атрофни назорат қилиб туришаркан. Қишлоққа қачон, қандай кириб келишини ҳеч ким билмасмиш. Кеча, масалан, сартарошнинг кекса қўшниси Нозим-

никига полициячилар кириб келишибди. Бошқа бир округдан синглисини кўргани Нозимнинг божаси келган экан. Тўсатдан унинг ёнига полициячилар кириб келибди-да, бири, «Мана бу ғулобир йигитнинг кўкрагига қара» деб таёқ билан бир уриб тишини синдиришибди. Бу бедодликни кўрган синглиси акасининг ёнини олмоқчи бўлган экан, полициячилар бу қари хотинни ҳам тутиб уришибди. Илгарилари улар ҳеч бундай бебошлик қилишмас экан, ҳозир-чи, ҳамма соғ ёш йигитлар ё қамоққа олиниб, ёки қишлоқдан қочиб кетишгандан кейин, полициячилар ҳам довюрак бўлиб қолишибди. Қочган деҳқонларни тутиб олиш пайида ҳали ҳам полициячилар қишлоққа кўз ташлаб юришар экан, бу бало-қазолардан қутулар кун қачон келишини ҳеч ким ҳам билмасмиш.

Горанинг бу ҳовлидан ҳали-вери кетгиси йўқлигини кўриб, Ромапотининг юраги сиқилиб кетди. Ниҳоят, сабри тугаб, чолнинг сўзини бўлди-да:

— Ҳиндулар бу ердан узоқда туришадими?— деб сўради.

— Фабрика конторасида Мадхоб Чаттержи деган бир ҳинду назоратчи бор. У жой бу ердан бир ярим крошча келади.

— Ўзи қанақа одам?— деб сўради Гора.

— О, у одам Яма¹ элчисининг ўзгинаси. Мен бунчалик қаҳри тош, айёр одамни умримда кўрган эмасман. Уникида полициячилар яшаб турганда уларга керак бўлган нарсаларни биздан йиғиб олиб туради, ўзини ҳам қуруқ қолдирмайди.

— Гора-бобу, юринг, бу ерда қолиб нима қилдик,— деб яна гапга аралашди Ромапотти.

Саргарошнинг хотини болани қудуқ ёнига олиб бориб, юз-қўлларини ювган эди, буни кўриб Ромапотти бўлганича бўлди. Энди унинг бу уйда бир дақиқа ҳам қолгиси келмади.

Гора кетаётиб чолдан:

— Шундай хатарли вақтларда нима қилиб бу қишлоқда ўтирибсиз? Бирон жойда қариндош-уруфингиз йўқми?— деб сўради.

¹ Яма — ҳинд мифологиясида ўлим худоси.

— Э, тақсир, бу ерга кўчиб келганимга аллазамонлар бўлади, қўшнилариимга ўрганиб қолганман, Соҳибларнинг одамлари менга тегишмайди, чунки мен ҳиндудман, тортиб олишга арзидиган бирон нарсам ҳам йўқ. Қишлоқда ҳеч эркак қолмаган, мен ҳам кетсам хотинлар қўрқиб ўлишар.

— Хўп, яхши,— деди Гора.— Овқатланиб, яна қайтиб келаман.

Ромапоти ташналикдан жуда қийналиб кетди, бунинг устига яна нил бўёғи фабрикаси хўжайинларининг жабри зулми тўғрисидаги узундан-узоқ гапларни айтмайсизми! Унда деҳқонларга қарши ғазаб ўти тобора кучаярди.

«Ялқовлар-э, зўравонларга қўл кўтаришмоқчи!— деб ўйлади у.— Бу қайсар мусулмонларнинг сурбет, аҳмоқлигини қаранг! Шу аблаҳликлари учун уларни қаттиқ жазога мустаҳиқ қилиш керак, ҳукуматдорларнинг вазифаси деҳқонларнинг яхшилаб адабини бериб қўйиш. Бу бахти қораларга зулм қилишган бўлса, нима бўпти?»

Ромапоти, шундай бўлиши керак, ҳамма гуноҳ деҳқонларнинг ўзида, деб ўйларди.

«Хўжайинлар билан муроса қилиш керак деб ўйлади у.— Уларга қарши бош кўтариш нимаси! Хўш, қўлларидан нима иш келарди!»— Ҳар ҳолда у соҳибларнинг ёнини оларди.

Гора туш офтоби қизитган қумни босиб йўл-йўлакай жим борди. Ниҳоят, қалин дарахтзор ичидан фабрика конторасининг томи кўринган эди, у бирдан нига тўхтади.

— Ромапоти, сен бориб, овқат егин, мен сартарошникига қайтиб кетаман,— деди.

— Сиз ўзингиз нима деяпсиз!— деб қичқириб юборди Ромапоти.— Сиз-чи, овқат емайсизми? Чат-тержи деганлариникида овқатланиб олиб, кейин боварсиз.

— Мен зиммамдаги бурчимни адо этишим керак, сен Калькуттага қайтиб кетавер, Гҳошпурда бир неча кун турсам керак, сен бунга чидолмайсан.

Ромапотидан совуқ тер чиқиб кетди. Гора сингари тақводор ҳиндунинг оғзидан, ғайри диннинг уйида

қоламан, деган гап чиқишига Ромапотининг ақли бовар қилмасди. Ромапоти, Гора очликдан ўлишга қарор қилмадимикан, деб шубҳага борди. Лекин гапни чўзиб ўтиришнинг кераги йўқ эди, бу йигитга бир дақиқа бир умрдай кўринарди, шу сабабли у бу таклифига осонгина кўниб қўя қолди.

Гора ҳамроҳи билан хайрлашиб, қайтиб кетди. Ромапоти анчагача унинг орқасидан қараб турди. Горанинг забардаст гавдаси хўб қизиб ётган дарё ёқасидаги қумлоқ ерлардан одимлаб борарди.

Гора ташналик ва очликдан қийналган бўлса ҳам, лекин бу аблаҳ Чаттержиникида овқатланиб ўз мазҳабини йсоқдан қутқариш уни азобда қолдирди. Кўзлари қизарди, иссиқдан боши қизиб, ғазаби ошиб тошиб кетди:

«Мазҳабларнинг софлигига расмий бир нарсадай баҳо бериб жуда катта гуноҳ иш қиламиз. Мусулмонларни қийнаб минг азобга солган кишининг уйида мазҳабимизни омон сақлаймиз-у, шу азоб-уқубатларга дучор қилинган бир мусулмоннинг боласига бошпана бериб, жамоат кўзига ёмон кўринишига ҳам рози бўлган бир одамнинг уйида бизнинг мазҳабимиз нахотки ҳалок бўлиб кетса!— деб ўйлади у.— Бу урф-одатларимизнинг яхши-ёмон томонларини бафуржа ўйлаб кўрарман, лекин ҳозир ожизлик қиламан».

Горанинг ёлғиз қайтиб келганини кўриб сартарош ҳайрон қолди. Йигит ҳовлига кириб келиши биланоқ, хумчани яхшилаб ювиб, қудуқдан сув олиб ичди.

— Бир оз гуручингиз бўлса беринг, овқат қилиб еб олай,— деди Гора уй эгасига.

Чол бу йигитнинг илтимосини дарҳол бажо келтирди.

Гора овқатланиб бўлганидан кейин:

— Сизникида бир неча кун яшамоқчиман,— деди.

Чол ёлборгандай қўлларини жуфт қилиб:

— Сиздай азиз одам бир неча кун мен каби диндан қайтганнинг уйида меҳмон бўлса, бошим осмонга етадику, лекин бобу полиция мени кўз-қулоқ бўлиб пойлаб юради, меникида кўниб қолсангиз, яна бирон фалокат рўй бермасайди.

— Шу ерда яшагудек бўлсам, полиция сизга қўл ҳам тегиза олмайди, бир нарса деса, ўзим сизни ҳимоя қиламан.

— Э, соҳиб, агар ҳимоя қиладиган бўлсангиз, бизни бошқа ҳеч ким қутқара олмайди. Бу муттаҳам ўғрилар сизни гувоҳ қилиб атайи чақиртириб келган деб ўйлашади. Бир илож қилиб кун кўриб турувдим, яна бошим балога қолмасайди. Мен қишлоқни тарк этгудек бўлсам қишлоқда ҳамманинг шўфи қурийди.

Гора шаҳарда турилиб ўсгани сабабли, чолнинг нимадан хавотир олаётганини тушуниши қийин гап эди. У, адолатни ёқлаб чиқдингми, шу билан балоқазоларни даф қиласан, деб ўйларди. Бошига мушкул иш тушган бечораларни ташлаб кетишни виждондан эмас, деб биларди. Чол унинг олдига келиб тиз чўкди:

— Соҳиб, сиз бараҳмансиз,— деди у,— илтифот қилиб, меникида турмоқчи бўлаяпсиз, кетинг деб илтимос қилиш нима-ю — жиноят нима — иккиси бир. Биладан, биздай бечораларга раҳмингиз келади. Шу сабабдан ҳам, ёлбориб сўрайман: уйимда қола кўрманг, полицияга қарши чиқа кўрманг, мени балога кўясиз.

Гора чолнинг бу ишини ҳеч нарсадан ҳеч нарса йўқ кўрқоқлик деб, ундан жаҳли чиқди-да, кечқурун қишлоқдан чиқиб кетди. Динидан қайтган ифлос чолнинг уйида овқат егани эсига тушиб, жирканиб қўйди. Чарчаб, диққати ошиб кечқурун фабрика идорасига кириб келди.

Гора қараса, Ромапоти йўқ, бу ерда овқатланиб дарҳол Калькуттага жўнаб кетибди.

Мадхоб Чаттержи Горани иззат-ҳурмат билан кутиб олди. Лекин йигит унга зарда билан:

— Овора бўлманг, қўлингиздан сув ҳам ичмайман,— деди.

Мадхоб ҳайрон бўлиб, бараҳман нимадан даргазаб бўлганини сўради. Йигит, ноинсоф экансиз, одамларга кун бермас экансиз, деб унга ғазаб қилди, ўтиргиси ҳам келмай, тик тураверди.

Гора идорага кириб келганида бир полиция ин-

спектори ётоқда трубка чекиб ўтирган эди. Бу гапни эшитиб, дарҳол ўрнидан туриб гапга аралашди:

— Сен ўзинг кимсан? Қаёқдан келиб қолдинг?

Гора унга жавоб бермасдан, сўзида давом қилди:

— Полициячи эканингни кўриб турибман. Гўшпурда қилган ҳамма кирдикорларингдан хабарим бор. Бундан буён эҳтиёт бўлиб юрмасанг...

— Нима қиласан — осасанми? Сен, дейман, катта одамга ўхшайсан-ку! Бирон гадоё кириб келдимикин деб ўйловдим, кўзларининг чақчайишини қара-я! Ҳой, сержант!

Мадхоб югуриб полициячининг ёнига келди-да, унинг қўлидан тутиб:

— Нима қилмоқчисиз, бу олий зот жаноб-ку! Ҳақорат қилманг!— деб ялиниб туриб олди.

— Бу олий жанобни қара-ю!— деб дарғазаб бўлди полициячи. Сенга айтган гаплари ҳақорат эмасми?

— Ёлғон гапираётгани йўқ, дада, нега тўғри гапга жаҳлингиз чиқади. Мен-ку соҳибларнинг назоратчисиман. Сиз полиция ходимисиз, сизни Яманийг мардикори деса, нима бўпти? Шунга ҳам жаҳлингиз чиқдими! Йўлбарс одам хотини ёйди, шу сабабдан унга ҳеч ким сиғинмайди,— буни ўзингиз ҳам биласиз. Лекин йўлбарснинг ҳам қорни бор, у ҳам бирон нарса ейиши керак-ку, ахир!

Мадхобнинг бирон ваз, бирон сабабсиз жаҳли чиққанини ҳеч ким кўрган эмас, кимнинг фойдаси, кимнинг зарари тегишини олдиндан айтиш қийин гапда. У бировга зўравонлик қилиш ёки ҳақорат қилишдан олдин, ҳамини у ёқ-бу ёқни яхшилаб салмоқлаб кўрарди, оқибати ўзига зарар бўлса, ҳеч вақт жаҳли чиқмас, зўрлик ҳам қилмасди.

— Менга қара, дўстим,— деди полиция назоратчиси Горага,— биз бу ерда ҳукуматга хизматчимиз, агар сен яна бирон нарса десанг, ёки шовқин кўтарсанг, ишинг пачава бўлади.

Гора индамай уйдан чиқиб кетди. Мадхоб шошилиб, унинг кетидан чиқди.

— Жаноб, ҳамма гапларингиз тўғри. Бу муттаҳам полиция ходимини уйимга қўйиб гуноҳ иш қилдим, унинг ёмонликларини айтишга тилим ҳам бормади;

лекия нари борса бу ерда яна икки-уч йил умрим қолган, қизимнинг сарпа-суруғига бир оз пул жамғариб, кейин хотиним билан Банорасга жўнаб кетамиз. Бу машмашалар ўзимга ҳам ёқмайди. Баъзида бу кунимдан кўра ўзимни ўлдириб қўя қолгим келади. Жаноб, тун қоронғисида қаёққа ҳам борасиз. Қолинг, бир оз овқатланинг. Ўзингизни алоҳида қилиб қўяман, бу муттаҳам полициячининг қорасини ҳам кўрмайсиз.

Гора жуда ҳам очиққан, эрта билан бир оз овқат еган эди, холос. Шунга қарамай, бутун вужудини ғазаб қамраб бу уйда қолишининг иложи бўлмади.

— Зарур ишим бор,— деди у назоратчига.

— Бўлмаса, мана бу фонарни олинг.

Йигит жавоб ҳам бермай тез-тез одимлаб кетди.

Мадхоб уйига қайтиб келиб полициячига бундай деди:

— Дада, бу катта одам. Дарров судьянинг ёнига бирон кишини жўнатиш керак.

— Нимага?

— Қандайдир бир бобу оралаб қолди, сизга қарши гувоҳ йиғиб юрибди, деб айтиш керак.

ИГИРМА ЕТТИНЧИ БОВ

Қош қорайди. Судья билан Харан айланиб дарё бўйига чиқишди. Улардан сал нарироқдан коляска ўтиб борарди, бунда соҳибнинг хотини Бародашундори ва унинг қизларини сайрга олиб чиққан эди.

Соҳиб Браунло бошланғич мактаб мукофот комитетининг раиси эди, баъзан у бангол бобуларини чойга таклиф қилиб турарди. Бирон бадавлатроқ ҳинду тўйига ёки бошқа бирон тантана мажлисига таклиф қилса, соҳиб ҳеч йўқ демасди. Жатра¹ томошаларидан ҳеч қолмасди, бундай томошаларда катта креслога ясланиб олиб, сабр билан ашула, қўшиқларга қулоқ соларди. Суд маҳкамасида ишлайдиган адвокат-

¹ Жатра — Банголда жуда расм бўлган халқ музыкали драмасининг бир тури,

янинг уйида ўтган Пужа¹ вақтида катта бир томоша кўрган эди. Жатранинг бир пардасида мешкоп билан кўча супурадиган аёл тасвирлаб кўрсатилган эди. Шу жойи унга жуда маъқул бўлиб, бир неча марта такрорлашни илтимос қилган эди.

Судьянинг хотини миссияда тарбияланган бўлиб, баъзи-баъзида миссия толибаларини уйига таклиф қилиб турарди. Бу хоним ўз маҳалласида қизлар мактаби очган, бу мактаб толибасиз қолмасин деб доим ғамхўрлик қилиб юрарди. Пореш-бобунинг қизлари ўқиётганини билганидан, ҳамиша уларнинг бу ишини маъқуллаб турарди, агар бирон жойга жўнаб кетиб қизларни кўрмай қолса, борган жойидан хат ёзиб турарди. Ҳар гал янги йилда бу хоним қизларга диний китоблар ҳадя қиларди.

Ярмарка аллақачон очилган эди. Бародашундори қизларини ёнига олиб, Харан-бобу, Шудхир ва Биной билан бирликда етиб келишди. Уларнинг ҳаммаларини шаҳар чеккасидаги ҳукумат боғига жойлаштиришди. Шовқун-суронга тоби йўқ Пореш-бобу Калькуттада қолди. Шучорита Пореш-бобунинг ёнида қолишга ҳар қанча ҳаракат қилса ҳам, лекин Пореш, судьянинг ҳурмати учун бормасанг бўлмайди, деб Шучоритани ҳам уларга қўшиб жўнатди. Бир кун ўтгандан кейин кечқурун, судьянинг уйида, Порешнинг қизлари кичик бир томоша қўйиб берадиган бўлишган эди. Бу томошани кўргани бошқа меҳмонлар қатори комиссар², вилоят губернатори, унинг хотини ҳам келадиган эди. Райондан ва Калькуттанинг ўзидан судьяникига кўп ёру биродарлари йиғилган, баъзи бангол бобуларига ҳам таклифномалар юборилган эди. Боғда чодир тикиб жой ҳозирлаб, уларга махсус бараҳман ошпаз хизмат қилади, деган овозалар тарқалган эди.

Харан-бобу ҳаш-паш дегунча судьянинг пинжига кириб олди. Соҳиб бу ёш йигитнинг христианлик соҳасидаги билимларига жуда қойил бўлиб, шу дамга-

¹ Пу ж а — Шива худосининг хотини, ҳалокат ва бунёд тангриси Дурга шарафига ўтказиладиган кузги байрам.

² К о м и с с а р — Ҳиндистонда маъмурий округ бошлиғи, унн инглиз мустамлака ҳукумати бошиқлари тайинларди.

ча христиан динини қабул қилмаганига ҳайрон бўлди.

Бугун судья Харан-бобу билан «Бараҳма Самож»нинг ишларидан суҳбатлашди, ҳиндулар жамиятида қандай ислохотлар ўтказиш лозимлиги устида гаплашдилар. Кутилмаганда Гора кириб келиб:

— Good evening, sir—¹ деди.

Иигит кеча судья билан учрашишга уриниб кўрган эди, лекин хизматкорларига пора бермасдан соҳибниқига кириб бўлмаслигига кўзи етди. Бундай пасткашликка бормай, судья сайр қилиб юрганда у билан учрашмоқчи бўлди. Бу гал Харан-бобу ҳам, Гора ҳам бир-бирларини танимасликка солишди. Бу нотаниш одамни кўриб соҳиб ҳайрон қолди. Бўйи олти футдан ҳам баланд, бундақанги забардаст, бақувват банголни судья ҳеч қаерда учратмаган эди. Баданининг ранги ҳам бу мамлакат одамларига ўхшамайди. Енглари кенг кўйлак, дағал матодан кир дҳоти кийиб олган, қўлида йўғон бир таёқ, чадорини бошига салла қилиб ўраб олган.

— Мен Гҳошпурдан келдим,— деди Гора.

Судья ҳуштак чалиб юборди. Куни кеча, Гҳошпурда бир одам оралаб қолди, полициянинг терговларига халақит бериш нияти бўлса керак, деб унга хабар қилишган эди. Демак ўша одам экан-да!

— Қайси мазҳабдансан?— деб сўради соҳиб Горага тикилиб.

— Бангол бараҳманман.

— О! Ҳали газеталар билан алоқам бор дегин?

— Йўқ.

— Бўлмаса, нега Гҳошпурга келдинг?

— Саёҳат қилиб юрибман, у ерга дам олгани кирган эдим. Полиция деҳқонларга жабр-зулм қилиб, уларни қай кунга солганини кўриб, бундан бешбартар кунга солишлари ҳам мумкинлигини тушундим. Шу туфайли келиб сиздан мадад сўрашга қарор қилдим.

— Гҳошпурдаги одамларнинг каллакесарлигидан хабаринг борми?

¹ Оқшомингиз хайрли бўлсин, сэр! (инглизча).

— Улар каллакесарлар эмас, лекин кўрқоқлар ҳам эмас. Улар эрк истайдилар, ноҳақ жабр-зулмга индамай қараб турадиганлардан эмас.

Судья тутақиб кетди. Бу йигит «Янги банголлар» деб аталган ёшлардан бўлса керак, деб ўйлади, учтўртта китоб ўқиб, бир неча оғиз сўзни билиб олгану, оқибати — *insufferable*¹.

— Ҳеч нимадан беҳабарсан — деб у Горани койий бошлаган эди, лекин Гора момақалди роқдай товуши билан унинг сўзини бўлиб:

— Сиз мендан ҳам бешбадтар биласиз!— деди.

— Хўп, менга қара,— деб совуқ жавоб берди судья,— агар сен Гўшпурдаги воқиаларга бирон йўл билан аралашсанг, билиб қўй, осонлик билан қутулмайсан.

— Агар сиз полициянинг ўзбошимчаликларини тўхтатишни хоҳламай, ҳамма гуноҳ деҳқонларда деб ўйласангиз, унда деҳқонларни полицияга қарши уюштиришдан бўлак иложим қолмайди.

Судья шартта бурилиб, Горага қаради-да:

— Ҳали шундайми?— деб бақириб юборди.— Аб-лаҳ!

Гора ҳеч нима демай секин чиқиб кетди.

— Харан-бобу,— деб ҳамроҳига мурожаат қилди судья.— Бундақалар орангизда қаердан пайдо бўлган?

— Бу демак, илм-маърифат ҳали чуқур илдиз олмаган демакдир. Бу мамлакатда яхши тарбия ҳам, тўғри диний илм ҳам илдиз отмайди. Улар, ҳатто, инглиз маданиятининг энг яхши томонларини ҳам тан олмайдилар. Мамлакатимизда инглизлар ҳукмронлиги — худоларнинг амри эканлигини бу нодонлар ҳанузгача тан олишмайди. Буларнинг ҳаммасига сабаб шуки, гарчи, улар китоб ўқисалар ҳам, диний тасаввурлари ўзгармай қолаверади.

— Агар Ҳиндистон Исо пайғамбарни тан олмаса, сизларнинг диний тасаввурларингиз ҳеч вақт камол топмайди,— деди судья.

¹ Қандай чидаб бўлади! (инглизча.)

— Маълум маънода сизнинг гапингиз ҳақ,— деб Харан унинг фикрига қўшилди-ю, Исо пайғамбар тўғрисидаги қарашларда қайси жиҳатлардан христианликка мойиллигини, христианликни қабул қилишда нималар унга йўл бермай турганини гапириб кетди. Судья ҳам гапга қизиқиб кетиб, анча вақт бўлиб қолганини ҳам сезмади. Унинг хотини сайрдан қайтиб, Бародашундори билан қизларини ҳукумат боғига элтиб қўйганидан кейин, уни чақирган эди, судья чўчиб соатига қаради-да:

— Ана, холос! Соат ҳам саккиздан ўтиб кетибди-ку!— деди.

Харан-бобу у билан хайрлашаркан:

— Сиз билан ҳамсуҳбат бўлиб, кўп хушнуд бўлдим,— деди.

Харан-бобу ҳукумат боғига қайтиб келганидан кейин, судья билан қилган суҳбатини батафсил гапириб берди, лекин Гора билан учрашганидан оғиз ҳам очмади.

ИГИРМАСАККИЗИНЧИ БОБ

Қишлоқни тинчитиш учун ҳеч гуноҳи йўқ қирқ етти кишини полиция қамоққа олди.

Гора судья билан гаплашганидан кейин адвокат қидириб кетди. Кимдир биров, бу ўрталардаги энг яхши адвокат Шаткори Холдор эканини айтди. Йигит шу адвокатнинг ёнига борди.

Холдор Горани кўриб:

— Вой, Гора! Сенмисан?— деб қичқириб юборди.

Йигит ўйлагандай, Шаткори у билан бир курсда ўқиган ўртоғи экан. —

— Қамоқдагиларни кафилга олиб, уларнинг ишини суд мажлисига қўйдириш керак,— деди Гора Холдорга.

— Ким кафил бўлади?— деб сўраб қолди Холдор.

— Мен.

— Сен бир ўзинг қирқ етти кишини кафилга ола-санми?

— Агар деҳқонларни кафилга бериб қамоқдан чиқариш адвокатларнинг қўлидан келса, мен гаров қўяман.

— Жуда кўп пул керак бўлади-ку!

Эртаси куни судга ариза тушди. Судья ариза олиб келган усти-боши кир, салла ўраган кишига қараса, кечаги шаддод йигит экан, судья буни кўриб шу ондаёқ унинг илтимосини рад қилди. Ун тўрт яшар болалардан тортиб саксон яшар чолларгача ҳамма қамоққа олинганлар турмада қола берди.

Гора Шаткоридан шу ишга қаттиқ бел боғлаб, ҳақиқатни юзага чиқаришни илтимос қилди.

— Гувоҳларни қаердан топамиз?— деб жавоб берди адвокат.— Ҳаммаси қамоқда-ку. Бу ердаги халойиқ соҳибни тутиб урганлар устидан тергов бошланганини эшитиб дарғазаб бўлган, шу сабабдан, судья бунда ўқимишли банголларнинг ҳам қўли бўлса керак деб гумон қиляпти. Айтиб бўлмайди, ким билсин, мендан ҳам шубҳаси бордир. Ўзинг биласан-ку, инглиз газеталари тез-тез, агар маҳаллий аҳоли шундай безбетлик қиладиган бўлса, ҳимоясиз, ёрдамсиз қолган инглизлар шаҳардан четга чиқолмайдиган бўлиб қолади, деб ёзишяпти. Ҳолбуки, ҳозирча мамлакатда биз ҳиндларнинг кун кўришимиз тобора мушкуллашиб боряпти. Халқни исканжага олиб сиқаётганларини ўзим ҳам билиб турибман, лекин, назаримда, халққа бирон-бир ёрдам қилиш мумкин эмас.

— Нега мумкин эмас?— қони қайнаб савол берди Гора.

— Мактабда қандай бўлсанг, ҳали ҳам шундайсан-а,— деб кулиб қўйди Шаткори.— Мумкин эмаслигига сабаб шуки, ҳаммамизнинг бошимизда оиламиз бор, агар биз тирикчилигимизга ишлаб пул топмасак, кўпларимиз оч қоламиз. Бошқани деб ким ҳам ўзини дор тагига олиб боради дейсан, айниқса оилани тебратиш бизнинг мамлакатимизда осон иш эмас, бунга ким ҳам рози бўларди? Ҳар биримизнинг елкамизда ўнтадан хўранда бўлгандан кейин, яна бошқа ўнта хўрандани ўйлашга кимнинг тоқати бор, дўстим?

— Демак, у бечораларга ёрдам қилишнинг ҳеч иложи йўқ демоқчимисан?— деб сўради Гора яна бир марта.— Олий Судга ариза берилса-чи?..

— Қўйсанг-чи,— деб бетоқатлик билан унинг сўзини бўлиб қўйди Шаткори.— Наҳотки, ақлинг етмаса, ахир, инглизга қўл тегизишибти-ку! Ҳар бир инглиз — ўзи бир хон-ку. Арзимаган бирон инглизга тил тегизишни ҳам инглизлар ҳумронлигига қарши кичик бир исён деб қарашади. Натижа чиқмайдиган бир ишга аралашиб, судьяга ёмон кўриниш менга зарур келибдими?

Эртаси кун и эрталаб Гора станцияга жўнаб кетди — соат ўн яримда Калькуттага жўнайдиган поездга етиб бормоқчи, Калькуттадан адвокат қидириб топмоқчи эди. Лекин бир ҳодиса бўлиб, йўлдан қолди.

Калькуттадан ярмаркага келган студентлар шу ерлик студентлар билан крикет ўйнашмоқчи экан. Калькутталиклар мусобақага тайёрланишиб ҳар кун машқ қилишарди. Шундай машқлар ўтказиб туришганда студентлардан бирининг оёғига копток зарб билан урилибди, унинг иккита ўртоғи спорт майдони ёнидаги ҳовузга ярадор бўлган студентни олиб боришибди. Уни ҳовуз бўйига ўтирғизишибди-да, чодарнинг бир учини ҳўллаб ҳалиги ярадор студент оёғини боғлашаётган экан, қаёқдандир полиция ходими пайдо бўлиб, студентлардан бирини оғзига келган бемаза гаплар билан сўкибди. Бу ҳовуздан сув ичилиши ва унга оёқ текизиш мумкин эмаслигидан калькутталиклар беҳабар экан, билганларида ҳам, бундай ҳақорат эшитиб индамай кетавериш одатлари йўқ! Новқирон, бақувват йигитлар бу қўполлик ва ҳақоратга боплаб жавоб қайтаришибди. Полиция ходимининг ёнига яна бир неча одам қўшилибди. Худди шу пайтда Гора ўтиб қолди. У бу студентларни танирди, тез-тез крикет ўйнаб туришарди, ўртоқларининг калтак еяётганини кўриб жим қараб туролмади.

— Аблаҳлар! Бас қилинглар!— деб бақирди у полиция ходимларига.

Улар Горани хўп боплаб сўкишган эди, Гора қўлига таёқ олиб, уларнинг шундай адабини бердики, йўловчилар кўриб ҳайратда қолишди. Гора ёнларига

тушганини кўрган студентлар ҳам полиция ходимларига ёпирилишиб, ахийри зўр чиқишди. Муштлашни кўрган йўловчилар ичаклари узилгидек тоза кулиб, маза қилишди, лекин Горага бу муштлашишнинг ҳеч завқ қиладиган ери йўқ эди, охири ҳам вой бўлди.

Кундуз соат тўртларда Биной билан Пореш-бобунинг бола-чақалари репетиция қилиб туришганида ҳукумат боғига Бинойнинг таниш студентларидан иккитаси келиб, Гора ва у билан яна бир қанча студентларни полиция қамоққа олди, индинга эрталабки мажлисда уларнинг иши кўриларкан, деб хабар қилди.

Гора қамалибди! Бу хабарни эшитиб Харандан бошқа ҳаммалари бир чўчиб тушишди. Биной шу ондаёқ мактабдоши Шаткори Холдорнинг ёнига югуриб бориб, икковлари Горанинг ёнига кетишди.

Шаткори Горага сени ҳимоя қиламан, кафил бўлиб қамоқдан қутқариб оламан, деди.

— Йўқ, мени ҳимоя қилишнинг ҳам, кафил бўлиб қутқариб олишнинг ҳам кераги йўқ,— деб жавоб берди унга Гора.

— Ўзи нима деяпти?— Шаткори Бинойга қаради.— Эшитдингми? Горани мактабни битирган одам деб ким айтади. Гаплари ҳали ҳам ўша-ўша-я!

— Ишим ўнгидан келди, пулим ҳам кўп, дўстларим ҳам бор, шу пулу дўстларим ёрдами билан турмадан ҳам, кишандан ҳам қутулиб оламан,— деб тушунтириб кетди Гора ўртоқларига.— Лекин мен истамайман. Бизнинг қонуларимиз шундайки, қиролнинг ўзи ҳақни ҳақ қилиши керак, бас, фуқароларга ноинсофлик қилиш—унинг ўзи учун ҳақорат. Агар ҳозирги идора усули вақтида бир фуқаронинг адвокатга тўлайдиган пули бўлмаса-ю, турмада чиришга маҳкум қилинган бўлса, ёки адолатни пулга сотиб олиш учун бор-йўгидан ажралиш пешонасига ёзилган бўлса, бундай адолатга чорак пайса тўлашга ҳам рози эмасман.

— Ахир мусулмонлар замонида пора бериш учун жонларини ҳам гаровга қўйишган эди-ку,— деди Шаткори.

— Порахўрликнинг қиролга ҳеч қандай алоқаси йўқ,— деб жавоб берди Гора.— Ёмон судьялар пора

олишарди, бундай судьялар ҳозир ҳам бор. Лекин ҳозир ҳамма — даъвогар ҳам, жавобгар ҳам, гуноҳкор ҳам, бегуноҳ ҳам одил суд эшигида кўз ёши қилиб ўтириши лозим. Қамбағалларга бўлса, улар судда ютиб чиқиши ҳам, ютқазishi ҳам барибир — хонавайрон бўлишади. Бунинг устига даъвогар — қирол бўлиб, жавобгар мендақа одам бўлса, судьялар билан адвокатлар албатта қиролнинг ёнини олишади. Агар мен ўзимга ҳимоячи топсам тузук, бўлмаса тақдиримга тан беришдан бошқа нима иложим бор? Агар одил суд ҳимояга муҳтож бўлмаса, давлат ҳимоячиларининг нима кераги бор? Борди-ю одил суд ҳимоячига муҳтож экан, нега биз ўз ёнимиздан адвокат ёллашимиз керак? Ажабо, одил судлик — фуқаролар билан уруш қилишликми? Подшонинг ҳам вазифаси шуми?

— Гора, қизишма,—деб уни гапидан тўхтатди Шаткори.— Бу маданият бизга арзонга тушаётгани йўқ. Агар бизда суд ишлари ихчам бўлсин десак, қонунларимиз ҳам ихчам бўлиши керак, қаердаки бундай қонунларга амал қилинса, унда бундай қонунларнинг бозорга солиниши турган гап. Демак, маданий дунёда суднинг ўзи олди-сотди буюми бўлиб қолади, пули йўқ одамнинг қурбон бўлишдан бошқа иложи қолмайди. Сен ўзинг қирол бўлиб қолсанг нима қилардинг?

— Агар ватанимдаги қонунларнинг мағзини баланд мартабалик энг доно судьялар ҳам чақиб беролмасалар, шўринг қурғур даъвогарларга ҳам, жавобгарга ҳам давлат адвокатлари тайинлардим. Адолат ўрнатиш учун бўладиган ҳамма харажатларнинг оғирлиги фуқаролар зиммасига тушиб турган бир замонда мен биздаги суд ишлари мўғул ёки афғон суд ишларидан афзал туради, деб мақтаниб ҳам юрмас эдим.

— Жуда соз,— деди Шаткори.— Ҳали бундай бахтли замон келмаган, сен қирол эмас, модомики қиролнинг қўлига тушган маҳбус экансан, ё пул сарф қилишинг, ёки адвокат дўстларингдан ёрдам олишинг керак, бошқа иложинг йўқ.

— Менга нима бўлса бўлаверсин, ҳеч ким ишимга

аралашмасин,— деб қаттиқ туриб олди йигит.— Бу давлатдаги ҳамма камбағалларнинг тақдири нима бўлса, менинг ҳам тақдирим шу бўлсин.

Биной, дўстларингнинг ёрдамини қайтарма, деб Горани кўндиришга ҳаракат қилди, лекин у кўнмади. У фақат:

— Сен бу ерга қаёқдан келиб қолдинг?— деб сўради.

Биной қип-қизариб кетди. Агар Гора қамалмаган бўлса, Биной, эҳтимол, бирмунча зарда билан бўлса ҳам, бу ерга қаёқдан келиб қолганини тушунтириб берар эди-я, шу топда дўстнинг саволига бирон тузукроқ жавоб қайтаришга Бинойнинг тили бормади.

— Кейин айтаман... букун сен...

— Бугун мен қиролнинг меҳмониман, ҳазрати олийларининг ўзлари мен тўғримда ғамхўрлик қилиб турибдилар, шу сабабдан, сизлар ёки бошқа бирон киши мен тўғримда ташвиш тортмай қўя қолсин.

Горага бундай ҳолларда гап маъқуллаб бўлмаслигини Биной биларди, шу сабабдан, уни ҳимоячи олишга кўндириш фикридан қайта қолди.

— Буларнинг овқатини еялмаслигингни биламан, бўлмаса уйдан овқат юбориб турарман.

— Биной,— бетоқат бўлиб уни гапдан тўхтатди Гора.— Бу ташвишларнинг нима кераги бор? Ҳаммаси беҳудалигини ўзинг яхши биласан-ку. Ташқаридан ҳеч нима олгим йўқ. Маҳбусларнинг ҳоли нима кечса, мен ҳам шу-да.

Бинойнинг авзойи бузилиб ҳукумат боғига қайтиб келди. Шучорита деразаси кўчага қараган хонасида Бинойнинг қайтишини кутиб ёлғиз ўзи ўтирган эди. Бинойдан бошқа ҳеч кимни кўргиси ҳам йўқ эди.

Қовоғи солиқ Бинойнинг салмоқли қадам ташлаб уйга яқинлашаётганини кўриб юраги шув этиб кетди. Шучорита бор кучини жамлаб ўзини тутди, у қўлига китоб олди-да, меҳмонхонага чиқди. Лолита гарчи чеварликни унча хуш кўрмаса ҳам, бир бурчакда нимадир тикиб ўтирган эди. Лабонне Шотиш билан қандайдир бир ўйин ўйнаб ўтиришпти. Улар ҳарфлардан инглизча сўзлар тузишяпти. Лида бўлса улар-

нинг ўйинини томоша қилиб турган эди. Харан-бобу билан Бародашундори бўладиган томоша ҳақида жуда қизғин гаплашиб ўтиришган эди.

Биной полиция билан студентлар ўртасидаги муштлашишни батафсил гапириб берди. Шучорита унинг гапларига қулоқ солиб ўтирди-ю, оғзидан битта ҳам гап чиқмади. Лолитанинг тикиб ўтирган иши тиззасидан ерга тушиб, юз-кўзи лов этиб ёниб кетди.

— Хафа бўлманг, Биной-бобу,— деб унга тасалли берди Бародашундори.— Бугун кечқурун судьянинг хотинини кўраман, ундан Гоурмаҳон-бобу ҳақида илтимос қиламан.

— Йўқ, йўқ, ундай қилманг,— деб қўрқиб кетди Биной.— Агар Гора бундан хабардор бўлиб қолса, гуноҳимни кечмайди.

— Ахир, уни ҳимоя қилиш учун бирон чора кўриш керак-ку,— деб гапга аралашди Шудхир.

Шунда Биной Горанинг кафилга чиқишдан, ҳимоячидан қатъиян воз кечганини гапириб берди.

— Мунча гердаймаса!— деб ўзини тутолмай гапириб юборди Харан-бобу.

Лолита Харан-бобуга қандай қараса ҳам, уни ҳамиша ҳурмат қилар, у билан ҳеч вақт гап талашмас эди, лекин бугун бошини шартта кўтариб, деди:

— Ҳеч ҳам гердайган эмас-да. Гоурмаҳон-бобу тўғри қилган. Бўлмаса нима қилсин эди? Судьялар бизга ҳужум қилишади-ю, биз ўзимизни ҳимоя қиламизми? Судьялар маош олсин деб биз солиқ тўлашимиз керак, уларнинг панжасидан қутулиб олиш учун энди адвокат ҳам ёллашимиз қолдими? Бундай одил судга рози бўлишдан кўра, турмага бориб ётганимиз яхши.

Харан-бобу ҳайрон бўлиб Лолитага қараб қолди. У, бу қиздан шунчалик гап чиқар деб асло ўйламаган эди. Бир дақиқа жим бўлиб турди-да, кейин қизга танбеҳ бера бошлади.

— Ақлинг нимага етарди? Эндигина коллежни битириб чиққан йигитчаларнинг билар-билмас айтган гапларини қулоғингга қуйиб олибсан, у йигитчаларнинг ўқиган китоби бармоқ билан саноғлиқ бўлса ҳам,

ҳеч кимни тан олмай қолишган. Сенинг ҳам бошинг гангиб қолибди.

Шундан кейин Харан-бобу Горанинг кеча судья билан учрашганини гапириб берди, ўзининг мистер Браунло билан Гора тўғрисида гаплашган гапларини ҳам айтмасдан қўймади. Бинойнинг Гўшпур воқиаларидан ҳеч хабари йўқ эди. Уни эшитганидан кейин, Бинойнинг ташвиши яна ҳам ошди, судьянинг Горани осонлик билан қамоқдан чиқармаслигига ақли етарди.

Харан-бобу бу воқиаларни ҳикоя қилгани билан муддаосига етолмади. Гора билан кўришганини шу дамгача айтмай юрган Хараннинг пасткашлигини кўриб Шучорита ич-ичидан ғазабланди. Бошига мушкул иш тушган кишининг ҳолини кўриб шундай хурсанд бўлган Хараннинг разиллиги шу ерда ўтирганларнинг нафратини қўзғади. Шучорита жим ўтирарди. Баъзи дақиқаларда у ниманидир айтиб юборай ҳам дерди-ю, лекин ўзини босиб ўтирар, китобни очиб, титроқ қўллари билан уни варақларди.

Фақат Лолита шартта кесиб:

— Харан-бобу судьянинг фикрига ҳар қанча қўшилган бўлса ҳам, лекин Гўшпур воқиалари Гоурмаҳон-бобунинг улуғворлигини исбот қилади,— деди.

ЙИГИРМА ТУҚҚИЗИНЧИ БОБ

Бугун губернатор келадиган кун бўлганидан, судья ишларини барвақтроқ тугатиш ниятида суд маҳкама-сига роппа-роса ўн яримда келган эди.

Шаткори-бобу студентларни ҳимоя қилар экан, асосан ўз дўстига ёрдам қилиш ниятида эди. Лекин суднинг боришига разм солиб, яхшиси айбловчининг фикрига қўшилиб қўя қолай деган хулосага келди. У ўз нутқида, йигитлар ҳар қанча бузилганлари билан ҳали жуда ёш бўлганлари туфайли, нима қилаётганларини ўзлари ҳам билмаганлар, шуни назарда тутиб, уларга илтифот қилишларини сўради. Судья студентларни турмага қамашга ҳар бирининг ёшига ҳамда қилган гуноҳига қараб, беш даррадан йигирма беш даррагача уришга ҳукм чиқарди.

Горани ҳеч ким ҳимоя қилмади. Узини ўзи ҳимоя қилмоқчи бўлиб, полициянинг бебошликлари тўғрисида нима ҳам деб гап босаётган эди, судья уни сўкиб, дағдаға қилиб гапини шартта кесиб қўйди.

Горани полиция ўз вазифаларини бажараётганда унинг хатти-ҳаракатларига қаршилик кўрсатганликда айблаб, уни бир ой қаттиқ турма жазосига ҳукм қилди, шу билан бирга судья, жуда зўр илтифот билдириб, жуда юмшоқ жазо бердим, деб писанда ҳам қилиб қўйди.

Шудхир билан Биной судда ҳозир бўлишди. Биной Горанинг кўзига қарашга журъат қилолмади. Бўғилиб кетаётганини сезиб, дарҳол залдан чиқиб кетди. Шудхир унга боққа бориб, чўмилиб, овқатланиб олинг, деб таклиф қилган эди, лекин Биной унинг гапига ҳам қулоқ солмай кетаверди, ниҳоят бир дарахтнинг остига бориб ўтирди.

— Сен боққа боравер,— деди у Шудхирга,— мен кейинроқ бораман.

Шудхир кетди. Шундан кейин қанча вақт ўтганини Биной билмасди. Унинг олдига бир коляска келиб тўхтаганида қуёш жанубга томон оғиб қолган эди. Йигит бошини кўтариб қараса, Шудхир билан Шучорита у ўтирган томонга келишяпти, Биной дарҳол ўрнидан турди.

Қиз унинг ёнига келиб, майин овоз билан:

— Юринг, Биной-бобу,— деди.

Йигит қараса, ўтган-кетганларнинг кўзи тушиб турибди, шундан кейин дарров бориб коляскага ўтирди.

Йўл бўйи ҳеч кимдан бирон оғиз сўз чиқмади.

Биной боққа келиб дарров жанжал чиққанини фаҳмлаб олди. Лолита, букун судьяникида бўладиган тантанага сира ҳам қатнашмаганим бўлсин деб тўнини тескари кийиб олибди, шу билан Бародашундори нима қилишини билмасдан жуда мушкул аҳволда ўтирган экан. Харан-бобу бу қайсарликни кўриб жиғибийрони чиқибди, яна келиб-келиб қайсарлик кимдан чиққанини айтмайсизми? Тирмизак қиз Лолитадан чиқибди. У тинмай, ҳозир ёшлар жуда бузилиб

кетган, интизом деган нарсани билишмайди, деб гўнгиллашани қўймади.

— Ким тўғри келган билан учрашиб, маза-бемаза нарсалардан суҳбат қургандан кейин, оқибат шу-да,— дерди у.

Биной эшикдан кириб келиши биланоқ Лолита унинг ёнига бориб:

— Биной-бобу, мени кечиринг, сизнинг олдингизда кўп гуноҳқорман. Ушанда унамасдан юрдингиз, мен бўлсам гап нимадалигини ҳеч тушунмаган эканман. Янглишганимнинг сабаби шу бўлса керакки, уйимиздан ташқарида нималар бўлаётганидан бехабар эдим. Пану-бобу Ҳиндистонда судьялар ҳокимияти — парвардигорнинг амри, дейди. Балки шундайдир, лекин бу ҳокимият устига ланъатлар ёғдиргинг келиб, ўзингни тўхтатолмай қолсанг, бу ҳам худди шу парвардигорнинг амридан бошқа бир нарса бўлмаса керак.

Харан-бобунинг ғазаби келиб:

— Лолита, сен...— деб гап бошлаган эди, лекин қиз ундан юзини ўгириб, парво ҳам қилмасдан:

— Жим туринг, сиз билан гаплашаётганим йўқ. Ҳеч кимнинг гапига қулоқ солманг,— деб қиз Биной-бобуга мурожаат қилди.— Нима бўлса бўлсин, лекин бугун томоша бўлмаслиги керак.

Бародашундори шошиб Лолитанинг сўзини бўлди:

— Шу қиялган ишинг сира ҳам яхши эмас-да. Бинойга чўмилиб, овқатланиб олинг дейиш ўрнига, айтиб ўтирган гапини қаранг. Соат ҳам ўн икки ярим бўлиб қолди. Ахир қарасанг-чи, ҳориб-толиб кетибди-ку.

— Йўқ, йўқ! Бу судьянинг уйида меҳмон бўлиб, овқатини оғзимга олмайман!-- деб хитоб қилди Биной.

Бародашундори Бинойни бир амаллаб йўлга солмоқчи бўлди. Лекин ҳамма қизларининг жим турганини кўриб, Бародашундорининг жаҳли чиқиб кетди:

— Ўзи нима бало бўлди сизларга? Шучи, ҳеч бўлмаса, сен Биной-бобуни кўндириб кўрсанг-чи. Ахир, сўз бериб қўйганмиз... Ҳамма одам таклиф қилиб қўйилган. Нима бўлса ҳам, бугунги оғирликни

устимизга олмасак бўлмайди, бўлмаса биз тўғримизда нима деб ўйлашади! Уларнинг кўзига қарай олмайдиган бўлиб қоламиз-ку!

Шучорита индамай бошини қуйи солиб ўтирарди.

Биной, икки соатлардан кейин жўнаб, эртаси эрта-лаб соат саккизларда Калькуттага етиб борадиган пароходга қараб кетди.

Бу орада Харан-бобу, ўзини тутолмай Биной билан Горани ёмонлай бошлади. Шучорита бу ҳолга чидамай, шартта ўрнидан туриб, қўшни хонага кирди-да, эшикни тарақ этиб беркитиб олди. Бир неча минутдан кейин унинг ёнига Лолита кириб борди. Шучорита юзини қўли билан беркитиб ўрнида ётган эди.

Лолита эшикни ичдан қулфлаб, секин бориб опасининг ёнига ўтирди, уни эркалатиб сочларидан силади. Бир оздан кейин қиз сал тинчиди. Шунда Лолита унинг қўлларини юзидан олиб, юзини Шучоританинг юзига суркади:

— Опажон, юринг, Калькуттага кетамиз,— деди у опасининг қулоғига,— судьяникига бориб бўлардим.

Шучорита анчагача ҳеч нима деб жавоб бермади. Лекин Лолита илтимосини яна такрорлаган эди, ётган ўрнидан туриб:

— Нима ҳам иложимиз бор, Лолита? Аввалбошдан бу ерга келгим йўқ эди. Отам қўймасдан юборди, энди отамнинг илтимосини бажо келтирмасдан кетиб бўлармиди?— деди.

— Ахир, отамнинг бўлиб ўтган гаплардан хабари йўқ-ку,— деди Лолита,— билса борми, бу ерда қолишимизга асло рози бўлмасди.

— Ким билсин дейсан, оппоғим?— деб жавоб берди Шучорита.

— Лекин, опажон, у ерга қайси ҳолингиз билан борасиз? Ясаниб саҳнада шеър ўқишни бир ўйлаб кўринг? Тилимни кесиб ташлайман-у лекин чурқ этиб оғиз очмайман.

— Биламан, оппоққинам. Ахир оғирликни бирон киши бўйнига олиши керак-да! Ҳозир бошқа иложимиз йўқ. Бугунги кунни бутун умр эсдан чиқармайман.

Лолита, Шучоританинг қайсарлигига жаҳли чиқиб, уйдан чиқиб кетди.

— Ойижон, сиз байрамга бормайсиз!— деб Бародашундорига мурожаат қилди Лолита.

— Сени нима жин урди,— деб жавоб берди она-си.— Соат тўққиздан кейин албатта ўша ерда бўлишимиз керак.

— Калькуттага жўнаб кета қолайлик.

— Буни қаранг, бу қизнинг гапини қаранг!— деб хитоб қилди Бародашундори.

Шундан кейин Лолита Шудхирга қараб:

— Сен ҳам қоласанми?— деди.

Горанинг ҳукм қилинганидан Шудхир жуда хафа бўлган эди, лекин казо-казо одамлар олдида ўзини билимдон қилиб кўрсатиш орзусидан воз кечишга журъат қилолмади. Дудуғланиб бир нималарнидир гапиргандай бўлди, унинг шу гапларидан, мен-ку жуда афсусландим-а, лекин қолмай иложим йўқ, деган маъно англашиларди.

— Жанжал деб қанча вақтни бекорга кетказдик,— деди Бародашундори.— Энди бир минут вақтни ҳам бекор кетгизмайлик. Қани, ҳамманглар кириб ётинглар, соат беш яримгача ҳеч ким ўрнидан турмасин, бўлмаса дам ололмайсизлар, афти-ангорингиз бир ҳолга тушиб қолади.

У шундай деди-ю, қизларини қистаб ўз хоналарига киритиб юборди. Уй жимжит бўлиб қолди. Фақат Шучоритадан уйқу қочган, Лолита ҳам ўз хонасида каравотда ўтирарди.

Пароход гудок бериб, матрослар тахта зинани тортиб олишмоқчи бўлиб турганда, Биной юқори палубада турган эди, қараса, чодирга ўралган бир қиз шошиб пароходга томон келяпти. Кийимлари, юришлари Лолитага ўхшарди-ю, лекин йигит дастлаб кўзига ишонгуси келмади. Қиз яқин келгач, ҳамма шубҳалар тарқалиб кетди. У, Лолита мени қолдириш учун келгандир, деб кўнглидан ўтказиб қўйди. Лекин қизнинг ҳам тантанада қатнашгиси йўқ эди-ку.

Лолита пароход палубасига чиқди, матрос нарвонини кўтариб қўйди. Биной хижолат тортиб, унинг ёнига борди.

— Юринг, юқорига чиқамиз,— деди Лолита.

— Пароход ҳозир жўнаб кетади-ку,— деб Биной хайрон бўлиб жавоб берган эди, қиз қисқагина:

— Биламан,— деди-да, Бинойни кутмасдан юқори палуба зинасига қараб йўл олди. Пароход бетўхтов гудок бериб, соҳилдан жилиб кетди.

Биной Лолитани биринчи класс палубасидаги креслога ўтказгач, савол назари билан унинг кўзларига қаради.

— Калькуттага кетяпман. Қолишга ҳеч кўнглим бўлмади,— деди Лолита.

— Бошқалар нима дейишди?

— Ҳозирча ҳали ҳеч ким билмайди. Хат ёзиб қолдирдим, ўқиб ҳамма гапдан хабардор бўлишади.

Лолитанинг бу тентаклигидан Бинойнинг боши гангиб қолди. Ниҳоят, зўрга ўзига келиб, тили гапга кирди:

— Ахир... лекин...

— Пароход жўнаб кетди, энди «ахир»нинг нима фойдаси бор? Қиз бўлиб туғилган бўлсам, нега энди нима бўлса ҳам финг демай ўтираверар эманман, ақлим етмай қолди. Биз учун ҳам ҳақ-ноҳақ, мумкин-номумкин нарсалар бор. Шундай бўлгандан кейин, бугунги томошада қатнашгандан кўра, ўзимни ўзим ўлдириб қўя қолганим яхшироқ.

Биной ўтган ишга салават, деб қўйди, бу иш яхшими, ёмонми, деб ўзини қийнаб ўтиришнинг фойдаси йўқлигини тушунарди.

Бир оз жим қолишганларидан кейин Лолита яна гап бошлади:

— Биной-бобу, дўстингиз ҳақида жуда ноҳақ гапларни айтгандим. Дастлаб Гоурмаҳон-бобуни кўриб, гапларини эшитганимда, негадир, уни хуш кўрмаган эдим. У жуда амирона гапириб, сиз бўлса ҳаммиша унинг гапларига қўшилишингизни кўриб жуда ҳам жаҳлим чиқиб юрарди. Фейл-атворим шунақа — гапсўзлари, юриш-туришларидан манманлиги кўриниб турадиганларни жиним ёқтирмайди. Лекин билсам, Гоурмаҳон-бобунинг бошқаларга эмас, ўзига ҳам кўчи етаркан, чин ирода деб шуни айтади. Умримда ҳали бундай кишиларни кўрган эмасман...

Лолита анча вақт гапириб ўтирди, бу гапларни Горани хуш кўрмай келганлигидан энди афсусланганини Бинойга билдириш учунгина гапиргани йўқ. Лолита пароходга келиб тушган заҳотиёқ сал ўзига келиб, қўйган қадамнинг қанчалик ўринли-ўринсиз эканини ўйлаб қолди, қилган аҳдининг тўғри-нотўғрилиги уни шубҳага солиб, кўнгли ғаш тортиб турди. Биной билан бирга пароходда сафар қилиш унчалик одобдан эмас, деган фикр шу дамгача унинг хаёлига ҳам келмаган эди.

Маълумки, сал хижолат тортдингми, тўғри қилган ишинг ҳам уятлик нарсадай кўринади, шу сабабдан Лолита ҳеч тинмай бемалол гапириб ўтира берди. Бинойнинг оғзидан бир сўз ҳам чиқмади. Горанинг бошига кулфат тушиб, дўсти азоб ичида хуноб бўлиб ўтирган бир пайтда судьянинг олдига борганлиги, Лолитанинг кутилмаганда бундай ножўя иш қилганлиги — ҳаммаси бир бўлиб йигитни сўздан қолдирди. Шу воқиа илгари бўлганда Биной бу қизнинг тентаклигидан жаҳли чиқарди, ҳозир бўлса бутун воқиа бошқача бир тус олган. Биной Лолитанинг довураклигини кўриб ҳайрон бўлса, яна унга ҳурмат туйғуси ҳам келиб қўшилди. Гора устидан қилинган судга Биной билан Лолитанинг, гарчи заиф бўлса-да, фақат икковининг норозилик билдиришганини ўйлаб ич-ичидан сукунди.

Биной қилган бу ишнинг оқибати ёмон бўлмайдику-я, лекин Лолита бу ножўя қўйган қадами туфайли ҳали қон-қон йиғламаса кошкийди.

Лолитанинг ҳамиша Горага терс қараб келганини Биной биларди, шу сабабдан ҳам, у бўлган шу воқияни қанча кўп ўйласа, қизнинг шундай довураклик қилганига, адолатсизликка нафрат кўзи билан қаршига тасанно айтди. У фақат унга ҳурматини қандай изҳор қилишини билмасдан ўтирарди. Унинг қатъиятсизлиги, ўзи бирон мустақил фикр баён қилмагани учун Лолита уни менсимай юрган экан, у ҳақ эди, шуни ўйлаб Бинойнинг дили ғаш бўлиб юрарди. Таниш-билишларининг фикрини Лолита сингари рад қилиб, дадил ўз билганини қилиш Бинойнинг қўлидан келмасди. Ахир у, Горанинг кўнглини оғритиб қўя-

ман, яна дўстим мени анчаки одам деб ўйламасин, деган андиша билан ўз нияту дардларини озмунча ичида сақлаб келдим! Горанинг айтганлари — менинг ҳам айтганларим деб, бўлар-бўлмас гаплар билан ўзига тасалли бериб виждонини озмунча алдасин! Энди қараса, Лолита мустақил фикр баён қилиш жиҳатидан ундан жуда аъло экан. Илгарилари бу қизнинг шаддотликларини кўргач, ичида уни койиб юрганлари ёдига тушиб ўзидан-ўзи уялиб кетди. Ҳатто қиздан кечирим сўрагиси ҳам келди-ю, лекин нима қилишини билмай ўтирарди. Қайнар булоқ сингари нур сочиб турган бу дилбар қизнинг қиёфаси Бинойнинг кўз олдида бутун улуғворлиги билан намоян бўлди. Қиз йигитга илгари номаълум бўлган шу фазилатларини ҳам кўрсатганидан кейин, йигитнинг ҳам ҳаёти, ҳижоат, қандайдир бир маъно касб этгандай бўлди. Бу нозик, латиф сиймони кўрганида ундаги мағрурликдан ҳам, энгилтакликдан ҳам асар қолмади.

УТТИЗИНЧИ ВОВ

Биной Лолитани Пореш-бобунинг уйигача кузатиб борди. Пароходда бирга сафар қилишган вақтгача йигитнинг қизга меҳр-муҳаббати равшан эмас, доим у билан тортишгани-тортишган эди. Лекин бирмунча вақтдан буён ҳар куни фикри-хаёли энди бу ўжар қиз билан иноқлашиб олиш бўлиб қолди. Йигитнинг ҳаёт осмонида Шучорита латофат нурларини сочиб турган оқшом юлдузи эди. Кутилмаганда бу қизнинг пайдо бўлиши Бинойнинг бутун вужудига роҳат бағишлагандай бўлди. Лекин яна бир юлдуз ялт этиб кўриниб қолди, бу юлдузнинг қачон чиққанини йигит сезмади ҳам, биринчи юлдуз бу нур байрамида ўз ролини бажариб, бора-бора уфққа яширинди.

Исён кўтарган Лолита пароходда ҳозир бўлган вақтдан бошлаб Бинойнинг назарида, бу қиз билан бутун бир дунёга қарши туришгандай бўлди. Жанжалдан кейин қизнинг ҳаммани ташлаб унинг ёнига келиши Бинойни ҳайратга солди. Сабаби нима экани-

дан қатъий назар, Биной энди Лолита учун кўпларнинг бири эмасди. Қизнинг ҳамма қариндош-уруғлари қаердадир, узоқ бир жойда қолишган, худди мана шу пайтда унинг ёнида ёлғиз Биной бор, холос. Қиз билан ёнма-ён турганидан Биной ўзини шу қадар бахтиёр сезардики, юраги момақалдироқдан дарак берувчи булутлар орасидан кўришиб қоладиган чақмоқ нурлари сингари ларзага келди.

Лолита аллақачон биринчи класс каютасида уйқуга кетган, лекин Бинойнинг ҳеч ётгиси келмади. Биной туфлисини ечди-да, қизнинг эшиги тагида, палуба бўйлаб, у ёқдан-бу ёққа юраверди. Албатта, пароходда Лолитага бирон хавф-хатарнинг таҳдид қилиши мумкин эмасди-ю, лекин Биной кутилмаганда яқин кезларда муяссар бўлган ҳуқуқларидан фойдаланиш фурсатини асло қўлдан бергиси келмади, зарурати бўлмаса ҳам майли, деди-да, қизга ғамхўрлигини давом эттираверди.

Теги йўқ тун қоронғиси оламини чулғаб олди; булутсиз мусаффо осмонда юлдузлар чарақлаб турарди; дарё лабидаги дарахтлар бамисоли тун осмони юзига тортилган сидирға тим қора пардадай; пастда улуғвор дарёнинг сокин оқими шиддат билан ўтиб боради, шу дунёнинг ўрта бир ерида Лолита ухлаб ётади. Ҳеч нима бўлгани йўқ, фақат Лолита Бинойга ажойиб уйқусини ишониб, ўзи беғам ухлаб ётибди. Биной ҳам бу уйқуни қиммат баҳо дурдай қўриқлаш вазифасини зиммасига олган. Ёнида на отаси, на онаси, на сингиллари бор, ҳеч ким йўқ, шундай бўлса-да, унинг дилбар вужуди роҳатланиб уйқуда ётибди. Нафаси худди уйқу достони ҳижжаларини санагандай бир маромда кўкрагини тебратиб турибди. Қизнинг жуда ўхшатиб ўрилган соч тарамининг биронта толаси ҳам бетартиб эмас. Хотин зоти қалбининг бутун назокатини ўзида мужассамлаштирган қўллари одеял устида қимир этмай ётибди; гулдай чиройли оёқчалари ниҳоятда чарчаб, тантана охиридаги мелодия вақтида киши нафас ҳам олмай жим бўлиб қолгани сингари қимир этмасди... Бинойнинг хаёл назарида тинч, осойишталик манзараси кўрингандай бўлди. Лолита осмони фалак тагида, сокин тун қўй-

нида чиғаноқдаги марвариддай юлдуз нурига чўмиб ётарди. Бу уйқу, гўзалликда баркамол бу осойишталик йигитнинг кўзига дунёдаги ягона хазинадай кўринарди.

— Ухламаяпман, ухламаяпман,— деб такрорларди йигит, бу сўзлар унинг типирлаб турган қалбининг сир хазиналаридан чиқиб мағрур парвоз қиларди-да, бедор осмони фалак султонининг унсиз ашуласига қўшилиб кетарди.

Яна бир фикр Бинойни бир дақиқа ҳам тинч қўймади: бу тунни Гора турмада ўтказади-я! Биной дўстининг ҳамма шодлигу ғам-ғуссаларига ҳамиш шерик бўлиб келган эди. Бу уларнинг ҳаётидаги дастлабки айрилиқ.

Гора сингари матонатли кишиларнинг турмада ётиши ҳеч гап эмаслигини Биной биларди. Лекин Бинойни доғда қолдирган нарса шуки, Горанинг бошидан ўтган можароларда у ҳеч қатнашмади-да! Дўстининг ҳаётида юз берган бу муҳим воқиядан четда қолиб кетди! Уларнинг умр йўллари бир-биридан ажралди, улар яна бир-бирлари билан учрашганларида, шу айрилиқ дастидан пайдо бўлган бўшлиқни тўлдиришнинг иложи бўлармикин? Уларнинг дўстлигига зил кетмадимикин? Ҳолбуки, ҳаётдаги энг қиммат баҳо ва мустақкам нарса — дўстлик-ку! Ҳаётнинг барбод ва ижод заминлари қўшилиб кетган шу пайтда Биной ҳаётнинг бутун тўкислигини ҳам, пучлигини ҳам ҳис қилиб, зим-зиё тунга кўз тикканча қимир этмай турарди.

Биной фақат бир тасодиф туфайли Горанинг саёҳатига йўлдош бўлмай, яна шу тасодиф сабабли унинг тортган машаққатларига ҳам шерик бўлолмади, бўлмаса, эҳтимол, уларнинг дўстлигига раҳна тушмас эди. Лекин Горанинг зиёратгоҳга сафари сингари Бинойнинг спектаклда қатнашуви ҳам кутилмаган тасодиф эмасди. Бинойнинг ҳаёт дарёси энди улар ўртасидаги илгариги дўстлик жилғасидан бошқа томонга бурилиб кетганди. Улар ўртасидаги алоқанинг барала узилишига сабаб ҳам шу эди. Энди бирон чора топишнинг иложи йўқ эди, чунки ҳақиқат билан баҳслашиш қийин гап, шу туфайли Биной, мен

учун бирдан-бир тўғри йўл — Горага садоқат билдириб, унга ҳамиша ҳамроҳ бўлиш деган фикридан қайтди.

Наҳотки шунча узоқ давом этган садоқат ва дўстлик уларнинг йўли айрилгани туфайли барҳам еб қўя қолса? Биной бундан қўрқиб сесканиб кетди. Горанинг ҳар бир қадамини кўзлаган мақсадига бўйсундириши Бинойга аён эди. Ахир, уни кимсан буюк Гора, дейдилар-а! У метиндай бақувват матонатга эга-ку! У ҳар қандай воситаларни ишга солиб муддаосига етмай қўймайди, зафарли юришини тўхтатмай давом қилдиради, шунинг учун ҳам парвардигор уни азим подшолардай улугвор қилиб яратган!

Қиракаш экипаж Пореш-бобунинг ҳовлиси олдига келиб тўхтади. Лолита экипаж пиллапоясидан тушаётганида оёқлари қалтираётганини Биной аниқ кўриб турарди, Лолита ўзини зўрға босиб олиб, остонадан ҳовлига кирди. Қилган енгилтақлиги учун ҳали қандай кўргуликларга гирифтор бўлишини ақлига сиздиrolмасди. Пореш-бобу уни сўкмаслигини Лолита билар, шунинг учун у бу ҳолдан кўпроқ қўрқарди. Биной қизнинг саросимада эканини пайқаб тургани билан қандай йўл тутишни билмасди. Биной, балки мен шу ердалигимдан хижолат тортаётгандир, деган хаёлга борди-да, иккиланиб Лолитага:

— Хўп бўлмаса, мен кета қолай...— деди.

— Йўқ, йўқ!— деб хитоб қилди қиз шошиб.— Отамнинг ёнига бирга кирамиз.

Қизнинг астойдил илтимосидан Бинойнинг шодлиги ичига сизмай кетди. Йигит қиз билан ёнма-ён туриб, ўзини бениҳоя тетик ҳис қилди. Биной, уйига олиб келиб қўйдим, энди ундан нариси билан ишим йўқ деб бўлмайдиганга ўхшайди, шу кутилмаган воқиа туфайли ҳаётим Лолитанинг тақдири билан алланечук боғланиб кетадиган кўринади, деган хаёлга борди. Қизнинг термулиб ишонч билан қараганидан ҳузур қилиб, қалбида кучли тўлқин пайдо бўлди. Бинойнинг назарида Лолита унинг қўлидан ушлагандай туюлди, эркаклик иззат-нафси тантана қилди. Пореш-бобу Лолитанинг шу номаъқул ишидан газабланиб, уни қаттиқ койишини кўз олдига келтир-

ди-да, ҳеч тап тортмасдан бутун гуноҳни ўз бўйнимга оламан, ҳар қанча койиса, гинг демай туриб бераман, ўзимни қалқон қилиб, Лолитани зарбадан омон сақлайман, деган хаёлга борди.

Лекин Лолитанинг ўйлаб қўйган нарсасини Биной унча тўғри фаҳмламаган экан. Лолита дўстини орқа қилиб ўзини отасининг ғазабидан ҳимоя қилиш ниятида олиб қолмаган эди. Аслида қиз отасидан ҳеч нарсани яширгиси ҳам йўқ. Пореш-бобу, ҳамма нарсани қизининг ўзиданоқ тушуниб олиши турган гап, шундай бўлгандан кейин, Лолита ҳар қандай ҳукмга ҳам бўйин эгишга қарор қилиб қўйган.

Қиз эрта биланданоқ Бинойдан жаҳли чиққан эди. Бу иши ножўялигини ўзи жуда яхши билар, лекин кишининг жаҳли чиққандан кейин, важ-пажга қараб ўтирмайди, қайтага беваж бўлса яна ҳам ошиб-тошиб кетади. Пароходда Лолитанинг авзойи бутунлай бошқача эди.

Лолитанинг ёш чоғидан лов этиб ёниб кетиш ёки ўжарлик одати бор, шундай кезларда у тўсатдан бирон машмаша чиқарарди; лекин бу сафар иш жиддийроқ эди. Бу ножўя саргузаштига Бинойнинг ҳамроҳ бўлиб қолганидан Лолита бир қараганда норози бўлса, бир томони ичида бундан хурсанд. Бу тақиқланган роҳат бўлгани учунгина Лолита бундан завқланарди.

Бегона йигитдан ёрдам сўраш, у билан танҳо бирга бўлиш, бирга бўлганда ҳам оила ёки жамият деган ҳар қандай ниқобдан ташқарида бирга бўлиш кишини ташвишга солмаслиги мумкин эмас. Лекин Бинойнинг табиатидаги олижаноблик ва камтарлик улар ўртасидаги муносабатга бутунлай бошқача тус берди, бинобарин, шундай қалтис аҳволда қолганида Бинойнинг бу қадар одоб сақлаганини кўриб Лолита ҳам жуда ҳайрон бўлди. Лолита ҳозир кўриб турган Биной энди уларникига тез-тез келиб, бу хонадондаги вақти хушликларда қатнашадиган, оғзи гапдан тўхтамай, хизматкорларни ҳам оға-инисидай билиб муомала қилувчи Биной эмас. Биной қизга ғамхўрлик кўрсатган бўлиб, пароходда ўзини эркинроқ тутса ҳам бўларди. Лекин ундай қилмади, балки ҳамини

ша сертакаллуфлик қилди, шу туфайли Лолитанинг қалбидан яна ҳам муътабарроқ ўрин олди.

Кечаси пароходда Лолитанинг бошига минг хил-хаёл келди-ю, аллавақтгача у ёқдан бу ёққа ағнаб, тинчини ололмай ётди. Бир вақт қараса кун ёриша ётгандай, эшикни секин очиб, ташқари қаради. Шудринг намини тортган тонг қоронғиси соҳилдаги ўрмонлар устига ҳам барини ташлаб, мусаффо дарё устида ҳали ҳам муаллақ турарди; енгил саҳар шабадасида сувнинг шалдираши, машина бўлимидан чиққан товуш эшитиларди, холос: кочегарлар ишга тушишган эди.

Лолита каютадан чиқиши биланоқ кўзи Бинойга тушди. Биной каютадан бир оз нарида устига иссиқ кийимини ташлаб креслода ухлаб ётарди. Лолитанинг юраги гуп-гуп уриб кетди. Бундан чиқди, тун бўйи Биной уни қўриқлаб чиқибди-да! Шунча яқин-у ва шу қадар узоқ бўлса-я! Лолита шу ондаёқ қайрилди-да, аста секин қадам босиб каюта томон юрди. Эшик олд бориб тўхтади. Лолита қишки илк саҳарда лол тонг пайтида ухлаб ётган Бинойга яна бир кўз ташлаган эди, назарида уфқдаги юлдузлар бу йигитнинг уйқусини қўриқлаб тикилиб қараб тургандай бўлди. Қизнинг бутун қалби бирдан ғоят зўр ғурур ва бахт билан тўлиб-тошди-ю, нима учундир кўзи ёшланди.

Қизнинг отаси уни художўй қилиб тарбиялаб келган эди, ҳозир назарида унга парвардигорнинг қўли теккандай бўлди. Дарё устида ва ҳали уйқудан бош кўтармаган дарахтзор соҳилларда туғилиб келаётган кун билан тун қоронғиси энди яширинча кўришиб турган бир пайтда осмони фалакда ярқираб турган юлдузлар орасида сеҳрли вина садолари янграб, булар орасида бепоён шод-хуррамлик билан беҳад азоб-уқубат оҳанглари ҳам қулоққа чалиниб турарди.

Шу онда Биной уйқусида қўлини қимирлатиб қўйди. Лолита дарҳол ўзини каютага олиб, эшикни беркитди ва жойинга бориб ётди. Қизнинг қўл-оёқлари музлаб қолди ва у, тўлқинланиб кетган қалбини анчагача босолмай ётди.

Тонг ёришиб, пароход яна йўлга равона бўлди. Биной бундан илгарироқ пароход гудогидан уйғониб, саҳар пайтидаги дастлабки қуёш нурининг ярқираб кўринишини кутиб ётган эди. Бир вақт қараса, Лолита каютадан чиқиб, панжарага суяниб турибди. Саросимада қолиб, дарров ўзини нарироққа олмоқчи бўлган эди, қиз уни чақириб қолди. Биной унга яқин келган эди:

— Тузукроқ ҳам ухламадингиз, шекилли?— деб сўради қиз. Йигит уялинқираб:

— Йўқ, нега, яхши ухладим,— деб жавоб берди.

Икковлари ҳам жим қолишди. Шу-шу ҳеч ким қайта гап очмади.

Илк қуёш нурлари шудринг қоплаган қамишларда олтин сингари ялтираб турарди. Лолита ҳам, Биной ҳам ҳеч вақт умрларида бундай қуёш чиқишини кўришмаган, уйғониб келаётган табиат чиройини кўриб ҳеч вақт бунчалик мафтун бўлишмаган. Осмон шунчаки бўшлиқ бўлмай, кўзларини катта-катта очиб, суюнганидан ҳайрон бўлиб дунёга назар ташлаб турганини бугун умрларида биринчи дафъа ҳис қилишди. Бу фикр уларни шу қадар ҳаяжонга солиб қўйдик, бамисоли коинот қалбига тегиб ўтгандай бўлишди. Бу ёш юраклардан ҳеч бирининг оғзидан бир луқма сўз чиқмади.

Пароход Калькуттага етиб келди. Биной экипаж ёллаб, Лолитани ўтқизди-да, ўзи кучернинг ёнига чиқиб ўтирди.

Улар эрталаб шаҳар кўчаларидан ўтиб боришаркан, Лолитанинг кайф шабадаси, нима учундир, қарши томонга эсиб борарди. Ҳозир бошимга мушкул иш тушганда Бинойга йўлиқиб, у билан боғланиб қолдим, деган хаёл Лолитани қийнарди. Уни мураббидай уйига кузатиб бораётганидан жаҳли чиқди. Нима ҳам бўлиб Бинойнинг қизга бир оз бўлса ҳам ўз ҳукмини ўтказаётганини эслаб Лолита ҳеч тоқат қилолмай қолди. Қайфиятининг нима сабабдан ўзгараётганига қизнинг ақли етмай қолди. Кундузги ташвишлар зўр келиб, тунги тарона бирданига асабий бир товуш билан узилиб, жим бўлиб қолди. Улар уйга етгач, эшик олдида Биной, мен энди кетсам

ҳам бўлар, деб уялинқираб сўраганида қизнинг бадтар жаҳли чиққани шундан эди.

Қиз: «Биной, менинг олдимда отасининг кўзига кўринишдан қўрқади, деб ўйласа керак» деган хаёлга борди. У заррача ҳам ҳайиқмаслигини кўрсатмоқчи бўлди ва шу билан бир қаторда отамни бор гапдан биратўла хабардор қилиб қўя қолай, деган нияти ҳам бор эди. Шу сабабдан қиз чиндан ҳам гуноҳкор кишидай Биной билан эшик олдида хайрлашиб қўя қолмоқчи эмасди. Лолита Биной билан ўрталаридаги муносабат заррача ҳам хижолатпазлик ёки шубҳага ўрин қолдирмай аввалгидай қолаверишини орзу қиларди.

ЎТТИЗ БИРИНЧИ БОБ

Биной билан Лолитани кўриб қолиб аллақердан Шотиш югуриб келди. У қиз билан йигитнинг орасига кирди-да, икковининг қўлидан ушлаб:

— Шучорита қани?— деб сўради.

Биной ҳамма ҳамёнларини кавлаб, ёни-верига ҳам қаради-да:

— Рост, қаёқда қолди экан? Йўқолиб қолганга ўхшайди-ку!— деб хитоб қилди.

— Ҳечам-да!— деб Шотиш Бинойни бир туртиб қўйди.— Лолита ҳа, сиз айта қолинг. Қиз эса:

— Опам эртага келадилар,— деб жавоб берди-да, Пореш-бобунинг хонасига қараб юрди.

Шотиш бўлса Лолита билан Бинойнинг қўлидан ушлаб:

— Бу ёққа юринглар, бир меҳмон келди, кўрасизлар,— деди.

— Бўлди, кўп ёпиша берма!— деб хитоб қилди қиз.— Дадамнинг ёнига кирамиз.

— Дадам кетдилар, ҳали-вери қайтиб келмаслар.

Бу хабарни эшитиб йигит билан қиз бир оз энгил тортишди.

— Келган ким экан?— деб сўради Лолита.

— Айтмайман,— деб жавоб берди Шотиш.— Биной-бобу, юринг, ким келганини кўрасиз. Уйлаганингиз билан барибир тополмайсиз. Ҳеч тополмайсиз!

Биной ақлга тўғри келмайдиган кишиларнинг но-
мини атади: Сирож уд-довладир,¹ ё бўлмаса рожа
Нобокришна ёки Нандокумардир.² Шотиш, бизникига
бундай кишилар келиб нима қиларди, деб зўр бериб
гап уқдириб, Биной билан хўб тортишди. Ахийри,
Биной, Сирож уд-овла сингари меҳмон бостириб
кирса, хўб машмашаларга сабаб бўлишига ақлим
етмаганини қара-я, каминадан ўтибди, деб тан бериб
қўя қолди.

— Хўп, сен айтганча бўла қолсин, майли,— деб
рози бўлди йигит,— аввал опанг бора қолсин, агар
менинг ҳам боришим зарур бўлса, чақирасизлар, бир
зумда ҳозир бўламан.

— Йўғ-э, у нимаси,— деб оёқ тираб туриб олди
Шотиш.— Ҳаммамиз бирга чиқамиз.

— Қаёққа чиқамиз?— деб сўради Лолита.

— Энг тепага.

Уйнинг томига бир кичик ҳужра солинган эди.
Жануб томондан бу ҳужрага айвоннинг томи туташ-
ган бўлиб, уни жазирама иссиқ ва ёмғирдан тўсиб
турарди. Биной билан Лолита Шотишнинг орқаси-
дан чиқиб, шу ҳужрага киришган эди, қарашса
кўзига ойнак тутган бир аёл ўтирибди, кампир бос-
тирма тагида чоғроқ полосда Критибаснинг³ «Рама-
на» сини ўқиб ўтирган эди. Кўзойнагининг бир томон
ушлагичи синиб, ўрнига ип боғланган, ипнинг бир
учи кампирнинг қулоғига ўраб қўйилган. Бу хотин
чамаси қирқ бешларда эди. Олд томон сочлари сий-
раклаша бошлаган, лекин силлиқ юзлари ҳали ҳам
пишган олмадай дум-думалоқ, қошлари ўртасида
тоифа аломати кўриниб турган, зеби-зийнат тақма-
ган бу аёл бева хотин кийимида эди.

У Лолитани кўриб кўзойнагини олди-да, китобни
бир чеккага қўйиб, юзига тикилиб қараб қолди. Бир

¹ Сирож уд-овла — Бангол ҳокими, инглизлар ҳукм-
ронлигига қарши бош кўтариб чиққан эди. 1756 йилда Плесс
ёнида бўлган жангда ҳалок бўлган.

² Нандокумар — ҳинд рожаси, инглизларга қарши ку-
рашган, 1775 йилда қатл этилган.

³ Критибас — XIV асрдаги бангол шоири, қадимги ҳинд
достони «Рамайна»ни санскрит тилидан таржима қилган.

ондан кейин Бинойга ҳам кўзи тушди-ю рўмолини бошига тортиб, тез эшик томон юрди. Лекин Шотиш унинг йўлини тўсиб, кўйлагидан ушлади-да:

— Нега қочяпсиз, хола? Ўзимизнинг Лолитамиз-ку,— деб хитоб қилди,— униси Биной-бобу. Катта опам эртага келаркан.

Шу қисқача тавсия ҳам кифоя қилгандай бўлди, Биной тўғрисидаги ҳамма зарур гаплар илгари айтиб қўйилгани аниқ эди, чунки одатда Шотиш бирон янги киши билан гаплашса, ҳар бир қулай фурсатдан фойдаланиб унга дўстининг таърифини қилмай қўймасди, уни бу гапдан тийиш осон эмасди.

Лолита, уйимизга келган бу хотин ким экан, деб ҳайрон бўлиб тўхтаб қолди. Биной ҳурмат юзасидан бу хотинга қуюқ таъзим қилиб, хокипойини олган эди, қиз ҳам дарҳол унга таъзим қилди.

Бу хотин ҳужрадан дарҳол катта палос олиб чиқиб ерга солди-да, йигит билан қизга қараб:

— Мулла йигит ўтирсинлар, сен ҳам ўтир, айнай болам,— деди.

Биной билан Лолита ўтиргандан кейин, ўзи жойига бориб ўтирди. Шотиш унинг ёнидан жой олди. Аёл Шотишни ўнг қўли билан қаттиқ қучоқлаб:

— Сизлар мени танимайсизлар. Шотишнинг холаси бўламан. Шотишнинг онаси туғишган опам бўларди,— деди.

Шу қисқа вақт ичида бор-йўғи бир чеча оғиз сўз айтилди-ю, лекин бу хотиннинг чеҳрасидан, товушидан қаттиқ алам чекиб, кўз ёшини кўп тўккани кўришиб турарди. У Шотишни бағрига босиб, «холаси бўламан» деганида, Биной бу аёлнинг кўрган кунларидан бутунлай беҳабар бўлса-да, унга юраги ачишиб кетди.

— Сиз фақат Шотишга хола бўлишингиз мумкин эмас,— деди Биной,— бўлмаса, бу қадрдон дўстим билан уришиб қоламан. Шотиш, сен мени дада демай, Биной-бобу деганинг ҳам етар, энди мени холамдан ҳам айириб қўйсанг, ундз ҳолим нима кечади?

Ҳар қандай кишини ўзига мафтун қилиш Бинойга ҳеч гап эмасди. Шу сабабдан, хола ҳам бу чи-

ройли, баодоб йигитга қараб турди-да, дарров Шотиш билан бир қаторда унга ҳам юрагидан иссиқ жой берди.

— Уғлим, онанг қаерда?— деб сўради аёл Бинойдан.

— Туққан онамдан айрилиб қолганимга жуда кўп бўлган,— деб жавоб берди Биной,— лекин онам йўқ деб айтишга ҳам тилим бормайди,— деди-ю, Анондомойини хотирига келтириб, кўзига ёш олди.

Биной билан хола эски қадрдонлардай гапга тушиб кетиб, суҳбатлари анчагача давом этди. Шотиш гапга аралашиб, дам ўтмай бирон қизиқ гап қўшиб қўяр, Лолита эса чурқ этмай ўтирарди. Лолита гапга аралашмоқчи бўлганида ҳам, улар сингари бемалол ёзилиб гаплаша олмасди. Дастлаб учрашгандаги ўнғайсизликдан қутулгунча орадан анча вақт ўтди. Ундан ташқари, Лолитанинг авзойи ҳам жойида эмас эди. Бинойнинг бегона бир хотин билан дарров апоқчапоқ бўлиб кетгани унга ёқмади. Лолита ҳозир нима ҳолда ўтирибди-ю, Бинойнинг бўлса у билан бундай тузукроқ иши ҳам йўқ, ҳеч парво қилмагани Лолитанинг кўнглига қаттиқ тегди. Лекин бундан Бинойнинг кўнгли ғаш бўлиб сукутга чўмиб ўтирганда, қизнинг ҳам кўнгли жойига тушарди, деган маъно келиб чиқмайди. Унда Лолита ҳам: «Отам олдида жавобгар мен-ку, ҳамма масъулият унинг елкасига тушгандай тумтайиб ўтиргани нимаси?» деб бадтар аччиқланарди. Аслида, кеча куй сингари янграб эшитилган нарсалар букун қулоғига ёқмай қолди,— бо-ринги, дунёда ҳамма нарса ўзгариб тураркан-да!

Лолитанинг ҳар бир қадамда Бинойдан жаҳли чиқиб тургани шундан эди. Шундай бўлгандан кейин, Биной ўзини ҳар қанақасига тутганда ҳам, барибир, қизнинг жаҳли жойига тушмасди. Бу қизнинг кўнглини қандай қилиб тинчитишни бир худонинг ўзи биларди. Аммо юрак сирини биладиган одам хотин кишиларнинг туриш-турмуши баъзан ақл-фаросатига зид келади, деб уларга айб тақаб ўтирмайди. Туйғунинг замини мустаҳкам бўлса, юракнинг уриши шу қадар содда ва ажойиб бўладики, ақл-фаросатнинг юракка, хўп бўлади, деб таъзим қилиб туришдан

бошқа иложи қолмайди. Лекин, бу замин бирон жойидан сал-пал дарз кетган бўлса борми, ақл-фаросатнинг қўлидан ҳеч нарса келмайди, унда кутилмаганда чиққан бу можаро-ю ярашишлар, кулги-ю кўз ёши қилишлар қаёқдан чиқди, уларнинг сабаби нима, деб бош қотириб юришларнинг ҳам фойдаси йўқ.

Бинойнинг кўнгли тинч эди деб ҳам бўлмасди. Агар йигит Лолита учун ўзини жавобгар ҳис қилмаганида, бир дақиқа ҳам ҳаялламай, Анондомайининг олдига жўнаб кетарди. Горанинг қамалганини онасига хабар берадиган Бинойдан бошқа ҳеч ким йўқ, тасалли беришни ҳам Бинойдан бошқа ҳеч ким эп-лолмайди. Бу шум хабар Бинойнинг қалбини огир тошдай, эзиб ётган эди. Лекин у ҳозир Лолитани ташлаб кетиш мумкин эмаслигини ҳам биларди. Қизни бутун олам назаридан ҳимоя қилишим керак, Пореш-бобу олдидаги бурчимни бажарганимдан кейингина кетишим мумкин бўлади, деб ўзича қаттиқ қарор қилиб қўйган эди. Бу қарорлар ҳам дарров дилига маъқул туша қолди. Бошқача тадбир кўришга юраги дов бермади. У ҳақиқатан Гора билан Анондомайини ўйлаб жуда ташвишда қолган эди, лекин Лолитанинг яқинлиги йигитнинг кўнглини шу қадар тўлдириб юбордики, у ўзини дунёда энг мағрур, энг бахтли ва энг кучли ҳис қилди, ҳамма ҳаяжонлар Биной қалбининг энг чуқур ерига яшириниб олди. Лолитага қарашга йигитнинг юраги йўқ. Лекин даў ўтмай кўзлари Лолита томонга қараб туради. Кўз.. қиз кийимининг бир чеккасига, қимир этмай тиззасида турган қўлига тушган замон, уни яна ҳаяжон қамраб оларди.

Алламаҳал ҳам бўлиб қолди, лекин Пореш-бобудан дарак бўлмади.

Бинойнинг тобора кўпроқ кетгиси келиб қолди. Биной бу фикрини ўзидан қочириш учун холаси билан Шотишни ҳадеб гапга солаверди. Ниҳоят, Лолитанинг тоқати тоқ бўлди.

— Нимани кутиб ўтирибсиз?— деб унинг гапини бўлди қиз.— Дадамларнинг қачон келишлари номаълум. Ўзингиз ҳам нега бир йўла Гоурмаҳон-бобунинг онасиникига кета қолмадингиз?

Биной бир сесканиб тушди. Қизнинг товушидаги бу газабли оҳангларни у жуда яхши биларди. Биной Лолитага бир қаради-ю, ёйдан узилган ўқдай сапчиб ўрнидан турди. Ростдан ҳам, кимни кутиб ўтирибди? Бу ерда керак бўлиб қоларман, деган фикр йигитдан чиққани йўқ, Лолита қолинг деб илтимос қилмаса, аллақачон хайрлашиб жўнаб қоларди-ку, энди бундай савол бериши нимаси?

Бинойнинг шартта ўрнидан туриши Лолитани ҳайратга солди. Шунда чироқни бирдан пуфлаганда ёруғлик қандай йўқолса, йигитнинг одатдаги хушчақчақлигидан асар ҳам қолмаганини Лолита пайқади. У Бинойнинг чеҳрасида бундай бахтсизлик аломатини, авзойи бундай тўсатдан ўзгариб кетиш одатини ҳеч кўрмаган эди, шу сабабли юрагига худди қамчи келиб теккандай жаз этиб кетди. Шотиш сакраб ўрнидан турди-да, Бинойнинг қўлига осилиб ялина бошлади:

— Биной-бобу, ўтиринг, нега энди дарров кетадиган бўлиб қолдингиз, бугун овқатланиб кета қолинг. Хола, Биной-бобуга овқат берсангиз-чи! Лолита-диди, нимага кетинг дейсан?— деб опасига қараб қўйди.

— Яна келганимда албатта қоламан, Шотишжон, бугун кеч бўлиб қолди,— деб жавоб қилди Биной. Унинг бу сўзларида бирон бошқа маъни бўлмагани билан товушидан ўпкаси тўлиб тургани сезилиб турарди. Буни Шотишнинг холаси фаҳмлаб қолди. Бинойдан кўзини узиб Лолитага қаради, улар ўртасида бир сир борлигини тушунди.

Бир оздан сўнг Лолита ниманидир баҳона қилиб ўрнидан турди-да, ўз бўлмасига чиқиб кетди. Бу ўзини ўзи шу тахлитда биринчи марта йиғлашга мажбур этиши эмас эди.

УТТИЗ ИККИНЧИ БОБ

Биной шу ондаёқ Анондомойининг ёнига жўнаб кетди. Уялиб, пушаймон қилганидан юрагини ит талагандай бўлди. Онасини кўрмаганига қанча вақт бўлди-ку! У аёлни ёддан чиқариб бўладими! Лолита

унга жуда зор деб хаёл қилди шекилли! Ажаб бўлди, ҳамма ишни йиғиштириб, Калькуттага келган замони тўғри Анондомойининг ёнига югурмаганига худо жазосини берди-ку! Оқибати нима бўлди: «Нега энди ўзингиз ҳам дарров Гоурмаҳон-бобунинг онасиникига кета қолмадингиз?» деган гапни шу Лолитанинг оғзидан эшитди-да! Нима вайдан Горанинг онаси бир дақиқа бўлса-да, Бинойдан кўра Лолитага азирроқ бўлиб қолди? Ахир, Лолита назарида Анондомойи Бинойнинг дўстининг онаси эди, холос, ҳолбуки Биной Анондомойини бутун дунёдаги ҳамма оналар тимсоли деб биларди-ку!

Анондомойи энди ювиниб-тараниб, уйда ерга полос ёзиб ўтирарди. Кўринишидан ибодат қилиб ўтиргандек эди.

Биной тез юриб уйга кирди-да, ўзини унинг оёғига ташлар экан:

— Ойижон!— деб хитоб қилди.

— Сенмисан, Биной болам,— деди оҳиста овоз билан Анондомойи ўғлининг қуйи солиниб турган бошини силаб.

Қани айтинг-чи, онадан бошқа яна кимнинг овози шундай ором-бахш бўлиши мумкин? Она товуши Бинойга ҳузур бағишлади. Биной кўз ёшини базур босиб сокинлик билан:

— Ҳаяллаб қолдим, ойижон...— деди.

— Ҳамма гапдан хабарим бор,— деди Анондомойи.

— Ҳали ҳамма гапдан хабарим бор денг! — деб хитоб қилди йиғит.

Билса, Гора полицияда ўтиргандаёқ хат ёзиб, адвокат орқали юборган экан. Қамалишига ўшандаёқ кўзи етган экан. Горанинг хати шу сўзлар билан тамомланган эди:

«Горангизга турмада ҳеч қандай зиён-захмат етмайди, демак, сиз ҳам ҳеч хавотир бўлманг. Ташвишланган тақдирингизда ҳеч қайси судьянинг ўйлаб чиқариши мумкин бўлмаган даражада азоб чекаман. Ойижон, фақат ўз ўғлингизни ўйламанг! Ахир, қанча-қанча оналарнинг болалари турмаларда азоб чекиб ётишибди-ку, мен ақалли бирон марта бўлса

ҳам уларнинг ғам-ғуссасига шерик бўлсайдим, деб орзу қилиб юрардим. Шу орзумга етганимдан хафа бўлиб ўтирманг. Билмадим, эсингизда қолганмикин, бир кун, очарчилик йилида, ҳамёнимни деразаси кўчага қараган уйда столга қўйиб беш минутга эшикка чиққан эдим, қайтиб кирсам ҳамёним йўқ. Ҳамёнимда муаллимлик қилиб топган саксон беш рупия пул бор эди. Енига яна бир оз қўшиб сизга кумуш обдаста буюртирмоқчи бўлиб юргандим. Ҳамёним ўғирланганига жиғи-бийрон бўлдим. Лекин худойи таоло мадаккорлик қилиб дарров ақли-ҳушимни йиғиб олдим-да «пулимни бошига оғир мушкул тушган одам олган-да, майли, ўшанга ҳадя қилдим» деб ўзимга тасалли берган эдим, пулимга ачиниб тортган афсусларим ҳам йўқолди-кетди. Бу гал ҳам турмага ўз оёғим билан бораётибман, деб ўзимни ўзим ишонтирдим. Юрагимда на алам ва на ғазаб бор. Албатта, турмада кўнглинг тортган овқат ейишинг қийинроқ. Ундай десам, зиёратгоҳларга сафар қилган вақтларимда ҳар хил кишиларнинг уйига қўнишга тўғри келди, ҳамма жойда ҳам ўз одатимни қилиб кўнглимга қараб иш тутишимнинг иложи бўлмади, шуниси ҳам борки, ўз жонингга ўз ихтиёринг билан жабр қилганингда унчали қийналмайсан киши. Ахир мен турмага ўз ихтиёрим билан бораётибман-ку. Кўнглингиз тўқ бўлсин, қамоқда ётсам ҳам, мени бу ерга ҳеч ким бир кун ҳам боғлаб қўёлмайди.

Уйимизда ўзимизни ҳеч нимадан сиқмай, яйраб кун кечиришни одат қилганимиз туфайли ҳаво ва ёруғдан бемалол баҳра олиш буюк ҳуқуқ эканини пайқамай ҳам қоламиз, ҳолбуки, худонинг ҳаммага баббаравар тақсим қилган бу ҳуқуқидан бутун дунёда аллақанча киши гуноҳкорлигидан ёки бегуноҳ маҳрум бўлиб, хору зорликда ва фақирликда кун кечиради. Бундай кишилар тўғрисида илгари мен ҳеч ўйламаган ва уларнинг тақдирига шерик бўлмаган эдим. Ҳозир бўлса мени ҳам улар қатори ёмонотлик қилиша қолсин. Тузук одам деб ном олган, ўзига зеб берган бир тўда бойлар қаторига қўшилгим ҳам йўқ, улар сингари умр кўргим ҳам.

Ойижон, эл-юрт билан яқинроқ танишиб, кўп нарсалар ўргандим. Бу дунёда одамзоднинг тақдирини ҳал қилаётганларнинг кўпчилиги расвойи оламлигини бир худонинг ўзи билади. Оқибати шуки, маҳбуслар улар устидан ҳукм чиқарганларнинг гуноҳи учун жазо тортмоқдалар. Жиноят қилганларнинг сон-саногини йўғ-у, лекин, нимагадир, баъзи бирларигина жазо тортади, Турма деворларидан ташқарида иззат-икрому, айши-ишратда яшаб турганларнинг кирди-корларига қачон ва қаерда чек қўйиларкин — билмадим. Бундай иззат-ҳурмат ва айши-ишратдан кечдим, энди кўкрагимга инсонларнинг шармандалик тамғасини босиб олиб шу иззат-икромлардан баландда юраман. Ойижон, менга оқ фотиҳа беринг-да, зинҳор кўзингизга ёш олманг, илтимосим шу. Бҳригу¹ Кришнанинг кўкрагига оёғи билан тепганда оёқ изи анчагача кетмаган экан. Такаббурлик қилиб қанчаки кўп ноҳақ зарба берилса, тангрининг кўксига бу доғни дунёда шунча кўп ҳурмат қиладилар. Шу нишонаки тангрига зийнат бўлган экан, мен нимадан ташвиш тортай? Демак, ойижон, сиз ҳам йўқ нарсага хафа бўлиб юрманг».

Анондомойи хатни олганидан кейин Моҳимга ёлвориб, уни Горанинг ёнига юбормоқчи бўлиб кўрди. Моҳим, хизматдаги одамлиги, хўжайини ҳеч руҳсат бермаслигини айтди. Моҳим яна Горани ўзи юзсиз, енгилтак, деб койиб ҳам берди.

— Шу боланинг касрига бир эмас бир кун иссиқ ўрнимдан ажраб қоламан,— деб бақирди.

Анондомойи ўзича яхшиси Кришнодоаялга ҳам ҳеч нима демай қўя қолай деган қарорга келди. Эри билан Гора ўртасидаги муносабатдан гап очилганида Анондомойи руҳан жуда сиқилиб кетарди. У Кришнодоаял Горани ўз ўғлидай кўрмаслигини биларди. Горани отаси ҳамиша ичида ёқтирмай юрарди. Эр билан хотин ўртасида Гора Виндхья чўққисидай сад чекиб турарди. Бу саднинг бир томонида урф-одатларга муккасидан кетган Кришнодоаял турса, иккин-

¹ Бҳригу — ҳинд мифологиясида Кришна тангридан енгилган билис.

чи томонда — шижоатли Гораси билан якка-ёлғиз Анондомойи турарди. Бу икки киши ўртасидаги алоқа тамомила узилган деса бўларди. Горанинг тарихини бутун дунёда шулардан бошқа ҳеч ким билмасди. Шу туфайли Анондомойининг бутун бойлиги Горага қўйган меҳри эди, ўзини шу билан овутиб юрарди. Горанинг бу оилада бўлишга ҳақи бўлмаса ҳам, бечора она унинг оиладаги аҳволини қўлидан келганча яхшилашга ҳаракат қиларди. Бечора она яна бирон киши «Горанг нима деган одам бўлди», ёки «Горанг дастидан юзимиз шувит бўлиб қолдику» демасин, деб жон ҳовучлаб юрарди. Ахир, Горани вояга етказиб одам қилган шу она эди-да! Ўғли ҳам шунчаки қулоқсиз юзи қоралардан эмас. Уни босиб йўл-йўриққа киритиш осон бўлмади. Гўдак Гора улғайиб балоғатга етгунича она бечора бу ноаҳил оилада тун-кун ўғли устида парвона бўлиб, уни бало-қазолардан омон сақлаб келди. Она бечора жавоб қайтаришга илож тополмай таъналар эшитди, хасрат қилай деса қулоқ соладиган одам тополмай, дардини ичига ютиб келди!

Анондомойи дераза ёнида индамай ўтираверди. У эрталабки чўмилишдан пичирлаб, қандайдир дуоларни ўқиб уйга қайтиб келган Кришнодоялни кўрди; Кришнодоялнинг пешонасида, қўл ва кўкраклариди Ганг дарёси лойининг излари ҳали ҳам кўриниб турарди. Ҳозир унинг ёнига боришга Анондомойининг ҳақи йўқ. Бу нарса тақиқланган, ҳамма нарса ман қилинган!

Анондомойи хўрсиниб қўйди-ю, ўрнидан туриб Моҳимнинг ёнига борди. У газетанинг у ёқ-бу ёқларига кўз ташлаб ерда ўтирар, хизматкори эса, чўмилиши олдидан унинг баданига мой суртаётган эди.

— Моҳим болам, бирон одам топиб бер, Горанинг ёнига бормоқчиман, ҳслидан хабар олиб келай,— деди онаси.— Қамалсам керак, деб ёзибди. Шундай бўлса, уни қамалмасидан илгари албатта кўришим керак.

Моҳимнинг Горага сиртдан муносабати ҳар қандай бўлса ҳам, уни ўзича яхши кўрарди. Гарчи у, бундай зотнинг жойи турма бўлади, илгари турмага

қамалмай юрганига ҳайронман, деб жаҳл билан гапирган бўлса ҳам, дарҳол содиқ хизматкори Гхошални чақиртириб келди. Адвокатга тўлагани унинг қўлига пул берди-да, чиқариб юборди, хўжайини жавоб бериб, хотини йўқ демаса, ўзи ҳам укасини бориб кўрмоқчи бўлди.

Горанинг бошига мушкул иш тушганда Моҳим бир чеккада қараб турмаслигини онаси биларди. Моҳим қўлидан келганча ҳаракат қилиб кўрмоқчи бўлганини эшитганидан кейин онаси уйига чиқиб кетди. Бу оилада Анондомайининг бошига бирон мушкул иш тушганда унга қўшилиб Горанинг ёнига борадиган, одамлардан маломатга қолиб, кулги бўлишдан ҳам қайтмайдиган ҳеч ким топилмаслигини она яхши биларди. Шу сабабдан даммини чиқармай, тишини тишига қўйиб юраверди, кўзларининг ичида тилсиз алам қўланкаси яшириниб ётарди. Лочмия уввос солиб йиғлай бошлаган эди, Анондомайи уни койиб уйдан ҳайдаб чиқарди. Бу аёл қийинчилик ва мушкулликларга ғинг демай бардош беришга аллақачонлар ўрганиб қолган, хурсандчиликка ҳам, хафагарчиликка ҳам ҳамиша бирдай хотиржам қарарди. Юрагида қанча дарди борлиги бир худога аён эди.

Биной Анондомайига тасалли бериш учун бирон гап топишга уриниб кўрди, лекин бу кекса аёл ҳеч кимсадан мадад кутмас эди. Ҳеч қандай малҳам бас қилолмайдиган ғам-ғуссаларини бегоналарга баён қилгани аёлнинг ҳеч юраги дов бермасди. Бу ҳақда ортиқ гапирмасдан, у:

— Биной, ҳали чўмилмаган кўринадан, тезроқ бориб кела қол, вақт кечикиб қолди, болсам,— деди.

Биной чўмилиб келгач, овқатга ўтирди. Унинг ёнида Горанинг ўрни бўш қолди, буни кўриб Анондомайининг жигар-бағри эзилиб кетди. У, шу тобда Гора турмада шафқатсиз қонун қозонида пишган бематра овқатни, меҳрибон она қўли тегиб ширин тортмаган овқатни ноилождан ейди-да, деган ҳаёлга борди. Шунини кўз олдида келтирди-ю, ниманидир баҳона қилиб, шошиб уйдан ҳовлига чиқди.

Пореш-бобу уйига қайтиб келиб, кутилмаганда Лолитани кўргач, бу қиз тушмагур бирон ножўя иш қилиб қўйган бўлса керак, деб ўйлади. Пореш Лолитага савол назари билан қараган эди, қизи отасининг кўзига тик боқмасликка ҳаракат қилиб:

— Қайтиб келдим, у ерда қолгим келмади,— деди.

— Бирон гап бўлдими?— деб сўради Пореш-бобу.

— Судья Гоурмаҳон-бобуни қамаб қўйди.

Пореш-бобу нима гаплигига, у ерга Горанинг қаёқдан бориб қолганига ҳеч ақли етмади. Ниҳоят, бўлган ҳамма гапларни Лолитадан эшитганидан кейин, анчагача гапирмай жим ўтирди. Пореш-бобу Горанинг онасини ўйлаб кўнгли алланечук бўлиб кетди. Агар судья қанчадан қанча одам бекордан-бекорга қийналиб ётганини ўйлаб кўрганда, эҳтимол, одам деганни суд қилиб ҳукм чиқариш бунчалик осон бўлмасди, деб ўйлаб кетди. Ахир судья бирон қароқчи устидан қандай осонлик билан ҳукм чиқарса, Горанинг устидан ҳам шу тахлитда ҳукм чиқарибди-ку. Бундай ашаддийлик, шафқатсизлик билан ҳукм чиқаришларга сабаб шўки, адолат туйғуси ўтмас бўлиб қолган,— деб хаёл сурди Пореш,— ҳолбуки одамзоднинг одамзодга зулм қилиши жиноятнинг энг ёмони-ку, жабр-зулмни жамият ҳам, давлат ҳокимияти ҳам қўллаб-қўлтиқлаб тургандан кейин даҳшатли тус олиши турган гап. Пореш-бобу Горанинг қамалиш можаросини эшитганида буларнинг ҳаммаси кўз олдида аниқ намоён бўлди.

Пореш-бобунинг хаёл суриб ўтирганини кўрган Лолитага бир оз жон кириб:

— Дадажон, бечорага ёмон бўлмасмикин?— деб сўради.

— Горанинг қанчалик гуноҳкорлигидан унчалик хабарим йўқ,— деб жавоб берди Пореш-бобу одатича босиқ овоз билан. Лекин шунисини биламанки, гап бурчга келганда Гора ҳамма нарсадан кечиб юборадиган ҳиссиёти зўр шахслардан. Эҳтимол, ҳисси-

ётга берилиб кетиб, ортигроқ гапириб юборгандир, лекин Горанинг хулқ-атвори шундайки, англизлар жиноят деб атаган бирон иш асло унинг қўлидан келмайди, бунга менда ҳеч қандай шубҳа йўқ. Лекин, оппоғим, нима ҳам деб бўларди. Адолат ҳисси ҳозир ҳам қадим замонлардагидан унча зўр эмас. Ҳозирги кунларда жиноят учун ҳам, бирон ноҳўя иш учун ҳам баббаравар жазо берилади-да, ҳар иккала гуноҳкор ўша бир турманинг ўзида жазосини тортади. Яна шуниси ҳам борки, бу иш учун фақат бир кишини айблаш ҳам мумкин эмас. Бу гуноҳ масъулияти ҳамманинг зиммасига тушади...— Гап шу ерга етганда Пореш-бобу фикрини шартта бўлиб, Лолитадан бутунлай бошқа нарсани сўраб қолди: Сен ким билан келдинг?

Қиз қаддини ростлаб:

— Биной-бобу билан,— деб сал беодоблик билан жавоб берди.

Бироқ қиз ўзини ҳар қанча довюррак қилиб кўрсатмоқчи бўлса ҳам, кўнгли гаш эди. Қизнинг Биной-бобу билан келдим, деб айтиши мушкул гап эди. У бирданига, нима сабабдандир, уялиб кетди, уялганим юзимдан ҳам кўриниб тургандир, деб ўйлаб, бадтар қизарди.

Пореш-бобу унча-мунча гапга қулоқ солмайдиган ўжар қизини бошқа болаларидан яхши кўрарди. Бошқалар Лолитанинг феълини ёмонга чиқариб юриши, қизи бўлса ҳамиша очиқ кўнгили бўлгани сабабидан Пореш-бобу бу қизига айниқса меҳр қўйган эди. Кишилар Лолитанинг фақат нуқсонларига кўз ташлашларини отаси биларди; қизнинг яхши фазилатларини нимагадир ҳеч ким тилга олмасди. Пореш-бобу қизининг ўжарлигини енгмоқчи бўлган кезларида ҳамиша унинг феълидаги яхши фазилатларини ишга солишни биларди. Лекин Пореш Лолитадаги олижаноблик хислатларининг мавж уришига ҳеч қачон ҳалақит бермасди.

Бошқа икки қизига бир марта бўлса ҳам кўзи тушганларнинг ҳаммаси уларнинг чиройига ҳеч сўзсиз тан беришарди: улар кўҳлик, юз-кўзлари иссиқ қизлар эди. Лолита бўлса опаларидан кўра қорароқ

бўлиб, бу қизнинг истараси иссиқ дейдиганлар ҳам, уни хунукка чиқарганлар ҳам йўқ эмасди. Шу сабабдан Бародашундори. Лолитага куёв топиш қийин бўлармикан, деб бу ҳадигини эрига бир неча бор айтган ҳам. Аммо Пореш-бобу Лолитанинг рангирўйи ёки чиройини эмас, дилбарлигини кўрарди. Бу қиз хушқад эмасдику-я, лекин қизнинг ўз бошига мустақиллиги, феъли-атвори муқимлиги сезилиб турарди. Кишидаги бундай шаддотлик ҳаммага ҳам маъқул бўлавермайди: камдан кам кишиларга маъқул бўлиб, кўпчилик уни ёқтирмайди. Отаси Лолитанинг очиқ кўнгиллиги жамиятга маъқул бўлмаслигини билганидан, қизига айниқса меҳрибонлиги ортарди. Қизининг нуқсонларини ўзидан бошқа ҳеч ким узр кўрмаслигини ўйлаб, унга қаттиқ гапиришни ҳам раво кўрмасди.

Пореш-бобу қизининг кутилмаганда ёлғиз ўзи қайтиб келганини эшитганидан кейин, қизининг бошига кўп мушкул ишлар тушиши унга дарҳол равшан бўлди. Сал ножўя иш қилиб қўйсангиз ҳам, одамлар сизни ашаддий жинояткор ҳисоблаб жазолайдилар. Отаси дамани чиқармай, шуни ўйлаб турганида, Лолита бирданига гапга кириб:

— Дадажон, мен гуноҳқорман, лекин судьянинг меҳмондорчилиги қандай бўлса мамлакатимизда судья билан халқ ўртасидаги муносабат ҳам шундай экан, одам боласига ҳурмат билан қарамай, худди илтифот қилгандай, баланддан келаркан, шунисини яхши тушуниб олдим. Шундан кейин у ерда қолсам бўлармиди?

Қизининг бу гапига Пореш-бобунинг бирон эътироз билдириши маҳол эди. Шу сабабдан, жавоб бериш ўрнига, қизининг сочини сал тортқилаб:

— Тентаккинам!— деб қўя қолди.

Тушдан кейин Пореш бу воқиа устида бош қотириб, уйи олдида айланиб юрган эди, ёнига Биной келиб салом берди. Улар Горанинг бошига тушган мусибатдан анчагача гаплашиб юришди, лекин Пореш-бобу Лолита билан Бинойнинг пароходда келганидан оғиз ҳам очмади. Қоронғи тушганда Пореш йигитга таклиф қилиб:

— Қани, Биной, уйга кирайлик!— деди.

— Йўқ, мен уйга кетишим керак,— деб жавоб қилди йигит.

Пореш-бобу қайта таклиф қилмади. Биной секин билдирмай иккинчи қаватдаги деразага кўз қирини ташлади-да, секин-аста одимлаб кетди.

Лолита юқорида турган жойидан йигитни кўрган эди, отаси уйга ёлғиз қайтиб киргач, балки Биной бир оздан кейин кирар, деб ўйлаган эди. Лекин йигит келмади, шундан кейин қиз паришонлик билан столда турган бир нечта китоб ва газеталарни жойдан жойга олиб қўйди-да, эшик томонга юрди. Пореш-бобу унинг номини атади-да, паришон кўринган қизнинг юзига меҳрли назар ташлаб:

— Лолита, қани қўшиқларимиздан биронтасини айтиб берчи,— деди.

Шу сўзларни айтди-ю, чироқ пардасини тортиб қўйди.

УТТИЗ ТУРТИНЧИ БОБ

Эртаси куни Бародашундори ва қолган ҳаммалари уйга етиб келишди. Лолитанинг қилмишидан жуда жаҳли чиқиб, ғазабдан тутатқан Харан-бобу уйига ҳам кирмасдан, бошқалар билан бирга тўппатўғри Пореш-бобунинг олдига келди.

Дарғазаб бўлган Бародашундори иззати-нафсига теккан Лолитага бир оғиз ҳам гапирмай, ҳатто унга қайрилиб қарамасдан, келган замони ўз хонасига ўтиб кетди. Лабонне билан Лила ҳам Лолитанинг қилган ишидан жуда хафа бўлишган эди. Лолита билан Биной бўлмагани сабабли, улар қўйган томоша шундай совуқ бўлдики, қайси гўрга яширинишни ҳам билмай қолишди. Шучорита бўлса Харан-бобунинг ғазабига ҳам, жазаваси тутганига ҳам, Бародашундорининг йиғлаб қилган оҳу воҳларига ҳам, сингилларининг нолайи зорларига ҳам қўшилмасдан пинагини бузмай жим юраверди. Шучорита ролини худди жонсиздай бажарди, ҳозир бўлса худди автомат сингари, ҳаракат қилиб уйга ҳаммадан кейин кириб борди.

Уялганидан ўзини қўярга жой тополмай, хўб нizza тортган Шудхир ҳамма билан эшик тагидаёқ хайрлашиб жўнаб қолган эди. Лобонне шунча ялинса ҳам, бўлмади, ахийри у билан уришиб ҳам қолди.

Харан-бобу Пореш-бобунинг ёнига:

— Жуда хунук иш бўлди,— деб гапириб кирди.

Лолита нариги хонада эди. Хараннинг овозини эшитиши биланоқ улар ўтирган уйга кириб келди. Отаси ўтирган креслонинг орқасига ўтиб Харан-бобуга тикилиб туриб олди.

Пореш-бобу йигитга:

— Ҳамма гапни Лолитадан эшитганман, яна гапириб ўтиришдан нима фойда,— деди.

Камтар, хотиржам Порешни Харан жуда ҳам бўшанг одам деб ўйларди, шунинг учун ҳам гапига таҳқир аралаштириб деди:

— Турган гап, воқиа-ку ўтиб кетди, лекин мазмуни билан сабаби қолди. Шулар тўғрисида гаплашсак бўларди. Агар сиз Лолитани бунчалик эркалатиб юбормаганингизда, у ҳеч вақт бундай ножўя қадам босмасди. Воқиадан воқиф бўлган ҳар бир кимса Лолитага ёмон тарбия берганингизни дарров тушуниб олади.

Пореш-бобу креслосининг орқа томонида енгил бир ҳаракат сездди. Шундан кейин Лолитани ёнига тортди-да, унинг қўлидан ушлаб:

— Пану-бобу,— деди кулиб,— болага тарбия бериш учун кишининг дилида муҳаббат ҳам бўлиши керак, буни сиз ҳам вақти келиб тушуниб қоларсиз.

Лолита эгилиб, отасини қучоқлади-да, унинг қўлига шивирлаб:

— Дадажон, сув совиб қолади, бориб чўмилиб олинг,— деди.

Пореш Хараннинг борлигига имо қилгандай, мулойим овоз билан:

— Бир оздан кейин борарман, ҳали унчалик кеч эмас-ку,— деди.

— Йўқ, йўқ, дадажон,— деди Лолита эркаланиб.— Бориб чўмилиб олинг, биз бу ерда Пану-бобу билан гаплашиб ўтираемиз.

Пореш-бобу уйдан чиқиб кетгач, Лолита шиддат билан креслога ўтирди-да, Харанга тикилиб қаради:

— Сиз нима, ҳар кимсага ҳам панд-насиҳат қилишга ҳақ-ҳуқуқим бор, деб ўйлайсизми?— деди у.

Шучорита Лолитани яхши биларди. Бошқа сафар уни шу ҳолатда кўрса, ташвишланиб қоларди-я, лекин бу гал дераза ёнидаги креслода очиқ китобдан кўзини узмай ўтира берди. Шучорита аллақачонлардан буён ўзини тийишни одат қилиб олган. Кейинги бир неча кун ичида кўп азоб чекди, шу билан илгаригидан ҳам бадтар камгап бўлиб олди. Бугун ўзини зўрға босиб ўтирарди, шу сабабдан, Лолита Харан-бобунинг адабини беришга аҳд қилганини кўриб, аламга тўлган юрагини бўшатиб, чуқур хўрсинди.

— Балки сиз бизга оталик бурчини отамиздан яхшироқ биладан деб хаёл қилиб юргандирсиз?— деб сўзида давом қилди Лолита.— Ё сиз «Бараҳма Самож»нинг раҳнамози бўлиб қолдингизми?

Лолитанинг бу шарттакилигидан Харан-бобу ҳатто довдираб қолди. У қизга жиддий бир гап айтиб уни қайтариб қўйишга оғзини жўфтлаган эди, лекин Лолита уни гапиртирмади.

— Шу кунгача биз сизнинг «олижаноблигингиз»га чидаб келдик. Агар сиз ўзингизни отамдан ақллироқ қилиб кўрсатмоқчи бўлсангиз, бу хонадонда ҳамма, шу жумладан хизматкорлар ҳам, сизга нафрат билан қарайди.

— Лолита, сен...— деб Харан-бобу гап бошлаган эди, қиз унинг гапини шартта бўлди:

— Жим туринг! Гапингизга биз жуда кўп қулоқ солиб келдик, энди сиз менинг гапимга қулоқ солинг. Агар менга ишонмасангиз, мана Шучоритадан сўранг: ҳатто ўзингизни ўзингиз қанчалик юқори тутманг, ўшанда ҳам отамнинг сиздан анча афзаллиги бор. Энди, менга уқдирадиган насиҳатингиз бўлса, гапирақолинг, қулоғим сизда.

Харан-бобу жаҳли чиққанидан уннақиб кетди. Креслосидан сапчиб туриб:

— Шучорита!— деб қичқириб юборди.

Қиз китобдан бошини кўтарди.

— Сенинг олдингда Лолита мени ҳақорат қил-
япти-ку, нега жим ўтирибсан?

— Сизни ҳақорат қилиш хаёлида ҳам йўқ,— деб
оҳиста гап қотди Шучорита.— Шунчаки сизни отам-
га ҳурмат билан қарасин, деб гапирди, холос. Ота-
миздан ҳурматлироқ бирон кишимиз йўқ.

Харан-бобу бир дақиқа кетишга отлангандай бўл-
ди-ю, лекин ўрнидан қўзғалмай, тантана қилган
кишидай гердайиб ўтира берди. Йигит бу хона-
донда замини бўшашиб бораётганини қанча кўп
англаса, илгариги иззат-икромини сақлаб қолиш
истаги шунча кучайди. Суянадиган замин бўш
бўлгандан кейин, унга қанча қаттиқ ёпишиб олган
билан, шунча тез ўпирилиб тушишини ёдидан чиқа-
риб қўйди.

Харан-бобу ғазаб ичида миқ этмай ўтирганини
кўриб Лолита Шучоританинг ёнига борди, ҳеч нима
бўлмагандай ҳазил-мутойиба гаплардан гаплашиб
ўтираверди.

Шу пайт уйга кириб келган Шотиш югуриб Шучо-
ританинг ёнига борди-да:

— Юр, диди, бу ёққа юр,— деб унинг қўлидан
тортди.

— Қаёққа?— деб ҳайрон бўлиб сўради Шучо-
рита.

— Бу ёққа. юргин, сенга бир нарса кўрсатаман,
Лолита, сен ҳеч нима деганинг йўқми?

— Йўқ, ҳеч нима деганим йўқ,— деб опаси уни
тинчитди.

Гап шундаки, Шотиш Лолитага, Шучоритага
холамнинг келганини айтмагин, деб ялинган ва Ло-
лита ҳам ваъдасида турган эди.

Лекин Шучорита меҳмонни ташлаб кетишни но-
қулай сизди.

— Биз бир оздан кейин борамиз, кўп маҳмадана-
лик қилмасанг-чи,— деб кулиб қўйди қиз,— отам
чўмилиб келсин, кейин борамиз.

Шотиш ҳайрон бўлиб қолди. Нима қилса-ю, Ха-
ран-бобуни йўқ қилиб қўя қолса. Лекин Шотиш ун-
дан жуда ҳайиқиб юрганидан, бирон оғиз ҳам гапир-

мади. Харан-бобу доимо бу боланинг тарбиясини яхшиламоқчи бўлгандай ҳаракат қиларди-ю, лекин бундан нари ўтмасди.

Пореш-бобу қайтиб келиши биланоқ Шотиш опаларини олиб чиқиб кетди.

— Шучорита билан унашиш маросимини энди чўзиб ўтирмоқчи эмасман,— деди Харан.— Келар якшанба кунини унашиб қўя қолишимизни истардим.

— Мен қарши эмасман. Шучорита розилик берса бўлгани,— деб жавоб берди Пореш-бобу.

— Шучорита розилик берган-ку.

— Ундай бўлса, демак, ҳамма иш жойида экан.

УТТИЗ БЕШИНЧИ БОБ

Биной Лолитанинг ёнидан қайтиб келган кунини кўнглига жуда кўп ташвиш тиканлари қадалаётгандай бўлди.

«Ахир, Пореш-бобуникида бирон кишининг менга орзумандлигини ўзим билмайман-у, яна ҳадеб уларникига боравераман,— деб хаёлга чўмди у.— Балки бу ишим чаккидир; эҳтимол, у ёқ-бу ёқни суриштирмай кириб бораверишим уларнинг жонига ҳам тегиб кетгандир? Ўзим «Самож»нинг тартиб-қоидаларини билмасам, шундай бўлгандан кейин уларникида ўзимни қандай тутишим лозимлигини ҳам билмайман-да. Эҳтимол, мен аҳмоқ, ўзларидан бошқа кимса оёқ босмайдиган жойларга ҳам кириб бораётгандирман.»

Бинойнинг бошига, Лолита менинг юз-кўзимдан бирон ҳақорат аломатини сезиб қолган бўлса-я, унда нима бўлади, деган фикр келди. Шу дамгача Биной Лолитага қандай назар билан қараб келганини аниқ тасаввур қилолмасди. Энди ноаниқ ҳеч нарса қолмади, лекин ўзида пайдо бўлган бу янги туйғусини нима қилишига ҳам ақли етмади. У узлуксиз хаёл суриб қолди: турмушимга таъсири қандай бўлар-

кин,— деб ўйларди у,— бунга жамият қандай назар билан қараркан, туйғусини Лолитага ҳурматсизлик, Пореш-бобуга хиёнат деб билишмасмикин, ўзи ҳам сурбетлашган бўлса керакки, Лолитанинг жаҳли чиқиб кетди. Биной кейинги кунларда бўлган воқиаларни ўйлаб, уялганидан ер ёрилса-ю, ерга кириб кетгудек бўлди.

Биной Пореш-бобунинг олдига боришни ўйлашга ҳам юраги қолмади, уйдаги ёлғизлик бўлса уни жуда хуноб қилиб эзиб ташлади. Шу сабабдан эртаси эрталаб Анондомойининг уйига равона бўлди.

— Ойи,— деди у аёлга.— Бир оз сизникида турсам деган ниятим бор.

У, шу ерда турсам, ўгли Горадан айрилиб ҳижрон ўтида ёнаётган Анондомойига овунчоқ бўларман, деб ўйлаган эди. Анондомойи буни тушунди-да, йигитчанинг ғамхўрлигидан бениҳоя хурсанд бўлди, лекин, унга бирон оғиз ҳам гап айтмай, эркалатиб сочини силаб қўя қолди.

Биной бирданига уни-муни деб эркалик қила бошлади. Гоҳ овқат ёқмай қолди, гоҳо яна қандайдир наъма чиқарди. Мени тузукроқ парвариш қилгингиз ҳам келмаяпти, деб ҳазиломуз Анондомойидан ўпкалади. Уни ҳам, ўзини ҳам овутиш мақсадида тортинмай қизиқ-қизиқ гаплар гапириб ўтирарди. Қоронғи тушиб, кишининг миясига бўлган-бўлмаган хаёллар келадиган пайтларда Биной Анондомойининг уй-рўзғор ишларини йиғиштиришга ундаб айвонга палос соларди-да, ўзи ҳам унъннг ёнига бориб ўтириб оларди. Онасини гапга солиб, ундан болалик чоғларидан, отасининг уйдаги ҳаётидан сўзларди. Анондомойи ҳам гапга тушиб, ёшлигида, тоғасиникида тургани, тоғасининг шогирдлари уни жуда эркалатишларини ҳикоя қилиб берарди. Анондомойининг бева қолган онаси отасиз ўсган қизини эркалатиб жуда талтайтириб юборишмаса гўрғайди, деб ҳаммаша ташвишланиб юраркан.

— Ойижон, жуда қизиқ, наҳотки сиз ҳеч маҳал менинг тўққан онам бўлмаган бўлсангиз?— дерди Биной.— Шогирдлар ҳам сизни кичик оналаридай

билишган бўлса керак, сиз тўғрингизда, амакимиз ўрнига бизни тарбиялаш вазифасини зиммасига олган экан-да, деб ўйлашган бўлса керак.

Бир кун кечқурун Биной бошини Анондомойининг тиззасига қўйиб ўтирарди:

— Агар қайтиб бола бўлиб қолсам-да, шу тиззанингизда ўтириб ором олсам,— деди у тўсатдан,— бутун илм-билимларимни худога қайтариб берардим. Менга сиз бўлсангиз, кифоя. Бутун дунёда сиздан бошқа ҳеч кимнинг кераги йўқ!

Унинг товушидан шундай чуқур ғамгинлик сезилиб турардики, Анондомойи ҳайрон бўлиб, ташвишланиб қолди. У Бинойга томон яқинроқ сурилиб, унинг сочини оҳиста силай бошлади. Улар анчагача шу алпозда ўтиришди. Ахийри, Анондомойи:

— Бину, Пореш-бобу оиласида бирон гап бўлгани йўқми?— деб сўради.

Биной кутилмаган саволдан бир сесканиб, уялиб кетди.

«Ойимдан ҳеч нарсани яшириб бўлмайди,— деб ўйлади у.— У мени яхши билади!» Шундан кейин бамайлихотир:

— Ҳа, ҳаммалари соғ-саломат,— деди.

— Пореш-бобунинг қизлари билан танишсам дейман,— деб гап бошлади Анондомойи.— Горанинг дастлаб улар билан ҳеч иши йўқ эди, бориб-бориб уники ўзларига мафтун қилиб олишибдим, демак, ажойиб қизлар бўлса керак.

Бинойга жон кириб:

— Мен ҳам кўпдан буён бир йўлини топсангиз-у, улар билан бир гаплашсангиз, деган фикрда эдим. Лекин Горанинг кўнглига яна бирон нарса келмасин деб индамасдан юрган эдим,— деди.

— Каттасининг исми нима?— деб сўради Анондомойи.

Шу тахлитда навбат Лолитага ҳам етганида, Бинойнинг тили жуда бийрон бўлиб кетди. Анондомойи ҳеч нима деб унинг сўзини қайтармади. Ичида кулиб:

— Лолитаси жуда ақлли қиз деб эшитувдим, ростми?— деб сўради.

— Кимдан эшита қолувдингиз?— деб қизиқсинди йигит.

— Ҳазиндан эшитганман.

Илгарилари Лолитанинг номи тилга олинганда Бинойнинг юраги унчалик тўлқинланмасди, ўша пайтларда ҳали севги лаззатидан маст бўлмаган Биной Анондомойига тез-тез шу қизнинг ақли фаросатини мақтаб гапириб юарди.

Анондомойи Бинойнинг ғамгинлиги сабабини равшан ойнадан кўриб тургандай гапнинг маромини шундай усталик билан олиб бордики, ҳадемай Бинойнинг Лолита билан танишиш воқиясининг ипидан игнасигача билиб олди. Биной ҳатто Горанинг устидан қилинган суддан Лолита дарғазаб бўлиб, у билан пароходда қочиб келганигача айтиб қўйди. Биной кўнглидаги дардини очиб ташлаган сари тобора тетик тортаётганини ўзи ҳам сезиб турарди. Илгари кечқурунлари ҳижрон ўти кучайиб, ўзини қўярга жой тополмай қоларди, бу азобдан ҳам қутулгандай бўлди. Энди Лолита сингари ажойиб қиз билан танишлигини, у билан гаплашиб юришини катта бахт деб билади.

Кечқурун алламаҳалда уларни овқатга чақириб, суҳбатлари узилгач Биной худди уйқудан тургандай бўлди: Анондомойига жуда пинҳон тутиб юрган фикрларини ҳам айтиб юборганлигини тушунди. Анондомойи бировнинг гапига шундай қулоқ солар ва тушунардики, йигит заррача ҳам тортинмасдан кўнглидаги ҳамма гапларни унга айтиб берди. Илгари онасидан яширадиган сири бўлмасди — кичкинагина бирон воқиа бўлганда ҳам, онасига айтиб берарди. Лекин бу йигит Пореш-бобуларникига борадиган бўлгандан буён, Анондомойига юрагидаги сирни очиб гапиришга нимадир халақит бериб қолган эди. Лекин пинҳонлик йигитнинг табиатига ёт бир нарса эди, шу сабабдан унинг Лолитага кўнгил қўйганлиги кўзи ўткир Анондомойига маълум бўлганидан кейин, у енгил тортиб бир суюниб қўйди. Агар шу гапларни онасига айтмаса-ю бирон бир сабаб бўлиб пинҳонлигича қола берса, шу кунлар Бинойнинг виждонида қора доғ бўлиб қолиши йигитга сезилиб турарди.

Анондомойи эшитган гапларини ўйлаб кечаси алламаҳалгача уйқуси келмади. Горанинг ҳаётидаги энг мушкул муаммо Пореш-бобу оиласи билан танишиш мобайнидагина ҳал қилиниши мумкин. Шу сабабдан Анондомойи, нима бўлса ҳам, қизлар билан танишаман, деб кўнглига тугиб қўйди.

УТТИЗ ОЛТИНЧИ БОБ

Моҳим билан уй ичиси Шошимукха билан Бинойнинг тўйи ҳал бўлган масала деб юришарди. Шошимукха ҳатто ўзини бу йигитдан яшириб юрадиган бўлиб қолди. Биной унинг онаси билан деярли таниш эмасди. Бунга сабаб аёлнинг уятчанлиги эмас, балки одам ови қабилидан эканлиги эди. Уй эшиги доим ёпиқ турар, бу эшикни эридан бошқа ҳеч ким очишга журъат ҳам қилолмасди. Локҳимони эрига ҳам унчалик эрк бериб қўймасди. Эрининг изми хотинида бўлиб, қаерга қадам босиши лозимлигини хотини илгаридан белгилаб берар, эри унинг чизган чизигидан чиқмасди. Локҳимони жуда қаттиққўл хотин бўлганидан, бутун уй-рўзгор ишларининг изми танҳо унинг қўлида эди — бу хонадонга бегонанинг аралашуви қанчалик маҳол бўлса, хонадондан ташқарига чиқиш ҳам осон гап эмасди. Шу сабабли, Гора бу хонадонга ҳеч қадам босолмасди. Бу давлатдаги идора органлари орасида ҳеч қандай келишмовчилик деган нарса бўлмасди: қонунларни Локҳимони ёзарди, олий судда ҳам, маҳаллий судларда ҳам яна ўзи судьялик қиларди, — хуллас қонун чиқарувчи ҳокимият билан ижрочи ҳокимият ўртасида ҳеч қандай зиддият йўқ эди.

Моҳимнинг эл-юрт орасида юриш-туришига қараб ҳамма уни иродаси зўр одам деб ҳисобларди, лекин Локҳимони салтанатида у ҳатто, арзимаган ишларни ҳам ўз билгича қилолмасди.

Локҳимони Бинойга парда орқасидан бир кўзи тушган эди, йигит унга ёқиб тушди. Гора билан Биной ёшлигидан дўст эди. Шу вақт ичида Моҳим бу йигитни яхши билгани сабабли қизимга бундан яхши

қўев тополмайман, деб юрарди. Локҳимони Биноини ёқтирганида, Моҳим хотинининг дид-фаросатига офарин деб қўйди. Локҳимони қизини Бинойга беришга аҳд қилди. У бу никоҳнинг яна бир яхши томони шуки, Биной биздан қалин талаб қилмайди, деб эрининг қулогига қўйиб қўйди.

Биной Анондомойининг уйига кўчиб келди, лекин Моҳим у билан тўй ҳақида ҳам гаплашгани йўқ. Горанинг қамалганидан Биноининг кўнгли яримта бўлиб юрганини Моҳим билгани туфайли, ҳали тўйдан оғиз очмай юрарди.

Якшанба ҳам етиб келди. Лекин Локҳимони Моҳимнинг ҳузур қилиб дам олишига қўймай, Биноининг ёнига юборди. Моҳим қўлида бир қути пон кўтариб унинг уйига кирганида йигит Анондомойига Бонкимнинг «Бангодоршон»¹ деган янги журналинини ўқиб бераётган эди, Моҳим секин бориб каравотга ўтирди.

Гапнинг бошидан у Бинойга пон тутди-да, Горанинг ўтакетган тентаклигидан зорланди. Сўнгра унинг озод этилишига қанча қолганини ҳисоблаб, бирдан оғхран эйининг ҳам яримланиб қолганини хотирлади.

— Биной,— деб гап бошлади у,— оилангизда оғхран ойида уйланиш тақиқланганини айтган эдинг, шу ҳам баҳонами? Шундай ҳам календарга қарасак, ҳар бир кун турли сабабларга кўра ман қилиб қўйилган, бунинг устига яна ҳар бир киши оиласининг урф-одатларига амал қиладиган бўлса, тўй қилиш асло мумкин бўлмай қолади.

Анондомойи Биноининг қийин аҳволда қолганини кўриб, унинг ўрнига жавоб бермоқчи бўлди.

— Биной Шошимукхани чақалоқлигидан билади, энди уни ўз рафиқаси деб тасаввур қилиши, албатта, осон иш эмас. Шу сабабдан тўйни кейинроққа чўзиш учун шу оғхран ойини ўйлаб чиқарган бўлса керак.

— Бошда шундай деб қўя қолсанглар бўлмасмиди,— деб пўнғиллаб қўйди Моҳим.

¹ Бангодоршон («Бангол кўзгуси») — бангол ёзувчиси Бонким Чондро томонидан 1872 йилда ташкил қилинган журнал.

— Киши ўз ҳис-туйғусини аниқлаб олиши учун вақт керак,— деб сўзини давом қилдирди Анондомойи.— Нима, куёв зоти қуриб кетибдими, Моҳим? Шошмай тур. Гора қайтиб келсин, у биладиган жуда кўп тузук-тузук йигитлар бор. Шошига муносибини топиб берар.

— Ҳм...— Моҳим қовоғини солиб шундай деди-ю, бир оз жим турганидан кейин, шартта кесиб:— Ойи, агар сиз Бинойни айнитмаганингизда, ҳамма иш жойида бўларди,— деди.

Бинойнинг жаҳли чиқиб, гап қайтармоқчи бўлган эди, Анондомойи ундан олдинроқ сўз қотди:

— Бу гапинг ҳам тўғри, Моҳим. Мен уни ҳозир уйлан, деб қистамоқчи эмасман, ўзи ҳали гўдак-ку. Балки, ўз нафс-туйғусининг қандақалигини билмай, қадам босиб қўяр-да, кейин охири вой бўлар.

Анандомойи Бинойни ҳимоя қилиб, Моҳимнинг дарғазаб ҳужуми зарбаларига ўзини рўпара қилиб тура берди. Биной буни тушунди-да, қатъиятсизлигидан ўзи уялиб кетди. У энди норозилик баён қилмоқчи бўлиб турган эди, Моҳим, ўгай она ҳеч вақт ўз онангдай бўлмайдн, деб пўнғиллаб уйдан чиқиб кетди.

Анандомойи Моҳимнинг мақсадини фаҳмлади. Ҳамма нарсага ўгай онани ёмонотлиқ қилишларини Анондомойи биларди, лекин бу аёл кишилар нима деб ўйласа, куйиб-пишиб юрадиганлардан эмасди. Горани бағрига босган кундан бошлаб бу хотин ўзини ҳамма урфи одату, расм-русумлардан озод деб қўйган эди. Яна ўша кундан бошлаб унинг қилмишларидан кўпини таниш-билишлари яккаш номаъқулга чиқарадиган бўлиб қолишди. Ҳақиқатни яширишга тўғри келганидан Анондомойи ичида доим азоб чекиб юрарди, Одамларнинг уни ёмонотлиқ қилганини кўриб, ҳатто бир қадар енгил тортарди. Уни христиан деганларида, Горани бағрига босиб ҳамма вақт:

— Буни мен ўзимга ҳақорат деб билмаслигимни бир худонинг ўзи билади,— дерди.

Анандомойи юриш-туришларида асло эл-юрт фикри билан ҳисоблашмасликка ўрганиб қолган эди. Шу сабабдан Моҳим уни ичида ёки ошкора ўгай она

деб атагани билан, у аҳдидан заррача ҳам қайтмади.

— Бину, Пореш-бобуникига бормаганинга анча бўлди шекилли?— деб сўради Анондомойи.

— Яқинда бориб келган эдим.

— Пароходда келганингдан буён ҳали бирон марта ҳам борганинг йўқ-ку!

Судьяникига яқиндагина бориб келишди. Лекин Бинойнинг ҳадеганда Пореш-бобуникига қатнаб, буни Анондомойидан ҳам яшира олмай қолган вақти билан қиёс қилиб қараганда, ҳозир жуда камдан кам бораётгани билиниб қолди. Биной дхотисининг бир учидан чиқиб турган ипни узиб индамай ўтирарди.

Кутилмаганда эшикдан хизматкор кириб қандайдир аёллар келишганини айтди. Биной шошиб ўрнидан туриб кетди. Ҳали, ким қаердан келибди, деб сурштиришга улгурмаган ҳам эди, Шучорита билан Лолита кириб келишди, қочиб қутулишнинг иложи бўлмади, йигит ҳайрон бўлиб турган жойида қотиб қолди. Иккала қиз Анондомойига салом бериб, хокинойини юзга суртишди. Лолита Бинойга бир қиёбоққани ҳам йўқ. Шучорита у билан иссиққина кўришиб, ҳол-аҳвол сўради. Сўнгра Анондомойига қараб:

— Биз Пореш-бобуникидан келдик,— деди.

Анондомойи уларни мулойимлик билан ўтиришга таклиф қилиб деди:

— Менга кимлигингни айтмасангиз ҳам бўлади. Ҳеч кўришмаган бўлсак ҳам, сизларни туғишганларимдек кўриб юраман.

Шундан кейин апоқ-чапоқ гапга тушиб кетишди. Шучорита Бинойнинг жим ўтирганини кўриб, уни ҳам гапга аралаштириш пайдан бўлди. У кулиб туриб йигитдан:

— Нега анчадан буён бизникига бормаи кўйдигиз?— деб сўради.

Биной Лолита томонга бир кўз ташлаб:

— Тез-тез боравериб жонингизга тегмай деб кўриқиб юрибман,— деди.

— Кишининг меҳри энг кучли ғазабдан ҳам узоққа боришини ҳали ҳам билмас экансиз-да?— деб унинг сўзига жавоб қайтарди, Шучорита илжайиб,

— Азизим, буни-ку Биной жуда яхши билади-я,— деди Анондомойи.— Буни қаранг, кун бўйи эркалик қилиб мени тинч қўймайди,— деди-да, Бинойга илиқ қараб қўйди.

— Ойижон, парвардигор сизга ато қилган сабри тоқатни синаб кўряпти,— деб гап қотди Биной.

Шучорита секин Лолитани туртиб:

— Эшитяпсанми, Лолитажон? Бизни синаб бўлишганга ўхшайди, афтидан синовдан ўта олмабмизда,— деди.

Анондомойи Лолитанинг ҳеч нима жавоб бермаганини кўргач, кулиб қўйди.

— Бу сафар,— деди Анондомойи,— Бину ўз сабр косасини ўлчаб кўряпти. Сизга қанчалик мафтун бўлиб қолганини бир билсангиз эди, бугун кечқурун сизларни оғзидан туширмади. Шуниси ҳам борки, Пореш-бобудан гап очилганда, оғзидан шакар томиб туради.

Анондомойи шу гапни айтди-ю, Лолитага қараб қўйди. Аёл қараган чоғда қиз авзойини ўзгартирмай ўтираверди, лекин икки юзига қизил югуриб сирини фош қилди.

— Биной, отангизнинг ёнини олиб кўп кишилар билан аччиғлашиб қолди,— деб давом этди Анондомойи,— Таниш-билишлар унга бараҳман деб ном қўйишибди, ҳатто Бинойни мазҳабдан чиқариб юбормоқчи бўлиб ҳам юришибди. Бину, уялмасанг ҳам бўлади, мен бор гапни айтяпман! Ҳеч уяладиган жойи йўқ. Жонгинам, сен нима деб ўйлайсан?— деб Анондомойи Лолитага қараган эди, бу гал қиз дарров пастга қараб олди.

— Биной бизни ўз туғишганларидай кўришини яхши биламиз,— деди Шучорита.— Лекин буни мен яхшилигимиздан эмас, ўзининг очиқ кўнгиллилигидан деб биламан.

— Йўқ, азизим, сизнинг фикрингизга қўшилмайман,— деб жавоб берди Анондомойи.— Бинойни таниганимдан буён битта дўсти бор эди,— у ҳам бўлса менинг Горам. Бу бола ўз тенгқурлари билан ҳам яқин муносабатда бўлишни билмайди, буни мен яхши биламан. Лекин сизнинг оилангиз билан танишганига

икки кун бўлди дегандан бошлаб бизга ҳам қорасини кўрсатмайдиган бўлиб қолди. Уни деб сизлар билан жанжаллашиб қолмасам гўргайди, деб юрган эдим, қарасам, мен ҳам Бинойнинг ёнига қўшилишим керак бўлиб қолди. Сизни кўрган-билган ҳар бир кимса мафтун бўлмай қолмас экан!

Анондомойи шундай деб Шучоританинг, сўнгра Лолитанинг иягига қўлини тегизиб, бармоқларининг учидан ўпиб қўйди. Шучорита қараса, Биной уялганидан жуда довдираб қолибди, унга раҳми келди-да:

— Биной-бобу, дадам келдилар, ҳозир Кришнодо-ял-бобу билан гаплашиб ўтиришган бўлса керак,— деди.

Биной шошилиб уйдан чиқиб кетди.

Шундан кейин Анондомойи Биной билан Горанинг бир-бирига жуда дўстлигидан гапириб кетди, бу гапи ҳар иккала қизга ҳам ёғдек ёқаётганини Анондомойи аллақачон пайқаб олган эди.

Анондомойи бутун оналик меҳр-муҳаббатини шу икки болага бағишлаган эди. Бутун дунёда унинг шу болалардан азизроқ ҳеч кими йўқ. Қиз болалар Шиванинг суратини солиб, ўзларига уни худо қилиб сажда қилганлари сингари, бу йигитларни ҳам у ўз қўллари билан яратган эди.

Анондомойи бу икки маъбуд ҳақида шундай ҳикоя қилардики, Шучорита билан Лолита нафас олишдан ҳам тўхтагандай, унинг гапларига қулоқ солиб ўтиришарди. Улар-ку Биной билан Горани яхши кўришарди-я, лекин Анондомойи сингари онанинг уларга меҳри нақадар зўрлигини кўрганларидан кейин, бу йигитлар билан энди танишгандай бўлишди.

Лолита Анондомойи билан танишганидан кейин унинг судъяга ғазаби яна ҳам кучайиб кетди. Бу қизнинг жон-жаҳди билан гапирганини кўриб Анондомойи жилмайиб қўйди.

— Горанинг турмада ётганини ўйлар эканман, юрак бағрим қанчалик эзилиб кетишини бир худонинг ўзи билади. Лекин мен соҳибдан хафа эмасман,— деди она.— Горани биламан-да: у қилган ишини ҳақ иш деб билса, ҳеч қандай қонунни тан олмайди. Судъянинг вазифаси бўлса қонунни бузганларни турмага

жўнатиш. Шу сабабдан мен судьяни гуноҳкор деб билмайман. Гора ўзи нимани лозим кўрган бўлса, шуни қилди, иккови ҳам ўз бурчини бажарди. Бунда кимки жазога лойиқ бўлса, ўша жазо тортади, жонгинам, Горанинг хатини ўқиб кўрсангиз, азобдан кўрқмаслиги, ҳеч кимдан дарғазаб эмаслигини ўзингиз ҳам тушуниб оласиз. Оқибати нима бўлишини жуда яхши билиб туриб шу йўлга қадам қўйган.

Анондомойи қутичадан қимматли хатни олиб, Шучоританинг қўлига берди.

Азизгинам, овозингизни чиқариб ўқий қолинг,— деб ундан илтимос қилди аёл.— Яна бир эшитгим бор.

Горанинг ажойиб хати ўқилиб ҳам бўлди, учовлари анчагача жим қолишди. Анондомойи кийимининг бир учи билан кўз ёшини артиб қўйди. Бу кўз ёшларида она юрагининг дардигина эмас, ўғлидан хурсандлиги, у билан фахрланиши ҳам кўриниб турарди: Гораси ана шундай йигит! Агар судья гуноҳидан кечса, унинг ҳимматига тан берадиганлардан эмас! Гора гуноҳини бўйнига олиб ўз ихтиёри билан бутун турма азобини тотиб кўрмоқчи бўлди. У азоб тортса бунинг учун ҳеч кимни айбдор қилиб ўтирмайди. Гора турмада кўрадиган азоб-машаққатларга бардош беради. Анондомойи ҳам ғам-ғуссага чидам берадиган аёл!

Лолита завқ билан Анондомойига қараб ўтирарди. Лолита «Бараҳма Самож»нинг тартиб-қоидаларини миясига қаттиқ қўйиб олганлигидан, бу янги таълимотга амал қилмайдиган хотин-қизларга, «эътиқодли ҳиндулар» деб аталганларга жуда чуқур нафрат кўзи билан қарарди. У болалик чоғидаёқ Бародашундори бировни қаттиқ сўкмоқчи бўлса, одатда «ҳатто ҳинду қизлар ҳам бундай қилмайди» дейишлари унинг эсида қолган. Лолитанинг ўзи ҳам шундай сўкиш эшитишдан жуда кўрқарди. Ҳозир Анондомойининг гапларига қулоқ солиб ўтираркан, унинг ҳар бир сўзига қойил қолиб, ичида офарин, деб қўярди. Қандай матонатли, серғайрат, шу билан бирга, фаросатли, заковатли аёл! Лолита ўз туйғуларини пинҳон тутолмаслиги ёдига тушиб кетиб, бу аёл қаршисида ўзини ҳеч нарсага арзитмади.

Букув Лолитанинг кўнгли жуда бузилиб турган эди, шу сабабдан Бинойга қарагиси ҳам, у билан сўзлашгиси ҳам келмади. Лекин Лолита Анондомойининг меҳр-шафқат нури порлаб турган мулоим юзига қараб туриб, бутун жаҳлу ғазабидан асар ҳам қолмадида, Биной билан муносабатидаги чигаллик ечилиб кетгандай бўлди.

— Сизни кўрганимдан кейин,— деди Лолита Анондомойига қараб,— Горадаги жасоратнинг манбаи қаердалигини тушуниб олдим.

— Бутунлай аксича,— деб жавоб қилди Анондомойи.— Агар Гора оддий бир бола бўлганда, бу матонатни мен қаердан олардим? Унинг бошига тушган бу бахтсизликка шерик бўлиш қўлимдан келармиди?

Лолитанинг нимадан кўнгли бузилиб турганини тушуниш учун бир оз чекинишга тўғри келади.

Кейинги кунларда Лолита уйқудан уйғонди дегунча яккаш Биной-бобу келмаганмикин, деб шуни ўйлайдиган бўлиб қолди. Кўнгли ҳар дақиқада уни қўмсаб турарди. Ҳа деганда унинг назарида Биной келиб, отаси билан гаплашиб ўтиргандек туюларди. Шу сабабдан кун бўйи уйма-уй кезиб юрарди. Кечқурунлари ёстиққа бош қўйганида кўзига ҳеч уйқу келмайдиган бўлиб қолди. Кўз ёши билан ғазабни уни бўғарди. Кимдан хафалигини айтиши ҳам қийин гап эди. Лолита ўзидан аччиғланиб юрарди.

«Ахир, нима бало бўлди?— деб ўйларди Лолита.— Энди нима қиламан? Қачонгача шундай бўлаверади?»

Бинойнинг эътиқодли ҳиндулигини қиз биларди, шу сабабдан уларнинг никоҳи ҳеч мумкин эмасдай кўринарди. Лекин кўнглини шунга ишонтиришдан ожизлик қилар, уялганидан, кўнглига даҳшат тушганидан довдираб қоларди. Бинойнинг ҳам унга кўнгли қўйганини Лолита биларди, шуни билганидан, ўз юрак ўйноқисини босиши маҳол бир нарса эди. Ҳамма нарсани унутиб, Бинойни бетоқатлик билан кутар, унинг келишини ўйлаб яна юрагига ваҳима тушарди.

Шу алпозда кўп кунлари азоб ичида ўтди. Лекин бу кун сабри тугаган эди. Лолита кўнглига қўл солиб кўрса, Биной келмай қўйгандан буён ўзини қўярга

жой тополмай қолган экан. Қани энди яна бир кўрсайди, ҳамма ташвишлардан қутулиб оларди.

Эрталаб Шотишни уйига олиб кирди. Боланинг машини¹ келганидан буён Биной билан дўстлиги иккинчи даражага ўтиб қолди.

— Сен ўзинг нима, Биной-бобу билан уришиб қолганмисан, дейман?— деб сўради Лолита.

Шотиш куйиб-пишиб рад жавобини берди.

— Хўб дўстинг бор экан-да,— деди қиз сўзида давом қилиб.— Уззукун «Биной-бобу, Биной-бобу» деб оғзингдан бол томади-ку, дўстинг бўлса, бир келиб кўрай ҳам демайди.

— Бекор айтибсиз! Ҳеч унақамас!

Оиланинг кенжатоғи Шотишга гап уқтириш учун анчагача чинакам даҳанаки жанг қилишга тўғри келди. Шотиш яна гапининг устидан чиқиш учун шу заҳотиёқ Бинойнинг уйига қараб чолиб кетди. У ердан:

— Уйда йўқ экан, бу ерга қелмай юргани ҳам шундан экан,— деган хабар топиб келди.

— Шунча кундан буён уйига кирмабдимиз?

— Ҳа, шунча кундан буён бир кун ҳам уйида бўлмабди.

Шундан кейин Лолита Шучоританинг олдига борди.

— Опа, дейман, биз Гоурмаҳон-бобунинг онасидан бирон марта ҳам бориб хабар олмадик-а, бориб келмаймизми?— деб таклиф қилди.

Шучорита унга жавобан:

— Биз таниш эмасмиз-ку,— деди.

— Нима бўпти? Горанинг отаси билан отамиз болалигида оғайни экан-ку!

Бу гап Шучоританинг ёдидан кўтарилган экан. У:

— Жуда тўғри айтасан,— деди-ю, шу ондаёқ тафрадудини кўрмоқчи бўлди.— Оппоқинам, Лолита, бўлмаса отамга бориб айта қол.

— Йўқ, мен уяламан. Яхшиси ўзингиз айта қолинг.

Ахийри, Шучорита отасининг олдига боргач, гапи-

¹ М а ш и — хола.

ни айтиб бўлмасданоқ, Пореш-бобу дарҳол розилик билдириб: «Жуда тўғри ўйлабсизлар, аллақачон бориб келиш лозим эди»— деди. Нонуштадан кейин узил-кесил боришга қарор беришди. Дарҳол Лолитанинг юрагига шубҳа оралаб қолди. Аллақайси гурдан манманлик ва хавф пайдо бўлиб, уни тескари томонга бошлади.

— Диди,— деди Лолита опасининг ёнига кириб, паст овоз билан,— отам билан ўзингиз бора қолинг, мен бормайман.

— Ҳа, нима бўлди яна?!— деб хитоб қилди Шучорита.— Сен бормасанг, менинг ҳам оёғим тортмайди, оппоғим; Лакшмийим¹, юр, ўжарлик қилмай қўя қол!

Лолита анча ялинтирганидан кейин барибир Анондомайининг уйига борадиган бўлди. Бу — Бинойнинг толеи баланд келгани эмасмиди? Қиз билса, Биной уларникига бормаса ҳам, ялло қилиб юрган экан! Лолита бўлса уни кўрай деб югуриб келибди! Лолитанинг иззати нафси яна исён кўтариб, ғазаби қайнади. Қиз Анондомайини бориб кўрмоқчи экан, аслида Бинойни учратиш ниятида шундай қилганини бир дақиқа ўзидан ўзи инкор қилмоқчи бўлди. Уйга қадам қўйганида шу қарорда қаттиқ туриб, ҳатто йигитга назар ҳам ташламади, унинг саломига жавоб ҳам бермади, унга бир оғиз гап ҳам айтмади.

Биной, Лолита сир тутиб юрган ҳис-туйғумни фаҳмлаб қолган экан-у, энди менга илтифотсизлик қилиб, шу юзсизлигимдан дарғазаблигини намойиш қиляпти, деб ўйлади. Лолита эсини еганми, унга кўнгил қўйиб — Биной бунга унчалик ишонмасди.

Биной уйга кириб, уялганидан эшик олдида туриб қолди.

— Пореш-бобу энди кетсак ҳам бўлар, айтиб қўй, деб илтимос қилди,— деди Биной.

Йигит ўзини Лолитадан панага олиб турарди.

— Бу нимасийди?!— деб хитоб қилди Анондомайи.— Овқатимни емасдан кетмоқчимми дейман? Шошмасам бўлмайдиганга ўхшайди. Биной сен бу

¹ Л а к ш м и — ҳинд мифологиясида гўзаллик, бойлик ва бахт-саодат тангриси.

ерда ўтириб тур, мен ҳозир келаман. Нима қилиб эшик олдида турибсан, кир бу ёққа!

Биной Лолитага қарамасликка ҳаракат қилиб, уйнинг бир бурчагига бориб ўтирди. Бир вақт Лоли-та илгариги юриш-туришларига ҳеч зид иш қилма-гандай, унга қараб:

— Бугун эрталаб дўстингиз Шотиш уйингизга бо-риб келди. Шотиш, наҳотки дўстим мендан буткул кечиб юборган бўлса деб, шуни билмэқчи эди.

Одам боласи тангрининг овозини эшитиб қолгани-да қандай ҳайратда қолса, Биной ҳам ҳозир шу аҳ-волга тушди. У ҳатто бир сесканиб олди, буни ҳам-малари фаҳмлаб қолганини кўриб, бешбадтар қизар-ди. Чечанлигидан асар ҳам қолмади. Гапиргани гап тополмай қолди, қулоқларининг учигача қип-қизариб олов бўлиб ёнди. Орадан анча-мунча ўтгандан кейин ахийри:

— Йўғ-э, Шотиш келганмиди? Уйда йўқ экан-манми?— дея олди.

Лолитанинг оғзидан чиққан бир неча калима сўз-ни эшитгач йигитга жон кириб, боши осмонга ета ёзди. Гўё оламини тунги даҳшатдай босаётган шубҳа булутлари тарқалиб кетгандай бўлди. Унинг энг қим-матли орзуси амалга ошди, энди, бошқа дарди қол-мади. «Шукур, минг бор шукур! Лолита мендан хафа эмас экан! Лолитанинг ҳеч нимадан хабари йўқ экан!» — деб кўнгли шод бўлди.

Шу бўлди-ю, йигитнинг хижолатпазлигидан асар ҳам қолмади.

— Биной-бобу,— деди кулиб Шучорита.— Бизни тишлари ўткир-ўткир алвастидай билиб ҳадик билан қараб турибсиз-а?

— Кўрдингизми, бу дунё ўзи шундақақи, ҳамма вақт арзи додини барала айтолмай дамани ичига ютиб юрган шўринг қурғурлар гуноҳкор бўлади,— деб жа-воб қилди Биной.— Ким-ким, диди, сиз шундай де-масангиз бўларди. Сиз ўзингиз мендан қочиб юр-дингиз-ку, энди бутун гуноҳни бошқанинг бўйнига қўймоқчисиз.

Бугун Биной Шучоритани умрида биринчи дафъа «диди» деб атади, унинг ўзига ҳам бу ёқиб тушди.

чунки улар бир-бири билан танишган вақтдаёқ Шу-чоритага Биной маъқул бўлиб, унга комил ишонч билдирган эди, ҳозир бўлса Биной бу қизга айниқса қимматли бўлиб қолди.

Пореш-бобу билан қизлари кечга яқин уйларига қайтиб кетишди.

— Ойижон,— деди Биной Анондомойига,— бу кун энди сизга ҳеч иш қилдирмайман, юринг томга чиқамиз.

Биной ҳаяжонини босиб туришдан ожиз қолди. Анондомойини айвонга олиб чиқиб, ўзи ерга палос ёзди-да, ойисини қўярда-қўймай ёнига ўтқазди.

— Хўш, Биной, қани гапир?— деди онаси.

— Ойижон, менинг гапим йўқ, сиз ўзингиз гапира қолинг.

Пореш-бобунинг қизлари Анондомойига қандай манзур бўлганини билиш учун Бинойнинг юраги ҳавлиқиб кетаверди.

— Э, гап мундоғ дегин! Бу ерга судраб чиқишининг жони бор экан-да! Хўп, бўпти, кўп бўлмаса ҳам, озроқ айта қолай.

— Бу ёққа олиб чиқмасам, кун ботишини кўролмай қолардингиз,— деди йигит уялинқираб.

Худди шу соат ботиб бораётган куз қуёши Калькутта томларига ғира-шира нур сочиб тургандай, қуёш нурларининг жилваланишидан асар ҳам йўқ эди, уфқда кулсимон туманда қандайдир заррин бир парча сал йилтираб турарди. Лекин шу кул ранг, хира жило ҳам Бинойнинг кўзига ранго-ранг нурдай кўринди. Назарида бутун олам уни ўз қучоғига олгану, осмон эркалатиб юрагига аста-аста қўл текизгандай бўлди.

— Қизларнинг иккови ҳам кўҳлик экан,— деди Анондомойи.

Лекин Биной Анондомойининг бундай қисқа таъриф билан гапини тўхтатиб қўя қолишига қўймади. У ҳамма айёрлигини ишга солиб, гапни шу мавзу атрофида айлантираверди. Шу қизларга алоқадор бўлган қанчадан-қанча воқиаларни эсига туширди — кўпчилиги гапиришга арзимаса ҳам, лекин қуйилиб келаётган тун қоронғисидан Бинойнинг ҳаяжонига

Анондомойнинг қизиқсинишлари қўшилиб, арзимаган воқиалар ҳам жуда чуқур мазмун касб этди.

Анондомойи тўсатдан хўрсиниб:

— Гора Шучоритага уйланса, бошим осмонга етарди!— деб қолди.

Биной ҳатто сапчиб ўрнидан туриб кетди.

— Ойижон, мен ҳам шуни кўп ўйлардим! Шучорита Горага жуда муносиб рафиқа бўларди!

— Лекин бу маҳол гап.

— Нега энди маҳол бўлсин? Назаримда, Горанинг Шучоритага кўнгли бўлса керак, дейман.

Анондомойи кейинги вақтларда ўғлининг кимнидир ўйлаб қолишларини фаҳмлаб юрарди, Бинойнинг оғзидан чиққан баъзи гаплардан ўғлининг ёқтирган қизи Шучориталигини ҳам билиб юрарди. Анондомойи бир оз жим турганидан кейин:

— Шучорита эътиқодли ҳиндуга тегармикин?— деб сўраб қолган эди, Биной ҳам саволига савол билан жавоб қайтариб:

— Нима, Гора «Бараҳма Самож»га мансуб қизга уйлана олармиди? Сиз рози бўлармидингиз?— деди.

— Мен рози бўламанку-я.

— Ростингизми?— деб савол берди Биной.

— Ростим, бўлмаса нима қилардим? Ахир, эр-хотинлик — икки қалбнинг топишуви-да. Бунда қандай мантралар¹ ўқилса ҳам барибир эмасми? Ҳаммаси яратганнинг номидан бўлса бас.

Биной жуда енгил тортди.

— Ойижон, сизнинг оғзингиздан шу сўзларни эшитиб жуда ҳайрон бўлиб ўтирибман,— деди у дадил тортиб.— Сизга бу сабр-тоқат қаердан ато бўлган?

— Буларнинг ҳаммасини Горадан ўрганганман,— деб кулиб жавоб қилди онаси.

— Гора ҳамиша бунинг аксини гапирди-ку.

— Гапирса гапирар, нима бўпти. Ҳар ҳолда ҳамма кўрган-билганларимга Горадан миннатдорман. Парвардигор менга Горани ато қилган куни у менга, ҳақиқат инсоннинг ўзида, одамларнинг мазҳабларга

¹ Мантралар — фотиҳа ва дуолар.

бўлиниши, бир-бири билан жанжаллашиб, бир-бирини қириши, булар ҳаммаси — ноҳақлик деб дилимга қуйиб қўйган. Азизгинам, сен ҳиндумисан, бараҳманмисан ёки яна бошқамисан, нима фарқи бор? Инсоннинг қалби мазҳаб деган нарсани билмайди, одам болаларини бир-бирига қўшадиган ҳам тангрининг ўзи, уларга лутф қиладиган ҳам. Инсон болаларини бир-бирига жуфт қилишни урф-одату динга юклар, тангрини бундан хориж қилиб қўйишнинг нима кераги бор?

Биной Анондомойининг хоки пойини олиб, унга чуқур таъзим қилди.

— Ойижон, сўзларингиз менга бахт ато қилди. Бугун куним бекорга кетмади.

УТТИЗ ЕТТИНЧИ БОБ

Хоримоҳинининг пайдо бўлиши Пореш-бобу онласида жиддий низо бошланишига сабаб бўлди.

Лекин сабабини тушунтириб беришдан илгари Шучоританинг холаси Хоримоҳини ўзи тўғрисида нималар деганини қисқача баён қиламиз:

«Онандан икки ёш катта эдим. Отамизникида синглим билан иккимизни ер-кўкка ишонишмасди, — отамизнинг биздан бошқа болалари йўқ эди-да, — амакиларимиз бизни шундай яхши кўришардики, ҳолжонимизга қўймай, ҳар бир қадамимизга кўз ташлаб юришарди.

Ёшим саккизга тўлганда мени палшалик Рай Чоудхури деган аслзода бир кишига эрга беришди. Уларнинг давлати ҳам зотига яраша эди. Лекин уларникида толеим ёр бўлмади. Қайнатам тўй чиқимлари устида отам билан тортишиб қолиб, шу вайдан эримнинг туққанлари аллазамонгача менга кун беришмади. «Ўғлимиз яна бир хотин олсин, бу тирмизак қизнинг ҳолини ўшанда кўрамиз!» дейишарди ҳаммалари. Отам қандай кунга қолганимни кўриб, кичик қизимни бой оилага бермаганим бўлсин, деб олт ичди. Онангни камбағал кишига эрга беришганининг сабаби ҳам шунда.

Мен келин бўлиб тушган оила кўпчилик эди, саккиз ёшимдан эллик, баъзан ундан ҳам кўпроқ одамга овқат пиширардим. Ҳаммага овқат тақсим бўлганидан кейин менга бир оз сувда пишган гуруч, баъзида лўя билан гуруч тегиб қоларди. Кундуз соат иккигача ҳам нонуштага қўлим тегмай юрадиган кунларим бўларди. Гоҳида кечга бориб нонушта қилардим, энди овқатга етишдим, дегунча кечки овқат тайёрлашга киришиб кетардим. Шу тахлитда соат ўн бир-ўн иккиларга бориб оғзим овқат кўрарди. Ётадиган аниқ ўрним ҳам йўқ эди. Ичкарида бирон бўш жой бўлиб қолса, ўша ерга бориб ухлаб олардим, баъзида қуруқ ерда ётишга тўғри келарди. Ҳамма совуқ муомала қилаверганидан кейин эримнинг ҳам менга қараши бошқача бўлаверди. Анчагача менга қайрилиб ҳам қарамасдан юрди.

Ёшим ўн еттига тўлганда қизим Монорома туғилди. Шундан кейин бешбадтар кунга тушдим. Ҳамма менга кўз олайтириб, ҳақорат қилганидан, яккаю ягона овунчоғим шу қизим эди. Бу оилада Моноромани отаси ҳам, бошқа бирон киши ҳам яхши кўрмаганидан, бутун нуридийдам шу қиз бўлиб қолди.

Уч йилдан кейин бир ўғил туғиб берган эдим, орқамга иссиқ тегиб қолди. Мени уй бекаси ўрнида кўрадиган бўлиб қолишди — қайнанами кўрган эмасман, қайнатам бўлса Монорома туғилгандан икки йил ўтгач вафот қилган эди. Қайнатам ўлиши билан ака-ука ҳаммалари мерос талашиб қолишди. Мол-мулкимизнинг анчагинаси суд харажатларига сарф бўлиб кетганидан кейин, биз ажралиб чиқдик.

Монороманинг бўйи етиб, эрга чиқиш вақти келди. Қизим бирон узоқ жойга тушса, у билан тез-тез кўришиб туролмай қоламан, деб кўрққанимдан, Моноромани Палшадан бир неча миль наридаги Шимуш деган қишлоққа эрга бердим. Куёв ҳуснда бамисоли Қартикнинг¹ ўзгинаси, юз-кўзлари чиройли, танаси тоза, ўзи ҳам анча бадавлат оиладан эди.

Худойи таоло бошимга янги кулфатларни солишдан олдин ҳар ҳолда менга бир парча бахт ҳам ато

¹ К а р т и к — ҳинд мифологиясида жанг тангриси.

қилган экан. Ахийри шундай бўлдики, эрим мени иззат-ҳурмат қиладиган, мен билан маслаҳатлашмасдан иш тутмайдиган бўлиб қолди. Қаёқдан ҳам бошимга бахт қуши қўна қолган экан. Бир маҳал ўлат бошланиб кетиб, икки кунда эримдан ҳам, ўғлимдан ҳам ажралиб қолдим. Худо, одам боласи киши хаёлга келтиришга чўчийдиган ғам-ғуссаларга ҳам бардош беришини билиб олсин, деб мени ҳаёт қолдирган экан.

Замонлар ўтиб куёвимнинг ҳам феъли атворини билиб олдим. Ким ўйлабди дейсан, кейин билсам, чиройли гул ичига совуқ илон яширинган экан. Куёвим ёмон одамларга аралашиб, ичкилик ичадиган бўлиб қолган экан, қизим бундан ҳеч оғиз ҳам очмаган эди. Баъзида куёвим келиб, унимиз-бунимиз йўқ, деб зорланиб, мендан пул сўраб турарди: Бу дунёда яна кимим бор эдики, бойлигимни унга асраб қўйсам, куёвим кўнгли синиб келиб мендан пул сўрабди-ю, деб эриб кетиб, ҳар келганида қўлига пул тутқазиб юраверибман. Қизим билиб қолиб, бу ишингизни қўйинг, деб ялинди ҳам, ҳатто: «Унинг қўлига шунча пул бериб, ёмон ўргатиб қўясиз, қўлига пул тегди дегунча, доми-дараксиз бўлиб кетади» деб койиган вақтлари ҳам бўлди. Мен бўлсам, қизим, эрим ҳадеб онамдан пул олаверса, эримнинг ота-онаси шаънига ёмон-ку, деб ўйлаб ойи унга пул бера кўрманг, деётган бўлса керак, деган хаёлга борибман. Шунинг андишасига бориб, кейин-кейин куёвимнинг айш-ишратига қизимдан яшириб пул бериб тураверибман, бир маҳал Монорома бундан хабардор бўлиб қолиб, ёнимга келди-да, йиғлаб туриб, эрининг ёмон йўлга кириб кетганини айтиб берди. Мен азбаройи қаттиқ хафа бўлганимдан, ўзимни ўзим ўлдириб қўйгим келди. Кейин билсам куёвимни йўлдан урган қайним экан, қайним ўзи жуда золим, бузуқ одам эди.

Шу бўлди-ю, куёвимга пул бермай қўйдим, куёвим бу ишда қизимнинг қўли борлигини фаҳмлагандан кейин, тулкилигидан асар ҳам қолмади. Шунчалик баттол, золим бўлиб олдики, асти қўяверинг, ҳамманинг кўз олдида қизимни қийнади, мен бўлсам

уни бу азобдан қутқариш умидида, қизимга билдирмасдан куёвимнинг қўлига пул тутқазиб турдим. Уни жарга итараётганимни ўзим билиб турардим-ку, лекин у Моноромани қийноққа солаётганини кўриб турганимдан кейин бошқа иложим ҳам қолмади-да. Ахийри, пичоқ бориб суякка қадалди. Уша кун асло эсимдан чиқмайди! Магх ойининг охирлари эди, ўша йили баҳор жуда эрта келган, боғимизда манго дарахтлари гуллаб қолганини кўриб ҳайрон бўлган эдик.

Уша пайтда эшигим олдига бир тахтиравон келиб тўхтади. Ундан Монорома кулиб тушди-да, таъзим қилди.

— Кел Мону эсон-омонмисизлар, нима янгилик,— деб сўрадим.

— Ҳа, онамникига янгиликсиз шундай келсам нима қилибди?— деб хушвақтлик билан жавоб берди у.

Қизимнинг қайнанаси жоҳил хотин эмасди. Монорома ҳомиладор экан, бола туққунча, онамникида турганинг яхшироқ, деб мендан шуни илтимос қилиб айтиб юборибди. Мен ҳам жуда яхши қилибди, деб хурсанд бўлдим. Ушанда, қизимнинг оғир оёқлигига қарамай, куёвим қизимни аямай тутиб уришлари, унинг онаси яна бирон фалокат юз бермасин деб, келинини менинг ёнимга юборгани хаёлимга ҳам келмабди. Мону билан қайнанаси мени хўб лаққиллатишган экан! Қизимга ўзим мой суркамоқчи ёки чўмилтирмоқчи бўлсам, йўқ ердаги баҳоналарни топиб кўнмасди. Қизим Мону нозик баданидаги момоталоқларни мендан яшириб юрган экан.

Ҳар замон, ҳар замонда куёвим келиб, хотинини, энди уйга борсин, деб жанжал қилиб кетар, хотинининг кўз олдида мендан пул сўраб олишдан тортинарди. Бора-бора бу уятини ҳам йиғиштириб қўйди: Монороманинг олдида, менга пул керак, деб дағдага қиладиган бўлиб қолди. Мону оёғини қаттиқ тираб, йўқ, пул бермайсан, деб туриб оларди, мен фаросатсиз бўлса, пул бермасам, қизимдан бадтар жаҳли чиқмасин, деб қўрққанымдан куёвимга пул йўқ, деёлмасдим.

— Ойижон,— деди бир куни қизим,— бер, ҳамма пулинг менда турсин,— деб қутини ҳам, калитини ҳам қўлимдан тортиб олди. Куёвим келиб турарди-ю, лекин энди мендан пул олиши маҳол бўлиб қолди. Қараса, Монуни гапга кўндириб бўлмайдиган, шундан кейин хотинини уйига олиб кетадиган бўлиб қолди.

— Жон болам,— дедим мен бир кун қизимга,— қўлига бир оз пул бера қол, жўнаб кета қолсин, ким билсин, эрингинг қўлидан ҳар бало келадиганга ўхшайди!

Лекин қизгинам Монороманинг айтганидан қайтмайдиган одати ҳам бор эди.

— Йўқ, унга ҳеч пул бермаганим бўлсин,— деб жавоб қайтарди.

Бир куни куёвим кўзлари қип-қизил қонга тўлиб келди-да:

— Эртага кечқурун тахтиравон юбораман. Хотинимни жўнатиб юбормасангиз, худо урсин, ёмон қиламан,— деб дўқ қилиб қолди.

— Болажонгинам энди кетмасанг тузук иш бўлмас, кета қол. Бир ҳафтадан кейин ўзим ёнингга одам юбораман,— дедим.

Эртасига тушдан кейин тахтиравон кўтариб келишганини қизимга айтган эдим:

— Йўқ,— деб ялиниб туриб олди Монорома,— кетсам ҳам, букун кетмайман, оёғим тортмай турибди. Чиқиб айт, икки кундан кейин келишсин.

— Тахтиравонни қайтариб юборсак, юзи қора эринг яна бир бало қилиб ўтирмасин. Қўй, болам Мону, шу бугун кета қол,— дедим.

— Йўқ, ойижон, бугун кетгим йўқ. Қайнатам ҳозир Қалькуттада, янаги ойнинг ўрталарида келса керак, ўшанда кетаман,— деб жавоб қайтарди қизим.

Шундай бўлса ҳам мен:

— Йўқ, оппоғим, болагинам, бундай қилиш яхши эмас,— деб туриб олдим:

Иложи қолмагандан кейин, Монорома отлана бошлади. Ўзим бўлсам, қизимнинг қайнанаси юборган одамлар билан овора бўлиб кетдим. Қизимни жўнатиш олдида у билан юзма-юз ўтириб гапла-

шишга фурсатим бўлмади, уни қучоғимга босиб хайр-лаша олмадим ҳам, ўз қўлим билан кийинтириб, яхши кўрган овқати билан сийламадим ҳам.

Монорома тахтиравонга чиқиш олдида хоки поймни олиб менга таъзим қилди-да:

— Хайр бўлмаса, ойижон, кетдим— деди.

Унинг ростдан ҳам бутунлай кетганига ўша вақт-да қаёғдан ҳам ақлим етибди, дейсан, айналай! Оёғи тортмагани рост экан-а, уни қўярда-қўймай ўзим юбордим! Уша дам эсимга тушиб қолса, ҳозир ҳам юрагим орқамга тортиб кетади, энди юрагим бир умр тиним топмаса керак.

Уша кунни кечаси ой кунидан олдин Монороманинг боласи тушиб, дунёдан ўтибди. Менга хабар келиб етмасдан буруноқ жасадини шошилиб, яширинча куйдиришибди. Менинг бошимга тушган кулфатларни ҳеч кимнинг бошига солмасин, болам, ҳеч қандай кўз ёши билан ғам-ғуссани ювиб адо қилиб бўлмайди, айтганим билан бунга ақлингиз етмайди, буни сизга айтиб ўтиришнинг ҳожати ҳам йўқ!

Пешонамга қандай бало-қазолар битилган бўлса, ҳаммасини кўргандек бўлдим-у, лекин барибир, бошим фалокатдан аримади.

Эрим билан ўғлим вафот қилиши биланоқ эримнинг укалари мол-мулкка кўз олайтириб қолишди. Улганимдан кейин бу молу пуллар барибир, ўзларига қолишини билишарди. Лекин бу кунни кутишга сабрлари чидамадч, бунда уларни айбдор қилиб ҳам бўлмайди. Ахир, мен каби бахти қоранинг ёруғ дунёда юриши адолатданми? Бу дунёда ҳамманинг гарданида қандайдир вазифа бор. Ҳеч қандай иш, ҳеч қандай умиди бўлмаган бир хотиннинг бу дунёда бекор жой банд қилиб юришининг кимга ҳам кераги бор, дейсиз, айланай!

Монорома тириклигида қайниларимга ҳеч бўш келмадим, қўлимдан келганча меросхўрлик ҳуқуқим учун олишиб келдим. Бутун умрим Моноромага атаб пул тўплайман деб аҳд қилдим. Лекин қизимга атаб пул жамғараётганимни кўриб қайниларимнинг ичи куйиб кетди. Уларнинг назарида мен худди уларнинг ҳақиға хиёнат қилган бўлдим. Эримнинг содиқ

хизматчиси кекса Нилоканта ишларимга бош қўшиб турарди. Гиди-бидидан қутулиш учун мол-мулкнинг бир қисмидан кечиб уларга бера қолай десам, Нилоканта ҳеч унамади.

— Пулдан ақалли бир пайсасини тортиб олади-ган ким бор экан, бир кўриб қўяй-чи,— дерди у.

Қизим дунёдан ўтганда мерос жанжали жуда авжига чиққан эди. Қизим ўлгандан кейин эртасига-ёқ кичик қайним ёнимга келиб, энди сен таркидунё қилиб қўя қол, деб менга маслаҳат берди.

— Келин ойи, — деди у, — бошингизга тушган кулфат худонинг амри билан бўлди, энди, бизлар билан бирга туришингиз яхши бўлмас. Энди ҳижрат қилинг, қолган умрингизни худо йўлига тикинг. Биз бўлсак, сизни ҳеч нарсадан кам қилмай, хабар олиб тураимиз.

Мен пиримга одам юбориб, чақиртириб келдим-да, унга ёлбориб:

— Отахоним, бошимга тушган бу кулфатлардан нима қилсам қутуларкинман? Тинчим йўқолди, ўзимни қаерга қўйишни билмай қолдим, ўт ичида қолгандайман: қаёққа қарамай азоб-уқубатдан бошим чиқмай қолди,— дедим.

Гуру¹ мени ибодатхонамизга олиб кириб Кришнанинг суратини кўрсатди:

— Мана, эринг ҳам, ўғлинг ҳам, қизинг ҳам шу бўлади. Сен энди фақат шуни дейишинг лозим, унга ибодат қилсанг, дилинг таскин топади,— деди.

Шу-шу куним ҳам, туним ҳам ибодатхонамизда ўтди. Ёлғиз худони ўйлашга ҳаракат қилиб кўрдим, лекин парвардигор ўзики фикри зикримни ўзига жалб қилмагандан кейин, қўлимдан нима келарди? Худо мени хуш кўрмади.

Нилокантани чақиртириб келиб унга:

— Нилу-дада, бор бойлигимни қайниларимга беришга қарор қилдим, улар ҳар ойда овқатимга озмоз пул бериб туришади,— деган эдим:

— Нима қиялпсиз ўзингиз!— деб бақириб берди

¹ Гуру — пир, устоз.

у.— Хотин кишисиз, у ёқ-бу ёқни ўйламай иш қилманг.

— Мол-мулкнинг менга нима кераги бор?— деб сўрадим.

— Бундақа гапингизни йиғиштириб қўйинг. Қонунан ўзимизнинг мол-мулкимизни нега энди бировга берарканмиз? Бекам, унақа ақлсизлик қилманг,— деди.

Қонуний ҳуқуқлардан бошқа бирон нарсани ўйлашга Нилокантанинг ақли етмас эди. Нима қилишимни билмай қийин аҳволда қолдим. Мол-мулк можароси заққумдай кўнглимга уриб кетди. Лекин дунёда бирдан-бир содиқ кишим Нилокантани хафа қилгим келмасди. Ахир, у менинг ҳақ-ҳуқуқларимни ҳимоя қиламан деб озмунча овора бўлдимми?

Ахийри бир кун Нилокантага билдирмасдан қанақадир бир қоғозга қўл қўйдим. Бу қоғозга нима ёзилганкин деб қараганим ҳам йўқ.

Қўл қўйишдан қўрқиб нима ҳам қилардим?— деб ўйладим ўзимча,— ниятим шу эди, бундан буён мени ҳеч ким алдамасин, деб шундай қилгим келди. Қайнатамдан мерос қолган ҳамма мол-мулкимиздан болалари баҳраманд бўла қолсин, дедим.

Қоғозни тасдиқлатиб келишгандан кейин, Нилокантани чақириб унга:

— Нилу-дада, хафа бўлманг, меросдан воз кечиб тилхат бердим. Менга ҳеч нарса керак эмас,— дедим.

— Нима деяпсиз, нима қилиб қўйдингиз?— деб ҳовлиқиб сўради Нилоканта. Хужжатнинг хомаки нухасини ўқиб, ростдан ҳам бутун мол-мулкдан кечиб юборганимни билганидан кейин, тутақиб кетди. Хўжайини вафот қилганидан кейин у бутун умрини менинг ҳақ-ҳуқуқларимни ҳимоя қилишга бағишлаган эди. Бор ақли-фаросати-ю, билимини шунга сарф қилиб келган эди. Адвокатлар билан танишиб, қонунларни кавлаб юрса, жуда ҳузур қиларди, ўзининг уй-рўзгор юмушлари билан ҳеч иши бўлмасди. Мана шу ҳақ-ҳуқуқларнинг ҳаммасини тентак хотин бир қалам тортиш билан йўққа чиқарганидан, унинг фиғони фалак бўлди.

— Ҳали шундай денг!— деб бир хитоб қилди-да,—

ундай бўлса, қўлимни ювиб, қўлтиғимга урганим бўлсин, хайр бўлмаса,— деди.

Нилу-дада жуда қаттиқ хафа бўлиб, мени ташлаб кетмоқчи бўлди! Бу қайнатамнинг уйда кўрган ситамларимнинг сўнггиси эди! Мени ташлаб кетмаслигини сўраб, ялиндим, ёлвордим.

— Дада, мендан хафа бўлманг,— деб илтимос қилдим,— қўлимда қолган пулимдан беш юз рупиясини сизга берай. Келин туширган кунингиз мендан дуо айтиб, шу пулга келинингизга совға-салом олиб берарсиз,— дедим.

— Хўжайинимнинг ҳамма мол-мулкани совуриб ташладингиз,— деб жавоб берди Нилоканта,— энди менга пулингиз керак эмас. Бу беш юз рупия пулингизни нима ҳам қилардим, ёнингизда қолаверсин.

Шу сўзларни деб энг сўнгги содиқ хизматқорим ҳам мени ташлаб кетди.

Уйимиздаги ибодатхонада истиқомат қилиб турардим. Қайниларим, муқаддас жойларни бориб зиёрат қилиб келсангиз бўлмайдим, деб тез-тез қистаб қолишди.

— Муқаддас жойим — қайнатамнинг уйи бўлади. Маъбудим қаерда бўлса, ўша жой менинг маконим бўлади,— деб жавоб бердим.

Шу уйда бир бурчакни банд қилиб ётганим ҳам қайниларимнинг кўзига ёмон кўринди. Улар секин-секин бутун уй-рўзғор анжомларини бизнинг уйимизга олиб келиб, ҳамма хоналарни ўртада тақсим қилиб олишди. Ахийри бир кун улар менга:

— Маъбудингни кўтариб қаёққа борсанг, боравер, йўлингни тўсмаймиз,— дейишди.

Улар шундай дегандан кейин ҳам жойимдан қўзғалмай тураверган эдим:

— Нима билан тирикчилик қилмоқчисан?— деб сўраб қолишди.

— Ёгилигимга атаган пулингиз менга баҳузур этади,— деб жавоб бердим.

— Ҳали шунақа денг! Сизга атаган ҳеч нима-миз йўқ!— деб жавоб беришди.

Шундан кейин маъбудимни қўлимга олиб, роппалароса ўттиз тўрт йил умр кўрган қайнатамнинг уйи-

дан чиқиб кетдим. Нилу-дадани қидириб кўрган эдим, билсам, у Бриндабанга кетиб қолган экан.

Шу қишлоқлик қошқа зиёратчиларга қўшилиб Банорасга қараб кетдим. Гуноҳкор жоним ҳеч қаерда тинчини тополмади. Ҳар куни тангрига ибодат қилиб: «Э, худо, отам билан болаларим ўрнини боса қолсанг-чи»— деб ёлворардим. Лекин қаёқда дейсиз! Оҳу зорларим тангрининг қулоғига етмади, жоним бўлса тинчимди, кўзимдан ёш аримади. Э, парвардигор, одам боласининг бағрини мунча ҳам тилмасанг!

Саккиз яшар қизлигимда қайнатамнинг остонасини босиб кирганимдан буён туғилиб ўсган кишлоғимга бирон марта ҳам бориш насиб бўлмаган эди. Синглимнинг тўйига боришга жуда орзуманда бўлсам ҳам, борулмаган эдим. Кейинчалик отам хатида сизларнинг туғилганингиз, синглимнинг вафот қилганини дарак қилган эди. Лекин сиз етимларни бағримга босишни худо менга шу кунгача насиб қилмаган экан.

Кўп жойларни бориб зиёрат қилдим, ахийри юрагимда ҳали ҳам меҳр-муҳаббат ўти ўчмаганини, ҳали ҳам юрагимда меҳрибонлик жўш уриб турганини сезиб, сизларни қидириб топишга бел боғладим. (Хоримоҳини Шучоритага меҳрибон кўзлари билан қараб қўйди!). Билсам отанг диндан воз кечиб, жамоасидан чиқиб кетган экан. Нима ҳам дердим, онангиз туғишган синглим эди!

Банорасда бир муътабар кишидан дарагингизни эшитиб, уйингизни топиб келдим. Пореш-бобу бизнинг маъбудимизга тоат-ибодат қилмаслигидан хабарим бор, лекин унинг юзига бир қараган киши парвардигор уни ўз марҳаматидан қуруқ қолдирмаганини дарров фаҳмлаб олади. Худони тоат-ибодат билангина алдаб бўлмаслигини жуда яхши биламан. Пореш-бобунинг нима қилиб худонинг марҳаматига лойиқ бўлганини билгим келади.

Ўтган ишга салавот кўзичоқларим, қарасам, якка-ёлғиз кун кечиришимга ҳали вақт бор экан. Худонинг раҳми келиб, шундай кунга ҳам старман, ҳозир бўлса сизлардан узоқда тургим келмади».

Хоримоҳинига Пореш бошпана берган чоғда Бародашундори уйда йўқ эди. Пореш уни, бемалол тоат-ибодат қилаверсин, деган ният билан томдаги кичик бир ҳужрага жойлаштириб қўйди.

Бародашундори кутилмаган бу меҳмон келганини эшитиб жуда ҳам дарғазаб бўлди. У Пореш-бобуга:

— Мен бунга асло чидамайман!— деб қаттиқ зарда қилди.

— Ҳаммамизга чидаган, наҳотки шўрлик биттагина бева хотинни сиғдирмасанг?

Бародашундори бу дунёнинг баланд-пастидан Порешнинг заррача ҳам хабари йўқ деб биларди. Ойла учун нима яхши-ю, нима ёмонлигини Пореш ҳеч ўйлаб-нетиб ўтирмайди, бу иши ҳам томдан тараша тушгандай бўлди! Жаҳлинг чиқса ҳам, бақирсанг ҳам, йиғласанг ҳам — барибир, маъбуддек пинагини бузмай ўтираверади. Қани, айтинг-чи, бу одамга ким бас кела олади? Кўнглинг тусаб қолганда у билан жанжаллашиш ҳам маҳол иш бўлгандан кейин бундай одамнинг уйида қайси хотин кишининг бека бўлгиси келарди, дейсиз?!

Шучоританинг ёши Монорома билан тенг деса бўларди. Хоримоҳини разм солиб кўрса, уларнинг юз-кўзлари ҳам бир-бирига ўхшаб кетаркан, хулқ-атворини айтмайсизми. Шучорита ўзи нозик бўлса ҳам, лекин табиатида жасорат, қатият бор. Хоримоҳини қизнинг орқасидан қараб, ҳар гал юраги бир срзиқиб кетарди.

Кечалари Хоримоҳини ёлғиз ўзи қоронғида юм-юм йиғлаб ўтирарди. Бир кун шундай пайтда Шучорита кириб келган эди, кўзи жиққа ёш холаси уни бағрига босди.

— Э, худо, худди қизим яна ёнимда тургандай-а,— деб шивирлади аёл.— Ахир, оёғи тортмаган эди, ўзим зўрлаб жўнатдим-а! Шу гуноҳимни бу дунёда ювиб адо қилолмайман деб ўйлардим. Энди нуридийдам яна қайтиб келди илгари қандай табассум билан келган бўлса, яна шундай хандон уриб келди! Қўзичоғим болагинам, гавҳарим, кўзимнинг нури!

Хоримоҳини ўзини йиғидан тўхтатолмай, Шучоританинг дам юзини, дам қўлини силар, юз-кўзларидан ўпарди. Шучорита ҳам йиғлаб юборди. Икки қўли билан холасининг бўйнидан қучоқлаб оҳиста овоз билан:

— Холажон, мен ҳам она меҳридан маҳрум бўлганимга кўп замонлар бўлди. Йўқотган онамни бугун толиб олдим. Ҳолим танг бўлиб, худога нола қилишдан ожиз қолган пайтларимда, ақли ҳушим хираланган вақтларда ҳамиша онамдан мадад сўрардим. Нолайи зоримни онам эшитиб, бугун ёнимга етиб келди.

— Ундай дема, зинҳор ундай дема, чироғим!— деди Хоримоҳини.— Сенинг гапларингни эшитиб, суюнганимдан ўзим қўрқиб кетяпман. Менга қарама! Энди мен меҳр кўчасига ҳеч оёқ босмасман, деб ўйлаган эдим, бағримни тош қилиб олмоқчи эдим, лекин бўлмади! Э, парвардигор, мунча ҳам ожиз банда қилиб яратмасанг, раҳминг келса-чи, шунча азоб ўтида куйдирганинг ҳам етар! Радхарани, кет энди, кўзимга кўринма. О, Кришнам, Жибоннатҳим, Гопалим, Нильмоним¹, яна бошимга қандай-қандай мусибатларни солмоқчисан!

— Холажон, мени ҳайдаманг!— деб ёлборди Шучорита.— Энди сиздан асло ажрамайман, ҳамиша сиз билан бирга бўламан, ҳамма вақт бағрингизда бўламан.

Шучорита шундай деди-ю, бошини холасининг кўкрагига қўйиб, гўдак боладай овуниб қолди.

Икки кун ўтар-ўтмас улар бир-бирлари билан шундай эллашиб кетишдики, сал кунда бунчалик иноқлашиб олиш ҳеч ақл бовар қилмайдиган нарсадай кўринди. Бародашундорининг ғазаб ўтини кучайтирган нарса ҳам шу эди.

— Йиё, мана бу қизни қаранглар!— деди Бародашундори.— Худди уни биз эмас, бошқа бирон киши тарбиялаб ўстиргандай-а! Холаси шу вақтгача қайси гўрда экан? Бу юзи қорани гўдаклигида тарбиямиз-

¹ Жибоннатҳ, Гопал, Нильмон — Кришна худонинг номлари.

га олиб, катта қилибмиз-у, холаси топилиб қолгандан буён бизни эсига ҳам олмайди-я! Эримга, жуда ҳам уни мақтаб юборманглар, Шучорита шунчаки кўзга яхшидай кўринади, кўнглида нима гаплари борлигини ҳали ким билсин, деб ҳамиша уқтириб келган эдим. Унга озмунча меҳнатимиз сингдими, ма-на ҳаммаси зое кетди.

Бародашундорининг ҳар қанча жаҳли чиқса ҳам, Пореш унинг гапига кўнмаслигини хотини биларди; Хоримоҳинидан норози бўлса эрининг кўзига ёмон кўришиб қолишига ҳам ақли етганидан, бешбадтар жони чиқиб юраверди.

Пореш нима деса ҳам, лекин ақли-ҳуши борларнинг кўпчилиги менинг гапимга қўшилади, деб ўйлади-да, Бародашундори тарафдорларини атрофига тўплашни ният қилиб қўйди. «Бараҳма Самож»нинг ҳамма катта-кичик аъзолари билан шу ҳақда гаплаша бошлади. Хоримоҳини ўтакетган ҳинду экан, маъбудга сифинаркан, буни кўрган болалар ҳам шу йўлга кириб кетмасайди, деган гаплар бўлди. Хоримоҳинини ёмонотлиқ қилмаган киши қолмади.

Бародашундори Хоримоҳинидан бегоналарга зорланиб қўя қолмасдан, аёлнинг ўзига ҳам ҳар хил наъма кўрсата бошлади. Хоримоҳинига овқат ташиб туриш учун чўпонлар тоифасига мансуб бўлган махсус бир хизматкор тайинлаб қўйилган эди. Меҳмонга шу хизматкор айна керак бўлиб турган вақтларда Бародашундори унга ҳар хил юмуш буюриб юборарди. Бирон киши, холамиз хизматкорсиз қолди-ку, деб гапирса Бародашундори:

— Рамдин ҳам бор-ку!— деб жавоб берарди.

Рамдин паст тоифалардан бирига мансуб эди, Хоримоҳини у одамнинг қўлидан сув олмаслигини Бародашундори жуда яхши биларди. Бирон киши шундай деб гапириб қолгудай бўлса у одатда:

— Холанг жуда тақводор ҳинду бўлгиси келса, нима қилиб бараҳманларнинг уйига қадам босиб юрибди. Биз ҳеч қандай тоифанинг фарқига бормаймиз, мен бундақанги эркаликларга ҳеч йўл қўймайман,— деб жавоб қайтарарди.

Бародашундори жамият олдидаги бурчини тобо-

ра кўпроқ ҳис қилиб, зиммасига ўз ихтиёри билан олган вазифаларни ҳақиқатан ҳам зўр ғайрат билан адо эта бошлади.

Бародашундорининг назарида «Бараҳма Самож»-да хотиржамлик аломатлари пайдо бўла бошлагандай эди. Унинг ишларидан илгаригидай натижалар чиқмайдиган бўлиб қолгани шундан. Бародашундори қўлидан келган ҳамма чораларни кўрса-кўрадики, лекин жамиятнинг бундай пассивлигига қараб туравермайди. Йўқ, асло қараб туравермайди! Ҳеч бир ҳолда бир чеккада қараб туравермайди! Майли, унинг ниятини нотўғри тушунишсин ёки туғишганлар ундан юз ўгиришсин, барибир, тақдирга тан беради! Бародашундори буюк иш учун қачон бўлса-да, жонини фидо қилган ҳамма улуғ зотларни кимлар ёмонотлиқ қилмагану, кимлар уларга нафрат кўзи билан қарамаган, деб ҳамма таниш-билишларига мудом гапириб келарди.

Лекин Бародашундори Хоримоҳинининг дилини ҳар қанча оғритса ҳам, у бош эгиб тураверди. У худди азоб саҳросининг сўнгги чегарасигача боришга аҳди паймон қилгандай. У ўзини минг азобга солиб, яна бешбадтар ёмон кун кўрса-да, қалбининг ич-ичларида пинҳон бўлиб ётган мусибатларини енгиллаштиришга, кўра-била туриб ўз жонига жабр қилиб, шу жабри жафолардан юксакларга кўтарилишга ўрганаётгандай бўларди, шуни ҳаётда буюк қаҳрамонлик, мардлик деб биларди.

Хоримоҳини сув туфайли аччиқ-чучук гапларга қолишига кўзи етгандан кейин қозон қайнатишни бутунлай йиғиштириб қўйди. Бу хотиннинг овқати ҳўл мева билан сут бўлиб қолди, ўшанда ҳам уларни аввал маъбудга назир қилиб, сўнгра тановул қиларди. Бародашундорининг бундай аччиқ-чучук гапларини эшитиб Шучорита жуда сиқилиб кетди, лекин Хоримоҳини астойдил:

— Оппоқ қизим, ҳечқиси йўқ, қайтам яхши қиляпти. Мен қийинчиликдан азият чекаётганим йўқ, қайтага, кўнглим шод бўляпти,— деб унга таскин бериб юрди.

— Холажон, агар мен паст табақа одамлар қўли-

дан овқат, сув ичмай қўйсам, сизга ёрдам қилгани рухсат берасизми?— деб сўради Шучорита.

— Нима кераги бор, жоним? Қайси динда ўсган бўлсанг, ўша динингда туравер, мени деб йўлингдан озма. Ёнимдасан, бағримдасан, ҳар куни кўз олдимдасан— шу ҳам менга катта бахт. Сенинг пиринг Пореш-бобу отанг ўрнига отанг бўлади. У сенга қандай тарбия берган бўлса, унинг йўл-йўриғидан чиқма, шундай қилсанг, худонинг марҳаматидан қуруқ қолмайсан, болам.

Бародашундорининг ҳамма зарбаларига Хоримоҳини худди ҳеч нима бўлмагандай, гинг демасдан ўзини тутиб берди. Пореш-бобу ҳар кун меҳмон хотинининг ёнига кириб, ҳол-аҳвол сўраб турарди, Хоримоҳини ҳар сафар:

— Раҳмат, барака топинг, жуда бемалол турибман,— деб жавоб берарди.

Бародашундорининг ноҳақ ҳужумларини Шучорита бир дақиқа ҳам ёдидан чиқара олмасди. Шу сабабдан жуда дилсиёҳ бўлиб юрарди. Лекин у бировга чиқиб шикоят қиладиган қизлардан эмас, айниқса, Бародашундорининг устидан Пореш-бобуга арз қилишга асти тили бормасди. Заррача бўлса-да, норозилик билдириш унинг назарида ҳеч ақлдан эмас. Шунинг учун ҳам у дардини ичига ютиб юраверди.

Оқибати шу бўлдики, бора-бора Шучорита деярли бутунлай холасининг ёнига кўчиб ўтди. Хоримоҳини бир неча бор уни бу йўлдан қайтарган бўлса ҳам, емак-ичмакда Шучорита холасининг йўлидан борди. Бу аёл Шучоританинг ташвишда қолганини кўргандан кейин, унга юраги ачиб, яна қозон осадиган бўлиб қолди.

— Холажон, нима десангиз, хўп дейман,— деди Шучорита, лекин, сизга сувни ўзим ташиб турсам, дейман. Бу хизматдан асло қочмайман.

— Оппоғим, яна хафа бўлиб юрма,— деб жавоб қилди Хоримоҳини,— олиб келадиган сувинг тангрим учун ҳам аталган-да!

— Холажон, нима, сизнинг тангрингиз ҳам мазҳаблар фарқига борадимиз? Унга ҳам ҳаром тегиб қоладими? Ахир, у ҳеч қандай мазҳабга кирмаса керак.

Ахийри Хоримоҳини Шучоританинг қистовларига кўнишга мажбур бўлди. Ҳамма ишларини Шучорита бажо келтирадиган бўлди. Опасини кўриб Шотиш:

— Мен ҳам холамникида овқат ейман,— деди.

Шу тариқа Пореш-бобу хонадонининг бир бурчагида алоҳида кичик бир оила пайдо бўлиб, бу икки оилани бир-бирига боғлаб турувчи бирдан-бир восита Лолита бўлди. Бародашундори қолган қизларига бу томонга йўлашни тақиқлаб қўйди, у Лолитага бирон нарсани тақиқлашдан ожизлик қиларди.

УТТИЗ ТУҚҚИЗИНЧИ БОБ

Бородашундори «Бараҳма Самож»даги танишлари билан тез-тез кўришиб турарди. Баъзан дугоналари уйда тўпланишарди. Қишлоқи, содда дил аёл Хоримоҳини келган меҳмонлар билан ҳамма вақт хушмуома-ла салом-алик қилиб турарди-ю, лекин уларнинг таққир кўзи билан қарашларини ҳам пайқарди. Кўпинча унинг кўз олдида Бародашундори тақводор ҳиндуларнинг расм-русумларига бирданига қаттиқ тил теги зарди, шунда ҳозир бўлганларнинг кўплари Хоримоҳинига шама қилиб, Бародашундорининг шу аччиқ-чучук гапларига қўшилишарди.

Шундай кезларда Шучорита холасининг ёнидан жилмас, дамани чиқармай ҳамма гап-сўзларга чидаб тура берарди. Шучорита бу гап-сўзлар унга ҳам тегишини, ўзи бўлса холаси томондалигини билдиришдан тап тортмасди. Шучоритани эл қаторида дастурхонга таклиф қилганларида:

— Йўқ, бу овқатдан емайман,— деб жавоб берарди.

— Нима бўлди? Биз билан бир дастурхондан овқат емайсанми?

— Ҳа.

— Шучоританинг тақводор ҳинду бўлиб қолганидан ҳам беҳабар қолибман-ку!— дерди Бародашундори.— Биз билан бир дастурхондан овқат ейиш унга ҳаром!

— Ҳали Шучорита ҳам ҳинду бўлиб қолган денг! Бу замон ўзи қандай замон бўлиб қолди!— деб Бародашундорининг ёнини олишарди хотинлар.

Шундан кейин Хоримоҳинининг юрагига ваҳима тушиб:

— Радхарани, бора қол, болам, оппоққинам, бор, овқатларига шерик бўла қол!— дерди.

Шучорита холасини деб меҳмонлар олдида аччиқ-чучук гапга қолганини кўриб, холаси жуда хижолат тортди. Лекин Шучорита ўз гапида қаттиқ туриб олди. Бир кун «Бараҳма Самож» дан бир қиз атайлаб Хоримоҳинининг уйига қараб юрди-да, туфлисини ечмасдан ичкарига кирмоқчи бўлган эди, Шучорита йўлини тўсиб:

— Барака топкур, кирмай қўя қолинг,— деди.

— Нега?

— Бу уйда холамнинг маъбуди бор.

— Бўлса бўлар! Сиз маъбудга сиғинасизми?— деб Хоримоҳинига савол берди қиз.

— Ҳа, оппоқ қиз, сиғинаман, бўлмаса-чи?— деб жавоб қайтарди Хоримоҳини.

— Сиз уни иззат-икром ҳам қиласизми?

— Шўрим қурсин мени! Иззат-икром эмиш! Агар иззат-икром қилишларим қабул қилинса, нажот топардим-ку.

Шу ўртада Лолита турган экан, у лов этиб ёндида, ҳалиги тегажоғлик қилаётган қизга қараб:

— Сиз ўзингиз сиғинадиган худойингизни иззат қилмайсизми?— деди.

— Бўлмаса-чи, шу ҳам савол бўлдими!

— Иззат-ҳурмат қилмаслигингиз кўриниб турибди!— деди қиз бошини бир силтаб зарда билан.— Сиз ўзингиз ҳурмат деган нарса нималигини ҳам билмайсиз!

Хоримоҳини неча бор Шучоритага ялиниб-ёлвориб, одамларга аралашиб юргин болам, деган эди. Лекин ҳамма гаплари беҳуда кетибди.

Илгари Харан-бобу билан Бародашундори бир-бирларини хуш кўришмасди. Лекин диний масалаларда уларнинг фикри тамомила бир эди.

Бародашундори Харан тўғрисида:

— У ҳақда нима-нималар дейишса дейишаверсин. Аммо «Бараҳма Самож»нинг шаънига доғ туширмаслик учун астойдил жонкуярлик қилаётган шу Харан-бобу бўлади,— дерди.

Харан-бобу ҳам, «Бараҳма Самож»даги ҳамма аёллар Бародашундоридан ўрнак олса бўлади, бараҳман оиласи қонун-қоидаларини кўз қорачиғидай асрашни шу аёлдан ўрганиш керак, деб юрарди. Уларнинг бир-бирини шу тахлитда мақтаб гапирган гапларидан Пореш-бобуга таъна оҳанги эшитилиб турарди.

Бир кун Харан-бобу Пореш-бобу олдида Шучоритадан:

— Сен овқатни назир-ниёз қилиб ейдиган бўлганмишсан, деб эшитдим. Шу гап тўғрими?— деб сўраб қолди.

Шучорита қип-қизариб кетди-ю, лекин ўзини эшитмаганга солиб, столда сочилиб ётган пероларини териб сиёҳдон анжомлари устига йиғиб қўйди. Пореш-бобу қизга ачингандай бир қараб қўйди-да, Харан-бобуга:

— Пану-бобу, бизнинг ҳамма овқатларимиз асли ўзи худойи таолонинг берган ризқи-ку,— деди.

— Шундайку-я, лекин Шучорита бизнинг динимиздан кечмоқчи бўлиб юрибди!— деб хитоб қилди. Харан-бобу.

— Борди-ю шундай бўлганда ҳам, назаримда, унга тўсиқлик қилишдан фойда йўқ.

— Одам боласининг чўкиб кетаётганини кўра-била туриб, наҳотки уни қутқариб қолишга ҳаракат қилиш мумкин бўлмаса?— деб ҳайратланди Харан-бобу.

— Ғарқ бўлиб бораётган кишининг бошига ҳамма тош билан ураверса, бу қутқариб қолиш эмас. Пану-бобу, сиз ташвишланмасангиз ҳам бўлади, Шучоритага ўзим ҳам кўпдан буён кўз-қулоқ бўлиб юрибман, агар у сувга ғарқ бўлса, буни ҳаммадан олдин мен кўраман, қўлимни қовуштириб қараб турмасман.

— Шучорита шу ерда ўтирибди-ку, ўзидан сўраб қўя қолинг-да? Лабзим ҳаром бўлмасин, деб ҳамма билан овқат емай қўйибди, деб эшитдим, балки, бу ёлғон гапдир?

Ниҳоят, Шучорита сиёҳдондан қўлини олди-да, гап қотди.

— Бошқаларнинг қўли теккан овқатни емаслигимни отам биладилар. Отам шу ишимга розилик берганлар, менга шунинг ўзи кифоя. Агар шу ишимни сиз хуш кўрмасангиз — нима ҳам дердим, мени хоҳлаганингизча ёмонотлиқ қилаверинг, нега отамга таъна қиласиз? Отам сизнинг ишларингизга аралашиб, сизга бирон вақт қаттиқ гап гапирдиларми? Отамнинг қилган шу яхшиликларига айтган раҳматингизми бу?

Харан-бобу ҳайрон бўлиб:

«Шучорита ҳам гап қайтарадиган бўлиб қолибдику!» — деган хэёлга борди.

Пореш-бобу жуда камтар одам эди. Ўзи тўғрисида ҳам, бошқалар тўғрисида ҳам гапиришни ёқтирмас эди. Шу дамгача у «Бараҳма Самож»да бирон катта вазифада ишламади, одамларнинг эътиборини ўзига жалб қилмасдан, ўзи билан ўзи овора бўлиб умр кечирарди. Харан-бобу буни кўнгли бўшлик, ёру биродарларига бемехрлик деб қарарди. Шу одатини юзига солиб бир неча бор таъна ҳам қилган эди. Лекин бунга жавобан:

— Худойи таоло икки хил махлуқларни яратган, — дерди Пореш-бобу ҳамиша, — бири — серғайрат махлуқлар, яна бири — беғайрат махлуқлар. Мен бўлсам энг беғайратлари қаторига кираман. Худо мен сингарилардан қўлимиздан келганини талаб қилади. Ёшим ҳам анчага бориб қолган, қўлимдан у келади, бу келади, деб кериладиган вақтларим ҳам ўтиб кетган. Менга энди ҳар қанча далда бериб турилса ҳам, барибир ҳеч фойдаси йўқ.

Харан-бобу бошқа фикрда эди. У юрагида ҳеч ўти йўқ одамларни ҳам ғайратлантириб юбораман, деб юрарди. Бу йигит йўлдан озган кишини ҳақ йўлга буриб юбориш ёки гуноҳкорни тавба қилдириш қўлимдан келади, ўзим аслида шундай бўлиб туғилганман, далилларим билан эзгу ниятларимга одамзод дегани шак келтира олмайди, деб ўзига жуда бино қўйиб юрарди. «Бараҳма Самож» аъзоларидан бирон-тасининг хулқ-атвори ўзгариб, бошқаларга ибрат бўларли иш қилиб қолса, Харан-бобу буни аввало ўз

хизмати деб биларди. Бошқаларга сездирмасдан ўз таъсиримни ўтказишга ётибман, деб ҳеч шубҳаланмай фахрланиб юрарди. Шу дамгача, унинг ёнида Шучоритани мақтаб қолсалар, Харан бу мақтовларнинг тенг ярми менга тегади, деб ўйлаб юрарди. Харан-бобу, маслаҳатларим, юриш-туришим, дўстона ҳимматим билан бу қизнинг хулқ-атворини вояга етказишга сабабчи бўлдим, деб қаттиқ ишонарди, бу қизнинг вояга етганини кўрганларнинг ҳаммаси менинг бошқаларга таъсирим нақадар зўрлигига қойил қолишадди, деб ўйларди.

Шучоританинг маслагидан қайтганини кўриб унга ачинса ҳам, бу йигитнинг ўзига ишончи қандай бўлса шу ҳолича қолаверди. Ҳамма гуноҳни Пореш-бобунинг устига қўйди. Кишилар ҳамини Пореш-бобунинг ишларига қойил қолиб, ундан кўп миннатдор бўлишарди, Харан бўлса уларнинг фикрига асти қўшилмасди. Бу масалада ҳам узоқ-узоқларни кўра олганимни кишилар бир кун бориб тушуниб қолишар, деган умид билан ўзини овутиб юрарди.

Харан-бобу сингари одам ҳар қанча азият чекса чекадики, лекин у тўғри йўлга солиб юбормоқчи бўлиб жонбозлик қилиб юрган кишилари ўз ақли фаросатига ишониб, ўзлари билган йўлдан бормоқчи бўлишса, бундай кишиларнинг қилмишини асло кечирмайди.

Лекин булардан дабдурустдан воз кечиб қўя қолиш Хараннинг қўлидан келадиган иш эмас. Насиҳат-ўғитларини назар-писанд қилишмаётганига кўзи етган сари ўжарлик қилиб ҳужумини кучайтирди. Мурувати буралмаса тўхтамайдиган машина сингари, Харан ҳам ўзини тўхтатишдан ожиз эди. Хараннинг гапини эшитгиси келмайдиган бирон кишига бир гапни юз марта такрорлаш лозим бўлганда ҳам, бундан қайтмайдиган хилидан эди.

Шучорита виждон азобида жуда қийналиб кетди, лекин ўзи учун эмас, Пореш-бобу учун хижолатда қолди. «Бараҳма Самож»да Пореш-бобуни тилга олиб ёмонламаган ҳеч ким қолмади, Шучорита бу ғийбат ўтини қай йўл билан ўчиришни билмай, боши қотган эди. Шучоританинг холаси ўзини панага олиб юриш

учун ҳар қанча ҳаракат қилса ҳам, Пореш-бобунинг оиласида жанжал чиқишига тобора кўпроқ сабаб бўлаётгани унга кундан-кун равшан бўлди. Шучорита Хоримоҳинининг хижолат тортиб юрганини кўриб кўнгли асти тинчимай қолди. Шучоританинг боши гангиб, нима қиларини билмади.

Бародашундори Шучоритани тезроқ эрга бериб юбориш керак, деб ҳадеб Пореш-бобунинг миясида ёнғоқ чақаверди.

— Шучоританинг ахлоқига ҳам энди биз жавобгар бўламизми?— дерди Барода.— Бу қиз бошига нима ҳаёл келса, шуни қиладиган бўлиб қолибди-ку. Тўйи яна чўзиладиган бўлса, қизларим билан бошимни олиб бирон ерга жўнаб кетаман, Шучоританинг бе-маъни юриш-туришларини кўриб қизларим ҳам бузилиб кетмасин тагин. Кейин яна пушаймон бўлиб ўтирманг! Лолитанинг илгари бундақа қилиғи йўқ эди. Энди кўнглига келганини қиладиган бўлиб олибди, ҳеч кимнинг гапини гап демайди. Нима деб ўйлайсиз, кимдан ўрганди бу қилиқларни?— деб савол берарди Бародашундори Пореш-бобуга.— Яқинда бир қилиқ қилди, уялганимдан ер ёрилмади-ю, ерга кирмадим, Шучоританинг бунга нима дахли бор, деб ўйларсиз? Уни ҳамиша ўз қизларингиздан яхши кўрардингиз, шу вайдан ундан зорланиб сизга ҳеч оғиз очмай келдим. Энди очигини айтиб қўя қолай, бундан буён чидолмайман!

Пореш-бобу бу вайдан эмас, уйда ғиди-биди кўпайиб кетганидан ўйланиб қолди. Бародашундори айтган гапида туриб олиб катта жанжал кўтаришини, бундан ҳам бирон натижа чиқмаган тақдирда, яна кўпроқ тараддудга тушиб қолишини Пореш-бобу биларди, бунга шубҳа қилмас эди. У, Шучоританинг эрга чиқиши аслида ҳал бўлган бўлса, бу хилдаги ғиди-бидилардан кўра тезроқ эрга чиқиб тинчиб олгани ҳам яхшироқ, деб ўйлади.

— Агар Пану-бобу Шучоританинг ризолигини олса, мен уларнинг никоҳига қарши эмасман,— деди Пореш-бобу.

— Ризолигини неча марта сўраш мумкин ахир!— деб бақариб юборди, Бародашундори.— Сизга бир

нарса бўлганми? Бу наъмаси яна қаёқдан чиқиб қолди! Пану-бобуга ўхшаган куёв унга яна қаёқда тайёр турганинги? Жаҳлингиз чиқса ҳам, сизга бир тўғри гапни айтайми?— Шучоритангизга Пану-бобу хайф!

— Шучоританинг Пану-бобуга кўнгли бор-йўқлигини билолмаяпман,— деди Пореш,— шу томони бир ёқли бўлмагунча, бу ишга аралашмоқчи эмасман.

— Шунга ҳам ақлингиз етмай қолибди-да!— деб яна унга ёпишди Барода.— Ҳа, энди тан олдингиз-а! Бу тирмизак қизнинг ичидагисини билиб олиш осон гап эмас! Ўзини бошқача кўрсатиб юрса ҳам, аслида ундақамас!

Бародашундори Харан-бобуга одам юборди.

Ўша кунга газетани «Бараҳма Самож»да инқироз бошланди, деган мақола босилиб чиқди. Бу мақолада Пореш-бобу оиласига ошкора имо қилиниб, уларнинг номи тилга олинмаса ҳам, кимга ҳужум қилингани яққол кўзга ташланиб турарди. Мақоланинг услубига қараб уни ким ёзганини ҳам билиш қийин эмасди. Шучоританинг кўзи бехосдан газетани тушиб қолиб уни бурда-бурда қилиб ташлади.

Харан-бобу уйга кириб, креслони Шучоританинг ёнига суриб, у билан ёнма-ён ўтирганида ҳам Шучорита газетани худди кўзга илинмайдиган қилиб бурда-лаб ташламоқчи бўлгандай жон-жаҳди билан йиртиб тураверди. Шучорита Харан-бобуга қарамай, газетани қиймалай берди.

— Шучорита, сенга айтадиган жиддий гапим бор. Гапимга қулоқ сол,— деди Харан-бобу.

Шучорита ҳали ҳам газетани қийма-қийма қилиб тураверди. Қиймалайдиган бўлаги қолмагандан кейин, уйилиб ётган қоғоз орасидан яна қандайдир парчаларни ажратиб олиб, уларни яна қиймалай бошлади. Шу топда Лолита уйга кириб келди.

— Лолита, Шучоритага айтадиган бир неча оғиз гапим бор,— деди Харан-бобу унга қараб.

Қиз қайрилиб эшик томон юрмоқчи бўлган эди, Шучорита унинг этагидан тутиб қолди.

— Пану-бобу сиз билан гаплашмоқчи, шекилли,— деди Лолита.

Шучорита бунга жавоб ҳам бермасдан, Лолитанинг сорийсидан ушлаб тураверди. Лолита уни яг ёнига ўтди.

Харан-бобу тўсиққа учраганидаёқ орқасига тисариладиганлардан эмасди! Сўз омадини кутиб вақтни бекор кеткизмасдан, нима ният билан келганидан гап бошлади.

— Шучорита, тўйимизни орқага суриш ниятим йўқ. Пореш-бобуга айтдим. У, Шучоританинг розилиги бўлса бўлгани, деди. Мен бир қарорга келдим, яна бир якшанбани ўтказиб...— деган эди, Шучорита Хараннинг гапини тамом қилгунча ҳам қўймасдан:

— Йўқ!— деб бақириб жавоб берди.

Харан-бобу Шучоританинг оғзидан чиққан бу қисқа, равшан, қатъий жавобни эшитиб ҳанг-манг бўлиб қолди. У Шучоритани жуда мўмин-қобил деб ўйлаб юрарди. Бу қизнинг «йўқ» деган бир сўз билан унинг таклифини ярим йўлда узиб қўйишини миясига сиғдира олмасди ҳам.

— Йўқ?!— деб ғазаб билан хитоб қилди у.— «Йўқ» деганинг нимаси! Тўйни яна сурмоқчимисан?

— Йўқ!— деб яна хитоб қилди Шучорита.

— Бўлмаса, нима гап?— деди ҳайратланиб Харан-бобу.

Шучорита бошини қуйи солиб:

— Сизга турмушга чиқишни хоҳламайман.— деди.

Харан-бобу эсанкираб қолди. Анча ўтгандан кейин:

— Рози эмассан? Бу нимаси?— деб сўради.

— Пану-бобу бангол тилини тушунмайдиган бўлиб қолганга ўхшайди,— деб пичинг қилиб қўйди Лолита.

Харан-бобунинг кўзларига қон қуйилиб унга бир қараб қўйди-ю:

— Ҳамиша иззат-ҳурматини бажо келтириб келган кишимдан янглишган эканман деб тан олишдан кўра, она тилимни унутиб қўйибман дейишим осонроқ,— деди.

— Одам боласини билиб олиш учун фурсат керак,— деди Лолита,— бу сўзларнинг бир чеккаси сизга ҳам тааллуқли.

— Шуни очиқ айтишим мумкин, аввалдан бошлаб то ҳозиргача на юриш-туришларимда, на мулоҳаза-ю муҳокамаларимда бирон ножўялик бўлгани йўқ; хатти ҳаракатимдан бирон кимсанинг нотўғри хулоса чиқаришига ўрин ҳам қолдирган эмасман. Шучоританинг ўзидан ҳам сўрашингиз мумкин, сўзларимни тасдиқлаб беради.

Лолита яна бир нима деб жавоб бермоқчи бўлган эди, Шучорита уни тўхтатиб:

— Харан-бобу, гапингиз тўғри. Сизга ҳеч қандай айб қўяётганим йўқ,— деди.

— Ундай бўлса, нега менга бунчалик жабр қиляпсан?— деди Харан-бобу.

— Агар сиз буни жабр деб билсангиз,— деб қатъий жавоб берди Шучорита,— майли, шундай бўла қолсин. Мен-ку яхши қилмаётгандирман, лекин...

Шу онда тўсатдан:

— Диди, уйдამисиз?— деган товуш эшитилди.

Шучоритага жон кирди-да, дарров:

— Кириг, кираверинг, Биной-бобу!— деди.

— Янглишасиз, диди, келган меҳмон Биной-бобу эмас, бор-йўғи Бинойнинг ўзи. Бундай дабдабали гаплар билан мени қизартирманг.— Шу гапларни деб эшикдан Биной кириб келди.

Харан-бобунинг кайфи бузилганини кўриб, Биной унга:

— Кўпдан буён бу томонларга келмай қўйганимга мендан хафа бўлсангиз керак?— деди.

Харан-бобу бу учуриққа яраша жавоб қайтармоқчи бўлиб:

— Аслида-ку бу ишингиздан хафа бўлса арзийди-я, лекин ҳозир бевақт кириб келдингиз, Шучорита билан жиддий гапимиз бор,— деди.

— Ана холос!— деб уялиб кетди Биной.— Ҳалигача ҳам моврутини топиб келишга ақлим етмайди-да. Тез-тез кириб келаверишдан тортиниб юрганимнинг ҳам сабаби шу,— деди-да, чиқиб кетмоқчи бўлган эди, Шучорита хитоб қилиб:

— Биной-бобу, кетманг! Гапимиз тамом бўлган. Ўтиринг,— деди.

Биной келиши билан қизни хижолатдан қутқарга-

нини тушунди. Шундан кейин енгил тортиб креслога ўтирди.

—Мени сал эркалатиб қўйсангиз,— деб кулимсиради Биной,— ўзимни ҳам йўқотиб қўяман. Ўтир, деб таклиф қилиб қўйсангиз, дарров ўтириб оламан, ода-тим шунақа, шу сабабдан, диди, сиздан илтимос: ҳам-ма вақт ўйлаган нарсангизни айтинг, бўлмаса бошингиз балога қолади.

Харан-бобунинг оғзидан бир оғиз ҳам сўз чиқмади. Жим ўтириши момақалдироқ олдидан бўладиган сукунатга ўхшарди. Важоҳати: «жуда соз, қани кўрайлик-чи, охири менинг айтганим бўлмаса Харан отимни бошқа қўяман» дегандай эди.

Лолита ташқаридан келган Бинойнинг товушини эшитиши биланоқ юраги гуп-гуп уриб кетган эди. Бор кучини йиғиб, ўзини босиб олишга шунча ҳаракат қилса ҳам, бўлмади. Биной уйга кириб келганида у билан, эски қадрдон кишидай, бемалол гаплашишни уддалай олмади. Бир вақт қараса, эсанкираб қолганидан, қаёққа қарашини ҳам, қўлини қандай тутушини ҳам билмай қолибди. Уйдан чиқиб кетмоқчи ҳам бўлган эди, Шучорита этагини ҳеч қўйиб юбормай тутиб тураверди.

Биной фақат Шучорита билан гаплашиб ўтирди. Биной ҳам гапга чечан йигит бўлгани билан қараса, унинг ҳам Лолитага ҳазил гап айтиши маҳол бўлиб қолибди. Шу сабабдан у бир дақиқа ҳам оғзи гапдан тўхтамай, икки кишига бемалол етиб берадиган гапларини Шучоританинг ўзига гапириб ўтираверди.

Лолита билан Биной ўртасидаги бу янги муносабат Харан-бобунинг назаридан ташқарида қолмади. Харан-бобунинг юзига шартта-шартта гапириб юбораверган Лолитанинг Биной келгандан кейин жуда мулозим бўлиб қолганини кўриб, Хараннинг ғазаб ўти аланга олди. У, Пореш-бобу қизларини «Бараҳма Самож»га аъзо бўлмаган кишилар билан апоқ-чапоқ қилиб қўйиб, оиласини ёмон йўлга буриб юборибди-ку, деган хаёлда, Пореш-бобуга яна ҳам кўпроқ таҳқир кўзи билан қараб қолди. Вақти келиб Пореш-бобу пушаймон бўлади, лекин пушаймони фойда бермайди, деб ичиқоралик билан хурсанд бўлди.

Алламаҳал бўлиб, Харан-бобунинг ўрнидан тургиса йўқлиги маълум бўлгач, Шучорита Бинойга:

— Холам билан кўришмаганингизга ҳам анча вақт бўлиб кетди, сизни тез-тез йўқлаб турадилар. Холамининг ёнига кириб чиқмайсизми?— деди.

— Сўрайман сиздан холамини ёдингдан чиқариб юбординг, деб мени гуноҳкор қилманг,— деди, Биной ўрнидан турар экан.

Шучорита билан Биной чиқиб кетгандан кейин, Лолита Харан-бобуга:

— Пану-бобу, сизга унчалик керагим йўқдир?— деди.

— Бўлмаса-чи, назаримда сиз бошқа жойда керакдирсиз. Баҳузур браверинг,— деб жавоб берди у.

Лолита бу учуриқнинг маънисини тушунди-да, бошини бир силкитиб олиб, жавоб берди:

— Биной бобуни кўрмаганимга ҳам анча бўлиб кетди, бир тўйиб гаплашиб олай. Агар сиз ижод қилган нарсангизни ўқиб чиқмоқчи бўлсангиз, мана... йўғ-э, газетани диди йиртиб ташлаганига кўзим тушгандай бўлувди... Агар бошқаларнинг нарсаларини ўқишга тобингиз бўлса, мана буни қараб ўтиришингиз мумкин,— у шундай деди-ю, столдан Горанинг жуда авайлаб тахлаб қўйилган мақолаларини Хараннинг олдига суриб қўйгач, тез-тез қадам ташлаб уйдан чиқиб кетди.

Бинойни кўриб Хоримоҳини жуда суюнди, бу чиройли йигитга тикилиб қараб ўтиришни яхши кўргани учунгина хурсанд бўлгани йўқ. Порешнинг уйига келувчиларнинг ҳаммаси Хоримоҳинини бутунлай бошқа махлуқ деб билишарди. Бу калькутталикларнинг кўпчилиги инглиз, бангол мактабларида ўқиб жуда яхши илм олган, шу сабабдан, улар бу саводсиз деҳқон аёлга қиёс қилиб ўзларини жуда баланд мартаба-ли зотлар деб ҳисоблашарди. Хоримоҳини уларнинг димоғдорлиги, ётсираётганини кўриб, негадир хўрлиги келарди. Бинойни бўлса ўз паногоҳи деб биларди. Биной ҳам шаҳарлик бўлиб, унинг илм-билимлари тўғрисида холаса кўп гап эшитган эди, шундай бўлса-да, бу йигит унга асло паст назар билан қарамас, уни ўзига тенг билиб муомала қиларди, Хоримоҳинининг

иззат-нафси ҳеч изза бўлмасди. Биной билан яқиндагина танишган бўлишларига қарамай, мана шу хислатлари учун уни жуда хуш кўриб қолган эди. Хоримоҳини назарида Биной уни одамларнинг ёмон кўзидан қалқон сингари ҳимоя қиладигандай эди. Бу хонадонда у ўзини тамомила қуролсиз ҳис қилар, бутун умиди Бинойда эди.

Бошқа бирон вақт бўлганда Лолита Бинойнинг кетидан Хоримоҳинининг уйига кириб боришга ҳеч ботинолмасди, лекин бугун Харан-бобунинг учуриғи унга қаттиқ текканидан, ҳар қандай уятни йиғиштириб қўйиб, дадил қадам ташлаб томга чиқди. Дадил тортиб кетганидан, уйга кириб борган замони хушвақт бўлиб йигит билан гапга ҳам киришиб кетди. Бу ерда инкковлари яйраб ўтиришарди. Уларнинг кулгилари якка-ёлғиз қолган Харан-бобунинг қулоғига етиб, ҳар гал унинг бағрига ништардай санчиларди. Харан ортиқ бу хонада ёлғиз қололмади, ўрнидан туриб нариги хонага кирди. Йигит хафалигини яширишга ҳаракат қилиб, Бародашундорини гапга солди. Унга Шучоританинг турмуш қуришдан бош тортганини айтди. Буни эшитиб Бародашундорининг жазаваси тутиб кетди.

— Кўнглига қараб юраверасизми, Пану-бобу, — деди Барода. — Шучорита неча марта ваъда берган, ҳамма тўйни кутиб юрган бўлса-ю, энди у бошини сарай-сарай қилиши билан ҳамма нарсани ағдар-тўнтар қилармиш? Йўқ, бунга асло йўл қўйиш мумкин эмас. Пану-бобу, сиз гапингизда қаттиқ тураверинг, мен қўлимдан келганча иложини қилиб кўраман.

Харан-бобу бировнинг гиж-гижлашига муҳтож одам эмасди. Креслога тузукроқ ўтириб олиб, бошини ғоз қилди-да:

— Менинг нуқтаи назарим даъволаримдан воз кечишга йўл қўймайди. Шучоритадан воз кечишим унча қийин гап эмас, лекин шундай қилсам «Бараҳма Самож» шаънига иснод келади деб қўрқаман.

Биной бўлса, Хоримоҳинининг яна ҳам кўпроқ кўнглини олиш ниятида, хола қорним оч-ку, овқатингиз йўқми, деб ялиниб туриб олди. Хоримоҳини дарҳол югуриб-елиб, бир оздан кейин бир патнусда пи-

ширилган нўхат, ачитилган сут, ёғ, ширинлик, банан билан бир кружка сут кўтариб келиб, йигитнинг олдига қўйди. Биной:

— Холамини доғда қолдираман деб ўйлаган эдим, янглишган эканман!— деди-ю иштаҳа билан овқат ея бошлади. Худди шу пайтда уйга Бародашундори кириб келди. Биной ўтирган ерида унга имкон борича букилиб таъзим қилди-да:

— Пастда анча вақт бўлдим-у, фақат сиз билан кўришиш муяссар бўлмади,— деди.

Бародашундори йигитнинг сўзига жавоб ҳам бермасдан Шучоритага деди:

— Қаерда юрганкин десам, бу ерда экан-ку! Ўзим ҳам ўйловдим-а. Бу ерга тўпланиб, сизлар ҳарала-тарала қилинглар, бечора Харан-бобу бўлса, худди хизматкордай уни кутиб ўтирсин. Ешлигидан тарбия бериб келган қизим ҳали шу кишимилар! Э, парвардигор, бир кун келиб унинг бошимга шундай савдолар солишини ким ўйлабди. Булар қаёқдан бундақа қилиқларни ўрганиб олишаркин! Бизнинг хонадонимизда бундай ҳодиса ҳеч бўлган эмас. Энди шундақанги наъмалар кўрсатяптики, кишиларнинг кўзига кўринишдан ҳам уяласан киши! Гўдаклигидан тарбия бериб қулоғига қуйиб келган гапларингдан икки кунда асар ҳам қолмаса-я! Бу қандай бедодлик кун?

Хоримоҳини қўрққанидан палосдан сапчиб туриб:

— Шучи, сени пастда одам кутиб турганидан ҳабарим ҳам бўлмабди. Рост айтадилар, яхши иш бўлмапти! Тур, жон болам, югуриб бора қол. Гуноҳ менда,— деди.

Лолита Хоримоҳинининг ҳеч қандай гуноҳи йўқ, деб гап қайтармоқчи бўлиб оғзини жўплаб турган эди, Шучорита секин қўлини қисиб, синглисига жим тур, дегандай бўлди-да, бир оғиз ҳам гап айтмасдан уйдан чиқиб кетди.

Биз Бинойни Бародашундори қандай хуш кўришини биламиз. Бародашундори, бу йигит оиламизнинг таъсири билан бир эмас-бир кун «Бараҳма Самож»га аъзо бўлиб киради, деб умид қилиб юрарди. Барода Бинойга кўп меҳнатим сингган, бу йигит-

ни одам қилган мен бўламан деб кўринган ҳар бир кишига фахрланиб гапириб юрарди. Бинойнинг душман маконида ўтирганини кўриб, газаби қўзғаб кетди. Бинойнинг қайтиб яна нотўғри йўлга киришида қизи Лолитанинг ҳам қўли борлигини билгандан кейин ундан бадтар дарғазаб бўлганини айтмаса ҳам бўлади.

— Лолита,— деди жаҳл билан Барода,— бу ерда нима қилиб ўтирибсан?

— Биной-бобу келганди, шу сабабдан...

— Биной-бобу кимни йўқлаб келган бўлса, уни ўша кутиб олаверсин, сен пастга тушиб ўз ишинг билан бўл,— деб унинг сўзини бўлди Бародашундори.

Лолита, Харан-бобуга нима дахли бор экан, Биной билан менинг тўғримда онамга бирон нарса деган бўлса керак, деб ўйлади-ю, дарҳол лов этиб ёниб кетди. Онасини ҳеч назар-писанд қилмасдан:

— Биной-бобуни кўрмаганимга анча бўлади, бир оз гаплашиб, кейин тушарман,— деди.

Бародашундори қизининг авзойидан унга еўзини ўтқаза олмаслигига ақли етди-да, Хоримоҳинининг олдида буткул беобрў бўлиб қолмаслик учун Биной билан бир оғиз ҳам гаплашмай, уйдан чиқиб кетди.

Лолита онасига, Биной билан бир оз гаплашиб ўтираман,— деди-ю, лекин Барода чиқиб кетиши биланоқ Лолитанинг жасоратидан асар ҳам қолмади. Учовларининг ҳам кайфлари бузилди, бир оздан кейин Лолита пастга тушди-да, ўз хонасига кириб ичидан беркитиб олди.

Бу оилада Хоримоҳинининг куни қандай ўтаётганига Бинойнинг ақли етарди. Биной бу бечора хотиннинг умр гузаронини шу куни кечқурун эшитди.

— Мен кабиларга бу жамиятда ўрин йўқ,— деди Хоримоҳини.— Шу кунимдан кўра бирон зиёратгоҳга бориб, тоат-ибодат қилиб ётганим яхшироқ. Ўз кунимни ўзим кўриб турардим, пулим ҳам бор, кейинчалик ҳар кимларнинг овқатини пишириб бўлса ҳам кунимни ўтказарман. Банорасда кўп кишилар шу тахлитда ҳаёт кечиришаркан. Мен шўрликнинг юрагим ҳеч бетламаяпти. Ёлғиз ўзим қолдимми,

бахти қароларни ўйлаганим-ўйлаган, тангрим менга ҳеч кимни ҳамдамликка раво кўрмаётгандай. Баъзида жинни-пинни бўлиб қолмасам гўргайди, деб юрагимни ҳовучлаб ўтираман. Сувга фарқ бўлаётган одам бир парча чўпга қандай ёпишиб олса, мен ҳам Радхарани билан Шотишга шундай ёпишиб олганман. Уларни ташлаб кетишни ўйлаб қолсам, жоним бўғзимга келгандай бўлади. Бир кун эмас-бир кун ноиложликдан ташлаб кетишим турган гап, деб кеча-ю кундуз юрагимни ваҳима босиб туради. Ҳаммадан-ку айрилган эдим, яна нима бало бўлиб, буларга боғланиб қолдим! Шу етимчаларни топиб олганимдан кейингина худога астойдил тоат-ибодат қиладиган бўлдим, буни сенга айтишдан уялмайман ҳам, булардан айрилиб қолсам, тангрига ибодат қилиш ҳам жуда мушкул бўлиб қолади.— Аёл шу сўзларни деди-ю сорийсининг бир учига кўз ёшини артиб қўйди.

ҚИРҚИНЧИ БОБ

Шучорита пастга тушиб, Харан-бобунинг ёнига кирди.

— Бирон гапингиз бормиди?

— Ўтир.

Қиз пинагини бузмасдан тик тураверди.

— Шучорита, менга ноҳақ жабр қилияпсан.

— Сиз ҳам менга жабр қилияпсиз.

— Сабаб? Ахир, мен сенга берган ваъдам...

— Ҳақми, ноҳақми,— деб унинг сўзини бўлди қиз,— булар ҳаммаси қуруқ гап. Сиз бўлсангиз шу гапга ёпишиб олиб, мени мажбур қилмоқчисиз. Бир оғиз ҳақ сўз минг оғиз ёлғондан муҳимроқ эмасми? Майли, мен узоқ вақт янглишиб юргандирман, наҳотки сиз шу хатомга қаттиқ ёпишиб олсангиз? Ўйламасдан қадам қўйганим ҳозир ўзимга аён бўлди, илгари айтган гапларимни ҳозир таъ олмайман. Бошқача қилсам, мен томондан виждонсизлик бўлади.

Харан-бобу Шучоританинг осойишта ва беозорлигидан асар ҳам қолмаганини кўриб, сабабига тушу-

нолмай боши қотиб ўтирарди. Сабабчиси ўзи эканига йигитнинг ақли ҳам етмас эди. Харан-бобу ҳамма гуноҳни қизнинг янги танишларига қўйди.

— Хўш, қани айт-чи, нима хато қилган экансан?— деб Шучоритага мурожаат қилди Харан.

— Билиб нима қиласиз? Илгари рози эдим, энди рози эмасман. Шунинг ўзи кифоя эмасми?

— Ахир, биз «Бараҳма Самож» олдида жавобгар бўламиз-ку. Унинг аъзоларига сен нима дейсан-у, мен нима деб жавоб бераман?

— Мен ҳеч нима демоқчи эмасман. Сиз бўлсангиз, хоҳласангиз, Шучорита ҳали ёш экан, аҳмоқ экан, сўзида турмас экан деб айтаверинг, нимани лозим кўрсангиз, ихтиёр ўзингизда. Лекин иккимизнинг бу ҳақда охирги марта гаплашганимиз бўлсин.

— Йўқ, йўқ, мумкин эмас. Агар Пореш-бобу...

Харан-бобу ҳали сўзини тамом ҳам қилмаган эди, эшикдан Пореш-бобунинг ўзи кириб келди.

— Пану-бобу, нима деб номимни тилга оляпсиз?

Шучорита уйдан чиқиб кетмоқчи бўлган эди, Харан-бобу уни тўхтади:

— Тўхтаб тур, Шучорита, Пореш-бобунинг олдида гипимизни бир ёқли қилиб ола қолайлик,— деди.

Қиз юзини унга ўгирди.

— Пореш-бобу, бугун Шучорита рози эмасман, деди! Шундай муҳим ишда енгилтаклик қилиб бўладими? Ахир, бу уятсизлик аломати-ку! Ахир, ҳали сизнинг гарданингизда ҳам жавобгарлик бор-ку!

Пореш-бобу Шучоританинг бошини силаб қўйди.

— Оппоқ қизим, энди сен боравер, уйингга кир,— деди уни эркалатиб отаси.

Отасининг айтган гаплари росмана, оддий гаплар эди... Шучоританинг кўзига ёш келди. Шошилиб уйдан чиқиб кетди, Пореш-бобу ҳалиги гапга қайтди.

— Шучорита ҳис-туйғуларини яхши синаб кўрмасдан розилик бериб қўйган бўлса керак, деган шубҳа дилимни аллақачондан буён ғаш қилиб юрарди,— деб гап бошлади Пореш-бобу,— шу сабабдан, Харан-бобу сизнинг илтимосингизни бажо келтиролмай қизнинг ваъдасини қонуний ниқоҳ билан амалга оширишнинг иложи бўлмай юрганди.

— Пореш-бобу, бир ўйлаб қаранг-а, илгари Шучорита ўз аҳволини билганидан розилик бериб, ҳозир қилган қарорини тузукроқ ўйлаб кўрмасдан воз кечаётган эмасмикан?

— Эҳтимол, шундай ҳам бўлиши мумкин. Бу тақдирда ҳам тўй бўлиши мумкин эмас.

— Шучоритага оқилона маслаҳат бериш қўлингиздан келмайдими?

— Ўзлари биладилар, мен Шучоритага ҳеч вақт, қўлимдан келган қадар, ёмон маслаҳат бермайман.

— Агар шундай бўлганда, Шучорита ҳеч вақт бундай аҳволга тушмасди. Сизга очигини айтсам, кейинги вақтларда хонадонингизда содир бўлаётган ҳодисалар сизнинг бепарволигингиздан бўляпти.

— Бу гапингиз тўғри,— деб жилмайиб қўйди Пореш-бобу,— оиламга тааллуқли ҳамма ишларга мендан бошқа ҳеч ким жавобгар бўлолмайди.

— Шуни яхши билиб қўйинг, ҳали қилмишларингизга кўп пушаймон бўласиз.

— Тавба қилмоқ — оллоҳнинг марҳамати. Панубобу, билсангиз, тавба қилиш ҳеч гапмас, жиноят қилишдан ёмони йўқ.

Шучорита хонага кирди-да, Пореш-бобунинг ёнига келиб, қўлидан ушлади:

— Дадажон, ибодат вақтингиз бўлиб қолди.

— Панубобу, сиз яна бир оз ўтириб турарсиз?

— Йўқ!

Харан-бобу илдам қадам ташлаб уйдан чиқиб кетди.

ҚИРҚ БИРИНЧИ БОБ

Шучорита ўзи билан ўзи олиб бораётган курашидан қўрқиб юрди. Горага муҳаббатининг оқибати нима бўлишига Шучоританинг ақли етмасди, ҳолбуки бу муҳаббат ўти ўзига ҳам сезилмасдан тобора аланга олиб, йигит қамалгандан кейин қизнинг бутун вужудини қамраб олди. Қиз буни ҳеч кимга айтолмасди. Шу сабабдан у яна бешбадтар дардини ичига ютиб юраверди. Қиз юрагидаги дардини

тушуниб олмоқ, кўнгли билан муроса-мадора қилмоқ учун танҳо қолишнинг имкони бўлмади. Харан-бобу бутун «Бараҳма Самож»ни унга қарши қўя бошлади, иш шу даражага бориб етдики, газеталарнинг жар солишига сал қолди. Бу етмагандай, яна хола си ортиқча бўлди... Уни ҳам бир ёқли қилмаса бўлмайди, энди бир кун ҳам кечиктиришнинг иложи йўқ. Шучорита ҳаётида муҳим бир пайт келганини, беташвиш, енгил-елпи ёшлик даври ўтиб кетганини тушунди.

Шу оғир кунларида бирдан-бир суянган тоғи Пореш-бобу эди. Қизнинг ундан маслаҳат ёки насиҳат кутиши ҳам мумкин эмас. Ҳатто унга айтиб бўлмайдиган дардлари ҳам кўп, унга айтиб безовта қилишга арзимайдиган гаплар ҳам анча-мунча. Лекин Шучорита Пореш-бобунинг ҳаётини, у билан бирга ўтказган ширин суҳбатларини эслаганда, юраги орзиқиб, уни ўша томонга тортаверди. Киши ўзини она бағрига ташлагиси келгандай, Шучоританинг ҳам Пореш-бобуни кўргиси келаверарди.

Совуқ кунлар бошланди. Пореш-бобу энди кечқурунлари боққа чиқмай қўйди. Пореш-бобу ғарб томонга қараган кичик бир хонанинг эшигини очиб, эшик олдига ёзилган гиламчада ибодат қилиб ўтирарди, оппоқ соқолли, сокин чеҳрасига ботиб борувчи қуёш нурлари тушиб турарди. Шучорита оҳиста қадам босиб келарди-да, Порешнинг орқасига ўтирарди. У гўё дарди аламга тўла нотинч қалбини Порешнинг тубсиз тоат-ибодатлари денгизига ботираётгандай бўларди. Аксари Пореш, ибодатини тамомлаб, ҳам қизи, ҳам шогирдининг қимир этмай ўтирганини пайқаб қоларди. Таърифга тил ожизлик қиладиган маънавий латофат нури барқ уриб турган қизига қараб, дилида унинг ҳақиқага дуолар қиларди.

Порешнинг ҳаётдан бирдан-бир мақсади — парвардигорга етиш эди. Шу сабабдан унинг руҳи ҳамisha мусаффо, чин ҳақиқатга интиларди, шу сабабдан ҳам, Пореш-бобунинг бу дунё ташвишлари билан унчалик иши йўқ. Пореш-бобу шу тахлитда маънавий эркинлик касб қилиб, ўз фикри, урф-одатларини бошқаларга пеш қилмасди. Пореш-бобу ҳамма маса-

лада сабр-тоқат билан иш тутар, дунёда нимаики бўдса, ҳаммаси яхшиликка олиб боради, деб имони комил эди. У билан бир диндагилар ҳатто, жуда ҳам юмшоқ кўнгилликда айблаб ундан гинаҳонлик қилиб юришарди. Аммо бу таъна-ю гиналар Пореш-бобунинг эҳтимол, иззат-нафсига тегса ҳам, лекин юрагини унчалик яраламасди. У: «Мен ҳеч кимдан ҳеч нима қабул қилмайман, лекин тангрининг берган ҳамма нарчасини қабул қиламан» деб такрор-такрор кўнглидан ўтказиб қўярди.

Шучорита Пореш ҳаётидаги шу чуқур, абадий сокинликдан ўзи ҳам баҳраманд бўлиш ниятида, турли баҳоналар билан кўпроқ у билан бирга бўлишни орзу қилиб юрарди. Йисён кўтарган қалби, унга нафрат кўзи билан қаровчи жамият бу тажрибасиз, гўдак қизнинг бошини тамомила гангитиб қўйганда, у ҳаммиша такрор-такрор: «Отамга сажда қилиб, оёғига бош урсам, кўнглим тинчланади» дерди.

Бу қиз бутун маънавий кучларимни ишга солсам, сабр қилиб ҳамма зарбаларни даф қилиш қўлимдан келади, ахийри бориб барча ташвиш-қўрқувларим тарқалиб кетади, деган умидда юрарди. Лекин бошқа бир ҳодиса юз бериб, қизнинг номаълум йўлга қадам қўйиши лозим бўлиб қолди.

Бародашундори қараса, Шучоритани ғазаб билан ҳам, таъна билан ҳам ниятидан қайтариш мумкин бўлмай қолди, Пореш ёнимни олади, деб юрган эди, бу умиди ҳам пучга чиққандан кейин, ғазаби юз чандон ошди. Хоримоҳинининг бу уйда туришини ҳам Барода ҳеч ёқтирмай қолди.

Бир куни Бародашундори отасига дуойи-фотиҳа ўқитиш куни Бинойни чақиртириб келди. Маросим кечга белгиланган, кундузи Шучорита билан бошқа қизларини ёнига олиб уйларини супуриб-тозалаб туришган эди.

Бародашундори бир вақт қараса, Биной зинадан Хоримоҳинининг уйига чиқиб боряпти.

Кишининг кайфи бузилиб, ўзини йўқотиб қўйганида ҳар қандай арзимаган нарса ҳам кўзига каттадай бўлиб кўринади, Бинойнинг томга чиққанини кўрган Бародашундорининг бир лаҳзада жазава

тутиб кетди. Қилиб турган ишларини ташлади-ю, кўз очиб юмгунча Хоримоҳининг уйига чиқиб борди, Биной палосда чўкка тушиб Хоримоҳини билан бе-малол, хола-жияндай гаплашиб ўтирган экан.

— Ҳой, менга қаранг, кўнглингизга ургунча биз-никида тураверинг, ўзим кам-кўстингиздан хабар ҳам олиб тураман, лекин илтимос қиламан, маъбудингиз-ни бу ердан йўқотинг!— деб тарсиллатиб гапириб кетди Барода.

Хоримоҳининг бутун умри қишлоқда ўтган эди. «Бараҳма Самож»ни қандайдир христианлар мазҳа-би деб биларди. Шу сабабдан, «Бараҳма Самож» нинг аъзолари билан борди-келди қилишдан олдин у ёқ-бу ёққа қараш керак бўлар, деб ўйлаб юрарди. Лекин кейинги кунлардаги можароларни кўриб, эҳ-тимол, улар мен билан кирди-чиқди қилишга маж-бур бўлиб, хижолатда қолишгандир, деб ўйлади. Жуда мушкул аҳволда қолиб: «Энди нима қила-ман? Бундан кейинги куним нима бўлади?» деб ташвишланди. Бародашундорининг бу кунги жаза-васини кўриб, ортиқ ўйлаб ўтиришга ҳам фурсат қолмади, дарҳол бир қарорга келмасам бўлмайди, деб ўйлади.

Аввалига Хоримоҳини Калькуттада бирон жойга бориб ўрнашиб олмоқчи бўлди: шунда ҳар замон-ҳар замонда Шучорита билан Шотишни кўриб тури-ши мумкин. Лекин қўлидаги пули билан Калькут-тада яшай олармикан?

Бародашундори чиқиб кетди. Биной бошини қуйи солиб, индамай ўтирарди.

Бир оз жим ўтирганларидан кейин Хоримоҳини:

— Бошимни олиб зиёратгоҳларга кетмасам бўл-мади. Ўғлим, балки биронтангиз элтиб қўярсизлар?— деди.

— Бўлмаса-чи. Йўлга отланиш учун ҳам камида уч-тўрт кун керак! Хола, дейман, унгача оймникига бориб турсангиз-чи.

— Шундай ҳам гуноҳкор банда бўларманми, ўғ-лим. Тангрим мени нега бунчалик қилиб яратди, ҳеч кимникига сизмай қолдим. Қайнатамникида турган вақтимдаёқ шуни тушуниб олишим керак эди, лекин,

кўрмаяпсанми ўғлим, ўзим шундақа бефаҳм-бефаросат одамман. Қалбимда ҳеч вақо йўқ... Ўзимни бир оз овутай деб дайдиб юрибман. Шўрлик тақдирим бўлса бир қарич ҳам қолмасдан менга қаттиқ ёпишиб олган. Йўқ, жон болам, яна кимнингдир уйига кўчиб боришимнинг нима кераги бор? Бутун коинотнинг оғирлигига бардош бериб турган парвардигор оламнинг нилуфар сингари оёқлари остидан ўзимга паноҳ топаман. Ортиқ мадорим қолмади.

Хоримоҳинининг кўзларидан ёш қуйилиб оқди.

— Йўқ, хола, гапингиз нотўғри, ойим сиз айтган одамлардан эмас. Ўз тақдирининг ҳамма ғам-ташвишларини тангрининг зиммасига юклаш қўлидан келган одам яқин бир кишисининг юкини енгил қилиши қийин дейсизми? Мана. Онамни ёки Пореш-бобуни мисолга олайлик. Йўқ, йўқ, гапингизни эшитмайман ҳам. Аввал сизни ўзим муқаддас билган жойга олиб бораман, сўнгра сизнинг муқаддас жойларингизга мен бораман.

— Ахир аввал бориб хабар бериш керак эди-ку...

— Биз эшикдан кириб борсак, онам хабардор бўлади-қўяди. Хабардор қилишнинг энг яхши йўли шу.

— Бўлмаса, эртага эрта билан...

— Нега? Ҳамма ишимизни бугун кечқурун битирамиз!

Шу пайтда Шучорита кириб келди-да, Бинойга қараб:

— Биной-бобу, ойим сизни айтиб юбордилар. Ибодат вақти ҳам яқинлашиб қолди,— деди.

— Мен боролмайман, холам билан гаплашадиган гапим бор.

Аслида, бу нарсаларнинг ҳаммаси Бинойга ундан кулишгандай бўлиб туюлгандан кейин, Бародашундорининг таклифини қабул қилиши ҳеч ақлга тўғри келмасди. Хоримоҳини ташвишланиб:

— Ўғлим, Биной, бора қол, болагинам! Гапимиз қочмас, кейин келарсан. Аввал ўз ишларингни битиргин,— деди.

Биной ибодатга чиқмаса, бу хонадонда чиқай-чиқай деб турган ёнғинни тезлатиши мумкинлигини ту-

шунди-да, ўрнидан туриб ибодатхонага кириб борди, лекин қарори қарор бўлиб қолаверди.

Ибодат қилиб, фотиҳа ўқиганларидан кейин ҳам-мани дастурхонга таклиф қилишди. Биной:

— Бугун нимагадир иштаҳам йўқ,— деб узр айтди. Шунда Бародашундори:

— Иштаҳа нима қилиб юрибди. Юқорида қорнимни тўйғизиб олдим, деб қўя қолинг-да, шундай эмасми?— деди.

— Тўғри айтасиз,— деб кулиб жавоб берди Биной.— Очкўз бўлганингдан кейин ҳамиша шундай бўлар экан: ҳозиргисини кўзинг қиймайди-да, кейингисидан насибанг узилади.

Биной шундай деди-ю, стол ёнидан турди. Уй бекаси:

— Яна юқорига чиқарсиз?— деб сўради.

— Ҳа.

Шучорита эшик олдида турган эди. Биной унинг ёнидан ўта туриб қулоғига:

— Диди, холамнинг ёнига кириг, зарур иш бор,— деди.

Лолита меҳмонларга хизмат қилиб турган эди. Харан-бобунинг ёнига борганида у тўсатдан қизга:

— Биной бу ерда эмас, юқорига чиқиб кетди,— деди. Лолита Харанга қараб, пинагини ҳам бузмай:

— Биламан. Мен билан гаплашмасдан кетмайди. Бўшаганимдан кейин, мен ҳам юқорига чиқаман,— деб шартта жавоб қайтарди.

Хараннинг юрагини ёндириб турган алам ўти яна ҳам кучайди. Бугун куни билан омади келмаса-я: Лолитани қизартирмоқчи бўлган эди, бу ниятига ҳам етолмади! Биной бу ердан чиқиб кетаётганида Шучоританинг қулоғига шивирлаб бир нималар деганидан ҳам, бир оздан кейин Шучорита унинг кетидан чиқиб кетганидан ҳам Харан хабардор эди. Бугун Харан-бобу Шучорита билан гаплашиш пайдан бўлиб бир неча бор баҳона излаган бўлса ҳам, ҳамма ҳаракатлари зое кетди. Харан бир неча марта Шучоритага шу тўғрида ошкора луқма ташлаб кўрган бўлса ҳам, Шучорита ҳар сафар усталик қилиб ундан нарироқда юраверди, Харан бўлса ўзини меҳ-

монлар олдида шармисор ҳис қилиб ўтирди. Ҳаммаси бир бўлиб кўнгли алланечук ғаш тортиб, тинчини йўқотди.

Шучорита болохонага чиқиб қараса, Хоримоҳини тугунларини тугиб, кетишга отланиб ўтирибди.

— Бу нима қилганингиз, хола?

Хоримоҳинининг гапиришга ҳоли қолмаган эди. Йиғлаб туриб илтимос қилди:

— Холанг айлансин, Шотишни чақириб кел, қаёқдайкин?

Шучорита ўгирилиб Биной-бобуга қаради. Биной гапни чўзиб ўтирмасдан:

— Бу уйда холам ҳаммага оғир келиб қолибди, оиймнинг олдига олиб бориб қўймоқчиман,— деди.

— Уларникидан муқаддас ерларга жўнаб кетаман. Менга ўхшаганларнинг бировникида туриши яхши эмас. Ҳеч ким менинг кафилимни олган эмас.

Шучоританинг ўзи ҳам бир неча кундан буён холасини ўйлаб азоб чекиб юрарди. Бу уйда туриш холасига ҳақоратдай туюлишини пайқаб юрган эди, қиз нима жавоб беришини ҳам билмади-да, индамасдан холасининг ёнига тиз чўкиб ўтирди.

Хира куз осмонини бўлут қоплаб олган, юлдузлардан нишон ҳам йўқ. Уй ичи зимзиё қоронғи бўлишига қарамай чироқ ёқишмади. Ким кўз ёш қилаётганини қоронғи кеча яшириб турди.

Зинадан Шотишнинг:

— Хола, ҳо хола!— деган жарангли овози эшитилди.

Хоримоҳини шошиб ўрнидан турди:

— Кел, бу ёққа, бўталоғим кела қол!

Шучорита холасига:

— Холажон, бу зимзиё қоронғи кечада қаёққа борасиз? Эртага эрталаб бир гап қилармиз. Наҳотки отам билан гаплашмасдан чиқиб кетсангиз? Яхши бўлмайди-ку,— деди.

Бародашундори холани ҳақорат қилганини кўриб Бинойнинг феъли бузилиб турганидан, буни ўйлагани ҳам йўқ эди. Биной, Хоримоҳини бу уйда энди бир минут ҳам қолмаслиги керак, деган қарорга келган эди. Бу йигит Бародага, Хоримоҳинининг борадиди.

ган жойи йўқ, ҳар қанча қилса ҳам чидай беради, деб ўйлаб хато қиласиз, демоқчи бўлиб, шуни исбот қилиш ниятида юрарди. Хоримоҳинини энди бу ерда бир минут ҳам қолдирмай олиб кетмоқчи эди. Лекин Биной Шучоританинг гапини эшитганидан кейин, гап Барода билан Хоримоҳини ўртасидаги можарода эмаслигини, ўзини Хоримоҳинига яқин қариндошдай тутиб, унга астойдил ҳомийлик қилган кишини унутиб, ҳақорат қилган кишининг гапинигина инобатга олиш яхшimasлигини тушунди.

— Тўғри айтасиз! Пореш-бобунинг олдидан ўтмасдан жўнаб кетишимиз яхши бўлмас!— деб хитоб қилди йигитча.

Эшикдан Шотиш кириб келди.

— Эшитдингизми, хола, руслар Ҳиндистонга ҳужум қилишмоқчи эмиш. Қизиқ ишлар бўлса керак!

— Сен ўзинг ким томондасан?— деб сўради Биной.

— Менми? Руслар томони бўламан!

— Ундоғ бўлса, руслар ҳеч нимадан ташвиш тортишмаса ҳам бўлар экан.

Шотиш шундай ажойиб гап билан банд бўлиб турганида, Шучорита секин ўрнидан туриб, пастига тушиб кетди.

Пореш-бобунинг уйқу олдидан китоб ўқиш одатини Шучорита биларди. Қиз ҳар гал худди шу соатда Пореш-бобунинг ёнига кириб ўтирарди, у бўлса қизга китоб ўқиб берарди.

Бугун ҳам Пореш-бобу хонасида ёлғиз қолиб чироқ ёқди-да, Эмерсоннинг асарини ўқий бошлади. Шучорита кириб стулни секин унинг ёнига суриб ўтирди. Пореш-бобу китобини қўйиб, қизига қаради. Қиз бирданига шахтидан қайтиб қолди. Оилавий гапдан оғиз очишга журъат қилолмади.

— Отажон, китоб ўқиб беринг,— деб илтимос қилди қиз.— Пореш-бобу китоб ўқиб, ўқиган нарсаларини тушунтира бошлади. Соат ўнга занг чалди. Шучорита отасини уйқу олдидан безовта қилмаслик учун индамай ўрнидан туриб, секин эшик томонга юрди.

— Радха!— деб суюб орқасидан чақирди Пореш.

Қиз қайтиб отасининг ёнига келди.

— Холанг тўғрисида мен билан гаплашмоқчиминдиг?

Пореш-бобу қизининг юрагида жуда пинҳон ётган фикрларидан ҳам хабардор бўлиб олганини кўриб, Шучорита ҳайратда қолди.

— Ҳа, отажон, лекин бугун қўя турсам ҳам бўлар. Эртага эрталаб гаплашасмикан?

— Қани, ўтир-чи!

Қиз ўтирди.

— Холанг бу ерда қийналиб қолганини ўзим ҳам ўйлаб юрувдим. Лекин унинг расм-русумлари Бароданинг бунчали жонига тегиши хаёлимга ҳам келмаган эди. Ҳозир бўлса холангни бу уйда чиқиштирмай қўйишганини ўзим ҳам кўриб турибман, бундан буён шу ерда қолса бешбадтар кунга солишлари турган гап.

— Холам кетмоқчи.

— Кетишини ўзим ҳам билардим. Сен билан Шотишдан бошқа қариндошлари йўқлигини ҳам, уни энди ёлғиз қолдирмаслигини ҳам биладим. Бир неча кундан буён эрта-ю кеч шунини ўйлаб юрибман.

Шучоританинг холаси қандай қийин кунга қолганидан Пореш-бобунинг хабардор бўлиб, ташвиш тортиб юрганини Шучорита ҳатто хаёлига ҳам келтирмаган эди. Шучорита, отам ҳамма гапдан хабардор бўлиб қолиб, кўнгли оғримасайди, деб сир бой бермай юрганди. Шу сабабдан, бугун Пореш-бобунинг гапларини эшитиб, қиз ҳайрон қолди-да, юраги тўлиб кўзлари ёшланди.

Пореш-бобу сўзини давом этдириб:

— Холангга уй ҳам топиб қўйганман,— деди.

— Ахир у...

— Ижара ҳақи тўлашга қурби етмайди демоқчисан? Бунга ҳожат йўқ. Ижара ҳақини сен тўлайсан қўясан.

Шучорита Пореш-бобунинг гапига тушунмай, унинг юзига қараб қўйди. Пореш кулиб юборди.

— Рухсат берсанг, холанг сеникида тураверади, ижара ҳам тўламайди.

Шучорита бадтар хайрон бўлди.

— Хабаринг йўқ, Калькуттада иккита уйинглар бор. Бири сеники, яна бири — Шотишники,— деб тушунтириб берди Пореш-бобу.— Отанг вафоти олди-дан қўлимга бирмунча пул берган эди. Мен у пулларни ишлатиб, анча-мунча фойда ортдириб олдим. Шу пулга Калькуттадан иккита уй сотиб олиб, уларни ижарага қўйиб юардим — бу уйлар ҳам анча даромад берди. Яқинда сенинг уйингда ижара тўлаб ўтирганлар кўчиб кетишди. Холанг бориб шу уйда бемалол тураверади, бировга оғирлиги тушмайди.

— Холамнинг ёлғиз ўзи туриши қандай бўларкин?

— Сизлар турганда, нега ёлғиз бўлсин?

— Ўзим ҳам шуни айтмоқчи эдим. Холам кетман деб отланиб ўтирибди. Мен бўлсам, бир ўзини жўнатиб юборавераманми, деб нима қилишимни билмай қолдим. Сиз билан маслаҳатлашгани келган эдим. Сиз нима десангиз, шу.

— Ҳув, анави кўчани кўряпсанми? Сенинг уйинг ўша кўчада. Шу айвондан ҳам кўриниб туради. Сизлар янги уйингизда ёлғиз бўлмайсизлар, мен ҳам тез-тез кўришиб тураман.

Шучоританинг елкасидан тоғ ағдарилиб тушгандай бўлди. Лекин отасини бу ерда қолдириб чиқиб кетиш қандай бўлишини кўз олдига келтира олмасди. Барибир, бошқа иложи йўқлиги равшан бўлса ҳам, боши қотиб қолди.

Юраги тўлқинланиб кетган Шучорита Пореш-бобунинг ёнида жим туриб қолди. Пореш ҳам ўзи билан ўзи бўлиб қолгандай, жим ўтирарди. Шучорита унга ҳам шогирд, ҳам қиз, ҳам дўст эди. Шучорита унинг ҳаёти, тоат-ибодатларининг узилмас бир қисми бўлиб қолган эди. Қиз келиб отасининг ибодатларига қўшилган кунларда ҳар иккаласининг хурсандлиги ичига сиғмай кетарди.

Пореш Шучоританинг ҳаётида раҳнамолик қилиб, энг меҳрибон отадай ғамхўрлик қилар, буни ўз ҳаётидаги муҳим вазифа деб билиб, дили тасалла топарди. Ҳеч ким Порешга Шучоритадай садоқат, меҳрибонлик билан қарамасди. Қуёшга интилган гул

барглари барқ уриб очилгани сингари, Шучоританинг бутун қалби, фикри зикри ҳам равшан эди. Инсон боласи ўзини бир қатра ҳам қолдирмай бутунлайича шу тахлитда бошқа бир инсон боласига бағишласа, бутун ички дунё хазинасини намоён қилиш лаёқати ўз ўзидан кучайиб бораверади. Булутлар ҳар бир томчи сувни ичига тортиб, тўлишиб боргани сингари, инсон боласининг қалбида ҳам ҳис-туйғулари тўлиб-тошаверади. Бир қалб билан ҳамоҳанг бўлган бошқа қалбга энг гўзал, энг асл гавҳарларини кундан-кун тобора кўпроқ тақдим қилишдан ҳам лаззатли нарса борми дунёда?

Порешга шундай нодир бахт бағишлаган зот Шучорита эди. Уларнинг бир-бирлари билан қадрдонлиги шундан эди. Энди Шучорита билан жудолик пайти келиб қолди. Дарахт ҳам мевага ўз ҳаёт шарбатларини сийғдириб, у билан шу тахлитда видолашади.

Пореш дардини ёлғиз худога айтарди. Шучоританинг мустақил ҳаёт йўлига, янги шоду хуррамликлар, дарду аламлар сари қадам ташлаш вақти етганини Пореш сезиб юрарди. У ўзига ўзи: «Қизгинам, оқ йўл сенга! Бутун умр менинг ақлим билан, паноҳимда ҳаёт кечиришинг керак эмас: тангрим сени менинг қўлимдан олиб, нима кўргилигинг бўлса кўрсатсинда, камолга етказсин. Илоҳим, сенга тўла-тўқис умр ато қилсин!»— дерди Пореш, гўдаклик чоғидан бошини силаб тарбиялаб келган Шучоритани дур билиб хаёлида тангрига ҳадя қилаётгандай эди. Оиласига дилида заррача ҳам гина сақламас, Бародашундоридан хафа бўлмасди. Қўққисдан бошланган ёмғир тор кўрфазни сувга тўлдириб, сув йўл тополмай тўлганиб ўзини у ёқдан-бу ёққа урганда, бирдан-бир чора сувга кенгроқ йўл очиб беришлигини Пореш биларди. Унинг кичкинагина оиласи аллақачонлар расм бўлган тартиб-қоидаларга амал қилиб умр кечириб келган эди, энди шу оила тўсатдан бу можароларга дуч келиб ғам-ғусса ичида қолганини мўйсафид тушунарди. Қизнинг қўлини боғлаб қўймасдан, тамомила эркин қўйиб берилса, ҳаммаси тинчиб, жойига тушишига ҳам Порешнинг ақли етиб турарди. По-

реш шуларнинг мулоҳазасига бориб ҳаммаси енгил кўчиб, бемалол жойига тушсин деб, чорасини кўриб қўйган эди.

Ота-бола анчагача оғиз очмай жим ўтиришди. Соат ўн бирга занг урди. Пореш-бобу ўрнидан туриб, Шучоритани қўлидан ушлади-да, томга олиб чиқди. Булут тарқалиб, мусаффо осмонда катта-катта юлдузлар ярқираб турарди. Шу сокин тунда Порешнинг: «Бу дунёда ҳамма сохта нарсалар йўқолиб, ҳаётимиз чин ҳақиқат нурига тўлсин» деган дуоси янгради.

Қ И Р Қ И К К И Н Ч И В О Б

Эрталаб Хоримоҳини Пореш билан Шучорита ўтирган уйга кириб келди-да, уй эгасининг ёнига келиб, тиз чўкиб таъзим қилди.

— Бу нима қилганингиз!— деб Пореш ўрнидан сапчиб турди.

Хоримоҳини кўзига ёш олиб:

— Қилган яхшиликларингизни асло унутмайман,— деди,— ҳар қанча миннатдорлик қилсам ҳам кам. Мен ожизадан марҳаматингизни аямадингиз. Бундай раҳм-шафқат фақат сиз каби зотларнинг қўлидан келади. Биламан, киши ҳар қанча қилганда ҳам, мушкулум осон бўлмайди. Лекин сизга парвардигорнинг марҳамати зўр экан, мен мушфиқага ҳам раҳм қилдингиз.

— Мен айтарли бирон иш қилганим йўқ,— деб уялинқиради Пореш-бобу.— Ҳаммасини мана бу Радхарани...

— Биламан, биламан, Радхарани — турган-битгани ўзингиз-ку,— деб унинг сўзини бўлди Хоримоҳини.— Унинг қилганлари — сизнинг қилганларингиз. Радхарани ота-онасидан айрилиб қолганида: «Қиз бечоранинг шўри қурсин, энди ҳоли нима кечади» деб ўйлаган эдим. Бу шўрлик қизга тангрининг бунчалик бахт ато қилишини қаердан ҳам билибман дейсиз, айланай? Шунча дарбадар бўлиб келиб, сизни кўрганимда, парвардигорнинг менга атаб қўйган марҳамати ҳам бор эканини англадим.

Биной кириб келди-да:

— Хола, ойм сизни олиб кетгани келди,— деди.

Шучорита сакраб ўрнидан турди-да:

— Ойингиз қанилар?— деб сўради.

— Пастда Бародашундори билан гаплашиб ўтиришибди.

Шучорита тезгина пастга тушиб кетди.

— Бўлмаса, бориб уйингиздан хабар олай-чи, анжомларни қандай жойлашаётган экан,— деди Пореш. Биной ҳайрон бўлиб унга қараб қолди.

— Хола, уйингиз борлигини билмасдим.

— Ўзим ҳам билмасдим, ўғлим. Фақат Пореш-бо-бу биларкан. Радхаранимизнинг уйи эмиш.

Шундан кейин Хоримоҳини ҳамма гапни Бинойга айтиб берди.

— Мен бўлсам, менинг ҳам бу дунёда бирон кишига ёрдамим тегар экан, деб хурсанд бўлиб юрибман,— деб гап бошлади Биной.— Қаёқда дейсиз! Шу вақтгача оймга ҳам ёрдамим теккан эмас, қайтага доим менга ойм ғамхўрлик қилиб юрадилар. Холамга бирон яхшилик қилмоқчи бўлган эдим, ҳеч нима чиқмади. Пешонамга ёзилгани шу экан-да, ҳамманинг менга фойдаси тегар экан-у, мендан ҳеч кимга наф тегмас экан.

Шу пайтда Лолита билан Шучорита Анондомойини уйга бошлаб киришди.

Хоримоҳини унга пешвоз чиқди. У:

— Бугун сизга йўлиқтирган худога ҳазор бор шукур,— деди-ю, меҳмоннинг қўлидан тутиб, палосга ўтқазди.— Эгачим, эртадан-кечгача Бинойнинг оғзидан тушмайсиз.

— Бу қилиғи гўдаклик вақтидан қолган мерос: бирон нарса ёқиб қолса борми, маҳкам ёпишиб олади. Бугун-эрта холасига ҳам навбат келиб қолар,— деб жилмайиб қўйди Анондомойи.

— Бўлмаса-чи, ҳозирданоқ огоҳлантириб қўя қолай,— деб гап қотди Биной.— Келиб-келиб энди зўрға холалик бўлдим, ёлғизликда ўтказган шунча умримни тўлдирмасам бўларканми.

Анондомойи кулиб туриб Лолитага қаради-да, шундай деди:

— Биной деганимиз кўнгли тусаганини топиш билан бир қаторда, топганини жонидан азиз тутишга ҳам уста. Сизнинг хонадонингизга қайси кўзи билан қарашини мендан яхши биладиган киши йўқ. Орзу ҳам қилолмайдиган кишисини тўсатдан топиб олгандай. Бир-бирларингиз билан танишганингизга мен ҳам хурсандман. Биной бундан ютса ютадики, ютқизмайди. Болагинам хонадонингизга шунчалик меҳр қўйганки! Айтганча, буни ўзи ҳам яхши билади, яшириш нияти ҳам йўқ.

Лолитанинг юзлари ловиллаб кетди. У бирон жавоб бермоқчи бўлди-ю, лекин тўғри келадиган ҳеч сўз тополмади. Унга Шучорита асқатди.

— Биной-бобунинг битта ажойиб фазилати бор,— деди Шучорита.— Кишининг фақат яхши томонига кўзи тушади!

Биной гапга аралашиб:

— Ойи. Бинойингизни жуда мақтаб, ҳаммани бошқа гапдан қолдириб қўйдингиз-ку. Ҳамма гапни сизга ўзим тушунтириб қўймоқчи эдим-у, манманлигим йўл қўймади. Ойи келинг, Биной устидаги гапларни шу билан бас қилиб қўя қолайлик.

Шу пайтда бир кучукчани бағрига босиб югурганча Шотиш кириб келди. Хоримоҳини нима қилишини билмай танг қолди.

— Жон болам, Шотишжон, йўқот кучугингни,— деб ташвишга тушиб қолди.

— Хола, қўрқманг, ҳеч нима қилмайди. Ҳужрангизга кирмайди ҳам. Эркалатиб кўринг-а, вовиллаш-ни ҳам билади.

Хоримоҳини хижолат бўлиб орқасига тисарилди.

— Йўқ-йўқ, қўй болам! Қўйсанг-чи. Олиб чиқиб кет!

Анондомойи Шотишни ёнига тортиб, кучукчани тиззасига олди, кучукча ҳам дарров эл бўла қолиб, Анондомойининг билангузугини тишламоқчи бўлди.

— Бинойимизнинг Шотиш деган дўсти сен экансан-да?— деб сўради у.

Шотиш бўлса ўзини Бинойнинг дўсти деган номга жуда муносиб деб ҳисоблади-да, дадил туриб:

«Ҳа», деди-ю кейин тортиниб-нетиб ўтирмасдан Анондомойига тикилиб қаради.

— Мен Бинойнинг ойиси бўламан.

Шучорита Шотишга қараб:

— Ҳой, маҳмадана, Биной-бобунинг ойиларига саломни ким беради?— деди.

Шотиш уялиб бир амаллаб салом берди. Шу топ-да Бародашундори кириб келди. У Хоримоҳини томонга кўз ҳам ташламай Анондомойига:

— Дастурхонга марҳамат қиларсиз?— деди.

— Раҳмат. Мен-ку, қанақа овқат, ким пиширган деб суриштириб ўтирадиганлардан эмасман. Лекин бу сафар эмас. Гора қайтиб келсин, меҳмон бўлишим қочмас.

Анондомойи Горанинг йўқлигида унга ёқмайдиган бирон иш қилгиси келмасди.

Бародашундори Бинойга тикилиб қараб қўйди.

— Ана холос, Биной-бобу ҳам шу ерда эканлар-ку! Мен бўлсам келганмикин, келмаганмикин деб ташвиш тортиб юрибман.

— Келса, келганини менга билдирмай кетар, деб ўйлаганмидингиз?

— Кеча таклиф қилишса ҳам, қочиб қолибсиз-ку, энди бугун таклиф қилинмаган бўлсангиз ҳам, овқатга қоларсиз, дейман.

— Шуниси дидимга кўпроқ ёқади. Киши деган ҳамиша, қани яна бўлсайди, деб туради-да.

Хоримоҳини ҳайрон бўлди. Биной уларникида овқат еяр экан-у, Анондомойининг бу билан унчалик иши ҳам йўқ экан-да! Унинг бу феълени Хоримоҳини хуш кўрмади.

Ахийри, Бародашундори чиқиб кетганидан кейин, Хоримоҳини ҳадиксирагандай, Анондомойига савол берди:

— Синглим дейман, эрингиз...

— Ҳа, эрим эътиқодли ҳиндулардан...

Хоримоҳинининг бешбадтар боши қотди.

Анондомойи бу кекса аёлнинг кўнглидан нималар ўтаётганини сезиб:

— Синглим, жамият қонунларини ҳаммадан аъло деб билган чоғларимда уларга амал қилиб юрардим,

Лекин бир кун тангрим кўз олдимда шундай ҳозир бўлдики, шундан кейин у қонунларга амал қилишим мумкин бўлмади. Худонинг ўзики мени мазҳабдан холи қилиб қўйганидан кейин, яна кимдан қўрқардим?— деди.

Хоримоҳини бу гапларга тушунмади-да:

— Эрингиз-чи? — деб сўради.

— Эрим-ми? Унинг бу ишимдан жаҳли чиқиб юради.

— Болаларингиз-чи?

— Болаларим ҳам норози. Болаларимнинг кўнглига қараб иш тутганим билан бирон нажот топармидим? Синглим, буни бошқа кишига гапирган билан тушунтириб бўлмайди. Ҳамма нарсадан хабари бор одам тушунади, холос.

Анондомойи кўлини кўтариб фотиҳа ўқиди.

Хоримоҳини, Анондомойини бирон миссионерка йўлдан оздириб христиан қавмига киритган бўлса керак, деб ўйлади-ю, кўнгли ғашланди.

ҚИРҚ УЧИНЧИ БОБ

Шучорита, кўчиб борадиган уйи отасининг уйидан узоқ эмаслиги, отаси ундан хабар олиб туришини билганидан кейин бир оз кўнгли таскин топди. Лекин янги уй тайёр бўлиб, кўчиб кетиш пайти келганда қизнинг юраги орзиқиб кетди. Гап қизнинг Порешдан узоқ-яқинда туришида эмас, гап шундаки, уларнинг ҳаётини бир-бирига чамбарчас боғлаб келган ипларнинг узилиш вақти келган эди. Шучоритага қалбининг бир бўлағи узилиб тушаётгандай туюлди. Бу хонадонда банд қилиб келган жойи, бажариб келган юмушлари, ҳатто хизматкорлар билан муносабатларининг барисини ўйлаб, қизнинг юраги эзилиб кетди.

Бародашундори Шучоританинг мол-мулки борлигини, мустақил умр кўришга ҳозирланаётганини эшитиб, жуда соз бўлибди, озмунча меҳнатим кетдим, энди мен ҳам нафасимни ростлаб дам олар куним бор экан-а,— деди. Лекин дилида Шучоритадан ги-

нахонлик пайдо бўлди. Назарида, Шучорита Пореш-бобунинг оиласидан ажралиб чиқиб, Бародашундорини нимадаир алдаётгандай эди. Бародашундори, бор қувватим болаларга кетади, бегоналарни ҳам боқаман деб шўрим қуриб юрибди, деб ўзини бахтсиз қилиб кўрсатишни яхши кўрарди. Шучоританинг бо-радиған бошқа ери йўқ деб ўйлаб, кўпинча, оилами-нинг бошига битган бало бўлди, деб юрарди. Бироқ Бародашундори тўсатдан енгил тортиш у ёқда тур-син, қайтага, Шучорита уй-рўзғорли бўлиб олиб, ди-моғи шишиб кетади, деган хаёлга бориб ҳозирданоқ уни жиноятчига чиқариб қўйди.

Кейинги кунларда у ўзини Шучоритадан узоқроқ тутиб, уни илгаригидай уй-рўзғор юмушларига сол-май қўйди, ҳатто унга иззат-икром билан қараб қол-ди.

Айрилиқ куни яқин қолганини эслаганда Шучо-ританинг кўнгли эзиларди. Шучорита уни-буни баҳо-на қилиб Бародашундорининг атрофида гирдиқапа-лак бўлиб юрди, юмушларига қарашмоқчи бўлди-ю, лекин Барода уни супуриш-сидиришларга яқин йў-латмади, сенга бу паст иш муносиб эмас дегандай, уни ишлатмасликка ҳаракат қилди.

Буни кўриб Шучорита қийналиб кетди. Она деб келган кишиси, парвариш қилиб улғайтган уй бека-сининг шу кунларда Шучоритага совуқ қараб қолга-нини кўрганида ҳар гал қиз бечоранинг дилига хан-жар ургандай бўларди.

Лабонне, Лолита, Лилалар Шучоританинг ёнидан жилишмади. Енглари шимариб, Шучоританинг янги уйга кўчиб олишига ёрдамлашишди. Қизлар куйиб-пишиб ишлашди-ю, лекин дардларини ичлари-да сақлаб зинҳор кўз ёшларини кўрсатишмади.

Шучорита шунча йил қулай фурсат келди дегунча Пореш-бобуга хизмат қилиш пайдан бўларди: гул-донларга гул келтириб қўярди, стол устидаги китоб-ларни саранжомлаб, кўрпа-тўшакларини офтобга чи-қариб қуритарди, ҳар куни келиб, ванна тайёр деб, айтиб турарди. Лекин на униси ва на буниси бу май-да-чуйда ишларга ҳеч эътибор бермасди. Айрилиш вақти яқинлашиб ҳар қандай киши ҳам удалайди-

ган, қилмаса ҳам бўлаверадиган бу майда-чуйда юмушлар энди Шучоритасиз бажариладиган бўлганда, Порешнинг ҳам, Шучоританинг ҳам кўнгли алланечук бўлди. Шу кунларда Шучоританинг қиладиган ҳар бир майда-чуйда юмушлари Порешга жуда муҳим, катта ишдай кўриниб қолди. Бир неча бор чуқур хўрсингиси келди-ю, лекин ўзини босди. Шучорита бўлса, бу юмушларни эртадан бошқа бирон киши бажаришини эслаб, кўзлари жиққа ёшга тўлди.

Ниҳоят, Шучоританинг янги уйга кўчиб ўтиш куни ҳам келиб етди. Пореш-бобу, эрталаб ибодатхонасига кириб кетди. Ўриндиғининг ёнига гуллар қўйилган, бяр бурчакда Шучорита кутиб ўтирган эди. Лабонне билан Лила ҳам Порешнинг ёнига кирмоқчи бўлишган эди, Лолита уларни қайтарди. Шучорита Пореш-бобунинг ибодатига қўшилиб, унинг шодлигига шерик бўлишини, унинг фотиҳасини олишини Лолита биларди. Бугун Шучоритага фотиҳа айниқса зарур. Лолита Пореш билан Шучоританинг ёлғиз ўзлари ибодат қилишига ҳеч ким халақит бермаслигининг чорасини кўрди.

Ибодат қилиб бўлишди. Қизнинг юм-юм кўз ёши юзларидан оқиб тушарди.

— Қизгинам, дадил қадам бос,— деди Пореш оҳиста овоз билан.— Орқанга қайрилиб қарама. Бошинга ҳар қандай оғир кун тушиб, нимага дуч келсанг ҳам, яхши томонини олавер. Шу фикрни яхши уқиб олгин-у, хурсанд бўлиб йўлингга равона бўлавер. Тақдирингни тангрининг ўзига топшириб қўя бер, ёлғиз тангрига суян, шундай қилганингда хатолар, йўлдан озишлар ва алам-дардлар орасидан тўғри йўл босиб ўтасан. Лекин билиб қўй, агар кўнглингга шубҳа тушса-ю, ўзингни тангри йўлига тикмасанг — юрган йўлинг азоб-уқубат бўлади. Илоҳий, сени ўз паноҳида сақласин, кулбамизга ортиқ муҳтож қилмасин.

Улар ибодатхонадан чиққанларида меҳмонхонада Харан-бобу кутиб ўтирган эди. Шучорита у билан мулойим кўришди. Шучорита бугун ҳамма билан ширин сўз бўлишни ўзига аҳд қилиб қўйган. Харан-бобу дарҳол қаддини ростлаб, тантанали оҳангда:

— Шучорита бугун биз учун қайгули кун бўлди. Бу кунгача ҳақиқат паноҳи остида эдингиз, эндиликда бу паноҳни тарк қилмоқчисиз,— деди.

Қиз индамади. Харан-бобунинг гаплари шу тобда қизнинг қалбига жо бўлиб турган ҳузур билан қайғу оҳанглариининг бир-бирига зид келишидай бўлди.

— Ким тарк қилиб, ким тарк этмаётгани бир худонинг ўзига маълум, билмасдан ҳукм чиқариш беҳудалик,— деди Пореш-бобу.

— Сиз нима, хотирим жам, пушаймон қиладиган ерим йўқ демоқчимсиз?— деди, Харан Пореш-бобуга юз ўгириб.

— Харан-бобу менинг бўлар-бўлмасга ташвиш тортавериш одатим йўқ, пушаймон қилиш-қилмаслигимга келганда, тавба қилишим зарурлигини сезганда тушуниб оларман.

— Қизингиз Лолитанинг ёлғиз бир ўзи Биной-бобу билан пароходда бирга келгани-чи, бу ҳам сизни ташвишга солмайдими?

Шучоританинг юз-кўзи лов этиб ёнгандай бўлди.

— Сиз, Пану-бобу, бир нимадан феълингиз айниб турган кўринасиз,— деб оғир жавоб берди. Пореш,— шу сабабдан бу ҳақда ҳозир гаплашмай қўя қолсак

Харан-бобу бошини кўтариб:

— Оғзимдан бирон ноҳўя гап чиқдимики, феълинг айниган кўринади дейсиз? Мен ҳам бир нарсани билмай гапирмайман, мен тўғримда ташвишланмасангиз ҳам бўлади. Нима деган бўлсам, ҳаммасини ўз номимдан, «Бараҳма Самож» номидан гапирдим, гапиришимнинг боиси шуки, индамай кетишни виждонсизлик деб биламан. Кўзингизни парда босмаганида, Лолитанинг ёлғиз ўзи Биной-бобу билан келганидан бирон хулоса чиқарардингиз, тўлқин ҳадемай хонадонингизни соҳилдан узиб, «Бараҳма Самож»дан нари улоқтириб ташлашини тушуниб олардингиз. Бу эса сизни тавба-тазарруга мажбур қилиш билан бирга, «Бараҳма Самож»нинг шаънига ҳам доғ туширади.

— Четда туриб ҳам бировни ёзғирса бўлаверади. лекин бирон фикр айтиш учун аввал гап нимадали-

гини билиш керак. Юзада содир бўлаётган нарсаларга қараб бировдан ёзгирманг.

— Шамол бўлмаса дарахтнинг учи қимирламайди. Ҳамма иллат ўзингизда. Оилангизни туғишган жамиятдан ажратиб, қайси гўрларга олиб кетиш пайдан бўлиб юрган кишиларни ўзингиз жон деб бағрингизга босасиз! Яранинг газак олиб кетганига наҳотки кўзингиз етмаса?

— Ножўя гап қиляпсиз,— деб жаҳл билан жавоб қайтарди Пореш-бобу.

— Эҳтимол, лекин Шучорита гувоҳликка ўтиши мумкин. Мана, юзи-кўзи, бор гапни айта қолсин: Лолита билан Биной ўртасидаги муносабат юзакими ёки бир оз чуқур илдиз олганми? Йўқ, йўқ, Шучорита, чиқиб кетаман деб ўйлама ҳам, бу саволга жаваб беришинг лозим. Ахир, бу жиддий масала.

— Ҳар қанча жиддий бўлса ҳам,— деди энсаси қотиброқ Шучорита,— бунда қозилик қилиш сизнинг ишингиз эмас.

— Шундай бўлганда-ку, оғиз очмаслигим у ёқда турсин, бу тўғрида ўйламасдим ҳам,— деб эъгироз билдирди Харан-бобу,— «Бараҳма Самож»ни тан олмаслигингиз мумкин, лекин сизки унда аъзо бўлиб турибсизми, сизга унинг қозилик қилиши шарт.

Шу чоғда Лолита қуюндек уйга кириб келди.

— Агар «Бараҳма Самож» одам қуриб қолгандай, сизни қози қилиб тайинлаган бўлса у билан алоқани узиб қўя қолганимиз яхшига ўхшайди.

— Лолита, келганинг жуда яхши бўлди,— деди Харан креслодан тураркан.— Сенга алоқадор шикоят ўзинг билан бирга қаралиши керак.

Шучоританинг кўзларида ғазаб ўти алангаланди:

— Менга қаранг, Харан-бобу, қозилигингизни уйингизга бориб қилинг, одамларни ўз уйида ҳақорат қилсин деб сизга ҳеч ким ваколат бермаган. Юр, Лолита.

Лолита ўрнидан қўзғалмади:

— Йўқ, диди, қочиб кетиш ниятим йўқ. Пану-бонинг ҳамма гапларига қулоқ солиб ўтирмақчиман. Хўш, қани, марҳамат қилсинлар?

Пану-бобу данг қотиб қолди.

— Лолита,— деди илтимос қилгандай Пореш,— Шучорита бугун уйимиздан кўчиб кетяпти. Баланд-паст гапларнинг бўлмагани яхши эди. Харан-бобу,— деди йигитга қараб,— ҳар қанча катта гуноҳ қилган бўлсак ҳам, бугун бизни кечирсалар бўларди.

Харан индамай, сипоҳлардек ўтираверди. Шучорита уни қанча қатъий рад қилса, у ҳам Шучоритага шунча қаттиқ ёпишиб олаверди. У, айтганингда қаттиқроқ турсанг бас, ниятингга етишинг турган гап, деб кўнглига жо қилиб олган эди. Шу сабабдан, бугун ҳам рулни қўлдан бермади, уни фақат бир нарса: агар Шучорита холаси билан бошқа уйга кўчиб кетса ҳамма ҳаракатларим беҳуда кетмасмикин!— деган фикр кўнглини ғаш қилиб турарди. Шунинг учун ҳам бугун қиличини роса чархлаб келган эди. Бугун нима қилиб бўлса ҳам ярашиб олмоқчи. Харан ҳар қандай юраксизлик одатларини ташлаб келган, лекин у, мухалиф томон ҳам шундай қилишини, Лолита билан Шучорита ҳам кутмаганда ўқ-ёйларини ғилофдан чиқаришлари мумкинлигини ўйламаган эди. Харан-бобу, ахлоқ-одоб ҳақидаги ривоятларим ўқдай сочилиб турганини кўриб қизлар менга бош эгиб таъзим қиладилар, деб қаттиқ ишонган эди. Лекин акси бўлиб чиқди. Фурсат ҳам қўлдан кетган эди. Шундай бўлса ҳам, Харан-бобунинг таслим бўлиш нияти йўқ. У ҳақиқат, яъни мен ўзим ғалаба қилишим лозим, деб ўзига ўзи тасалли берган эди. Ғалаба ўз оёғи билан кириб келмайди, демак, ғалаба учун курашмоқ керак. Харан-бобу шу ниятда жангга кирди.

— Хола, хафа бўлманг,— деди Шучорита,— бугун мен ҳамма билан бирга ўтириб овқат ейман.

Хоримоҳини индамади. У, аллақачон Шучорита бутунлай, тамомила мен томонимга ўтди, эндиликда, мол-мулкли бўлиб олиб, бу қиз ўз бошига иш тутарди, мустақил ҳаёт кечиради, деган қарорга келган эди. Хоримоҳинининг ўзи энди ҳеч кимнинг қўлига қараб ўтирмайди, кўнглига келган ишини қилаверади. Шу сабабдан ҳам, Шучоританинг яна ҳамма билан бирга ўтириб овқат ейиши, шундай қилиб ҳаром илаштириши бу кекса хотинга ёқмади.

Хоримоҳинининг миясига келган хаёлни Шучорита фаҳмлади.

— Мана кўрарсиз, холажон, бундан тангрининг ўзи ҳам шод бўлади,— деди Шучорита,— худо менга бугун ҳамма билан бирга ўтириб овқат егин деди. Унинг сўзидан чиқсам, мендан дарғазаб бўлади, мен бўлсам сизнинг газабингиздан кўра, унинг қаҳридан кўпроқ кўрқаман.

Шучорита, холасининг Бародадан эшитадиган ҳақоратларининг бир қисмини ўз зиммасига олиш ниятида холасининг расм-русумларини қабул қилган эди, эндиликда, холаси ҳақорат эшитишдан қутулиб олганидан кейин, қиз холасининг урф-одатларига кўр-кўрона амал қилмаслигига Хоримоҳинининг ақли етмасди. Хоримоҳини Шучоританинг қандай қизлигини ҳали буткул билмасди, билиб олиш ҳам осон эмасди.

Хоримоҳини айтганида қаттиқ туриб олмади-ю, лекин жаҳли чиқиб:

«Э, худойим, одамзод боласининг нима қилгани бу, ҳеч тушунолмай қолдим-ку. Ахир ўзи бараҳман оиласида туғилган-ку»— деган хаёлга борди.

Анчагача икковлари жим қолишди.

Хоримоҳини алламаҳалгача индамай туриб:

— Болагинам, гапимга қулоқ сол, билганингни қилгин-у, лекин хизматкор Рамдиннинг қўлидан сув олма.

— Нега олмайман, хола?— деб сўз қайтарди Шучорита.— Ахир, у сизга сут олиб келиб туради-ку!

Хоримоҳини ҳайратланиб, кўзлари катта-катта очилиб кетди.

— Сени қара-я! Сут билан сувни тенглаштириб ўтирибсан-а!

— Хўп, бўпти, хола,— деб Шучорита кулиб юборди.— Бугун Рамдиннинг қўли теккан сувдан ичмайман. Агар Шотишга ҳам шундай десангиз борми, у албатта аксини қилади.

— Шотишнинг йўли бошқа.

Эркаклар урф-одатларга роя қилмаганларида ҳам, уларнинг гуноҳларини кечириш лозимлигини Хоримоҳини биларди.

Харан-бобу жангга отилди.

Лолита Биной билан пароходда келган кундан буён орадан тахминан ярим ой вақт ўтди. Бундан баъзи бировлар хабардор ҳам бўлиб, бу янги шовшувни одамлар орасига ёйишга ҳаракат қилганлар ҳам бўлди. Лекин кейинги икки кун ичида бу ажойиб хабар худди похолга ўт тушгандай тез ёйилиб кетди.

Харан-бобу кишилар билан гаплашиб, бараҳман онла ахлоққа эътибор бериши, бундай бебошликларга чек қўйиши керак, деб уларнинг қулоғига қўйиб қўйди. Шуниси ҳам борки, Харан-бобуга бу хилдаги ишларни бажариш ҳеч гап эмасди. Ахир, биз бурчимизни адо этмоқчи, ҳақиқатга амал қилмоқчи бўлганимизда, разолат йўлига қадам қўйган ёри биродаримиз устидан ҳукм чиқариб, уларни ғазаб ўтимизга дучор қилишимиз лозим бўлади — бу бурч амрини бажо келтириш унчали қийин иш эмас. Шу сабабдан, Харан-бобу «Бараҳма Самож»да «аччиқ ҳақиқат», «оғир вазифалар» дан гапира бошлаганида, жамият аъзоларининг кўпчилиги ҳатто жуда «оғир» «аччиқ» деган сўзлардан хижолат тортмасдан, жонижаҳди билан Харан-бобунинг овозига қўшилиб турди. «Бараҳма Самож» ҳомийлари на извошчилар, на тахтиравон кўтарувчиларни тинч қўймай, бир-бирларининг уйларига серқатнов бўлиб қолишди. Ҳаммаларининг фикри бир жойдан чиқди: борди-ю шундай ҳол рўй бераётган экан, демак, «Бараҳма Самож»нинг келажаги чиңдан ҳам қоронғи. Шучорита эътиқодли ҳинду бўлиб кетибди, қандайдир ҳинду холаси билан бирга турармиш, туну кун маъбудга сажда қилиб тоат-ибодат қилармиш, деган гаплар оғиздан тушмай қолди.

Бир неча кундан буён Лолитанинг дилида кураш боради. Ҳар куни уйқуга бош қўйиш олдидан ўзига ўзи: «таслим бўлмайман» дерди, ҳар куни эрталаб уйқудан кўзини очиб такрорлайдиган гапи «зинҳор айтганимдан қайтмайман» бўлиб қолди. Қизнинг бутун фикри ёди Бинойда. Пастдан йигитнинг овози келди дегунча юраги қинидан чиқиб кетишига сал

қолади. Йигит бир ёки икки кун келмай қолса, Лолита соғиниб ташвишланади. Баъзида Лолита бирон баҳона топиб, укасини алдаб Бинойнинг ёнига юборади. Шотиш қайтиб келганида, нималарни гаплашдинглар, Биной нима қилиб юрган экан, деб ипидан игнасиғача сўраб олади. Булар ҳаммаси Лолитага зарур бўлиб борган сари, кўнглида, бўш келиб қолсам нима қиламан, деган фикр тобора кўпроқ ташвишга солди. Баъзан Лолита, дадам нега Биной ва Гора билан танишишимизга йўл қўйди, деб Пореш-бобудан хафа бўларди. Лекин, то охириғача курашаман, ҳалок бўлсам бўламанки, лекин бўш келмайман, деган қарорида қаттиқ тураверди. Қиз миясида, бундан кейин қандай ҳаёт кечиришим керак, деган мазмунда турли-туман режалар чизиб юрди. Лолита, ўзларини халқ хизматига бағишлаган европалик аёлларнинг таржимаи ҳолларида ўқиган қаҳрамонликлар менинг ҳам кўлимдан келади, деб шунини ўзига лойиқ кўриб юрди.

Бир кун Лолита Пореш-бобудан:

— Отажон, бирон аёллар мактабида дарс бериш кўлимдан келармикин?— деб сўради.

Пореш-бобу қизининг юзига қаради. Юрагидаги дардидан ожизона кўринган маъсума кўзлари отасига ёлборгандай термулиб қараб турарди.

Пореш-бобу қизини эркалатиб:

— Нега қўлингдан келмас экан. Бундақа мактабнинг ўзи йўқ-да, қаердан топасан?— деб жавоб қайтарди.

Уша замонларда хотин-қизлар мактаби жуда камдан-кам эди, фақат бошланғич-патхшала мактаблари бор эди. Зодагонлар оиласидан чиққан муаллима қизлар умуман йўқ эди.

— Отажон, наҳотки шундақанги мактаблар бўлмаса?— деб ташвишланиб савол берди Лолита.

— Билишимча, бундай мактаб йўқ.

— Ҳа, майли, бўлмаса, ўзимиз шундай хотин-қизлар мактаби очсак бўлмайдими?

— Жуда кўп пул керак бўлади, ундан ташқари, анча-мунча кишилар ёрдамлашса, ўшандагина очса бўлади.

Бу хил яхши ишларга одамларни қизиқтириш қийин гаплигини Лолита биларди, лекин, бу ишни амалга оширишда жуда кўп тўсиққа дуч келишини ҳам кўз олдига келтиролмасди. Қиз бир оз жим ўтирди-да, хомуш ўрнидан туриб, чиқиб кетди.

Пореш суюкли қизининг бу ҳолатини кўриб ўйла-ниб қолди. Харан-бобунинг Биной тўғрисида қилган шамалари ҳам эсига тушди. Оғир хўрсинди-да: «Ўйламай бирон иш қилиб қўйдимми?» деб ўзига ўзи савол берди.

Биронта бошқа қизи бўлганда, унчалик ташвишланмас эди-я, лекин Лолита — баркамол қиз эди, ҳаётга жиддий кўз билан қарарди, у хурсандлигу хафаликни қисман бор ҳақиқатдан, қисман билиб бўлмайдиган нарсалардан келиб чиқадиган ҳолат деб билмас эди.

Ўша куни туш вақтида Лолита Шучоританикига борди. Шучоританинг уйи жуда содда жиҳозланган. Бир уйга палос ёзилган. Унинг бир томонида Хоримоҳинининг яна бир томонида Шучоританинг ётоғи. Хоримоҳинининг каравотда ётиш одати йўқлигидан, Шучорита ҳам ўша уйга ерга жой солиб олган. Деворга Пореш-бобунинг сурати осиб қўйилган. Ёнидаги уйда Шотишга каравот қўйиб беришган, кичкина стол устида китоб, дафтар, сиёҳдон, қаламлар бетартиб сочилиб ётибди. Бола мактабга кетгани сабабли, уй жимжит.

Хоримоҳини овқатдан кейин бир оз мизғиб олгиси келиб палосда ётган эди. Шучорита сочларини ёйиб гиламчада тиззасига ёстиқ қўйиб, қандайдир бир китобни зеҳн билан ўқиб ўтирган эди. Ёнида яна бир китоб ҳам бор.

Шучорита Лолитани остонада кўриб, бир оз саросимага тушди, китобни ёпиб қўймоқчи ҳам бўлди, лекин шу ниятидан ўзи уялиб, ўзини қўлга олди, ўқиб турган жойини очиб қўйди. Булар Гора ёзган китоблар эди.

Хоримоҳини ётган жойидан туриб ўтирди-да:

— Кел, кел қизим, Лолита,— деди.— Кела қол, бу ёққа. Шучорита уйинглардан кўчиб чиққандан буён ничига чироқ ёқса ҳам ёримаяпти. Хафа бўлса, дарров

қўлига китоб олади. Мен бўлсам, ёнбошлаб хаёл сурганим сурган. Ҳозир ҳам: сизлардан биронтангиз кириб келсангиз яхши бўларди, деб ўйлаб ётган эдим, яхшиям кела қолдинг. Умринг узоқ бўлар экан қизим.

Лолита Шучоританинг ёнига ўтирди-да, гапни чўзмасдан, муддаосини айта қолди:

— Диди, маҳалламизда қизлар мактаби очсак, шунга нима дейсиз?

Хоримоҳини ҳайратланганидан оғзини очиб:

— Бу тирмизакларни қаранг, ҳали мактаб ҳам очадиган бўлиб қолишибди-я!— деди.

— Қандай қилиб очса бўларкин? Ёрдам берадиган кимимиз бор? Дадам билан гаплашдингми?— деб сўради Шучорита.

— Икковимизнинг ҳам қўлимиздан дарс бериш келади. Айтсак, Лабонне ҳам рози бўлар.

— Гап фақат дарс беришда эмас-да,— эътироз билдирди Шучорита.— Мактаб очадиган бўлганингдан кейин маълум тартиб-қоидаларни тузиб чиқишинг лозим, бино керак, талабалар топиш керак, мактаб деганинг чиқими бўлади. Сен билан мен икки қиз боланинг қўлидан нима ҳам келарди?

— Диди, бундай деманг! Қиз бўлиб туғилдик деб, наҳотки тўрт девор ичида дардимизни ичимизга ютиб ўтира берсак? Нима, қўлимиздан ҳеч иш келмайди, деб ўйлайсизми?

Лолитанинг сўзларидаги маъюслик Шучоританинг ҳам қалбини тўлқинлатди. Шучорита нима деб жавоб берарини билмай, ўйланиб қолди.

— Қўни-қўшнилариимизнинг қизлари кўп-ку. Уларни бепул ўқитсак, ота-оналари хурсанд бўлар,— деб сўзида давом этди Лолита.— Мактабни сизнинг уйингизда очсак бўлади. Қанақа чиқим бўларди, дейсиз?

Ҳар хил оила қизлари учун бу уйда мактаб очиш тўғрисидаги гапни эшитиб Хоримоҳини жуда ташвишга тушиб қолди. Бу аёл ҳеч кимнинг кўзига кўринмай баҳузур тоат-ибодатини қилиб ётмоқчи эди. Энди бу ниятидан ҳам маҳрум қилишмоқчи! Хоримоҳини бу ишга қарши чиқди. Шучорита уни тинчитиб:

— Холажон, қўрқмасангиз ҳам бўлади. Агар ўқув-

чи қизлар топилса, пастда ҳам ўқитаверамиз, сизнинг уйингизда тўполон қилдириб қўймаймиз. Майли, Лолита, агар талабалар топилса, мен рози,— деди синглисига бурилиб қараб.

— Ана, худди кўнглимдагидай бўлди.

Хоримоҳини қизларни бу ишдан қайтармоқчи бўлиб бир неча марта ҳаракат қилиб кўрди:

— Азизларим, ҳамма нарсада христианларга тақлид қилмоқчи бўласизлар. Чакки иш қиласизлар. Бой-бадавлат хонадондан чиққан қиз боланинг талаба ўқитганини умрим бино бўлиб эшитмаганман,— деди.

Шучорита Порешникида турганида сингиллари билан томга чиқиб қўни-қўшнилариининг қизлари билан у ёқ-бу ёқлардан гаплашиб ўтиришарди. Уларнинг гурунгига ҳамиша бир нарса доғ тушириб турарди: қўшнилари опа-сингилларга ҳадеб, нега шу чоққача эрга чиқмай юрибсизлар, деб жонларига тегишарди. Шу сабабдан, Лолита қизларнинг суҳбатларига аралашмасликка иложи борица ҳаракат қилиб, ўзини четроққа олиб ўтирарди.

Бундай гап-сўзлар Лабоннега ёғдай ёқарди. У, ҳадеб гапга аралашиб, билган-билмаганини суриштираверар, қўни-қўшнилариининг уйларида бўлган гап-сўз, ҳодисалар устида соатлаб гапиришиб ўтиришдан зерикмасди, қўшниларииникида бўлган катта-кичик воқиалардан ҳадеб гап очаверарди. Кўпинча тушдан кейин томда бўладиган шундай ҳангамаларда қатнашар, шу ернинг ўзида сочини тараб ўтира берарди.

Лолита, қизлар мактабига ўқувчи топишни Лабоннега топширган эди. Лабонне томда ўтиришганда шундан гап очган эди, дугоналаридан анчасига жуда маъқул бўлиб, Шучоританинг уйда биринчи қаватдаги бир уйни Лолита супуриб-сидириб, тахт қилиб қўйди. Лекин дарсхона ҳувиллаб тураверди. Ота-оналар, қизларимизни ўқитамиз деб алдаб бараҳманлар уйига оёқ босдиришмоқчи, деган хаёлга бориб, тўнларини тескари кийиб олишган эди. Улар болаларининг Пореш хонадонига қизларга қўшилишини билганларидан кейин, бу ишни ҳам тақиқлашни ўз бурчлари деб билдилар. Қизларнинг ота-оналари томга чиқишингларни ҳам бас қилинглр, деб тақиқлаб қўйишди,

бараҳман қўшнилариинг қизлари бошлаган бу ишни ёмонлаб ҳақорат қилишдан ҳам тортинишмади.

Бечора Лабонне қўлига тароғини олиб, ҳар куни томга чиқарди. Лекин, томда ёш ўртоқлари ўрнига катталар келишар, улардан биронтасининг оғзидан яхши гап чиқмасди.

Бу ҳол ҳам Лолитанинг кўнглини совута олмади:

«Камбағал бараҳман оиласидан чиққан кўпгина қизлар пулли мактабда ўқишга қурби етмайди-ку ахир. Шундай қизларни биз ўқитсак, хайрли иш қиламиз-ку» деб ўзига ўзи далда берарди.

Шундан кейин, Лолита, Шудхирни ҳам ёнига олиб, ўзи янги ўқувчи қизлар қидириб кетди.

Порешнинг қизлари жуда ҳам мулла қизлар, деган овоза (гарчи бу овозалар унчали тўғри бўлмаса ҳам) тарқалган эди, шу сабабдан, кўп ота-оналар Лолита билан Шучорьта қизларни ўқитмоқчи бўлганини, яна текинга ўқитмоқчи бўлишганини эшитиб жуда суюнишди. Бир неча кундан кейин Лолитанинг мактабида ўқиётган қизларнинг сони олтига етди. Лолита бўш вақтларининг бир дақиқасини ҳам зое кеткизмасдан, Пореш билан мактаб масалаларини муҳокама қилиб ўтирарди. Бир кун йил охирида имтиҳонлар тамом бўлгандан кейин, толибаларга қандай китоб ҳадя қилиш масаласида Лолита билан Лабонне бир-бири билан тортишиб қолди. Лолитанинг таклифлари Лабоннега ёқмади. Лабонненинг таклифлари Лолитанинг дидига тўғри келмади. Имтиҳон олишга кимни таклиф қилиш керак? — деган масалада ҳам ўртада жанжал чиқди. Гарчи Лолитанинг Харан-бобуни кўрарга кўзи бўлмаса ҳам, лекин унинг олимлик шуҳрати Лолитани ўзига мафтун қилган эди. Агар Харан-бобу уларнинг мактабида имтиҳонга, ё дарсга, ёки бирон бошқа ишларга қатнашса, жуда шарафли иш бўлишига Лолита шубҳаланмасди. Шундай бўлса ҳам, у Харан-бобунинг ёрдамидан қатъий воз келди: мактабимизга Харан-бобунинг қўли тегмасин! — дейишди.

Бир оздан кейин ўқувчи қизларнинг сони камая бошлади, бир неча кундан кейин қарасалар, синф бўшаб қолибди. Синфда Лолитанинг бир ўзи ўтирар-

ди. Бирон оёқ шарпаси эшитилиб қолса, юраги гуп-гуп уриб кетарди, лекин толибаларидан дарак бўлмасди. Туш вақтидан аллавақт ўтгандан кейин, Лолита ўйлаб бирон ҳодиса бўлганига ақли етди.

Лолита шу ўрталарда турадиган толибалардан бирининг уйига борди. Қиз бечора кўз ёшини зўрға тўхтатиб:

— Онам қўймаяпти,— деб арзи ҳол қилди.

— Сабаби бордир-да,— деб жавоб берди қизнинг онаси.

Лекин қандай сабаби борлигини тушуниб бўлмасди. Лолита ўз қадри қимматини биладиган қиз эди, ҳамсухбатининг гаплашишга заррача ҳам хуши йўқлигини сезиб қолгудай бўлса, ҳеч ялиниб-ёнбориб ўтирмайдиганлардан эди.

— Юбормасангиз, юбормабсиз-да, нима ҳам иложимиз бор!— деб қўя қолди.

Лолита яна бир уйга кирганида ҳамма гап равшан бўлди: Шучорита эътиқодли ҳинду бўлибди, у мазҳаб расм-русумларига бўйсунаркан, унинг уйида маъбудга сиғинишаркан... деган гаплар экан.

— Агар сиз шундан ташвиш тортаётган бўлсангиз, бизнинг уйимизда ўқитсак ҳам бўлади,— деди Лолита.

Бу ҳам кор қилмади; яна нимадандир норозидай кўринди. Шундан кейин Лолита ҳеч кимникига бормасликка қарор қилиб, Шудхирни юборадиган бўлди. Шудхир қайтиб келганидан кейин Лолита ундан:

— Шудхиржон, бўлган ҳамма гапларни яширмай гапиравер. Нима гап экан ўзи?— деб ёлбориб сўрарди.

— Пану-бобу ўлиб-тиришиб мактабингизга тўсиқлик қиляпти.

— Наҳотки бунинг боиси холамнинг уйида маъбудга сиғинишларигина бўлса?

— Фақат бугина эмас.

— Бўлмаса, айт, нима гап?— деб бетоқатлик билан савол берди Лолита.

— Жуда гап кўп экан.

— Менинг ҳам гуноҳим бор эканми?

Шудхир жавоб бермади. Қизнинг юзи лов этиб ёниб кетди.

— Э, энди билсам, пароходда келганимга жазо беришаётган экан-да! Бундан чиқди, бирон ножўя иш қилиб қўйсанг, «Самож» жамиятимиз хайрли иш қилиб гуноҳингни ювишингга қўймас экан-да! Мен ҳам бир яхши иш қилай деганимда, тақиқлаб қўйишибди-да? Мени ҳам, жамиятимизни ҳам ҳали шу йўл билан камолотга етказмоқчи экансизлар-да!

— Аслида гап бундай эмас,— деди Шудхир қизга қаттиқ тегиб кетмаслик учун.— Биной-бобу билан дўстлари ҳам бу мактабга ёрдам қўлини чўзиб қолишмасайди, деб қўрқишяпган бўлса керак.

— Бундан қўрқиш керак эмас, хурсанд бўлиш керак!— деб тутақиб гапирди Лолита.— Илм жиҳатдан Биной-бобу билан тенглашадиганлари кўп деб ўйлайсанми?!

Лолитанинг дарғазаб бўлганини кўриб Шудхир хижолат тортди.

— Гапинг-ку тўғри-я, лекин Биной-бобу...

— «Бараҳма Самож»га аъзо эмас, демоқчимисан? «Бараҳма Самож» шунинг учун ҳам уни ёмонотлиқ қилмоқчи! Бу жамиятнинг нимасига мен фахрланай!

Шучорита қизларнинг мактабга келмай қўйганини эшитиб, бу кимнинг иши эканини дарҳол фаҳмлади-да, ҳеч нима демай, Шотишни яқинлашиб келаётган имтиҳонга тайёрлаш учун юқорига чиқиб кетди.

Лолита Шудхир билан гаплашганидан кейин опасининг ёнига чиқди:

— Эшитдингизми?

— Эшитганим йўқ-ку, лекин ҳаммасига тушуниб турибман,— деди Шучорита.

— Наҳотки чурқ этмай ўтираверсак?

Шучорита Лолитанинг қўлидан ушлади.

— Сабр қилиш — уят эмас. Дадамизнинг чидамлилигини ўзинг кўряпсан-ку.

— Диди, чидаб индамай юравериш кўпинча менга адолатсизликни тан олиш бўлиб туюлади, ҳолбуки адолатсизлик билан курашмоқ керак.

— Хўш, нима қилмоқчисан, бўлмаса?

— Ўйлаб ҳали бирон қарорга келганимча йўқ. Кучим нимага етишини ҳам билмайман, лекин бирон

иложини қилиш керак. Биз хотин-қизларга шундай аблаҳлик қиладиганлар, ўзларига жуда мағрур бўлиб юрсалар ҳам, аслида қўрқоқ кишилар. Қўлларидан нима келса, қилишаверсин, лекин улардан заррача ҳам ҳайиқмайман, асло бўш келмайман!

Лолита ғазаб билан ер тепиб қўйди.

Шучорита анчагача синглисининг қўлини силаб турди.

— Синглим, дадам билан гаплашиб кўрайлик-чи.

Лолита ўрнидан туриб:

— Ўзим ҳам тўғри отамнинг ёнига бормоқчи эдим, — деди.

Лолита уйига яқинлашиб қараса, Биной хомуш эшикдан чиқиб келаётган экан. Йигит қизни кўрди-ю, бир дақиқа тўхтагандай бўлди, у билан гаплашишга юраги дов бермади. Охири, ўзини қўлга олиб, қизнинг юзига қарамай, сал эгилиб салом қилди-да, бошини кўйи солиб ўтиб кетди.

Чўғдай қизиб турган ўқ-ёй қизнинг юрагига қадалгандай бўлди. Югуриб уйига кириб кетди, хонасига кириб қараса, онаси чўзинчоқ бир дафтарни очиб, диққат билан нималарнидир ҳисоблаб ўтирибди.

Бародашундори қизининг авзойини кўриб кўнглига гўлгула тушди. У гўё бола-чақаларининг ташвишида ўйлаб ўтиргандай, яна ҳисоб-китобини давом эттираверди.

Лолита стулни стол ёнига суриб ўтирди. Барода кўзини дафтардан узмади.

— Ойи! — деб хитоб қилди Лолита.

— Тўхтаб тур, — қизим, кўриб турибсан-ку...

Шундай деди-ю, Бародашундори бошини яна пастроқ эгиб, дафтарга тикилиб олди.

— Қўрқманг, эзмалик қилмайман. Битта саволим бор: Биной-бобу келибмиди?

Барода юзини дафтардан кўтармай жавоб берди:

— Ҳа, келган эди.

— Нималарни гаплашдинглар?

— Кўп нарсаларни.

— Мен тўғримда ҳам-ми?

Барода энди гапни очмаса бўлмаслигига кўзи етгач, қаламини қўйиб, қизининг юзига қаради.

— Сен тўғрингда ҳам гаплашдик, қизгинам. Иш пачавалашиб, миш-миш гаплар кўпайиб қолди. Уни огоҳлантириб қўймасдан иложим бўлмади.

Уялганидан Лолитанинг юзлари қип-қизариб кетди.

— Отам Биной-бобуга эшигимизни ёпиб қўйдими?

— Отанг бундай ташвишни устига олармиди? Отанг бошида сал ўйлаб кўрганида, бу фалокатнинг олдини олса бўларди.

— Пану-бобу-чи, у бизникига келиб турса бўлаверадими?

— Ўзинг нима деяпсан?!— деб ҳайрон бўлди Бародашундори.— Пану-бобу нима гуноҳ қилдики, кўкрагидан итарар эканмиз?

— Бўлмаса, Биной-бобу нима иш қилди?

Бародашундори яна дафтарни олдига суриб олди.

— Сенга гап уқтириб бўлармиди? Бор, уйингга, жаҳлимни чиқарма. Сен билан айтишиб ўтиришга вақтим йўқ.

Лолита Шучоританинг уйига дарс бергани кетганда, Бародашундори пайтдан фойдаланиб Бинойни чақиртириб келди-да, кўнглидаги ҳамма гапларини айтди. Бародашундори, бу гаплар Лолитага бориб етмайди, деб ўйлаган эди. Лекин ҳеч кутилмаганда қўлга тушиб қолди-да, шу билан, энди балога қолдим, деб ўйлади. Бу гаплар осонгина, беғалва ўтиб кета қолмаслигига кўзи етганидан, Барода бутун ғазаб ўтини эрига сочди, чунки у, эримнинг заррача ҳам фаҳм-файрасати йўқ деб юрарди. Эринг шундай ношуд бўлгандан кейин, хотин бошинг билан бола-чақа, уй-рўзғорга қараш осон гап дейсизми?

Лолита кўнглида тўфон кўтарилганча чиқиб кетди. Пастдаги уйда Пореш-бобу кимгадир хат ёзиб ўтирган эди. Қиз отасининг ёнига кириб, гапни чўзиб ўтирмасдан:

— Отажон, Биной-бобу оиламизга номуносиб йигит эканми?— деб сўради.

Пореш-бобу гапни дарров пайқаб олди. «Бараҳма Самож» атрофларида ўз хонадони устида бўлаётган миш-мишлар унинг қулоғига ҳам келиб етган, бу ҳол уни ташвишга солиб қўйган эди. Лолитанинг Бинойга

кўнгли борлигига шубҳа қилмаганида, тили узунларнинг гап-сўзларига қулоқ ҳам солмасди. Лекин Лолита Бинойни яхши кўриб қолган бўлса, нима илож қилишини Пореш билолмасди. Пореш оиласини яна бир фалокат босиб келар, у «Бараҳма Самож»га аъзо бўлиб кирганида ҳам шундай бир балога дучор бўлган эди. Шунини ўйлаб хавотир бўлиб юрарди. Лекин ўзига ўзи тасалли бериб: «Сен бараҳманлик динини қабул қилганингда, худонинг ўзи асрасин деб, кўп оғир мусибатларга бардош берган эдинг. Ҳақиқатни ҳамма нарсадан — бахт-саодат, мол-мулк, жамиятдан юқори қўйиб, умрингни тўғри йўлга буриб юбординг. Агар сени яна оғир, мусибатли кунлар кутиб турган бўлса, тақдирга тан берасан-у, яна эсон-омон ўтиб оласан» дерди.

— Биной жуда бамаъни йигит. Илмли, ақлли, хулқ-атвори ҳам жуда жойида.

Анчагача икковлари жим қолишди.

— Гоурмаҳоннинг онаси бизникига икки бор келиб кетди,— деб гап бошлади Лолита,— Шучорита билан биз ҳам бугун бориб ҳол-аҳвол сўраб келсак-микан?

Пореш-бобу нима деб жавоб беришни билмади. Оила аъзоларининг ҳар бир қадами оғиздан оғизга кўчиб, миш-мишларга баҳона бўлиб турган бир пайтда қизларининг Гоурмаҳонникига бориши яна янги гап-сўзларга сабаб бўлишига кўзи етарди. Лекин Порешнинг ўзи буни ножўя иш деб билмаганидан, қизининг илтимосига йўқ дейишга тили бормади.

— Жуда яхши ўйлабсизлар, бора қолинглар,— деди у,— банд бўлмаганимда сизлар билан мен ҳам бориб келардим.

ҚИРҚ БЕШИНЧИ БОБ

Афкор омма фикрининг вулқони портлаб, Биной бемалол меҳмон бўлиб, ўзини дўст тутиб юрган хонадонни остин-устун қилишга шайланиб турганидан унинг хабари ҳам йўқ эди. Биной Пореш-бобу оиласи билан дастлаб танишган кезларида жуда уялиб, тор-

тиниб юарди. Ўзини қандай тутиш-у, қандай гап-сўзларга аралашувини билмай ҳар гал эшикдан кириб келганида юрагини ҳовучлаб турарди. Лекин бора-бора уятчанглиги йўқолиб, бу оилада яна бирон хатарга дуч келмай деб ҳадиксирашларини бас қилиб қўйган эди. Бугун бўлса тўсатдан, сизни деб Лолита «Бараҳма Самож» аъзоларининг таънасига қолиб ўтирибди, дейилган гап. йигитчага томдан тараша тушгандек туюлди. Лекин Лолитага юрагида зўр меҳр пайдо бўлган эди, бу нарса Бинойни ҳаммадан ҳам кўпроқ азобга солиб қўйди. У, бу туйғунинг оддий дўстлик туйғусидан анча катта бир нарсагини биларди, ҳозир бўлса, қиз билан ўзи бутунлай бошқа-бошқа дунё кишилари эканлигини ўйлаб қолиб Биной бу туйғусини жиноятга йўйиб қўйди. У кўпинча хаёл сурганда, ўзига ўзи дакки бериб: бу оилага-ку содиқ дўст бўлиб қадам қўйган эдим, лекин маълум меёрдан ташқарига чиқмасликка қанча ҳаракат қилсам ҳам, ўзимни тийиш қўлимдан келмади, энди бўлса виждонсизлик йўлига кириб кетдим, бу хонадондагилардан биронтаси мендаги бу туйғунинг асли маънисига кўзи етиб қолгудай бўлса, нима деган одам бўлман?— дерди.

Бародашундори Бинойни хат орқали чақиртириб келгандан кейин:

— Биной-бобу, ахир, сиз эътиқодли ҳиндусиз-ку,— деди.

Биной унинг бу сўзини тасдиқлади.

— Ўз динингиздан чиқиш ниятингиз ҳам йўқми?

Биной, динимдан чиқишим мумкин эмас, деб жавоб берган эди, Бародашундори хитоб қилди:

— Бўлмаса, нима қилиб...

Биной «бўлмаса нима қилиб...»га нима деб жавоб беришини билмай, доғда қолиб, бошини қуйи солди. У ўзини худди жиноят устида қўлга тушгандай ҳис қилди, ҳатто ойдан, қуёшдан, шамолдан ҳам сир тутиб сақлаб келаётган нарсаси ҳаммага аён бўлиб қолгандай бўлди. Фақат бир фикри юрагини тирнаб тураверди: Пореш-бобу нима деб ўйларкин, Лолита нима деркин, Шучорита энди менга қандай кўз билан қараркин? Йўқ, йўқ, кириш тақиқланган жаннатга

оёқ босиб шарманда бўлди, энди кўзи тушган томонга қочиши керак, бу жаннатга бехосдан кириб қолган эди, холос. Бунни қарангки, Порешнинг уйидан остона босиб ташқарига чиққанида дастлаб яна Лолитага дуч келди-я. Бинойнинг миясига: «Кўнглимда сақлаб юрган дардларимни шу алвидо дақиқасида айтиб гуноҳимни бўйнимга олиб қўя қолай, ҳамма умидларимга саловот айтиб қўя қолай» деган хаёл келди-ю, лекин шуни қандай қилиб айтишни билмади. Шундан кейин ноилож, Лолитага бир назар ташлади-да, сал бош эгиб салом бериб, йўлига равона бўлди.

Яқингиналарда ҳам Пореш-бобунинг онласига ёт эди. Мана энди яна тақдирнинг чизигидан четга чиқиб қолди. Нима фарқи бор! Нега бўлмаса чўли-биебонда ёлғиз ўзи қолгандай ҳамма ёқ ҳувиллаб қолди! Ахир, ҳаётида ҳеч қандай ўзгариш бўлгани йўқ-ку: илгари қандай бўлса, ҳозир ҳам дўсти Гора бор, Анондомайида меҳрибон валидаси ёнида-ку! Лекин ҳар ҳолда йиғитча ўзини қирғоққа улоқтириб ташланган балиқдай ҳис қилиб қолди. У кимга мурожаат қилмасин, ҳеч ким унга суянчиқ бўлолмади: Катта-катта иморатлари кўп бу улкан шаҳарнинг ҳамма ерида Бинойнинг кўзига аллақандай нурсиз шарпалар кўриниб қолди, бу шарпалар унинг умр занжирини узиб ташлаётгандай бўлаверди. Бутун коинотни қамраб олган бу ўлик саҳрони кўриб Бинойнинг ўзи ҳайратга тушди.

— Нега бундай, қачон, нима сабабдан бундай бўлди?— Фазога қайта-қайта шундай савол берди.

Кимдир биров:

— Биной-бобу, Биной-бобу!— деб чақирди.

Биной орқасига қараган эди,— чақирган Шотиш экан.

— Азиз дўстгинам!— деб юрагидан хитоб қилди йиғитча болани қучоқлаб.

Бинойнинг томоғига нимадир тиқилиб кўз ёшини аранг тўхтатиб қолди. Бу шайтон бола Пореш-бобунинг хонадонига ҳусн бўлиб турганини Биной илгарилари ҳеч сезмай юрган экан.

— Нега бизникига кирмасдан кетяпсиз? Эртага Лабонне билан Лолита меҳмонга келишади. Холам

мени, бориб Биной-бобуни айтиб кел, деб юборган эдилар.

«Демак, холамнинг ҳеч нарсадан хабари йўқ экан», деган фикр Бинойнинг хаёлидан ўтди.

— Шотиш-бобу, мендан холамга салом айтиб қўйинг, ўзим боролмайман.

Шотиш Бинойнинг қўлига ёпишиб олиб:

— Нега боролмайсиз? Бормасангиз бўлмайди. Хўп демагунингизча қўйвормайман,— деб ялиниб туриб олди.

Шотишнинг Бинойга қаттиқ ёпишиб олганининг важи бор эди. Мактабда «Чорва молларини қандай пәрвариш қилиш керак» деган мавзуда иншо ёзинглар, деб вазифа топширилган эди-ю, Шотишнинг ёзган иншосига жуда яхши баҳо берилган эди. Шотиш шу ишни Бинойга тезроқ кўрсатиш орзусида эди. Шотишнинг назарида Биной жуда билимдон, кишининг қадрига етадиган баланд мартабали одам эди. Бола, Биной жуда дид-фаросатли одам, менинг ёзган иншойимга юқори баҳо беради, деб қаттиқ ишонарди. Бинобарин, Биной асарини мақтаса-ю, бефаросат Лила унинг талантини менсимай гапиргудай бўлса, шармандаси чиқади. Шу умид билан Шотишнинг ўзи Холасига Биной-бобуни таклиф қилдирган эди. Шотиш Бинойни опаларининг олдида ёзган ишидан гапиртиргиси келиб, ширин хаёл суриб юрарди.

Бинойнинг ҳеч вақти йўқлигини эшитиб Шотиш жуда хафа бўлди.

Биной уни елкасидан ушлаб бағрига босди.

— Шотиш-бобу, қани юр, яхшиси, бизникига бора қолайлик,— деди.

Шотишнинг ёзган иншоси ёнида экани сабабли, йўқ дейишга тили бормади.

Шотиш имтиҳонга тайёрланаётган вақтларида қимматли соатларини бекорга кетказишни жиноят деб билса ҳам, лекин адиблик шуҳрати зўр келиб, Бинойникига қараб кетди.

Биной бўлса бу оғайнисидан асло ажрагиси йўқ. Шотиш ёзган иншосини Бинойга ўқиб берди, Биной ҳалол танқидчи сингари беғараз фикр айтмаган бўл-

са ҳам, ҳар ҳолда, иншоғи мақтади, йўлда жела туриб, бозордан олган ширинликлари билан дўстини меҳмон қилди. Кейин болани кузатиб қўйди, лекин Шотишнинг уйига яқин борғачларида Биной бирданига ташвишланиб:

— Хўп, Шотиш, энди мен қайтсам ҳам бўлар,— деди.

Бола Бинойнинг қўлидан тортди.

— Йўқ, юринг уйга кирамиз.

Бугун Шотишнинг ялинишлари ҳам кор қилмади.

Биной худди тушида санқиб юргандай, Анондомойнинг уйига қараб кетди. Анондомойни ҳеч қаердан тополмай, Горанинг ҳувиллаб ётган ётоқхонасига чиқди. Еш дўстлик чоғларида улар бу уйда қанчадан-қанча бахтли ва беғам кунларни кечирганлар! Қувнаб суҳбатлашганлар, ўй-фикрларини ўртоқлашганлар, у-будан баҳслашганлар! Э-ҳа, неча марта уришиб, неча марта ярашганлар ҳам! Биной ўша беташвиш ҳаётни қўмсаб, ҳамма дарди аламларни эсидан чиқаргиси, илгариги ҳолига қайтгиси келди. Лекин бу янги танишган кишилари унинг йўлини тўсиб турар, илгариги ҳолига қайтишга йўл қўймас эдилар. Биной умр ўзаги қачон жойини алмаштирганини, умр доираси қачон ўрнидан силжиб қолганини ҳали ҳам аниқ тасаввур қилолмасди, эндиликда ҳеч қандай шубҳага ўрин қолмаганидан, бутун вужудини даҳшат қамраб олди.

Анондомойи томга кир ёйиб қўйган эди. Чоштгоҳдан кейин, офтоб қайта бошлаганда Анондомойи кирларини йиғиштириб олгани томга чиқди, Горанинг уйида Бинойни кўриб ҳайрон бўлди. Анондомойи тез-тез юриб унинг ёнига кирди-да, елкасига қўлини қўйиб:

— Биной, болам, сенга нима бўлди, мунча рангинг оқариб кетди?!— деб сўради.

— Ойижон,— деди йигитча ўрнидан тураркан,— мен Пореш-бобуларникига тез-тез бориб турганимда Горанинг аччиғи чиққан эди. Ушанда, Гора мендан поҳақ аччиғланяпти, деб ўйлаган эдим. Энди қарасам, тўғри қилган экан, ўзим аҳмоқ бўлиб юрган эканман.

— Сенинг ақлинг ҳеч кимда йўқ, деб ҳеч қачон

айтган эмасман,— деб . Анондомойи жилмайиб қўйди.— Қани, бу гал нима аҳмоқлик қилганигни айтчи?

— Бизнинг жамоамиз билан уларнинг жамияти бошқа-бошқа дунё эканини ҳеч назар-эътиборга олмаган эканман. Юриш-туришларига, мени ўзларига дўст тутишларига учиб, яхшидан унар деб юраверган эканман. Шунисига маҳлиё бўлиб юраверибман. У ёқ-бу ёқни ўйлаб кўриш лозимдир, деб хаёлимга ҳам келтирмабман.

— Менинг бўлса ҳозир, гапларингни эшитганимдан кейин ҳам бошимга ундай хаёл келгани йўқ.

— Ойижон, сиз билмайсиз, «Самож»да жуда уларнинг юзларини шувит қилиб қўйдим. Шу қадар гап-сўз кўпайиб кетдики, энди уларникига...

Анондомойи унинг гапини бўлди:

— Гора бир гапни такрор-такрор айтишни яхши кўрарди, назаримда жуда тўғри айтарди. У ичи қалтироқ, усти ялтироқ нарсадан ёмони йўқ, дерди. Билмадим, «Самож»нинг ичида ғалаён ўйнаб турган бўлса, сенга нима ташвиш тушиб қолди. Кўрарсан, охири бахайр бўлади. Ўзинг ҳалол бўлсанг бўлгани.

Бинойнинг шубҳаси ҳам худди шунда эди. У юриш-туришларида гард бор-йўқлигини ўйлаб ўзи ҳали бирон қарорга келмаган эди. Бошқа тоифадан бўлган, ўз никоҳига олиши мумкин бўлмаган бир қизга, Ләлитага муҳаббати сир тутилган гуноҳ ишдай доим унга азоб берарди. Даҳшатли жазо пайти келганини ўйлаганида жуда ҳам қийналиб кетарди.

— Ойижон, қайтага Шошимукхага уйлансам яхшироқ бўларди!— деб дард аралаш хитоб қилди Биной.— Пешонамга қайси жой битган бўлса, суғуриб бошқа жойга кетиб қолмайдиган қилиб ўша ерга маҳкам қозиқлаб қўйилишим керак.

— Масалан,— деб кулиб юборди Анондомойи,— демак, сен Шошини уй бекаси қилмасдан, сени боғлаб турадиган занжир қилмоқчи экансан-да! Ундоғ бўлса, Шоши ҳамманинг ҳаваси келадиган келин бўларкан-да!

Шу пайт хизматкор кириб, Пореш-бобуларникидан икки қиз келганини айтди. Бинойнинг юраги гуп-гуп

уриб кетди. Биной, қизлар устимдан Анондомойига арз қилгани келишган бўлса керак, ўзимга ҳам бирон танбеҳ беришмоқчи бўлса керак, деб ўйлади.

— Ойи, бўлмаса, мен кетсам,— деди йигит ўрнидан туриб.

Анондомойи ўрнидан туриб, унинг қўлидан тутди.

— Биной, кетиб қолма, пастда кутиб тур.

«Нимага ҳам керагим бор экан,— деб ўйлади Биной зинадан тушиб бораётиб,— бўлган иш бўлди кетди-да, энди яна уларнинг ёнига кирганимдан кўра, ўлганим яхшироқ... Одам боласи қилган жиноятига бериладиган жазо дўзах оловига айланиб кетса, жиноятчи аллақачон кул-кул бўлиб кетган бўлса ҳам, оловнинг сўнгиси келмай тураверади».

Биной паст қаватда, Горанинг уйига кираверишда Моҳимга дуч келиб қолди, Моҳим энди хизматидан уйига қайтиб йўл-йўлакай чапранининг¹ тугмаларини ечиб семиз қорнига ором бераётган эди.

Моҳим йигитчанинг қўлидан ушлаб:

— Э, Биноймисан!— деб хитоб қилди.— Буни қара-я! Сенга жуда зарур ишим чиқиб қолувди-да!

Шундай деди-ю, уни Горанинг уйига олиб кирди, стулга ўтқазиб, ўзи ҳам ўтирди, чўнтагидан пон қутичасини олиб, Бинойга тутди.

Моҳим хизматкорини чақириб:

— Ҳой, қайдасан, тамаки олиб кел,— деб буйруқ берди-да, сўнг, гапни пўсткалласидан бошлади:— Хўш, ука, қароримиз қарорми? Энди яна...

Қараса, Биной илгаригидай тўнини тескари кийиб олмаган кўрияди. Йигит унчали рўйхуш бермасдан ўтиргани билан таклифни рад қилишга ҳаракат ҳам қилмади, буни кўрди-ю, Моҳим тўй кунини тезроқ белгилаб олиш ташвишида бўлди.

— Гора қайтиб келгунча кутамиз,— деди Биной.

— Уч-тўрт кунда келиб қолади,— деди Моҳим хурсанд бўлиб, кейин яна давом этди.— Ранги рўйинг заъфарон кўринади, тобинг қочиб турибдими?

¹ Чапран — тиззадан пастроққа тушадиган, юқоридан пастгача тугмаланадиган камзул.

Биной бир илож қилиб, меҳмон бўлишдан қутулди. Моҳим уйига кириб кетди. Биной столдан бир китобни олиб, бир неча бетини varaқлади, кейин китобни яна столга ташлаб, уйда у ёқдан-бу ёққа юра бошлади.

Эшикдан хизматкор кириб келиб:

— Бекам сизни чақирдилар,— деди.

— Кимни?— деб сўради Бинсй.

— Сизни.

— Меҳмонлар ҳали ҳам ўтиришибдими?

— Ҳа.

Биной ўзини худди имтиҳон олинадиган хонага кириб бораётган студентдай ҳис қилиб, юқорига кўтарилиди. Йўлда бир оз довдираб турувди, лекин Шучоританинг илгаригидай дўстона, меҳрибон товуш билан чақирганини эшитиб қолди.

— Биной-бобу, кираверинг!

Назарида бехосдан катта бир хазина топиб олгандай бўлди.

Бинойнинг авзойини кўриб қизлар ҳайрон қолишди. Улар йигитнинг афти ангорини кўриб, мана шу бир неча соат мобайнида жуда оғир ташвиш тортганини пайқадилар. Ҳамиша хушчақчақ, кулиб турган Биной ҳозир тўсатдан чигиртка босиб, хазон бўлган ширали кўм-кўк экинзорга ўхшаб қолибди. Бунни кўрган Лолитанинг юраги ачишиб, ўзи азсбда қолди, лекин бир тарафи хурсанд бўлиб кетди.

Бошқа маҳалда Лолита Бинойни дарров гапга солмасди, лекин бугун эшикдан кириб келиши биланоқ унга қараб:

— Биной-бобу, сиз билан маслаҳатлашадиган гапимиз бор,— деди.

Бинойнинг қалбини қувонч наштари тилиб титроқ турди. Хурсандлигидан ўрнидан сакраб туриб кетишига сал қолди. Унинг қонсиз, ғамгин юзига бир дақиқада қон югуриб, чеҳраси очилиб кетди.

— Биз опаларим билан,— деб сўзини давом эттирди Лолита,— кичикроқ хотин-қизлар мактаби очмоқчимиз.

— Мен ҳам кўпдан буён шуни орзу қилиб юрамдим!— деб ҳаяжон билан хитоб қилиб юборди Биной.

— Бизга ёрдам беришингиз керак бўлади.

— Қўлимдан келган ёрдамимни аямайман. Қани айтинг, вазирам нима бўлади?

— Биз бараҳманлармиз, шу вайдан ҳиндулар бизга ишонишмаяпти. Шу томонига ёрдамнингизни аяма-сангиз.

— Ҳеч нимадан ташвиш тортманглар,— деб Бинойнинг суюнганидан юзлари ёришиб кетди.— Бу ёгини менга қўйиб бераверинглар.

— Биной бўлади-ю, шу ишни уддалай олмайди дейсизми,— деб гапга аралашди Анондомойи.— Бирон кишини гапга кўндириш бўлса, Бинойдан ўтадигани йўқ.

— Бундан ташқари,— деди Лолита сўзини давом эттириб,— мактаб ишларига ҳам қарашиб туришингиз керак бўлади: тартиб ўрнатиш, жадвал тузиш, синфларни тақсимлаш, китоб танлаш ҳам сизнинг бўйингизда.

Булар ҳаммаси Биной учун ҳеч гап эмас эди. У фақат бир нарсадан хижолат тортиб турганди: Бародашунодорининг Бинойга қизларимни тинч қўйсангиз, деб, улар билан кўришишни тақиқлаб қўйганини, «Бараҳма Самож»да уларга қарши чинакам уруш эълон қилинганини наҳотки Лолита билмаса! У нима қиларини билмай қолди: агар Лолитанинг ҳеч нимадан хабари бўлмаса, илтимосини бажо келтириш ҳалол иш бўлармикин? Шундай қилса қизнинг шаънига ёмон бўлмайдими? Шуниси ҳам борки, Лолита яхши ният билан ундан ёрдам сўрагани келган экан, қизнинг илтимосини бажонидил ўрнига қўймай иложи қанча?

Шучорита ҳам ҳайрон бўлиб қолган эди. Лолитанинг у ёқ-бу ёқни суриштирмасдан, дабдурустдан Бинойдан илтимос қилиши Шучоританинг хаёлига ҳам келмаган эди. Бинойни деб шундай ҳам қийин кунларга қолиб ўтиргани етмасмиди? Шучорита, синглим шуларнинг ҳаммасини кўра била туриб, яна жўрттага шундай қалтис йўлга қадам қўйиш нияти бор эканми, деб қўрқиб ўтирди. Лолитанинг исёнкор қалбида бўрон кўтарилганини Шучорита биларди. Лекин Лолитанинг телбалик йўлига шўрлик Бинойни ҳам тортиши ақлданми?

— Бу тўғрида отамиз билан ҳам гаплашиб ол-
сак чакки бўлмас дейман,— деди Шучорита, унинг
овозида қандайдир ҳадик оҳанги эшитилиб турар-
ди.— Ҳозирча Биной-бобу хотин-қизлар мактабининг
нозири бўларканман, деб унча суюнмасалар ҳам бў-
лар.

Шучорита шу гапларни айёрлик қилиб Бинойни
ҳовуридан тушириб қўйиш ниятида айтгани Бинойга
равшан эди. Шу сабабдан қалбини яна таажжуб
билан қўрқув қамраб олди.

«Агар жанжалнинг пишиб қолганидан Шучорита
хабардор бўлса, демак, бундан Лолитанинг беҳабар
қолиши мумкин эмас,— деб ўзича мулоҳаза юритди
йигитча,— бўлмаса, нега Лолита... ҳеч ақлим етмай
қолди-ку!»

— Отам билан гаплашишимиз турган гап. Биной-
нинг розилигини олганимиздан кейин, ҳаммасини
отамга айтамыз. Отам ҳеч йўқ демайди. Мактаб иш-
ларимизга у ҳам ёрдам бермаса бўлмайди. Ҳали сизни
ҳам ўз ҳолингизга қўймаймиз,— деди Лолита Анондо-
мойига бурилиб қараб.

— Мен мактаб синфларини супуриб-сидириб юрар-
ман,— деб кулди Анондомойи.— Қўлимдан бошқа яна
қандай иш келарди дейсиз?

— Жуда соз-да. Демак, мактабимиз озода бўлар-
кан!— деб хитоб қилиб юборди Биной.

Шучорита билан Лолита кетганидан кейин, Биной
Иден-Гарден томонга равона бўлди.

Анондомойининг ёнига Моҳим кириб келди:

— Назаримда, Биной рози бўлганга ўхшайди,—
деб гап бошлади Моҳим.— Энди яхшиси ишни тезроқ
битказиб қўя қолсак, дейман, ким билади яна, айниб-
нетиб қолмасин.

— Нима деяпсан ўзинг?— деб ҳайрон қолди Анон-
домойи.— Биной яна розилик бердимми? Қачон? Менга
ҳеч нима дегани йўқ-ку.

— Биз шу бугун гаплашдик. Гора келсин, кейин
тўй кунини белгиласак бўлади,— деди.

Анондомойи бошини чайқаб қўйди.

— Моҳим, гапимга қулоқ сол. Билишимча, сен
унинг гапини бошқачароқ тушунган бўлсанг керак.

— Үзим ҳар қанча лапашанг бўлсам ҳам, ҳали очиқ-ойдин қилиб айтилган гапни тушунолмайдиган бўлиб қариб қолганим йўқ.

— Чироғим, билиб турибман, гапларимга хафа бўласан, лекин ҳали бу анча дилсиёҳликларга сабаб бўлади, буни сезиб юрибман.

— Агар бўлдириш ниятингиз бўлса, бўлиши турган гап,— деди Моҳим совуққонлик билан.

— Моҳим, сен билан оилангдагилар нима десаларинг ҳам, ҳаммасига чидаб ўтиравераман. Лекин бир фалокат бўлишини кўра-била туриб бунга йўл қўймайман. Ахир, билсанг, мен сизларнинг фойдангизни кўзлаб гапиряпман-ку.

— Агар ўз фойдамизни ўйлашни ўзимизга қўйиб қўйганингизда,— деб қўпол гапирди Моҳим,— бировларнинг гапига қулоқ солмасдингиз, ажаб эмас, бизга ҳам яхши бўларди. Бизнинг нафимиз тўғрисида Шошимукха эрга тегиб олганидан кейин қайғурсангиз яхшироқ бўларди. Билдингизми?

Анондомойи оғир хўрсиниб қўйди. Моҳим чўнтагидан қутичасини чиқариб, бир бўлак пон олиб оғзига солди-да, уни шимиб эшикка чиқиб кетди.

Қ И Р Қ О Л Т И Н Ч И В О В

— Бизлар бараҳманлармиз,— деди Лолита Пореш-бобунинг ҳузурига кириб,— шу сабабдан, эътиқодли ҳиндулар оиласидан биронта қизнинг мактабимизда ўқигиси йўқ. Шунинг учун ўйлаб-ўйлаб мактабимизга ҳиндулардан биронтасини тортсак, жуда фойдаси тегар деган қарорга келдим. Шу гапга нима дейсиз дада?

— Бундай одамни қаердан топасан?

Лолита қатъий қарэр қилиб келган эди, лекин негадир, Бинойнинг номини тилга олишга бирданига юраги дов бермади. Бутун иродасини ишга солиб, юраксизлигини енгди.

— Нима бўпти, топиш қийин эканми? Ҳеч бўлмаса Биной-бобу бор-ку... ёки...

«Ёки»ни тилга олишнинг ҳеч ҳожати йўқ эди: но-

мини тилга оладиган одамнинг ўзи йўқ эди. Бошланган сўз тугалланмай шу кўйинча қолиб кетди.

— Биной дейсанми?! Нега энди Биной бунга рози бўларкан?

Бу сўзлар Лолитага қаттиқ тегиб кетди. Ҳали рози бўлмаслиги ҳам бор эканми? Бинойни кўндириш қўлидан келишини Лолита биларди.

— Рози бўлиши ҳам мумкин-ку.

Бу сўзларни эшитиб Пореш шу қадар ҳайратда қолдики, анчадан кейин зўрға ўзига келди.

— Агар у танасига ўйлаб кўрса, бу ишга ҳеч ҳам рози бўлмайди.

Лолитанинг қулоқлари ҳам қизариб кетди, лекин бир оғиз ҳам гапирмади, сорисининг учига боғлаб қўйилган калитларни бир-бир санашдан бошқа иложи бўлмади. Қизининг маъюс ҳолатини кўриб, Порешнинг юраги эзилиб кетди. Лекин у ҳам шу тобда қизига тасалли беришга сўз тополмай қолди.

Шу алпозда орадан бирмунча вақт ўтди. Сўнгра қиз секин бошини кўтариб:

— Бундан чиқди, дада, мактабимиз беҳуда гап экан-да?— деб сўради.

— Ҳар ҳолда, ҳозирги пайтда кўп машаққатли иш. Бирон ҳаракат қилсанглар, яна дилсиёҳлигу, янги миш-мишларга сабаб бўлади, холос.

Демак, пировардида Пану-бобунинг қўли баланд келаркан-да, адолатсизлик олдида тиз чўкиб, енгилганингни «ғинг» демай тан олишинг керак бўларкан-да! Лолитага бундан оғирроқ бир нарсанинг бўлиши мумкин эмас. Отасидан бошқа бирон кимса шундай маслаҳат бериб кўрсин-чи. Лолита дилсиёҳликлардан тап тортадиган қиз эмас, лекин адолатсизликка қандай чидасин? Қиз ўрнидан туриб, секин отасининг ёнидан чиқиб кетди.

Лолита хонасига кириб қараса, хат келибди. Езувиге қараган эди, болалик чоғидаги ўртоғидан, ҳозир эри билан Банкипурда истиқомат қилувчи Шойлобали деган дугонасидан келган хат экан.

Шойлобали, жумладан, бундай деб ёзган эди:

«Сизлар тўғрингизда қулоғимга чалинган миш-миш гапларни эшитиб жуда хафа бўлдим. Сенга хат ёзиб,

Ўзингдан сўрай деб аллақачондан буён ўйлаб, фурсат тополмай юрардим. Утган кунни бир одамдан (номини айтиб ўтирмайман) янгилик эшитиб қолдим, бу янгилик томдан тараша тушгандай ҳайратга солди. Бўлмаган гапдир, деб ўзимга ўзим тасалли бердим, лекин менга хат ёзган кишига ишонмаслик мумкин эмас. Сен эмиш, қаҳдайдир ёш бир ҳиндуга турмушга чиқмоқчи бўлиб юрганмишсан. Агар шу рост бўлса...» ва ҳоказо.

Лолита тутақиб кетганидан қалт-қалт титради. Бир дақиқа ҳам кечиктирмай, шу ондаёқ ўтириб жавоб хат ёзди:

«Сенга айтишган гаплари рост-ёлғонлигини мендан сўрамоқчи бўлганинг жуда ғалати туюлди. Наҳотки сен одамларга ишонмасанг, «Бараҳма Самож» аъзосининг айтган гапини яна бошқа одам сенга тасдиқлаб ҳам бериши керак экан-да!? Яна сен қандайдир ёш бир ҳиндуга турмушга чиқмоқчи бўлганмишсан, бу гапни эшитиб томдан тараша тушгандай ҳайратда қолдим, дейсан, лекин шуни билиб қўйгинки, «Бараҳма Самож»да ҳамма ёққа донг таратган шундай диёнатли ёш йигитлар борки, уларга эрга чиқишни ўйлаганингда, кишининг юрагини осмонни гулдуратиб юборадиган момақалдироқдан ҳам ёмонроқ даҳшат босади. Лекин мен биладиган бир қанча ҳинду йигит борки, «Бараҳма Самож»га мансуб бўлган ҳар қандай қиз ҳам уларга жон деб чиқади. Бундан бошқа ёзадиган гапим ҳам қолмади».

Шу кунни Порешнинг қўли ишга бормади. Анчагача ўйга чўмиб, жим қолди. Сўнг оҳиста ўрnidан туриб, Шучоританикига йўл олди. Шучорита Порешнинг ташвишли юзини кўриб юраги шув этиб кетди. Порешнинг нима ваядан ташвишланиб юрганини Шучорита билганидан, бир неча кундан буён ўзининг ҳам юраги ғаш эди.

Пореш-бобу Шучорита билан холи бир ўйга кириб ўтиришди.

— Азизим, энди Лолита ҳақида ўйласак ҳам бўлар, дейман.

Шучорита меҳрибон кўзлари билан отасига қаради:

— Биладан, дадажон.

— Мен жамиятнинг аччиқ-аччиқ гапларидан кўрқмайман, мени ташвишга солган нарса... Наҳотки; Лолита...

Порешнинг дадил гапиришга тили бормаётганини кўриб, Шучорита унинг мушкулини осон қилиш ниятида:

— Лолита ҳамиша менга юрагидагини очиб гапирарди, лекин бирмунча вақтдан буён дардини яширадиган бўлиб қолди. Жуда яхши тушуниб турибман... — деди.

— Лолита дилида ниманидир сақлаб юрибди, — деб Пореш Шучоританинг сўзини бўлиб қўйди, — нималигини ҳатто ўзига ҳам ёрилиб айтгиси келмайди. Ўйлаб-ўйлаб, мен ҳам иложини тополмай юрибман. Бинойнинг тез-тез келиб туришлари унга ёмон таъсир қилмадимикин, нима деб ўйлайсан?

— Дадажон, Бинойнинг ҳеч қандай гуноҳи йўқ, у жуда пок, виждонли йигит-ку, буни ўзингиз ҳам биласиз. Бундақа хушфёъл одам камдан кам бўлади.

Пореш-бобунинг кўзи очилгандай бўлди.

— Гапинг тўғри, Радха, тўғри айтасан! — деб хитоб қилди у. — Энг кераги ҳам ўзи шу — яхши одаммикин? Худойи таоло одам боласига шундай назар билан қаранглар деб таълим беради. Биной яхши йигит, бу жиҳатдан мен ножўя иш қилганим йўқ, деб худога ҳазор бор шукур қилиб юрибман, — деди-ю, Пореш-бобу ўзини хато йўлдан омон қолгандай ҳис қилиб, енгил тортди-да, бир хўрсиниб қўйди.

Пореш-бобу ўз тангриси ҳақиқага ёмон иш қилгани йўқ. У, одам болаларининг қилмиш-қидирмишларини тортиб кўрадиган худонинг тарозусини абадий ҳақиқат тарозуси деб биларди. Унинг қалбида доғ деган нарсадан асар йўқ: у худонинг тарозусини мазҳабдошлари ўйлаб чиқарган сохта тарозу билан ҳеч аралаштирган эмас. Шу дамгача бу оддий ҳақиқатни тушунмай, ўзини виждон азобига солиб юргани ўзига қизиқ туюлди. Пореш Шучоританинг бошига қўлини қўйиб:

— Оппоққинам, сен букун кўзимни очдинг, — деди.

— Йўқ, йўқ, дадажон, бу нима деганингиз!— деб эътироз билдирди Шучорита унинг хоки пойини слар экан.

— Мазҳабчилик шундай нарсаки, ҳатто инсоннинг инсонлигини ёдидан чиқартириб юбора олади.— деди Пореш салмоқлаб.— Мазҳабчилик бараҳманлар билан ҳиндулар ўртасидаги ўзи тўқиб чиқарган фарқни ҳақиқатдан ҳам юқори қўйиб, қандайдир гирдоб ясаб беради. Мен шу пайтгача мана шу гирдобда беҳуда жон ҳалак бўлиб келдим.

Пореш бир оз жим турди-да, яна сўзлаб кетди:

— Хотин-қизлар мактабини Лолита ҳеч бошидан чиқара олмай юрибди. Бинойдан ёрдам сўрасам, рухсат берасизми деб, мендан илтимос қиляпти.

— Йўқ дадажон, нима бўлса ҳам, ҳозир хонаси эмас.

Пореш Лолитанинг сўзини қайтариб бир оғиз гап айтиши биланоқ, азоб ўтига дучор бўлган юрак орзусини ўчириб, маънос чикиб кетган қизи яна кўз олда намоён бўлди. Пореш шуни эсларкан, меҳрибон ота қалби жаз этди. Мағрур қизи жамиятнинг ноҳақлигидан кўра унинг шу адолатсизликка қарши бош кўтариб чиқишига йўл бермаётганликларидан кўпроқ азобда қолганини отаси биларди. Шунинг учун ҳам қизининг бўйнидан тезроқ тақиқ занжирини олиб ташлагиси келди.

— Нега ҳозир хонаси эмас, Радха?— деб Шучоритага яна савол берди отаси.

— Ойим жуда хафа бўладилар.

Пореш ўйлаб кўрди-да, гапинг беҳуда эмас дегандай, ўзи ҳам шу фикрга қўшилди. Худди шу пайтда эшикдан Шотиш югуриб кириб, Шучоританинг қулоғига бир нималар деб шивирлади.

— Йўқ, маҳмадана, ҳозир эмас, эртага.

— Эртага мактабга бораман, ахир,— деб Шотиш хафа бўлгандай чўзиб гапирди.

— Шотиш, нима гап ўзи? Нима қилмоқчисан?— деб сўради Пореш-бобу.

— У...— деб Шучорита сўзини гапга жуфтлаган эди, лекин Шотиш дарров унинг оғзини кафти билан беркитди.

— Йўқ, йўқ, айтманг, диди, айтманг!— деб қич-қириб юборди бола.

— Агар сир бўлса Шучорита сиригни очарми-ди?— деди Пореш кулиб.

— Э, дадажон-э, шу сирим ошкора бўла қолсайди, деб ўзи ҳам жон деб турибди.

— Йўқ, йўқ, қўйсангиз-чи, йўқ, йўқ!— деб Шотиш югурганича уйдан чиқиб кетди.

Гап шундаки, Шотишнинг ёзган иншосини Биной жуда мақтаган, у шуни Шучоритага кўрсатмоқчи эди. Шучорита буни Порешнинг олдида нима сабабдан қулоғига айтганини дарров пайқаб олди. Жуда пинҳон тутилган ўй-фикрларга ҳам кишиларнинг дарров ақли ета қолишини Шотиш қайдан билсин.

ҚИРҚЕТТИНЧИ БОБ

Тўрт кундан кейин Харан-бобу қўлида хат кўтариб Бародашундорининг ҳузурига келди. Энди у Пореш-бобуга сўзини ўтказишдан умидини узиб қўйган эди.

Харан-бобу Бародашундорига хатни узата туриб:

— Мен энг аввал сизни огоҳлантирмоқчи бўлиб юрдим, оилангиздагиларнинг кўзига ёмон ҳам кўри-ниб қолдим. Лекин мана бу хатни ўқиб кўрсангиз, яранинг қанчалик газак олиб кетганини тушуниб оласиз,— деди.

Бародашундори Лолитанинг Шойлобалага ёзган хатини ўқиб чиқди.

— Бундай бўларини қаёқдан билибман!— деб хитоб қилди у.— Ҳеч хаёлимга ҳам келтирган эмасман. Лекин ҳамма гуноҳни менга ағдараверманг. Ўзингиз Шучоритани жуда мақтаб, бошини айлантириб қўйдингиз, нуқул «Бараҳма Самож»нинг ҳаммасини қидириб чиқсангиз ҳам, бунақангисини тополмайсиз, деганингиз деган эди! Энди жазосини ўзингиз тортинг. Биной билан Гоурмаҳонни уйимизга олиб келган ўша бўлди. Бинойни буткул ўз томонимизга оғдириб олишимга сал қолган эди, қаёқдандур холаси келиб қолиб, уйимиз бутпарастлар маконига айлан-

ди. У қиз Бинойни ҳам бузиб қўйди, Биной менга кўзи тушди дегунча, қочадиган бўлиб қолди. Бу балло-қазоларнинг ҳаммаси Шучоритангиздан чиқди. Қандақа одамлигини аллақачондан буён билиб юрардим-а, лекин дамим ичимда эди. Ҳамиша уни ўз болаларимдан ҳам зиёда кўрардим, ўгайлигини ҳеч ким билмасди, мана оқибати! Нима десангиз деяверинг, лекин бу хатни менга чакки кўрсатдингиз.

Харан-бобу астойдил, мен бир вақтлар қадрингизни билмаган эканман, деб узр сўраб пушаймон қилди. Ахийри Пореш-бобуни чақиртириб келишди.

— Уқиб, кўзингизга суртинг!— Бародашундори шундай деб хатни столга ташлади.

Пореш-бобу бир неча варақ қоғозга ёзилган хатни қайта-қайта ўқиб чиқди-да:

— Ҳа, нима бўлибди?— деб хотиржам сўради у.

— Нима бўлибди деганингиз нимаси!— деб хотинининг зардаси қайнаб кетди.— Яна нима бўлсин! Ё, сизга бу ҳам камлик қиладими? Бутга сифинишса, мазҳабга қаттиқ ёпишиб олишган бўлса.. энди бир камингиз қизингизни ҳиндулар хонадонига узатишингиз қолдими? Ундан кейин тавба-тазарру қиласиз-да, ўзингиз ҳам яна ҳиндуликка қайта қоласиз. Лекин шуни билиб қўйинг..

— Писанда қилмай гапирсанг ҳам бўлади,— деб кулиб қўйди Пореш.— Ҳар ҳолда ҳозир писанданинг фурсати эмас. Узи нима гап: Лолитанинг ҳиндуга эрга чиқиши ҳал бўлган масала деб сизларга ким айтди? Хатда буни тасдиқлайдиган бирон имо-ишора йўқ-ку.

— Барода бақириб:

— Сизнинг кўзингизни очиш учун яна нималар қилиш кераклигига ақлим ҳам етмай қолди-ку,— деди.— Агар вақтида пайқаб олганингизда бундай можаролар ҳам бўлмасди. Қани айтинг-чи ўзингиз, бу хатдагидан ҳам равшанроқ айтиб бўладими?

— Менимча,— деб гапга аралашди Харан-бобу,— бу хатни Лолитага кўрсатиб, ёзишдан муродинг нима эди, деб сўрамоқ керак. Агар рухсат берсангиз, у билан мен ўзим гаплашсам.

Худди шу пайтда ўйга қуюндай Лолита кириб келди.

— Отажон, мана буни қаранг, «Бараҳма Самож» аъзолари беимзо хат ҳам ёзадиган бўлиб қолишибди.

Пореш Лолитага келган хатни ўқиб чиқди. Хат ёзган киши Лолитанинг Бинойга тегишини аслида хуфия ҳал қилинган деб ҳисоблаб, бошига келган ҳақорат сўзларни ёзиб, бетамиз маслаҳатлар берган. Бундан ташқари, ҳали Бинойнинг қилиқларини билмабсизлар, икки кундан кейин бараҳман хотинини ташлаб, бирон эътиқодли ҳинду қизга уйланади, деган гаплар ҳам бор эди.

Хатни кейин Харан ҳам ўқиб чиқди.

— Лолита бу хат сенга қаттиқ тегдими, — деб сўради у. — Ахир гуноҳ ўзингда-ку? Қани бўлмаса айт-чи, қайси юзинг билан мана бу хатни ёздинг?

Дастлаб Лолита бир лаҳза тошдай қотиб қолди. Ниҳоят, тили сўзга келиб:

— Ҳа, мен тўғримда Шайло билан хат ёзишиб юрган ҳали сиз экансизда?! — деди.

— «Бараҳма Самож»нинг ҳурматини қилиб, — деди Харан тўғри жавоб беришдан бош тортиб, — Шайло хатингни у ерга юборишга мажбур бўлибди, — деди.

Лолита бошини ғоз кўтариб:

— Хўш, «Бараҳма Самож» энди нима қилмоқчи? — деб сўради.

— «Самож»да сен билан Биной-бобу тўғриларингда айланиб юрган миш-мишларга ҳеч ишонгим йўқ-ку, лекин бу гапнинг нотўғрилигини сенинг ўз оғзингдан эшитмоқчиман.

Лолитанинг кўзлари ғазаб ўти билан чақнади. Қўли қалтираб стулнинг суянчигини чангаллаб олди.

— Нега ишонгингиз келмайди?

Пореш қизининг елкасини силаб қўйди.

— Қизим Лолита, ҳозир жаҳлинг чиқиб турибди.

Бу ҳақда кейин гаплашамиз.

— Пореш-бобу, гапдан қочманг, — деди Харан.

— Отам гапдан қочармиш! — Лолитанинг бадтар ғазаби келди. — Дадам сизга ўхшаган эмас, у ҳақиқатдан қўрқмайди, отам ҳақиқатни «Бараҳма Самож»дан ортиқ кўради. Сизга айтсам, Биной-бобуга

эрга чиқишни қандайдир мумкин бўлмаган ёки шаъ-
нимга тўғри келмайдиган бир нарса деб ҳисобла-
майман.

— Ажаб, унинг «Бараҳма Самож»га аъзо бўлиб
кириши ҳал бўлган масалами?— деб савол берди Ха-
ран.

— Ҳал бўлган эмас. Унинг аъзо бўлиши шарт
эканми?

Бародашундори гапга аралашмасдан ўтирган эди,
ишқилиб, Харан-бобунинг қўли баланд келсин, По-
реш гуноҳини бўйнига олиб тавбасига таянсайди,
деган тилак билан ўтирарди. Лекин энди ўзини тийиб
туролмади.

— Лолита жинни-пинни бўлдингми дейман?
Ўзинг нималар деб валдираяпсан?!

— Йўқ, ойи, жинни бўлганим йўқ. Билиб гапир-
япман. Ким кўринса мени жишанбанд қилаверади-ю,
мен қараб ўтиравераманми? Харан-бобу билан унга
ўхшаганларнинг «Бараҳма Самож»идан озод бўлиб
олмоқчиман.

— Демак, ҳар қандай ифбат-одоёб деган нарса-
дан холи бўлишни озодлик деб биларкансиз-да?!—
деб савол берди Харан.

— Йўқ, мен ҳурлик деб ифлос туҳматлардан, хато
фикр олдида қулларча сажда қилишдан озод бўлиш-
ни тушунаман. Адолатсизликнинг ёнидан ҳам ўтма-
ган, динга ҳеч зид келмайдиган бир ишда нега «Ба-
раҳма Самож» менга тўсиқлик қиларкан, нега менга
азоб бераркан?

— Ана кўряпсизми, Пореш-бобу,— деб зарда қил-
ди Харан.— Шундақа бир фалокат рўй беришига кў-
зим етиб юрган эди. Сизларни бу фалокатдан сақлаш-
га шунча уринсам ҳам, ҳамма ҳаракатларим беҳуда
кетди.

— Менга қаранг, Пану-бобу. Менинг ҳам сизга
битта маслаҳатим бор: шу «танбеҳ бериш» одати-
нгизни бас қилсангиз бўларди,— Лолита шундай де-
ди-ю, тез юриб уйдан чиқиб кетди.

— Ўзи нима бўляпти?! Айтсангиз-чи, энди нима
қиламиз?— деб эрига телмуриб хитоб қилди Ба-
родашундори.

— Ҳар ким ўз бурчини адо қилиши керак. Бундай чалкаш ишни маслаҳат билан ечиб бўлмайди. Кечирасиз, илтимос, ўз ҳолимга қўйинглар, барака топкурлар.

Қ И Р Қ С А К К И З И Н Ч И Б О В

Лолитанинг қилган иши устида Шучорита узоқ вақт ўйлаб ўтирди-да, сўнгра синглисини бўйнидан қучоқлаб тўсатдан:

— Юрагимга ваҳима тушди, қўрқиб кетяпман!— деб хитоб қилди.

— Ваҳима тушди? Нимага?

— «Бараҳма Самож» дагиларнинг ҳаммаси дод соляпти, агар Биной-бобу рози бўлмаса...

— Рози бўлиши турган гап,— бошини қуйи солиб, қатъий оҳангда деди Лолита.

— Ўзинг биласан-ку, Пану-бобу зинҳор Биной ўз жамоасидан ажралиб чиқмайди, сенга уйланишга рўзи бўлмайди, деб оиймнинг қулоғига қуйиб қўйган. Нега энди ўзинг ҳам у ёқ-бу ёқни яхшилаб ўйлаб кўрмасдан, Пану-бобуга айта қолдинг!

— Айтганимга ҳозир ҳам пушаймон бўлмайман. Биласизми, Пану-бобу билан унинг «Бараҳма Самож»и нима деб ўйлаб юришибди — Лолитани худди ёввойи ҳайвондай қувлаб жар ёқасига олиб бориб қўйдик, энди таслим бўлишдан бошқа иложи қолмади,— деб юришибди. Ҳолбуки, унинг қопоғон итларидан қўрқиб ўзимни тузоққа илинтириб беришим ўзимни жар тепасидан туриб ташлашимдан бешбадтар даҳшатлироқ бўлишига унинг ақли етмайди.

— Отам билан маслаҳатлашиб кўриш керак,— деган қарорга келди Шучорита.

— Гапимга ишонаверинг, отам ҳеч қачон қувғин қилувчиларнинг ёини олмайди. У ҳамиша бизни эркимизга қўйиб берган, бирон масалада унинг фикрига қўшилмаганимизда ҳам ҳеч жаҳли чиққан эмас. «Бараҳма Самож»ни пеш қилиб бирон вақт оғзимизга урганми? Бунни кўриб оиймнинг ҳар гал жаҳли чиқарди. Отамиз фақат бир нарсадан қўрқарди. Ишқи-

либ, болаларим дадил туриб мустақил фикр юрита-
диган бўлсин, деб юрарди. Бизга шундай тарбия бе-
риб келган киши, наҳотки «Самож»даги Пану-бобу
сингари зиндонбонларга қўлимиздан тутиб берса.

— Хўп, яхши, дадам йўлимизни тўсмайди деб
фараз ҳам қилайлик,— деди Шучорита унинг фик-
рини қувватлаб.— Хўш, кейин нима қилмоқчисан?

— Агар сиз бирон чорасини кўрмасангиз, мен
ўзим...

— Йўқ, йўқ!— деб чўчиб тушгандай бўлди Шу-
чорита.— Зинҳор ёлғиз ўзинг қадам қўйма. Бирон
иложини ўйлаб топарман.

Уша кун икки кечқурун Шучорита энди отасининг ёни-
га бормоқчи бўлиб турган эди, отаси ўзи кириб кел-
ди. Шу кезларда Пореш-бобунинг ҳар кун икки уйига
туташган боқчага чиқиб, ёлғиз хаёл суриб айланиб
юриш одати бор эди. Кун бўйи меҳнат қилиб қалбига
ўтириб қолган ифлос доғларни қош қорайган пайт
замзамда ювиб ташлаб, тунги ҳордиққа тайёрла-
наркан, роҳатбахш ҳавода нафас олиб юргандай
бўларди. Бугун танҳо ўзи фикр дарёсига чўмиб қила-
диган роҳатидан кечиб, Шучоританинг хонасига ки-
риб келганида унинг ташвишли чеҳрасини кўриб,
қизнинг нозик юраги бежо ура бошлади. Ўйнаб-ку-
ладиган вақтида шўхлик қилиш ўрнига, ранги заъ-
фарон бўлиб хаста ётган боласини кўрганида она
бечоранинг бағри шундай эзилиб кетади.

— Радха, ҳамма гапдан хабаринг бўлса керак?—
деб мулойимгина сўради Пореш.

— Ҳа, дадажон, ҳамма гапдан хабарим бор. Нега
мунча ўйга ботмасангиз?

— Ҳозир ҳеч нимани ўйламай қўйдим. Фақат бир
нарса ташвишлантиряпти: Лолита босиб келаётган
бўронга дош бера олармикин? Кўпинча, ҳаяжонда
қолган пайтларимизда ақлимизни парда босади,
кейин айтган гапларимизнинг мевасини бирма-бир
ийғиб саранжомлаб олишимиз лозим бўлганда, сабр-
тоқатимиз тугаб қолади. Лолита тўғри қадам босая-
ман деб бир қарорга келиши учун, ҳамма баланд-
паст томонларини тарозига солиб яхшилаб ўлчаб
кўрганмикин?

— Сизга дадил айтишим мумкин, «Самож» ҳар қандай таъқиб остига олганида ҳам, Лолита таслим бўлмайди.

— Мен бўлсам, ишқилиб, Лолита қизиқ устида шундай ният қилган бўлмаса яхшийди, деб жон ҳовучлаб юрибман.

Шучорита бошини қуйи солиб туриб:

— Йўқ, дадажон, бундай бўлганда, мен унинг гапига қулоқ ҳам солмасдим,— деди.— Лолита юрагида пинҳон тутиб, эҳтиётлаб юрган гапини айтиб юборди. Энди унинг раъйига қаралмаса, Лолита сингари қиз учун оқибати яхши бўлмайди. Дадажон, Биной-бобунинг ўзи ҳам жуда бамаъни йигит.

— Хўп, яхши, Бинойнинг ўзи «Бараҳма Самож»га аъзо бўлиб киришга рози бўлармикин?

— Бунисини аниқ айтолмайман. Дада дейман, Гора-бобунинг онасини кўриб келсаммикин?

— Ўзим ҳам шуни ўйлаб юрган эдим. Бориб ҳолаҳвол сўраб келсанг яхши бўларди.

ҚИРҚ ТУҚҚИЗИНЧИ БОБ

Биной ҳар куни эрта билан Анондомойнинг уйдан чиқиб йўлда ўзининг уйига бир кириб ўтарди. Бугун бўлмасига кирса, хат ётибди. Хатга имзо қўйилмаган. Номаълум бир киши Бинойни огоҳлантириб, агар Лолитага уйлансанг, бутун умринг ғам-ғуссада ўтади, Лолита бўлса бахти қаро бўлади, деб ёзган. Хатнинг сўнгги сатрларида, агар у гапга қулоқ солмай, Лолитага уйланган тақдирда, қизнинг ўпкаси заиф экани, докторлар уни сил бўлса керак, деган хавотирда юришганидан огоҳлантириб қўйилган эди.

Биной хатни ўқиб, ҳайрон қолди. Ғирт ёлғон гапириш учун ҳам ҳеч вақт бунчалик ёлғон гап айтиш мумкин бўлмаса керак деб юрарди. Энди йигитчага масала равшан бўлиб қолди: «Самож» қарши экан, демак унинг Лолитага уйланиши ҳеч мумкин эмас. Шунинг учун ҳам Лолитага муҳаббатини жиноят деб ҳисоблади. Бу хуфия хат бўлса Лолита билан ўрталаридаги муносабат устида жамиятда

жуда кўп гап бўлаётганидан далолат берарди. Биной Лолитанинг таъқиб остида қолганини ўйлаб ичидан куюниб кетди: Лолитанинг номини Бинойнинг номи билан ёнма-ён қўйиб минг кўйга солаётганларидан Биной жуда дили сиёҳ бўлди, уялганидан ер ёрилса-ю, ерга кириб кетса. Йигитнинг назарида, қиз у билан танишганига минг қасам ичиб, ҳозир уни эсга тушириши ҳам минг азоб бўлиб қолгандай эди.

Оҳ инсон қалби! Бинойнинг бошига шунча оғир фикрлар келган бўлса-да, қалбида кучли, чуқур, илиқ ва ўткир шодлик ҳисси қўзғалди. Бу ҳис ҳеч қандай уятни билмайди, шармандаликлар билан ҳам ҳисоблашгиси келмай, тобора кучайиб борди. Йигитча ўз ҳиссиётига қул бўлиб қолмаслик учун айвонда у ёқдан-бу ёққа юра бошлади. Субҳидамнинг гўзаллигидан йигит маст бўлган, ҳатто кўчадан ўтиб борувчи мевафурушнинг бақирган овозлари ҳам йигитчанинг юрагида қандайдир шодлик тўлқинини кўтарди. Ёмон одамларнинг миш-мишлари худди тошқин кезларидагидай Лолитани шу йигитчанинг қалб соҳилига олиб келиб ташлаган. «Бараҳма Самож» тўлқини қирғоққа чиқариб ташлаган қизнинг сиймосини эслаганида Биной хаёл нарвозини ҳеч тиёлмай қолди. «Лолита меники, фақат меники!» деб нидо қиларди йигитнинг қалби. Йигит қалби ҳеч қачон бундай қатъий, бундай жасорат билан арзи ҳол қилган эмасди. Бошқалар унинг юрак орзусини тилга олиб қолганидан кейин, Биной юрак овозини ўчиришдан ожиз қолди.

Йигитча юрак тўлқинини босолмай, айвонда юрган эди, бир вақт Харан-бобуга кўзи тушиб қолди. Харан-бобунинг уникига келаётганини шу заҳоти фаҳмлаб олди. Қўрқа-писа ҳадиксираб ёзилган хуфия хат кимдан келганини йигитча энди тушунди.

Бинойнинг бугун гапга унча хуши йўқ эди. У индамай Харанга жой кўрсатди-да, нима деяркин деб кутиб турди.

— Биной-бобу, янглишмасам, сиз ҳиндусиз, шундай эмасми?— деб гап бошлади Харан-бобу.

— Ҳа, бўлсам нима қилибди?

— Саволимдан жаҳлингиз чиқмасин. Биз атрофимизда нималар бўлаётганига ақлимиз етмай, худди

кўр одамдай адашиб юрамиз, дунёдаги кўп бало-қазолар шундан келиб чиқади. Агар ҳозир бирон кимса, биз ўзимиз киммиз, ўзимизни қандай тутишимиз керак, юриш-туришларимизнинг оқибати нима бўлади, деб сўраса, гарчи унинг саволлари бизга совуқ бўлиб кўринса ҳам, у одамни ўзимизга дўст билишимиз керак.

— Узундан-узун бу даромадингизнинг ҳожати йўқ,— деди Биной жилмайишга уриниб.— Совуқ саволдан қоним қайнаб бировни тутиб урадиган одатим йўқ. Тортинмасдан саволларингизни бераверинг, хотирингиз жам бўлсин, қўрқманг.

— Мен кўра-била туриб ножўя иш қилибсан, деб сизни гуноҳкор қилиш ниятим йўқ. Лекин киши билмай оёқ босиб қўйса, оқибати жуда ёмон бўлиши мумкин, бу маълум нарса.

Бинойнинг энсаск қотиб кетди.

— Маълум нарсани гапириб ўтирмай, мақсадга келаверинг.

— Эътиқодли ҳинду бўлганингиздан кейин Пореш-бобунинг қизларини гапга қолдириб, унинг оиласида ўзингизни шундай бежо тутишга ҳақингиз борми?

Бинойнинг чеҳраси жиддийлашди. Бир оз жим турганидан кейин:

— Сизга айтсам, Пану-бобу, «Бараҳма Самож» аъзолари орасида, нима важдан ва қандай гап юргани кўпроқ уларнинг иши, бунга мен ҳеч жавобгар эмасман. Лекин «Самож»ингизда Пореш-бобунинг қизлари шаънига тегадиган аччиқ-чучук гаплар бўлиб турган бўлса, бундан қизлар эмас, «Бараҳма Самож»ингиз уялса керак, дейман.

— Сизга бир саволим бор: бегона бир эркак ёш бир қизни йўлдан сздириб, онасидан ажратиб пароходда ўзи билан бирга олиб жўнаса, бу ишга жамиятнинг аралашмоққа ҳақи йўқ эканми?

— Агар сизлар бир кишининг юриш-туришини юзаки таҳлил қилиб унинг устидан ҳукм чиқарадиган бўлсангизлар, ҳиндуликдан воз кечиб, сизнинг «Бараҳма Самож»ингизга ўтишнинг нима маънисини қолди? Хўп, Пану-бобу, булар баҳслашиб ўтиришга

арзимайдиган нарсалар, деб фараз қилайлик. Нима қилишимни ўйлаб кўраман-у, ўзим ҳал қилиб қўя қоламан, бу ишда менга ёрдам қилиш сизнинг қўлингиздан келмайди.

— Гапни чўзиб ўтирмоқчи эмасман, фақат бир нарсада сизни сгоҳлантириб қўймоқчиман: Пореш-бобу оиласидан узоқроқ юрсангиз, акс ҳолда оқиба-ти жуда хунук бўлади. Сиз билан дўстингиз бу оила-га қадам қўйиб, уларнинг тинчини буздингиз, уларга қанчалик зарарингиз текканини тасаввур ҳам қил-масангиз керак.

Харан-бобу чиқиб кетди. Бинойнинг юрагига наш-тар урилгандай бўлди. Соф дил, олижаноб Пореш-бобу уларни қандай хурсанд бўлиб уй ичиси билан таништирган эди... Эҳтимол, билибми билмасданми, ҳар ҳолда, Биной бу оилада ҳар бир қадамида но-жўяроқ иш ҳам қилгандир, лекин шундай бўлса ҳам Пореш ҳеч қачон ундан ширин сўзини аямади, уни илтифотидан бенасиб қилмади. Бу хонадонда Биной-нинг қалби сром топди. У илгари ҳеч бундай манзил-га дуч келмаган эди. Бу хонадон аъзолари билан танишиб, кўзи очилди, қандайдир янги бир дунёга чиқиб қолди. Биной меҳрибонлик, хурсандлик, са-ришталик нималигини шу оилада татиб кўрган эди, энди бу хонадондагиларнинг кўнглини сиёҳ қиляпти. Шуларни ўйлаганида бутун умр юрагига найза сан-чилгандай бўлади. Пореш-бобунинг қизларини ис-нодга қўйди! Лолитанинг келажагига доғ туширди! Ҳайҳот, нима қилса, бу доғни ювиб ташлаб бўларкин? «Бараҳма Самож» деганининг ҳақиқатга зид келиб туришини қарамайсизми! Ахир, Бинойнинг Лолита билан қўшилишига халақит берадиган ҳеч қан-дай табиий тўсиқ йўқ-ку! Икковининг ҳам юрагида нималар бўлаётганидан тангрининг хабари бор, ахир у Лолитани бахтли қилиш учун Биной жонини фило қилишдан ҳам тоймаслигини биледи-ку! Бинойни Лолитага муҳаббат қудрати билан яқинлаштирган ҳам ўзи-ку, абадий қонунларининг бунга тўсиқ бўл-магани ҳам шундан-да. Ё «Бараҳма Самож»нинг Пану-бобу сингари кишилар сажда қиладиган худоси бошқа эканда! Ундай бўлса, инсонларнинг тақдир

унинг қўлида эмас! Бас, оғзини катта очиб, Лолита билан Бинойнинг қўшилишига йўл бермай, уларнинг орасини ваҳший ҳайвон сингари тўсиб турган кимсанинг чизигидан чиқиш гуноҳ иш эканми, ахир «Бараҳма Самож» нима деса шуни қилиб ҳамма инсон болаларининг бошини силовчи адолат, ҳаққониятга даъват қилувчини тан олмаяпти-ку.

Ҳайҳот, бу чизиқдан чиқишга Лолитанинг юраги дов берармикин. Ким билсин, балки Лолита Бинойни... Э, ҳа, қанчадан қанча шубҳа туғилди! Бу шубҳаларни тарқатиб юберишнинг иложи бормикин?

ЭЛЛИГИНЧИ БОВ

Харан-бобу Бинойникида ўтирган пайтда Анондомойининг олдига Обинаш келган эди. У Лолита билан Бинойнинг тўйи масаласи ҳал бўлибди, деган янги хабар топиб келди.

— Йўғ-э, ундай эмас-ку,— деб эътироз билдирди Анондомойи.

— Нега ундай эмас экан? Шундай бўлиши мумкин эмасми?

— Бунисини билмадим. Аммо Бинойнинг бундай муҳим ишни мендан яшириш одати йўқ эди.

Обинаш, бу янгиликни «Бараҳма Самож»нинг бир аъзсидан эшитгани ва аниқ гап эканини бир неча бор такрорлади. У Бинойнинг бу иши вой бўлишини аллақачон биларди, ҳатто бу тўғрида Горани бир неча марта огоҳлантириб ҳам қўйган эди. Ичи қора Обинаш хурсанд бўлиб, бу янги хабарни Моҳимга етказиш учун пастга тушиб кетди.

Бинсой эшикдан кириб келганида, Анондомойи унинг авзойига разм солиб, бошига катта бир ташвиш тушганини фаҳмлади. Йигитчага овқат едириб, кейин, уйига олиб кириб кетди.

— Биной, қани энди бўлган гапни айт-чи.

— Мана ойи, ўзингиз кўринг,— Биной хатни унга чўзди.

Анондомойи хатни яхшилаб ўқиб чиқди.

— Бугун эрталаб ёнимга Пану-бобу келиб, анча

ҳақорат гапларни гапириб кетди,— деб сўзини давом қилдирди Биной.

— Нимага?

— «Самож»дагилар сенинг касрингга Пореш-бобунинг қизини ёмонотлиқ қилишяпти, дейди.

— Одамлар Лолитага уйланишинг ҳал бўлганмиш дейишяпти. Нима ёмон ери бор экан, билолмадим.

— Уйланишимиз мумкин бўлганда, ҳеч ёмон ери бўлмасди. Лекин уйланишимиз ҳеч мумкин бўлмаганини била туриб, шундай миш-миш гап тарқатишдан ҳам ўтиб тушадиган ноинсофлик бўлиши мумкинми? Лолита тўғрисида бундай гап тарқатиш ўтакетган фазиллик-ку.

— Бину, агар ўзинг олижаноб йигит бўлсанг, Лолитани бундай ҳақоратда: сақлашинг жуда осон.

— Қандай қилиб, ойижон?

— Қандай қилиб деганинг нимаси? Унга уйлан!

— Узингиз нима деяпсиз, ойи! Тушунолмай қолдим, Бинойингизни ким деб ўйлаяпсиз? Наҳотки, «уйланаман» дейишим билан, худди ҳамма сғзимдан шу сўз чиқишини кутиб интизор бўлиб ўтиргандек ҳеч ким сўзимни ерда қолдирмаса?

— Бу гапларни ўйлаб, бошингни оғритиб нима қиласан? Қўлингдан келган ишингни қилсанг, шунинг ўзи ҳам кифоя. «Уйланишга қарор қилганман» деб айтиш қўлингдан келади.

— У ёқ-бу ёқни ўйламай шундай десам, ҳақорат бўлиб тушмасмикин?

— Ҳозир бу беҳуда гапларнинг нима ҳожати бор? Уйланишингиз тўғрисида миш-миш гап тарқатган бўлса, босадиган қадамнинг беҳуда бўлмаслиги турган гап. Сенга тўғри гапни айтяпман, уялмай қўя қол.

— Ойижон, Горани ҳам ўйлашимиз керак-ку.

Анондомойи қатъий жавоб берди:

— Йўқ, жон болам, бу ишда Горанинг кўнглига қарашнинг кераги йўқ. Биламан, у норози бўлади. Менинг ҳам тилагим шу, икковинглар аччиғлашиб ўтирманглар, дейман. Лекин нима ҳам қилардинг?

Лолитани ҳурмат қилсанг, жамиятда бутун умр шар-
мисор қилмаслик чорасини кўр.

Лекин бу осон гап эканми? Биной Горага қарши бирон иш қила олармиди, Гора қамоқда ётганида дўстлик меҳри яна ҳам кучайиб кетди. Бунинг устига, урф-одатлари ҳам бошқа-бошқа-ку? Жамият қонунларига гап-сўзда эътибор қилмаслик осон нарса, лекин амалга келганда, э-ҳа, шунча, катта-кичик тўғонларга дуч келасанки! Оқибати нима бўларкин, деб ваҳимага тушасан, одат қилмаган нарсангдан қўрқиб секин-секин орқага тисарилиб бораверасан, киши.

— Ойижон, сизни қанчалик билсам, шунча кўпроқ ҳайрон қоламан. Фикрингиз мусаффо! Назаримда, қадам ташлаб юрмайсиз, парвоз қиласиз, ҳеч қандай тўсиқни тан олмайсиз.

— Тўғри айтасан, тангри йўлимга ғов солмайди,— деб кулиб қўйди Анондомойи.— Тангрим дунёдаги ҳамма нарсани менинг ақлим етадиган қилиб яратган.

— Мен бутунлай бошқачаман,— деб хўрсинди Биной,— тилимдаги нарсани юзага чиқаришда ақлим ҳаминча йўлимни тўсиб туради. Өзмунча ўқиганим йўқ, бу бошимга нима-нималарни қуйиб оламдим, Өзмунча масалада баҳслашдимми, энди келиб қарасам, қандай бўлсам, ўшандай ғирт тентаклигимча қолаверган эканман!

Худди шу пайтда Моҳим кириб, Лолитадан кўпол гап бошлади. Биной нима қиларини билмай, танг қолди. Лекин йиғитча ўзини босиб олди-да, бошини қуйи солиб ишдамай ўтираверди. Моҳим, ахйир, икковини ҳам ҳақорат қилиб чиқиб кетди, хайрлашаркан, деди:

— Пореш-бобуникида Бинойни ҳалокат ёқасига олиб бориб уялмай-нетмай тузоққа илинтириб олмишибди-я. Биной ҳам ақмоқлигини қўймай, ўзини тузоққа илинтириб берибди. Горанинг бошини ҳам айлантириб жўришсин эди, ўшанда қойми қолардим! Унга унча-мушча одамнинг тиши ўтмайди!

Биной бошига ёғилган гина-кудуратлардан эзилиб, дами чиқмай қолди.

— Бину, болам, нима қилишингни ўзинг биласанми?— деб сўради Анондомойи. Биной бошини кўтариб, Анондомойининг кўзига қаради.

— Сен энди Пореш-бобунинг олдига бор. У би-лаң гаплашсанг, ҳаммаси равшан бўлади.

ЭЛЛИК ВИРИНЧИ ВОВ

Шучорита эшикдан кириб келган Анондомойини кўргач, ҳайрон бўлиб:

— Энди отланиб, сизникига бормоқчи бўлиб турган эдим!— деб хитоб қилди.

— Э аттанг, билмабман-да,— деб кулди Анондомойи,— бўлган гапларни эшитганимдан кейин уйда ўтиролмадим.

Анондомойининг ҳамма гапдан хабари борлигини эшитиб Шучорита ҳайратланди.

— Азизим, Биной менга туққан ўғлимдай. Сизларни ундан эшитиб, яхши таниш бўлмасак ҳам, доим дуо қилиб юардим. Энди сизларга ноинсофлик қилишаётганини эшитиб, қандай қилиб бамайлихотир юра оларканман. Билмадим, сизларга бирон ёрдамим тегадими-йўқми, лекин кўнглим ғаш тортиб, югуриб кела қолдим. Айланай, қизим, қани айт-чи, бу жанжалга гуноҳкор Биной эмасми?

— Йўқ-йўқ, асло у кишида гуноҳ йўқ. Ҳамма гуноҳ Лолитада. Кишилар, олдин тил бириктириб қўйишган экан, деб гап тарқатиб юришган бўлса ҳам, лекин синглимнинг беижозат пароходга тушиб жўнаб қолишини Биной-бобу хаёлига ҳам келтирмаган экан. Лолитанинг ўзи шундай ғурурли қизки, гап-сўзларни рад қилиб ўтиришни, ё бўлмаса нима ваддан шундай қилганини айтиб ўтиришни ўзига ҳеч эп кўрмайди.

— Шу сабабдан уларни бирон илож қилиб қўллаб юбориш лозим экан. Бу гап-сўзлар Бинойнинг қулоғига бориб етгандан буён тинчини йўқотиб, ўзини қўярга жой тополмай қолди. Ҳаммасига фақат мен айбдорман деб юрибди.

Шучорита қип-қизариб, бошини сал қуйи солди:

— Сизнингча қалай, Биной-бобу...

— Гап бундай қизим,— деб Анондомойи уялиб кетган Шучоританинг сўзини бўлди.— Бинойга нима деб умаслаҳат берилса, у маслаҳатга кўнадиган йигит. Бинойни ёшлик чоғидан биламан, бир марта таслим бўлдими, кейин қаршилик кўрсатмайди. Шу сабабдан мен унинг юраги борса келмас кўчага кириб қолмасайди, деб доим ҳадиксираб юрардим.

Шучорита енгил тортди:

— Лолитанинг розилиги тўғрисида ташвишланмасангиз ҳам бўлади. Мен уни яхши биламан. Лекин Биной-бобу ўз жамоасини тарк қила олармикин?

— Сизларнинг жамоангиз ўзи ундан воз кечса керак. Шундай бўлгандан кейин у ёпишиб олиб нима қиларди? Жуда зарур эканми?

— Бўлмаса нима қилади, ойижон! Биной ҳинду бўла туриб, бараҳман қизига уйланиши мумкинми?

— Ўзи рози бўлса, сизлар йўқ демоқчимисизлар?

Шучорита гангиб қолди.

— Қанақанги иложи бор экан, нимагадир, ақлим етмай турибди.

— Жонгинам, назаримда, бундан осон иш йўқ. Мен, ўзим хонадонимиздаги расм-русумларга амал қилмайман, шу сабабдан кўп кишилар мени ҳатто христиан дейишади. Бирон маросим вақтида атайи ўзимни четга олиб тураман. Қизиқ туюлиши мумкин. Жонгинам, лекин Гора менинг хонамда сув ичмайди. Шундай бўлгандан кейин сенингча, мен нима дейишим керак: «Бу хонадон менинг хонадоним эмас, бу жамоа менинг жамоам эмас» дейишим керакми? Йўқ, мен бундай фикрга қўшилмайман. Шунча таъна-ю фисқу фасодларга қарамасдан, ўз уйимда, ўз жамоамда кун кўриб келяпман. Унчалик озор чекаётганим ҳам йўқ. Агар бирон монелик пайдо бўлиб, бартараф қилишнинг иложи бўлмай қолса, худонинг кўрсатган йўлидан боравераман. Лекин ўзимники деб билган нарсамни то ўлгунимгача ўзимники деявераман, иложи йўқ, мурсайи мадора қилишга тўғри келади: мендан бошқа ҳамма бу ишимдан норози бўлса, бўлаверсин!

Лекин Шучорита шу сўзлардан кейин ҳам батафсил тушунолмади.

— Борди-ю «Бараҳма Самож» билан Бинойнинг қарашлари...

— Унинг қарашлари ҳам худди шундай,— деб Шучоританинг сўзини бўлди Анондомойи.— «Бараҳма Самож»нинг қарашлари аллақандай ўзгача қарашлар эмас. Биной сизларнинг газеталарингизда босилиб турадиган мақолаларни тез-тез менга ҳам ўқиб бериб туради. Бирон айтгулик фарқ кўрганим йўқ.

Шу пайг Лолита:

— Диди!— деб Шучоритани чақириб уйга кириб келди. У Анондомойини кўриб уялганидан қизариб кетди. Қиз опасининг юзига разм солиб, гап ўзи устида бораётганини фаҳмлаб олди. Жов деб югуриб чиқиб кетарди ҳам, лекин ҳеч иложи бўлмади.

— Кел, Лолита, бу ёққа кел, болагинам!— деб Анондомойи уни чақирди-да, қўлидан ушлаб, ёнига тортди. Лолитани яқин кишисидай ёнига ўтқазди.

— Билсанг, азизим,— деб Шучорита билан бошлаган гапини давом эттирди Анондомойи,— ёмон билан яхшини бир-бирига мослаш қийин гап, дунёда шундай ҳоллар учраб туради, уларнинг ўзига яраша машъаси-ю ғам-ғуссалари бўлади, хунук ҳамиша ярамас бўлавермай, баъзан жуда ажойиб бўлса ҳам, бир-бирига мослаш мушкул иш. Қийин бўлса ҳам, мумкин экан, бас, икки кишининг фикри бир-биридан бирмунча фарқ қилган тақдирда ҳам, нима сабабдан бир-бирларига қўшилишлари мумкин бўлмасин, мен шунисига тушунолмайман. Ажабо, асл қалблар жуфтлиги, уларнинг назарларида холосми?

Шучорита бошини қуйи солиб ўтирарди.

— Сизнинг «Бараҳма Самож»ингиз икки инсон боласининг бир-бири билан қўшилишини тақиқ қилганми? Тангри кишиларнинг дилини бир-бирига боғлаб қўшиб қўйган бўлса, кўзчи фақат ташқи парданигина кўрадиган жамоангиз уларни бир-биридан ажратиб ташлайдими? Қизгинам, арзимаган тафовутларга эътибор бермайдиган, ҳамма буюк бирдамлик заминида бирлашган жамият наҳотки ҳеч қаердан

топилмаса? Наҳотки, одамзод боласи парвардигорнинг амр-фармонларидан бош тортишга яратилган бўлса? Жамият деган нарсa фақат шунинг учун яратилганми?

Анондомойининг бу масала устида муҳокама юритишидан мақсади Биной билан Лолитанинг уйланишига халақит бериб турган тўсиқларни бартараф қилишмиди, мақсади фақат шумиди? Йўқ, Шучоританинг дилида иккиланиб турганини у сезган эди. Лекин Анондомойи бу шубҳаларни тарқатиб юборишга астойдил бел боғлагалида бошқа бирон мақсадни ҳам кўзда тутмадимикин? Ахир, Шучоритани шунча хурфот иплари чулғаб олган экан, унинг бир қадам босишга ҳам қурби етмайди-да! Биной бараҳман бўлмагани туфайли уларнинг уйланиши мумкин бўлмас экан, у ҳолда Анондомойининг умидлари пучга чиқади, ҳолбуки кейинги вақтларда ғам-ташвишлари бошидан ошиб ётганига қарамай, бир неча ойдан буён ичида уларнинг уйланишини орзу қилиб юрган эди. Биной худди шу бугун:

— Ойижон, наҳотки «Бараҳма Самож»га аъзо бўлишим лозим бўлса? Шунга ҳам рози бўлайми?— деб сўради.

— Йўқ-йўқ, бунга ҳеч қандай зарурат йўқ,— деб Анондомойи эътироз билдирди.

— Оёқ тираб туриб олишса-чи?

Анондомойи бир оз жим тургач:

— Йўқ, бу масалада оёқ тираб олишдан фойда йўқ,— деб жавоб берди.

Шучорита Анондомойининг мулоҳазаларига қўшилмасдан ўйланиб ўтираверди. Анондомойи буни фаҳмлаб: гапларимнинг тўғрилигига қиз ҳали ҳам ишонмаяпти, деган хаёлга борди.

«Жамиятдаги ҳамма эскилик, таассублардан озод бўлиб олишимга сабаб Горага меҳр-муҳаббатим бўлди,— деб ўйлаб қўйди ўзича Анондомойи.— Шучоританинг Горага кўнгли йўққа ўхшайди, бўлмаса, бу арзимаган нарсани деб шунча ўзини қийнаб ўтирмасди».

Анондомойининг юраги ғашланиб хафа бўлди. Горанинг қамоқдан чиқиб келишига бир-икки кун

қолган эди. Онаси, ўғлимга бахт пешвоз чиқади, деб умидланиб юрган эди. Бир амаллаб бошини боғлаб қўйиш керак, бўлмаса, яна бошига қандай савдолар тушишини ким билсин?! Лекин Горани ўзига ром қилиб олиш ҳар қандай қизнинг ҳам қўлидан келавермайди. Қолаверса, у йигитни бирон ҳинду қизга уйлантириб қўя қолиши ҳам нотўғри бўлади. Шуни билганидан Анондомойи бўйи етган кўп қизларнинг ота-оналарига рад жавоби бериб, уларни ноумид қилиб келган эди. Гора нуқул «уйланмайман» дерди. Анондомойи Горанинг онаси бўла туриб ўғлининг гапини ҳеч қайтармаслигини кўрганлар ҳайрон қолиб юришарди. Шу кезларда ўғлининг бўшашиброқ қолганини кўриб, онаси суюниб юрган эди. Шу сабабдан, Шучоританинг дамани чиқармай қаршилик кўрсатиб турганлиги Анондомойига қаттиқ зарба бўлиб тушди. Лекин Анондомойи ўйлаб қўйган нарсасидан дарров қайтиб қўя қоладиганлардан эмас.

«Майли, кўрармиз!»— деб қўйди у ичида.

ЭЛЛИК ИККИНЧИ БОВ

— Биной,— деди Пореш-бобу,— Лолитани мушкул аҳволдан қутқазиш учун ўзингизни бирон хавфхатарга дучор қилинг демайман. «Самож»даги мишмишларга унча эътибор бермаса ҳам бўлади. Бугун шов-шувга баҳона қилган нарсалари бир-икки кундан кейин ҳамманинг эсидан кўтарилиб кетади.

Биной Лолита шаънига доғ тушурмаслик учун зиммасидаги бурчини бажаришга қатъий қарор қилиб келган эди. Бу никоҳ устида «Самож»да гдибида гаплар бўлишини, ҳаммадан ҳам Гора жуда дарғазаб бўлишини Биной биларди. Лекин у фақат бўйнидаги қарзини ўйлаб, бошқа яхши-ёмон фикрларнинг ҳаммасини бир чеккага суриб қўйди. Пореш-бобу уни бирданига бурчини бажариш заруратидач озод қилиб қўйганида энди Бинойнинг бу имкониятдан фойдалангиси келмай қолди.

— Сизникида кўрган меҳрибончилик қарзимни

бир умр ҳам узолмайман. Агар оилангиз мен туфайли ақалли бир кун салгина нотинч бўлганида ҳам, бунга чидаёлмайман.

— Биной, гапимни бошқача тушунибсан. Бизни ҳурмат қилишингни билиб, бошимиз осмонга етиб юрибди, лекин фақат бизни ҳурмат қилишинг вазидан зиммангдаги бурчингни бажариш учун қизимга уйланмоқчи бўлсанг, бу ишинг унга ҳурматсизлик бўлади. Бошимизга тушган мушкул ишлар бирон фидойилик талаб қиладиган даражада эмас деганимнинг ҳам сабаби шу.

Демак, Бинойни зиммасидаги бурчини бажариш заруратидан озод қилиб қўйишди. Лекин Бинойнинг дили, қафас эшиги очиб қўйилганда қуш пир этиб учиб кетиши сингари, эркинликка интилгани йўқ. Биной ҳеч енгил тортмади. Зиммасидаги бурчининг гапига кирди-да, уни тийиб турган кишанларни ўзи учун мажбурий деб ҳисобламасдан, тилка-тилка қилиб ташлади. Кўнгли оила тусаб қолган, илгари кўрқа-писа қадам босиб кирмоқчи бўлиб юрган, бирон чакки иш қилиб қўйгандай уялиб яна қочиб чиққан хонадонида хаёлан шундай оила қуриб юрган эди, энди уни бу фикридан қайтариш маҳол бир нарса. Бурч амри кўнглининг қўлидан ушлаб, ҳозир қулоғига: «Ана, энди зарурати ҳам қолмади, оғайни, юр энди қайтиб кета қолайлик» деб шивирлагандай бўлди. Кўнгли бўлса: «Сенга керак бўлмаса, йўлингдан қолма, мен шу ерда қоламан» деб жавоб бергандай бўлди.

Пореш бутун гапни биратўла гаплашиб олмоқчи бўлди.

— Мени тағин, бурчни деб ўзини фидойи қилмоқчи бўляпти деб ўйламанг,— деди Биной.— Агар ўзи бўлсангиз, буни ўзим учун буюк шараф деб биламан. Лекин мен бир нарсадан...

— Сен ҳеч нимадан қўрқмай қўя қол,— деб дадил жавоб берди тўғри сўз Пореш,— Лолитанинг сенга кўнгли борлигини Шучоритадан эшитдим.

Бинойнинг кўнгли чақмоқ чаққандай ёришиб кетди. Лолита кўнглидаги дардини Шучоритага айтибди! Қачон, қандай қилиб айтганикин! Қизлар имо-

ишора, шама гаплар билан бир-бирларига юрак дардларини айтиб олишган. Бинойнинг кўнгли буюк сирли бахт туйғуси билан лиммо-лим бўлиб кетди.

— Агар мени муносиб кўрсангиз, бошим осмонга етади,— деди Биной яна ҳалиги сўзини такрорлаб.

— Бир оз ўтира тур, бир юқорига чиқиб тушай,— деди Пореш-бобу.

У Бародашундорининг фикрини билиб келгани чиқиб кетди.

— Биной «Бараҳма Самож»га кириши лозим бўлади,— деди аёл.

— Керак бўлса кирар,— деб розилик билдирди Пореш.

— Олдиндан писанда қилиб гаплашиб қўйинг. Бинойни бу ёққа чақиринг.

Йигитча юқорига чиқди. Бародашундори Бинойга:

— Бўлмаса, фидойилик кунини тайинлаш керак,— деди.

— Жуда зарурми?

— Ҳа, бўлмаса-чи? Ўзингиз нима деяпсиз? — Бародашундорининг жаҳли чиқиб кетди.— Бўлмаса, «Бараҳма Самож» аъзоси бўлган қизга қандай қилиб уйланмоқчисиз?

Биной бошини қуйи солиб индамай ўтирарди, Бинойнинг Лолитага уйланмоқчи бўлганини эшитиб, Пореш-бобу, бу йигит «Бараҳма Самож»га аъзо бўлиб кириши лозим, деган қарорга келиб қўйган эди.

— Мен «Бараҳма Самож» таълимотини ҳурмат қиламан. Шу дамгача унга зид келадиган бирон иш қилганим йўқ,— эшитилар-эшитилмас пичирлади Биной.— Шундай бўлгандан кейин, яна махсус расм-русумнинг нима ҳожати бор?

— Нутқан назарларингда зиддият бўлмаса,— деб жавоб берди Барода,— расм-русум қабул қилишнинг нима қийинлик ери бор?

— Ҳиндуизмга ҳеч қандай алоқам йўқ, деб айтолмайман-да.

— Ундай бўлса, нима қилиб бу ҳақда гап очиб юрибсиз? Сиз нима, қизимга раҳмингиз келгандан уйланмоқчи бўлдингизми?

Биной гангиб қолди. Унинг таклифи ростдан ҳам Лолитанинг ота-онасига ҳақорат бўлиб тушгандай эди.

Бундан анча илгари гражданлик никоҳи тўғрисида қонун қабул қилинган эди. Гора билан Биной бир вақт газетада бу қонунга жуда қаттиқ қарши чиқишган эди. Энди Бинойнинг шу гражданлик никоҳини тан олиб, мен энди эътиқодли ҳинду эмасман дейиши осон гап эмасди.

Пореш бўлса қизини эътиқодли ҳиндуга эрга бериши ҳам ҳеч тўғри келмасди. Биной оғир хўрсиниб, ўрнидан турди-да, ҳар икковига таъзим қилиб:

— Мени кечиринглар. Гуноҳимни яна ҳам чуқурлаштирмай қўя қолай,— деб чиқиб кетди.

Йигит зинага яқин келганида Лолитага кўзи тушди, у бир ўзи айвонда кичик стол ёнида хат ёзиб ўтирарди. Қадам товушини эшитиб қиз кўзини хатдан олди-да, йигитга қаради. Шу бир лаҳзаллик кўз қараши бир зумда Бинойнинг қалбини остин-устун қилиб ташлади. Уларнинг танишганига-ку анча вақт бўлди, қиз унга ҳамиша шу тахлитда қарарди, лекин бугун бу кўз қарашида қандайдир бошқа бир сир бор. Лолитанинг елпуғичдай киприклари соя солиб турган маъсума, қора кўзларининг бу қарашидан Биной Шучоритага аён бўлган ҳис-туйғуларни уқиб олди, бу ҳис-туйғулар Бинойнинг кўзига ҳали замон сел қўйиб юборадиган булутдай кўринди.

Бинойнинг интизор қарашида ҳам унинг кўнглидаги дард-алами шу заҳоти лов этиб кетгандай бўлди. Лолитага индамай таъзим қилиб, зинадан секин тушди-да, ҳовлидан чиқиб кетди.

Э Л Л И К У Ч И Н Ч И Б О В

Гора турма дарвозасидан чиққач, дастлаб уни интизор бўлиб кутиб турган Пореш-бобу билан Бинойни кўрди.

Бир ой унча узоқ муддат эмас. Гора сафарга чиққан кезларида ота-онаси, ёру дўстлари билан бундан ҳам кўпроқ вақт дийдор кўришмай юрарди, лекин

турмада бир ой ёлғизликда ётиб, энди ёруғ кунга чиққанидан кейин Пореш билан Бинойга кўзи тушганда яна ўша ўзи билган дунёга, ёри дўстлари орасига янгидан келгандай бўлди. Йўл устида очиқ жойда Пореш-бобунинг тонг нури тушиб турган сокин, нуроний чеҳрасини кўриб, кўнгли шодланиб кетганидан иззат-ҳурмат билан унинг хоки пойини олди. Горанинг илгари ҳеч бундай қуюқ таъзим қилиш одати йўқ эди. Пореш уни бағрига босиб кўришди.

Гора Бинойнинг қўлидан ушлаб олди.

— Биной,— деди кулиб Гора,— мактабдан бошлаб ҳамма вақт бирга ўқиб келган эдик, бу мактабга сендан яширинча кирдим.

Бинойнинг на кулгиси келди, на гапира олди. Уртоғининг тортган азоблари, турма ҳаётининг зимистонлиги туфайли энди Бинойнинг назарида Гора дўстдан кўра каттароқ бир зот даражага кўтарилгандай бўлди. Бинойни зўр ҳурмат туйғуси қамраб олганди, у жим турарди.

— Ойим қалай?

— Соғ-саломат юрибдилар.

— Қани, юр ўғлим,— деди Пореш,— извош кутиб турибди.

Улар энди ўтиришмоқчи бўлиб туришган эди, шошиб нафаси ҳалқумига тиқилиб, Обинаш билан ёру дўстлари югуриб келиб қолишди. Гора Обинашни кўриб тезроқ извошга чиқиб олмоқчи бўлган эди, бироқ у келиб йўлини тўсди.

— Гоурмаҳон-бобу, бир дақиқа вақтингизни берсангиз!

Обинаш шу сўзларни айтиб улгурмаган ҳам эдики, келган йигитларнинг ҳаммаси баланд товуш билан:

Парчаланди кишан — қолмай ортиқ тун —

Тонг ёришиб, келди ёруғ кун...

деб шеър ўқий бошлашди.

Горанинг юзи лов этиб ёнгандай бўлди.

— Бас қилинглр!— деди у момақалдиरोқдай товуши билан.

Йигитлар ҳайрон бўлиб жим қолишди.

— Бу қандай наъма, Обинаш?

Обинаш елкасига ташлаб олган шолрўмол остидан банан баргларига ўралган катта бир ясамун гулдастасини олди, ёнидаги шерикларидан бири, овози ингичка ёш бир ўсмир йигитча зарҳал билан нималардир босилган бир варақ қоғознинг тахини очиб, Горанинг турмадан қутулиб чиқишига атаб ёзилган табрикномани мурувати бураб қўйилган наъмадай бижиллаб ўқиб кетди.

Обинаш узатган гулдастани Гора шартта рад қилди. У ғазаб ўтини зўрға босиб:

— Бу нима майнавозлик?— деб сўради.— Сизларнинг шу бир ой-ўттиз кун қилган ишингиз— бугун кўчанинг қоқ ўртасида туриб менга дайди труппангиз бисотидан чиққан масхарабоз либосини кийдириш учун машқ қилиш бўлдим, дейман?

Обинаш Горани табриклашни кўпдан буён ўйлаб ўзича режа тузиб юрганди. Бу ишни яна ҳам дабдабалироқ қилиб ўтказиш нияти бор эди. Биз ҳикоя қилаётган замонларда бундай ижтимоий фалокатлар сийрак учраб турарди. Обинаш шу ниятини ҳатто Бинойга ҳам айтмаган эди. Бу ажойиб ният шуҳратининг ҳамма ҳузурини Обинаш якка ўзи кўрмоқчи бўлиб, очкўзлигидан ҳатто газетада бостириб чиқариш учун хабар ҳам ёзиб қўйган эди, бу хабарнинг фақат бир-икки жойини аниқлаши қолган эди.

— Бу ишингиз адолатдан эмас,— деди Горанинг бу хилда қарши олганидан хафа бўлган Обинаш.— Бизнинг тортган азобларимиз сизнинг турмада чеккан ғам-ғуссаларингиздан кам эмас. Шу бир ой ичда жигар-бағримиз ёзилиб кетди.

— Хато қилиясан, Обинаш,— деб эътироз билдирди Гора.— Яхшилаб қарагин, жигар-бағринг бут-бутун.

— Ахир, ҳукумат амалдори сизни ҳақорат қилди,— деб Обинаш яна ўзиникини маъқуллади,— лекин бу кун биз бутун Ҳиндистон номидан сизга мана бу ҳурмат гулчамбарини...

— Буниси энди жуда ҳам ҳаддан ошиш бўлади!— Гора шундай деб хитоб қилди-да, Обинаш ва

унинг ҳамроҳларини қўли билан бир четга итариб қўйиб, Пореш-бобуга қаради:

— Қани марҳамат, Пореш-бобу!

Унинг кетидан Гора билан Биной ҳам чиқиб ўтиришди. Пореш-бобу коляскага чиқиб ўтирганидан кейингина енгил тортиб нафас олди.

Бир оздан кейин Гора пароходга ўтириб, эртаси куни эрта билан уйига етди олди. Эшиги олдида бир тўда мухлислари йиғилиб туришган эди. Улардан бир амаллаб қутулиб, Анондомайнинг хонасига кириб борди. Онаси тонг саҳарда ўрнидан туриб, таҳорат олиб, ўглини кутиб ўтирарди. Гора онасининг оёғига йиқилиб таъзим қилди. Анондомайнинг юзларидан кўз ёшлари оқиб кетди. Онаси шунча вақтдан буён ўзини йиғидан босиб келаётган эди. Лекин бугун кўз ёшлари ўзидан-ўзи қуйила берди. Кришнодоял Ганг дарёсига бориб чўмилиб келган эди, Гора кириб у билан ҳам кўришди. Йигит унинг хоки пойини олмасдан, берироқда туриб салом берди.

— Дада, мен покланиш маросимини бажо келтирмакчиман,— деди Гора.

— Бунга ҳеч қандай зарурат йўқ.

— Турмада ётганимда ўзимни жуда ҳаром бўлгандай сездим, кўнглим жуда ғаш тортиб юрди. Ифлос турма гарди ҳали ҳам аъзойи баданимдан кетгани йўқ. Мен албатта ўзимни пок қилиб олишим лозим.

— Йўқ, йўқ,— деб ташвишланиб қолди Кришнодоял. — Кераги йўқ, ортиқча нарса, бу гапингга қўшилолмаман.

— Хўп майли, бўлмаса, пандитлардан сўраб кўрарман.

— Пандитлардан сўраб ўтириш керак эмас, Гапимга ишонавер, покланиш маросимини бажо келтиришнинг ҳожати йўқ...

Ҳар хил расм-русумларга, покизаликка риоя қилиш масаласида ҳамма вақт айтганини қилдирадиган Кришнодоял Горанинг ҳам дин қонун-қоидаларига қатъий амал қилишга ҳаққи борлигини тан олмаётганини, қайтага қатъиян қарши бўлаётганини кўриб Гора сабабини ҳеч тушунолмади қолди.

Овқат вақтида Анондомойи Бинойни Горанинг ёнига ўтқазди.

— Ойи, Бинойни мендан нарироққа ўтқазинг,— деб илтимос қилди Гора.

— Нега ундай деяпсан? Биной бирон гуноҳ иш қилдими?— деб ҳайрон бўлиб савол берди онаси.

— Гап Бинойда эмас, гап менда. Ҳозир нопокман.

— Бўлсанг нима қилибди, Бинойнинг бундақа нарсалар билан унчалик иши йўқ.

— Унинг иши бўлмаса, мен ўзим бундай ишларга жуда қаттиқ қарайдиган бўлиб қолганман.

Овқатдан кейин дўстлар юқорига, хилватроқ уйга чиқиб кетишди. Икковлари ҳам анчагача нимадан гап бошлашни билмасдан ўтиришди. Биной шу бир ой бадалида ҳаётида содир бўлган жуда муҳим воқияни Горага қандай айтиб берсам экан, деб боши қотиб ўтирди. Горанинг бўлса, дўстидан Пореш-бобу хонадонидагиларни жуда сўрагиси келди-ю, лекин Бинойнинг ўзи гап бошлашни кутиб ўтираверди. Гора, албатта, Пореш-бобудан, бола-чақаларингиз эсон-омон юришибдими, деб ҳол-аҳвол сўради, лекин бу фақат иззат-икром юзасидан берилган савол эди. Гора уларнинг эсон-омонлигидан кўра кўпроқ баъзи бир нарсаларни билгиси келиб, сабр косаси лиммо-лим бўлиб кетган эди.

Шу пайтда Моҳим зинадан чиқаман деб нафаси тикилиб, қарсиллаб уйга кириб келди-да, йигитчаларнинг ёнига ўтирди. У нафасини ростлаб олгунча ордан бир неча дақиқа вақт ўтди, шундан кейин у гапга кирди:

— Хўш, Биной, шу кунгача биз Горани кутиб ўтирган эдик. Энди ҳеч қандай гап бўлиши мумкин эмас. Кел, тўй кунини белгилаб олайлик. Сен нима дейсан, Гора? Гап нимадалигини билсанг керак?

Гора кулимсираб қўйди.

— Куласан-да? Ажойиб акам бор, ҳали ҳам тўй эсидан чиқмабди, деб ўйлайсан-да! Ахир, қиз деган — туш кўришдай гап эмас. Мен уни аниқ кўриб турирман, аслида ўзи бор нарса. Уни эсдан чиқариб бўлар-

миди? Гора, сен кулишингни қўй, яхшиси мададлашиб бу ишни тўғрилаб юборсанг-чи.

— Гапираётган кишингизнинг ўзи шу ерда ўтирибди-ку. Ўзи тўғрилаб юборсин қўйсин-да.

— Уҳ, нима дейман энди! Ўзи ҳали тўғриланиб олмаган-у, қўлидан нима ҳам келарди! Сен келдинг, энди гап сенда қолган.

Биной индамасдан, ўзини босиб ўтирарди. У, ҳагто гапни ҳазилга айлантириб юбориш одатини ҳам қилмай жим ўтираверди.

Бу ерда бир гап борлигини Гора пайқади.

— Меҳмон таклиф қилишни мен ўз устимга олишим мумкин,— деди у.— Ширинлик, мева-чева буюришим ҳам мумкин, агар керак бўлса, келган меҳмонларни ҳам ўзим кутиб оламан, лекин Бинойнинг қизингизга ўйланишига кафил бўлолмайман. Бундақанги ишлар тангриси билан унча танишлигим йўқ, ҳамиша унга тоат-ибодат қилиб турсам ҳам, лекин ўзимни ундан узоқроқ тутиб юраман.

— Агар унга яқин турмасанг, уни ҳам ўзингдан узоқ деб ўйлама,— деб эътироз билдирди Моҳим.— Сени қачон гум қилишини ҳеч ким билмайди. Пешонанга нима ёзилганини айтиб беролмайман-ку, лекин мана бу Бинойнинг тайини йўқ экан. Шунга айтиб қўяй Гора, худога ҳам ишонмай ўзинг ҳам ҳеч нима қилмасанг, яна пушаймон бўлиб юрмагин...

— Қўлимдан келмаган ишга аралашмаганим учун тавба қилишим мумкин, лекин бу ишга аралашсам, ундан ҳам бадтар ташвишда қоламан. Йўқ, бундақанги ташвишига хушим йўқ.

— Бараҳманнинг мазҳаби ҳам, уруғ-аймоқ номуси ҳам кўкка соврилиб кетса, сен бемалол жим ўтириб бераркансан-да? Ахир, эътиқодли ҳинду урфи одатларини сақлаб қолиш учун овқатдан ҳам, уйқудан ҳам кечиб юрибсан-ку! Агар энг жонажон дўстинг ҳинду мазҳабидан кечиб, бараҳман оиласидаги қизга ўйланиб олса, эл-юртнинг кўзига қандай қарайсан? Биной, мендан хафа бўлма, лекин Горага орқаворатдан сен тўғрингда шунга айтиб қўйишга кўп кишиларнинг тили қичиб юрибди. Мен бўлсам юзи-кўзинга айтиб қўя қолдим, шу ишим сенга ҳам яхши, менга ҳам. Агар

миш-миш гаплар ёлғон бўлса, ёлғонлигини айт, сув қуйгандай ҳамма жим бўлади қолади, тўғри бўлса — бўйнингга олишдан бошқа нима иложинг бор.

Моҳим шундай деди-ю, чиқиб кетди, Биной бўлса чурқ этмай ўтирган жойида қолаверди.

— Биной, ўзи нима гап?— деб сўради Гора.

— Нима гаплигини бир неча оғиз сўз билан айтиб бўлмайди, ҳамма гапни бир чеккадан айтиб бермоқчиман. Дунёда ҳеч нарса биз хоҳлаганча, тинчлик билан маромига етмайди. Ўлжа пойлаб турган арслон сингари, воқиа аввал секин билдирмасдан сенга яқин келади-да, сўнгра бирданига тўсатдан бўйнингга чангал солиб қолади. Миш-миш гаплар худди оловга ўхшайди: аввал қаердадир ер остида чўғ бўлиб ётади-да, аланга бўлиб ташқарига отилиб чиққанида, ўчириш қўлингдан келмай қолади. Шу сабабдан баъзан миямга киши ҳар қандай фаолият кўрсатишдан воз кечса, бунинг устига ўзи ҳам мутлақо ҳаракатсиз бўлиб олса, шундагина руҳи озод бўлади, деган фикр келади.

— Фақат ҳаракатсиз бўлсанг, бунинг нимаси озодлик бўларкан?— деб кулиб қўйди Гора.— Агар сен билан бирга коинот ҳам ўз тараққийсини тўхтатмаса, қандай қилиб, сен тинчлик ҳолатида бўла оласан? Сенинг ҳаракатсизлигинг нақ бунинг тескарисига олиб боради. Бутун дунё фаолият кўрсатиб тураверди-ю, ёлғиз сен ютқизасан, холос. Воқиаларга тўсатдан дуч келиб қолмаслигинг учун кўз-кулоқ бўлиб туриш керак, яна ҳамма олдинга қараб боравериб, фақат сен бир жойда депсиниб туриб қолмагин.

— Тўғри айтасан,— деб унинг фикрига қўшилди Биной.— Ҳамиша кўргилигим шундай бўлади. Бу гал ҳам тайёр эмасдим. Бу ишлар ахийри нима бўлишига ўз вақтида фаҳмим етмабди. Энди кўргилигимни кўриб ўтирибман. Агар ҳеч нима бўлмаганида яхши бўларди-я, бўлгандан кейин на чора. Ҳар қанча оғир бўлса ҳам, ҳисоблашмасдан иложинг йўқ экан.

— Нима гаплигини билмасам, мавҳум муҳокама юритишим қийин гап,— деди Гора.

— Бераҳм воқиалар тақозоси билан,— деб гап бошлади Биной,— Лолитага уйланишим лозим бўлиб қолди, акс ҳолда Лолитанинг ҳеч бир гуноҳи бўлма-

гани ҳолда, бутун умри жамиятдан дакки эшитиш билан ўтади.

— Ўзинг-чи, қандай аҳволда қолдинг?

— Бу жуда узоқ гап,— деб тўғри жавоб бермай гапни бошқа ёққа бурди Биной.— Ҳаммасини бирор кун гапириб берарман, ҳозирча шу эшитганларинг ҳам кифоядир.

— Хўп, мен рози, лекин мен бир нимани айтмоқчиман: агар қайғули воқиа муқаррар бўлса, қайғули оқибати ҳам муқаррар бўлади. Агар Лолитанинг пешонасига дакки ейиш ёзилган бўлса, буни даф қилиш мумкин эмас.

— Лекин менда бунга қаршилик кўрсатишга имкон бор-да!— деб хитоб қилди Биной.

— Жуда соз, лекин сўзларингга ўзинг ҳар қанча ишонсанг ҳам, сўзнинг ўзи кифоя қилмайди! Қишики қашшоқлик кўчасига кирдимиз, қашшоқлик панжасидан қутулишга ҳам имкони бўлади. Масалан, у қароқчилик қилиши ёки қолаверса одам ўлдириши мумкин. Лекин шу ҳам нажот йўли бўлибдими? Назарингда, Лолитага уйланиб, унга нисбатан ўз бурчингни бажарган бўласан, аммо энг биринчи бурчинг шуми? Ажабо, жамият олдида вазифаларинг йўқми?

Биной, ўз зиммасидаги бурчни деб, бараҳман қизга уйланишдан воз кечаётганини айтиш ўрнига, баҳсга киришиб кетди.

— Бўлган ҳамма ишларга қараб ҳукм қиладиган бўлсак, бу масалада фикримиз бошқа-бошқа экан,— деди Биной.— Мен шахсни юкори қўйиб, жамиятни пастга ураётганим йўқ. Фақат, шахс тепасида ҳам, жамият тепасида ҳам дин турибди, хатти-ҳаракатингда мана шу динга амал қилишинг керак, деяпман, холос. Жамиятни шахс билан баравар ҳимоя қилиш, асосий вазифам эмас. Мен учун энг олий бурч — динни ҳимоя қилиш.

— На шахсни, на жамиятни эмас, фақат динни, йўқ мен бу фикрга қўшилолмайман!— деб хитоб қилди Гора.

— Мен шу фикрдаман,— деб ўжарлик қилиб туриб олди Биной.— Диннинг негизи — шахс жамият

эмас, аксинча, шахс билан жамиятнинг негизи диндир. Агар биз жамият хуш кўрган нарсани дин деб қабул қиладиган бўлсак, дастлаб жамиятнинг ўзи ҳалок бўлиб кетади. Бинобарин, адолат билан дин қонунларига зид бўлмаган менинг эркинлгимга жамият қаршилик қилса, жамиятга нисбатан энг биринчи бурчим шу беъмани тўсиқларни йўлдан олиб ташлаш бўлади. Агар Лолитага уйланиш жиноят эмас, зарурат экан, жамият бу ишни маъқул курмагани учунгина ундан бош тортсам динни масхара қилган бўламан.

— Ажабо, гап фақат сендами? Уйланганингдан кейин кўрадиган болаларингизни не кунларга қолдирасизлар, шуни ўйлаб кўрдингми?

— Инсоният шундай муҳокама қилиб, ижтимоий адолатсизликни абадийлаштиради, холос. Бўлмаса, соҳибнинг ҳақоратларига, тутиб уришларига ҳам ёнинг демай сабр қилиб юраверадиған идора хизматчисини нега ёмонотлиқ қиласан. Ахир, у ҳам болачақаларини ўйлайди-ку!

Биной Гора билан мунозара қилганда бунчалик нари ўтиб кетиш одати йўқ эди. Ҳиндулар жамоаси билан алоқани узишни ўйлаб қолганида яқингиналарда ҳам юраги орқасига тортиб кетарди. У ҳатто ёлғиз ўзи бу ҳақда ўйлашга ҳам журъат қилолмасди. У Гора билан баҳслашмаганда ақли азалги таниш йўлдан, кўнглида пайдо бўлган янги орзуларга тамомила қарши томонга қараб бораверарди. Лекин баҳс мобайнида бу орзуларга бурч ҳисси мададкорлик қилиб, мустаҳкамланиб олди.

Гора билан жуда қаттиқ баҳслашди. Гора ҳамма вақтдагидай мантиқий далиллар келтирмади-ю, лекин ўз фикрини жуда зўр эҳтирос билан ҳимоя қилди. Одам деганнинг бундай қизишган вақти камдам-кам бўлади. Лекин Бинойнинг далилларини пучга чиқариш учун фақат эҳтироснинг ўзи кифоя қилмаслигини Гора сезиб турди. Шу дамгача, дўстларнинг назарий жиҳатдан асосланган нуқтаи назарларигина бир-бирига дуч келганда, Биной ҳамиша енгиларди. Бутунги баҳс икки фикр баҳси эмас, икки шахснинг баҳси эди. Букунги баҳс фақат шунчаки ўқ-ёйдай отилиб турган

гап-сўзлар жанги эмас, бугун айтилган ҳар бир сўз дарди аламга тўлиб-тошган одам қалбини тилиб юборарди.

— Сен билан мунозара қилиб ўтирмоқчи эмасман,— деди Гора, ниҳоят.— Бунинг баҳслашадиган ери йўқ, юрак билан идрок қилиш керак. Бараҳман қизга уйланиб, халқимиздан узоқлашиб кетасан, шунга доғман, кўриб турибман, шундай қиладиганга ўхшайсан, лекин мен асло бу йўлга кирмайман. Ихтилофларимизнинг асл сабаби шунда. Гап билимда ёки ақл-идрокда эмас. Сен қадрламаётган нарса мен учун қиммат. Ўз эркингни деб мен учун қимматли бўлган шу нарсага зарба беришдан ҳам қайтмайдиганга ўхшайсан. Сен қадр қилмайдиган нарсани мен асосий ҳаёт манбаи деб биламан. Менга Ҳиндистоним керак. Сен унга ҳар қанча айб қўйсанг ҳам, уни ҳар қанча ёмонотлиқ қилсанг ҳам менга фақат шу Ҳиндистон керак. На сен, на бошқа бирон киши менга Ҳиндистондан кўра яқинроқ бўлиши мумкин эмас. Ҳиндистондан заррача бўлса ҳам узоқлаштирадиган ҳар қандак ишга ҳеч қўлим бормайди.

Биной унга эътироз билдирмоқчи бўлган эди, лекин Гора сўзини бўлди.

— Йўқ, Биной, мен билан бекорга тортишиб ўтирибсан. Бутун дунё таҳқир кўзи билан қараб юз ўгириб кетган Ҳиндистоннинг ёнида унинг уятига шерик бўлиб туравераман. Бутун шу мамлакат, унинг мазҳаб-мазҳаб бўлиб ажралишлари ҳам, хурофотлари ҳам, маъбудга сажда қилишлари ҳам ҳаммаси ўзимга тан. Шу Ҳиндистондан воз кечсанг, мендан ҳам воз кечган бўласан.

Гора уйдан чиқиб, томда у ёқдан бу ёққа қаддам ташлаб юрди. Биной ўтирган жойидан қимирламай жим қолди. Хизматкор кириб келиб, кўчага жуда кўп одам йиғилиб, Горани кўришга интизор бўлиб туришганини айтди. Йигит шу баҳона билан қочиб қутулмоқчи бўлиб, анча енгил тортди.

Гора қараса, уй олдида тўпланган кишилар орасида Обинаш ҳам бор. Гора, Обинаш мендан хафа бўлиб кетгандир, деб ўйлаб юрган эди, лекин бекорга ташвишланган экан. Аксинча, Обинаш кечаги воқиани

ҳаммага ҳикоя қилиб, яна ҳам жўшқинлик билан Горани кўкларга кўтараётган эди.

— Гоурмаҳон-бобуга эътиқодим жуда ҳам ошиб кетди,— деб гапирётган эди Обинаш.— Шу дамгача мен уни фақат ажойиб бир шахс деб юрардим, кеча буюк зоҳидлигига батамом ишондим. Бизлар иззат-ҳурматини бажо келтирмоқчи бўлган эдик. Лекин у буни рад қилди. Гоурмаҳон-бобу сингари иззат-икромдан воз кечадиган одамлар ҳозир борми? Бундай камтарин зотларни кўп кўриб турасизми, қани айтинг-чи?

Горанинг шундай ҳам кўнгли бузилиб турганиди, Обинашнинг мақтаб гапиришлари уни тутақтириб юборди.

— Менга қара Обинаш,— деди Гора жаҳл билан.— Бундай топиниш кишига ҳақорат бўлиб туюлади, холос. Сизларга қолса, мен сизларга қўшилиб олиб кўча-кўйда майнавозлик қилиб юрсам. Менда уят деган нарса борлигини ўйлаб кўргиларинг ҳам келмайди-я! Яна бунинг отини олижаноблик деб биласизларми? Мамлакатимиз сизларга саёқ масхарабозлар труппаси бўлиб қолдимиз? Халқнинг қилпонглаб садақа тўплашдан бошқа бирон бамаъни иш қўлидан келмайди, деб биласизларми? Ҳамжиҳатлик билан иш кўриш ниятингиз бўлса жуда яхши, жанжаллашмоқчи бўлсангиз-чи, бу ҳам ёмон гап эмас! Лекин ўтиниб илтимос қиламан, хушомадгўйлик, лаганбардорлик кўчасига асло қадам қўйманглар!

Обинашнинг Горага ҳурмати яна ошди. Унинг юзида хушвақтлик табассуми ўйнар, очиқ юз билан теварак-атрофига қараб, Горанинг оғзидан чиққан дабдабали сўзларга ҳамманинг эътиборини жалб қилмоқчидай бўларди.

— Бизга фотиҳа беринг!— деб хитоб қилди Обинаш — Ҳиндистоннинг сўнмас шуҳратини сиз қандай беғаразлик билан ҳимоя қилаётган бўлсангиз, биз ҳам шу йўлда жон фидо қилишдан қайтмаймиз!

Обинаш Горанинг хоки пойини олмоқчи бўлиб, бош эгиб турганини кўрди-да, бирдан ўзини орқага ташлади.

— Гоурмаҳон-бобу,— деб сўзини давом эттирди Обинаш.— Иззат-икромимизни қабул қилмаслигингиз

мумкин, лекин бизни бир нарсада хурсанд қилишдан бош тортишга ҳақингиз йўқ. Бизлар, бирон кун йиғилишиб ибодатхонада сиз билан бир дастурхондан овқат есак, деган эдик. Бу илтимосимизга, албатта, рози бўлмай иложингиз йўқ.

— Мен покланмай туриб сизлар билан бирга овқатланишим мумкинмас.

— Тавба қилмоқ! Покланмоқ!— Обинашнинг кўзларида чақмоқ чақнаб кетди.

— Буни ўйламабмиз ҳам!— деб қичқириб юборди у.— Кўрдингизми, Гоурмаҳон-бобу ҳиндуизмнинг бирон маросимига ҳам бепарво қарамайди!

Ҳамма, бу мақтовга арзирли гап, шу билан бирга базм қуриш учун ҳам жуда яхши баҳона, деган фикрга қўшилди. Катта-катта пандитларни ҳам тақлиф қиладиган бўлишди. Гоурмаҳон-бобунинг покланиши шарафига ўтказиладиган байрам ҳинду динининг жони ҳали қанчали қаттиқлигини кўрсатиши лозим.

Ҳамма бу тантанани қачон ва қаерда ўтказишни ўйлади. Гора, меникида ўтказсак тузук бўлмас, деди. Шундан кейин мухлисларидан бири, бизнинг Ганг дарёси бўйидаги боғимизда йиғилишамиз, деб тақлиф қилди. Чиқимини ҳамма бар-баравар тўлайдиган бўлди.

Шундан кейин ҳамма бир-бири билан кайрлашди. Бир вақт Обинаш ўрнидан турди-да, қўлларини пахса қилиб нутқ бошлаб юборди:

— Гоурмаҳоннинг жаҳли чиқиши мумкин, лекин юрагим тўлиб кетгандан кейин гапирмай иложим йўқ. Утмишда Ведларни ҳимоя қилиш учун муқаддас ватанимизда аватаралар¹ дунёга келган эди. Бугун ҳам ҳиндуизмни ҳимоя қилиш учун бизнинг орамизда ҳам аватара пайдо бўлди. Дунёда фақат бизнинг ватанимизда йилнинг олти фасли бор, фақат бизнинг ватанимизда вақти-вақти билан аватаралар пайдо бўлиб турарди, бундан кейин ҳам пайдо бўлиб туради. Бу ҳақиқат шоҳиди бўлганимиз учун бизлар ўзимизни бахтиёр ҳисоблаймиз. Оға-инилар, Гоурмаҳонга шон-шарафлар бўлсин!

¹ А в а т а р а — таягрининг ердаги тимсоли.

Обинашнинг бу нотиклигидан ҳаяжонга келган халойиқ Гоурмаҳонга таҳсинлар айта бошлади. Гора қамоқда ётганида илгаригидан ҳам кўпроқ гайрат-шижоат билан ватанига хизмат қилишни тез-тез орзу қилиб қўярди, лекин букун Биной билан гаплашганидан кейин унинг юрагига янги шубҳалар чангал солди.

«Ватаним, сен ўзинг қайдасан?— деб йигит ўзига савол берарди.— Бўлганингда ҳам фақат бир ўзимга танмисан? Ёшлик чоғимдан буён дўстлик иплари билан боғланган, фикри хаёлим, режаларимни ўртоқлашиб келган кишим энди бир хотин кишини деб, бағри тошлиқ қилиб бир зумда ватаннинг ўтмиши-ю келажаги билан алоқасини узиб ташлашдан тоймай ўтирибди. Нуқтаи назарларимни такрор-такрор тушунтириб берган кишиларим, ҳамма менинг мухлисларим деб ҳисоблайдиган кишилар бўлса, бугун мени ҳиндуизмни омон сақлаб қолиш учунгина дунёга келган аватара деб ўйлашибди! Мен шастр деган сўзнинг мужассам тимсоли эканман, холос! Бироқ, Ҳиндистон қаерда?— деб виждони азобланиб фикр қиларди Гора.— Йилнинг олти фасли! Ҳиндистонда йилнинг олти фасли бор! Агар бу йилнинг олти фасли Обинаш сингари меваларнинг етилиб пишишига ёрдам берганида эди, бир неча йил фаслларимиз кам бўлганда ҳам, ҳеч еримиз кам бўлмасди».

Шу пайт хизматкори кириб, Анондомойининг чақираётганини айтди. Гора бир сесканиб тушди.

«Ойим чақиряптилар»— деб ичида такрорлаб қўйди у. Шундай деди-ю, бу сўзлар шу пайтда унинг назарида янги, чуқур маъно касб қилди. «Майли, нима бўлса ҳам, онам бор! Ҳозир мени онам чорлади! Онам мени ҳамма билан яраштириб қўяди, ҳеч ким билан ажралишимга йўл қўймайди. Унинг ёнида, унинг уйида ўтирганлар менинг чин дўстларим, буни биламан. Мен турмада ётган вақтимда онам мени ёнига чақирган эди, турмада ётганимда ҳам ҳаммиша уни ёнимда хис қилдим. Ҳозир озодликка чиққанымда ҳам онам мени чорлади, ҳозир унинг ёнига чиқаман!»

Гора деразадан кундузги қиш осмонига қараб қўйди. Биной ва Обинаш билан ўрталаридаги ихтилоф-

лар арзимаган, жуда кичик нарсадай кўринди. Чоштвоҳ вақтидаги қуёш нурига фарқ бўлган Ҳиндистон унга қўлини чўзгандай бўлди. Ҳиндистоннинг дарёлари, океангача чўзилиб борган тизма тоғлари, кўпданкўп шаҳар, қишлоқлари унинг хаёлот назари олдида намоён бўлди... Ерқин, қудратли ички озодлик нурига фарқ бўлган бутун Ҳиндистон порлаб турарди! Горанинг нафаси сиқилди, кўзларида ўт чақнаб кетди, шу билан кўнглидаги қайғу-ҳасратлардан асар ҳам қолмади. Энди у ватан бахти саодати йўлида ишлашга, сон-саноғи йўқ ишга, натижалари талай кунлардан кейин маълум бўладиган ишга яна жон деб бел боғлади. Лекин йигитча хаёл денгизига фарқ бўлганида унинг кўз олдида намоён бўлган қудратли Ҳиндистонни кўрадиган куним бормикин, деб қайғуришларини бас қилиб қўйди.

«Онам мени чорлади,— деди Гора ўзига ўзи.— Мен ризқ берувчи аёл ҳузурига, бутун дунё маликаси ҳузурига бораман, ҳам ўтмиш, ҳам ҳозирги замон мулки бўлган зот ёнига бораман, ҳаёт остонасидан ташқарида, шу билан бирга булоқдай қайнаб турган ҳаёт ичида турган зот ёнига, ҳозирги қашшоқ, мискин ҳаётимизни буюк келажак нури билан ёритиб турган волидайн муҳтарамам ҳузурига бораман».

Гора шу шод-хуррамлик ичида Биной билан ҳам, Обинаш билан ҳам ярашиб олди. Уларнинг Гора кўзига бегона бўлиб кўринишларидан асар ҳам қолмади. Бугунги ҳамма икир-чикирлар буюк бахт дарёсига фарқ бўлиб кетди.

Гора Анондомойининг уйига кириб келганида йигитнинг кўзи қандайдир ғайри табиий, гўзал бир нарсага тушгандай, чеҳраси гулдай очилиб кетди. Онасининг ёнида ўтирган кишининг кимлигини дастлаб ажратолмай ҳам қолди. Қиз ўрнидан туриб, унга таъзим қилди.

— Ие, сиз экансиз-да!— деб хитоб қилиб юборди Гора Шучоритани таниб.

Гора бу оддий сўзларни, қизнинг келишига ўзича, алоҳида бир воқиадай маъно бериб гапирди.

Бир вақтлар Гора Шучоритадан ўзини олиб қочиб юрарди. Ҳар хил ишлар билан, кураш йўлидаги тўсиқ-

ларни бартараф қилиш билан банд бўлиб, дарвишлик қилиб юрган кезларида Гора қизнинг сиймосини кўнглига яқинлаштирмасликка ҳаракат қиларди ва яқинлаштирмасди ҳам. Лекин турмада ётганида бу қиз тўғрисидаги хотираларини юрагидан чиқариб ташлашга ожизлик қилиб қолди. Бир вақтлар Гора Ҳиндистонда хотин-қизларнинг борлигини хаёлига ҳам келтирмасди. Ҳозир бўлса умрида биринчи марта буни Шучорита туфайли тушуниб олди. Бир зумда унинг азалий буюк ҳақиқатга ақли етиб, ғоят улкан, зўр қалби ларзага келди.

Турмага қуёш нури билан эркин шабада кириб, йигитнинг қалбини қайғу-аламга тўлдирганда, улар бу дунё курашу, инсон зотининг кучли ярми учунгина яратилган эмас, деб унинг қулоғига қўйиб туришарди.

Йигит хаёл денгизига чўмиб, бу гўзал дунёда икки буюк тангрини кўрди. Қуёш, ой ва юлдузлар ўшаларга атаб нур сочишади, меҳрибон мовий осмон ўшаларни эркалатади. Тангрилардан бири — ёшлигидан биладиган онаси бўлса, иккинчиси ақл-идрок фариштаси — яқинда танишган назокатли, гўзал қиз эди.

Гора оғир асирликда азоб чекиб ётган кезларида шу гўзал қиёфани хотирига келтирмаслигининг иложини қилолмади. У хаёл суриб бу гўзал маликани кўз олдига келтирар экан, чунон кўнгли шодланганидан ўзини жуда эркин ҳис қилар, мудҳиш турма деворлари кўзларига фақат хира бир шарпадай кўринарди. Йигитнинг мавжланган қалбидан кўз илғамас нурлар отилиб чиқар, ҳамма тўсиқлардан бемалол ўтиб, осмон кўкига сингиб кетгандай, бутун кoinотда сайр этиб юргандай бўларди.

Гора фақат бор нарсадан қўрқиш лозим, демак, хаёлий сиймодан қўрқишнинг ҳеч ўрни йўқ, деб ҳисобларди, шунинг учун ҳам шу бир ойгача бу гўзал маликанинг хаёлига келиб кўриниш бериб туришига йўл қўйди.

Гора турмадан чиқиб, Пореш-бобуни кўрганида, кўнгли шодликка тўлиб кетди. Шодлиги Пореш-бобу билан учрашгани важдан эмаслигини, кейинги кунларда ҳаминша унга ҳамроҳлик қилган хаёллари бу туйғусига қандайдир алоҳида куч бағишлаганини Го-

ра аввалига тушунмай турди. Лекин Пореш-бобуга меҳрибон бўлиб қолганига сабаб бу олижаноб қариянинг шахсий фазилатлари эмаслигини йигитча пароходда келаётганида аниқ ҳис қилди. Гора ўзини қўлга олди.

«Бўш келмайман!»— деб ўзига ўзи далда берди, йигит.

Пароходдалигида узоқроқ бирон жойга жўнаб кетаман, энг чиройли кишан ҳам эркимни занжирбанд қилолмайди, бунга йўл қўймайман, деган қарорга келиб қўйди.

Бироқ Биной билан суҳбатлари бошланиб кетди. Гора олдин ўзи билан ўзи баҳслашиб юрмаганида жудоликдан кейин учрашган замони дўсти билан қилган мунозараси бу қадар жиддий тус олмасди. Бу суҳбат вақтларида Гора ҳамма воқиаларга муносабати қандайлигини тушуниб олишга ҳаракат қилди. Горанинг Бинойга бетоқатлик билан эътироз билдиришининг сабаби шу эдики, асли ўзида бундай жўшқинлик камлик қилиб турган эди.

Лекин унинг жўшқинлиги суҳбатдошининг эътирозига сабаб бўлди. Биной хаёлида дўстининг ҳамма фикрларини рад қилиб турди, қалби Горанинг аҳмоқона мутаассиблигига қарши исён кўтарди. Лекин бугунги зарбалари жуда зўрлигидан Бинойнинг хабари ҳам йўқ эди, чунки Гора дастлаб ўзини ўзи ишонтириши лозим бўлиб қолди.

Гора Биной билан баҳслашиб бўлганидан кейин:

«Жанг майдонини ташлаб чиқиб кетиш ярамайди. Агар мен ўз жонимни азиз билиб майдонни ташлаб чиқсам, Бинойни ҳеч нарса омон сақлаб қололмайди» деган қарорга келган эди.

Э Л Л И Қ Т У Р Т И Н Ч И Б О В

Горанинг фикри юксак ғоялар билан банд бўлиб турган кезларда у Шучоритани исми бўлса ҳам, жисми йўқ мавҳум ғоя деб биларди. Шучоритани у ҳинду оиласининг поклик, муқаддаслик, гўзаллик тимсоли бўлган ҳинд аёли сиймоси деб биларди, холос. Гора

онасининг ёнида равнақ тангриси Лакшмийнинг жонли тимсоли ўтирганини кўриб суюниб кетди. Гўдак ҳинд болани шу гўзал тангри боқиб балоғатга етказди, беморларни парвариш қилади, бошига бирон савдо тушиб қолганларга тасалли беради, ҳатто манфурларни ҳам меҳри муҳаббатдан баҳраманд қилади; орамиздаги энг ғариб, энг фақирларнинг ҳам-ғуссаларига шерик бўлувчи ҳам шу гўзал тангридир, бу иззат-ҳурматли гўзал маликамиз орамиздаги энг арзимаган одамларга ҳам таъзим қилади; оч-яланғочларга чевар, нозик мадад қўлини чўзувчи шу гўзал маликадир. Сабр-тоқатда мисли йўқ, муҳаббатда раҳмдил бу гўзал маликани бизга тангрининг ўзи абадий тортиқ қилиб берган.

«Биз бўлсак уни сезмай юрамиз,— деб ўйлади йигит.— У билан ҳисоблашмаймиз, бу бизнинг таназзулга юз тутганимизнинг аниқ аломати. Ахир, ватан деганимиз шу-ку. Ҳиндистоннинг юрагида юз барглик оқ нилуфардан жой олиб ўтирган шу гўзал маликанинг ўзи-ку, биз унинг хизматкорларимиз. Мамлакатнинг бошига тушган фалокат — маликанинг шаънига тушган доғ. Демак, бизнинг қадри қимматимизга ҳам доғ тушган, чунки унинг иснод-номуси билан бизнинг ишимиз йўқ».

Гора хаёлига келган шу фикрларга ўзи ҳайратда қолди. Хотин-қизларга эътибор бермай юрган кезларида Ҳиндистон тўғрисидаги тасавури нақадар тўла эмаслигидан ўзи ҳам беҳабар эди. Энди билса хотин-қизлар тўғрисидаги тасавурлари жуда хира бўлган вақтларда мамлакат олдидаги бурчини нотўғри тушуниб юрган экан! Бурч тушунчасида гўё ҳаётдан асар ҳам бўлмагандай, гўшт бўлган-у, лекин асаб бўлмагандай! Энди билса, хотин-қизлардан ўзингни қанча четга олиб юрсанг, уларнинг дардини шунча кам биларкансан.

Шу сабабдан Горанинг «Сиз экансиз-да!» деган сўзлари шунчаки мулозамат эмасди. Бу оддий сўзларда ҳайрат, янги ҳаёт завқи янграб турарди.

Турма Горанинг ташқи қиёфасига ҳам таъсир қилган эди. Йигит анча озиб қолган. Роса бир ой оч ётди, чунки турма овқатини ёқтирмади. Баданлари ун-

нақиб, калта олдирган сочлари юзини бир бурда қилиб қўйди.

Шучорита Горани кўрганида бутун қалби қандайдир дардга тўлиб-тошгандай унга чуқур ҳурмат ҳис қилди. Тиз чўкиб Горага таъзим қилгиси, хоки пойини олиб кўзига суртгиси келди. Гора унинг кўзига ёрқин машъалдай кўринди. Қизнинг Горага раҳми келиб, юраги тез-тез уриб кетди. Қизнинг бир оғиз гап гапифишга ҳам мажоли бўлмади.

— Болам Гора, қиз ўстиришнинг роҳатини энди тушундим!— деб тинчликни бузди Анондомойи.— Сен йўқлигингда овунчоғим Шучорита бўлди! Илгари мен уларнинг оиласи билан таниш эмасдим, лекин дунёдаги кўп олижаноблик, яхшиликларни бошингга қийинчилик тушганда билиб оларкансан. Ойнинг ўн беши қоронғи бўлса, ўн беши ёруғлигига энди тушундим. Бошимизга кулфат тушганда тангри бизга атаб қўйган тасаллиси қаерда, қандайлигини ҳамма вақт ҳам билмаслигимиздан қийналиб юрамиз. Қизим, сен уялиб ўтирибсан,— деб Анондомойи Шучорита томонга қаради,— лекин оғир кунларда сени кўрсам суюниб юрганларимни айтмай туриб кўнглим ўрнига тушмайди.

Гора уялиб ўтирган қизга офарин дегандай тикилиб қараб қўйди.

— Бошингизга қора кун тушганда Шучорита дардингизга шерик бўлиш ниятида келиб турган экан. Ҳозир қайта бахтли бўлганингизда, Шучорита бахтингизга бахт қўшгани ҳузурингизга келибди. Беғараз дўстлик — қалби пок, буюк кишилар фазилати.

— Диди, ўғри: қўлга тушганда,— деди Биной Шучоританинг паришонҳол ўтирганини сезиб,— бошига ҳамма ёғдан мушт ёғилади: бугун сиз қўлга тушдингиз, демак кўргулигингизни кўрасиз. Қочиб қутул-олмайсиз. Мен-ку сизни кўпдан буён билиб юрган билан ҳеч кимга ҳеч нима демасдим. Бир кун эмас, бир кун ҳамма сир ошкора бўлишига ақлим старди.

— Сен-а, жим юрасан-а!— деб хитоб қилди Анондомойи.— Мана бу жим юрадиганни қаранглар! Хонадонингиз билан танишган кунидан бошлаб,— Анон-

домойи Шучоритага қараб гапирди,— нуқул ҳам-мангларни мақтагани мақтаган.

— Диди, бу гапларни қулоғингизга қуйиб олинг,— деди Биной.— Бу аввало кишилардаги яхши фазилатларнинг қадрига етиш, қолаверса ўзим ҳам анчайин одамлардан эмаслигимнинг исботи.

— Бу сизнинг қадри қимматингизни яна бир карра исботлаб беради,— деб қўйди қиз.

— Қадри қимматимни ҳеч қачон ўз оғзимдан эшитмайсиз,— деб жавоб берди Биной.— Бу ҳақда ойимга мурожаат қиласиз. Ойимнинг гапларини эшитиб ҳайрон қоласиз! Ойимнинг мен тўғримда гапирган гапларини эшитиб ўзим ҳам ҳайрон бўлиб юраман. Таржимаи ҳолимни ойим ёзса, ёшлигимда дунёдан ўтиб қўя қолишга ҳам розиман!

— Бу тирмизикнинг гапларига қаранглар!— деб хитоб қилди Анондомойи.

— Биной, ота-онанг ҳам ўзлари мижозингга қараб от қўйишган экан,— деб гап қотди Гора.

— Ота-онам ҳеч қандай бошқа яхши фазилатларим йўқлигига кўзлари етганидан, камтар бўлсин, деб дуо қилишган бўлса керак, йўқса умрим ҳаммага кулги бўлиб ўтарди.

Дастлабки суҳбат вақтидаги тортинчоқлик шу тахлитда ёзилиб кетди.

— Бизникига ҳам бориб туринг,— деди Бинойга Шучорита хайрлаша туриб.

Горани таклиф қилишга Шучоританинг юраги дов бермади, йигит бўлса Шучоританинг тортинчоқлик қилиш сабабини тушунмади-да, жуда кўнгли ранжиб қолди. Илгарилари Гора Бинойнинг одамлар билан дарров эллашиб кетаверадиган одатини кўриб унга ҳеч рашк қилмасди, бугун бўлса шу камчилиги феъли атворидаги энг муҳим нуқсон эканини сизди.

Э . Л И К Б Е Ш И Н Ч И Б О В

Шучорита Бинойни Лолитага уйланиши важдан таклиф қилиб кетганини йигит фаҳмлади. Биной қизни сўратгани билан иш битди деб бўлмас бу масала узил-кесил бир ёқли бўлмагунча на у томон, на бу томон эркин нафас олснмасди.

Шу дамгача Биной ҳаммадан ҳам Гора эшитса жаҳли чиқади, деб қўрқиб юрарди, чунки дўсти унинг учун шунчаки оддий бир шахс бўлмай, унинг ҳамма орзу умидлари, ниятлари, ўзига паноҳ қидирган ҳаётининг тимссели эди. Юриш-туришларини шу эътиқодларига бўйсундириб умр кўриш Бинойга одат бўлиб қолган эди, шу билан ўзини бахтиёр сезарди, бу эътиқодларига зид борса — ўзига ўзи зид келди деган гап эди.

Биринчи қадам қўйишдаги хижолатпазлиги ўтиб кетди. Биной Лолита ҳақида Гора билан очиқ гаплашганидан кейин вужудига куч қуйилгандай бўлди. Беморнинг ярасини очмагунларича у қўрқиб, юраги пўкиллаб юраверади, пичоқ ишга туширилиб, бўладиган иш бўлгандан кейин беморнинг яраси оғривса ҳам ўзи енгил тортади, операция у ўйлагандай ваҳимали эмаслигини тушуна бошлайди.

Илгари Биной ҳатто ўзи билан ўзи баҳслашишга ҳам юраги бетламасди, ҳозир бўлса дадил туриб баҳслашди. У Гора билан ҳаёлида гаплаша бошлади. Йигитча Горанинг эҳтимол тутилган ҳамма далилларини ҳаёлида ўртага ташлаб, турли нуқтаи назарлардан уларга зарба берди. Агар ҳозир дўсти билан юзма-юз туриб бу баҳсни тугатишнинг иложи бўлганда, келишмовчиликлар ўз-ўзидан қандай пайдо бўлган бўлса, шундай ҳал бўларди кетарди. Лекин Биной қараса, дўсти бошлаган суҳбатини охирига етказиш нияти йўқ, айтганча, Бинойнинг бирмунча қизишиб гапирганининг сабаби ҳам шу эди.

«Гора тушуниб етолмайди,— деб ўйлади Биной,— лекин менга ҳам гапини маъқул қилолмайди, зўрлик қилиши мумкин. Зўрлик! Мен унга бош эгиб туролмайман! Нима бўлса ҳам ҳақиқат мен томонда-ку!»

У «ҳақиқат» деган сўзни тилга олди-ю, бутун вужуди билан шу сўзга интилди. Горага қандайдир ўткир далилни қарама-қарши қилиб қўйиш лозим эди, шу сабабдан ҳам Биной, ҳақиқат деган сўз менга энг ишончли суянчиқ бўлади, деган фикрни ҳаёлида ҳадеб такрорлай берди. Ҳатто ҳақиқатни ҳимоя қила олгани учун унинг қалбида ўзига ҳурмат пайдо бўлди. Шу туфайли Биной Шучоританинг ҳовлисига бо-

шини баланд кўтариб, дадил кириб борди. Ҳақиқатга муҳаббати унга мадакорлик қилдими, ё бўлма-са яна бошқа бирон нарсага муҳаббатими — буни Биной ажратиб ололмасди...

Хориҳоқини овқатга уннамоқчи бўлиб турган эди, Биной ошхонага унинг ёнига кириб, хола, бир бараҳманбоп овқат қилсангиз-чи, деб илтимос қилди. Йигит болохонага чиқиб, уйга кирганда Шучорита нимадир тикиб ўтирган эди. Шучорита кўзини ишдан узмай, бармоқларини эпчил ишга солиб тураркан, гап бошлади:

— Биной-бобу, сиз нима деб ўйлайсиз, ички тўсиқлик бўлмаган жойда ташқи тўсиққа бўйсуниб лозимми?

Биной Гора билан гаплашганида дўстининг нуқтаи назарларига қарама-қарши нуқтаи назарни қувватлаб турган эди, Шучорита билан гаплашганида яқинда бўлган баҳсдаги муҳолифининг далилларига суяниб туриб баҳслашишга қарор қилди. Шундай бўлгандан кейин Бинойнинг нуқтаи назарлари Горанинг нуқтаи назарларидан бошқача деб ким ҳам айта оларди!

— Диди,— деди йигитча,— ахир, сиз ўзингиз ҳам ташқи тўсиқларга каттагина аҳамият берасиз-ку.

— Бунинг сабаблари бор, Биной-бобу. Лекин бизнинг орамиздаги тўсиқлар ҳеч ташқи тўсиқлар эмас. Ахир, жамоамиз қонун-қоидаларининг асоси дин-ку, ҳолбуки сизнинг эътиқодларингиз ижтимоий алоқаларга асосланган. Шу сабабдан сизнинг жамоани тарқ қилишингиз унчали мушкул иш бўлмайди, ҳолбуки агар Лолитанинг «Бараҳма Самож» дан чиқиши лозим бўлиб қолгудай бўлса, бу жуда мушкул иш бўлади.

— Дин — ҳар бир инсон зотининг шахсий иши,— деб эътироз билдирди Биной,— демак, уни ҳеч қандай жамоага дахлдор қилиб бўлмайди.

Шу пайтда Шотиш уйга кириб келди. У қандайдир бир хат билан инглизча газета олиб келган эди, Бинойни кўриши биланоқ боланинг суюнчи ичига сиймай, дарҳол жумани якшанбага айлантириб юборгиси келиб қолди. Биной билан Шотиш шу онадаёқ

суҳбатга тушиб кетишди. Шундан фойдаланиб, Шучорита Лолитадан келган хатни, бараҳманлар нашр қиладиган газетани ўқишга киришди. Шучоританинг кўзи бир хабарга тушди. Бу хабарда маълум бир бараҳманлар оиласи билан эътиқодли ҳиндулар жамияти ўртасида эр-хотинлик алоқаси боғланиш хавфи бор эди, лекин йигит рози бўлмагани туфайлидан бу хавф бартараф бўлиб кетди, дейилган эди. Шу муносабат билан автор мазкур ҳинду диний қонун-қоидаларга содиқ бўлгани ҳолда, бу бараҳман оиласи ожизлик кўрсатди деб, чуқур афсус изҳор қилган эди.

«Нима бўлса ҳам Лолита билан Бинойни уйлантириш лозим»,— Шучорита ўзича шу қарорга келиб қўйди, лекин Биной билан гаплашишдан ҳеч қандай натижа чиқмаслигини тушунди-да, Лолитани уйга таклиф қилиб унга хат ёзиб юборди. Хатда Бинойнинг бу ердалигини айтмади.

Ҳеч қандай календарда сайёраларнинг вазиятига, қараб жумани якшанбага айлантириш мумкин бўлмагани учун, Шотишнинг барибир мактабга отланмасдан иложи бўлмади. Шучорита бир оз фурсатга ижозат сўради: у ваннага тушиб чиқмоқчи эди.

Бинойнинг баҳсдан кейинги ҳаяжони босилган. Шучоританинг бўлмасида йигит ёлғиз ўзи ўтирарди, шу пайтда ёшлиги тутиб кетди. Эрталаб соат тўққиз-тўққиз ярим чамаси эди. Кўча жимжит. Шучоританинг ёзув столида кичик бир соат тик-тик қилиб юриб турарди. Бўлмадаги осойишталикни кўриб Биной мафтун бўла бошлади. Уй анжомлари у билан суҳбатлашаётгандай бўлди. Стол устининг саришталиги, стулларга ёзиб қўйилган гулли салфеткалар, ерга тўшаб қўйилган кийик териси, қизил муқовали китоблар териб қўйилган шинамгина токча — ҳаммаси Бинойнинг кўзига чиройли кўриниб кетди. Унинг назарида бу қандайдир ажойиб сирли бўлма-ю, ҳовлида ҳеч ким йўқлигида қизларнинг сирдошлик қилиб бир-бирларига айтган юрак сирларининг нозик акс садолари ҳали ҳам бўлмада сақланиб тургандай.

Биной шу суҳбат вақтида ким, қаерда, қандай ўтирган экан, деб кўз олдига келтирмоқчи бўлди.

Пореш-бобунинг: «Лолитанинг сизга кўнгли борлигини Шучорита менга айтган» деган сўзлари уни қанчадан-қанча хаёл кўчаларига олиб кириб, қанчадан-қанча манзараларни кўз олдига келтирган эди. Йигитча аллақандай ҳаяжон ичида қолди, қалбини зўр қайғу қамраб олди. Биной на шоир, на санъаткор эмаслигидан, кўнгил хилватгоҳида яшириниб ётган бир лаҳзали имо-ишораларни аниқ-равшан ифода қила билмаслигидан жуда хафа бўлиб кетди. Назарида, бир қадам, бор-йўғи аниқ бир қадам қўйиши билан ҳамма ғам-ғуссалардан халос бўладигандай. Лекин қандай қадам қўйишини билмасди. Даст ўрнидан туриб, ёнгинасида турган, лекин кўнглида сақлаб юрганидан тобора узоқлаштираётган тўсиқни шартта олиб ташлашга мадори етмади. Хоримоҳини кириб келиб унга сув тутган эди, Биной қайтарди.

Хоримоҳини Пореш оиласида турганида Бинойни жуда хуш кўриб юрарди. Шучорита туфайли ўз бошига уй-жойлик бўлиб олгандан кейин, Шучоританинг дўстларини ёқтирмай қолди — Шучоританинг ўз билганича иш тутиб, мустақил фикр баён қилишларини дўстларининг таъсири деб билди. Бинойнинг бараҳман эмаслигини Хоримоҳини биларди. Лекин эътиқодли ҳинду ақидларига йигит кўнглида қаттиқ ишонмаслигига ҳам кўзи етиб турарди. Шу сабабдан Хоримоҳини, худонинг марҳаматини бу йигитга исроф қилиб ўтирмайин, деб бараҳманзодани илгаригидай астойдил таклиф қилмай қўя қолди.

— Бўтагинам, ўзинг бараҳман фарзандисан-ку, нега оқшомлари ибодат қилмайсан?— деб шунчаки сўради Бинойдан.

— Хола, умримда жуда кўп дуоларни ёдлаб олганимдан ҳаммаси эсимдан чиқиб кетган.

— Пореш-бобу ҳам ўқиган одам, лекин у ўз динининг амри фармонларига амал қилиб, эртаю кеч ибодат қилиб туради, болам.

— Пореш-бобудай бўлиш учун дуоларни ёдлаб олиш кифоя қилмайди. Агар бирон вақт Пореш-бобу даражасига етсам, мен ҳам шундай қиламан.

— Бўлмаса, унгача ота-боболаринг қандай иш тутган бўлса, сен ҳам ўшалардай бўлгин-да,— деб

зарда аралаш гапирди Хоримоҳини.— Ундоғ ҳам бўлмай, бундоғ ҳам бўлмай юрганинг яхшими, болам. Киши деганинг бирон дини бўлиши керак-да! Бўлма-са, у ёқли ҳам, бу ёқли ҳам бўлмай аросатда қолар-канми?

Шу пайтда уйга Лолита кириб келди. Бинойни кўриб бир сесканиб тушди.

— Диди қаерда?— деб сўради Хоримоҳинидан.

— Радхарани чўмилгани чиқиб кетувди.

— Диди мени чақиртирган экан,— деди Лолита келиш сабабини баён қилгандай.

— Ўтириб тур, ўзи ҳам ҳозир келса керак.

Хоримоҳини Лолитани ҳам ёқтирмасди. Бу хотин Шучоритани илгариги муҳитидан ажратиб ташлаб, тамомила ўз измига солиб олмоқчи. Пореш-бобунинг бошқа қизлари буларникига камдан-кам келишарди, фақат Лолита Шучорита билан гаплашгани тез-тез келиб турарди, буни кўриб Хоримоҳинининг феъли бузилиб юрарди. Лолита билан Шучоританинг гаплашишига халақит бериш учун кўпинча Шучоритани у-бу ишга буюриб турарди. Баъзида Хоримоҳини, Шучоританинг ўқишлари илгаригидай эмас, мазаси бўлмаёпти, деб вайсайдиган бўлиб қолди, қиз зўр бериб ўқишга берилиб кетганда бўлса, холаси мунча қадалиб ўқишнинг нима кераги бор, ёш жонингга жабр қилмасанг-чи, деб албатта гап қистирмай қолмасди. Аслида ҳамма гап бу ёғда: бу кампирнинг муддаоси Шучоритани ёнидан жилмайдиган қилиб олиш, шу сабабдан ҳам гоҳ қизнинг таниш-билишларини, гоҳ унинг ўқишини ёмонотлиқ қилгани қилган эди.

Хоримоҳини Лолита билан Бинойнинг ёнида жон деб ўтирибди, деб бўлмасди, лекин икковидан ҳам ғижини келиб турганига қарамай, уйдан чиқмасдан ўтираверди. Биной билан Лолитанинг ораларида яширин муҳаббат борлигига унинг фаҳми етарди, шу сабабдан кўнглида:

«Сизларнинг расмингиз ҳар қандай бўлганда ҳам, уйимда бундай беҳаёлик қилиб учрашишларга, бундай христианлик қилиқларига асло йўл қўймайман» деб аҳд қилиб қўйди.

Лолитанинг ҳам кайфи жойида эмасди. Кеча Шучорита билан бирга Анондомойининг ёнига бормоқчи бўлган эди, лекин шунча уришиб кўрса ҳам ўзини мажбур қилолмади. Лолита Горани жуда ҳурмат қилгани билан уни хуш кўрмасди. Қиз Гора бутун кучқувватини ишга солиб менинг зиддимга иш кўриб юрибди-ку, деган туйғусидан ҳеч қутулолмади. Гора турмадан чиққанидан кейин, қизнинг Бинойга ҳам муносабати ўзгариб қолди. Яқингиналарда ҳам, Бинойга таъсири жуда зўр бўляпти, деб мағрурланиб юрган эди, лекин, Биной ҳеч маҳал Горанинг таъсиридан чиқолмас, деб ўйлаши биланоқ, кўнглида бўрон кўзгалгандай бўлиб кетарди.

Биной Лолитанинг уйга кириб келаётганини кўриб юраги титради, бутун вужудини ҳаяжон босиб кетгандай бўлди. Йўқ, Лолита билан учрашган вақтларида у ўзини ҳеч босиб туролмасди. Уйланишлари эҳтимол деган миш-миш гаплар чиқиб қолган пайтдан буён Лолитани кўрган жойида йигитнинг юраги худди магнит бўрони вақтидаги компас тилидай бесаранжом бўларди.

Лолита Бинойни бу ерда кўриб, Шучоритадан хафа бўлиб кетди. Бундан чиқди, опаси Бинойни кўндириш учун, Лолитани бўлса бунга ёрдам берсин деб чақиртириб келибди-да!

— Дидига вақти йўқ экан деб қўярсиз,— деди Лолита Хоримоҳинига,— бошқа вақт кириб ўтарман.

Қиз шундай деди-ю, йигитга қарамасданоқ тезда чиқиб кетди. Шундан кейин Хоримоҳинининг уйда қоровул бўлиб ўтиришининг ҳам кераги бўлмади. У ҳам рўзғор ишларига чиқиб кетди.

Лолитанинг юзида билинар-билимас ўт чақнаб, ғазаби келганда юзи қандай тусга киришини Биной биларди, лекин анчадан буён уни бу ҳолатда кўрмаган эди. Йигит бу қизнинг устимга қип-қизил чўғдай ўқ ёғдирган дарғазаблик кунлари ўтиб кетибди, деб ўйлаб кўнгли ўрнига тушгандай бўлиб юрганди, бугун қараса, эски қурол яна қуролхонадан чиқариб олинибди, бу қурол қиттак зангламабди ҳам, Ғазабга чидаб бериш мумкин, лекин Биной сингари

одамнинг нафратга чидаши жуда қийин гап. Лолита Бинойни Горанинг атрофида айланадиган йўлдоши деб билиб, унга нафрат кўзи билан қараб юрган вақтлари йигитнинг эсига тушиб кетди. Бу йигитча, ҳозир ҳам бир қарорга келолмай иккиланиб турганидан Лолитанинг кўзига қўрқоқ одамдай кўринаётган бўлсам керак, деб ўйлаб кўнгли ғашланди. Ўзимни гуноҳкор сезганимдан пайдо бўлган шубҳаларимни Лолита юраксизлик деб билса керак, мен бўлсам ҳали ҳам ниятим тўғрилиги ҳақида бир неча оғиз гап айтишнинг хонасини тополмай юрибман, деб виждони жуда азобда қолди. Бинойни баҳслашиш ҳуқуқидан маҳрум қилиш унинг учун жуда оғир жазо бўлади, чунки у мунозарага усталигини, гапга чечанлигини далил-исботларини ҳимоя қилишга жуда қобитияти зўрлигини ўзи биларди. Лекин, Лолита Бинойга уруш эълон қилган пайтдан бошлаб, унинг кўнглидаги дардини айтишига бирон марта ҳам имкон бермади. Бугун ҳам шу ҳуқуқидан фойдалана олмай қола берди.

Биной қараса, ерда бир газета ётибди. Қандайдир ҳаяжон билан уни ердан олган эди, қалам билан айлантириб чизиб қўйилган бир жойига кўзи тушди. Уқигач хабар улар ҳақида ёзилганини тушунди. Лолитанинг устига ҳар куни «Самож» аъзоларининг қанчадан-қанча ҳақоратлари ёғилиб турганини Биной аниқ кўз олдига келтирди... Мағрур Лолитанинг нафратига сазовор бўлганини ўзидан кўрсин: у Лолитани ҳатто шармисорликдан сақлаб қолишга урниб кўргани ҳам йўқ-ку, қилган иши олифталик билан ижтимоий мавзуларда жуда оқилона баҳс очиб бўлди. Биной жамият афкор оммасини писанд қилмаган қизнинг жасоратини ўйлаб, уни ўзи билан тенглаштириб кўрди-да, уялиб кетди.

Шучорита ванна қабул қилгач, Шотишни овқатлантириб мактабига жўнатди-да, уйга қайтиб кирди. Қимир этмай ўтирган Бинойнинг ёнига келиб, илгариги гапдан оғиз ҳам очмай, стол ёнига ўтирди. Биной оғзини чаймай овқатлана бошлади.

— Бўтам, менга қара,— деб унга гап қотди Хори-моҳини,— сен ҳинду расмларига ҳеч риоя қилмас

экансан-ку, ҳеч қандай зиён-захмат тортмай, осонгина бараҳман бўлиб оларкансан-да?

— Ҳиндуизм — нимани еса бўлади-ю, нимани бўлмайди, нимага қўл текизса бўлади-ю, нимага бўлмайди, деган бемаъни-бематра бир бойлам қондалигини кўрганимда,— деб жавоб қайтарди Биной, Хоримоҳинининг танбеҳи қаттиқроқ тегиб,— мен бараҳманми, христианми, мусулмонми — ким бўлса бўлавераман, лекин ҳали ҳиндуизм менинг назаримда унчалик пастлашиб кетгани йўқ.

Биной Шучоританинг уйидан жуда хафа бўлиб чиқди, назарида уни тўрт томондан гурс-гурс тушириб, гариблик дашти саҳросига бадарға қилишгандай бўлди. Ахир, энди у Гора билан илгаригидай жонажон дўст бўлолмайди, Лолита ҳам ундан ўзини четга тортди, ҳадемай Хоримоҳини билан дўстлиги ҳам шартта узилади. Бир замонлар Бардошундори унга меҳр қўйиб юрарди, Пореш-бобу ҳам яхши кўрарди. Уларнинг меҳрибонлигига ундан нима яхшилик қайтди? Уларнинг хонадонини нотинч қилиб қўйди, холос, бас, уларникига энди оёқ босишга ҳам ҳақи қолмади.

Биной ҳамиша хуш кўрган кишисининг меҳрибонлик иззат-ҳурматини қумсаб турарди, бинобарин, уларнинг меҳри-муҳаббатига арзийдиган иш қилиш ўзининг ҳам қўлидан келадиган йигит эди. Ўзи нима бўлди, бирданига бундай ёлғиз, гариб бўлиб, ширин сўз ва меҳри муҳаббатдан маҳрум бўлиб қолди,— бунга йигитнинг ақли етмади. Ҳозир Шучоританинг ҳовлисида чiqиб, қаёққа боришини билмай қолди. Бир вақтлар ўйлаб-нетиб ўтирмасдан тўппатўғри Горанинг ҳовлисига қараб бораверарди, энди илгаригидай қилиши маҳол бир нарса. Дўстиникига борганида ҳам, унинг ҳузурида гинг демай ўтириши лозим бўлади. Лекин индамай жим ўтиришдан ҳам бадтарроқ азоб борми дунёда! Пореш-бобуникига бориши ҳам осон гап эмас.

Биной бошини қуйи солиб, менга ўзи нима бўлди, нега бундай оғир кунга қолдим, деб хаёл суриб, оҳиста қадам ташлаб борарди. Бир вақт қараса, Ҳе-дуа ҳовузи бўйига келиб қолибди. Йигит бир дарахт

тагига бориб сояга ўтирди. Шу дамгача у ҳаётда кўндаланг бўлиб турган ҳамма катта-кичик масалаларни дўсти билан баҳслашиб, у билан маслаҳатлашиб ҳал қилиб келган эди. Эндиликда унинг бу йўлига ғов солиб қўйилган. Энди ўз тақдирини ўзи ўйлаши, ўзи бир қарорга келиши лозим.

Биной қандай ҳолатда эканини ўйлаб кўришга қурби етадиган йигит эди. Гуноҳни ташқи ҳолатларга ағдариб, ўзини оққа чиқариши мумкин эмасди. Шунинг учун ҳам ёлғиз ўзи ўйлаб-ўйлаб, ахийри ҳамма гуноҳ ўзимда деган хулосага келди.

«Дунёда ҳеч нарса текинга келмайди,— деб ўйлади Биной.— Кўнглинг бир нарсани қўмсаган бўлса, бошқасининг баҳридан кечишинг керак, мен бўлсам, ҳеч қайсисини қўлдан бергим йўғ-у, лекин ҳамма нарсадан маҳрум бўладиган одамга ўхшайман. Ҳаёт йўлини қатъий қилиб, дадил танлаб олганларнинг иши осон. Бир неча кўчага барабар кирмоқчи бўлиб, ҳеч қайсисининг баҳридан кечишга юраги дов бермайдиган киши ўзини кўзлаган мақсадига етиш имкониятидан ҳам маҳрум қилиб, эгасиз итдай санқиб юради, холос».

Қасални аниқлаш қийин, лекин иллатни билгандан кейин ҳам, давосини қилиш осон гап эмас. Биной фикри ўткир йигит эди, лекин ишга келганда унча ғайратли эмасди. Ҳамма ишларида ўзидан кўра иродаси мустаҳкамроқ дўстига суяниб келганининг сабаби ҳам шу эди. Энди бошига оғир кунлар тушганда Биной қараса пешонаси деворга тақ этиб текканда фақат ўз кучларига ишониб иш кўриши лозим бўлиб қолибди.

Қуёш уфққа яқинлашиб, эндигина соя бўлиб турган жойларга ҳам қуёш нури тушди. Йигит ўрнидан қўзғалиб, йўлга тушди, энди бир неча қадам босган эдики, қулоғига: «Биной-бобу, Биной-бобу!» деган қичқириқ товуш эшитилди. Шу замони худди довулдай ёнига Шотиш етиб келди. Билса, Шотишнинг дарслари тамом бўлиб, уйига қайтиб кетаётган экан.

— Биной-бобу, юринг бизникига!— деб Шотиш уйига таклиф қилди.

— Йўқ, Шотиш-бобу, иложи йўқ!

— Нега!

— Мен ҳадеб сизларникига кириб бораверсам, уйдагилар ёқтирармикин?

Шотиш бу баҳонани ҳеч ўринсиз деб билди.

— Йўқ, йўқ, юрасиз бизникига,— деб туриб олди бола.

Бола қариндош-уруғлари билан Бинойнинг муносабатларида совуқчилик пайдо бўлганидан беҳабар эди, Шотиш бу катта дўстини яхши кўрар, бошқаси билан иши йўқ эди. Боланинг бу такаллуфига Бинойнинг жуда юраги эзилиб кетди. Пореш-бобу оиласи туфайли Бинойга жаннат дарвозаси очилган экан, бу жаннат аҳли орасида фақат шу боланинг шодлигига ҳали доғ тушмаган. Бу қайғули кунларда ҳеч қандай шубҳа унинг кўнглига азоб бергани йўқ, ҳеч қандай жамият унинг иродасини синдириб ташлаш ҳаракатида бўлгани йўқ.

— Қани, юр, иним,— деди Биной боланинг елкасига қўл ташлаб,— ҳовлингизгача кузатиб қўяман.

Бинойнинг қўли болага тегар экан, Шучорита билан Лолитанинг Шотишнинг гўдаклик чоғидан бўён суюб, эркалатиб, унинг ҳаёт косасига қуйиб келган шарбатдан тотиб кўргандай бўлди.

Шотиш йўл бўйи гоҳ ундан, гоҳ бундан гапириб, чакаги тинмади, унинг чалакам-чатти гапларини эшитиб Биной ҳузур қилиб борарди. Кўнгли очиқ боланинг бу соддалигини кўриб, Биной бирмунча вақтгача ўз дардларини эсидан чиқарди.

Шучориталарнинг ҳовлисига Пореш-бобунинг ҳовлиси ёнидан ўтиб бориларди. Пореш-бобунинг биринчи қаватдаги меҳмонхонаси кўча томондан кўриниб турарди. Улар Порешнинг уйига яқинлашганларида Биной ўзини тутолмай, меҳмонхона деразасига қараган эди, Пореш-бобунинг стол ёнида ўтирганини кўрди, лекин унинг биров билан гаплашиб ўтирган ўтирмаганини пайқаш мумкин бўлмади. Унинг креслоси ёнида, кичкина тўқима стулчада Лолита кўчага орқасини қилиб шогирд боладай индамай ўтирарди.

Лолита Шучоританинг уйдан қайтиб келганида юраги сиқилиб, кўнгли жуда ғашланди! Қиз ўзини

қўярга жой тополмай қолди. Шундан кейин Пореш-бобунинг ёнига кирди-да, секин унинг оёқ томонига ўтирди. Пореш-бобу шунчалик бамайлихотир одам эдики, ташвиш-азобларини бир ёқли қилиш қўлидан келмаган Лолита ҳам кўнглидаги дардини босишга ҳаракат қилиб, баъзан отасининг ёнига келиб индамай тиз чўкиб ўтира қоларди.

— Нима бўлди сенга, Лолита?— деб сўради Пореш-бобу.

— Ҳеч нима бўлгани йўқ, дадажон,— деб жавоб берди Лолита,— уйингиз бир салқинки!

Қизнинг кўнгли пора-пора бўлиб келганини Пореш-бобу жуда яхши биларди. Шу важдан унинг кўнгли ҳам бузилиб кетди. У секин қизининг дарди аламига малҳам бўладиган гап гапира бошлади.

Биной ота-бола ёлғиз ўзлари гаплашиб ўтиришганини кўриб, беихтиёр тўхтади. Шотишнинг нима дегани ҳам қулоғига кирмади. У ҳарбий фандан жуда қийин савол берган эди. Бола, жуда кўп арслон тутиб, уларни анчагача машқ қилдириб армиянинг олдига солиб уруш қилса, жангда енгиб бўладими, деб шу масалага қизиқиб қолган эди. Шунгача уларнинг суҳбатига ҳеч ким халақит бермади. Суҳбат бирдан тўхтаб қолган эди, Шотиш дўсти кўз ташлаётган томонга қараб, бирдан Пореш-бобунинг уйига кўзи тушди-да:

— Лолита-диди, Лолита-диди, мана Биной-бобуни олиб келдим!— деб бақариб юборди.

Бу ҳол ҳаммани саросимага солиб қўйди. Биной уялганидан ер ёрилса, ерга киргудай бўлди; Лолита шу заҳоти сакраб стулдан туриб кетди; Пореш-бобу бурилиб кўчага қаради.

Биной Шотиш билан хайрлашиб, Пореш-бобунинг уйига кирди. Меҳмонхонага кириб қараса, Лолита йўқ. Йигит уялиб стулга ўтирди, у, бу хонадондагилар нияти бузуқ деб билишса керак, деган хаёлга борди.

Йигит Пореш-бобунинг ҳурматини бажо келтириб, соғ-саломатлигини сўради-да, дарҳол муддаосидан гап бошлади:

— Мен ҳинду расм-русумлари, амри фармон-

ларини ҳурмат қилмайман, ҳар куни уларга хилоф иш қилиб юраман. Шу сабабдан «Бараҳма Самож»-га аъзо бўлиб киришни ўз бурчим деб биламан. Сиздан илтимос, мени шу жамиятга аъзо қилиб олсангиз.

Чорак соат илгари унинг бундай аниқ тилаги ҳам йўқ эди, бирон бир равшан қарорга ҳам келмаган эди.

— Сен ўзинг у ёқ-бу ёқларни яхши ўйлаб кўрдингми?— деб сўради Пореш-бобу бир оз жим тургандан кейин.

— Уйлаб кўрадиган жойи йўқ; тўғри ёки нотўғрилигига ақл югуртириб кўрса бас. Қароримнинг тўғрилиги бўлса ўз-ўзидан равшан. Олган билимим ҳинду динининг қонун-қоида, амри-фармонларига чин юракдан амал қилишимга, уларни қатъий ҳақиқат деб ҳисоблашимга имкон бермайди. Шу сабабдан мен юриш-туришимда, ҳар бир қадамимда уларни бузаман, ҳиндузимга жуда иззат-ҳурмат назари билан қарайдиган одамлар орасида бўлганимда бу нарса уларга жуда қаттиқ тегади. Бу ҳол мен томонимдан жуда катта адолатсизлик эканига шакшубҳам йўқ. Шундай бўлгандан кейин, бошқа ҳеч нимани муҳокама қилиб ўтирмасдан, гарданимдан шу адолатсизлик гуноҳини соқит қилишим лозим, акс ҳолда ўзимга ҳам ҳурматим қолмайди.

Пореш-бобуни ишонтириш учун бунчалик гапиришнинг кераги ҳам йўқ эди, бу гапларнинг ҳаммасини Биной ўзига мумкин қадар кўпроқ далда бериш мақсадида, аввалам бор ўзи учун гапирди. Биной, адолат билан адолатсизлик ўртасидаги жанг гирдобига тушиб қолдим, ҳамма нарсадан кечиб бўлса ҳам, ҳар қанча қурбон бериб бўлса ҳам адолатнинг қўлини баланд келтириш пайдан бўлишим лозим, деб инонтирмоқчи бўлди. «Инсонлик қадр қимматингни омон сақлашинг керак-ку, ахир!» Биной шу гапларни гапирар экан, кўнгли жуда кўтарилиб кетди.

— Сен «Бараҳма Самож» нинг диний нуқтаи назарларига қўшиласанми?— деб сўради йигитдан Пореш-бобу.

Биной дарров жавоб берамади.

— Сизга очигини айтаман, илгарилари ўзим диндор эдим, баъзида ҳатто баъзи бир диний масалаларда бошқалар билан баҳслашиб юрардим. Энди ўйлаб қарасам, ҳаётимда диннинг унчалик ўрни йўқ экан, буни мен сиз билан танишганимдан кейин тушуниб олдим. Ҳали шу дамгача динга астойдил бирон зарурат сезганим йўқ, дин деган нарсага астойдил ишонгим ҳам йўқ; шу сабабдан, мулоҳаза билан мантиққа суяниб, ҳар хил ҳийла-найранглар ишлатиб, жамоамизнинг ҳаммага маълум ақидаларини мунозара масаласига айлантириб юргандим. Қандай дин ҳақиқий дин экан, деб бу ҳақда бош қотириб юрганим ҳам йўқ. Баҳсда қўлим баланд келишига қайси диннинг ёрдами тегса, шу динни ҳақиқий деб исбот қилишга уринардим. Ғалаба қилишим қанча қийин бўлса, ўзимдан ўзим шунча мағрурланиб юрардим. Ҳозир мен учун дин батамом ҳақиқий, зарур дин бўла оладими-йўқми — буни ҳозир ҳам камол ишонч билан айтолмайман. Фақат бир нарса шубҳасиз: шарт-шароит қулай бўлса, ибрат олса арзийдиган кишим бўлса, шунга яқинлашиб боришим мумкин бўлар. Жилла бўлмаса, ақл-фаросатимни кишанлаб, зулмини ўтказаетган нарсага мадҳиялар ўқиш каби разолатдан қутулиб оламан-ку.

Биной Порешга юрагидаги дардини очиб, ҳозирги аҳволини ёқлаб шу қадар зўр эҳтирос билан далиллар келтирдик, гўё «Бараҳма Самож» га аъзо бўлиб киришига аллақачон қаттиқ қарор қилиб қўйгандай, узоқ вақт ўйлаб уни энди шунга ишонтираётгандай бўлди.

Шунга қарамасдан, Пореш-бобу Бинойнинг олдига, ҳаммасини узил-кесил ҳал қилишдан олдин яна бир неча кун яхшилаб ўйлаб кўр, деб қаттиқ талаб қўйди. Биной, ҳозир қатъий бир қарорга келганимга Пореш-бобунинг шубҳаси борга ўхшайди, деб ўйлади-ю, шундай деб фараз қилиши қарорини янада мустаҳкамлади. Йигит такрор-такрор, мен ниҳоят тўғри йўл топиб олдим, шу йўлимдан заррача ҳам четга чиқмайман, деган қатъий қарорга

келди. Лекин суҳбат давомида улардан биронтаси Лолитага уйланишдан оғиз ҳам очишгани йўқ.

Шу пайтда уйга нимагадир Бародашундори кириб келди-ю, Бинойга ҳеч эътибор бермай, қайтиб чиқиб кетди. Йигит Пореш-бобу ҳозир Бародашундорига менинг таклифимни айтади, деб ўйлаган эди. Лекин Пореш-бобу бир оғиз ҳам гапирмади. Пореш-бобу ҳали гапиришнинг хонаси эмас, деб билди, ўзи ҳам йигитнинг таклифидан ҳали гап очмаслик керак, деб ўйларди. Лекин Бародашундори эшик ёнига бориб қолганида, Биной бу хотиннинг гинг демай қилган таҳқири ва ғазабига чидолмади. У аёлни қувиб етиб, унинг хоки пойини олди.

— Мени «Бараҳма Самож» га киритиб қўйинглар, деб илтимос қилиб келган эдим,— деди у.— Мен-ку унга аъзо бўлишга арзимасман, лекин бунинг учун зарур фазилатларга эга бўлиб олишимга сиз ёрдам берарсиз деган умиддаман.

Бародашундори ҳайратланиб, секин орқасига қайтиб келиб ўтирди-да, Пореш-бобуга совол назари билан қараб қўйди.

— Биной «Бараҳма Самож» га аъзо бўлмоқчи,— деб изоҳ берди Пореш-бобу.

Бароданинг кўнгли голиблик ғурури билан тўлиб-тошди, лекин хурсандчилигининг қандайдир нуқсони бор эди. Унинг муддаоси, шу воқияларнинг ҳаммаси Пореш-бобуга яхши бир сабоқ бўлсайди, дерди. У, ҳали эрим кўп пушаймон бўлади, деб юрарди. Хонадонларига афкор омманинг ҳамла қила бошлаганига Пореш-бобунинг бепарво қараётганини кўриб, жигибийрони чиқарди. Энди келиб, бошларига тушган ҳамма бало-қазолари бартараф бўладиган пайтда Бародашундори астойдил хурсанд бўлмади.

— Агар бу таклиф ақалли бир неча кун илгари бўлганда ҳам,— деди вазминлик билан совуққина,— бунчалик мусибат кунга қолмасднк.

— Гап асло бизнинг мусибат тортганимизда-ю, шарманда бўлганимизда эмас,— деб унга жавоб қайтарди Пореш.— Биной «Самож»га аъзо бўлиш тараддудида юрибди.

— Ҳали фақат шунинг тараддудидами?— деб хитоб қилди Бародашундори.

— Худо шоҳид, сизнинг иснодингизга ҳам, бахт-сизлигингизга ҳам шерикман,— деди йигитча.

— Гапимга қулоқ сол, Биной,— деб унга қараб гапирди Пореш,— сен «Самож»га аъзо бўлиб кирмоқчисан, лекин буни бошқа ҳеч нарсага олиб бориб боғлама. Сенга бир кун, бизни бирон фалокатга йўлиқишади, деб ҳеч ташвиш тортма, деб айтган эдим.

— Гапингиз тўғри,— деб тасдиқлади Бародашундори.— Лекин ҳаммамизнинг бошимизга шу кунларни солиб қўйгандан кейин, ўзи ҳам қўлини қовуштириб ўтирмасин-да!

— Тинч ўтирмай, ҳовлиқиб типирчилай берсанг,— деб эътироз билдирди Пореш,— бешбадтар чувалашиб қоласан. Бирор иложини қилиш ҳамманинг ҳам қўлидан келавермайди. Кўпинча шундай бўладики, ҳеч нима қилмасанг катта иш қилган бўласан.

— Эҳтимол, мен каллаварам бир хотиндирман,— деб яна бидирлади Бародашундори,— ҳеч нимага ақлим етмас. Бўлмаса, қани, нима қарорга келганингизни айтинг, мен кетай, ишим бошимдан ошиб-тошиб ётибди.

— Эртадан кейин, якшанба куни фидойилик маросими,— деди Биной.— Истардимки, агар Пореш-бобу...

— Борди-ю бу маросимдан бизнинг онламызга қандайдир бир наф бўлган тақдирда ҳам сенинг фидойилик маросимингда қатнаша олмайман,— деб Пореш-бобу йигитнинг сўзини бўлди,— сен ўзинг бевосита «Бараҳма-Самож»га мурожаат қилишинг лозим бўлади.

Биной гангиб қолди. У жамиятга мурожаат этиб, оддий тартиб билан қабул этилишини илтимос қила олишига кўзи етмасди, ҳолбуки, «Бараҳма Самож»да у билан Лолита устида шунча гап-сўз бўлиб турган эди. Қайси юз билан шундай хат ёзади! Нима деб хат ёзади! Хати бараҳманларнинг газеталарида босилиб чиққанда одамларнинг кўзига қандай қарайди? Хатни Гора ҳам, Анондомойи ҳам ўқишади. Хатга ҳеч қандай изох берилмасдан, Биной тўсатдан

бараҳман бўлиш истагини билдирибди, деб ёзилади, холос. Ҳолбуки гап бунда эмас-ку! Агар бу воқиага бошқа ҳеч нимани назарда тутмай қарасанг, уятдан қочишга жой тополмай қоласан-ку!

Бинойнинг жим қолганини кўриб Бароданинг юрагини ваҳима босди.

— «Бараҳма Самож» да ҳеч таниши йўқ-ку,— деди Барода.— Узимиз иложини қилишимиз лозим бўлади. Ҳозироқ Пану-бобуга одам юбораман. Вақт зиқ, эрта ўтиб индин якшанба!

Шу пайтда уй ёнидан Шудхир ўтиб қолди.

— Шудхир,— деб уни чақирди Бародашундори,— индинга Биной «Бараҳма Самож»да фидойилик маросимини ўтказди.

Шудхир Бинойни жуда ҳурмат қиларди, унинг бу қарорга келганидан беҳад хурсанд бўлиб юрарди. Бу йигит, Биной инглизча ўқиш-ёзишни жуда яхши биледи, ўзи ақлли, ўқимишли бўла туриб, нега «Бараҳма Самож»га аъзо бўлиб кирмас экан, чакки қилади, деб юрарди. Энди, Биной сингари кишининг «Бараҳма Самож»дан ташқарида туриши мумкин эмас, деган фикри тасдиқланганидан кейин, бу йигитнинг кўнгли жуда кўтарилиб кетди.

— Яшканбагача ҳамма ишларни тахт қилиб бўлармикин?— деб сўради у.— Кўп кишиларга хабар беролмай қолишлари мумкин.

Шудхир Бинойнинг фидойилик маросими ҳаммага ўрнатилган бўлишини орзу қилиб қолди.

— Йўқ, йўқ, ҳамма нарсани шу якшанбага тахт қилиш керак,— деб эътироз билдирди Бародашундори.— Югур, Шудхир, Пану-бобуни олдинга солиб кел.

Шудхир Бинойни мисол келтириб, «Бараҳма Самож»нинг қудратини ҳаммага намойиш қилмоқчи эди, шўрлик Бинойнинг даҳшатдан юраги сиқилиб кетди. Кишининг фикри хаёлида, баҳсида, далил-исбот келтиришида қандайдир осонгина, арзимагандай бўлиб кўринган нарсани амалда кўриб, Биной ичидан зил кетди.

Пану-бобуга одам юбормоқчи бўлиб турганларида, Биной кетишга тараддуланиб ўрнидан турди.

— Бир өз ўтириб туринг,— деб унга илтифот қилди Бародашундори.— Пану-бобу ҳозир етиб келади, одамни кутдириб қўйиш одати йўқ.

— Йўқ, кечирасиз мени. Энди бормасам бўлмайди.

Биной бу муҳитдан қутулиб чиқиб, бемалол ҳамма гапни яхши ўйлаб кўрмагунча кўнгли ўрнига тушмаслигини тушунди.

Бинойнинг кетидан Пореш-бобу ҳам ўрнидан турди. Йигитнинг елкасига қўлини қўйиб деди:

— Биной, шошмагин, ҳамма гапни бамайлихотир, яхшилаб ўйлаб кўр. Ҳамма баланд-паст томонларини текшириб кўнглинг тўлмагунча умрингда ҳеч муҳим бирор қадам ташлама.

— Қирқмасдан олдин ҳеч ким мундоғ ўлчаб кўрай демайди-да, қилғиликни қилиб қўйганидан кейин орқасига қарамай шаталоқ отиб қолади: тўхта, тўхта, ўйлаб кўрсак бўларди,— деди Бародашундори,— у кўнглида эрининг гапидан жуда норози бўлган эди.— Сизлар ҳеч нима бўлмагандай бемалол ўйлаб ўтираверасизлар, бизнинг бўлса жонимиз халқумимизга келиб тиқилиб қолган.

Биной билан Шудхир ҳам уйдан чиқди. Шудхирнинг ҳозирги бетоқатлик ҳолини кўрган одам яхши бир зиёфатни кутиб турибди шекилли, деб ўйларди. Унга деса ҳозирнинг ўзидаёқ Бинойни дўстлари ёнига олиб борса-ю, бу хуш хабарни уларга еткизса, суюнчи ичига сиғмай юраверса, лекин Шудхирнинг шодлигини кўриб, Бинойнинг таъби ундан бадтар тирриқ бўлди.

— Биной, юринг Пану-бобунинг олдига борамиз?— деб таклиф қилди Шудхир.

Биной бу сўзларга эътибор ҳам бермасдан, қўлини шартта тортиб олди-да, ўз йўлига бурилиб кетди.

Бир неча қадам босгани ҳам йўқ эди, қаёққадир шошилиб кетишаётган Обинаш билан яна бир неча шерикларига дуч келди.

— Э, сизмисиз, Биной-бобу!— Йигитни кўриб Обинаш хитоб қилди.— Учрашганимиз жуда соз бўлди-да! Қани, юринг биз билан.

— Қаёққа?

— Қашипурдаги боққа,¹— деб жавоб берди Обинаш.— Гоурмаҳон-бобунинг покланиш маросими бўлади-ку, хабарингиз йўқми, барвақтроқ бориб тайёргарлик кўриб қўймасак бўлмас.

— Йўқ, ҳозир боролмайман.

— Ана холос! Ўзингиз бир ўйлаб кўринг, қандай муҳим иш? Гоурмаҳон-бобу бекордан бекорга бир нарсани таклиф қилмайди. Ҳиндуизм ўз қудратини кўрсатиши лозим. Гоурмаҳон-бобунинг покланиш маросими ҳаммани ҳаракатга келтиради! Кўп жойлардан катта-катта пандит, бараҳманларни таклиф қиламиз. Бутун ҳиндулар жамияти учун жуда фойдали иш бўлади. Кишилар биз ҳали тирик эканлигимизни, чин ҳиндуизмнинг ҳалок бўлиши мумкин эмаслигини тушуниб олишади.

Биной бир амаллаб Обинашдан қутулиб, ўз йўлига қараб кетди.

Э Л Л И К О Л Т И Н Ч И В О В

Харан-бобу келгач, Бародашундори бор гапни унга сўзлаб берди.

Харан-бобу бирмунчагача индамай сиполик қилиб ўтирди.

— Бу ҳақда Лолита билан гаплашиш керак,— деди у ниҳоят.

Лолита эшикдан кириб келганда, Харан-бобу кўлидан келган қадар ўзини сипо тутиб, гап бошлади:

— Лолита, гапимга қулоқ сол, ҳаётингда энг масъулиятли пайт келди. Бир томонда — сенинг дининг бўлса, иккинчи томонда — кўнгил майлинг турибди. Мана шулардан бирини танлаб олишинг керак.

Лолита индамай ўтирарди.

— Эшитган бўлсанг керак, ҳозирги аҳволингни назарда тутибми, ёки бошқа бирон сабаб биланми, Биной-бобу, ахийри, бизнинг жамоамизга киришга розилик билдирибди.

¹ К а ш и п у р — Калькуттаннинг чекка бир жойи.

Лолитанинг ҳали бундан ҳеч хабари йўқ эди, бу хабар унга қандай таъсир қилганини юзидан уқиб ҳам бўлмасди. У худди тош ҳайкал сингари қимир этмай ўтираверди, фақат кўзларида нур чақнаб кетгандай бўлди.

— Пореш-бобу, албатта, Бинойнинг розилигини кўриб жуда хурсанд бўлгандир,— деб гапини давом эттирди Харан-бобу,— лекин бунга аслида суюниш керак-нокераклигини ҳал қилиш сенда қолган. Шу сабабдан мен «Бараҳма Самож» номидан илтимос қилиб сенга айтадиган гапим шу: тентаклик майлингни кўнглингдан чиқариб ташла, фақат бизнинг динимизни дилингга жо қилиб ол-да, кўнглингга савол бериб кўр: бундан шодланишга бирон чинакам сабаб бормикин.

Қиз ҳамон жим ўтираверди, Харан-бобу унинг бу ҳолатини гапим кор қилдига жўйиб қўйди.

— Фидойилик!— Харан янада зўрроқ ҳаяжон билан хитоб қилди.— Киши ҳаётида бунинг қандай муқаддас бир воқеалигини бугун гапириб ўтиришига ҳожат бормикин! Ахир, бу маросимга иснод келтириш эмасми! Қимнингдир бахтиёр бўлишини, роҳатини деб, ошиқлигини деб, биз «Бараҳма Самож»-га қадам қўйишига йўл очиб беришимиз лозим эмиш! Риекорликка сажда қилиш биздан лозимми?! Айт-чи, Лолита, «Бараҳма «Самож»нинг иснод тарихида наҳотки бир умр сенинг номинг тилга олиниб турса?

Лолита бунга ҳам бир оғиз жавоб қайтармай, фақат креслосининг ёнларини титроқ қўли билан маҳкам ушлаб қўйди.

— Шафқатсиз заифлик балоси севги раҳнасидан ўтиб одамзод боласига чангал солганини мен кўп кўрганман. Одамзоднинг қайси гуноҳларини кечиршни ҳам биламан. Лекин, танангга ўйлаб кўр, кишининг бир ўзинигина хароб қилмасдан, миллион-миллионларнинг ҳаёт илдизига болта ураётган заифлигини бир лаҳза бўлса-да, афв этмоқ мумкинми? Тангримиз бизга шундай зотнинг гуноҳидан кечишга ҳуқуқ берганми?

— Йўқ, йўқ, Пану-бобу, кечирманг, афв этманг!—

деб Лолита креслодан туриб хитоб қилди.— Сизнинг човут солишларингизга ўрганиб қолганмиз, сизнинг афв қилишингиз биз учун ҳақорат бўлади.

Шундай деди-ю, Лолита уйдан чиқиб кетди.

Харан-бобунинг сўзлари Бародашундорини ташвишга солиб қўйди. У энди Бинойни ҳеч ҳам қўлдан чиқаргиси йўқ эди. Барода Харан-бобуга анчагача ялинди, ёлборди, лекин фойда бермади, ахийри жуда хафа бўлиб, у билан хайрлашди. Порешни ҳам, Харанни ҳам ўз томонига оғдириб олиш қўлидан келмаганига жиғи бийрони чиқди. Бундан ҳам ёмонроқ мушкулот бўлиши мумкинми? Бароданинг Харан-бобу тўғрисидаги фикри яна ўзгариб қолди.

Биной фидойилик маросимини умумий тарзда тасаввур қилиб юрган кезларида бу қарорини дадил гапириб юрганди. Лекин билса «Бараҳма Самож»га хат билан мурожаат қилиб, бу ҳақда яна Харан-бобу билан маслаҳат ҳам қилиши лозим экан, шунини тушуниб етгандан кейин ҳамманинг кўз олдида ошкора бўладиган бу маросим ваҳимаси босиб жуда умидсизликка тушиб қолди. Энди қаёққа борсин? Дардини кимга айтсин? Анондомойининг ҳузурига боришнинг ҳам иложи йўқ. Кўча-кўйда сапқиб юришга ҳам мажоли қолмаган. Ахийри, ёлғиз кулбасига қайтиб келди-да, бўлмасига чиқиб, ўзини тўшакка ташлади.

Қош қорайган пайт эди. Хизмагкори чироқ кўтариб кирди. Биной уни қайтариб юбормоқчи бўлган эди, шу тобда пастдан Шотишнинг: «Биной-бобу, Биной-бобу!» деган овози эшитилди.

Жазирама чўли биёбонда қолиб кетган йўловчи, ниҳоят, ташнасини қондирганда қанчалик жон кирса, йигитча ҳам шундай енгил гортди. Унга ҳозир Шотишдан бошқа ҳеч ким тасалли беролмасди. Бинойнинг паришонлигидан асар ҳам қолмади. «Хўш, иним Шотиш?» деб ётган ўрнидан сапчиб турди-да, оёқ яланг зинадан югуриб тушиб кетди.

Кичик ҳовлида, зина тагида Шотишнинг ёнида Бародашундори ҳам турган эди. Демак, яна ўша мушкулоту, яна уша кураш экан-да! Биной Шотиш

билан Бародашундорини юқорига чорлаб чиқаркан, қандайдир саросимада қолди.

— Шотиш!— деб жеркиди Барода.— Бор, чиқиб айвонда ўтира тур!

Вақтинча сургун қилинган ёш дўстига Бинойнинг раҳми келди. Уни кичик бир хонага олиб кириб ўтқазди, чироқ ёқиб берди, тамоша қилиб ўтир, деб олдига суратли китоблар қўйди.

— Биной, «Бараҳма Самож»да ҳеч таниш одамнингиз йўқ-ку,— деб гап бошлади Бародашундори.— Менга бир хат ёзиб берсангиз-у, мен эртагаёқ эрталаб саркотибнинг ёнига борсам, фидойилик маросимингизни шу якшанба кунини ўтказиб оладиган қилиб гаплашиб келсам дейман. Сиз ҳеч нимани ташвиш қилмай юраверинг.

Биной нима дейишини билмади. Шошиб хат ёзди-да, Бароданинг қўлига тутқизди. Ахир, бир қарорга келиши, ҳамма чекиниш йўлларини кесиб қўйиши ҳам лозим эди-да.

Бародашундори Лолита билан бўладиган никоҳларига ҳам шама қилиб қўйди.

Бародашундори кетгандан кейин Биной ўзига ўзи шундай ёмон кўришиб қолдики, Лолитани эсига олгани билан ҳам кўнгли ёришмади. Назарида Бародашундорининг найрангларига Лолита ҳам шерикдай туюлди. Ўзини-ки ўзи ёмон кўрдими, бошқалар тўғрисида ундан ҳам бешбатар хаёлларга борди.

Бародашундори уйга қайтиб, энди Лолитани хурсанд қиладиган бўлдим, деб ўйлади. Қизининг Бинойга кўнгли борлигига, уларнинг никоҳи важдан «Самож»да шов-шув кўтарилганига, албатта, онасининг ақли етиб юрганди. Бунда ўзидан бошқа ҳаммани гуноҳкор ҳисоблаб юрарди, шунинг учун бир неча кундан буён Лолита билан гаплашмай ҳам қўйган эди. Бугун иложи топилди, энди Бародашундори ишни дўндиришга усталигини айтиб мақтанмоқчи, қизи билан ярашиб олмоқчи эди. Бузди-бузди, ҳамма ишни Пореш бузди, Лолита ҳам Бинойни измига сололмай юрган бўлса керак. Пану-бобудан ҳам ҳеч нима чиқмади. Тугунни ечган Бародашундорининг

ўзгинаси! Ҳа! Ҳа! Шунча эркакнинг қўлидан келмаган ишни хотин боши билан бир ўзи эплади-я.

Уйига келиб билса, Лолита барвақт кириб ётиб олибди: бир оз тоби қочиб қолганмиш.

«Ҳозир ўзим тобингни жойига келтириб қўяман»— деб ўзича кулиб қўйди Барода.

Қўлига чироқ ушлаб қизининг қоронғи ётоғига кириб борди, қизи ҳали ётмаган, креслода суяниб ўтирган экан. Онасини кўриб қиз дарҳол ўрнидан турди.

— Ойи, қаёққа бориб келдингиз?— Лолитанинг овозидан авзойи бузуқлиги сезилиб турарди. Унга, Барода Шотишни ёнига олиб Бинойникига кетди, деб айтишган эди.

— Бинойникига бориб келдим,— деб жавоб берди Бародашундори.

— Нимага бордингиз?

«Нимага бординг! Лолита мени ўзига душман деб билади,— Барода бир оз жаҳли чиқиб, шундай деб ўйлади.— Ношукур!»

— Нимага борганимни мана, ўзинг кўра қол!— Лолитага Бинойнинг хатини узатиб, деди Барода.

Лолита хатни ўқиб қизариб кетди.

Бародашундори устомонлигини кўрсатиш учун қизига:— Бинойдан бу хатни осонлик билан ёздириб олганим йўқ, ҳеч кимнинг қўлидан келмаган ишни бир ўзим дўндириб келдим, ҳар қанча мақтансам ҳам камлик қилади,— деди.

Лолита ўзини креслога ташлаб, юзини қўли билан беркитиб олди. Бародашундори, қизим суюнганини менга кўрсатишдан уяляпти деган хаёлга борди-да, уйдан чиқиб кетди.

Эртаси куни эрталаб Барода хатни кўтариб «Бараҳма Самож»га бормоқчи эди, қараса хатни биров бурдалаб ташлабди.

Э Л Л И К Е Т Т И Н Ч И Б О В

Чоштгоҳдан кейин, Шучорита энди Пореш-бобуни кўриб келмоқчи бўлиб отлашиб турган эди, хизмакори кириб:

— Қандайдир жаноб келдилар,— деди.

— Қандай жаноб экан! Биной-бобуми?—деб сўради қиз.

— Йўқ. Баланд бўйли, оппоқ йигит.

Шучорита бир сесканиб олди.

— Юқорига таклиф қил.

Бугун Шучорита негадир усти-боши билан иши бўлмаган эди, ойна олдига бориб ўзига қаради-да, ичида, аттанг деб қўйди. Лекин кийиниб чиқишга вақти йўқ. Титроқ қўллари билан сочларини, сорийсини тузатиб, уйга кириб келди. Юраги гуп-гуп уриб кетди. Горанинг китоблари стол устида тургани бутунлай ёдидан кўтарилган эди. Гора ҳам худди шу стол ёнига келиб ўтирибди, китоблар ҳаё деган нарсани билмай унинг кўз олдида ўзларини бозорга солгандай бўлишяпти, на устини ёпиб қўйиш, на олиб қўйишнинг иложи бор.

— Холам сиз билан аллақачонлардан буён танишман деб юрган эдилар, айтиб кела қолай.

Шу сўзларни айтишга қанча вақт кетган бўлса, Шучорита бу уйда шунча вақт бўлди. Гора билан юзма-юз ўтириб гаплашишга юраги дов бермади.

Бир неча дақиқадан кейин Шучорита Хоримоҳинини бошлаб кирди. Холаси Горанинг назарлари, дини, матонатли йигитлигини, қандай ҳаёт кечиришларини илгари Бинойдан эшитиб олган эди. Баъзида Шучорита холасининг илтимосини ерда қолдирмай, унга бу йигитнинг асарларини ўқиб эшиттирарди.

Гарчи унинг китобларида ёзилган нарсаларнинг унча-мунчаларига Хоримоҳинининг ақли етмагани, китоб ўқилганда мудраб ўтиргани билан, умуман Горанинг шастрларни ёқлашини, урфи одатларга амал қилиш тарафдори эканлигини, ҳозирги бебошликларга қаршилигини ўқиб олган эди. Инглизча таҳсил топган йигитнинг шаънига бундан ҳам зиёдроқ нарса борми, билимига, ақил-фаросатига офарин! Биной билан бараҳманлар оиласида дастлаб танишган кунларида Хоримоҳини ундан жуда хурсанд бўлиб юрган эди, Бинойнинг келиб туриши одат тусига кириб, йигит Хоримоҳинининг уйига ҳам ки-

радиган бўлиб қолганидан кейин, дастлаб йигитнинг унча-мунча камчиликлари кўзига ташланди. Хоримоҳининг кўзига Биной кундан-кунга ёмон кўрина-верди, чунки унинг Бинойдан умиди жуда катта эди. Горани бетоқатлик билан кутиб юргани шундан эди.

Горани кўрганда Хоримоҳини ҳайратда қолди. Бу нақ бараҳманнинг худди ўзи-ку! Мақаддас машъалнинг ўзгинаси. Оқ бадан Шиванинг ўзгинаси-ку! Го-рага ҳурмати тўлиб-тошганидан, саломига алиқ қай-таришга ҳам журъат қилолмай қолди.

— Ўғлим, сиз тўғрингизда жуда кўп эшитган эдим,— деди ниҳоят Хоримоҳини.— Бунақа Гоур¹ экансиз-да! Ростданам Оппоқ. Худди дуоларда ай-тилгандай:

...Ким тинитган Горанинг оппоқ баданин,
Ким суркаб пардоз бермиш обизамзамин.

Буни ҳозир кўзим билан кўриб турибман, шундай йигитни қайси юрак билан қамаганларига ҳайрон бўлиб турибман.

— Агар сиз судья бўлсангиз,— деб мийғида ку-либ қўйди йигит,— турма фақат каламушлар мако-ни бўлиб қоларкан.

— Йўқ, азизгинам, дунёда ҳали муттаҳам, ўғри-лар оз дейсизми? Судьянинг, нима, кўзи кўрмиди дейман? Сизга бир қараган кишига, оддий инсон боласи бўлмай, тангрининг вакили эканингиз дарров аён бўлади. Дунёда турма бор деб, унга одам қама-ша бераркан-да! Э худо, қани адолатинг?!

— Судьялар инсон зотида худонинг тимсолини кўрмаслик учун ҳам қонунлар мажмуасига қараб туришади. Бўлмаса томоғларидан луқма ўтармиди? Одамларни калтак жазосига, қамоққа, бадарға қи-лишга, дорга осишга ҳукм қилиб, ўзлари бемалол тинч ухлашармиди?

¹ Гоур (Гоура)— машҳур диний вишнуит реформатор Чой-танья Дебнинг (1486—1534) лақаби — «оқ бадан», «оппоқ» деган маънода.

— Жиндай бўш вақтимиз бўлди дегунча, Радхранига ялиниб китобингиздан ўқитдираддим. Лекин бир кун бўлмаса, бир кун ўз оғзингиздан ҳам адолатли гаплар эшитиб қоларман, деб умид қилиб юраддим. Ўзим эси паст, шўрлик хотинман, ҳамма нарсага ҳам ақлим етавермайди, ҳамма гапга ҳам қўшилавермайман. Лекин, болагинам, сиздан баъзи бир нарсаларни ўрганиб олиш қўлимдан келар, бунга имоним комил.

Гора ҳурмат юзасидан унга эътироз билдирмай, гапларига жим қулоқ солиб ўтирди.

— Бўтам, қўлимдан овқат ейишингиз керак. Сиздай бараҳман фарзандига овқат едирмаганимга ҳам талай вақт бўлиб кетди. Бугун борига барака дейсиз, лекин бир кун атайлаб келасиз, ўзим сизга яхши овқат пишириб бераман.

Хоримоҳини дастурхон ёзгани кириб кетганида Шучоританинг юраги титраб кетди.

Гора дарров гап бошлаб қўя қолди.

— Бугун сизникига Биной келганмиди?

— Ҳа.

— Ўшандан кейин биз учрашганимиз йўқ, лекин нимага келганидан хабарим бор.

Йигит жим бўлди. Қиз ҳам индамай турарди.

— Сиз Бинойни бараҳманлик расми билан уйлантирмоқчи бўляпсиз. Шу ишингиз яхшими?— деб сўради йигит.

Унинг бу аччиқ танбеҳини эшитганда Шучорита қўл-оёғини боғлаб турган уятчанлиги билан тортинчоқлигидан қутулиб олгандай бўлди.

— Сиз,— деди қиз Горанинг юзига қараб,— бараҳманлик расмига амал қилиб уйланишни яхши иш деб ҳисобламагин демоқчимисиз?

— Сиздан умидим катталигини ўзингиз ҳам биларсиз. Жамоангиздаги ҳар қандай аъзодан кўпроқ иш қилиш қўлингиздан келади. Сиз ўз мазҳаби аъзоларининг сонини кўпайтиришдан бошқа гами йўқ кишилар жумласига кирмайсиз. Бунга аминман. Истардимки, сиз бошқаларнинг таъсирига берилиб, хато йўлга кирмай кимлигингизни билиб олиб, фазилатларингизни ерга урмасангиз бўларди.

Шучорита ҳушёр тортиб, бутун юрак мадорларини ишга солди, ўзини қўлга олди.

— Сиз ўзингиз бирон мазҳабга мансуб эмасми-сиз? — деб сўради қиз.

— Мен ҳиндуман. Ҳиндулар қандайдир бир мазҳаб эмас, ҳиндулар — бутун бир халқ. Бу халқ шу қадар буюкки, махсус хислатларини баён қилишга таъриф ожизлик қилади. Тўлқинлар денгиз бўлмаганидай, ҳиндулар ҳам мазҳаб эмас.

— Ҳиндулар мазҳаб эмас экан, нега бўлмаса мазҳабпарастлик қилиб юришибди?

— Одам боласининг бошига калтак тушганда нега у ўзини эҳтиёт қилади? Чунки унда жон бор. Калтак фақат тошга кор қилмайди, холос.

— Ҳўш, бўлмаса айтинг-чи, агар мен дин деб билган нарса ҳиндуга калтак бўлса, унда нима қилишим лозим?

— Ундай бўлса сизга айтадиган гапим шу. Агар сизнинг бурч деб ҳисоблаган нарсангиз ҳинд халқи деб аталган жуда катта мавжудот учун қаттиқ таёқ бўлса, сиз диққат қилиб у ёқ-бу ёғингизга кўз ташлашингиз лозим: хато қилаётганингиз йўқмикин, бирон нарсага маҳлиё бўлиб қолмаганмикинсиз, ҳамма пасти баландларни яхшилаб ўйлаб кўрганмикинсиз? Фақат одатингизни қилиб, зўрлик ишлатишингиз ёки ялқовлик қилиб мазҳаб аъзоларининг нуқтаи назарларини ҳақиқат деб билишингиз тўғри эмас. Каламуш кеманинг сиртини кемирганда у фақат ўз жонини кўзлайди, ўзига ўнғайини қидиради. Бу билан бошқаларга жуда катта зарар етказишига кўзи етмайди. Демак, сиз ҳам бир ўйлаб кўришингиз лозим бўлади, фақат ўз мазҳабингизни ўйлаясизми, ёки бутун халқни ўйлаясизми? Халқ дегани нима, буни ўзингиз биласизми? Бунинг қандай турли-туман феъли атвори, майл, эҳтиёжлардан иборат бир нарсалигини тасаввур қила оласизми? Ахир, инсонларнинг бир йўлда, бир жойда туриши мумкин эмас. Бир хилларнинг олдида тоғ кўндаланг бўлиб туради, бошқаларнинг олдида денгиз, яна бошқаларнинг олдида текис водийлар ястланиб ётади. Лекин ҳеч ким ҳаракатсиз

турмайди. Ҳамма ўз йўлидан боради. Сиз бўлсангиз ҳаммани фақат ўз мазҳабингиз қонун-қоидаларига амал қилдирмоқчи бўласиз! Ҳамма нарсадан кўз юмиб, инсон зоти ҳаммаси бир хил, уларни табиатнинг ўзи фақат «Бараҳма Самож»га аъзо бўлишга атаб яратган деб ўйламоқчи бўласиз. Золимлар, агар биз олов ва қилич билан дунёдаги халқларни бўйсундириб, танҳо ҳоким бўлиб олсак, бутун олам учун бирдан бир ва энг яхши бахт шу бўлади, деб ўйлайдилар. Улар ўз кучларига ишониб, бошқа халқларнинг хусусиятлари бутун дунё халқларига катта хизмат қилиши мумкинлигини тан олмасдан, ер юзида қулликни расм қиладилар. Сизнинг улардан нима фарқингиз бор?

Шучорита бир дақиқа баҳсни ҳам, далилларни ҳам унутгандай бўлди. Горанинг гулдираган овози, унинг ажойиб ғайрат-шижоати қизнинг бутун вужудини ҳаяжонлантириб юборди. Қизнинг назарида Гора гўё баҳслашмаётганда-ю, унинг гаплари қулоғига кириб турарди, холос.

— Икки юз миллион ҳиндларни сизнинг «Самож»-ингиз яратгани йўқ,— деб сўзини давом эттирди Гора.— Шу улкан Ҳиндистонни бир андазага солишга сизга ким ҳуқуқ берган? Бу икки юз миллион халқ учун фалон йўл ҳаммадан қулай, деб айтиш учун қандай қилиб сиз ўз устингизга масъулият оласиз? Уларга қайси дин, қайси қонун-қоидалар озиқ бериб куч бағишлаб туради? Бажарилиши маҳол бўлган бу вазифани амалга ошириш йўлида қанчаки кўпроқ қийинчилик учраса, сизнинг ғазабингиз, мамлакатга ҳурматсизлигингиз шунча ортиб боради, яхшилик қилмоқчи бўлган одамларингизни ундан бешбадтар ёмон кўрасиз ва ўзингиздан нари итариб ташлайсиз. Шунга қарамай, худойи таолога, кишиларни ҳар хил қилиб яратган ва уларни шу ҳолида сақлаб қолмоқчи бўлган худонинг ўзига тоат-ибодат қиляпмиз, деб хаёл қилиб юрасиз. Агар сиз уни ростданам иззат-ҳурмат қиладиган бўлсангиз, нимага унинг қонунларини аниқ ва равшан тасаввур қилолмайсиз, нега сизнинг ақл-фаросат, ғурурингиз ва мазҳабпарастлик кибрингиз бунинг муҳимлигини тан олмайди?

Гора Шучоританинг индамай, унинг гапларига қулоқ солиб ўтирганини, сўз қайтариш нияти ҳам йўқлигини кўриб, қизга ачинди.

— Балки, менинг гапларим сизга шафқатсизлик бўлиб кўринаётгандир,— овозини пасайтириб сўраб қўйди у:— лекин мендан жаҳлингиз чиқмасин ва мени мухалиф деб ҳам билманг. Агар сиз, менинг душманим эканингизни билганимда бир оғиз ҳам гапирмасдим. Сизнинг беҳисоб маънавий кучингиз мазҳаб гирдобини ичида сиқилиб ётганига афсусланман.

Шучорита қизариб кетди.

— Йўқ, йўқ, андиша қилиб ўтирманг, гапингизни давом эттиравеинг, фикрингизга тушуниб олишга ҳаракат қиламан,— деди пичирлаб қиз.

— Бошқа айтадиган гапим қолмади. Ҳиндистонни табиатнинг берган жони, ақл-фаросати билан идрок қилинг, унга меҳр қўйинг. Ҳиндистон халқига ғайри бараҳманлар деб қарасангиз, уни нотўғри тасаввур қиласиз, унга нафрат кўзи билан қараб қоласиз, бора-бора уни нотўғри идрок қиладиган бўласиз. Уни тўла-тўқис ҳолида кўриш мумкин бўлган жойдан унга назар ташлаш бизга насиб қилган эмас. Кишиларни худо яратган; уларнинг хаёллари ҳам, турмушлари ҳам, динлари ҳам урф-одатлари ҳам ҳар хил. Лекин ҳаммаларининг бир хил инсонлик фазилати бор. Ҳаммаларида менга ҳам, менинг Ҳиндистонимга ҳам хос бир фазилатлари бор. Агар ҳамма чек-чегараларни, олдиндан бичиб қўйилган фикрларни бир ёққа йиғиштириб қўйиб, мамлакатимизга назар ташласак, ажойиб буюк бир ҳақиқатни кўрамиз, мамлакатимиз танасини қоплаб олган қават-қават пардалар орасидан сон-саноксиз азалги орзу-ниятлари кўзга чалиниб туради, қадимги замонларда маъбудга бағишлаб ёқилган гулхан куллари остида ҳали ҳам чўғ бор, бир эмас, бир кун бу олов макон ва замон доирасидан ташқарига отилиб чиқиб, бутун дунё устида аланга бўлиб ёнишига ҳеч қандай шубҳа йўқ. Ҳинд халқи узоқ тарихи давомида жуда кўп буюк ғояларни вужудга келтирди, жуда кўп буюк ишлар қилди, бинобарин, буларнинг ҳаммаси ёлғон деб ўйлашнинг

Ўзи — ҳақиқатни таҳқирлаш, ўтакетган умидсизлик-дир.

Шучорита ерга қараб тинглаб ўтирарди.

— Бўлмаса, амр қилинг, нима хизмат? — бошини кўтариб савол берди у.

— Мен ҳеч қандай буйруқ бермайман, фақат ҳиндуизмнинг орзуси, фикри ҳам, қарашлари ҳам ҳар хил кишиларни она сингари бағрига босиш эканлигини сизга тушунтириб қўймоқчиман, холос. Бошқача қилиб айтганда, ҳиндуизм, инсон боласини бирон мазҳаб аъзоси эмас, балки, инсонни инсон боласи, деб тан олади. Ҳиндуизм на тентакларни ва на доноларни инкор қилмайди. Илмнинг фақат бир услуби бор, деган фикрга ҳиндуизм қўшилмайди, бинобарин, илмнинг турли-турли тараққий усулларини эътироф қилади. Христианлар турли-туманликни тан олишни истамайдилар. Улар, бир томонда дин бўлса, иккинчи томонда беҳисоб вайроналар бор, улар орасида ҳеч қандай, турли-туманлик йўқ, дейдилар. Бизлар ҳиндуизм тарғиб қилиб келаётган турли-туманликдан уялишни христианлардан ўрганиб олдик. Ҳиндуизм бунини бирлик деб тан олишга ҳаракат қилаётганига кўзимиз етмай турибди. Демак, христиан билимининг миямизга қўйган хатоларидан халос бўлиб олмасдан туриб, ҳиндуизмнинг чин моҳиятини билиб ололмаймиз, унинг улуғворлигига муносиб бўлолмаймиз.

Шучорита Горанинг гапларини эшитиш билан бирга, айтган нарсаларини кўриб ҳис қилиб тургандай бўлди. Шучоританинг назарида унинг узоқ истиқболни ўйлаб, хаёл суриб туришлари билан айтган сўзлари бир бўлиб қўшилиб кетди. Қиз уялишни ҳам, ҳатто ўзини ҳам хотирдан чиқариб, Горанинг эҳтирос нури порлаб турган юзига тикилиб қолди. Бу сиймодан ер юзида буюк ғояларни ҳақиқатга айлантирувчи ғоят зўр ғайрат жўш уриб тургандай эди. Шучорита «Самож»даги ҳар хил олим-у доноларнинг оғзидан асл ҳақиқат нима деган кўпдан-кўп мулоҳазаларни эшитган эди, лекин Горанинг айтганлари шунчаки бир мулоҳаза эмас, гўёки ижоднинг ўзи бўлди. Ижод бўлганда ҳам, кўзга равшан ташланиб турарди, кишининг ақлини, жисмини қамраб оларди.

Шучорита яшин тангриси Индрани кўргандай бўлди.

Горанинг момақолдироқ сингари баланд товуш билан айтган сўзлари қизнинг кўнглига титроқ солди, унинг қонини чақмоқ сингари ловиллатиб юборди.

Шучорита ўз назарларининг Гора назарларига қайси масалаларда қанчалик монандлигини, уларнинг умуман бир-бирига мос келиш-келмаслигини англашдан ҳам ожиз қолган эди.

Бир вақт уйга Шотиш кириб келди. Бола Горадан ҳайиққанидан, нарироқдан ўтиб, дидисининг пинжига кириб олди.

— Пану-бобу келди,— деди бола ҳайиқиб.

Худди биров бир мушт туширгандай Шучорита сесканиб кетди. Қизнинг назарида, агар Хараннинг кириб келишига бирон илож қилиб халақит бермаса ёки ҳеч бўлмаса бир оз тутиб турмаса, шўри қуриб қоладигандай бўлди. Шотишнинг нозик товуш билан айтган гапини Гора эшитмагандир деб ўйлаб, Шучорита ўрнидан лип этиб турди, зинадан сакраб-сакраб тушиб, Харан-бобунинг ёнида тўхтади.

— Кечирасиз, бугун сиз билан гаплашиш хонаси эмас,— деди Шучорита.

— Нега хонаси эмас экан?

— Агар эртага эрталаб,— деди Шучорита унинг саволига жавоб бермасдан,— отамнинг ёнига келсангиз, мен ҳам ўша ерда бўламан.

— Уйингда биров борми дейман?

Шучорита бу саволга ҳам жавоб бермасликка ҳаракат қилди.

— Илтижо қиламан, кечиринг, бугун вақтим йўқ.

— Кўчадан Гоурмаҳон-бобунинг овозини эшитгандим, шу ердами?

Шучоританинг энди бу саволга жавоб бермасликка иложи қолмади.

— Ҳа, шу ерда,— Шучорита қизариб кетди.

— Жуда соз!— деб хитоб қилди Харан.— Узим у билан гаплашмоқчи бўлиб юргандим. Бирон зарур ишинг бўлса майли, мен Гоурмаҳон-бобу билан гаплашиб ўтирарман.

Шундай деди-ю, ижозатни ҳам кутиб ўтирмасдан,

зинадан юқори кўтарила бошлади. Қиз ҳам уйга қайтиб кирди-да, ёнида турган Харан-бобуга эътибор қилмасдан, Горага қараб:

— Холам сизга овқат тайёрлаб юрибдилар, бориб бир хабар олай-чи,— деди.

Шундай деди-ю Шучорита дарҳол уйдан чиқиб кетди, Харан-бобу бўлса сиполик билан бориб стулга ўтирди.

— Бир оз озиб қолганмисиз дейман,— деб сўз бошлади Харан.

— Ҳа, махсус шифохонада даволаниб чиқдим.

— Бошингизга анча-мунча ташвиш тушибди,— деб давом қилди Харан, мумкин қадар мулойим овоз билан.

— Кутганимдан ортиқ бўлгани йўқ.

— Сиз билан Биной-бобу хусусида бир гаплашиб олишим керак бўлиб қолди. Шу якшанба унинг «Бараҳма Самож»га аъзо бўлиб кириш маросими ўтказилади, бундан хабарингиз бўлса керак.

— Йўқ, хабардор эмасман.

— Сиз шунга розимисиз?

— Бинойга розилигимнинг кераги йўқ.

— Сиз Биной-бобу астойдил шундай қадам қўяпти деб биласизми? — деб суриштирди Харан.

— Агар ўзи шунга рози бўлса, саволингиз бутунлай ортиқча.

— Хирс деган нарса кўзимизни парда бостириб қўйганда, нимага ишониб, нимага ишонмаслигимизни ажратолмай қоламиз. Инсон табиатини ўзингиз биласиз-ку.

— Йўқ. Мен инсон табиати деган бефойда муҳокамалар билан бош қотириб ўтирмайман.

— Мен ҳам, «Бараҳма Самож» ҳам сизнинг нуқтаи назарларингизга қўшилмаймиз, лекин шундай бўлса ҳам мен сизни ҳурмат қиламан. Сизнинг динингиз ҳақми-ноҳақми, сизни ҳар қандай васвасадан сақлаб туришига аминман. Лекин...

— Чиндан ҳам мени сизнинг бебаҳо ҳурматингиздан маҳрум қилиш Биной учун жуда зўр мусибат бўлади! — Гора истехзо билан унинг сўзини бўлиб қўйди, — Албатта, дунёда яхши ҳам бор, ёмон ҳам.

Сиз ҳурмат қилишингиз ёки қилмаслигингизга қараб бу масалани ўзингиз ҳал қилишингиз мумкин, лекин ўз фикрингизни бошқаларнинг бўйнига ортиб юрманг.

— Жуда яхши, агар бу масалани кейинроққа қолдирсак ҳечқиси йўқ. Лекин ҳозир сиздан билмоқчи бўлган нарсам шуки, Биной Пореш-бобунинг қизига уйланмоқчи бўлиб юрибди, шунга тўсиқлик қилиш ниятингиз борми ё йўқми?

Гора қип-қизариб кетди.

— Харан-бобу, Бинойнинг ишларини сиз билан муҳокама қилишга нима ҳақим бор?! Ахир, сиз бяр умр инсоннинг феъли атвори масалалари билан шуғулланиб келган одамсиз-ку! Биной сизнинг эмас, менинг дўстим эканини жуда яхши билишингиз керак эди-ку!

— Бу ҳақда гапиришимнинг сабаби фақат шуки, бунинг «Бараҳма Самож» га дахли бор, бўлмаса...

— Лекин, менинг «Бараҳма Самож» га ҳеч қандай дахлим йўқ, сизнинг қайғунгиз билан нима ишим бор?

Шу пайтда Шучорита уйга қайтиб кирди.

— Шучорита,— деб унга мурожаат қилди Харан-бобу,— сен билан гаплашадиган гапим бор эди.

Аслида ҳеч қандай зарурат йўқ эди, Харан-бобу, кўряпсизми, Шучорита билан орамиз шунақа яқин, деб Горага кўрсатиш учунгина шундай деган эди. Қиз бўлса жавоб бермади. Гора бўлса кетиш ниятим йўқ, Харан-бобунинг Шучорита билан бемалол гаплаштириб қўймоқчи ҳам эмасман, дегандай ўрнидан қимирламасдан ўтираверди.

— Шучорита,— деб Харан уни яна чақирди.— Нариги хонага кирайлик, айтадиган икки оғиз сўзим бор.

Қиз Хараннинг бу сўзларига эътибор бермасдан, Горага қараб:

— Ойингиз соғ-саломатмилар?— деб сўради.

— Ойимнинг бирон мазаси қочган вақтини билмайман.

— Тўғри айтасиз, у кишининг доим ўзларини бардам сезиб юришлари турган гап, бунга ўзим ҳам амин бўлдим.

Шучорита Гора турмада ётганида Анондомойини бориб кўриб турганларини эслади.

Шу тобда Харан-бобу столдан бир китобни қўлига олди. Авторни кимлигини билганидан кейин, китобнинг у ёқ-бу ёқларига кўз югуртирди.

Қизнинг юзларига қизил югурди. Гора ичида кулиб қўйди: у бу қандай китоблигини биларди.

— Гоурмаҳон бобу,— қизиқиб сўраб қолди Харан,— булар ёш вақтингиздаги машқларингиз бўлса керак?

— Бу ёшлигим ҳозир ҳам давом қилмоқда,— деб кулиб қўйди Гора.— Бир хил одамларнинг ёшлиги хаш-паш дегунча ўтади кетади, бир хиллариники узоққа чўзилади.

— Гоурмаҳон-бобу,— деди Шучорита йигитга қараб,— овқатингиз тайёр бўлибди. Нариги уйга ўтсангиз бўларди, холам сизни кутиб ўтиргандирлар, холам Пану-бобунинг ёнига чиқмайдилар.

Қиз кейинги сўзларни атайлаб Хараннинг аччиғини келтириш учун айтди. Бугун қиз бечора шунча кўп азоб чекдики, Харандан озгина бўлса ҳам аламини олмасдан ўзини тийиб ўтиролмади.

Гора ўрнидан турди.

— Мен кутиб тураман,— деди Харан-бобу, ўзини енгилган деб тан олишга бўйни ёр бермай.

— Бекорга кутиб ўтириб нима қиласиз,— деб жавоб берди Шучорита,— барибир, бугун вақтим йўқ.

Лекин Харан-бобу ўрнидан турмади. Шучорита билан Гора икковлари уйдан чиқиб кетишди.

Харан-бобу бу уйда Горани учратиб, Шучоританинг унга раъйини кўрганидан кейин юрагини ит таталагандай бўлди. Наҳотки бу қиз «Бараҳма Самож»дан юз ўгириб кетса. Уни сақлаб қоладиган ҳеч ким йўқми? Нима бўлса ҳам бунга йўл қўймаслик керак.

Харан-бобу бир варақ қоғоз олиб, Шучоритага хат ёзди.

Харан бир қанча масалаларда эътиқоди зўр одам эди. Жумладан, у адолатни деб бирон кишининг таъзирини бера бошлаганимда ҳеч ким оташин гапла-

римни рад қилолмай қолади, деб ишониб юарди. Харан, инсон боласида нутқдан ташқари, юрак деган нарса ҳам борлигини ҳеч ўйлаб кўрмаган эди.

Гора зиёфатдан кейин Хоримоҳини билан анча-гача суҳбатлашиб ўтирди. Ҳассасини олгани Шучоританинг хонасига қайтиб кирганида анча қоронғи тушиб қолган эди. Қизнинг столида чироқ ёниб турарди. Харан-бобу чиқиб кетган эди. Қараса, столда бир хат турибди, унга «Шучоритага» деб ёзилган.

Бу хатни кўриб йигитнинг бутун вужуди жимирлаб кетди. Хатни Харан-бобу ёзганига ҳеч шубҳа йўқ. Харан-бобунинг Шучоритага нисбатан қандайдир ҳақ-ҳуқуқлари борлигини Гора биларди-ю, лекин бу ҳуқуқларда қандайдир ўзгаришлар юз берганидан бе-хабар эди. Шотиш келиб Шучоританинг қулоғига Харан-бобу келди, деб шивирлаганида, қиз ташвишда қолиб, дарров пастга тушиб кетгани, бир неча дақиқадан кейин уни ўзи юқори бошлаб чиққанидаёқ, Горанинг авзойи бузилиб, бўлганича-бўлган эди. Шуниси ҳам борки, қизнинг Харанга шартта-шартта гапиришлари, Харан-бобуни ёлғиз қолдириб, Горани овқатга таклиф қилиб ичкарига бошлаб олиб кирганини кўриб, ҳайрон бўлган эди. Лекин кишилар бири-бирига яқин муносабатда бўлганда шундай қўполроқ муомала қилишлари мумкинлигини Гора биларди. Шунинг учун ҳам у, айна ҳолда худди шу яқинлик натижасидан бошқа нарса эмас, деган қарорга келди. Стол устида турган хат юрагини гаш қилди, йигит ҳайрон қолди. Ахир, мактуб дегани ҳамиша сирли бўлади! Мактубда фақат ном очиқ қолдирилиб, мазмун сир тutilади, кишини жинни қилиб юбориши ҳеч гапмас.

— Мен эртага келаман,— деди Гора Шучоританинг юзига қараб туриб.

— Яхши,— деди қиз кўзини ерга тикиб.

Гора бутунлай хайрлашиб чиқиб кетмоқчи бўлиб турган эди, бирдан тўхтаб хитоб қилди:

— Сиз Ҳиндистон қуёшининг йўлдошларидан би-рисиз! Сиз менинг ватаним мулкисиз, сизни жуда эҳтиёт қилишимиз керак, яна бирон сайёранинг думи

тегиб кетиб, бўшлиққа улоқтириб ташламасин. Сизни ҳақиқий ўрнингизга жо қилмагунча кўнглим асти тинчимайди. Улар, ўша ҳақиқий ўрнингизда бўлсангиз, ҳақиқат, дин сиздан юз ўгиради, деб қулоғингизга қуйиб қўйишибди. Мен бўлсам сизнинг ҳақиқатингиз, динингиз — фақат ўзингиз ёки яна бир тўда одамларнинг фикри, уларнинг сўзлари эмаслигини исбот қилиб бераман. Ҳақиқат билан дин мингларча ҳаёт иплари билан теварак-атрофдаги муҳитга боғланган, ўрмондаги дарахтни келтириб гул тивакка ўтқозиш мумкин бўлмагани сингари, уларни ҳам истаган вақтда бошқа жойга олиб бориб ўтқозиш мумкин эмас. Бинобарин, агар сиз ҳақиқат билан дин барҳаёт бўлсин, улар ҳар жиҳатдан қадр-қимматли бўлсин десангиз, инсонлар жамияти қалбида, туғилишингиздан анча бурун, сизга атаб қўйилган жойни банд қилишингиз лозим. Агар сиз ҳақиқатим, диним, куч-қувватим маҳв бўлиб кетмасин десангиз, мен жамиятга ёт кишиман, жамиятнинг мен учун ҳеч қандай аҳамияти йўқ, деб айтолмайсиз. Агар сизнинг эътиқодларингиз сизга худонинг ўзи азалдан белгилаб қўйган йўлдан четга чиқарса ҳам, бу эътиқодларингиз ҳар қандай бўлганда ҳам, улар ҳеч қачон устун чиқолмаслигини сизга исбот қилиб бераман. Хўп, мен эртага келаман.

Гора чиқиб кетди. Чиқиб кетганидан кейин ҳам уйдаги ҳаво анчагача ларзага келиб тургандай бўлди.

Шучорита бўлса тошдек қотиб, қимир этмай ўтирарди.

ЭЛЛИК САККИЗИНЧИ БОБ

— Ойижон,— деди Биной Анондомойига,— мен сизга чин гапни айтяпман: ҳар сафар маъбудга сиғинганимда ўзим уялиб кетардим. Лекин мен уятимни ичимга солиб, маъбудга сиғинишни ҳимоя қилиб ажойиб мақолалар ҳам ёзиб турардим. Сизга чин кўнглимдан айтяпман: ўзим маъбудга сиғинардим-у, кўнглим бунга қарши туғён кўтарарди.

— Кўнглинг ҳам ўзи жуда ажойиб-да, бўтам. Бирор нарсани бутунлигича олиб қарашни ҳам билмайсан, ҳамма нарса ҳақида айрим хислатларига қараб ҳукм чиқарасан. Кўнглингнинг чигаллиги мана шундан.

— Тўғри гапга тўғон йўқ,— деб жавоб берди Биной.— Ақлим ўткирлигидан, ўзим ишонмаган нарсаларни ҳам жуда ўткир далиллар билан исбот қилишга ўрганиб олганман. Керак бўлиб қолса ўзимни ҳам, бошқаларни ҳам адаштириб юборавераман. Мана, мен шу дамгача диндан баҳслашиб келган эдим, лекин бунга дин нуқтаи назаридан қарамай, мазҳаб нуқтаи назаридан қараб келдим.

— Ҳақиқий дин бўлмаганидан кейин шундай бўлади-да, болам. У ҳолда дин ҳам аслзодалик, шуҳрат, пул сингари шуҳратпарастлик омили бўлиб қолади.

— Тўғри айтасиз оий, биз уни умуман дин деб ўйламаймиз, бу фақат бизнинг динимиз деб ўзимизни шунга ишонтириб, жанг қилиб юрамиз. Мен ҳам худди шундай бўлдим. Лекин мен ўзимни бутунлай алдай олмадим. Мен дин деган нарсадан асар ҳам қолмаган жойларда садоқатимни ҳаммага кўз-кўз қилганимдан ўзим ҳам жуда уялиб кетардим.

— Бу гапингга негадир ақлим етмай турибди,— деб гап қотди Анондомойи.— Бир нарса аниқ, сиз ҳаммангиз, муболаға қиляпсизлар, қилганда ҳам, оддий кишилардан кўпроқ муболаға қиляпсизлар. Сизларнинг пуч юракларингизни унча-мунча билан тўлдириб бўлмайди. Биласанми Бину,— деб давом этди онаси,— агар ишониш осон бўлганда, бунчалак шак-шубҳалар бўлмасди.

— Ўзим ҳам сиздан, аслида ўзинг ишонмасанг, ишонгандай бўлишинг яхшими, деб сўрагани келган эдим.

— Мана бу тирмизакнинг гапини қаранглар! Киши деган шуни ҳам сўраб ўтирарканми?

— Оий, якшанба кuni «Бараҳма Самож»га аъзо бўлиш маросимим бўлади.

— Бу нима деганинг Биной?— Анондомойи ҳайрон бўлиб сўради.— Шунчалик зарур эканми?

— Қанчалик зарурлигини ҳозир гапириб бердим-ку!

— Ажаб, сенинг дининг бундан кейин ҳам бизнинг жамоамизда қолишингга халақит берарканми?

— Агар қолсам, риёкорлик қилган бўламан.

— Ҳам қолиб, ҳам риёкорлик қилмасликнинг иложи йўқми?

— Ойижон, агар мен эътиқодли ҳиндуларнинг маслагига қўшилмасам...

— Ахир ҳиндулар жамоасига уч юз ўттиз миллион фикр сиғиб турганда, сен ўз фикринг билан қолсанг нима қилибди?

— Жамоа аъзоларимиз мени ҳинду эмассан, деб турганида мен ҳадеб, эътиқодли ҳиндуман деяверсам бирон фойда чиқармикин?

— Бизнинг жамоамиз мени христиан дейишарди. Мен уларнинг диний маросимларига ҳам қатнашмайман. Наҳотки улар мени христиан дегани учунгина ўзимни христиан деб ҳисоблашим лозим бўлса? Менимча, ўзим тўғри деб биладиган нарсамдан шуни деб воз кечишим тўғри эмас.

Биной эътироз билдирмоқчи бўлган эди, Анондомойи уни бир оғиз гапиришига ҳам қўймади.

— Биной, баҳслашингга йўл қўймайман. Киши деган бу тўғрида баҳслашмайди. Балки мендан бирор нарсани яшираётгандирсан. Мен билан баҳслашган бўлиб, ўзингни хўп алдаяпсан, бунга фаҳмим етиб турибди. Лекин бундай жиддий улуғ ишда айёрлик қиламан деб ўтирма.

— Лекин, ойижон,— деди йигит бошини қуйи солиб,— мен хат ёздим, ўзимни «Самож»га фидо қиламан деб сўз берганман.

— Бекор қилибсан. Арзингни Пореш-бобуга айтсанг, у ҳеч маҳал оёғини тираб туриб олмайди.

— Пореш-бобунинг ҳеч қандай алоқаси йўқ. У ҳатто фидойилик маросимида қатнашмайди ҳам.

— Ундай бўлса, нимадан ташвиш қилиб юрибсан?

— Йўқ, ойижон, бўлар иш бўлди, орқага қайтиб бўлмайди. Ҳеч иложи йўқ.

— Горага айтганмисан?

— Ҳали у билан кўришганим йўқ.

— Нега? Уйда йўқ эканми?

— Йўқ, Шучоританинг ёнига кетди, дейишди.

— Кечагина бориб келган эди-ку,— Анондомойи ҳайрон бўлиб қолди.

— Бугун ҳам кетибди.

Шу пайт ҳовлида тахтиравон кўтариб келган ҳаммолларнинг оёқ товуши эшитилди. Биной, Анондомойининг бирон қариндоши келгандир, деб ўйлаб эшикка чиқди.

Лолита кириб Анондомойига чуқур таъзим қилди. Анондомойи бу қизни бугун кўрарман, деб ҳеч ўйламаган эди. Қизнинг юзига ҳайрон бўлиб тикилиб қаради-да, Лолитани қаттиқ ташвишга солган нарса Бинойнинг фидойилик маросими эканини дарров фаҳмлаб олди.

Анондомойи гапни асл мақсадга ўтишини осонлаштириш томонга бурди.

— Азизим, келганингга жуда суюндим. Биной ҳозир шу ерда эди. Гапига қараганда, эртага сизларнинг «Самож» ингизга аъзо бўлиб киради шекилли.

— Нега бундай қияпти? Нима кераги бор экан?

— Нега деганинг нимаси, оппоғим?!— Анондомойи ҳайрон қолиб унинг сўзини такрорлади.

— Ҳар ҳолда, менинг назаримда, бунга зарурат йўқ.

Лолитанинг муддаосини Анондомойи ҳали билолмаганидан, индамай қизга қараб ўтирди.

— Кутилмаган ерда, тўсатдан «Бараҳма Самож»-га аъзо бўлиш уят-ку, ахир,— деди Лолита, ерга боқиб.— Биной нима вайдан шундай қилмоқчи бўлади?

Нима вайдан! Наҳотки Лолита шуни билмаса? Лолита бундан хурсанд бўлиши лозим эмасми?

— Биной, фидойилик маросимининг эртага бўлажаги, бунга узил-кесил розилик билдиргани, энди бошқа иложи йўқлигини айтди.

— Сўз берган бўлса, нима аҳамияти бор экан!— деб куйиб гапирди Лолита порлаб турган кўзлари билан Анондомойига қараб.— Агар бошқача иложи бўлса, албатта шундай қилиш керак.

— Оппоққинам, мендан тортинмай қўя қол. Сенга ҳаммасини очиқ айтиб бера қолай. Бундан бир

неча дақиқа илгари Бинойга: диний эътиқодларинг қандай бўлса ҳам ўз жамоангдан кечма бунга эҳтиёж ҳам йўқ, деб уқдиришга ҳаракат қилдим. Назаримда, ҳар нима деса ҳам ўзи тушуниб турибди. Оппоғим, фикри зикри сенга ҳам аён бўлса керак. Агар ўз жамоасидан кечмаса, сизларнинг хонадонингизга кириши мумкин бўлмайди, деб ҳисоблайди. Чироғим, қани уялмай айт-чи, шу гапи тўғрими?

— Ойижон, мен сиздан уялмайман,— Лолита Анондомойининг юзига қараб туриб жавоб берди.— Очиғини айтсам, мен учун буларнинг унча аҳамияти йўқ. Уйлаб-ўйлаб шу фикрга келдим: кишиларнинг бир-бирига қўшилишдан олдин ўз динидан, ўз жамоасидан воз кечиши беҳуда гап. Акс ҳолда, ҳиндуларнинг христианлар билан дўст бўлиши мумкин бўлмасди, ҳар бир жамоани бошқа жамоалардан баланд девор билан тўсиб олиш лозим бўлиб қоларди.

Анондомойининг юзи ёришди.

— Гапларинг жуда тўғри! Мен ҳам фикрингга буткул қўшиламан. Кишиларнинг ташқи қиёфаси, қадри-қиммати, феъли атвори бир хил эмас, лекин, ахир, бу нарса уларнинг жуфт бўлишига халақит бермайди-ку! Шундай бўлгандан кейин, уларнинг эътиқодлари, динлари нега халақит берсин? Оппоғим, шу гапинг билан мени қувонтириб юбординг. Бинойни деб жуда ташвишда қолиб юргандим. Унинг бутун кўнгли сизлардалигини биламан, сизлар билан ораси салгина бузилиб қолганда ҳам, болагинам, бунга чидай олмайди. Бинойни буйўлдан қайтариш пайдан бўлиб қанчалар ҳаракат қилганимни бир худонинг ўзи биледи. Мана энди, бахти ёр бўлди! Катта жумбоқни осонгина ечиб бердинг, бу ҳазилакам иш эмас. Пореш-бобу билан бу ҳақда гаплашганмисан?

— Йўқ ҳали,— деб жавоб берди қиз уялиқираб.— Лекин дадамлар ҳаммасини тўғри тушунадилар. Буни биламан.

— Агар дадангинг ҳаммасини тўғри тушунишларига имонинг комил бўлмаганда, сенда бундай маънавий куч қаёқдан бўларди! Қизгинам, мен энди Бинойни чақирай, у билан ўзинг ярашиб ола қол.

Ҳозир сенга айтадиган гапим шуки, Бинойни мен гўдак болалигидан биламан, гапимга ишонавер, ҳар ким ҳар қанча аччиқ алам тортса арзийдиган йигит. Мен ҳамиша, Биной қайси бахтли қиз қўлига тушаркин, деб ўйлаб юрардим. Баъзи қизларга кўз ташлаб юрдим, лекин биронтаси ҳам дидимга ёқмади. Энди тақдирдан норози бўлолмайди, буни ўзим ҳам кўриб турибман.

Анондомойи Лолитанинг иягидан ўпиб, Бинойни чақириб келди. Бир амаллаб, Лочмияни уйда қолдирди-да, Лолитага бирон овқат тайёрлай деб, ўзи эшикка чиқди.

Бугун энди Лолита ҳам, Биной ҳам бир-бирларидан уялишмади. Уларнинг ҳаёт йўлларида пайдо бўлган катта қийинчиликлар бир-бирларига муносабатини осонлик билан батамом аниқлаб олишларига мадакорлик қилди. Уртага кириб олиб уларни бир-бирларидан ажратиб турган ранг-баранг ҳис-туйғу туман пардаси олиб ташланди. Улар, дилларимиз бир-бирига қўшилди, умр тўлқинларимиз ҳам, муқаддас Ганг билан муқаддас Жамна сингари, қўшилишиб кетишга тайёр дегандай, ҳеч иккиланмасдан, тантанали суратда аҳди паймон қилишди. Биной билан Лолитани бирлаштирган нарса мазҳаб таълимоти эмас, уларнинг қалблари табиий жуфтлик аҳди паймони билан бир-бирига боғланганини ўзлари билишарди. Уларнинг жуфтлигига ҳақиқий имонлари замин бўлганини, бу имон майда-чуйда низо чиқармаслигини, бу имонга халақит бериш ҳеч бир пандитнинг қўлидан келмаслигини ўзлари яхши билишарди.

Лолитанинг кўзлари чақнаб кетди.

— Агар мени деб бош эгсангиз, ўзингизни хўрласангиз, бунга чидаб туролмайман. Истагим шуки, ҳозир қайси ўринда турган бўлсангиз, шунда мустаҳкам тураверинг.

— Сиз ҳам илгариги дунёнгизни тарк қилмаслигингиз лозим. Агар муҳаббат тафовутларни тан ололмаса, тафовутлар дунёда нима қилиб юрибди?

Анчагача қуюқ, ширин гаплашиб ўтиришди. Йигит билан қиз бири ҳинду, бири бараҳманлигини ҳам

унутиб юборишди. Уларнинг шунчаки икки инсон боласимиз деган ишончлари, қимир этмай текис ёниб турган шамчироқдай, дилларида ярқираб ёниб турди.

ЭЛЛИК ТУҚҚИЗИНЧИ БОБ

Қуёш энди ботган, Пореш-бобу ибодатини тамомлаб, пешайвонда ўтирган эди, тўсатдан Лолита билан Биной кириб унинг хоки пойини олишди.

Уларни бирга кўриб Пореш ҳайрон қолди.

— Юринглар, ичкарига кирамиз,— деб таклиф қилди Пореш, чунки айвонда ўриндиқ йўқ эди.

— Йўқ, йўқ. Жойингиздан қимирламанг,— деб жавоб берди Биной, ерга чўккалаб. Лолита ҳам унинг ёнига, Порешнинг оёқ томонига тиз чўкди.

— Сиздан фотиҳа олгани келдик,— деб гап бошлади йигит.— Берган фотиҳангиз ҳаётимизнинг чинакам фидойилик маросими бўлади.

Пореш-бобу ҳайрон бўлб унинг юзига қаради.

— Мен ўзимни «Бараҳма Самож»га фидойи қилишдан кечдим. Сизнинг фотиҳангиз қалбимизни чинакамига жуфтлаштириб, бир-биримизга қўшадиган фидойилик бўлади. Камол эҳтиром билан қалбимизни сизга бағишлаймиз, тангри сизнинг қўлингиз билан бизга бахт ато қилсин.

Пореш-бобу бирмунча вақтгача дамини чиқармай, жим ўтирди.

— Бундан чиқди, Биной, бараҳман бўлмас экансан-да!

— Йўқ.

— Сен эътиқодли ҳиндулигингча қолмоқчимисан?

— Ҳа.

Пореш-бобу Лолитага қаради. Отаси нимани ўйлаб турганини қиз фаҳмлади.

— Отажон, менинг диним меники, у ҳамиша ўзим билан қолади. Гарчи бу қилаётган ишимни деб анча дилсиёҳликларга йўлиқсам ҳам, лекин дунёга назар, урфи одат жиҳатлардан бошқа фикрдаги кишилардан ўзимни четга тортмасам, динимга хилоф иш қилишимга ҳеч ишонмайман.

Пореш-бобу жим турарди.

— Илгари кўзимга фақат «Бараҳма Самож» ҳақиқий дунё бўлиб кўринарди-ю,— деб сўзини давом қилдирди қиз,— ундан хориждаги ҳамма нарсалар фақат соядай бир нарса эди. Мен «Самож»дан четга чиқиш, ҳақиқатнинг ўзидан четга чиқиш бўлади, деб юрардим. Лекин ҳозир мен бу хато йўлдан чиқиб олдим.

Пореш-бобу маъюс кулимсираб қўйди.

— Отажон, менда қандай катта ўзгаришлар бўлганини сизга айтишга тилим ожизлик қилади. Дин масаласида кўпчилик «Бараҳма Самож» аъзоларининг фикрига қўшилсам ҳам, бошқа масалаларда улар билан ҳеч қандай ўхшаш ерим йўқ. Наҳотки, улар билан бир жамиятда аъзо бўла туриб фақат шу туфайли уларни ўзимга энг яқин кишилар деб билсам-у, дунёдаги бошқа ҳамма инсонларни ўзимга ёт тутсам?

— Кишининг ақл-фаросатини шахсий сабаблар ҳалжонга солиб қўйганда ҳушёрлик билан муҳокама юритиш мумкинми? — деди Пореш-бобу шаддод қизининг бошини силаб. — Жамият ота-боболар билан бўлгуси авлод ўртасидаги ворисликни сақлаш учун зарур, бинобарин, бу зарурат сунъий нарса эмас. Бизнинг жамоамиз зиммасига сизларнинг авлодингиз тўғрисида ғамхўрлик кўрсатиш вазифаси юкланганини ўйлаб кўрдингми?

— Эътиқодли ҳиндуизм жамоаси бор-ку,— деб Биной гапга аралашди.

— У жамоа сизлар учун ўз зиммасига масъулият олишдан бош тортса-чи, сизларни тан олмаса-чи?

Биной Анондомойининг сўзларини эслади.

— У ҳолда бизни тан олишга уларни мажбур қилишимиз лозим бўлади. Ҳиндуизм ҳамиша янги диний жамоаларга ҳомийлик қилиб келган. Ҳамма диний мазҳабларни бирлаштириш ҳиндуизмнинг қўлидан келади.

— Баҳсда исбот қилган нарсаларимиз ҳеч амалда бўлмайди.— деб эътироз билдирди Пореш.— Бўлмаса бирон киши кўра-била туриб ўз жамоасидан воз кечармиди? Агар инсоннинг диний ҳис-туйғула-

рини, худди маҳбусни кишанлагандай, бемаъни расм-русумларга занжирбанд қилишга ҳаракат қилувчи жамоани тан оладиган бўлсак, ўзимизни бир умр қўғирчоқликка маҳкум қилган бўламиз.

— Агар ҳиндуизм шундай тор доирада ўралишиб қолган бўлса,— деб жавоб берди Биной,— биз уни бундай тор доирадан қутқариб олишимиз керак. Ёруғлик билан ҳавони кўпайтиришга уйнинг эшик, деразаларини каттароқ қилиш кифоя бўлган тақдирда ҳеч ким бунинг учун ёштин уйни бузиб ўтирмайди.

— Отажон, буларнинг ҳаммасига ақлим етмай турибди!— деб хитоб қилди Лолита.— Мен бирон бир мазҳабни такомиллаштириш учун курашмоқчи ҳам эмасман. Лекин бошимга ҳар томондан шунчалар адолатсизлик тоши ёғилдики, нафас ололмай қолдим. Нега энди кўргулигим шу экан, деб жим тураверишим лозим экан? Ҳатто нима қилиш керагу, нима қилиш ноқераклигини ҳам билмайман. Лекин, отажон, ортиқ менда куч қолмади!

— Бир оз кутиб турсак дуруст бўлмасмикин?— қизини эркалаб сўради Пореш-бобу.— Сен ҳозир жуда зўр ҳаяжондасан.

— Бир оз сабр қилишга йўқ демайман,— деб жавоб берди Лолита.— Лекин ёлгончиликлар, ноҳақ ёмонотлиқ қилишлар авж олади, бу турган гап. Ўзимни босиб юролмай, бирон ножўя иш қилиб, сизни хафа қилиб қўярман, деб жуда қўрқаман. Шунини бир мулоҳаза қилиб кўрмабди, деб ўйламанг. Буни жуда кўп ўйладим, ниҳоят, эътиқодларим, «Бараҳма Самсж»дан ташқарида олган билимим жуда мушкулот, нохушликларга дуч келганини тушундим. Лекин ҳеч нимадан қўрқмайман, қайтага кўнглимда қандайдир ғайрат пайдо бўлиб, шодлик мавж уряпти. Отажон, мен фақат бир нарсадан, сизни хафа қилиб қўймасам эди, деб хижолат бўлиб юрибман.— Лолита Пореш-бобунинг оёғини силай бошлади.

— Қизим, агар мен фақат ўз ақлимга ишениб юрганымда эди,— деб илжайиб қўйди Пореш,— истак, фикрларимга бирон нарса зид келганда ҳар сафар хафа бўлиб юраверардим. Дил ғашлигингиз

бошингизга бало бўлади деёлмайман. Бир вақт мен ҳам ҳаммага, ҳамма нарсага қарши исён кўтариб, уйимни ташлаб кетгандим, ҳеч қандай тўсиқдан тап тортмасдан ўзимни дунё қучоғига отган эдим. Ҳозир жамиятнинг бошидан кечираётган ҳамма чигал ҳодисаларида парвардигорнинг қўли сезилиб турибди. Унинг нимани вайрон қилиб, нимани яратиши, нимани тузатиши-ю, қандай қилиб жойига қўйишини билиш қўлимдан келармиди. Унинг «Бараҳма Самож» ва ҳиндуизм билан нима иши бор? У ҳаммадан олдин инсонни тан олади.

Пореш-бобу худди ўз кўнгли билан ёлғиз ўзи қолгандай кўзини юмди.

— Биной, гапимга хўп дегин,— бир оз жим турганидан кейин яна гапга тушди у,— мамлакатимизда жамият динга асосланган. Шунинг учун ҳам ҳамма хатти-ҳаракатларимиз диний эътиқодлар билан боғланган. Агар киши деган жамоа динига сиғинмаса, жамоа эшиклари бу киши учун ёпиб қўйилади. Сизлар ҳам нима қилсанглар, шу кунга қолмаслик иложини топармикинсизлар, деб бошим қотиб ўтирибман.

Лолита бу сўзларнинг маънисини батамом тушунсмай ўтирарди, чунки у «Бараҳма Самож» билан бошқа диний жамоалар ўртасидаги фарқни ҳеч қачон сезган эмас. У ўртадаги тафовут унча катта бўлмаса керак, деб юрарди-да, тоифалар ўртасидаги тафовут бу қизга, оиласи билан Биной ўртасидаги тафовут сингари, унча катта эмасдай туюларди. Бу қиз эътиқодли ҳиндуларнинг расми билан эрга чиқишига қандайдир тўсқинликлар чиқиб қолишини хаёлига ҳам келтирмасди.

— Бизларнинг никоҳ маросимимиз маъбуд қаршида ўтказилиши ёки ўтказилмаслигини сўраяпсизми?— деб савол қилди Биной.

— Ҳа,— қизига қараб туриб жавоб берди Пореш-бобу.— Лолита шунга рози бўлармикин?

Биной Лолитага қараган эди, қизнинг кўкраклари сиқилиб кетгандай бўлди.

Қизнинг жўшқин туйғуси уни ҳеч ўйламаган хатарли жойга слиб келиб қўйди. Бинойнинг унга раҳ-

ми келди. Ҳамма зарбага ўзини тутиб бериб, уни омон сақлаб қолиши лозим, зўр эҳтиросли бу зотнинг мағлуб бўлиб орқага чекинишига йўл қўймаслик керак; агар у ҳеч нарсадан тап тортмай, ғалабага томон стилиб бораётганида кўкрагини ажал ўқиға тутиб берса, жуда ёмон иш бўлади. Уни ҳимоя қилишгина эмас, ғалаба қилишига ҳам имкон туғдириб бериш керак.

Лолита анчагача бошини қуйи солиб, жим қолди. Кейин бошини кўтариб, Бинойга маъюс назар ташлади.

— Сиз ҳақиқатан ҳам маъбудга астойдил сиғина-сизми?— деб секин сўради Лолита.

— Йўқ-йўқ,— шошиб жавоб берди Биной.— Маъбудни мен худо деб билмайман, уни мен ҳиндуизм рамзи деб биламан, холос.

— Сиз кўнглингизда кимни рамз деб билсангиз, шуни худо деб тан олишингиз лозим эмасми?— деб сўради қиз.

— Маъбудни тан ололмайман,— деб қатъий гапирди Бинсй, Порешга қараб туриб.

Пореш-бобу ўрнидан турди.

— Сиз, Биной, ҳамма томонларини яхшилаб, равшан кўз олдингизга келтирмаяпсиз. Ахир, бу жиддий қадам фақат сизга тааллуқли эмас. Уйланиш шахснинг фақат ўз иши бўлмай, ижтимоий иш ҳам эканлигини унутиш ярамайди. Маслаҳатимга кирсангиз, яна бир неча кун сабр қилиб, ўйлаб кўринг. Бир қарорга келишда шошилманг.

Пореш шундай деди-ю, боққа чиқиб кетди, ёлғиз ўзи у ерда анчагача айланиб юрди.

Лолита ҳам эшикка қараб кетаётган эди, бирданига тўхтаб, шартта бурилиб Бинсйга қаради.

— Агар хоҳишимизнинг ёмон ери бўлмаса,— деди қиз,— наҳотки, хоҳишимиз қандайдир бир тоифа тартиб-қоидаларига мувофиқ келмагани учунгина бош эгиб, орқага қайтамиз? Ҳеч ақлим етмай қолди. Жамият риёкорликка чидайди-ю, адолатни қувғин қилади.

Биной аста юриб Лолитанинг ёнига келди.

— Мен ҳеч нарсадан қўрқмайман,— деди у.—

Агар икковимиз ҳақиқат йўлида бирга курашсак, дунёда бизнинг жамоамиз билан тенглаша оладиган жамоа бўлмайди.

Шу топда уйга шиддат билан Бародашундори кириб келди.

— Фидойилик маросимдан воз кечганингиз ростми, Биной?

— Мен фидойиликка розиман, лекин жамоага эмас, иззат-ҳурматли пиримга сиғинаман.

— Бу алдамчилик, муттаҳамликларнинг маъниси нима?— Бароданинг жазаваси тутиб, ўзини ҳам йўқотиб, унга ҳужум қилиб қолди.— Бўлмаса, нега икки кундан буён муғамбирлчқ қилиб, фидойилик маросимга розиман деб алдаб юрувдингиз? Мен билан «Бараҳма Самож»дагиларнинг ҳаммасини алдаган экансиз-да? Лолитани шарманда-шармисор қилаётганингизни яхшилаб ўйлаб кўрдингизми?

— «Бараҳма Самож» дагилар орасида Бинойнинг аъзо бўлишига рози бўлмаганлари ҳам кўп-ку, ахир,— деб орага тушди қиз.— Газетани ўзингиз ўқиб кўрдингиз-ку. Бу маросимнинг кимга кераги бор экан?

— Фидойилик маросимини ўтказмай туриб тўй қилиб бўлармиди?

— Нега бўлмас экан?— деб саволга савол билан жавоб берди Лолита.

— Ё дейман, ҳиндуизм расми расм-русуми билан тўй қилгинлар келиб қолдими?

— Шундай бўлса ҳам бордир. Ҳамма гиди-бидиларни ўзим бартараф қиламан,— деб гапга аралашди Биной.

Бародашундорининг тили гапга келмай донг қотиб қолди. Жазаваси босилиб ўзига келгандан кейин, бўғиқ овоз билан секин:

— Биной, турунг, йўқолинг бу ердан! Йўқолинг кўзимдан! Энди бизнинг ҳовлимизга оёқ босманг!— деди.

ОЛТИШИНЧИ БОБ

Бугун Горанинг келишига Шучоританинг ишончи комил эди. Тонг стардан уни ҳаяжон қамради.

Йигитнинг келишига қиз ичида суюниб юрса ҳам, лекин бу шодликнинг бир чеккасига ваҳима ҳам аралашган эди. Чунки Горанинг ғоялари билан ёшлигидан тарбияланиб миясига қўйилиб келган, бутун ҳаётининг негизи бўлган омиллар ўртасидаги доимий курашдан ҳадиксираб юрарди.

Кеча холасининг уйида маъбудга сажда қилиб турган йигитга кўзи тушгандан буён тинчини йўқотиб қўйди, юраги худди ўқ тешиб кетгандек типирчилаб қолди. «Гора маъбудга сажда қилса ҳечқиси йўқ. Унинг дини шундай-да!» деб ичида такрор-такрор ўзига тасалли берди-ю, лекин тиним тополмай юрди. Йигитда ўз диний эътиқодларига зид бирон нарса пайқаб қолгудай бўлса, қиз қўрқиб титраб кетгандай бўларди. Худо уни нима кўйларга солиб қўйди!

Хоримоҳини ҳозирги замон назарларига мағрур бўлиб юрган Шучоритани яхши йўлга буриш ниятида Горани бу сафар ҳам ибодатхонасига олиб кирди. Гора бу сафар ҳам яна маъбудга эгилиб сажда қилди.

Гора Шучоританинг уйига кириб келган заҳоти қиз ундан:

— Наҳотки, сиз маъбудга сиғинсангиз!— деб сўради.

— Ҳа, сиғинсам нима бўлибди?— деб жўрттага дона-дона қилиб жавоб қайтарди Гора.

Шучорита бешини қуйи солиб жим қолди. Ювош, маъсума қизнинг маъюс сукутини кўриб, Горанинг юраги эзилиб кетди.

— Гапимга қулоқ солинг,— деди дарҳол у.— Сизга юрагимни очиб гапирмоқчиман, маъбудга ишон-ишонмаслигимни ўзим ҳам билмайман, лекин мамлакатим халқининг динини ҳурмат қиламан. Бутун мамлакатда мингларча йиллардан буён иззат-ҳурмат қилиниб келаётган нарсани мен ҳам иззат-ҳурмат қиламан, қадрлайман. Христиан миссонерлари сингари, ҳамма нарсани ғазаб билан инкор қилолмайман.

Шучорита йигитнинг юзига тикилиб туриб, нима-нидир ўйлаб кетди.

— Сўзларимни,— деб давом этди йигит,— тўғри тушунишингиз маҳол бир нарсалигини биламан, чунки сиз мазҳабчилик руҳида тарбия олгансиз, буларнинг ҳаммасига шунчаки оддий кўз билан қарай олмайсиз, холангизнинг хонасида маъбудни кўрсангиз, буни фақат бир тош деб биласиз, мен бўлсам уни хотин кишининг азоб-уқубатга тўлган, иззат-ҳурматга лойиқ қалби деб биламан. Шу иши учун унга ғазаб қилишга, унга таҳқир кўзи билан қарашга ҳаққим борми? Наҳотки сиз Хоримоҳинининг тангриси маъбуд деб билсангиз?

— Ажабо, гап фақат сиғинишнинг ўзидами? Ажабо, биз кимга сиғинаётганимизни ўйлаб кўришимиз лозим эмасми?

— Хуллас,— деди ҳаяжон ичида Гора,— қандайдир муайян бир шаклга кирмаган, боши-кети йўқ бир нарсани худо ўрнида кўриб, унга сиғиниш ярамайди, деб биласиз-да? Лекин чегарани фақат замону макон нуқтаи назаридангина қараб белгилаб бўлар эканми? Сиз худо тўғрисидаги бирон муқаддас китобни ёд билиш маъбудга сиғинишдан кўра афзалроқ деб биласизми? Ажабо, бу китоб ҳарфларининг сонини ҳисоблаб, бетларини ўлчаб, қанчали муқаддаслигини шунга қараб белгиламоқчи бўласизми?

Ахир, руҳнинг ҳар нарсадан хабардорлиги маконнинг бепоёнлигидан беқиёс даражада кенг-ку. Озгинагина жой олган бу маъбудни холангиз ой, қуёш, юлдузлар ҳаммаси жо бўлган бепоён фалақдан ҳам катта деб билади. Сиз фақат миқдор чексизлигини бепоён бир нарса деб биласиз, бинобарин, уни ўзингиз тасаввур қилиб кўриш учун кўзингизни юмишингиз лозим бўлади. Лекин, билмадим, бундан бирон натижа чиқармикин? Кўзингизни очганингизда эса, кичик бир нарсада ҳам чексизлик борлигини кўнглингиз билан кўришингиз мумкин. Агар холангизнинг дунёда ҳеч қандай хурсанд бўладиган нарсаси қолмаган бўлса, маъбудга шундай ёпишиб олиши мумкинмиди? Ажабо, бир бўлак тош билан кишининг юрагидаги тагсиз жаҳаннамни тўлдириб бўларканми? Руҳ чексизлиги бўлмаганда ғам-ғусса билан тўлиб-тошган юракларга тасалли бериб бўлмасди.

Бундай жуда ўткир далилларга эътироз билдириш Шучоританинг қўлидан келмасди, лекин уларга қўшилишнинг ҳам иложини тополмади. Қизнинг кўнглини итоткор, бесзор маъюслик қамраб олди.

Гора биров билан баҳслашганида мухолифига раҳм-шафқат деган нарсани билмасди, аксинча, худди йиртқич ҳайвон сингари бераҳм қаттол бўлиб кетарди. Лекин Шучоританинг мағлуб бўлганини, индамай тан олганини кўриб, йигитнинг унга раҳми келди.

— Сизнинг диний назарларингизга ҳужум қилиш ниятим йўқ эди,— деди у мулойимлик билан.— Мен фақат: сиз дарсёв шошилиб маъбуд деб ном берган нарсангиз тўғрисида, унинг ташқи кўринишига қараб ҳукм чиқариб бўлмайди, демоқчи эдим. Ҳаяжонга келган ақлларига ундан тасалли топадиган, безовта бўлган юракларига таскин, жонларига далда топадиган кишиларгина унинг қазо қилиши ёки абадийлигини, маҳдудлиги ёки чексизлигини биладилар. Менга ишона беринг, мамлакатимизда маъбудга сиғинувчилардан биронтаси ҳам маҳдуд нарсани ҳурмат қилмайди. Уларнинг сиғинишдан хурсанд бўладиган нарсалари ҳам шуки, улар чекланган нарсада чексиз нарсани билиб олишга ҳаракат қиладилар.

— Лекин ҳамма ҳам сиғинавермайди-ку.

— Асл диндан хабари йўқ кишилар нимага сиғинмасин барибир эмасми? Баъзи имони йўқ «Бараҳма Самож» аъзолари нима қилишади? Уларнинг худого қилган тоат-ибодатлари тагсиз бўшлиққа, йўқ, ҳатто бўшлиқдан ҳам бешбадтар жаҳаннамга қулаб тушади. Уларнинг худоси — мазҳабчилик, уларнинг коҳини — шуҳратпарастлик. Жамоангиздагиларнинг шу қонхўр худого иззат-икромлари жуда эўрлигини наҳотки ҳеч пайқамаган бўлсангиз?

Шучорита жавоб бермаслик учун ўзи савол қилди:

— Ҳозир дин тўғрисидаги ҳамма гапларингизни ўз тажрибангиздан олиб гапираётибсизми?

— Бошқача қилиб айтсак,— деб кулимсиради йигит,— сиз бирон вақт худого эҳтиёжим тушган-тушмаганини билмоқчи бўласиз-да? Бу нарса хаёлимга ҳам келган эмас.

Бу оддий сўзларнинг қизни суюнтирадиган жойи йўқдай бўлса ҳам, лекин кўнгли анча енгил тортди. Қиз билса, Гора ҳамма нарсани тасдиқлаб гапираверишга ҳаққи йўқлигини ўзи ҳам сезар экан.

— Дин масаласида бошқаларга ақл ўргатишга ҳаққим бор деб даъво қилмайман,— деб давом қилди йигит.— Лекин ватандошларимнинг сиғинадиган нарсаларидан сизнинг кулишингизга ҳам йўл қўймайман. Сиз уларни тентак маъбудпарастлар дейсиз. Мен бўлсам уларга доно, олижаноб кишилар деб хитоб қилгим келади. Мен уларга иззат-икром билдириб, шу билан ватаним қалбини уйғотишга ҳаракат қиламан, динимизнинг улуғворлигини, тоат-ибодатимизнинг астойдиллигини билиб олишларига ёрдам бермоқчи бўламан. Мен ватанимни дуру-дурдоналар билан фахрланишга ўргатмоқчиман. Мен Ҳиндистонимни бош эгишга мажбур қилмоқчи эмасман, мавжуд ҳамма ҳақиқий нарсаларига танқид кўзи билан қараб, маънисини чақиб, билиб олиш қобилиятидан маҳрум қилмоқчи эмасман. Шунга қаттиқ қарор қилганман. Шунинг учун ҳам сизнинг ҳузурингизга келдим. Кимлигингизни билганимдан буён кеча-кундуз фикри зикрим сизда бўлиб қолди, илгари бундай нарсалар хаёлимга ҳам келмасди. Мен Ҳиндистонга фақат эркакларгина мушарраф бўлса, ватан ҳеч маҳал ўзини бутунича намоён қилмайди, деб ўйлайман. Ҳиндистонга хотин-қизларимиз назар ташласа, ўшандагина у тўла-тўқис барқ уриб намоён бўлади. Ўз назаримни сизнинг назарингиз билан бирга қўшиб мамлакатимга бир кўз ташлаш истаги жўш урмоқда. Мен эркак кишиман, ватанимга орзу-ниятларимнигина эмас, жонимни ҳам фидо қилишим мумкин, лекин сиз хотин-қизлардан бошқа буюк машъални ёқиб, ватанимизнинг қадрига ким етарди? Агар сиз Ҳиндистондан узоқда турсангиз, унинг йўлида қилинадиган хизматлар, лутфу донишмандликдан маҳрум бўласиз.

Дунёда қаердадир Ҳиндистон бор-у, қаердадир Шучорита мавжуд эди... Ҳиндистоннинг қадрига етadиган, тарки дунё қилган мана бу зоҳид қаёқдандир пайдо бўлиб қолди. Нима сабабдан у ҳаммани енгизенгиб, худди шу қизнинг ҳузурига келди; у шубҳа де-

ган нарсани билмасди, қийнчиликлардан тап тортмасди, нима бўлди-ю, ҳеч кимни менсимай, худди шу қизга даъват қилди.

— Сизсиз иложим йўқ, сизни ахтариб келдим,— деди қизга у.— Сиз йироқда бўлсангиз, муқаддас бурчни охиригача бажо келтириш мумкин эмас.

Нима вайдан юзларидан кўз ёшлари секин оқиб тушганини қизнинг ўзи ҳам тушунди...

Йигит қизга қаради. Қиз бўлса жиққа ёш кўзларини ундан яширмай қараб тураверди. Бу кўзлар шабнам тушган бир жуфт маъсум гул сингари, қандайдир фидойилик билан Горага қараб турарди.

Қизнинг жиққа ёш, уят, қўрқини билмай қараб турган бу кўзларини кўриб, йигитни зилзиладан зил кетган тош қаср сингари, ичидан титроқ босди. Гора бутун юрак қувватини ишга солиб ўзини босишга ҳаракат қилди, юзини деразага ўгириб олди. Қопқоронғи эди. Терайиб борган кўча бошида, кўмир сингари қоп-қора осмонда юлдузлар ярқираб турарди. Осмоннинг шу парчаси билан ундаги юлдузлар Горанинг фикрини ғам-ташвишлардан, одат ҳукмига кирган бу дунё ишларидан узоқ-узоқларга олиб кетди. Дунёга келиб кетган беҳисоб давлат ва салтантларнинг шоҳиди бўлган, минг-минг йилларнинг ҳаракати билан интилишларини ўз кўзлари билан кўрган осмон ва юлдузлар чексиз баландликдан ерга бепарқ совуқ назар ташлаб турардилар. Лекин таги йўқ жарликдан бир юрак наъра тортиб бошқа бир юракка даъват қилса, тақир дунёнинг нақ нариги томонида мавж ураётган хомуш эҳтирос бу узоқ осмон билан милтиллаб турган юлдузларни ҳам қалт-қалт титратиб юборди...

Ҳаёт қайнаган Калькутта кўчаларида қатнаб турган экипаж-у одамлар шу дақиқада йигитнинг кўзига жонсиз соядай кўринди. Шаҳар шовқини унинг қулоғига кирмасди. Йигит кўнглига қулоқ солиб кўрганди, дили шу осмон сингари хомуш, якка ва қоронғилигини тушунди, аламга тўлган ёш ўткир кўзлари, вақтни ҳам эсидан чиқариб, бепоён узоқ ўтмишдан унга қараб турар, уни охири кўринмас узоқ келажакка чорларди.

Гора Хоримоҳинининг овозини эшитиб, сесканиб кетди.

— Бирон ширинликдан тотиб кўрсанг-чи, ўғлим,— деди аёл.

— Лекин бугун эмас,— шошиб жавоб қайтарди йигит,— кечиринг, мен энди кетсам дейман.

Жавобни ҳам кутмасдан, дарҳол чиқиб кетди.

Хоримоҳини Шучоритага ҳайрон бўлиб қаради, лекин қиз эшик томон юрди. Холаси ҳайрон бўлиб, бошини чайқаб қўйди.

Бир оздан кейин Пореш-бобу келди. Шучоритани уйдан топмай, Хоримоҳинининг ёнига кирди.

— Радхарани қаерда?— деб сўради Пореш.

— Қаёқдан билай,— деб, зарда аралаш жавоб берди холаси.— Гоурмаҳон билан меҳмонхонада гаплашиб ўтиришган эди, энди бир ўзи томда айланиб юргандир.

— Шу вақтда-я, шу совуқда-я?— ҳайрон бўлиб сўради Пореш-бобу.

— Майли, бир оз ҳовури босилар. Ҳозирги қизларга совуқда юришнинг зиёни йўқ.

Хоримоҳинининг феъли жуда бузилиб турган эди. Жаҳли чиққанидан Шучоритани овқатга ҳам чақирмади, қиз бўлса бугун қандай кунлигини ҳам эсидан чиқариб қўйди.

Шучорита томда тўсатдан Пореш-бобуни кўриб, жуда уялиб кетди.

— Отажон, юринг, пастга тушамиз, шамоллаб қоласиз,— деб пастга таклиф қилди у.

Шучорита хонасига кириб, чироқ ёруғида Порешнинг ташвишли юзига кўзи тушди-ю, кўнгли алланечук бўлиб кетди. Шучоритага етимлигида ҳам ота, ҳам мураббий бўлган кишидан уни маҳрум қилишмоқчи. Номаълум бир томонга эргаштириб кетмоқчи бўладилар, гўдаклик вақтидан буён боғланган меҳр ипларини узиб ташламоқчи бўладилар! Шучорита ожизлик кўрсатди, бу гуноҳини кечириш мумкин эмас.

Пореш ҳорғинлик билан стулга ўтирди. Қиз бехтиёр кўз ёшларини яшириш учун, унинг орқа томонига ўтиб, отасининг оқарган сочларини эркалаб силади.

— Биной фидойилик маросимидан воз кечди,— деди Пореш.

Шучорита индамади.

— Бунга унча хафа эмасман,— деб давом этди Пореш.— У илтимос қилиб ариза ёзганида уни «Бараҳма Самож»га қабул қилишларига жуда шубҳаланган эдим. Лекин Лолитанинг гапидан тушунсам, Биной фидойилик маросимидан воз кечган тақдирда ҳам, унга эрга чиқишимга ҳеч нарса халақит бермайди, деб биларкан.

— Йўқ, отажон!— Қатъий эътироз билдирди қиз.— Ҳеч бунга йўл қўйиш керак эмас! Ҳеч бир ҳолда!

Одатда Шучоританинг сўзларида ташвиш оҳанги бўлса, ҳамиша бироқ сабаби бўларди. Пореш ҳам унинг овозида тўсатдан ташвиш оҳанги эшитилиб қолганини кўриб, бир сз ҳайрон қолди.

— Ҳеч йўл қўйиш керак эмас, деб нимани айтясан?

— Агар Биной бараҳман бўлмаса, қайси расм билан тўй қилинади?

— Ҳинду расми билан.

— Йўқ, йўқ!— деб бошини чайқаб, хитоб қилди Шучорита.— Нима деган гап бўлади? Еуни ҳатто хаёлга келтириб ҳам бўлмайди! Бу нима деган гап, энди Лолитанинг бир ками, тўйида маъбудга сажда қилишмиди? Йўқ, бунга биз рози бўлмаслигимиз керак.

Шучорита ҳиндулар расми билан тўй бўлишини эшитиши биланоқ, жуда ташвишланиб қолганига сабаб Горанинг таъсири эмасмикин? Йўқ, Шучоританинг ташвишланиб қолишининг асли сабаби шуки, қиз ўзи Порешдан узоқлашиб кетишдан қўрқарди, у Порешга маҳкам ёпишиб олиб: «Сизни ташлаб кетмайман. Жамоангиз, назарларингиз, таълимотингиз билан боғланган ипларни узиб ташлашга ҳозир ҳам йўл қўймайман!» дегандай бўларди.

— Биной маъбудга сиғинмай тўй қилишга рози бўлди.

Шучорита Порешнинг рўпарасидаги стулга ўтирди.

— Энди бунисига нима дейсан?— деб сўради Пореш қизидан. Шучорита бир оз фурсатдан кейин жавоб қайтарди:

— У ҳолда Лолита бизнинг жамоамиздан чиқиши лозим бўлади-ку!

— Буни мен ҳам кўп ўйладим. Биласанми, Радхари, киши жамиятга қарама-қарши бўлиб қолганда, икки нарсани: ҳақиқат ким томонда ва ким кучли эканини назар-эътиборга олиши керак. Шубҳасиз куч жамият қўлида, лемак, исён кўтарган одамнинг шўри қуриydi. Лекин Лолита менга бир неча марта, мен азоб тортишга розилигим у ёқда турсин, азобдан ўзим ҳам ҳузур қиламан, деб айтган. Агар шу гапи тўғри бўлса, турмуш қуришининг ёмон ери йўқ, унинг йўлини ҳам тўсолмасман, деб ўйлайман.

— Лекин, отажон, оқибати нима бўлади?

— Биламан, жанжал чиқиши турган гап, лекин назаримда, Лолитанинг турмушга чиқишининг ҳеч ёмон томони бўлмай, аксинча, яхши томонлари бўлган тақдирда бу ишда жамоанинг тўсиқликларига ҳам эътибор бериш керак эмас. Киши жамоани деб ўзини тийиши лозим, деган фикр мутлақо нотўғри. Аксинча, жамоа одам зотини деб ўз доираларини кенгайтириши лозим. Шу сабабдан мен ҳақорат гапларга чидаш бера оладиган одамларни ёмонотлиқ қилмайман.

— Отажон, ҳаммадан ҳам сизга қийин бўлади.

— Буни ўйламаса ҳам бўлади.

— Сиз ўзингиз рози бўлдингизми?

— Ҳозирча йўқ, лекин рози бўлишга тўғри келар. Лолита шу йўлга қадам қўймоқчи бўлган экан, бу йўлга мenden бошқа ким ҳам фотиҳа берарди-ю, унга худодан бошқа кимнинг ҳам ёрдами тегарди?

Пореш-бобу чиқиб кетди. Шучорита ўтирган ерида донг қотиб қолди. Пореш Лолитани қанчали яхши кўришини Шучорита биларди, синглиси синашта йўлдан четга чиқиб, номаълум томонга қараб қадам ташламоқчи бўлганидан отасининг жуда ташвишда қолганига Шучоританинг ақли етиб турарди. Шундай

бўлишига қарамасдан, отаси шу ёшида, ҳеч тап тортмай, исёнкор қизига ёрдам қўлини чўзмоқчи! Порешда куч-ғайрат ҳали қайнаб-тошиб ётибди, аммо у ҳеч қачон ҳеч бир ишда уни пеш қилмаганди!

Шу гаплар бир оз илгарироқ бўлганда, Порешнинг бу қарорини кўриб, қизи ҳайрон бўлмасди, чунки уни ёш чоғидан билади. Лекин ҳозир Гора унинг юрагини ағдар-тўнтар қилиб ташлагандан кейин, бу икки зотнинг табиати тамомила бир-бирига зидлигини аниқ сезиб олди. Горадаги азамат иродани қаранг! У жўшқинлиги билан одамни эзиб, янчиб ташлайди. Агар у билан қовушмоқ ниятинг бўлса, унга бўйсунининг керак. Шучорита кўнглида шу фикрга рози бўлган эди, дили ҳам шодланди. Қиз орзу-ҳавасларидан воз кечиб, ўзини қандайдир буюк бир нарсага эга бўлиб олгандай ҳис қилди. Пореш хаёл денгизига чўмиб, қоронғи кўчага кириб, секин-аста кўздан ёсайиб бўлганда, қиз беихтиёр уни Горанинг нур порлаб турган ёшлиги билан таққослади-да, қалбида чаман-чаман очилиб ётган ҳурмат гулларини Порешнинг оёғи остига ташлади. Шучорита тиззасига қўяларини қўйиб анчагача худди ҳайкалдай қимирламасдан ўтирди.

ОЛТМИШ ВИРИНЧИ БОБ

Бугун эрталабдан бошлаб Горанинг уйида кўп можаролар бўлди. Ҳаммадан аввал трубкасани сўриб, Моҳим кириб келди.

— Биной, ахийри, кишанни узиб ташлабди-да!

Гора акасининг гапига тушунмай, унга қараб қолди.

— Энди мендан яшириб нима қиласан? Дўстиннинг сирини яшириб қололмадинг-ку! Ҳамманинг оғзида шу гап. Мана, ўқиб кўр!— Моҳим шундай деб, Горага бангол тилида чиқадиган газетани тутди. Газетанинг энг кўзга ташланиб турадиган жойида Бинойнинг «Бараҳма Самож»га аъзо бўлиш маросими бағишланган, учирик сўзлар билан ёзилган мақола босилган эди. Мақола автори қўрслик, сурбетлик би-

лан Гора турмада ётгайида, «Бараҳма Самож»нинг кўзга кўринган аъзоларидан бири, бўйи етган қизи бор бир киши, лавашанг бир йигитни киши билмас йўлдан оздириб, эътиқодли ҳиндуизм билан алоқасини узишга мажбур қилибди, деб ёзган эди.

Гора бундан ҳеч хабари йўқлигини айтди. Моҳим дастлаб унга ишонмай ўтирди, Горанинг гапи ростлигига ақли етганидан кейин, Бинсийнинг киши билмас иш қилиб юрганига ҳайрән бўлди.

— Биной, ваъда бериб, Шошимукхага уйланишдан бўйин товлаб юрганидаёқ ҳалокатга йўлиқа бошлаганини пайқаб олишимиз лозим эди,— деди ҳаяжон билан Моҳим.

Шундан кейин шошиб эшикдан Обинаш кириб келди.

— Гоурмаҳон-бобу, оламда ўзи нима гап бўляпти? Тушимизга ҳеч кирмаган гаплар! Буни қаранг-а, Биной-бобу...

Обинаш сўзни охирига етказолмади ҳам. Бинойнинг ёмонотлиқ бўлганидан бу йигит шунча хурсанд бўлган эдики, ўзини ташвишлангандай қилиб кўрсатиши ҳам маҳол эди.

Бир неча минутдан кейин Гора шогирдларининг ҳамма кўзга кўринганлари тўпланди. Улар Бинойнинг бу ишини қизғин муҳокама қила бошладилар. Уларнинг кўпчилиги, Бинойнинг бу қилмишига ҳайрән бўладиган ери йўқ, деган фикрга келишди: ҳаммиша шубҳаланиб юрарди, ўзи ҳам қандайдир ланж одам эди, у тўдамизга ҳеч вақт чинакамига, астойдил кўнгил қўйган йигит эмас, дейишди. Кўплари, Бинойнинг зўр бериб ўзини Гоурмаҳон-бобуга тенг қўйиш пайдан бўлишларини кўриб, аллақачонлардан буён уни хуш кўрмай юрардик, дейишди. Бошқалар Гоурмаҳон-бобуни жуда ҳурмат қилиб, унинг ҳузурда одоб сақлаб юрсалар, Биной гўё бошқалар тенги эмасдай, ҳамма нарсада ўзини Гора билан тенг қилиб кўрсатиб юришини айтишди. Лекин Гора уни яхши кўришидан, Бинойнинг бу ўтакетган беҳаёлигига чидаб келишарди. Мана энди ҳаммага аён бўлди, ҳаддан ташқари манманликнинг оқибатлари шу бўлади-да...

— Биз Бинойчалик кўп ўқиган эмасмиз,— дейишди Горанинг шогирдлари,— ақлимиз ҳам унчали эмас. Лекин, биродарлар, биз ҳеч вақт нуқтаи-назаримиздан қайтмаймиз? Бизнинг дилимиз билан тилимиз бир. Бунинг учун бизни тентак, аҳмоқ дейишингиз мумкин, нима десангиз ихтиёрингиз.

Гора бу гап-сўзларга аралашмасдан, индамай жим ўтирди.

Чоштгоҳга яқин ҳаммалари тарқалишди. Бир вақт Горанинг кўзи зинадан чиқиб келаётган Бинойга тушди. Гора югуриб унга пешвоз чиқди.

— Биной, мендан юз ўгирдингми, дейман? Балки, сени билмай хафа қилиб қўйгандирман?— деб гап бошлади Гора, уйга киришган замон.

Биной жанжал бўлмасдан иложи йўқ, деб илгаритдан кўнглига тугиб қўйгани сабабли, худди уришгани келгандай шайланиб турган эди, Горанинг юзидаги ташвишни, дўстининг овозидаги меҳрибонлик, алам оҳанглари кўриб, мулойим тортди қолди.

— Азизим Гора, гапларимни тескари тушунма! Турмушда кўп ўзгаришлар бўлади, кўп нарсалардан воз кечишга тўғри келади, лекин нима сабабдан мен шуларни деб дўстликдан воз кечишим керак экан?

Гора бирмунчагача жим қолди.

— Биной, «Бараҳма Самож»да фидойилик маросиминг бўлиб ўтдими?

— Йўқ, бўлмайди ҳам. Лекин ҳозир менга муҳими бу эмас.

— Гапингни нима деб тушунмоқ керак?

— Мана бундай: бараҳман бўлдимми-бўлмадимми, мен учун унча аҳамияти йўқ.

— Бўлмаса, айт-чи, илгари нима деб ўйлаб юрган эдинг-у, ҳозир нима деб ўйлаяпсан?

Горанинг гап оҳанги Бинойни эҳтиётроқ бўлишга ундади.

— Илгари бирон кишининг бараҳман бўлмоқчи бўлганини эшитсам, тепа сочим тикка бўлиб кетарди,— деб гап бошлади Биной.— Қани, энди шу одам бирон каттароқ жазога йўлиқсайди, деб юрардим. Лекин ҳозир бундай тилагимдан қайтдим. Мен, фикрга қарши фикр билан, далилга қарши далил билан кура-

шиш мумкин, лекин кишиларнинг маънавий ҳаёти тўғрисида гап борганда, уларни жазога тортиш ёввойилик деб биламан.

— Демак, энди ҳиндунинг бараҳман бўлишига бемалол қараб тураверар экансан-у, лекин бараҳман тавба қилиб, ҳинду бўлмоқчи бўлса, ғазабинг келар экан, фарқи шу экан-да?

— Шундай деб ўйлаётганинг учун эмас, фақат жаҳлинг чиққанидан шундай деяпсан.

— Сени ҳурмат қилишим важидан шундай деяпман. Агар сенинг ўрнингда мен бўлсам, эҳтимол ҳолингга тушармидим. Агар динни ўзгартириш хамлеон рангини ўзгартириб тургандай, терининг тусини ўзгартиришдай бир нарса бўлганида эди, бу ҳақда гапириб ўтиришга ҳам арзимасди. Лекин, дин — одамзоднинг маънавий моҳияти; шундай бўлгандан кейин, бу масалага мен енгилтаклик билан қарай олмайман. Ҳеч қандай қийинчилик бўлмаса, ҳеч қандай виждон азоби бўлмаса, одам боласи бирон жиддий масалада бирон нуқтаи назарни қабул қилмоқчи ёки уни ўзгартирмоқчи бўлганида, бутун маънавий кучларини ишга солиб, улардан мадад сўраб ўтиришининг ҳеч кераги бўлмасди. Инсон деган ҳақиқатни топганида, бу ҳақиқатни бутунича тан олиш-олмаслигини текшириб кўриши лозим бўлади. Бу ҳолда ҳам виждони азобланиши турган гап. Ҳақиқат билан битим тузиш йўл бўлсин. Бу масалада энди текинга дур сотиб ололмайсиз.

Баҳсга йўл қўймай турган жилов бўшашиб кетди. Сўзлар бамисоли ўқ-ёйдай отилиб чиқиб бир-бирига тўқнашди, чақмоқ чаққандай бўлиб турди.

Биной анчагача чўзилган оғзаки жангдан кейин, ниҳоят, ўрнидан туриб деди:

— Билсам, Гора, сен билан мен бир-биримиздан тамомила бошқа-бошқа кишилар эканмиз. Шу дамгача мен бир илож қилиб, бу фикрнинг овозини ўчириб келаётган эдим, бу фикр пайдо бўлганда, бўш келиш одатинг йўқлигини, сал бўлса дарров қиличингни яланғочлашингни билганимдан, бу фикрни ўзимдан қочириш тараддудидан юрардим. Шу сабабдан ҳам, сен билан дўстлигимни сақлаб қолиш учун ҳа-

миша ўзимга қарши чиқиб келдим. Энди тушунсам, бундан ҳеч фойда чиқмабди, фойда чиқмас экан ҳам.

— Очигини айт, энди нима қилмоқчисан?

— Энди ёлғиз ўзимман. Жамият номли баҳайбат махлуқни бирон амал-тақал қилиб қаҳридан тушириш учун унга ҳар куни бир одамни қурбон қилиб туриш керак, унинг қонунларини бўйнингга сиртмоқ қилиб илиб олишинг керак, жонингдан айрилсанг ҳам, сиртмоқ қилиб илиб олишинг керак. Лекин бунга менинг тобим йўқ.

— Сен ҳали «Махабхарата» даги бараҳман бола сингари, бир хивич билан одамхўр девни ўлдирмоқчи бўлиб юрибсанми, дейман?

— Хивичимдан дев ҳалок бўладими, йўқми — бунисидан беҳабарман, лекин у жонимни қийноққа солганда ҳам, мени чайнаб ютиб юборишга ҳаққи бор деб ҳеч вақт тан олмайман.

— Шундай қочириқ қилиб гапирасанки, гапингга тушуниш ҳам осон эмас.

— Тушунишинг қийин эмаску-я, лекин тан олишинг мушкул гап. Киши деганнинг қалби, дини — эркин, ҳолбуки бизнинг жамоамиз бизга жуда беҳуда, бемаза қонун-қоидаларини — овқат ейиш, ётиш-туриш, ўтириш қоидаларини буюради... Буни мендан ҳам яшироқ биласан, лекин ўзингни мажбур қилиб, бу зўравонликни тан олмоқчи бўласан. Мен бўлсам бу жиҳатдан ҳеч кимнинг зўравонлигига бўйсунмайман, дейман. Жамоанинг талаблари менинг ҳақ талабларимга мос келар экан, мен у талабларни тан олавераман. Борди-ю жамоат мени инсон ўрнида кўрмай, муруватли қўғирчоққа айлантирмоқчи бўлса, мен унга гул билан сандал тақдим қилмасдан жамоани шунчаки темирдан ясалган асбоб экан, деб биламан, холос.

— Қисқаси, бараҳман бўлмоқчимисан?

— Йўқ.

— Лолитага уйланасанми?

— Ҳа.

— Этиқодли ҳиндуизм урф-одати биланми?

— Ҳа.

— Пореш-бобу розими?

— Мана унинг хати.

Гора Порешнинг хатини икки сидра ўқиб чиқди. Хатнинг охирида бундай деб ёзилган эди:

«Мен сизга, бу ишнинг ёқиш-ёқмаслигини ҳам айтмайман, бу қадамингиз сизни қандай ҳузур ва ғам-ғуссаларга дучор қилиши тўғрисида ҳам ҳеч нима демоқчи эмасман. Менинг назарларим қандайлигини, диним қандайлигини, диний эътиқодларим қандайлигини ўзингиз биласиз. Лолитага ёшлигидан қандай илм беришганини, қандай шароитда тарбия олганини ҳам биласиз. Сиз кўра-била туриб шу йўлни ўзингиз танлаб олдингиз. Бошқа айтадиган ҳеч гапим йўқ. Мени ҳеч нимани ўйламай, ёки бирон қарорга келмай, тизгинни қўйиб юборди, деб ўйламанг. Қўлимдан келганича ҳаммасини ўйлаб кўрдим, ахийри, сизларнинг жуфт бўлишингизга халақит берадиган ҳеч қандай диний сабаб йўқлигини тушундим, чунки сенга, Биной, мен жуда ҳурмат кўзи билан қарайман. Агар сизларга жамият тўсиқлик қиладиган бўлса, бу ғовларни назар-писанд қилмаслигингиз керак. Лекин сизларга айтадиган бир гапим бор: агар жамият қонунларини бузмоқчи бўлсангиз, ўзингиз жамиятдан юқори туришингиз лозим. Сизнинг ишқ-муҳаббатингиз, жуфтлашган жонингиз вайрон қилувчи кучгина бўлмай, ижод қилувчи, барқарор куч ҳам бўлсин. Бу масалада фақат тўсатдан таваккал қилиш кифоя қилмайди. Кейинчалик ҳам ҳар бир қадамда қаҳрамонлик кўрсатишингиз лозим, бўлмаса, кўрадиган кунингизга маймунлар йиғлайди. Сизлар жамиятдан ташқарида бўлганингиздан кейин, жамият сизларнинг ҳамма билан баробар бўлишингизга йўл қўймайди. Бинобарин, сизлар авом халқдан юқори туриш қўлингиздан келмаса, ундан паст туришингиз лозим бўлади. Келажагингиз, шодлик ва ғам-ғуссаларингиз важдан мен кўп хавотирдаман. Лекин хавотир бўлсам ҳам, бу нарса сизга халақит беришимга ҳуқуқ бермайди, негаким ўз жасорати, ўз ҳаёти билан янги-янги қийинчиликларни йўлдан олиб ташлашдан таб тортмайдиганларгина жамиятни юқори босқичга кўтара оладилар. Мавжуд қонун-қоидаларга бўйсуниб умр

қўрадиганлар бўлса, фақат жамият билан баробар қадам ташлаб борадилар, холос, лекин уни олға силжитмайдилар. Шу сабабдан яна хавотирлигимни, ташвишларимни ўртага солиб, сизларнинг йўлингизни тўсиб турмоқчи эмасман. Ҳеч қандай тўсиқларни писанд қилмай, ниманики тўғри деб билсангизлар, шунга амал қилинглар, парвардигор ўзи сизларга мададкорлик қилсин! Худойи таоло ўзи нимани яратган бўлса, унинг оёғига ҳеч кишан солмайди, ундаги янги-янги кучларни уйғотиб, ҳамиша уни янгилаб туради. Сизлар, мана шу янги-янги кучларни уйқудан уйғутувчи намояндаларсиз, ўз ҳаётингизни ёрқин машъаллар билан ёритдингиз, жуда хатарли оғир йўлга қадам қўйдингиз. Бутун оламни ким олдиндан белгилаб қўйилган йўлдан олиб бораётган бўлса, ўша сизга ҳам раҳнамолик қилсин. Мен сизларга, бир умр кетимдан эргашиб боринглар, деб буйруқ беролмайман. Сизлар сингари ёш йигитлик чоғимда мен ҳам бир кун қайиқни қирғоқдан итариб, ҳеч кимнинг сўзига қулоқ солмай, бўронга қарши сузиб кетган эдим. Шу қилган ишимдан ҳозир ҳам пушаймон емайман. Пушаймон қилишга тўғри келганда ҳам нима бўларди? Одам боласи хато қилиши, иши ўнгидан келмаслиги, азоб тортиб, қийналиши мумкин, лекин у ҳеч вақт йўлидан тўхтамайди, у зиммасидаги бурчини деб ҳамма вақт жон фидо бўлиши лозим. Муқаддас жамият дарёсининг умрбод ҳайқириб турувчи оқими шундай бўлгандагина ҳамиша мусаффо, покиза сақланиб туради. Дарё суви соҳилни ювиб талафот келтириши, анҳорларнинг йўлини тўсиб қўйиши мумкин деб хавотир олинадиган бўлса, турғунлик бошланади, бу менга аён. Шунинг учун ҳам, мен камол эҳтиром билан бош эгиб, сизларни енгил-елпи бахту, тинч ҳаётни ёлдан чиқариб юборишга мажбур қилдим, жамият доирасидан ташқарига етаклаб борувчи куч паноҳига топширдим. Бу куч сизларни ҳақоратларга бардош беришга, яқинларингиз билан боғланиб қолмасликка ўргатади. Фидойилигингиз беҳуда кетмасин! Сизларни қийин йўлга ким даъват қилган бўлса, мақсад йўлида сизларга ўзи мададкорлик қилсин!».

Гора анчагача жим қолди.

— Гора,— деб гап бошлади Биной,— Пореш-бобу сингари, сен ҳам ризолик беришинг керак.

— Пореш-бобунинг ризолик бера олишига сабаб шуки, соҳилни ювиб турган оқимда унинг ўзи ҳам бор. Менинг ризолик бера олмаслигимга сабаб, мен соҳилни мустақкамлайдиган оқим ичидаман. Бизнинг соҳилимиз — қадимги ўчмас шуҳрат ҳомийси, шундай бўлгандан кейин, бунда табиат қонунлари амал қилаверсин, деб айта олмаймиз. Бошимизга таъна тошлари ёғдираверинг, бизни нима десангиз деяверинг, лекин биз соҳилимизга тош ётқизамиз. Бу бизнинг муқаддас еримиз, гарчи бизнинг ўзимизга зарар келса ҳам соҳилимизни ҳар йил лойқа босишига, деҳқонларнинг ҳадеб янги-янги ер очиб ишга солишларига хушимиз йўқ. Бу соҳилда биз ер ҳайдамаймиз, умр кўрамиз. Шу сабабдан, деҳқончилик департаментингиз, сизнинг қўйган тошларингиз жуда оғир деб зорланса ҳам, биз бундан ҳеч уялиб-нетиб ўтирмаймиз.

— Қисқаси, бизнинг уйланишимизга рози эмасан?

— Албатта йўқ.

— Демак...

— Сизлар билан орани очиқ қилиб қўяман.

— Агар, мен дўстинг бўла туриб мусулмон бўлганимда-чи?

— У вақтда бутунлай бошқача бўларди. Дарахтнинг бирон бутоғи синиб тушса, дарахт уни илгаригидай бир бўлаги қилиб қайтиб ўз ўрнига қўя олмайди. Лекин бу дарахт бегона лианага ўз бағридан бошлана бериши, ҳатто бўрондан кейин яна бош кўтаришига ёрдам қилиши ҳам мумкин. Жонажон кишинг бегоналик кўчасига кирганида фақат битта йўл қолади: ундан бутунлай воз кечасан. Қатъий ман қилишлар-у, кескин кураш олиб боришларнинг сабаби шу.

— Шунинг учун ҳам жамият даргоҳидан бадарға қилиш сабаблари бунчалик арзимаган сабаблар бўлиши керак эмас,— деб гап қотди Биной.— Унинг қонунларини бундай енгилтаклик билан татбиқ қилиш ақлдан эмас. Эҳтимол, қўлнинг камдан кам синишига сабаб суягининг қаттиқлиги, синган жойининг

аста-секин битишидир... Сал зарба еса дарров дарз кетиб, умрбод дарзи сақланиб қоладиган жамиятда инсон боласининг тинч умр кўриши, ишлаши нақадар қийинлигини бундай бир ўйлаб кўрганинг йўқ.

— Буни ўйлаш менинг ишим эмас,— деб эътироз билдирди Гора.— Жамият бу ҳақда шу қадар мукамал, ҳар томонлама ғамхўрлик қиладики, унинг фикр қилишини мен ҳатто пайқамайман ҳам. Жамият менгача кўп минг йиллар давомида ўйлаб, ўзини шу кунларгача сақлаб келгани ҳам менга жуда етиб беради. Ернинг қандай қилиб қуёш атрофида айланиши-ю, бунда хато бор-йўқлиги устида бош қотириб ўтирмайман, буни ўйлаб, бош қотириб ўтирмаганимдан ҳозирча бирон жойим кам ҳам бўлиб қолгани йўқ. Ўз жамиятимга ҳам муносабатим шундай.

— Гора,— деб жилмайиб қўйди Биной,— шу дамгача мен ҳам худди шундай деб келган эдим, ўз оғзимдан чиққан гапларни эшитарман, деб ким ўйлабди, дейсан! Мана энди келиб-келиб ўз оғзимдан чиққан ажойиб-ғаройиб гаплар учун ўзим балога қолиб ўтирибман. Лекин баҳсдан нима фойда? Илгари пайқаманган нарсаларимни ҳозир аниқ кўриб турибман. Энди билсам, одам боласининг ҳаёти лиммо-лим тўлиб оқаётган дарёга ўхшар экан, номаълум қонунларга амал қилиб дарё бирданига бошқа томонга бурилиб, илгари ҳеч оқмаган жойдан ўзига йўл очиб оларкан. Оқимнинг ўзгариб туришлари, ақл етмайдиган оқибатлари — ҳаммаси худонинг хоҳиши. Ҳаёт дарёси — ҳали қазилмаган канал, уни маълум бир томонга қараб оқишга мажбур қилиб бўлмайди. Менга шу ҳақиқат аён бўлди, бас, мени ҳеч қандай оғзаки найранглар билан хато йўлга киритиб бўлмайди.

— Қапалак ўзини оловга қараб урганда у ҳам худди сендай баҳслашади, шундай бўлгандан кейин, сенга гап маъқул қиламан, деб бекорга овора бўлмай қўя қоламан.

— Жуда соз,— деди Биной стулдан тураркан.— Бўлмаса, мен энди кета қолай, ойимни бориб кўрмоқчи эдим.

Уйга секин қадам қўйиб Моҳим кириб келди.

— Ҳеч, гап чиқмади шекилли?— деб сўради у Го-

радан, бетель сўрар экан.— Чиқмайди ҳам. Иш чаппа-сига қараб кетяпти, деб неча марта айтдим, қанча гапирдим, сен бўлсанг гапимга қулоқ солмадинг-солмадинг. Ушанда қаттиқ туриб, Шошимукхага уйлантирганимизда, бунчали гап-сўз ҳам бўлмасди. Ахир, ҳеч қайсинг бу ишга аралашмадинг-ку! Менинг гапимга қулоқ солиш кимга ҳам зарур келибди, дейсан! Киши деган ўзи тушунмаса, унга гап уқдириб бўларканми? Шунинг ҳам ташвишини қилиб ўтирасанми, сатқай қиз кетсин!

Гора жавоб бермади.

— Демак, Бинойни қайриб ололмабсан-да?— деб гапираверди Моҳим.— Майли, қўявер! Лекин Шошимукхага уйланаман деб, ваъдасининг устидан чиқмагани жуда чакки иш бўлди. Қизимни энди тезроқ эрга бериш иложини қилмай, кутиб ўтирсак уят бўлиб кетади. Жамоамизнинг расм-русумини ўзинг биласан-ку: бирон киши қўлларига тушиб қолса борми — адабини беришади! Ўласи қилиб қийнашмагунча қўйиб юборишмайди. Куёвликка кўзлаб қўйган бир йигитим бор, қўрқма, сен совчи бўлмайсан. Ҳаммасини ўзим тўғрилайман.

— Ким экан у куёвингиз?

— Сизларнинг Обинашингиз.

— Розилик бердимиз?

— Бўлмаса-чи! Сенга бу Биноймиди? Йўқ, нима десанг деявергин-у, лекин жўраларинг орасида фақат Обинаш сенга астойдил содиқ экан. Сенга қариндош бўлишини эшитганида суюнганидан ўйинга тушиб кетди. Буни ўзим учун каттакон бахт ва шараф деб биламан, дейди. Қалин молдан гап очгандим, қулоғини қўли билан беркитиб, оғиз ҳам очгиси келмади. Ҳамма гапни отанг билан гаплашиб ўзим тўғрилайман, дедим. Бориб ота-онаси билан гаплашиб келдим. Отаси ўғлига ҳеч ўхшамас экан, қалин молдан гап очганимда қулоғини беркитиб олгани ҳам йўқ. Қайтага унинг гапини эшитиб мен қулоғимни беркитишим лозим бўлиб қолди. Билсам, ўғли отасининг чизган чизигидан чиқмас экан, отасига сажда қилар экан десам ҳам бўлади. Шундай бўлгандан кейин унинг орага тушишидан бирон маъни чиқармиди. Бу ишни

бир ёғлик қилиш учун қимматли ғазна қоғозларини сотишга тўғри келади. Нима бўлса ҳам, Обинашга бир-икки оғиз гапириб қўйсанг бўларди. Ниятини сен ҳам маъқул кўришингни эшитса.

— Барибир, айтганини беришга тўғри келади, бир рупия ҳам кам эмас.

— Ўғлининг ошиқлигиники бозорга солдими, бир нарса дейиш қийин гап, буни ўзим ҳам биламан.

— Узил-кесил гапни бир жойга қўйдингизми?

— Узил-кесил.

— Тўй куни ҳам тайин бўлдимиз?

— Мағх ойи тўлган куни. Ҳадемай келиб қолади.

Отаси марварид тошлар бўлмаса ҳам бўлади, лекин вазмин олтин зеби-зийнатлар керак, дейди. Энди заргар билан маслаҳатлашиб кўриш лозим бўлади, зора олтиннинг баҳосини оширмай бир амаллаб берса.

— Мунча шошилмасангиз?— деб сўради Гора.— Ахир, Обинашнинг яқин ўрталарда «Бараҳма Самож» га аъзо бўлиб кириш хавфи йўқ-ку,

— Гапинг тўғри, лекин отамизнинг мазаси анча қочиб қолганидан хабаринг йўқми? Докторлар, бундай қилманг, деб қанча қатъийроқ айтишса, расм-рисусларга шунча қаттиқ ёпишиб оляпти. Яқинда танишган дарвиш дўсти ҳар куни уч маҳал чўмилиниг, деб айтибди, бунинг устига яна йога¹ усули билан шундай машқлар қилдирадими, отамнинг кўзлари, қошлари, нафаси, ичак-чавоқлари, ҳаммаси одам боласиникига ўхшамай қоляпти. Шошининг тўйини отам тириклигида ўтказиб олсак яхши бўларди. Отамнинг пенсиясидан жамғарилган пуллар Онкаранондо Шамининг қўлига тушмасдан олдин шу ишларимдан қутулиб олсам, анча енгил тортиб қолардим. Кеча отамга ҳамма гапни айтган эдим, назаримда, ҳали бошимда анча-мунча ғалва борга ўхшайди. Шундан кейин бу авлиёни ёрдами тегадиган қилиб яхшилаб наша билан меҳмон қилишим лозим экан, деб ўйлаб қўйдим. Бўлмаса, хомтама бўлма, отамнинг пуллари бутун бошлик оилани тебратиб, пулга ҳаммадан муҳ-

¹ Й о г а — қадимги ҳинд фалсафасидаги идеалистик таълимотлардан бири.

тож бўлиб турганлар қўлига тегиши даргумон. Ҳозир жуда ҳам оғир аҳволда қолганман: куёв йигитнинг отаси нуқул пул дейди, ўз отанг бўлса пул деган гани эшитган замони юзига тоат-ибодат ниқобини тортиб олади. Наҳотки энди бир камим ўн бир яшар қизимни бўйнимга осиб, ўзимни сувга ташлаш бўлса?

ОЛТМИШ ИККИНЧИ БОВ

— Радхарани, нега кеча кечқурун туз ҳам тотмадинг?— деб сўради Хоримоҳини.

— Нима деяпсиз? Едим-ку,— қиз ҳайрон бўлди.

— Қани еганинг?— Тарелкани кўрсатиб сўради Хоримоҳини.— Қандай бўлса, шундайлигича туриб-ли-ку.

Шучорита билса, кеча овқат ҳам эсига келмаган экан.

— Яхши эмас,— деди жаҳл билан Хоримоҳини.— Менимча, ҳаддан ошишларни Пореш-бобу хуш кўрмас дейман. Уни кўрганда кишининг кўнгли ҳам таскин топади. Ҳозирги аҳволингдан хабардор бўлиб қолса, нима дерди?

Хоримоҳинининг нимага ишора қилаётганини Шучоританинг пайқаб олиши қийин эмасди. Дастлаб қиз бир дақиқа саросимада қолгандай бўлди. Унинг Гора билан дўстлигини бирон кимса эркак билан аёл киши ўртасидаги оддий муносабат деб қарайди, деб ўйла-масди. Шу сабабдан Хоримоҳинининг шамасидан уялиб кетди. Лекин дарҳол ўзини босиб, тикиб турган ишини қўйди, холасининг юзига дадил қаради.

Қиз, агар Горадан гап очилгудай бўлса, уялмасдан ўтиришим керак, деб ўзича аҳд қилиб қўйди.

— Хола, ўзингиз биласиз-ку, кеча Гоурмаҳон-бобу келганди. Шу қадар гап билан овора бўлиб кетиб-мизки, овқат ҳам эсимга келмабди. Агар сиз ҳам ёни-мизда ўтирганингизда кўп қизиқ-қизиқ гапларни эши-тиб олардингиз.

Бироқ Гора билан қилган суҳбатларида Хоримоҳинининг кўнглига ёқадиган гап бўлгани йўқ. Хоримоҳини шарми ҳаё, диёнатдан гап бўлар деб ўйлаган эди.

Лекин йигитнинг оғзидан чиққан кўп сўзлари оддий гаплар бўлмай, унча тушуниб бўлмасди. Гора бошдан оёқ худди мухолифи билан жанг қилгандай бўлиб ўтирди. У дин қонунлари билан ҳисоблашмайдиган кишиларни шу қонунларга амал қилишга мажбур қилмоқчидай бўлди. Жуда яхши, лекин ҳамма амр-фармонларни бажо келтирадиганларга нима дейди? Горани ҳаяжонга солган нарса билан Хоримоҳинининг нима иши бор? Ҳали қариндош-уруғлари билан аччиқлашиб қолиш хавфи йўқ экан, бараҳманлар қарашлари жиҳатдан ҳиндуларнинг фикрига қўшилмай, ўз эътиқодларига амал қилаётган бўлса, бунинг менга нима ғами тушди, дерди. Шу сабабдан Шучоританинг Гора билан суҳбатидан холаси ҳеч қандай лаззат топмади. Горанинг гаплари Шучоританинг миясига жо бўлаётганига кўзи етгандан кейин, йигитнинг гаплари Хоримоҳинининг қулоғига ёқмади қўйди. Моддий жиҳатдан Шучорита холасидан тамомила мустақил, ўз назарлари жиҳатидан ҳам, дин, хулқ-атвор жиҳатдан ҳам тамомила мустақил эди, шу сабабдан Хоримоҳини қизни бутунлай ўз измига солиб олишнинг уддасидан чиқолмай боши гаранг бўлиб юрарди, ҳолбуки ёши бир жойга бориб қолган, Радхарани бирдан-бир суёнчиғи-ку! Шу сабабдан холаси Пореш-бобудан бошқа яна бирон кимсанинг Шучоритани ўз таъсирига олмоқчи бўлганини пайқаб қолса, ғижини келиб, ғашланиб қоларди. Бу кекса хотиннинг назарида, Гора турган-битгани ёлғончи, айёрлик қилиб қизнинг кўнглини олмоқчидай эди. Хоримоҳини, йигитни ҳаммадан қизиқтирган нарса жиянимнинг мол-дунёси-ку, деб ўйлади. Хоримоҳини шундай деб ўйлади-ю, энг катта бало — Гора экан, деб ҳарна қилиб бўлса ҳам бунга йўл қўймасликка қарор қилиб қўйди.

Горанинг бугун Шучоританинг ёнига келишига унча зарурат йўқ эди. Лекин йигит борайми, бормайми деб тараддуланиб ўтирадиганлардан эмасди. Бирон қарорга келса, иккиланиб ўтирмасдан, борадиган жойига худди ўқ-ёйдек отилиб бораверарди.

Гора эрта билан Шучоританинг ҳовлисига келганда Хоримоҳини ибодат қилиб ўтирган эди. Қиз бўлса

китоб, дафтар, қоғоз-қаламларни жой-жойига қўйиб, столени саришта қилаётган эди, Шотиш кириб, Гоурмаҳон-бобу келди, деб айтганида, буни эшитиб Шучорита унча ҳайрон қолгани ҳам йўқ. У, Гора албатта келади деб, нимагадир кўнгли тўқ ўтирган эди.

— Биной, ахийри, биздан алоқасини узиб кетди,— деди йигит стулга ўтираркан.

— Нимага? У «Бараҳма Самож»га аъзо бўлгани йўқ-ку.

— «Бараҳма-Самож»га аъзо бўлиб кирганида бизга яқинроқ бўларди. У ҳиндуизмга қаттиқ ёпишиб олган, шу билан унга зарар қиляпти ҳам. Бизнинг жамоамиздан бутунлай воз кечса, яхшироқ бўларди.

Шучоританинг кўнглини каттакон тош босиб қолгандай бўлди.

— Нима сабабдан сиз жамоага бундай жуда катта аҳамият беряпсиз?— деб сўради қиз Горадан.— Сизнинг унга ишонишингиз, эътиқодингизми ёки мажбурий нуқтаи назарми?..

— Ҳозирги шароитда мажбурият тамомила табиий бир нарса. Заминингиз бўшашиб қолганда, ҳар қадам босганингизда оёғингизга кўпроқ куч бериб таянишга тўғри келади. Биз теварак-атрофда қарама-қаршилиқларга дуч келиб турамыз, шу сабабдан бизнинг сўзларимиз билан ишларимизда бир қадар чегарадан чиқишлар бўлиб туради. Бу тамомила қонуний нарса.

— Бўлмаса, сиз атрофингизда кўриб турган қарама-қаршилиқларни нега эътибор беришга арзимайдиган, кераксиз нарсалар деб ҳисоблайсиз?— деб сўради Шучорита.— Агар жамоа тараққиётга халақит берса, зарбага учраши турган гап-ку.

— Тараққиёт соҳилларни бузиб вайрон қилувчи тўлқинларга ўхшайди. Лекин мен, соҳил бу вайронликни тан олиши лозим деб билмайман. Сиз мени, жамиятимизнинг нуқсонлари-ю, фазилатларини кўрмаяпти, деб ўйламанг. Буни билиб кўриб олиш шу қадар осонки, бизнинг замонимизда ҳатто ўн олти яшар ўсмирлар ҳам судья бўлиб кетишган. Аммо умуман ҳамма нарсага ҳурмат назари билан қарай билиш қийин гап.

— Ажабо, ҳақиқатни билиб олишимизга ҳурмат ёрдам берарканми? Муҳокама қилиб ўтирмасдан, сохта нарсани ҳам тан олишимиз шу ҳурмат гуфайли эмасми? Мен сиздан бир нарсани сўрамоқчиман, наҳотки биз маъбудпарастликка хайрихоҳлик билан қарашимиз лозим? Сиз чиндан ҳам бунга астойдил ишонасизми?

Гора бир оз жим қолиб, сўнг гап бошлади:

— Мен сизга очиғини айтишга ҳаракат қиламан. Энг аввал боздан маъбудпарастликни мен чин нарса деб билиб, фикримни ўзгартирмасдан юришимнинг сабаби шу эдики, бу фикрим Европа маданиятининг негизларига зид эди, унга қарши бир неча осон гаров далиллар келтириш мумкин бўларди. Шахсан ўзим ҳеч қачон диний масалалар билан унча чуқур шуғулланган эмасман, лекин ҳамманинг ёд қилиб олган гапини, яъни шаклга сиғиниш билан маъбудпарастлик иккови бир нарса, ёки суратга сиғиниш диний ибодатнинг сўнгги шакли эмас, деган гапларни кўр-кўрона айтиб такрорлаб юролмайман. Санъатда, адабиётда, ҳатто тарихда ва бошқа фанларда инсон тасаввурининг ўрни йўқ эмас, шундай бўлгандан кейин, диннинг бунга ҳақи йўқ, деган фикрга қўшилолмайман. Инсон боласининг ҳамма майл-истаклари худди шу динда ҳаммадан тўлароқ ифодасини топган бўлади. Шу тасаввур донолик билан диний садоқатнинг икковини маъбудпарастликда бирлаштиришга зўр берганлиги туфайлигина кишилар учун дин бизнинг мамлакатимизда бошқа мамлакатлардагидан кўра мукамалроқ ҳақиқатга айланмадимикан?

— Юнонистон билан Румда ҳам суратларга сиғиниш расм бўлган эди-ку,— деб эътироз билдирди Шучорита.

— Лекин у суратлар донолик билан диний садоқат тимсоли бўлишдан кўра, кўпроқ инсон хаёлоти билан гўзаллик туйғусининг тимсоли эди. Бизнинг мамлакатимизда бўлса хаёлот, донолик, диний садоқат бир-бири билан чамбарчас боғланган. Масалан, Радха¹

¹ Р а д х а — ҳинд афсоналаридаги Кришна худонинг севгилиси, чўпон қиз,

билан Кришнамитни, Шива билан Дургамитни¹ олинг — булар анъанавий маъбудаларгина эмас, шу билан бирга инсоннинг қадимий ҳақиқатни билиш усули ҳамдир. Шунинг учун ҳам Рам Прошад² билан Чойтанъиларнинг истеъдоди шу сиймоларга суяниб туриб намоён бўлди. Ажабо, Юнонистон билан Рум тарихида диний таълимотга садоқатнинг бирон вақт шундай мукамал намоён бўлган вақти борми?

— Наҳотки сиз, замон ўтиши билан дин ҳам, жамият ҳам ўзгариб бориши мумкин, деб ўйламангиз?

— Нега ундай деб ўйламас эканман? Лекин ўзгаришлар бемаъни бўлмаслиги керак. Ахир, одам боласи ҳам ўзгаради, лекин фақат инсонлик қонунларига мувофиқ ўзгаради. Гўдак бола секин-аста улғайиб балоғатга етади, лекин одам боласи бирданига мушук ёки кучук бўлиб қолмайди. Ҳиндистон ҳаётидаги ўзгаришлар ҳам худди шундай, ҳиндча йўл билан камол топиб бориши лозим, лекин, агар бу ўзгаришлар тўсатдан инглиз тарихи йўлидан юриб қолса, бошидан то охиригача ҳаммаси бемъани бўлиб кетади. Мен ватанимнинг қудрати, унинг улуғворлиги унинг ўзида мавжуд деб бутун умримни, шуни ҳаммага исбот қилиб беришга бағишлаганман. Гапларимга тушуняпсизми?

— Ҳа, тушуниб турибман,— деб жавоб қилди қиз.— Фақат илгарилари мен ҳеч вақт бундай гапларни эшитмаган эдим, булар устида фикр ҳам юритмаганман. Биласизми, бирон янги жойга бориб қолсангиз, у жойга ўрганиб олгунингизча орадан бир мунча вақт ўтади. Ҳозир мен ҳам худди шундай. Эҳтимол, хотинлиги бўлганимдан, ҳаммасига ақлим етиши қийинлигидан шундайдир.

— Асло ундай эмас!— хитоб қилди Гора.— Кўпгина эркакларни биламан, улар ҳаммасини жуда яхши тушундик, деб ўйлашади, мен улар билан шу

¹ Дурга — ҳинд мифологиясида вайронгарчилик ва бунёд этиш маъбудаси Шиванинг хотини.

² Рам Прошад (1720—1775) бангол шоири,

масалаларда узоқ-узоқ суҳбатлар ўтказганман. Лекин, сизга айтсам, сизнинг кўзингиз етган нарсалардан заррачасига ҳам улардан биронтасининг кўзи етган эмас. Мен сизни билиб олган замоним, ҳамма соҳаларни чуқур идрок қилиш истейдодингиз борлигини дарров пайқаб олдим. Юракда сақлаб юрган фикрларимни сизга айтганим, бутун ҳаётимни ҳеч тортинмай сизнинг ҳузурингизда очиб ташлаганим ҳам шундан.

— Шундай деб гапирганингизда хижолат тортаман,— деди Шучорита уялинқираб.— Сизнинг менга қандай умидлар бағишлашингизга, қўлимдан нималар келиб, нималар қилишим лозимлигига, ўзимда ҳосил бўлган ҳис-туйғуларимни қандай намоён қилишим лозимлигига ҳеч ақлим етмай турибди. Ҳозирда ноқ, бир эмас, бир кун, сенга ишониб хато қилган эканман, деб қолармикинсиз, деб қўрқаман.

— Бунда хато бўлиши мумкин эмас!— деб гўлдираб гапирди Гора.— Сизда қандай зўр куч пинҳон ётганини кўрсатиб бераман. Хижолат тортишнинг ўрни йўқ, қобилиятларингизни кўрсатишингизга ўзим ёрдам бераман, бу вазифани ўз зиммамга оламан, менга ишонаверинг.

Шучорита жавоб бермади, лекин жим туришининг ўзи розиман дегани эди. Гора жим қолди. Уй ичига сукунат чўкди, фақат кўча томондан эскифурушнинг бақирган овози эшитилиб турарди. Эскифуруш бир мис идишни жаранглатиб уйнинг ёнидан ўтиб кетди, нарироқ бориб овози гум бўлди.

Хоримоҳини ибодатини тамомлаб, ошхонага чиқиб кетди. Шучоританинг бўлмасидан гинг деган овоз чиқмасди, унда кимдир, биров борлиги унинг хаёлига ҳам келмади. Лекин жиянининг уйига бехосдан кўз ташлади, ниманидир ўйлаб жимиб қолишган Шучорита билан Горани кўриб қолганида, Хоримоҳинининг юрагига худди чақмоқ келиб ургандай бўлди, газаби келганидан ҳатто титраб кетди. Ўзини босиб, эшик ёнига келди-да:

— Радхарани!— деб чақирди.

Шучорита ўрнидан туриб холасининг ёнига чиқди.

— Бугун ўн биринчи кун,¹— деди мулойимлик билан,— тобим қочиб турибди. Ошхонага чиқиб, ўчоққа олов ёқ, Гоурмаҳон-бобу билан мен ўтириб турарман.

Шучорита холасининг авзойи бузилганидан ташвишланиб, ўчоқ бошига чиқиб кетди.

Хоримоҳини уйга қадам қўйиб кириши билан Гора унга таъзим қилди. Хоримоҳини стулга ўтирди-да, лабларини қисиб, бир оз жим қолди.

— Сен ўғлим, дейман, бараҳман эмассан-а?

— Йўқ.

— Бизнинг ҳинду жамоамизни тан оласанми?

— Албатта, тан оламан!

— Бўлмаса, нега бундай бежо юрибсан?

Гора нима айб қўйишаётганини тушунмай Хоримоҳинига индамай қараб тураверди.

— Радхарани кичкина қиз бола эмас,— деб давом этди Хоримоҳини,— бир-бирингларга қариндош ҳам эмассизлар, шундай бўлгандан кейин намуноча кўп гапласизлар? У қиз бола, уй-рўзгор ишларига қараши керак. Бу гап-сўзларнинг унга нима кераги бор? Гап-сўз деб ишидан қолиб кетади, холос. Ўзинг бамаъни, ақлли йигит экансан, ҳамма сени мақтаб юради. Ахир, юртимизда бирон вақт шундай гап ҳам бўлганмиди! Бу юриш-туришингларни қайси шастрлар маъқул кўради?

Гора учун бу гаплар кутилмаган хижолатпазлик бўлди. У ҳатто Шучорита билан ўрталаридаги муносабат шундай гап-сўзларга сабаб бўлар деб хаёлга ҳам келтирмаган эди.

— Мен бунинг ҳеч ёмон ери йўқ деб ўйлаган эдим,— деб жавоб берди Гора бир оз ўйланиб туриб.— Ахир, Шучорита «Бараҳма Самож»нинг аъзоси-ку, ҳамма билан бемалол учрашиб туришини ўзим ҳам кўрганман.

— Хўп яхши, Шучорита «Бараҳма Самож»га аъзодир, лекин сен ўзинг буни ҳеч маҳал яхши ишга жўймагансан-ку. Ўзинг шунча-шунча одамнинг кўзини

¹ Ҳиндуизм қонунларига мувофиқ, диндорлар ҳар икки ҳафтада бир марта ўн биринчи кунни рўза тутуши лозим.

очган экансан, уларга ҳақиқатни кўрсатибсан, энди борди-ю, улар сенинг қилиб турган ишингни кўриб қолишса нима деган бўласан? Кеча то ярим кечагача у билан гаплашдинг-у, гапинг ҳали тамом бўлмайти. Бугун яна саҳарлаб кириб келдинг. У ҳали донхонага ҳам киргани йўқ, ўчоқбошига ҳам боргани йўқ, бугун рўза-ку, холамга бир оз қарашиб юборай, деб ўйлашга ҳам вақти қолмади-ку. Шўрликнинг бошини айлан-тириб қўйишибди! Сизларнинг оилангизда ҳам қизлар бордир? Уй-рўзғор ишларидан қолдириб, уларга ҳам шундай таълим берасанми? Ёки бошқа бирон кишининг шундай қилишини маъқуллаб ўтираверасанми?

Гора нима деб жавоб беришини билмай қолди.

— Бу томонларини ўйламабман,— деб қўйди у,— чунки ўзи шундай тарбия олган деб ўйлабман.

— Тарбияси билан ишинг бўлмасин. Радхарани мен билан экан, мен тирик эканман, бунга йўл қўймайман. Мен уни кўп жиҳатлардан ҳақ йўлга буриб олдим. Пореш-бобуникида турган вақтимиздаёқ, у холаси билан бирга бўлиб, эътиқодли ҳинду бўлиб қолди, деб ҳам тоза ёзғиришган эди. Бу ҳовлига кўчиб келганимиздан кейин, Бинойингизга нима ҳам бўлди шекилли, бундан хабарим йўқ, лекин яна ҳамма ишлар чаппасига қараб кетди. Янглишмасам, бараҳман қизга уйланмоқчи бўлса керак. Ишқилиб, бир амаллаб, Бинойдан қутулиб олдим. Энди қутулиб олдим, шукур, деб ўтирсам, бир махал Харан-бобу дегани бизникига танда қўйиб қолди. У келди дегунча, Радхаранини қўлидан ушлаб болахонага, ўз бўлмамга олиб чиқиб кетардим. Шу-шу, тарвузи қўлтиғидан тушиб, қораси кўринмай кетди. Ҳаракатларим бекор кетмади: қизга сал ақл кириб қолди, деб кўнглим ўрнига тушди. Дастлаб, бу ерга кўчиб келганимизда, овқатга кимнинг қўли теккан бўлса ҳам, суриштирмай егучи эди, кеча қарасам, бу одатини ҳам бас қилиб қўйибди. Ўзи гуруч пишириб, ўчоқбошидан ўзи олиб келди. Хизматкорга ҳам сув келтиришни ман қилиб қўйди. Энди, ўғлим, ҳузурингда қўлимни дуога кўтариб илтимос қиламан: мени ундан жудо қилма! Бу дунёда бор-йўқ жигарларим ҳаммаси ўлиб кетган. Ёлғиз шу қиз қолган, колос. Бундан бошқа ҳеч кимим

йўқ. Ҳеч бўлмаса, шуни ўзимга қолдиришлар! Ахир, уларнинг бошқа бўйи етган қизлари ҳам бор-ку, Лабонне бор, Лила бор. Уқиган, ақл-фаросатли қизлар. Бирон гапинг бўлса, ўшаларга бориб гапиравер-да, ҳеч ким йўлингни тўсмайди.

Гора бутунлай довдираб ўтирарди.

— Ўзинг ўйлаб кўр,— деб сўзини давом қилди Хоримоҳини бир оз жим турганидан кейин,— ахир, қизнинг эрга чиқадиган вақти келиб қолган. Еши ҳам бир жойга бориб қолди. Нима, бутун умри қизлигича ўтиб кетади, деб ўйлаяпсанми? Хотин кишининг бошпанаси бўлиши керак.

Гора бунга ҳеч шубҳа қилмасди, у ҳам шундай деб ўйларди, лекин бу ўйларнинг Шучоритага ҳам дахли бор деб хаёлига ҳам келтирмасди. Шучоританинг бутун умри гўё ҳозирги сингари ўтадигандай, бу қиз эрга тегар, уй-рўзғор ишлари билан машғул бўлар, деб тасаввур ҳам қилолмасди.

— Жиянингизни турмушга чиқариш тўғрисида ўйлаб кўрганмисиз?

— Бўлмаса-чи, мендан бошқа яна бирон гамхўри бор эканми?

— Уни эътиқодли ҳиндулардан биронтасига эрга бериб бўлармикан?

— Ҳаракат қилиб кўриш керак. Агар бирор кори ҳол бўлмаса, тинчлик бўлса, шундай куёв топиб бериш қўлимдан келар, деб ўйибман. Мен-ку, ичимда ҳаммасини ўйлаб, бир қарорга келиб қўйганман. Лекин ўзи шу кайфиятда юрганидан, бирон иш қилишга юрагим дов бермай турибди. Лекин кейинги икки кун ичида сал бўшашиброқ қолди, кўнглим яна жойига тушди.

Гора, энди Хоримоҳинининг режаларидан бошқа гап очмаслик керак, деб ўйлаб ўтирди-ю, лекин ўзини гапдан тиёлмади.

— Кўз остига олиб қўйган куёвингиз ҳам бордур?— деб сўради у.

— Бор, бор бўлганда ҳам қандоғ денг. Кичик қайним, Қойлаш. Яқинда хотини ўлиб қолди. Кўнглидагидай бўйи етган қиз тополмаганидан ўйланмай

юрибди, бўлмаса, шундай йигит хотинсиз қолармиди? Радхарани худди ўшанга муносиб қиз.

Гора Қойлаш тўғрисида қанча кўп сўроғласа, кўнглига шунча кўп азоб тиғи қадала берди.

Хоримоҳинининг ҳамма қайниларида фақат Қойлаш ўзи ҳаракат қилиб бир мунча ўқиб олган. Унинг билимини Хоримоҳини айтиб беролмасдику лекин оиласида у ўқимишли деб ном чиқарган. Бир кун қишлоқ почтмейстерининг устидан шикоят қилиб почта идорасига ариза юборди, бўлган воқиаларни инглизча тилда шундай боплаб ёздики, почта идорасидан қандайдир катта бир жаноб келиб ўзи тергов ўтказди. Бутун қишлоқ Қойлашга қойил қолди. Шундай олим бўлса ҳам, шаънига заррача гард юққани йўқ!

Қойлашнинг таърифи тамом бўлганидан кейин, Гора ўрнидан туриб, Хоримоҳинига таъзим қилди-да, индамай уйдан чиқиб кетди.

Йигит зинадан ҳовлига тушди. Шу пайтда Шучорита ҳовлининг нариги томонида, ошхонада алланималар қилиб юрганди. Йигитнинг қадам товушини эшитиб, йўлакка чиқиб турди, Гора бўлса, у томонга кўз ҳам ташламай, шошилиб кўчага чиқиб кетди. Қиз оғир хўрсиниб, яна ишлари билан бўлиб кетди.

Гора тор кўчадан чиққан эди, Харан-бобуга дуч келди.

— Саҳарлаб нима бўлиб юрибсиз?— деб илжайиб қўйди Харан.

Йигит жавоб ҳам бермади.

— Анови ёққа боргандирсиз-да?— Харан Шучоританинг уйи томонга ишора қилиб яна кулимсиради.— Шучорита уйда эканми?

— Ҳа.

Гора шундай деди-ю, йўлда давом этаверди.

Харан-бобу ҳовлига кириб Шучоритани ошхонада кўрди, ошхона эшиги очиқ турган экан. Қизнинг қочиб ундан яшириниб олишга иложи бўлмади. Яқин ўртада холаси ҳам кўринмади.

— Ҳозир йўлда Гоурмаҳон-бобуни учратдим. Шу ерга келган бўлса керак?— деб сўради у.

Шучорита бир оғиз ҳам жавоб бермай, иши боши-

дан ошиб, нафас олишга ҳам вақти йўқ одамдай, зўр бериб товоқ-қошиқларни шақир-шуқир қилиб ювишга киришиб кетди. Харан-бобу бундан хижолат ҳам тортмади. У ҳовлидан туриб гапираверди. Зинада Хоримоҳини кўриниб, бир неча марта йўталиб қўйди, бу ҳам кор қилмади. Холаси Харан-бобунинг ёнига келса бўларди-я, лекин ёнига бир чиқдими, йигитнинг оғзи очилиб унинг ҳам, Шучоританинг ҳам қулоқ-миясини қоқиб қўлларига беришини жуда яхши билганидан, ёнига боришга оёғи тортмади. Шу сабабдан Хоримоҳини Харан-бобунинг қорасини кўрди дегунча, қизлик пайтидан юзини эҳтимол, ҳеч кимдан яширмаган бўлса ҳам, юзини дарров рўмоли билан тўсиб оларди.

— Шучорита, нима қилаётганинглари, оқибатини ўйлаб кўрдингми?— деб давом қилди Харан-бобу.— Лолита билан Биноининг тўйи ҳиндуча бўлишини эшитгандирсан? Қимнинг айби билан шундай бўлаётганини биласанми?

Шучоритадан ҳеч қандай садо чиқмагандан кейин, Харан-бобу овозини пасайтириб, тантанали оҳангда:

— Гуноҳ сенда!— деди.

Харан-бобу, Шучорита бундай оғир айбга чидолмайди, деб ўйлаган эди, қиз бўлса бир оғиз ҳам гапирмай ишини қилаверди.

— Шучорита, такрор айтаман, гуноҳ сенда!— деди Харан ундан ҳам тантанали оҳангда.— Қўлингни кўксингга қўйиб, «Бараҳма Самож» олдида ҳеч қандай гуноҳим йўқ, деб айтишга тилинг борадими?

Шучорита индамади, ёғ солинган товани плиткага қўйган эди, ёғ қаттиқ жазиллаб кетди.

— Биной-бобу билан Гоурмаҳон-бобуни хонадонингизга олиб кирган сен бўласан, уларга сен шундай ҳомийлик қилдингки, улар сизларга «Бараҳма Самож»даги энг қадрдон дўстларингиздан ҳам азиз бўлиб қолишди. Охири нима бўлганини энди ўзинг ҳам кўриб турибсан. Ахир, мен аввал бошда огоҳлантирмаганмидим? Хўш, энди нима бўлди? Лолитани энди ким бу йўлдан қайтара олади? Ҳали сен шу можаро бир ёғлиқ бўлса ҳамма ғалвалар ҳам тугайди, деб ўйлаб юргандирсан? Хомтама бўлма! Сенинг

олдингдан бир ўтиб қўяй деб келдим; навбат энди сенга келди. Албатта, Лолитанинг бошига тушган бахтсизликларни кўриб ҳозир сен аттанг деб ўтирибсан, лекин ҳадемай ўзинг ҳам қилмишингдан пушаймон емайдиган бўлиб қоласан. Лекин, Шучорита ҳали ҳам вақт бор, танангга ўйлаб кўр. Эсингда борми, бир вақтлар бир-биримизни боғлаб турган ширин умид орзуларимиз бор эди, ҳаёт бурчи дилларимизга нур сочиб турар, «Бараҳма Самож»нинг келажаги порлоқ бўлиб кўриниб турарди! Қанча-қанча яхши ниятлар қилиб қўйган эдик, узоқ сафарга чин кўнгилдан тай-ёрланаётган эдик! Наҳотки, шу умидлар ҳаммаси барбод бўлди, десанг? Йўқ, йўқ! Сен бир бурилиб назар ташлагин — умид гул боғимиз ҳозир ҳам чаман-чаман очилиб турибди. Шучорита, қайт бу йўлингдан!

Қайнаб турган ёғда сабзаёт жизиллаб қовурилмоқда, қиз бўлса уларни қошиқ билан чаққон-чаққон аралаштириб турибди. Харан-бобу, нидоларининг қай даража таъсир қилганига разм солиб кўрмоқчи бўлиб, овозини ўчирди. Лекин Радхарани товани плитадан олиб, Харанга қаради-да, дадил овоз билан:

— Мен ҳинду қизман, — деди.

— Ҳинду қизсан?! — ҳайратда қолиб унинг сўзини такрорлади Харан-бобу.

— Ҳа, мен ҳинду қизман, — деб Шучорита товани плитага қўйди-да, товадаги овқатни яна қошиқ билан тез аралаштира бошлади.

— Ҳа, сенга эртадан кечгача Гоурмаҳон-бобу дарс бериб, йўлдан оздирган бўлса керак? — Харан ҳалиги гапдан кейин энди бир оз ўзига келиб, зарда билан сўради.

— Ҳа, мен уни пирим деб қўл бердим, — деб жавоб берди қиз бошини бурмасданоқ. — У менинг пирим бўлади.

Харан-бобу ўзини Шучоританинг пири деб юрарди. Агар қиз, мен Горани яхши кўраман, деса, Харан-бобуга унча алам қилмасди. Лекин бу йигитнинг Харан-бобуни қизга пир бўлиш ҳуқуқидан маҳрум қилганлиги Хараннинг юрагига ханжар урган билан баравар эди.

— Сен, пирим жуда муътабар зот, ҳиндулар жамоаси мени жон деб қабул қилади, деб ўйларсан?

— Бу билан ҳеч ишим йўқ, мен мазҳабни тан олмайман. Мен фақат ҳиндулигимни биламан, холос.

— Шунча вақт эрга чиқмаганинг учуноқ, ҳиндулар жамоаси нуқтаи назаридан, мазҳабдан маҳрум бўлганингдан хабаринг борми?

— Бунинг ташвиши сизга тушмай қўя қолсин. Мен ҳиндуман, шуниси ёдингизда бўлса бас.

— Сен ҳатто Пореш-бобудан олган диний ўғит-насихатларни ҳам янги пиринг оёғи тагига ташлабсан-да!— деб Харан-бобу бақриб юборди.

— Менинг динимни худо ўзи билади, шундай бўлгандан кейин, ўз нуқтаи назарларимни ҳеч кимнинг муҳокамасига қўйиш ниятим йўқ. Ишқилиб сиз, менинг ҳиндулигимни ёдингизда тутсангиз бўлгани.

— Шуни билиб қўй, ҳиндуларнинг энг каттаси бўлганингда ҳам,— деди Харан-бобу ўзини йўқотиб қўйиб,— барибир, муродингга етолмайсан. Гоурмаҳон-бобу сенга Биной эмас. Мени жуфтликка олади деб хомтама бўлиб юрма! Овозинг бўғилгунча бақриб, эътиқодли ҳиндуман, деганингда ҳам фойдаси йўқ! Шогирдга устозлик қилиш осон гап, лекин, мени уйига бека қилиб олади, деб умид қилиб юрма!

Шучорита овқат пишираётганини ҳам унутиб, шартга Харанга юзини ўгирди:

— Сиз ўзингиз нималар деяпсиз?!

— Гоурмаҳон-бобу ҳеч вақт сенга уйланмайди, деяпман.

— Уйланади?— Шучоританинг кўзлари ёниб кетди.— Мен сизга, у менинг пирим бўлади деб айтмадимми?!

— Айтувдинг. Лекин сатрлар орасидаги пинҳон гапларга ҳам кўзимиз етади!

— Йўқолинг, бу ердан!— Шучорита тутатиб бақриб юборди.— Мени ҳақорат қилишга нима ҳаққингиз бор! Эшитиб қўйинг: бугундан бошлаб сиз билан ҳеч кўришмаганим бўлсин.

— Қайси юзинг билан ҳам кўришардинг? Тарки дунё қилдинг-ку! Имони комил ҳинду қиз! Энди қуёшга ҳам юзини кўрсатмайди! Пореш-бобунинг гуноҳ

косаси энди лиммо-лим тўлди. Нима эккан бўлса, энди қариган чоғида шуни ўриб юраверсин, биз бўлсак энди сиздан кечиб юборамиз.

Шучорита ошхона эшигини тарақлатиб ёпиб олди. Узини ерга ташлаб, уввос солиб йиғлаётган овозини чиқармаслик учун оғзини сорийсининг бари билан беркитиб олди.

Аччиғидан уннақиб кетган Харан-бобу кўчага чиқиб кетди.

Хоримоҳини ҳамма гапни бошидан охиригача эшитиб турган эди. Шучоританинг гаплари унинг ҳамма умидларидан ҳам ошиб тушди, бу сўзларни эшитиб, холаси ўзида йўқ хурсанд бўлди.

«Бўлмаса-чи? Ахир ўзим ҳам худойимга озмунча тоат-ибодат қилганим йўқ... Наҳотки шу ибодатларим қулоғига бориб етмаган бўлса?» деб ўйлади-ю, шу ондаёқ яна ибодатхонасига қараб кетди. Хоримоҳини маъбуд қаршисида қулочини ёйиб, хайр-садақани яна ҳам кўпайтираман, деб қасамёд қилди. Шу дамгача унинг ибодатлари осойишта, ғамгин бандалик ибодатлари бўлган бўлса, бугун ниятини амалга оширишга қаттиқ бел боғлаган кишидай астойдил ибодат қилди.

ОЛТМИШ УЧИНЧИ БОБ

Гора Шучоритадан бошқа ҳеч ким билан бунчали дардлашмаганди. Шогирдларига гапирганлари фақат фикр, фараз, маслаҳатлар бўларди, холос. Шучоритага бўлса юрагидаги бутун гапларини очди. Дардини очиб айтганидан ўзи хурсанд бўлиб, бутун фикр, ниятларига янги куч қўшилди, кайфияти ҳам бошқача бўлиб кетди. Гўё худолар унинг дарвишлик ҳаётини замзам суви билан суғоргандай, кўриб турган кунларига шу дамгача мисли кўрилмаган қандайдир гўзаллик нури сочилгандай бўлди. Гора кўнгли шодликка тўлганидан, канда қилмай ҳар кун Шучоританинг ёнига бориб турганди, лекин Хоримоҳинининг бугунги гаплари, ўзинг Бинойнинг шундай пожўя ишидан кулиб, унга танбеҳ бериб юрган вақт-

ларинг эсингдан чиқдими, дегандай бўлди. Йигит ўз бошига ҳам шундай савдо тушганини сезгач, сесканиб кетди. Сезмай қолганини қаранг! Гора, худди тўсатдан биров уни туртиб уйғотгандай, кўзи мошдек очилди. Ахир, Ҳиндистон ўзини тийиши, қадимий қонунларга сўзсиз амал қилиши туфайлигина асрлардан бери ҳамма тақдир зарбаларига бардош бериб келди, ҳолбуки дунёдаги кўп буюк давлатлар номи нишонсиз йўқ бўлиб кетди, деб бир неча марта айтган ўзи эди-ку. Бу қонунларга заррача бўлса-да хилоф иш қилишга ўзи йўл қўймай келган эди-ку. Ёш бараҳман, мамлакатнинг бойлигини босиб олиш мумкин, лекин унинг руҳи, раҳм-шафқатни билмайдиган бу қонунлар паноҳи остида турган жони даҳлсиз тураверарди, ҳеч қандай золим ҳам унга яқинлашишга ботинолмайди, дерди. Бизни бошқа халқ асофатда тутиб турган экан, биз ҳеч ёққа оғмай ўз қонунларимизга амал қилишимиз лозим, деб даъват қилиб турарди-ку! Ҳозир унинг нимаси яхши-ю, нимаси ёмон, деб суриштирадиган замон эмас. Сувга фарқ бўлган кишини сув оқими жаҳаннамга қараб оқизиб бораётганда, у омон қолиш учун кўзига кўринган нарсага ёпишади, унинг чиройли ёки хунуклигини суриштириб ўтирмайди. Гора ҳамиша шундай деб келган эди, ҳозир ҳам ўзининг шу эътиқодларига содиқ. Шу сабабдан, зотли филнинг баданига анкуш суққанларида, дили қандай оғриси, бу аёлнинг таъналари ҳам Горанинг кўнглига шундай қаттиқ тегди.

Гора уйлари олдида чорпояда белигача яланғоқ ҳузур қилиб тамаки чекиб ўтирган Моҳимни кўрди. Бугун бўш кун эди, ишламасди. Гора ҳовлига кириши биланоқ Моҳим дарров орқасидан эргашди.

— Менга қара, Гора, сен билан гаплашадиган гапим бор.

У йигитни ўз хонасига олиб кирди.

— Жон ука, саволимдан жаҳлинг чиқмасин,— деди Моҳим.— Бинойнинг дарди сенга ҳам юққани йўқми? Ўша томонга серқатнов бўлиб қолдинг!

— Қўрқманг!—деб қип-қизариб жавоб берди Гора.

— Қараб туриб, қўрқиб кетяпман. Бир луқма гўшти ютиб, тинчгина кетавераман, деб ўйлайсанми? Бекор ўйлабсан! Дўстингдан ибрат олсанг-чи. Ахир, бу бир луқма гўштининг ичида қармоғи бор! Шошма, қаёққа кетяпсан? Ҳали энг зарур гапни айтганим йўқ. Биноининг бу бараҳман қизга уйланиши узил-кесил ҳал бўлган дейишяпти-ку. Лекин сенга шуни писанда қилиб айтиб қўяман, бундан буён у билан орамиздаги борди-келдини йиғиштириб қўямиз.

— Турган гап.

— Лекин ойим ўжарлик қилса, дилсиёҳлик бўлиши мумкин. Бир нав ўзимизга яраша тўқ онламиз. Қизларингни турмушга чиқариб, болаларингни уйлантираман дегунча бўлганинг бўлиб қолади, буетмагандай, энди ичимизда «Бараҳма Самож» ҳам бўлса, қочошига ҳам жой тополмай қоласан киши.

— Йўқ, бундай бўлмайди,— деб ишонтириб гапирди Гора.

— Шошининг эрга чиқиши ҳам чакки бўлмапти,— деб давом қилди Моҳим.— Лекин қудамиз қиз баравар олтин берилмаса, қизни уйимга киритмайман, дейди, нега деганинг-да, одам боласининг чириб йўқ бўлиб кетадиган нарсалиги, олтиннинг эса кўпроқ умр кўришини биледи-да. Иложи бўлса, ҳап дорини ҳам зарҳаллаб ичса-да! Кўрдингми, сурбетлигини! Қуда бўлиш ҳам унга камлик қилар экан! Нима ҳам иложим бор, ҳамённинг оғзини каттароқ очишга тўғри келади. Лекин ўзимга ҳам хўп сабоқ бўлди-да, ўғлимни уйлантирганимда мен ҳам билиб ишимни қиламан. Дунёга қайта келсам эдим. Ушанда ҳамма расм-русумларни жойига қўйиб тўй қилардим, отамни ўртада воситачи қилиб қўярдим. Эркак бўлиб туғилишга туғилдим-у, лекин ҳамма афзалликларни ишга солиб, фойдаланиб олганим йўқ-да! Қизнинг отасини талаш керак экан — эркакча иш тутиш деб шуни айтишаркан. Ука, сен нима десанг деявер, лекин кеча-кундуз ҳиндуизмни мақташга унчали хушим йўқ. Овозим унчали жарангламайди, оёғимда ҳам мажол йўқ. Тинкорам энди ўн тўрт ойлик бўлди — хотиним бош боласини қиз туғиб қилган хатосини тузатаман деб хўп овора бўлди. Гора, нима

бўлса ҳам, ўғлим балоғатга етиб уйланадиган бўлгунча, сизлар биргалашиб ҳиндуизмга бир амаллаб мадад бериб юраверинглар — ундан кейин менга деса ҳамма мусулмон бўладими, христиан бўладими, нима бўлса бўлаверсин, ғинг демайман.

Гора ўрнидан турди.

— Шошининг тўйига Бинойни таклиф қилмай-сизлар, демоқчиман,— деди Моҳим сўзини давом қилдириб.— Яна шов-шув кўтарилса яхши бўлмас. Шунини ойимга айтиб қўярсан.

Гора онасининг хонасига кириб қараса, Анондомойи кўзойнагини тақиб олган, ерда ўтириб қандайдир рўйхат тузаяпти. Уғлини кўриб кўзойнагини олди-да, дафтарни ёпиб қўйди.

— Утир.

Гора ўтирди.

— Сен билан маслаҳатлашадиган гапим бор,— деди Анондомойи.— Бинойнинг тўйидан хабариянг борми?

Гора индамади.

— Бинойнинг тоғаси шумшайиб юрибди. Қариндошларидан ҳеч ким келмайди. Тўйни Пореш-бобуникида ўтказиш ҳам дуруст бўлмас. Ҳамма ташвиш Бинойнинг елкасига тушади. Шу сабабдан мен шундай деб ўйлаб ўтирибман: уйимизда биринчи қаватда кунботор томондаги хоналар ижарага қўйилган, иккинчи қаватдагилар жўнаб кетишди, унинг тўйини ўша ерда ўтказсак кўнгилдагидай иш бўларди.

— Нимаси кўнгилдагидай бўларкин?

— Тўйига мендан бошқа бош қўшадиган кими ҳам бор дейсан? Ахир, бир ўзи жуда қийналиб кетади-ку. Тўйни бизникида ўтказсак, менга ҳам осон бўлади, у-бу ишларнинг ҳаммаси шу уйда бўлади, ҳеч қандай шов-шув ҳам бўлмайди.

— Бўлмаган нарсани гапиряпсиз, ойи.

— Нега? Хўжайин билан ҳам гаплашиб қўйдим.

— Ойи, гапимга қулоқ солинг: бизнинг уйимизда тўй бўлиши мумкин эмас.

— Нега мумкин эмас! Биной бараҳманлар расми билан уйланаётгани йўқ-ку.

— Бу фақат оғиздаги гап, жамият билан бўлса баҳслашиб бўлмайди. Биной кўнглига келганини қилаверсин, лекин биз унинг бу тўйига бош қўшишимиз ярамайди. Калькуттада уйдан кўпи йўқ. Қолаверса, ўзининг ҳам уйи бор.

Шаҳарда уйдан кўпи йўқлигини Анондомойи ҳам биларди, лекин қариндош-уруғлари, ёр-биродарлари юз ўгириб кетган шўринг қурғур Биной энди бировнинг уйини ижарага олиб бир амаллаб тўй қилсинми, деган андишага бориб юраги жуда эзилиб кетди. Шу важдан тўйни ҳовлисининг бўш хоналарида ўтказмоқчи бўлган эди. Агар Анондомойи жамоадан гап-сўзга қолмай шу савоб ишни қилолса, жуда ҳам хурсанд бўларди.

Анондомойи Горанинг қатъий эътирозига дуч келиб оғир хўрсиниб қўйди.

— Ҳамманглар шундай қарши турсангизлар, бирон жойдан ижарага уй олишга тўғри келаркан, лекин унда ташвишим жуда ортади-да. Нима ҳам дердим, иложи бўлмаса, ўйлаб ўтиришнинг ҳам ҳождати йўқ.

— Ойи, сизнинг тўйга бош қўшишингиз яхши эмас.

— Сен ўзинг нималар деяпсан, Гора?! Бинойнинг тўйига мен бош қўшмай, ким бош қўшаркан?

— Ойижон, иложи йўқ.

— Гора, Биной билан фикрингиз бошқа-бошқа бўлиши мумкин, лекин фақат шуни деб бир-бирингизга душманлик қилишингиз керакми?

— Ойи, сиз ноҳақ гапиряпсиз!— деб ҳаяжон билан хитоб қилди йигит.— Бинойнинг тўйини ўйнаб-кулиб ўтказа олмаслигимдан ўзим ҳам жуда хафман. Уни менчалик яхши кўрадиган одами бормикан? Лекин, ойи, гап яхши-ёмон кўришда эмас, дўстлик, душманликнинг бунга ҳеч дахли йўқ. Биной шу қарорга келганида оқибати нима бўлишини ўзи жуда яхши биларди. Биз ундан юз ўгирганимиз йўқ, ўзи биздан юз ўгирди, шундай бўлгандан кейин, аччиқ-чучукларига ҳам тан берсин-да.

— Бу гапинг тўғри, Гора. Биной шу қизга уйланиб, сен билан алоқаси узилишини билади. Лекин,

шу билан бирга, унинг бошига шундай кун тушганда болагинамни ёлғиз қолдирмаслигимга ҳам ақли етади. Агар Биной, шу қизга уйланишига мени фотиҳа бермайди, унга рози бўлмайди, деб ўйлаганида. Ўлса ўлардики, лекин унга уйланмасди, мен бунга аминман. Бинойни билмайманми?

Анондомойи кўз ёшини артиб қўйди. Горанинг Бинойга юраги ачиб, ўпкаси тўлиб кетди-ю, лекин ўзини босиб, сир бой бермай тураверди.

— Ойижон, жамоада яшашингиз ва бу жамоага нисбатан зиммангиздаги мажбуриятни эсингиздан чиқармаслигингиз керак.

— Жамоа билан ҳар қанақа алоқамни аллақачон узиб ташлаганман, деб сенга неча марта айтдим-ку!— хитоб қилиб гапирди Анондомойи.— Жамоанинг мени кўрарга кўзи йўқлиги, мен ҳам ўзимни четда олиб юрганим шу ваядан.

— Ойижон, сиздан шундай гап эшитганимда жоним қийналиб кетади.

Кўзи меҳрибонлик ёшига тўлган Анондомойи Горасини қучиб эркалатгандай бўлди.

— Сени бу виждон азобидан қутқариш қўлимдан келмаслигини худонинг бир ўзи билади.

— Бўлмаса, нима қилишим кераклигини сизга айтарканман,— деди йигит ўрнидан туриб.— Бинойнинг ёнига бориб, тўй ишларингга ойимни аралаштирма, ойимнинг жамоа билан терслиги ҳам етар, дейман. Бу нима қилган худбинлиги, шу ҳам иш бўптими.

— Жуда яхши,— деб Анондомойи илжайиб қўйди,— билганингни қил. Бориб айта қол. У ёғи бир гап бўлар.

Гора чиқиб кетгач, Анондомойи анчагача хаёл суриб ўтирди, кейин секин ўрнидан туриб, эрининг хонасига кирди. Ой ўн бир кунлик бўлган, Қришно-доял рўза эди. У «Гхеранда Самҳита»¹нинг янги бағчалча таржимасини оҳу териси устида ўқиб ўтирарди.

¹ «Гхеранда Самҳита» — йога системасидаги трактат.

Хотини кириб келганини кўриб, ташвишланиб қолди. Хотини ундан анча нарида, эшик ёнида ўтира қолди.

— Менга қаранг, яхши иш бўлмапти-ку,— деб гап бошлади Анондомойи.

Кришнодоял яхши, ёмон оила ишларидан ўзини узоқроқ тутиб юриш одати борлигидан, бамайлихотир савол берди:

— Нимаси яхши бўлмапти?

— Горага энди сирни очмасак бўлмай қолди. Бўлмаса, оқибати жуда ёмон бўлади.

Гора тавба қилмоқчи бўлиб гап очган кунни Кришнодоял ҳам шуни ўйлаб қолган эди-ю, лекин бирон қарорга келишга фурсати бўлмади, у йога системаси билан ҳар хил машқларга астойдил киришиб, шу билан банд бўлиб кетган эди.

— Шошимукханинг тўйи ҳам аниқлашиб қолди шекилли,— деб давом қилди Анондомойи. — Тўйи пхалгунда¹ бўлса керак. Шу дамгача уйимизда диний маросимлар бўлганда, бирор нарсани баҳона қилиб Горани уйдан олиб чиқиб кетардим. Лекин ҳали бундақа катта маросим бўлгани йўқ. Қани айтинг-чи, Шошимукханинг тўйини нима қиламиз? Кундан-кунга иш мушкиллашиб боряпти. мен худодан ёлбориб кечирим сўраб юрибман. Майли, битта менга жазо бера қолсин. Лекин энди қўрқиб қолдим. Ҳамма сир очилиб, Горага бирор фалокат бўлмасайди. Сиздан илтимосим, рухсат берсангиз, бор гапни айтиб бера қолсам, кейин пешонамга ёзганини кўрарман.

Индрага² Кришнодоял нима ёзган эдики, дарвишлик йўлига шунча гов солса! Кейинги вақтларда иши анча юришиб кетди! Нафасини ростлайман деб ноҳўя машқлар қиладиган бўлиб қолди. Овқатини камайтира-камайтира шунчага олиб бордики, яқинда қорни бориб қовурғасига ёпишади. Шу пайтда бу бало қаердан келиб қолди?

— Жинни-пинни бўлганмисан?!— деб хитоб қил-

¹ П х а л г у н — ҳинд календарининг ўн биринчи ойн, февраль, мартга тўғри келади.

² И н д р а — ҳинд афсоналарида бўрон билан момақалди роқ таангриси.

ди Кришнодоял.— Агар хабардор бўлиб қолишса, ишларим анча чатоқ бўлади-ку. Олиб турган пенсиямдан маҳрум қилиб қўйишлари мумкин, ўзимни полицияга ҳайдаб олиб боришса ҳам ажаб эмас. Бўлган иш бўлди. Қўлингдан келганча иложини қилиб туравер. Қўлингдан бу иш келмаса ҳам катта гуноҳ бўлмайди.

Кришнодоял, тириклигимда ўзимни бир чеккага олиб туравераман, айниқса бошқаларнинг ишини кўрмаганга солиб юрсам, бир гап бўлар кетар, деб юрарди.

Анондомойи нима қилишини ҳам билмай, хомуш ўрnidан қўзғалди. Бир оз жим туриб, сўнгра:

— Ўзингизга бир мундоғ қарасангиз-чи, аъзойи баданингизга нима бўлди?

— Аъзойи баданим!— деб Кришнодоял мағр, р кулиб қўйди-да, яна китоб ўқишга киришди.

Худди шу пайтда Моҳим бошқа бир хонада санниаси билан жуда улуғ мавзуларда суҳбат қилиб ўтирган эди. Моҳим қўл қовуштириб ҳадиксираган овози билан, оилали кишига нажот бормикин, деб савол берди, қўлини дуога жуфтлаб, бутун ҳаёти шу жавобга боғлиқ бўлгандай, ихлосмандлик билан қулоқ солиб турди. Санниаси, гарчи оилали кишининг нажот топиши мумкин бўлмаса ҳам, лекин дуонгиз инobatга олинмай қолмайди, деб Моҳимга тасалли беришга уринар, лекин унинг бу жавобини эшитиб Моҳимнинг кўнгли барибир ўрнига тушмасди. Осмонни фалакнинг унга нима кераги бор? У нажот истаб юрибди. Қизини бир амаллаб эрга бериб олса, ундан нарисе ўзини санниасига бағишларди, ишқилиб ўз жонини омон сақлаб қолса бўлгани. Лекин қизни эрга бериш осон гапмас. Қани энди отасининг унга раҳми келса!

ОЛТМИШ ТУРТИНЧИ БОВ

Гора кейинги вақтларда ўзини бир оз хаёлчан хис қилиб, ўзини қўлга олишга аҳд қилди. Йигит, қонун-қоидаларни бажаришга унча эътибор бермай

қўйдим, шу ваядан жамоани ҳам эсимдан чиқардим, майлга берилиб кетдим, деган қарорга келди.

Гора эрталабки ибодатдан сўнг уйга кирса, Пореш-бобу кутиб турган экан. Бу ҳурматли мўйсафидни кўриб Горанинг юрагида худди чақмоқ чақилгандай бўлди. Гора ҳаёти Порешга сирли қардошлик иплари билан боғлиқ эканлигини бутун вужуди билан сизди. Йигит таъзим бериб ўтирди.

— Албатта, Биноининг тўйидан хабаринг бўлса керак? — деб сўради Пореш.

— Ҳа.

— У бараҳманлар расми билан уйланмоқчи эмас.

— Бўлмаса, уйланмай қўя қолсин.

Пореш кулимсираб қўйди, лекин баҳслашиб ўтирмади.

— Тўйда бизнинг «Самож» имиздан ҳеч ким бўлмайти. Биноининг қариндош-уруғларидан ҳам тўйга ҳеч ким келмайти, дейишади. Қизим томондан фақат бир ўзим бўламан. Биной томонидан, сендан бошқа ҳеч ким бўлмаса керак. Шу сабабдан сен билан маслаҳат қилгани келгандим.

— Бу ҳақда мен билан маслаҳатлашишнинг кераги йўқ, — деб жавоб берди Гора бошини чайқаб. — Мен тўйга бормайман.

— Бормайсан? — Пореш ҳайрон бўлиб йигитга қаради. Дастлаб йигит бир оз хижолат тортгандай бўлди. Хижолат бўлгани учун ҳам бир оздан кейин тамомила қатъий қилиб:

— Нима деб бораман? — деди.

— Биламан, сен Биноининг дўстисан, унга ҳозир дўст ҳамма вақтдагидан ҳам зарур.

— Мен унинг дўстиман, лекин у билан муносабатим дунёда бирдан-бир, энг асосий муносабат эмас.

— Гора, наҳотки сен, Биноини динга қарши бироқ ноҳўя ҳаракат қилипти, деб ҳисобласанг?

— Диннинг ҳам икки томони бор: бири — абадий томони, яна бири — дунёвий томони. Дин ижтимоий қонунларда намоён бўлганда уни менсимаслик мумкин эмас, акс ҳолда жамият тушкунликка юз тутаети.

— Лекин қонунларнинг сони саноғи йўқ-ку, ахир,

динни ҳамма қонунларда ҳам намоён бўлади, деб айтиб бўладими?

Пореш-бобу йигитни жуда ҳаяжонга солиб қўйган масаладан гап очиб юборди, бу нарса унинг маълум бир қарорга келишига ёрдам берди. Шу сабабдан, йигит ҳеч бир тортиниб-нетиб ўтирмасдан, кўнглидаги дардини Пореш-бобуга очиб айтиб қўя қолди. Унинг мулоҳазалари мана бундай: агар биз жамиятнинг ҳамма қонунларини эътироф қилмасак, шу билан биз жамиятнинг чуқур ички вазифасига, кўпчиликнинг кўзидан пинҳон бўлиб турадиган вазифасига тўсқинлик қилган бўламиз. Бас, жамият тараққийсига ҳалақит бермаслик учун кучга эга бўлмоқ, унинг қонунларини муҳокама қилиб ўтирмасдан, ҳурмат қилмоқ керак.

Пореш-бобу унинг гапларига диққат билан қулоқ солиб ўтирди, йигит гапини тугатганда, қўрсроқ муомала қилганидан ўзи бир оз уялиб кетди.

— Фикрингга асосан қўшиламан,— деди Пореш,— тангрининг ҳам бир жамиятга олдиндан махсус бир мақсадни атаб қўйиши, бу мақсадни ҳамма ҳам тушунавермаслиги тўғри. Лекин инсон деган шу мақсадни билиб олишга ҳаракат қилиши керак. Унинг вазифаси қонунларга дарахт сингари онгсизлик билан амал қилиш эмас.

— Мен,— деб қўшиб қўйди Гора,— агар биз аввал ҳамма жиҳатлардан унинг қонунларига сўзсиз амал қиладиган бўлсак, шундагина жамиятнинг ҳақиқий вазифаси тўғрисидаги билимимиз аниқроқ бўлади; демоқчиман. Жамиятга зид иш қилиш демак — унинг ривожланишига тўсиқлик қилишгина эмас, шу билан бирга унинг олдида турган вазифаларни ҳам нотўғри тушуниш демакдир.

— Ҳақиқат зиддиятларда, тўсиқларни бартараф қилишларда билиб олинади. Ҳақиқат умрбодга текширишдан ўтказилган, уни қандайдир қадимий даврда бир тўда донолар очган, шу билан абадий қилиб белгилаб қўйилган, дейиш нотўғри. Ҳар бир даврда кишилар қийинчиликлар, тўқнашувлар орқали ҳақиқатни янгидан билиб олишлари лозим,— деди Пореш.— Лекин мен бундан баҳс очмоқчи эмасман,

одам боласининг шахсан эркинлигини эътироф қиламан. Шахс эркинлиги асосида текширганимиздан кейингина, абадий ҳақиқат қаерда-ю, ўткинчи хаёлот қаердалигини аниқ айтиб бера оламиз. Жамиятнинг равнақи билимга, билим олиш учун интилишга боғлиқ.

Пореш ўрнидан турди. Гора ҳам стулдан турди.

— Мен, «Бараҳма Самож» га ҳурмат юзасидан бу тўйдан бир оз четроқда турганим дурустдир, сен бўлсанг, Бинойнинг дўсти бўлганинг учун ҳамма ишига бош қўшганинг маъқул бўлар, деб ўйлаган эдим. Бундай ишларга қариндош-уруғлардан кўра дўстларнинг бош қўшгани тузукроқ бўлади; дўстлар жамиятдан гап-сўзга қолишмайди. Агар сен Бинойни ўз ҳолига ташлаб қўйишни бурчинг деб билсанг, у ҳолда бутун жавобгарлик менинг зиммамга тушади. Нима ҳам дердим, ҳамма ташвишни ўз устимга олишим лозимга ўхшайди.

Пореш-бобунинг сўзларида қанчали ҳақиқат борлигидан Гора беҳабар эди. Бародашундорининг Порешга қарши исён кўтаргани, унинг қизлари ҳам норози бўлиб қолганидан Горанинг хабари йўқ эди. Хоримоҳини унамаслиги мумкин деб, Пореш ҳатто Шучорита билан ҳам маслаҳатлашмаган эди. «Бараҳма Самож» нинг ҳамма аъзолари унга қарши бош кўтаришди. Пореш Бинойнинг тоғасидан бир неча хат олди, бу хатларда йигитни алдаб, тузоққа илинтириб олган айёр деб Порешни ёмон отлиқ қилишган эди.

Пореш энди чиқиб кетган эди, уйга Обинаш, унинг кетидан Горанинг бир қанча шоғирдлари кириб келишди ва Пореш-бобуни масхара қилиб ундан кула бошлашди.

— Агар иззат-икромли кишини ҳурмат қилиш чиндан ҳам қўлингиздан келмаса,— деб бақариб берди Гора,— ҳеч бўлмаса разиллик қилманг, уни масхара қилиб кулиб юрманг!

Йигит яна эртадан кечгача ўз тенгқурларининг кундалик ишлари билан шуғулланишга мажбур бўлди. Лекин бу ишлар ҳаммаси энди унинг кўзига арзимаган, ҳеч қизиги йўқ ишдай кўриниб қолди! Шу

ҳам чинакам иш бўлибдими? Бунда ҳаётдан асар ҳам йўқ-ку! Бу ёзиш-чизишлар, гап сотишлар, гуруҳ тузишлар ишни илгари суриши у ёқда турсин, аксинча, бекорчиликка сабаб бўлиши илгари ҳеч маҳал Горанинг миясига келмаган эди. Янги пайдо бўлган бир куч ҳаёт йўлини остин-устин қилиб, дарёдай тўлиб-тошиб оқадиган янги йўлга бошлади. Йигит илгари қилиб юрган ишларига энди кўнгли тўлмай қолди.

Бу вақт орасида покланиш маросимига ҳам тайёргарлик кўрилаётган эди. Бундан Горанинг кўнгли ҳам бир мунча равшан тортиб юрганди. Гора тавба қилиб, турмада ётганида илашиб қолган ифлосликлардан ўзини пок қилиб олмоқчи, янги бир жисмда намоён бўлгандай, янги соҳада ишлаш учун янгидан туғилиш ниятида, шу ифлосликларнинг ҳамма сарқитларидан тамомила пок бўлиб олмоқчи. Покланиш маросимига ижозат олинган, бу маросим кунни тайинланган эди. Шарқий Бангол билан Ғарбий Банголдаги ҳамма машҳур профессорлар, пандитларга таклифномалар юбориб қўйилган. Горанинг бадавлатроқ маслакдошлари ўзаро пул йиғиб қўйишган. Гуруҳидаги ҳамма аъзолар, мамлакатда узоқ вақт жимжитлик ҳукм сургандан кейин энди чинакам иш бошланипти, деб юришган эди. Обинаш гуруҳ аъзолари билан киши билмас кенгаш ўтказиб, тантана кунни пандитлар Горага муқаддас гиёҳ, гуруч, гул, сандал ва бошқа маросим буюмлари тақдим қиладилар, унга «Ҳиндуизм машъали» деган унвон берилди, деб бир қарорга келиб қўйишган. Горага сандал дарахтидан ясалган, шу маросимга атаб олтин ҳарфлар билан ёзилган, бараҳман-пандитлар имзо чеккан, санскрит шеърлари солинган қутича ҳадя қилинади, энг азиз, муҳтарам профессорлар унга қиммат баҳо саҳтиён тери муқовали, Макс Мюллер нашр қилган «Ригведа»¹ китобини Ҳиндистоннинг оқ фотиҳаси тарақисидан тақдим қиладилар. Бу — ҳозир кишилар ҳақиқий йўлдан озаётган бир вақтда, Гора

¹ «Р и г в е л а» — ҳинд адабиётининг қадимий ёдгорлиги, турли худоларга атаб ёзилган оят, дуолар мажмуаси.

кўхна веда динининг чинакам ҳомийси эканлигини кўрсатувчи бир аломат бўлади.

Шундай қилиб, Гоурмаҳон-бобунинг шогирдлари унга билдирмасдан, ҳар куни маслаҳатлашиб, тавба маросимини жуда ажойиб ибратли томошага айлантириш тараддудида юришган эди.

ОЛТМИШ ВЕШИНЧИ БОБ

Хоримоҳини қайниси Қойлашдан хат олди.

«Сизнинг марҳаматингиз соясида,— деб ёзган эди, қайниси,— ҳаммамиз соғ-саломатмиз, эсон-омонлигингизни хабар қилиб, кўнглимизни тинчитарсиз деган умид билан юрибмиз».

Албатта, Хоримоҳини қариндош-уруғларининг уйдан чиқиб кетган кунидан буён, унинг ташвишини қилмаган кунлари йўқ эди, лекин ундан хушxabар олиш учун ҳам ҳеч нима қилмаган эдилар. Кхуди, Потола, Бхожхори ва бошқа ҳамма қариндош-уруғларининг сиҳат-саломатликларини айтганидан кейин, Қойлаш хат охирида: «Хатда айтган қизингиз ҳақида батафсилроқ ёзиб юборсангиз, ёши ўн икки-ўн учларда, ёш бўлса ҳам, жуда ақлли, кўриниши балогатга етган қизлардай, дебсиз. Ҳечқиси йўқ. Молмулки нима деб ёзилган, умрининг охиригача деб ёзилганми ёки абадий деб ёзилганми — шуларни яхшилаб билиб ёзиб юборсангиз, акаларим билан маслаҳатлашиб кўрардим. Улар ризолик беришса керак, деб ўйлайман. Эътиқодли ҳинду экан, бунисига жуда хурсандман, лекин унинг бараҳманлар хонадонида тарбияланганини биров эшитмасин, шунга жуда эҳтиёт бўлиш керак. Сиз бу тўғрида яна бошқаларга хат ёзиб юрманг. Яқин кунларда, ой тутилиши муносабати билан Ганг дарёсига, чўмилиш маросимига бориб келмоқчиман, иложини топсам, қизни кўриб ўтарман».

Хоримоҳини шу дамгача Калькуттада сабр қилиб турган эди, қайин отасининг ҳовлисига қайтиб боришига умид туғилган заҳоти ортиқ чидаб туролмай тирчиллаб қолди. Бировларнинг юртида бадарға бў-

либ юрган ҳар бир кунидан жуда хўрлиги келди. Хоримоҳини ҳамма гапни Шучоритага айтса-ю, тўй кунини тайинлаб, дарров тўй қилиб қўя қолса. Лекин ниятини тезроқ рўёбга чиқаришга қурби етмади,— Шучоританинг феъли атворини яхшироқ англаган сари, бу қизга ақли етмаслиги тобора равшан бўлди.

Хоримоҳини фурсат пойлаб юраверди. Ҳозирча Шучорита билан муомаласида илгаригидан эҳтиётроқ бўлиб юрди. Жиянининг барча ҳатти-ҳаракатларидан воқиф бўлиб, ибодатини ҳам эртароқ тугатишни одат қилиб олди.

Шучорита ўйлаб кўрса, Гора бирданига уларни кига қадам босмай қўйди. У бу ишда Хоримоҳинининг қўли борлигини тушунди. «Нима қилибди,— деб ўзига ўзи тасалли берарди қиз,— нима бўлса ҳам пирим-ку».

Кўринмай қолган устознинг қадри яна ҳам ошиб кетди. У кўринмай қолганида кўнглида ҳосил бўлган бўшлиқни қиз ўз кучлари билан тўлдириб турди. Гора Шучоританинг уйида ўтирганда қиз у билан баҳслашарди, энди бўлса, Шучорита Горанинг китобларини ўқиб, ҳеч эътироз билдирмай, унинг ҳамма фикрларига қўшиладиган бўлиб қолди. Бирон нарсага тушунмай қолса, ўзига ўзи: «Ёнимда бўлганда албатта тушунтириб берарди» дерди.

Орзиқиб йигитнинг сиймосини кўргиси, унинг товушига қулоқ солгиси келди! Орзиқиши тобора кучайиб, ўжарлашди. Бу ҳол қизнинг бутун вужудини қамраб олиб, унинг саломатлигига чанг солгандай бўлди. Шучорита баъзан ўтириб, қанчадан-қанча киши ҳар дақиқада Гора билан бемалол дийдор кўришади-ю, лекин унинг қадрига етадиган одам йўқ деб ўйлаб юраклари орзиқиб кетарди.

Бир кун, тушдан кейин Шучоританинг ёнига Лолита кириб келди, у опасига ташланиб бўйнидан қучоқлаб олди.

- Шучи, азиз опагинам!
- Нима бўлди сенга, Лолита?
- Ҳамма иш битди!
- Қачон?
- Душанба куни.

— Қаерда?

— Ұзим ҳам билмайман,— бошини чайқаб жавоб қилди Лолита.— Отам биледи.

— Хурсандмисан, синглим? — Шучорита Лолитани қучоқлаб сўради.

— Жуда ҳам!

— Айтганингни қилдинг, кўнглингдагидай бўлди. Энди жанжаллашадиган гапинг ҳам, кишинг ҳам қолмади... Энди ҳовурингдан тушиб қоларсан, деб қўрқаман.

— Нега?— деб кулиб юборди Лолита.— Баҳслашадиган одам қуриб қолган дейсизми? Энди ундай сдамларни уйдан ташқарида қидириб юрмайман.

— Ҳо, гап бу ёқда экан-ку.— Шучорита ҳазиллашиб синглисининг юзига бир шапати туширди.— Ҳалитдан бошламоқчиман дегин! Шошма, ўзим Бинойга айтиб қўймасам. Ҳали ҳам вақт бор, бечорани огоҳлантириб қўйиш керак экан.

— Бечорангизни огоҳлантирадиган вақтингиз ўтиб кетган. Энди қочиб қутулолмайди. Пешонасига битган бало маҳкам ёпишиб олди. Энди сочини юлиб ҳўнг-ҳўнг йиғлашдан бошқа иложи қолмади.

— Лолита, сен учун қандай қувониб юргангани билсанг эди,— деди Шучорита жиддий қиёфада.— Ишқилиб Биной сингари жуфтига муносиб ёр бўлсин, деб тилак тилаб юрибман.

— Ҳали шунақа денг! Яна бошқа бирон киши менга муносиб ёр бўлиб қолмасин! Тўғри келганда у билан бир гаплашиб, сўзларига қулоқ солиб кўринг-а, шундай ажойиб улуғ зот муҳаббатининг қадрига етмаганингни билиб, ўзингиз ҳам пушаймон бўласиз.

— Нима бўлса ҳам, одамнинг қадрига етадиган киши ҳам топилиб қолди. Унинг берган баҳосини эшитиб хафа ҳам бўлиб юрмайсан. Энди муҳаббат деган нарсани мендай нодонда синаб кўришнинг ҳам кераги бўлмай қолди.

— Нега экан? Ҳали шундай кераги бўладики!

Лолита шундай деб туриб Шучоританинг юзини чимчилаб олган эди, Шучорита ҳатто қичқириб юборди.

— Мен ҳамиша сизнинг муҳаббатингизга орзуманд бўлман, сиз ҳам мендан яшириб муҳаббатингизни бошқа бировга беришга ҳаққингиз йўқ.

Шучорита пешонасини Лолитанинг пешонасига суйкаб қўйди.

— Бировга топшириб қўймайман, ҳеч кимга!— деб хитоб қилди Шучорита.

— Ҳеч кимга-я? Ҳеч кимга деб тўғри айтяпсизми?

Шучорита жавоб ўрнига бошини чайқаб қўйди, холос.

— Шучи-диди, гапимга қулоқ солинг,— деб гап бошлади Лолита сал кетига тисарилиб,— яна бошқа бирон кишини яхши кўриб ўтирманг, бунга ҳеч чидай олмаслигимни ўзингиз биласиз-ку. Шу вақтгача индамай келган эдим, энди бугун айтмасам бўлмайди: Гоурмаҳон-бобу бизникига келганда... Йўқ, йўқ, диди, гапимни бўлманг, ўйлаб қўйган нарсамни бугун айтмасам иложим йўқ. Мен ҳеч қачон сиздан ҳеч нимамни яширган эмасман, лекин буни, ўзим ҳам билмайман, айтишга тилим бормасди, ўз ёғимга қовурилиб юравердим. Шунингизга ҳозир айтмагунимча кетмайман ҳам. Бизникига Гоурмаҳон-бобу келганда жуда жаҳлим чиқиб кетарди. Нимага шундай бўларди? Мени ҳеч нимага ақли етмайди деб ўйлайсизми? Менинг олдимда унинг номини ҳам тилга олмасдингиз, шундан кейин бадтар жиғибийрон бўлардим. Уни мендан кўпроқ яхши кўриб қоласиз деб, ўйлаганимда юракларим қон бўлиб кетарди... Йўқ, опажоним, гапимни охиригача эшитинг. Қанчалар азоб тортганимдан хабарингиз ҳам йўқ эди! Билиб турибман, ҳозир ҳам кўнглингиздагини очиб гапирмаяпсиз. Майли, айтмасангиз айтмай қўя қолинг, лекин энди хафа бўлмайман. Опажон, жуда ҳам хурсанд бўлардим,— агар сизнинг...

— Лолита!— Шучорита шошиб синглисининг оғзини қўли билан юмиб, хитоб қилди.— Худо хайрингни берсин, бундан оғиз очма! Гапларингни эшитиб, ер ёрилса, ерга кириб кетгим келиб турибман.

— Нега, азиз опагинам, наҳотки у...

— Йўқ, йўқ, йўқ!— деб сапчиб тушди Шучорита.— Лолита, жинни бўлма, бас қил бу гапни. Хаёл

ҳам қилиб бўлмайдиган нарсани тилга олиб бўладими?

Шучоританинг ҳадиксирашини кўриб Лолитанинг жаҳли чиқди.

— Опагинам, мунча ҳайиқмасангиз. Узим пайқаганман-да, шунинг учун ҳам дадил айтаманки...

Лекин Шучорита синглизининг гапини охиригача эшитмай, шарт бурилиб эшик томон юрди. Лолита унинг орқасидан югуриб, қайтариб келди.

— Хўп, хўп, энди бундан оғиз очмайман.

— Ҳеч очмайсанми?

— Хўп, шундай деб қасам ичолмайман-у, ҳар ҳолда вақт-соати етмагунча, бундан гап очмайман, деб сўз бераман.

Хоримоҳини кейинги кунларда жиянининг ёнидан ҳеч жилмасликка ҳаракат қилиб, Шучоритага кўз-қулоқ бўлиб юрди. Шучорита бун пайқаб, холасининг шубҳалангандай кўз-қулоқ бўлиб юришидан дили ғашланди. Қиз ичида жуда қийналиб юрди-ю, лекин оғиз очиб бир нима дейишга тили бормади. Бугун Лолита кетгандан кейин Шучорита ҳолдан толиб стол ёнига бориб ўтирди, бошини қўллари орасига олиб йиғлаб юборди. Хизматкори чироқ ёқишга кирган эди, қиз уни қайтарди.

Хоримоҳинининг кечки ибодат вақти эди. Лолитанинг чиқиб кетганини кўриб, ибодатини ҳам охирига етказмай пастга тушди-да, Шучоританинг хонасига кирди.

— Радхарани!— деб чақирди у.

Шучорита кўз ёшини билдирмай секин артиб, дарров бошини кўтарди.

— Бу нима деган гап? — деб сўради Хоримоҳини.

Қиз жавоб бермади.

— Нима гап, ҳеч ақлим етмай қолди-ку? — яна жаҳл билан сўради холаси.

— Хола, тун-кун нега изимга тушиб қолдингиз?

— Нега изимга тушиб қолдингиз дейсанми? Ахир овқат емай қўйдинг-ку, узукун йиғлаганинг йиғлаган, бу нима деган гап? Нима, мен сенга гўдак бо-

ламанми? Мени ҳеч нимага ақли етмайди деб ўйлайсанми?

— Хола, сизга айтдим-ку, ақлингиз ҳеч нарсага етмайди. Бўлмаган нарсаларни ўйлаб юрибсиз, тоқатим тоқ бўлди, юрагим ёрилишига сал қолди.

— Жуда яхши. Агар мен хато ўйлаб юрган бўлсам, қани, бўлмаса, тушунтириб қўй.

— Бўлмаса, гапимга қулоқ солинг,— деди Шучорита хижолатпазлигини зўрға босиб, қатъий оҳангда.— Устозимдан тамомила янги нарсаларни билиб олдим. Шуларнинг ҳаммасини уқиб, сингдириб олиш учун жуда кўп куч сарфлаш лозим бўлади, мен бўлсам кучим етмаслигини сезиб турибман, ўзим билан ўзим олишиб жуда қийналиб кетдим. Сиз, орамиздаги муносабатни нотўғри тушунасиз. Уни ҳайдагандек бўлиб, ҳақорат қилдингиз. Унинг шаънига айтган ҳамма гапларингиз хато; у тўғрида ўйлаб юрганларингиз ҳаммаси нотўғри. Яхши иш қилмадингиз. Бундай кишини ерга урмоқликни сизга ким қўйибди-ю, нега менга зулм қиласиз? Мен сизга нима ёздим?

Қиз қараса, ҳўнграб йиғлаб юборадиган, дарров бошқа хонага чиқиб кетди.

Хоримоҳини ҳайратда қолди.

«Ҳа!— деб ўзича ўйлаб қолди холаси,— онадан туғилиб ҳали бундай гап эшитган эмасдим».

Хоримоҳини, Шучоритани бир оз ўпкасини босиб олсин, деб ўз ҳолига қўйди-да, сўнгра овқатга чақирди. Қиз келиб овқатга ўтирган эди, холаси яна гап бошлади:

— Радха, болам, гапимга қулоқ сол, ёшим анчага бориб қолган. Ёш болалигимдан ҳиндуизмнинг чизган чизигидан чиққанам йўқ, у тўғрида анча-мунча нарса биламан ҳам. Сен бўлсанг ҳеч нарсадан хабаринг йўқ, шу сабабдан, Гоурмаҳон-бобу сенга пир бўлиб олиб, бошингни айлантириб қўйибди. Мен ҳам гапига бир оз қулоқ солиб ўтирдим. Гапларида ҳеч қандай бирон тузук маъни йўқ, таълимоти — ўзи ўйлаб чиқарган таълимот. Буни тушуниб олишимиз қийин гап эмас, чунки бизга таълим берганлар ҳақиқий устозлар эди. Радхарани, вақти келарки, менинг пирим ҳаммасини тушунтириб берар, пирим бундақа

каллеси қуруқ одам эмас. Сен қўрқмасанг ҳам бўлади, ҳиндулар жамоасига сени ўзим олиб кираман. Бараҳманлар оиласида турган бўлсанг, ҳечқиси йўқ. Ким билиб ўтирибди, дейсан? Шуниси бор, бир оз ёшинг ўтиб қолган, бу ҳам ҳеч нима эмас, ўзи ёш бўлса ҳам, каттадай бўлиб кўринадиган қизлар оз дейсанми? Пулинг бўлгандан кейин ҳеч ким йўлингни тўсолмайди, ҳаммаси жой-жойига тушиб кетади. Балиқчилар тоифасидан¹ бўлган бир йигит ўзини каястха² тоифасидан деб кўрсатганини ўз кўзим билан кўрганман. Ҳиндулар жамоасида сени шундай иззат-ҳурматли бараҳманлар хонадонига олиб кирайки, ҳеч ким оғиз очиб гапиролмайди ҳам. Айтган одамларим жамоада ўзлари хон, ўзлари бек. Пирингни деб оҳ-воҳ чекиб, кўз ёши ҳам қилиб ўтирмайсан.

Хоримоҳини қандай ва нималар бўлишини ҳар хил бўёққа бўяб ҳикоя қилиб бўлгунча Шучоританинг иштаҳаси бўғилиб, зўрға ўзини зўрлаб овқат еди, тарелкада бирон овқат қолса, яна холаси вайсаб, қулоқ-миясини ачитилишини яхши биларди.

Хоримоҳини, ахийри, сўзи Шучоритага унча таъсир қилмаётганини фаҳмлади.

«Бундақа одамларга ҳеч ақлим етмайди,— деб ўзича ўйлаб қўйди бу кекса хотин. Гоҳ қарасанг, «мен ҳинду қизман» деб бақиргани бақирган, шу гапи ростлигини исбот қилишга хонаси келган эдики, гапга ҳам қулоқ солгиси келмай қолди... Ахир ундан биров тавба қиласан, ё ўзингни оқлаб оласан, деб талаб қилаётгани йўқ-ку. Баъзи бировларга оз-оздан пул қистиришга тўғри келади, шу билан бемалол, эътиқодли ҳиндулар жамоасига ўтади олади. Бунга ҳам кўнмаса, қандай қилиб ўзини эътиқодли ҳиндудан деб юрибди!».

Хоримоҳини шубҳага бормаи Горани доғули деб билди. У йигитнинг бундай айёрлик йўлига киришига сабаб нима экан деб ўйлаб-ўйлаб, ахийри, ҳамма бало Шучоританинг мол-мулкида, албатта, қизнинг чиро-

¹ Б а л и қ ч и л а р т о и ф а с и — Ҳиндистондаги энг паст тоифалардан бири.

² К а я с т х а — мирзалар тоифаси, мамлакатдаги энг олий тоифалардан бири.

йида ҳам гап бор, деган қарорга келди. Шучини қимматли давлат қоғозлари билан бирга эсон-омон, қайнатасининг даргоҳига қанча тез олиб борса, шунча яхши,— деб ўйлади Хоримоҳини,— лекин аввал Шучоритани осонроқ эшиладиган қилиш керак. Шу қарорга келиб, холаси белини маҳкам боғлади. Хоримоҳини жиянининг кўнглига ўт ёқиш пайдан бўлиб, қайнатасининг хонадонини кун-тун Шучоритага мақтади. Жамоада ўзлари хон, ўзлари беқлиги ҳам қолмади, уларга қарши оғиз очиб гапирган қанча-қанча бегуноҳ бандаларнинг хор-зор бўлгани ҳам қолмади, уларнинг паноҳи остида қанчадан-қанча одамлар ҳиндулар жамоасига элтадиган қийин йўлни ўйлаб-кулиб босиб ўтганлари-ю, яна бемалол мусулмонлар қўли теккан товуқ гўштини еб юрганлари ҳам қолмади. Гапим қаттиқроқ таъсир қилсин, деб қариндошларининг номлари, касби корлари ва бошқа-бошқаларини батафсил гапирди.

Бародашундори, одамларга гапнинг пўст калласини айтадиган хотинларданман, деб фахрланиб юрарди, шу сабабдан энди Шучорита меникига оёқ босмасин деб очиқ-ойдин айтиб қўя қолди. Албатта, сўзида қаттиқ турувчи асл бараҳманлигини кўрсатиш учун тўғри келган жойда буни гапирмай қўймади ҳам. Шучорита, Бародашундорининг уйидагилар менга бирон мурувват қилар деб умид қилмасди. У ҳар сафар Бароданикига борганида Пореш билан оиласи ўртасида бирон жанжал чиқмай иложи йўқлигини ҳам яхши биларди. Шу сабабдан Шучорита отасининг уйига жуда зарур бўлиб қолганда борарди, холос. Пореш шунга билганидан ҳар кун ўзи келиб Шучоританинг ҳолидан рахбар олиб турарди. Кейинги бир неча кун иши, ташвиши кўпайиб кетиб, қизини кўриб кетишга илож тополмаган эди. Қиз Порешни тўрт кўз бўлиб кутар, келишига ишонарди-ю, лекин негадир кўнглига шубҳа оралаб қолди. Қиз, Пореш билан мени боғлаб турган чуқур маънавий иплар ҳеч қачон узилмайди деб қаттиқ ишонган эди-ю, лекин кейинги вақтларда ораларига бир мунча совуқлик оралагандай бўлиб, кўнгли ғашлалиб юрарди. Бу етмагандай, энди Хоримоҳинининг гаплари жонидан тўйдириб

юборди. Шу важдан, Шучорита, Бародага хуш ёқмаслигини билса ҳам, барибир, Порешнинг ёнига бормоқчи бўлди.

Кун охирлаб, қуёш ёнларидаги уч қаватли уй орқасига яширинган эди. Узундан-узун қора соя кўчанинг бошидан оёғигача ястаниб олиб, боғни ҳам, боғдаги йўлкада бошини қуйи солиб у ёқдан бу ёққа юраётган Порешни ҳам қоплаб олганди.

— Салом, отажон, эсон-омонмисиз?— деб сўради Шучорита, унинг ёнига бориб.

Пореш-бобу, хаёл суришни бас қилиб бир оз жим қолди, сўнгра Радхаранига қараб:

— Раҳмат, Радха,— деб жавоб берди.

Шундан кейин икковлари бирга қадам ташлаб юришди.

— Душанба куни Лолитанинг тўйи бўлади,— деди Пореш-бобу.

Шучорита, нега мени маслаҳатга чақирмадингиз, тўй тайёргарлигига қарашардим-ку, деб сўрамоқчи бўлди-ю, лекин ўзида қандайдир тўсиқ пайдо бўлганини сезиб, индамай қўя қолди. Илгари бўлганда чақиришларини кутиб ўтирмасди.

Шучоритани ташвишга солиб турган нарсадан Порешнинг ўзи гап очди.

— Радха, сени чақиришга иложим йўқ.

— Нима бўлди, дадажон?

Пореш қизининг юзига тикилди. Шучорита отасининг кўз қарашига чидолмай, бошини қуйи солди.

— Менда бирон ўзгариш бўлди, деб ўйладингизми?— эшитилар-эшитилмас шивирлади қиз.

— Ҳа. Шунинг учун ҳам сени хижолат қилмай қўя қолай, дедим.

— Ҳаммасини сизга аллақачон айтиш ниятим бор эди, лекин сизни кўролмай ноилож юргандим. Бугун ҳам шу ният билан келдим. Ҳамма гапни тузук айтиб беролмасман, гапларим алмойи-алжойи бўлар деб қўрқяпман.

— Биламан, содда сўзлаш осон гапмас. Ҳозир сен ўзингда қандайдир туйғу пайдо бўлганини англагандайсан, сен буни сезиб турасан, лекин онгингда бу ҳали аниқ бир тус олганича йўқ.

— Худди сиз айтгандай!— Шучорита енгил тортиб китоб қилди.— Лекин бу туйғу шу қадар кучлики, сизга нима деб таъриф қилишимни ҳам билмайман. Фикри хаёлим бошқача бўлгандай, янгидан туғилгандай бўлиб қолдим. Илгарилари ўзимга ҳеч ҳозиргидай разм солмасдим. Шу дамгача ватанимизнинг ўтмиши билан келажаги ўртасидаги алоқани сезмасдим, ҳозир бўлса бу алоқанинг бутун улугворлиги, ҳаққонийлигини бутун вужудим билан сезиб турибман, уни эсдан чиқаролмайман, дадажон, гапимга қулоқ солинг, сизга кўнглимни очиб гапирмоқчиман: илгарилари мен ҳиндуман, деб ҳеч қачон оғиз очиб гапиришга журъат ҳам қилолмасдим. Ҳозир бўлса мен ҳеч тортинмай, овозимни барала чиқариб, ҳа, мен ҳиндуман, дейман!

— Шундай дейишдан олдин ҳамма баланд-паст томонларини яхшилаб ўйлаб кўрдингми?

— Ҳаммасини яхшилаб ўйлаб кўришга бир ўзининг кучим етармиди? Кўп китоб ўқидим, кўп суҳбат қилдим, лекин шундай бўлса ҳам, ҳозирча мен ҳиндуизмни бутун ҳолича тасаввур қилолмай турибман. Биласизми, отажон, илгарилари ҳиндуизмни асосан майда-чуйда тафсилотларига қараб идрок қилардим, шу тафсилотларини кўриб умуман шу таълимотдан ҳазар қилиб юардим.

Қизнинг гаплари Пореш-бобуни ҳайратда қолдирди.

Шучорита қандайдир, ўзи учун янги хулосалар чиқарганини, ҳаққоний нарсага кўзи етганини, шу сабабдан ўзини дадил ҳис қилаётганини тушунди. Рост, энди уни юз бераётган ҳодисаларни кўрмай, даҳшатга тушиш сабабини ўзи ҳам билмай, кўр бўлиб қолгандай, ўзини у ёқдан-бу ёққа урадиган одам билан қиёс қилиб бўлмайди.

— Дадажон, нима сабабдан мен ўзимни ватандан ҳам, мазҳабдан ҳам маҳрум бўлган, арзимаган бир махлуқман дейишим керак, нима сабабдан мен дадил туриб, ҳиндуман, деб айтолмайман?

— Бошқача қилиб айтганда,— деб кулиб гапирди Пореш,— сен мендан, нега ўзингизни эътиқодли ҳинду деб атай олмайсиз, деб сўрамоқчисан-да? Агар маса-

лага жиддий қараб, текшириб кўриладиган бўлса, бирон тузукроқ сабаби ҳам бўлмаса керак. Айтганча, тўсиқлардан бири шуки, эътиқодли ҳиндулар мени тан олгилари келмаяпти. Яна бир сабаби — дин тўғрисида мен билан ҳамфикр кишилар ўзларини ҳинду деб атамайдилар.

Шучорита ўйланиб қолди.

— Лекин, мен такрор айтаман, — деб сўзини давом қилдирди Пореш, — булар ҳаммаси бирон бир тузукроқ далиллар эмас, булар чунончи, ташқи сабаблар. Бундай далилларга эътибор бермаса ҳам бўлади. Лекин битта муҳим ички қийинчилик бор. Ҳиндулар жамоасига ҳаммага ҳам йўл очиқ эмас, ҳар ҳолда унга олиб борадиган каттакон йўл йўқ. Балки, орқа-воротдан кириладиган йўл бордир. Хуллас, бу жамият ҳамма учун эмас. Бу жамият фақат тақдир тақозоси билан ҳинду бўлиб туғилганларга аталган, холос.

— Ахир, ҳамма диний жамоалар ҳам шундай-ку! — деб хитоб қилди қиз.

— Йўқ, бошқа йирик жамоаларнинг биронтаси ҳам бундай эмас. Ким ният қилса, мусулмонлик дарвозаси ҳамма учун очиқ туради, христианлик ҳам, турли-турли мазҳаблар ҳам ҳаммага ўз қучоғини очиб туради. Агар мен инглиз бўлгим келиб қолса, бунинг ҳеч мумкин бўлмаган ери йўқ. Инглизлар жамиятига кириш учун Англияда туриш, уларнинг тартиб-қоидаларига бўйсуниб кифоя; бунинг учун христианликни қабул қилишимнинг кераги ҳам бўлмайди. Абхиманью душман отрядлари орасига кириб олишга уста эди-ю, лекин у ердан қандай қилиб чиқиб кетишни билмасди. Ҳинду бунинг тамомила тескариси. Ҳиндулар жамоасига олиб борадиган йўл қаттиқ бекитиб қўйилган, ундан чиқиш учун минглаб йўл бор.

— Шундай бўлса ҳам, дадажон, ҳиндуизм ҳалок бўлгани йўқ, у ҳали ҳаёт.

— Тушкунликни кўз билан кўриш учун вақт керак. Илгари ҳиндуизмга орқа эшикдан кирса бўларди. Уша замонларда ҳатто бошқа диндаги кишилар ҳам ҳиндулар жамоасига бемалол кириб, ҳинду бўлиб олдим, деб фахрланиб юришарди. Идора тепасида мусулмонлар турганда мамлакатимизнинг бутунисида

деярли ҳинду рожалар билан заминдорларнинг таъсири жуда кучли эди, шу сабабдан улар жамоадан чиқишга қарши жуда қаттиқ чоралар кўриб туришарди. Ҳозир, инглизлар ҳукмрон бўлиб турганда, қонун ҳаммани ҳимоя қилади, шу сабабдан жамоани илгаригидай сунъий воситалар билан ажратиб қўйишга имкон йўқ. Мана шунинг учун баъзи вақтлардан буён Ҳиндистонда ҳиндулар камайиб, мусулмонлар кўпаймоқда. Шундай бораверса, бизнинг мамлакатимиз мусулмонлар мамлакати бўлиб қолади, уни Ҳиндистон деб аташ ҳам нотўғри бўлади.

— Дадажон, биз бунга қарши чора кўришимиз лозим эмасми?— ўксингандай сўради Шучорита.— Наҳотки, биз ҳам ҳиндуизмни тарк қилиб, шу билан унинг ҳалокатини тезлаштирадими? Ахир, ҳозир бутун куч-қувватимизни сарф қилиб, унга мадад беришимиз лозим-ку.

Пореш-бобу қизини эр талаб елкасини силаб қўйди.

— Биз хоҳлаган тақдиримизда ҳам, кимгадир мададкорлик қилиб, уни омон сақлаб қола оламизми? Бундай нарсалар маълум қонунга мувофиқ бўлади, жамият бўлса, табиий, уни инкор қилганлардан воз кечади. Эътиқодли ҳиндуизм инсонни ҳақорат қилади, ундан юз ўгиради. Мана шу сабабдан ўзини ҳимоя қилиш кундан-кунга қийинлашиб бормоқда. Унинг энди ҳаётдан четда туриши мумкин эмас. Ҳозир дунёдаги ҳамма йўллар очиқ. Дунёнинг ҳамма томонларидан кишилар келиб, ҳиндулар билан алоқа қилмоқдалар. Шастрлар, Ведлар энди ҳиндулар жамоасига бутун дунёдан ўзини тўсиб, теварак-атрофини девор билан ўраб, тўғонлар қуришга ёрдам беролмайди. Агар ҳиндуизм энди куч тополмай, тушкунлик касалини газак олдириб юборса, ҳиндуизм ташқи дунё билан тўқнаш келиб, натижада батамом ҳалок бўлади.

— Буларга ҳеч ақлим етмай қолди,— дардли овоз билан гапирди Шучорита.— Ҳатто, ҳамманинг ҳиндуизмдан воз кечмоқчи бўлиб тургани рост бўлганда ҳам, ҳар холда, шундай бир пайтда ундан юз ўгиришмайди. Биз — ҳиндуизм энг қийин кунларни бошидан кечирган пайтларида туғилган болаларимиз, шундай

бўлгандан кейин унга мададкорлик қилиш бизнинг бурчимиз.

— Оппоқ қизим, сенинг кўнглингда пайдо бўлган ҳис-туйғуларингни ёмон деб айтмайман. Ҳаққоний, энг яхши ҳис-туйғуларингга қулоқ солиб ҳамма нарсага тоат-ибодат қилсанг, диққат билан назар ташлаб юрсанг, бора-бора ҳаммаси равшан бўлади. Ҳаммадан юқорида турганни мамлакатдан пастга қўйма, одам боласидан пастга қўйма. Бу сенга ҳам, мамлакатга ҳам бахт ато қилмайди. Мен ўзим худди шундай деб ўйлайман, бутун умидим худодан, дейман. Шу тақдирдагина ватанга, инсон боласига астойдил хизмат қилган бўламан.

Шу пайтда хизматкор келиб Порешга хат тутди.

— Кўзойнагим ёнимда эмас, қоронғи ҳам тушиб қолди. Радхарани, қизим, сен ўқи-чи, нима гап экан.

Хатни Шучорита ўқиди. «Бараҳма Самож» комитетидан келган хат экан. Хатнинг охирига бир қанча бараҳманларнинг қўли қўйилган. Хатда, Пореш қизига ҳиндулар расми билан эрга чиқишга рухсат бергани, ўзи ҳам тўйда ҳозир бўлмоқчи бўлгани учун, «Бараҳма Самож» уни ўз аъзоси деб ҳисоблай олмайди, деб хабар қилинган эди. Агар у ўзини ҳимоя қилиб бирон гап демоқчи бўлса, хатда, ҳамма мулоҳазаларини баён қилиб, комитетга якшанбадан кечиктирмай етказиши лозим, шу кунни Пореш-бобунинг қилмишлари муҳокамага қўйилади, кўпчиликнинг фикрига қараб узил-кесил қарор чиқарилади, дейилган эди.

Пореш хатни чўнтагига солиб қўйди. Шучорита меҳрибонлик билан унинг қўлидан ушлади, икковлари дамларини чиқармай боғ йўлкасида айланиб юришди. Қош қорайиб борди. Боққа ёндошган кўчада чироқлар ёқилди...

— Дадажон,— деб эркаланиб гап бошлади Шучорита,— ибодат вақтингиз ҳам бўлиб қолди. Бугун мен ҳам сиз билан бирга ибодат қилсам, дейман.

Шучорита дадасини бир чеккадаги ибодатхонага кузатиб борди. Ибодатхонага гиламча солиб, шаъм ёқиб қўйилган эди. Пореш анчагача даммини чиқармай ибодат қилиб ўтирди. Охирида кичик бир дуо ўқиб ўрнидан турди.

Пореш-бобу энди оёқ қўйиб остонадан чиққан эди, ибодатхона эшиги олдида жим кутиб ўтиришган Лолита билан Бинойни кўрди. Улар бош эгиб таъзим қилишди. Пореш уларнинг бошига қўлини қўйиб, ичида фотиҳа берди.

— Қизим, эртага сизларникига бораман,— деди Пореш Лолитага қараб.— Ҳозир қиладиган ишларим бор,— шундай деди-ю, ўз хонасига қараб кетди.

Шучоританинг юз-кўзидан ёш оқиб тушди. Қоронғи айвонда ҳайкалдай қотиб жим туриб қолди. Лолита билан Биной ҳам индамай қараб туришарди.

Шучорита, ниҳоят, кетмоқчи бўлган эди, Биной ёнига бориб:

— Диди, бизга фотиҳа бермайсизми?— деб ширин тил билан илтимос қилди.

Биной билан Лолита Шучоритага таъзим қилишди, Шучоританинг йиғи аралаш шивирлаб нималар деганини фақат худонинг бир ўзи эшитди.

Пореш-бобу хонасига кириб «Бараҳма Самож» комитетига хат ёзди. Хатда бундай дейилган эди:

«Лолитанинг тўйига бош қўшиш менинг вазифам. Агар сиз шуни деб мени аъзоликдан ўчирсангиз, ноҳақ иш қилган бўлмайсиз. Мен худога ёлбориб фақат бир нарсани илтижо қиламан: мени ҳамма жамоалар қўйнидан олиб, оёғи остидан жой берса бўлгани».

ОЛТМИШ ОЛТИНЧИ БОБ

Шучорита Порешдан эшитган гаплари ҳақида Гора билан жуда сўзлашгиси келди. Гора Ҳиндистоннинг нималигини Шучоританинг кўзига равшан қилиб кўрсатмоқчи, уни бутун жони-тани билан яхши кўришга мажбур қилмоқчи бўлган эди-ку, шу Ҳиндистоннинг тушкунлик хавфи остида тургани, унга ажал панжа урмоқчи бўлиб турганини наҳотки Гора ўйламаган бўлса!

Ҳиндистон шу дамгача ўзини ички тузум кучи билан омон сақлаб келган эди, бинобарин, ҳиндлар унчали ташвишланмаса ҳам бўларди. Лекин бундан

кейин ҳам бемалол, хотиржам юравериш мумкинми? Тузумимиз мустаҳкам деб шунга маҳлиё бўлиб уйимизда илгаригидай бемалол ўтиришга ҳақимиз борми?

«Менинг зиммамда ҳам бурчим бўлиши лозим-ку,— деб ўйларди Шучорита.— Бу қандай бурч?» Агар Гора ёнида бўлганда маслаҳат бериш қўлидан келарди, тўғри йўл кўрсатарди, бунга Шучоританинг кўнгли тўқ эди. «Қани энди у мени шу кичанларнинг барисидан қутқарса, билимсизлигимга хотима бериб, ҳақиқий ўрнимни кўрсатса! Ахир, бунинг учун ҳамманинг кўзига ёмон кўриниб, ҳамма сендан ҳазар қилса ҳам, арзимайдими?»

Қиз ўзидан ўзи мағрурланиб кетди. Нима сабабдан Гора уни синаб кўрмади, нега маҳол нарсани амалга ошир, деб унга буйруқ бермади? Буюк мақсад йўлида Шучорита сингари жон фидолик шогирдларидан биронта эркак зотининг қўлидан келармикин? Унинг шундай фидойилик истаги ва қобилиятини наҳотки Гора билмаса? Ҳамма ёмон отлиқ қилиб, тўрт томонини ўраб олган ватанимиз учун бу зарарли эмасми? Қиз, мамлакатга нисбатан шундай адолатсизлик пайдо бўлиши мумкин, деган хаёлни ўзига яқин келтирмади ҳам.

«Гора мени ўз ҳолимга ташлаб қўймас,— деди қиз ўзига ўзи.— У келиб, мени топиши турган гап. Уялишу иккиланишларга барҳам бериши лозим. Ўзи, ҳар қанча бақувват, забардаст бўлсам ҳам, сенга муҳтожман, деб айтди-ку. Арзимаган бир гапни деб уни қандай унутиши мумкин?».

Шучоританинг ёнига Шогиш югуриб келди.

— Диди!

Шучорита укасини қучоқлаб олди.

— Нима гап, маҳмадана укажоним?

— Душанба куни Лолитанинг тўйи бўлармиш. Бир неча кун Биной-бобуникига бориб турсам майлими? Кегин деяпти.

— Холангдан сўрадингми?

— Сўровдим, жаҳллари чиқиб, билмайман, деб жеркиб бердилар. Опангдан сўра, нима деса шу, дейди. Диди, хўп денг! Уқишимга ҳеч зиёни тегмайди.

Ҳар кун дарсимни тайёрлаб қўяман. Биной-бобу қарашади.

— Ҳаммага халақит бериб ишдан қолдиран-дан-да.

— Йўқ, диди, ҳеч кимга зарарим тегмайди.

— Кучугингни ҳам бирга олиб борасанми?

— Ҳа, Биной-бобу албатта олиб кел, деди. Унга махсус таклифнома юборишибди, қизил қоғозга босилган. Таклифномада, бутун оилангиз билан тўйга марҳамат қилгайсиз, деб ёзилган.

— Оиласи ким бўлди?

— Биной менга, сен бўласан-да, деб айтди, — шошилиб жавоб берди Шотиш. — Яна, диди, музика қутичани ҳам олиб келинглар, деди. Беринг, синдирмайман.

— Агар синдирсанг, жуда кўнглимдагидай иш қилардинг. Қулоғим бир оз тинчирди. Энди билсам, дўстинг сени, тўйимизда музика қутисини олиб келиб чалсин, машшоқ ёлламай қўя қолайлик, деб таклиф қилган экан-да?

Шотишнинг жаҳли чиқиб хуноб бўлиб кетди.

— Йўқ! Ҳеч унга эмас! Биной-бобу менга, сени тўйда куев жўраси қиламан, деди. Диди, куев жўраси нима иш қилади?

— Кун бўйи оғзига бир бурда нон ҳам олмайди.

Бола ишонмади. Шундан кейин Шучорита Шотиш-ни ёнига тортиб:

— Хўб, бўлмаса, азиз маҳмадана укам, қани айтчи, катта бўлганимда ким бўлмоқчисан? — деб сўради.

Бу саволга Шотишда ҳамма вақт жавоб тайёр турарди. Уларнинг муаллими унинг кўзига жуда катта ҳоким, зўр олимдай кўринарди. Шу сабабдан бола, катта бўлганимда муаллим бўламан, деб аллақачон қаттиқ аҳд қилиб қўйган эди.

— Укажоним, ишимиз бошимиздан ошиб ётибди, қўлни қўлга бериб, биргаллашиб ишларқанмиз. Хўпми, Шотиш? Биз ватанимизнинг мартабасини баланд кўтариш учун жонимизни ҳам аямаслигимиз керак. Мартабасини бундан ҳам баланд кўтариб бўлармикин? Дунёда мамлакатимиздан ҳам улуғроқ нима бор? Биз ўз ҳаётимизни баланд даражага кўтариши-

миз керак. Тушундингми? Ақлинг етадими шу гапларга?

Шотиш фалон нарсага тушунмай қолдим, деб дарров бўйнига оладиганлардан эмасди. Шунинг учун дадил туриб:

— Тушундим!— деди.

— Ватанимизнинг буюклигини, халқимизнинг улуғлигини биласанми?— Нима деб тушунтирсам бўларкин? Ватанимиз — жуда ажойиб мамлакат, — деб гапира бошлади Шучорита.— Бундан бир неча минг йиллар аввал худойи таоло, бу мамлакат дунёдаги ҳамма мамлакатлардан юқори туриши лозим, деб олдиндан айтиб қўйган! Каромат қилиб айтилган бу сўзларни амалга ошириш учун турли мамлакатлардан жуда кўп ёрдамчилар келган! Ватанимизнинг ўзида қанчадан-қанча буюк донишмандлар туғилиб вояга етган, қанчадан-қанча буюк жанглар бўлган, кўп ажойиб, доно фикрлар баён қилишган, қанчадан-қанча қаҳрамонликлар кўрсатилган! Бизнинг ватанимиз диний масалага турли-туман жиҳатлардан қараб, бирталай муҳим масалаларни ҳал қилиб берган! Мана кўрдингми, Ҳиндистонимиз шунақа мамлакат! Азизгинам, ёдингда бўлсин, Ҳиндистон дегани буюк мамлакат! Ҳеч ёдингдан чиқарма, зинҳор унга ҳазар кўзи билан қарама, бугун айтган гапларимни бир кун келиб ўзинг ҳам англаб-билиб оласан. Назаримда, ҳозир ҳам баъзи нарсаларга ақлинг етиб турибди. Шу ажойиб мамлакатда туғилганингни ҳеч ёдингдан чиқарма, жони-дилинг билан уни ҳурмат қил, бутун умр унинг хизматида бўл.

Шотиш бир оз жим туриб, сўнг сўради:

— Диди, ўзингиз нима қиласиз?

— Мен ҳам унга хизмат қиламан. Менга суянчиқ бўлиб ёрдамлашасанми?

Укаси шу заҳоти дарров кеккайиб:

— Бўлмаса-чи, албатта ёрдамлашаман, — деб жавоб берди.

Уйда, Шучоританинг кўнглида қайнаб-тошиб ётган гапларини айтиб, дардлашадиган ҳеч кими йўқ эди. Шунинг учун ҳам бутун дардини укасига айтиб, кўнглини бўшатиб олди. Ёш болалар билан Шучорита гап-

лашгандай тилда гаплашиб бўлмайди-ку, лекин нима қилсин, бошқа иложи йўқ эди. Юраги тўлиб тошганди. Назарида ҳамма тушунган-билган нарсаларини битта ҳам қолдирмай бировга айтса, ёшу қари, ишқилиб, ҳар бири ўзи билганча тушуниб оладигандай бўларди. Агар муҳитга мосланиб гапирсанг, ҳақиқатга сох-талиқ аралашади.

Шотиш ҳам ўйламай-нетмай оғзига келган гапни қайтармади:

— Катта бўлганимда бирталай пулим бўлади...

— Йўқ, йўқ,—деб унинг сўзини бўлди Шучорита,— пулдан оғиз очма! Маҳмадана укам, сен билан менга пулнинг кераги йўқ. Биз ўзимизни бағишлаган ишга садоқат керак, жон фидолик керак.

Уйга Анондомойи кириб келди. Қизнинг юраги қуш каби типирчилаб қолди. Қиз Горанинг онасига қуюқ таъзим қилди. Шотиш ҳам уялинқираб бир амаллаб салом берди — у букилиб таъзим беришни ҳеч хуш кўрмасди.

Анондомойи болани ёнига тортиб, бошидан ўпиб қўйди.

— Қизим, сен билан маслаҳатлашгани келдим,— деди Шучоритага қараб аёл.— Сендан бошқа маслаҳатлашадиган ҳеч кимим йўқ. Биной тўй ўз уйимда бўлсин, дейди. Мен бундай бўлмайди, дедим. Шум болам тушмагир ҳаш-паш дегунча қизнинг бошини айлантурса-ю, уйига олиб бориб, ўйланиб ола қолса! Йўқ, бундай бўлмайди. Ҳовлингиздан сал наридан бир хонадон топдим. Ҳозир ўша ердан келдим. Пореш-бобуни кўндириш сенинг бўйинингга.

— Дадам кўнадилар.

— Азизим, ўзинг ҳам бормасанг бўлмайди. Душанба куни тўй, ҳаммасини тахт қилиб қўйиш учун бир неча кун ўша уйда бўлмасак иложи йўқ. Вақт оз қолди. Ҳаммасини ўзим ҳам эплаб қўярдим-а, лекин сен бормасанг Бинойнинг кўнгли ўксиб қолади. Сендан ўзи илтимос қилишга уялиб юрибди, Енимда ҳатто номингни ҳам тилга олмайди. Лекин, ўзи жуда хавотирланиб юрганга ўхшайди. Сенсиз бўлмайди, қизим. Лолита ҳам жуда хафа бўлади.

— Тўйда ўзингиз ҳам бўласизми?— деб ҳайрон бўлиб сўради қиз.

— Бу нима деганинг, Шучорита! «Бўласизми» деганинг нимаси? Нима, мен бегонамидим-ки, бош қўшмас эканман? Бинойнинг тўйи-ку! Тўй боши ўзим-ку. Лекин Бинойга айтиб қўйдим, бу тўйда мен сенинг ҳеч киминг эмасман, келин томониман, Лолита менинг қизим, дедим.

Лолитанинг онаси қизининг ҳаётидаги энг муҳим шундай бир пайтда қизидан юз ўгирганини кўриб, Анондомойининг ичига чироқ ёқса ёримай юрганди. Шунинг учун ҳам у тўйда меҳри муҳаббат, иззат-ҳурмат камчил бўлмасин деб зир югуриб ҳаммага балогардон бўлиб юарди. Анондомойи Лолитага ўзи она бўлиб, қизни тўйга ўз қўли билан ясантирмоқчи, куёвни ўзи кутиб олмоқчи, меҳмонларни яхши кутиб олиб, ҳамма ишларга ўзи кўз ташлаб турмоқчи, мабодо меҳмонлар келишса, келин билан куёв ўз уйларида ўтиргандай бўлишсин, деб бу янги уйни яхшилаб безамоқчи бўлди.

— Сизга бирон гап тегмасмикин?— деб сўради Шучорита.

— Гап тегса тегар, тегса нима қилибди?— деб жавоб берди Анондомойи Моҳимнинг жаҳли чиқиб, жиғибийрон бўлиб юрганини эслаб.— Ҳозирдаёқ гапга қолганман. Сенга айтсам, азизим, тишингни тишинга қўйиб юраверсанг, бир неча кундан кейин ҳаммаси ўтади кетади.

Горанинг тўйга келмаслигини Шучорита биларди. Онасини бу ишдан қайтаришга уриниб кўрган-кўрмаганини жуда билгиси келиб ўтирди-ю, лекин тўппа-тўғри сўрашга юраги бормади. Анондомойи бўлса Горани тилга олмади.

Хоримоҳини уйларига меҳмон келганини билди. Қилиб турган ишини шошилмай битириб, эшикдан кириб келди.

— Эгачим келинг, эсон-омон юрибсизми? Кўринмай бедарак бўлиб кетдингиз-а!— деб сўрашиб қўйди.

Анондомойи унинг ўпкалаб берган бу саволига жавоб қайтармай:

— Жиянингизни олиб кетгани келдим,— деди.

Шундай деди-ю, нима важдан келганини айтиб қўя қолди. Хоримоҳини норозидай бир оз жим қолди. Ниҳоят:

— Бу ишларга мен аралашмайман,— деб қўйди.

— Йўқ, эгачим, мен ҳам сизга аралашинг деб айтаётганим йўқ. Шучоритадан хавотир бўлмай ўтираверинг. Мен билан бирга ҳамиша ёнимда бўлади.

— Менга қаранг,— деб Анондомойига мурожаат қилди Хоримоҳини.— Ахир, Радхарани кўринган кишиларга, мен ҳиндуман, дейди-ку. Ўзи ҳам эътиқодли ҳинду қиздай у ёқ-бу ёққа қараб гапириб, шундай иш тутадиган бўлиб қолган. Ҳиндулар жамоасига кириш нияти бўлса, ўзини жуда эҳтиёт қилиши керак. Шундай ҳам ҳали жуда кўп гап-сўз бўлади. Бунисини-ку бир амаллаб ўзим тўғрилайман. Лекин ҳозир бир мунча вақт у ёқ-бу ёғига қараб иш тутса бўларди. Одамлар даставвал, нега шу ёшга етиб эрга чиқмабди, деб сўрашади. Майли, қўяверинг, бунисини ҳам бир амал қилиб яшириб кетса бўлади. Қидирса, яхши куёв ҳам толса бўлади. Лекин агар у яна ўша эскича ўз билганини қилса, бошим ташвишдан чиқмай қоладиганга ўхшайди. Ўзингиз ҳиндулар оиласида туғилиб ўсгансиз, ҳаммасига ақлингиз етади-ку. Қани айтингчи, ўз қизингиз бўлса, шу тўйга юборармидингиз? Қаёқда дейсиз, қизимни кейин қандай қилиб эрга бераман, деб хўп ўйлаб қолардингиз-а!

Анондомойи ҳайрон бўлиб Шучоритага қаради. Қизнинг иккала юзи ловиллаб ёниб кетди.

— Мен-ку қистамайман,— деди Анондомойи,— лекин, агар Шучорита йўқ деса, майли мен...

— Мен сизларга ҳеч тушунмай қолдим!— деди зарда аралаш Хоримоҳини.— Ахир, буни ҳиндуизм йўлига солган сизнинг ўғлингизку, сизнинг гапингизни қаранг.

Хоримоҳинига ўзи нима бўлди?! Пореш-бобунинг уйида турганида бирон гуноҳ қилган одамдай, ўзини қўйдай ювош тутар, бирон кишининг кўнглига сал ёқиб қолганини сезса, нима қилсам кўнглини топарканман, деб атрофида парвона бўларди, энди ўз ҳуқуқи учун йўлбарсдай жангга отилиб қолибди.

Хоримоҳинининг дилини ҳамиша шубҳа тимдалаб юрарди. Ҳамма унга душмандай, Шучоритасини ундан тортиб олмоқчи бўлиб юргандай. Ким дўст, ким душман, ҳеч ажрата олмай боши қотиб, кўнгли тинчимасди. Бутун олам унинг кўзига бўш бўлиб кўрингандан кейин, азобда қолган юрак дардини фақат худога айтарди. Лекин энди Хоримоҳинининг тоат-ибодатлари ҳам унга тасалли бермай қолди. Бир вақтлар ўз уйи, ўз оиласи бор эди. Кейин бошига ғам-ғусса ёғилиб, бу дунёнинг савдолари билан иши бўлмади. Хоримоҳини бир вақт келарки, эҳтимол, пул, уй-рўзгор, қариндош-уруғларни орзу қилиб қоларман, деган гапни хаёлига ҳам келтирмаган эди. Лекин ҳозир юрагидаги яраси битиб, бу дунё билан унинг шодлигу азоб-уқубатлари яна қайтиб унинг дилига жо бўлди. Шунчадан буён ташна бўлиб ётган умид, орзулари яна бош кўтариб қолди. Шунча замонлардан буён тарк қилиб қўйган маконига қайтиш иштаҳаси зўрайди, жуда қаттиқ ташвишга тушиб қолди... Қолбуки, ўша замонларда ҳам бошига бундай ғавғолар тушмаган эди.

Анондомойи шу қадар қисқа вақт ичида Хоримоҳинининг юз-кўзи, ҳис-туйғуси, ҳаракати, сўзлари, юриш-туришларида шундай ўзгариш бўлганини кўриб ҳайрон қолди, ўзи жуда кўнгилчан, меҳрибон аёл бўлганидан, Шучоритага юраги эзилиб кетди. Аҳвол шу даражага бориб етганидан Анондомойи хабардор бўлганда, Шучоритани ҳеч вақт таклиф қилмасди. Шундай бўлгандан кейин, энди бу аёл нима қилиб бўлса ҳам қизни балога қўймай, бутун зарбага ўзини тутиб бериши лозим.

Хоримоҳини Горадан гап очиши биланоқ Шучорита бошини қуйи солиб, бир оғиз ҳам гапирмай, ўз хонасига чиқиб кетди.

— Эгачим, кўрқмай қўя қолинг,— деди Анондомойи кекса аёлга қараб.— Бу гаплардан хабарим йўқ эди. Ўзим энди уни қистаб ўтирмайман, сиз ҳам ҳеч нима демай қўя қолинг. Бу қиз бошқача тарбия олган, агар уни жуда қистовга олсангиз, чидамаслиги мумкин.

— Мен ҳали эсимни еганим йўқ, ҳаммасига тушу-

ниб турибман. Агар мен уни бирон вақт қистовга олган бўлсам, ана, юзи кўзи, ўзи айта қолсин. Кўнглига келганини қилади, мен бўлсам оғзимни очиб бир гап ҳам айтмайман. Мен фақат дуо қилиб юрибман: иш қилиб худо ўз паноҳида сақласин! Бошқа тилагим йўқ. Аслида ўзим шўр пешонаман! Уйқумни ҳам йўқотиб қўйдим, ишқилиб, бирон кори ҳол бўлмасайди, деб фикри хаёлим шунда.

Анондомойи кетмоқчи бўлиб ўрнидан турган эди, Шучорита ўз хонасидан чиқиб, унга таъзим қилди. Анондомойи уни суюб, елкасига қўл текизиб қўйди.

— Оппоқ қизим, ўзим келиб ҳаммасини гапириб берарман. Ҳамма иш жойида бўлади, кўнглим тўқ. Худо хоҳласа, тўйни ҳам бир амаллаб ўтказиб оламиз.

Шучорита ҳеч нима демади.

Эртаси куни Анондомойи Лўчмияни ёнига олиб тўйга аталган уйни супуриб-сидиришди, хоналарни ювиб чиннидай қилиб қўйишди. Бир вақт Шучорита ҳам эшикдан кириб келди. Анондомойи қизни кўргач, супургисини бир томонга улоқтириб, уни бағрига босди. Кейин ҳамма нарсани ювиб, артиб, анжомларни у ёқдан бу ёққа суриб, жой-жойига қўйишди, уйни саранжом-сарашта қилиб қўйишди.

Пореш-бобу чиқимга бир мунча пул берган эди, Анондомойи билан Шучорита ул-бул нарсалар рўйхатини бир неча марта аниқлаб қайтадан тузиб чиқишди.

Бир оздан кейин Порешнинг ўзи Лолитани ёнига олиб, кириб келди. Қизнинг уйда туриши ҳеч мумкин бўлмай қолди: у билан ҳеч ким юраги бетлаб гаплаша олмай қолди, уй ичиси дамани чиқармай юриши унинг юрагини торс ёриб юборгудек бўлди. Бародашундорининг ёр-дўстлари унинг дардига шерик бўлгани тўп-тўп бўлиб кириб келишган эди, шундан кейин Пореш қизини уйдан олиб чиқиб кетишни маъқул кўрди.

Хайр-хушлик вақти келганда Лолита бориб онасига таъзим қилди, онаси юзини ўгириб олди, лекин қизи чиқиб кетгандан кейин ўзини тутолмай йиғлаб юборди. Лабонне билан Лила ичларида Лолитанинг тўйига жуда қизиқиб қолишди. Ижозат беришса ўша замон қанот ёйиб, тўйга югуриб кетишарди. Лекин Лолита улар билан хайрлашгани келганида, сингилларининг

эсига бараҳманлар оиласининг қатъий бурчи келиб қолиб, қовоғларидан қор ёғилиб тураверишди. Лолитанинг кўзи эшик тагида турган Шудхирга тушди. Лекин унинг орқасида бир қанча «Бараҳма Самож» аъзолари тикилиб қараб туришган эди. Шу билан дўстларнинг бир-бирларига бир оғиз гап айтишларига ҳам илож бўлмади.

Лолита экипажга ўтирган эди, қараса ўриндиқда ўроқлиқ бир нарса турибди. Очиб қараса, немис кумушидан ясалган гулдон экан, унга инглиз тилида ўйма қилиб: «Бахтли куёв билан қизни худо ёрлақасин» деб ёзилган эди. Визит карточкасига бўлса, Шудхирнинг ўзи билан отасининг номлари инглизча ҳарфлар билан ёзилган. Лолита кўзимдан ёш чиқармаганим бўлсин, деб қаттиқ аҳд қилиб қўйган эди. Бироқ, ота-онасининг уйи билан хайрлашув пайтида болалик чоғидаги дўстидан шундай тортиқ олгани учун, юзларидан маржон-маржон кўз ёшлари оқиб тушди. Пореш-бобу кўзи юмиқ, қимирламай ўтирарди.

Анондомойи Лолитани кўриб:

— Кира қол, оппоққинам, киравер,— деб суюниб хитоб қилди. Қизнинг қўлидан ушлаб, уни атайлаб кутиб тургандай бир уйга олиб кирди.

Пореш-бобу Шучоритани ёнига чақириб, титроқ аралаш овоз билан:

— Лолита менинг уйимни ҳамишаликка ташлаб чиқди,— деди.

Шучорита отасининг қўлидан ушлаб:

— Дадажон, Лолита бу уйда меҳри муҳаббат ва ғамхўрликка ҳеч ташна бўлмайди,— деди.

Пореш кетмоқчи бўлган эди, Анондомойи сорийсининг этаги билан бошини ёпиб, унинг олдига келди-да, эгилиб таъзим қилди. Пореш уялиб кетиб ўзи ҳам унга таъзим қилди.

— Сиз Лолитадан ҳеч ташвиш тортманг,— деди Анондомойи.— Қизингизни бировни ҳеч ҳам ранжитмайдиган йигит қўлига топшираётисиз. Парвардигорим мени ҳам ахийри кам қилмади. Қизим йўқ эди, қизлик бўлдим. Кўп вақтлардан буён, зора Биной уйланса-ю, мен ҳам қизлик бўлсам, деб орзу қилиб юрган эдим. Худойим илтижомга дарров қулоқ сола

қолмади, лекин энди менга шундай қиз ато қилди-ки, яна, шундай ажойиб тахлитда ато қилдики, бу қадар бахтли бўларман деб ҳеч хаёлимга ҳам келтирмаган эдим.

Лолитанинг эрга чиқиш можаролари бошлангандан буён энди Пореш-бобунинг кўнгли ёришиб, чиндан ҳам енгил тортди.

О Л Т М И Ш Е Т Т И Н Ч И Б О В

Гора турмадан чиққанидан кейин ҳар куни унинг уйига тўп-тўп одам келиб, уни ҳаддан ошиқ мақташди. Қанча-қанча мадҳиялар ўқишди, бўлар-бўлмас гаплар айтиб, шунча қулоқ-миясини ейишдики, Горанинг ўз уйида ортиқ туриши ҳам мумкин бўлмай қолди. Кунлари ҳам оғирлашиб, ҳеч тоқат қилиб бўлмади, шундан кейин яна қишлоқма-қишлоқ кезиб сафарга чиқиб кетадиган бўлиб қолди.

Эрталаб шошиб нонушта қиларди-да, уйдан чиқиб кетарди, шу кетганича қоронғида қайтиб келарди. Поезда Калькуттага яқин бирон станцияга бориб тушарди, ундан қишлоқларга—ё жувозкаш, ё кукол, ё балиқчиларнинг ёнига борарди. Улар баланд бўйли бу оппоқ бараҳманнинг уйдан уйга кириб, уларнинг ғамига ҳам, хурсандчилигига ҳам шерик бўлиб юриши сабабига ҳеч тушунишолмай, ҳатто кўнгилларида турли-туман шубҳалар пайдо бўларди. Лекин Гора уй эгаларининг хижолат бўлишига, шубҳаларига қарамай, уйма-уй кириб, камбағаллардан ҳол-аҳвол сўрашни, уларнинг турмуши билан танишиб юришни қанда қилмасди. Баъзан хунук гаплар ҳам эшитарди. Шунда ҳам бу йигит ўз билганини қилиб юраверарди.

Гора оддий, камбағал кишиларнинг турмуши билан чуқурроқ танишган сари бошига бир фикр қаттиқ ўрнашиб олди. Билса, ўқимишли одамларга қараганда, қишлоқ аҳли ўртасида диннинг таъсири анча кучли экан. Ҳар бир хонадоннинг қандай овқат еб, қандай ўхлаши, юриш-туриши, диний урф-одатларни қандай бажо келтиришларига жамоат туну кун кўз-қулоқ бўлиб турарди. Кишилар норозилик билдиришни хаёлларига ҳам келтиришмасди, ҳеч нимани ўйламай

урф-одатларга ишонишарди. Лекин диний алоқалар, урф-одатларни мажбуран бажо келтиришдан уларнинг меҳнатига ҳеч наф тегмасди. Ҳинду деҳқонлари сингари қўрқиб қолган, ўз бахти саодатларини ўйлашни билмайдиган ожиз кишилар дунёнинг бошқа бирон жойида топилмаса керак. Улар ҳиндуизм қонунларига ҳеч сўзсиз амал қилишни ўзлари учун жуда катта бахт деб билишарди. Агар уларга бошқа жойларда бошқача бахт ҳам бор, деб айтсалар, бу гапга улар тушунмасалар ҳам керак... Жазо-ю тоифачиликни ўртага солиб, доимо мияга қуйиб туриладиган ман деган нарсани улар ҳаммадан ҳам яхши тушунишарди. «Ман қилинган!» деган сўз ҳар бир қадамда эшитилиб турар, бўлмаса жазога тортиласан, деб писанда қилиб туриларди, бу сўз одамларни бошидан оёғигача худди тўрдай чулғаб олган эди. Бу ижтимоий вазифа эмас, гўёки, бир қарздай, сутхўрга берган тилхатдай нарса эди. Уларда бошларига бирон фалокат тушиб, оғир кунга қолганларида ёнма-ён, елкама-елка туришларига ёрдам берадиган аҳиллик, бирдамлик йўқ эди. Шу урф-одатлар ёрдами билан кишилар ўз яқинларининг ҳам қонини сўриб, раҳмшафқат деган нарсани билмай уларни бўғаётганларини Горанинг кўрмаслиги мумкин эмасди. Гап урфи одатларни бажариш устида борганда бу одамларнинг қандай бераҳм бўлиб кетишини Гора ўз кўзи билан кўп кўрган. Бирон кишининг отаси узоқ вақт бетоб бўлиб ётиб қолади. Беморни боқаман, унга дори-дармон қиламан, деб бечора бор-йўғидан ажралади, лекин ҳеч ким унга ёрдамлашиб юборишни ўйламайди ҳам. Қайтага, ҳамқишлоқлари беморнинг қандайдир киши билмас гуноҳи бўлса керак, шу гуноҳи учун тузалмас балога гирифтор бўлибди, тавба-тазарру қилсин, дейишади. Бу одамнинг фақир, қашшоқлигини ҳамма билади, лекин унга ҳеч кимнинг раҳми келмайди. Ҳамма ёқда шу аҳвол, ҳамма ишда ҳам шундай. Қишлоққа полициянинг келиб тергов қилишни босқинчиликдан ҳам бешбадтар оғир иш бўлиб қолгани сингари, фарзандларига ота-оналарнинг ўлигини кўмиш ўлимдан ҳам оғирроқ бахтсизлик бўлиб қолган. Кучим стмайди, даромадим кўтармайди, деган

билан ҳеч ким бунга қулоқ солмасди. Нима қилсанг ўзинг биласан, лекин бераҳм жамоанинг ҳамма талабларини батамом бажо келтиришинг шарт.

Қуёвнинг ота-оналари ҳамма айёрлик кўчаларига кириб, келиннинг отасини минг балога дучор қилиш пайдан бўлади, у бечорага ҳеч кимнинг юраги ачимайди. Жамоа кишининг оғирини енгил қилмайди, бошига оғир кун тушганда унга мададкорлик қилмайди, нуқул унга дўқ уради, инсон боласи жазодан қўрқиб, бошини эгиб туришга мажбур бўлади, буларни Гора ўз кўзи билан кўрди.

Йигит ўқимишли, билимли одамлар орасида юганида буларни эсидан чиқариб юборарди. Чунки бунда ҳамманинг роҳат-фароҳатда кун кечириш учун бирлашувига ёрдам берувчи кучлар амал қилиб турарди, бунда бирлашишга интилиш бор, демак, одамларнинг бирлашган куч-ғайратлари кўр-кўрона тақлидга айланиб кетмаслигига, бекор кетмаслигига эҳтиёт бўлиб, шунигина ўйлашга тўғри келарди.

Лекин қишлоққа ташқаридан бўладиган зарбаларнинг бевосита таъсири йўқлигини, қишлоқнинг сусткашлигини Гора мамлакатининг ғирт заифлигидан деб билди.

Йигит ҳеч қаердан инсон боласига хизмат, унга муҳаббат, раҳм-шафқат, фидойилик, ҳурмат кўзи билан қараб кишиларнинг кучига куч қўшадиган, уларга ҳаёт, бахти саодат бағишлайдиган дин тополмади. Қишлоқларда бемаъни, бематра жабр-зулмнинг турли-туман ҳалокатли оқибатлари Горанинг кўзига ташланиб турарди, бу жабр-ситамлар кишиларни фақат тийиш, бир-бирдан ажратиб ташлаш, эзишнигина билладиган, ақли-фаросатнинг парвоз қилишига имкон бермай, меҳри муҳаббат деган нарсаларни ҳам сиқиб чиқарадиган, ҳатто бундай юр, бундай тур, бундай ўтир, деб одам бўласининг ҳаётини ҳам бир қолипга солиб қўйган урф-одатларга суянарди. Йигит буларнинг ҳаммаси инсон боласининг соғлигига, ақл-идрокига, хулқ-атворига, меҳнатига зарар келтиришини кўриб, миясида пайдо қилган хом хаёлларга энди ўзини ҳам ишонтиролмай қолди.

Аввало Горанинг кўзига ташланган нарса шу бўл-

дики, қишлоқда паст тоифалар орасида хотин-қизлар камлиги ёки бошқа бирон сабаб билан кўп қалин моли тўлашга қурби етганларгина хотин олиши мумкин экан, шу вайдан баъзи бир эркақлар ёшлари бир жойга бориб қолгунча хотин ололмай, баъзи бирларининг бўлса умри уйланмай ўтиб кетаркан. Бунинг устига устак, яна, тул қолган хотинларнинг эрга чиқиши ҳам тақиқланиб қўйилган. Буларнинг оқибати шу бўладики, ҳар бир хонадонда кимнингдир боши касалдан чиқмайди, жамоанинг ҳар бир аъзоси деярли ҳеч кимга кераги йўқ расм-таомиллар касрига умри ғурбатда ўтиб кетади. Пешонанга лаънат тамғаси босиб қўйилади-ю, бир умр қаршилиқ кўрсатишдан ожиз юраверасан — йигитнинг кўрган-билганлари унга, инсон боласининг пешонасига ёзилгани шу, дегандай бўлди. Оқибати шу бўлдики, ўқимишли одамлар орасида юрганида урф-одатларга заррача бўлса-да, хилоф иш тутмаган Горанинг ўзи энди қишлоқда шу урф-одатлар билан курашмоқчи бўлди. У баъзан қишлоқ коҳинларига гапини маъқуллаб, уларни гапига киритса киритдики, лекин жамоанинг оддий одамларига тиши ўтмади.

— Хўп,— дейишарди улар Горадан жаҳллари чиқиб,— аввал бараҳманларнинг тул қолган хотинлари эрга тегишсин, кейин биз ҳам бир амал қилармиз.

Уларнинг жаҳли чиққанига аввало сабаб шу эдики, Гора бизни паст тоифа одамлар деб паст назар билан қарайди, сиз каби маҳлуқларнинг энг паст расм-русумларга амал қилгани маъқулроқ, деб бизга шуни тарғиб қилгани келган экан-да, деб билишди.

Гора қишлоқма-қишлоқ кезиб билса, мусулмонларнинг иноқ бўлиб олишларининг қандайдир важи бор. Қараса, мусулмонларнинг бошига ҳар қандай оғир кун тушганда ҳам улар дарров бирлашиб, бир-бирларига мададкорлик қилишади, ҳолбуки ҳиндулар ундай эмас. Гора ёнма-ён турган икки жамоа ўртасида шундай катта фарқ борлигига сабаб нима эканини кўп ўйлади. Бу саволга ўз-ўзидан берилган жавобга йигитнинг ҳеч рози бўлгиси келмади. Мусулмонларни бирлаштирган нарса урф-одатлари эмас, балки дин эканини тан олиш йигитга оғир туюлди. Уларнинг

урф-одатлари кишиларнинг хатти-ҳаракатларига бўлар-бўлмасга халақит беравермасди, диний алоқалари эса уларни бир-бирига жуда яқинлаштирарди. Му-сулмонлар қалтис негизда эмас, балки фойдали негизда бирлашган, уларнинг ҳеч кимдан қарзи ҳам йўқ, қайтага ҳаммалари молу дунёлик бўлиб олишган. Наъра овозини эшитган замонлари ёнма-ён туриб тап тортмай жон фидо бўлишлари ҳам шундан.

Уқимишли одамлар орасида Гора бирон кишига гап маъқуллаш, уни ўз томонига оғдириб олиш ниятида ёзарди, баҳс очарди, нутқ сўзларди. Шу мақсадда далилларини чиройли ҳаёл бўёқлари билан бўяб, қўполни безаб, нозик қилиб кўрсатарди, арзимаган нарсаларни ҳам ой ёғдуси билан ёритгандай, ҳис-туйғу билан ёритиб, уларни ажойиб манзарадай тас-вирлаб кўрсатарди. Ҳиндистонда мамлакатдан юз ўғириб, кўзлари унинг фақат ёмон томонларини кўрадиган бир тўп одамлар бор, шу сабабли йигит, ватанга муҳаббати зўрлигидан Ҳиндистонни ҳалигидай кишиларнинг риёкорлик назарларидан сақлашга, порлоқ ҳис-туйғулар паноҳига яширишга бутун вужуди билан ҳаракат қиларди. Бу нарса унга одат бўлиб қолган. Ҳиндистоннинг ҳаммаси гўзал. Сиз нуқсон деб билган нарсангиз ҳам аслида, ўзича бир фазилатдир. Гора буни ёлланган адвокат сингари исбот қилишга ҳаракат қилмасди, лекин гапларига жони тани билан ишонарди. Ҳамма орқага тисарилган жойда ҳам ўз динининг ғалаба байроғини забардаст қўлларида маҳкам ушлаб, бошини баланд кўтариб турарди. Йигит нуқул халқни яна ватанни ҳурматлайдиган қилишим керак, бошқа ҳамма ишлар кейин бўлаверади, деб ўзига ўзи уқдириб юрарди.

Лекин қишлоқма-қишлоқ кезиб юрган вақтларида орқасидан эргашиб юрадиган сомелари бўлмасди, шу сабабдан ўзига ўзи исбот қилишга, ҳазар қилувчилар билан нафрат қилувчиларни бош эгдириш учун ўз хоҳишига зид келиб, кучларини уйғотишига зарурат бўлмасди. Ҳақиқатни ҳеч қандай ниқобсиз барала кўриб турарди. Йигитнинг кўзларини ўткир қилган нарса ватанга муҳаббати эди.

Қалта шоҳи камзул кийиб, белига белбоғ боғлаган. Қойлаш қўлига халта кўтариб Хоримоҳинининг ҳузурига кириб келди-да, чуқур таъзим қилди. У ўттиз бешларга бориб қолган, пакана, семиз одам эди. Юзига устара тегмаганига ҳам анча бўлиб қолганидан, далани қиёқ босгандай соқол-мўйловлари ҳам ўсиб кетган эди.

— Ана холос! Қайним келибдилар-ку! Қани, ўтиринг, ўтирсинлар!— Хоримоҳини қанча вақт қанча замонлардан буён юз кўришмаган қайнатасининг уйдан келган бу одамни кўриб ҳурсанд бўлди.

Шошилиб, ерга палос солар экан:

— Бир ювиниб олмайсанми?— деб сўради.

— Йўқ, кераги йўқ. Ранги-рўйингиз жуда яхши-ку!

Хоримоҳини соғ-саломатман дейишни гуноҳ деб биларди:

— Қаёқда дейсан?— деб хитоб қилди-да, кейин ҳамма касал дардларини санаб кетди.— Нима бўлиб тирик юрибман, ўзим ҳам билмайман, жонимни эрта-роқ олиб қўйса ҳам бўларди.

Қойлаш унинг ўз ҳаётидан нолиб айтган бу гапларига эътироз билдириб, катта акам қазо қилиб кетган бўлса ҳам, уй ичилари билан унга узоқ умр тилаб юришганини айтиб, шу сўзини тасдиқлагандай:

— Сиз бор экансиз, Калькуттага келиб, бошпана топдим,— деди.

Қойлаш қариндош-уруғлари, ҳамқишлоқларининг сиҳат-саломатлигини гапириб турган эди, бирданига атрофига қараб:

— Шу уй ўшаникими?— деб сўради.

— Ҳа.

— Фиштин уй шекилли.

— Бўлмаса-чи! Фиштин уй!— Хоримоҳини унга кўз-кўз қилгандай бўлди.

Қойлаш разм солиб қараса, уйнинг тўсинлари ҳам мустаҳкам, эшик-ойналари ҳам шунчаки ёғочдан эмас. Деворининг қалинлиги неча фиштан: бир ярим фиштомми ё икки фиштомми?— деб қизиқиб сўради.— Тепа-ю, паст бўлиб ҳаммаси неча хона уй бор — деб савол

берди. Чамаси, кўнгли ўрнига тушгандай бўлди. Уйга қанча харажат бўлганини аниқлаши қийин эди, чунки материалларнинг нарҳини аниқ билмасди. Қойлаш оёғини оёғига суриб, бошида чамалаб ҳисоблаб кетди.

«Ҳар нима деганда ҳам, ўи минг-ўн беш минг рупияли уй,» деб кўнглидан ўтказиб қўйди.

— Келин ойи, дейман, етти-саккиз минг бордир?— Атайи нарҳини камайтириб сўради у Хоримоҳинидан.

Хоримоҳини Қойлашнинг нодонлигига хайрон қолди.

— Етти-саккиз минг деганинг нимаси, қайним! Кам деганда йигирма минглик уй.

Қойлаш уй анжомларига кўпроқ диққат қилиб, кўздан кечира бошлади. Хўп, деб бошимни қимирлатиб қўйсам, шу заҳоти тўсин солинган, эшик, деразалари пишиқ ёғочдан ясалган бу гиштин иморатга хўжайин бўлиб оламан, деб ўйлаб, ҳузур қилиб қўйди.

— Бу томонларини гаплашиб олдик, хўш, қизнинг ўзи қани?

— Тўсатдан келиб, холасиникига чақириб кетишди,— деб шошилиб жавоб берди Хоримоҳини.— Уч-тўрт кунда келиб қолади.

— Қандай қилиб кўрсам бўлади? Уйда жанжалли ишим бор, эртагаёқ қайтиб кетмасам бўлмайди.

— Судлик ишинг тура туради. Бу ердаги ишларингни бир ёқли қилмасдан кетолмайсан.

Қойлаш ўйлаб бир оз жим қолди, сўнгра бир фикрга келди:

— Тарафлардан бири бўлмади, деб иш менинг фойдамга ҳал бўлмайди-да. Ҳа, майли!

У яна бир марта ён-атрофига яхшилаб қараб, ҳалиги зарарини ҳам шу уйдан чиқариб олмоқчи бўлган, шундан кейингина ҳалиги фикрга келган эди. Бир вақт Қойлаш Хоримоҳини ибодатхонасининг бир бурчаги ҳалқоб бўлиб ётганини кўриб қолди. Бу уйнинг сув оқиб чиқадиган ери йўқ эди, Хоримоҳини бўлса ибодатхонасини тез-тез ювиб, қириб турарди. Шу сабабдан бурчакда сув ҳалқоб бўлиб қолган эди.

— Яхши иш бўлмабди, келин ойи,— деди куюниб Қойлаш.

— Нима яхши бўлмабди? Нима деяпсан ўзинг?

— Анови ерда сув йиғилиб қолибди. Яхши эмас-да.
— Нима қиларди.
— Йўқ, йўқ, бундай қилиш ярамайди. Шипни чиритиб юборадия! Келин ойи, ундай қилманг, бу уйда сув сақламанг-да!

Хоримоҳинининг индамай қўя қолишдан бошқа иложи бўлмади. Қойлаш қизнинг ранги рўйдан гап очди.

— Сенга айтсам; сизларнинг хонадонингизга ҳали бундақа келин тушган эмас. Мана, ўзинг кўриб айтарсан.

— Галингизни қаранг-у! Уртанчи келинимиз...

— Топган одамини қара-я! Бу билан тенглашиш келинингизга йўл бўлсин!

Қойлашнинг ўртанча келинларини хонадонларидаги энг чиройли аёл деб мақтагани Хоримоҳинига ёқмади.

— Азизим, сизлар нима десангизлар ҳам, ўртанча келинингиздан кўра кичик келинингизни кўпроқ хуш кўраман,— деб қўшиб қўйди Хоримоҳини.

Уртанча келин чиройлими, кичик келин, деган гапларни Қойлаш унча хуш кўрмади. Хаёл дарвозасини катта қилиб очиб юборди-ю, кўзлари данакдай, қирра бурун, сочлари тўпуғига уриб турадиган мисли йўқ чиройли бир қизнинг суратини кўз олдига келтирди.

Хоримоҳини бу гаплардан ҳар қанча умид қилса ҳам, пучга чиқмас экан, деб кўнглидан ўтказиб қўйди. Назарида ҳатто жамоа нуқтаи назаридан қиздаги жиддий нуқсонлар ҳам енгил-елпи бартараф бўлади-гандай кўринди.

ОЛТМИШ ТУҚҚИЗИНЧИ БОБ

Биной Горанинг қишлоқ кезишга уйдан эрталаб чиқиб кетишини биларди, шу сабабдан душанба кунини тонг отар-отмас келиб, тўппа-тўғри унинг ётоқхонасига чиқди. Қараса, Гора уйда йўқ. Биной хизматкордан сўраган эди, ибодатхонадалигини айтди. Буни эшитиб Биной бир оз ажабланди. Биной ибодатхонага яқин келиб қараса, Гора бошини кў-

тармай, ибодат қилиб ўтирибди. Устида шоҳи дхоти, елкасига шоҳи чадор ташлаб олган, лекин оппоқ баданининг кўп жойи яланғоч. Биной Горанинг ибодат қилиб ўтирганини кўриб бадтарроқ ажабланди.

Гора қадам товушини эшитгач, бошини буриб қаради. Бинойни кўриб ўрнидан турди.

— Бу ёққа қадам босма!— деди хавотирланиб Гора.

— Қўрқма кирмайман, сенга келган эдим.

Гора ибодатхонадан чиқиб кийинди, Бинойни юқорига олиб чиқди.

— Азизим, Гора, бугун душанба.

— Ҳа, душунбалигини ўзим ҳам биламан. Календарда хато бўлиши мумкин, лекин сен қайси кунлигини эсингдан асти чиқармассан. Ҳар ҳолда бугун сешанба эмас, бунисини аниқ биламан.

— Биламан, боришингдан бормасинг кўпроқ, лекин сен билан яна бир марта гаплашмай қадам қўйишга оёғим тортмади. Шунинг учун ҳам тонг сажарда ўрнимдан туриб, ҳузурингга келдим.

Гора индамади, қимир этмай ўтираверди.

— Гора, тўйимга боришинг мумкин эмасми? Бу катъий сўзингми?

— Ҳа, Биной, боришим мумкин эмас.

Биной жим қолди.

— Борганим билан нима фойда?— Гора юрагидаги дардини енгиб, кулиб қўйди.— Шундай ҳам қўлинглар баланд келди. Ойимни ўз томонингларга оғдириб олдинглар-ку! Қанча ҳаракат қилсам ҳам бўлмади, қайтара олмадим. Онам масаласида ҳам сиздан енгилганимни бўйнимга оламан. Истеҳкомлар бирин-кетин таслим бўлмоқда, ҳали ёлғиз бир ўзим қолмасам деб қўрқиб юрибман...

— Ака, мени айбситма. Тўйимга борманг деб ойимга кўп ялиндим! У бўлса, «Бину, гапимга қулоқ сол! Ким тўйингга боргиси келмаса, уларни таклиф қилганингда ҳам бормайди, тўйингга боргиси борлар бўлса, борма десанг ҳам, боришади. Шундай бўлгандан кейин, гапимга киргин-да, ҳеч кимни таклиф ҳам қилма, ҳеч кимга борма ҳам дема, жим ўтиравер» деди. Кўрдингми, гуноҳ менда эканми? Бу гал

бир марта эмас, минг марталаб енгилганинг сингари, бу сафар ўз онангдан енгилдинг. Қани айт-чи яна кимнинг шундай онаси бор?

Гора Анондомойини тўйга аралаштирмаслик учун хўп уриниб кўрди. Лекин онаси ўглининг эътирозларига қарамай, жаҳли чиққанига, кўнгли ранжиганига ҳам эътибор бермай, барибир, Бинойнинг тўйига қарашгани кетганида, Гора хафа бўлиш у ёқда турсин, балки кўнглининг аллақаерида ҳатто суюниб қолди. Биной билан ҳар қанча уришиб, жанжаллашиб қолганида ҳам, Бинойни онаси ҳеч қачон меҳри-муҳаббат хазиначидан бебаҳра қолдирмаслигини билиб, Горанинг кўнгли ўрнига тушди. Нуқтаи назар жиҳатдан Биной билан бир-бирларидан ҳар қанча узоқлашиб кетганларида ҳам ойиларнинг битмас-туганмас меҳри уларнинг дўстлигини бир-бирига яна ҳам чамбарчас қилиб боғлайди.

— Хўп, бўлмаса, мен кетай,— деб қўйди Биной.— Агар ҳеч иложинг бўлмаса, майли, бормай қўя қол. Лекин норозилигингни юрагингда яшириб қолма. Агар бу жуфтликдан ҳаётим қандай буюк маънога эга бўлганини билсанг эди, бизни дўстлик меҳр-шафқатингдан маҳрум қилолмасдинг, бунга аминман.

Биной ўрнидан турди.

— Бир оз ўтира тур, Биной,— деди шошилиб Гора.— Тўйинг кечқурун-ку, мунча шошмасанг?

Йигит кутилмаган бу илтимосдан кўнгли шод бўлиб, дарров яна жойига ўтирди.

Шу тариқа, шунча кун айрилиқда яшаганларидан кейин, дўстлар илгариги замонларни хотирлаб, шу субҳи дамда самимий суҳбатга тушиб кетишди. Гора Бинойнинг бугун жуда ҳам нозик тараннум қилган юрак торларини чертиб қўйди. Йигитнинг гапи ҳеч тамом бўлмайдиганга ўхшарди. Агар оддий гаплар билан баён қилсанг, арзимаган, ҳатто кулги бўлиб кўринадиган ҳар турли майда-чуйда воқиалар Бинойнинг тилида, гўёки бир ашула мелодиясидай битмас-туганмас янги бир латофат ҳосил қиларди. Биной дилини қамраб олган турли-туман ажойиб ҳис-туйғуларини чиройли, равон тилда астойдил,

завқ-шавқ билан ҳикоя қилиб берди. Турмуш деганнинг бунақа ажойиб томонлари бор экан-у! Бинойнинг кўнглини тўлдириб турган бу ажиб бахтиёрликни ҳис қила билиш ҳамманинг ҳам кўлидан келаверармикин? Одатда, дунёда эрлар билан хотинлар ўртасидаги жуфтликда бу энг гўзал куйдан асар ҳам бўлмайди. Йигит, мен ўзимни бошқаларга тенглаштира олмайман, деб Горага бир неча марта такрорлади. Дунёда мендай бахтли одам туғилганмикин? Агар ҳамма инсонлар ҳам шундай бахтга йўлиқса борми, энгил баҳор нафаси бирданига бутун ўрмонни янги барг билан гулга тўлдириб юборгани сингари, бутун башариятнинг қалби ҳам бирданига тўлқинланиб кетарди. Одамзод ҳозиргидай хит бўлиб, хунобгарчиликда кун кечирмасди, пинҳон бўлиб ётган бутун ғайрат, латофати уйқу билан овқатга сарф бўлмасди, ажойиб-ғаройиб манзара-ю, ранг-баранг бўёқларда намоён бўларди. Ахир бу сеҳрли ҳасса муъжизасининг ўзи-ку! Бу таёқ текканини ким сезмайди-ю, ким уни ҳис қилмайди? Бу ҳасса оддий бир кишидан ажойиб инсон ато қилади! Бу муъжизани бир марта бўлса ҳам татиб кўрган одам ҳаётнинг маънисини нималигини тушуниб олади.

— Хўп, деявер Гора,— деди Биной,— одамзод маънавий кучларини рўёбга чиқарадиган бирдан-бир восита — буюк муҳаббат. Қандай сабаблари бўлса бўлаверсин, лекин бундай муҳаббат жуда камдан-кам учрайди. Шу сабабдан бизлар ҳар биримиз ипимиздан игнамизгача билишга қурбимиз етмайди. Баъзида пинҳон бўлиб ётган истеъдодимиздан ҳам беҳабар юраверамиз. Ичимизда нима борлигини билиб ололмаймиз. Ўзимизда жамғарилган бойликни исроф қилишга ҳуқуқимиз йўқ. Шунинг учун ҳам кишиларнинг ўзида қандайдир улуғворлик борлигига сенга ўхшаган баъзи бировларгина тушунади. Оддий одамнинг бунга ақли етмайди ҳам.

Моҳим қаттиқ эснаб, ўрнидан турди-да, ювингани чиқиб кетди. Унинг қадам товушини эшитиб, Биной ҳовуридан тушди-да, Гора билан ҳайрлашди.

Гора томга чиқди, тонг отаётган томонга қараб

оғир хўрсиниб қўйди. Анчагача томда юрди. Бугун қишлоққа бормади.

Кейинги вақтларда Гора ўзида қандайдир сезилар-сезилмас истак, тушуниб бўлмайдиган руҳий қашшоқлик ҳис қилиб, нима иш қилса ҳам, кўнгли тўймай юрарди. Фақат ўзи эмас, қилиб юрган ҳамма ишлари ҳам қўлини осмонга чўзиб: «Нур! Еруғ нур! Гўзал нур!», деб нола қилаётгандай. Бунинг учун, бриллиант ҳам, олтин ҳам, кумуш ҳам, ҳамма нарса муҳайёдай. Пўлат совит-у, пўлат қалқон топиш ҳам ҳеч гап эмас. Умид, тасаллига бўялган майин, гўзал тонг нурлари етишмайди, холос. Бор нарсани кўпайтириб ўтиришнинг ҳожати йўқ, лекин бор нарсани нурафшон ва жозибали қилиш лозим.

Гора Бинойнинг гапларидан кулишга юраги ботинмади, ҳолбуки илгарилари Биной, вақти соати келганда эркак билан хотин кишининг муҳаббати одамзод ҳаётини ажойиб нур билан ёритади, деганида ундан тоза куларди.

Гора, шундай бўлса бордир, деб кўнглида тан олиб қўйди, ўшанда оддий жуфтлик кишини зериктирадиган хунобгарчилик эмас, баркамол бўлади, бу камолатдан баҳраманд бўлганларнинг қадри қиммати ошиб кетади. Муҳаббат хаёлга тан билан қон ато қилади, танга жон киргизади. Севги юрак билан ақл кучига куч қўшиб, уларга янги бир фазилат ҳам бағишлайди.

Бугун, дўстларнинг йўллари бир-биридан ажралиб кетадиган кунда Горанинг кўнглида дўстига меҳрибонлик навоси, ҳамдардлик нашъаси пайдо бўлди. Биной ҳам кетди, орадан анча вақт ҳам ўтди, лекин бу наво тугамай, ҳамон янграб турарди. Бугун Бинойнинг оташин туйғуси Горанинг севгиси билан қўшилиб, жўшқин юраклар оҳанги ундан ҳам бақувватроқ янгради. Денгиз томон шиддат билан оқиб борувчи икки дарё бир-бирига қўшилганда шундай бўлади. Горанинг овозини ўчирмоқчи, босиб ташламоқчи бўлган туйғуси, яшириб кетмоқчи, тан олишдан бўйин товламоқчи бўлган туйғуси дарё қирғоқларидан тошиб чиқиб, ўз дардини ҳаммага барала ошкор қилди. Йигит, у туйғусини гайри қо-

нуйий билиб унга таъна қилишдан ҳам, ярашмаган туйғу деб ундан ҳазар қилишдан ҳам ортиқ ожиз қолди.

Шу тахлитда бир неча соат ўтди, кун қайтиб қош қорая бошлаганда Гора чадорини елкасига ташлади-да, кўчага чиқиб кетди.

«Менга аталган нарсани бориб қўлимга оляшим керак,— деди ўзига ўзи,— бўлмаса дунёдаги умримдан кўнглим тўлмайди; умрим зое кетади».

Бутун дунёда якка-ю ягона Шучорита унинг даъватига интизор бўлиб турганига Горада ортиқ шубҳа қолмади. Бугун, ҳозироқ уни ўз ёнига чақиради. Йигит серқатнов Калькутта кўчаларидан тез одимлаб борарди. У одамларнинг туртиб ўтишларини ҳам сезмади. Жони танидан айрилиб кетгандай, қаёққадир узоқ бир жойга интилиб бораётгандай...

Шучоританинг уйига бориб етганда, кўзи очилиб, ўзига келгандай, тўхтади. Бу ерга неча марта келган бўлса, ҳар сафар эшик очиқ турарди. Лекин бугун... Гора эшикни очмоқчи бўлган эди, қараса ичидан берк. Йигит бир оз ўйланиб турди-да, эшикни тақиллатди.

Остонада хизматкор кўринди. У ғира-шира қоронғида Горани таниши биланоқ, саволни ҳам кутмасдан, ёш бека уйда йўқлар,— деди.

— Қаердалар?

— Лолитанинг тўйига қарашиб юборини учун кетган эдилар, бир неча кун ўша ерда бўлсалар керак.

Гора, мен ҳам Бинойнинг тўйига борсаммикин, деб энди ўйлаб турган эди ҳовлидан қандайдир нотаниш бобу чиқиб келди.

— Жанобларига хизмат?— деб сўради у.

Гора унинг бошидан оёғигача кўз ташлаб, кейин жавоб берди:

— Ҳеч қандай хизмат йўқ.

— Қани, ичкари кирсинлар, гаплашиб ўтирармиз, тамаки чекармиз.

Койлаш жуда зерикиб ўтирган эди. Дуч келган кишини уйга таклиф қилиб, у ёқ-бу ёқдан гаплашиб, юрагини бўшатиб олгиси келарди. Кундузлари би-

рон иш билан овора бўларди: трубкасини қўлига олиб муюлишга чиқиб ўтирарди, ўтган кетганни томаша қиларди, кечқурунлари уйда ўтиравериб юраги қон бўлиб кетарди. Хоримоҳини билан гаплашадиган гаплари тамом бўлган, ўзи гаплари ҳам жуда оз эди. Шу сабабдан Қойлаш биринчи қаватда, эшик ёнидаги кичик ҳужрачага кириб олиб, каравотда трубка чекиб ўтирарди. Ҳар замон-ҳар замонда хизматкорни чақириб вақтни кеч қилиш ниятида уни гапга соларди.

— Йўқ, ҳозир вақтим йўқ,— деб жавоб берди Гора, Қойлаш оғиз очиб яна илтимос қилгунча бўлмай, кўчанинг бошига етиб олди.

Гора зиммамга ватан тақдири учун қандайдир жонқуяр авлиёлик вазифаси юкланган деб, ўзи шунга жуда ишониб юрарди. Шу сабабдан, бошига тушган кунларнинг кўпчилигини тасодифий деб билмасди, ёки ҳар ҳолда фақат ўз хоҳишимга боғлиқ нарса эмас деб биларди. Шундан, у ҳамма вақт ҳаётида учраган арзимаган воқиалардан ҳам қандайдир алоҳида маъно қидириб юрарди.

Горанинг истаги зўр чиқиб, Шучоританикига борди, эшиги берклигини кўриб, Шучоританинг уйда йўқлигини эшитганда, буни худонинг хоҳиши, ҳатти-ҳаракатларини идора қилиб турувчининг монъелиги деб билди. Бу дунёда Шучоританинг уй эшиклари унга ҳамиша берк бўлади. Шучорита унга аталган эмас. Гора сингари одамлар ўз кўнглига қараб иш тутиши мумкин эмас, унинг ўзига аталган шодлиги-ю, гам-ғуссалари ҳам йўқ. У бутун Ҳиндистон бараҳмани, ватан йўлида қилаётган буюк хизмати учун худога шукур қилиши керак. Унинг вазифаси — ватан бахт-саодати учун жон фидо бўлишдир. Бировга кўнги қўйиш, муҳаббат унинг қисмати эмас.

«Тангрим севги сиймосини менга аниқ қилиб кўрсатди,— деди Гора ўзига-ўзи.— Севги тинч, мўмин-қобил эмас, балки май сингари юракни ёндирувчи ачиқ нарса эканини кўрсатди. Севги ақлингга безовта қилиб қўяди, ҳамма нарсани қандайдир янги бир қиёфага киритади. Лекин мен — санниасиман, умрим хизматда ўтаркан, севгига ўрин йўқ.»

Хоримоҳини кўпдан бери Шучоритани ғазабга олиб, жонидан тўйдириб юборган эди. Қиз, Анондомойи билан бир неча кун туриб ўзини қушдай сезд, илгарилари ҳеч ўзини бундай енгил ҳис қилмаган. Қиз Анондомойига шундай меҳр қўйиб қолдики, бу хотин билан илгари таниш эмаслигига, ундан узоқ турганлигига ҳеч ишонгиси келмасди. Анондомойи Шучоританинг кўнглини жуда яхши биларди, у худди қизнинг миясидаги фикр-хаёлини ўқиб тургандай, бир оғиз гапирмасдан ҳам кўнглига ором берарди. Шучорита умрида ҳеч қачон «ойи» деган сўзни бунчали дилидан чиқариб айтмаганди. Ҳатто, зарурат бўлмаганда ҳам қиз бу хотинга гапириш, «ойи» дейиш учун ҳам, бирон баҳона топарди.

Лолитанинг ҳамма тўй тайёргарликлари тамом бўлди. Шучорита чарчаб ўрнига кириб ётди. Энди Анондомойини қандай ташлаб кетаман деган фикр ҳеч миясидан кетмади. Қиз худди алаҳсирагандай: «Ойи, ойи, ойи!» деб чақирарди. Кўкраклари тўлганиб, кўз ёшлари юзларидан оқиб тушди. Бир вақт қараса, Анондомойи пашшахонани кўтариб, каравот устига ўтирди. Қизнинг юзларидан силади-да:

— Мени чақирдингми?— деб сўради.

Шучорита овозини чиқариб гапирганини фаҳмлаб, нима деб жавоб беришини билмай қолди. Юзини Анондомойининг кўкрагига босиб, йиғлаб юборди. Бу кекса аёл индамасдан Шучоритани эркалатиб елкасини силаб ўтирди. Шу кеча улар бирга ётишди.

Бинойнинг тўйидан кейин Анондомойи дарров уйига кетгани йўқ.

— Иккови ҳам ҳеч нимада йўқ!— деди у,— уй-рўзгор тутишга бир оз ўргатмасдан, қандай қилиб ҳам кетардим?

— Ойи,— деб унга сўз қотди Шучорита.— Ундай бўлса, мен ҳам сиз билан бирга қоламан.

— Ростданам!— деди Лолитага ҳам жон кириб.— Шучи-диди бир неча кун бизникида тура қолсин.

Бу гаплар Шотишнинг қулоғига етиб қолган эди. Шучоританинг ёнига югуриб келиб, бўйнидан қучоқлаб олди, шаталоқ отиб сакради.

— Диди, мен ҳам сизлар билан қоламан!— деди Шотиш суюниб.

— Сен маҳмадананинг ўқишинг бор-ку,— деб кулиб қўйди Шучорита.

— Мени Биной-бобу ўқитади.

— Ҳозир Биной-бобунинг қўли тегармиди.

— Нега қўлим тегмас экан?— нариги хонадан Бинойнинг овози келди.— Кечалари ҳам ухламай уқиб олган нарсаларимнинг ҳаммасини бир кечакундузда эслан чиқариб қўйди деб ўйлайсизми?

— Холанг рози бўлармикин?— деб сўради Анон-домойи Шучоритадан.

— Хат ёзиб юбораман.

— Йўқ керакмас. Мен ўзим ёзиб юбораман.

Шучоританинг қолганини эшитса, Хоримоҳинининг хафа бўлишини Анондомойи биларди. Агар Шучоританинг номидан илтимос қилса, Анондомойидан ёзғиради, унчали қўрқинчи ҳам бўлмайди.

Анондомойи хатда, Лолитанинг янги рўзгорига қарашиб юбориш учун, бир неча кун Бинойникида турмасам бўлмайдиганга ўхшайди, деб ёзди. Бир неча кун Шучоританинг ёнимда туришига ижозат берсангиз, ишим анча енгил кўчарди,— деб илтимос қилди.

Анондомойининг хати Хоримоҳинига қаттиқ тегиши у ёқда турсин, кўнглига қаттиқ шубҳа солиб қўйди. Хоримоҳини зўрға Горани бу ерга оёқ босмайдиган қилиб олган эдим, энди онаси ҳийла-найранг қилиб Шучоритани тузоққа илинтирмоқчи, деб ўйлади. Кампир кўнглида, онаси билан ўғлининг тили бир, деб қўйди. Хоримоҳини аввал бошдаёқ Анондомойининг гап-сўзларини ёқтирмаганини эслади.

Агар Хоримоҳини Шучоритани ҳеч ҳаялламай машҳур Райлар хонадонига эсон-омон олиб бориб топширса, тоғдай ташвишдан қутуларди. Ундан кейин Қойлаш ҳам уни қачонгача кутади? Шўринг қурғур, эртадан то кечгача трубкасини торта-торта деворларни ҳам дудлангириб юборди!

Эртаси кун эрталаб Хоримоҳини тахтиравонда

Бинойнинг уйига етиб борди. Хизматкорни ҳам ёнига солиб олган эди. Шучорита, Лолита, Анондомойи учовлари пастки уйда овқат тайёрлашаётган эди. Юқорида Шотиш инглизча сўзларнинг ёзилиши, бангелча маъносини ўрганиб ўтирган эди. Унинг овози ҳамма уйлардан эшитилиб турарди. Боланинг шундай баланд овози борлигига уйларида ҳеч ким этибор ҳам бермасди. Шотиш бу ерда, ўқишга ҳафсаласи совимаганини кўрсатиш учун тиришиб, овозини баланд қилиб ўқимаса бўлмасди-да.

Анондомойи Хоримоҳинини иззат-икром билан кутиб олди, лекин у кампир иззат-икромларни ҳам назар-писанд қилмай, даб-дурустан:

— Радхаранини олиб кетай деб келдим,— деди.

— Жуда яхши қилибсиз, олиб кетарсиз, бир оз ўтириб, дамингизни олинг.

— Йўқ, мен ҳали ҳамма тоат-ибодатларимни қилиб бўлганим йўқ, тузукроқ дуо ўқиганим ҳам йўқ. Утирмай қўя қолай.

Шучорита пинагини бузмай қовоқ тозалаб ўтираверди.

— Гапимни эшитдингми?— деди унга қараб Хоримоҳини. Қани кетамиз энди!

Лолита билан Анондомойи жим ўтиришаверди. Шучорита ишини тўхтатиб, ўрнидан турди.

— Бу ёққа киринг, хола.

Лекин Хоримоҳини тахтиравонга қараб юрган эди, Шучорита бориб қўлидан ушлади.

— Киринг, уйга киринг дейман.

Қиз холасини бошқа бир уйга олиб кириб, шартта кесиб:

— Хўп, майли, мени олиб кетгани келган экансиз, сизни одамлар олдида уятга қўймай, бирга кетаман. Сиз билан кетаман-у, лекин, шуни билиб қўйинг, шу бугун тушдан кейин яна қайтиб келаман.

— Бу яна нима қилиқ?— жаҳл билан сўради Хоримоҳини.— Биратўла шу ерга кўчиб келиб қўя қол бўлмаса?

— Бира тўла кўчиб келиш унчали ўнғай эмас. Лекин, қўлимдан келаркан, Лолитани бу ерда ёлғиз қолдиришим ҳам яхши эмас.

Бу сўзларни эшитиб холаси титраб кетди, лекин ичиди, ҳозир индамаганим маъқул, деб қўйди.

Шучорита Анондомойининг ёнига кирди, жилмайиб туриб:

— Бир уйга бориб келар эканман, ойи,— деди.

Анондомойи сўраб-нетиб ўтирмасдан, фақат:

— Хўп бўлади, қизгинам,— деб қўя қолди.

— Тушдан кейин келаман,— деди Шучорита Лолитанинг қулоғига шивирлаб.

Қиз тахтиравон ёнига бориб:

— Шотиш-чи?— деб холасига бир қараб қўйди.

— Майли Шотиш қолсин,— деб жавоб қилди Хоримоҳини. Холаси Шотиш борса халақит бериши мумкин, уйдан нарироқ юргани яхши, деб ўйлади.

Хола билан жиян тахтиравонга ўтиришди. Хоримоҳини узоқдан гап бошлади.

— Лолита ҳам эрга чиқиб олди. Яхши иш бўлди. Пореш бир қизининг ташвишидан қутулиб олди.

Ундан кейин, бўйи етган қизнинг уйда ўтиришидан хунук иш йўқ, ота-онанинг шўри, деб ёзғира бошлади.

— Нимасини ҳам айтасан болам,— деб сўзини давом эттирди аёл.— Менинг ҳам шундан бошқа ташвишим қолмади. Худонинг номини тилга олган замоним бошимга шу гап келиб тураверади. Ростим, ҳозир худога илгаригидай астойдил ибодат ҳам қилмай қолдим. Э, худо, дейман, мени ҳамма нарсадан жудо қилдинг, энди яна сенга нима ёздимки, бошимга кулфат солмоқчисан, деб ёлвораман.

Хоримоҳини учун булар фақат оила ташвиши эмас, руҳини поклаш йўлидаги тўсиқ ҳам эди. Холаси шундай катта бало-қазолардан гап очганда ҳам Шучорита дамини чиқармай ўтираверди. Холаси қизнинг кўнглида нималар бўлаётганига ақли етмаганидан, «индамаганим — рози бўлганим» деган мақолга амал қилиб, қизнинг юраги эриди, деб ўйлади, жиянининг бу ҳолатини ўзига жуда қўл келадиган маънога жўйиб қўйди.

Хоримоҳини, Шучорита сингари қизни ҳиндулар жамоасига олиб кириш қийин иш бўлса ҳам, осон йўлини топиб қўйганига шама қилиб қўйди. Энг бо-

риб турган аслзода хонадонлар таклиф қилганда ҳам, байрамларда ҳамма қатори ўтирганингни кўриб энди ҳеч ким сенга кўз олайтиролмайди.

Тахтиравон уйларига етганда Хоримоҳини мақтовларини шу жойга базур етказиб олган эди. Шучорита юқорига чиқаётиб эшик ёнидаги уйда нотаниш бир кишига кўзи тушди. Хизматкори қарс-қарс уриб, унинг баданига мой суркаётганди. Бу одам қизни кўриб уялиш у ёқда турсин, қайтага кўзларини барала бақрайтириб, уялмай-нетмай унга тикилди.

Юқорига чиққанларида Хоримоҳини Шучоритага, қайниси келганини айтди. Қиз холасининг гапларини эслаб, бу зотнинг нима вайдан келганини аниқ фаҳмлади. Хоримоҳини, меҳмонни қолдириб, бугун тушдан кейин яна кетишинг одобдан бўлмас деб, қизга сўз уқдирмоқчи бўлди.

Шучорита бошини чайқаб:

— Йўқ, хола, бормасам бўлмайди,— деб туриб олди.

— Хўп борасан, лекин бугун эмас, эртага.

— Йўқ, чўмилиб оламан-у, овқатлангани дарҳол отамникига кетаман, ундан Лолитанинг ёнига бораман.

— Ахир, атайлаб сени кўргани келган-а,— деб холаси очиғини айтиб қўя қолди.

— Кўриб нима иши бор экан?— қизнинг юзлари ловиллаб кетди.

— Анови қизнинг гапини қаранглар! Нима деб ўйлайсан. Ҳозир юз кўрмасдан бир иш қилиб бўларканми? Илгарилари шундай бўларди. Поччанг билан биз фақат тўйда «дийдор кўришганмиз».¹

Аёл шундай деди-ю, жуда пардасиз қилиб айтиб юборган имосини бир оз хаспўшлаш учун, яна бир неча оғиз гап қўшиб қўйди. Хоримоҳини машҳур Райлар хонадонига кекса хизматчилардан Онатхондху билан Тхакурдаши деган кекса энагалардан бири, яна улар билан бирга қўлларига ҳасса ушла-

¹ «Д и й д о р к ў р и ш»— ҳундуларнинг тўй маросимларидан бири, келин билан куёв биринчи марта шунда юз кўришади.

ган икки саллални дарвозабон, жами тўрт киши бўлиб тўй олдидан уларникига қиз кўргани келишгани борми, ота-оналари ўша кунни шошилиб қолиб, Райлар хонадонидан келган совчиларни яхши кутиб олиб, меҳмондорчиликни қуюқ қилиш учун югуриб-елиб хизматда бўлишгани борми — ҳаммасини таъриф қилиб сўзлаб кетди. Кейин, ҳозир замон бошқача бўлиб кетди, деб оғир хўрсиниб қўйди.

— Йўқ!— деб қатъий жавоб берди қиз.

«Йўқ» деган сўз шундай қатъий қилиб айтилдики, Хоримоҳинининг тисарилмасдан иложи бўлмади.

— Хўп, яхши, яхши. Йўқ бўлса йўқ,— деб дарров кўна қолди аёл.— Бусиз ҳам бўлаверади, лекин Койлаш ҳозирги замон одамларидан, ўзи ўқиган, сизларнинг ҳаммангизга ўхшаган, бир сўзлик ўжар йигит. Қизни ўз кўзим билан кўраман, дейди. Ўзинглар ҳам ҳозир ҳаммага юзингларни кўрсатаверасизларку. Шу ваддан мен ҳам унга: бир гап бўлар, ўз кўзинг билан кўрарсан, дегандим. Вақти соати келиб, ахир, бирон кун таништириб қўярман. Жуда уяладиган бўлсанг, ёнига чиқмасанг ҳам майли.

Хоримоҳини Койлашнинг ажойиб ўқимишли одамлигидан, бир қалам уриб қишлоқ почтмейстерининг бошига минг ғавғоларни солганидан гапириб кетди. Ўша атрофдагилардан ҳеч ким Койлаш билан бемаслаҳат бир иш қилмаслигини, бирон киши билан даъволашмаслигини ҳам, бирон ариза ёзмаслигини ҳам қистириб ўтди. Ҳамма нарсага ақли етадиган одам, ҳамма билмаган нарсангни тушунтириб ўтиради. Қайнимнинг феълини энди қўяверасан. Хотини ўлгандан кейин ота-оналари, тез уйланасан, деб қисташган эди, йўқ деб оёғини тираб туриб олди. Пирининг гапига киради, холос. Холагинанг осонликча кўндиргани йўқ, уни! Гапимга қулоқ ҳам солгиси йўқ эди. Жамоада уларнинг улуғ мартабали хонадонларини жуда иззат-ҳурмат қилишади.

Шучорита бу хонадоннинг обрўсини сира тўккиси келмади. Шучорита ўз манфаати, шуҳратини ўйламайди ҳам. Қиз, ҳатто ҳиндулар жамоасига кирмасам ҳам, ҳеч хафа бўладиган жойим йўқ, дегандай имо қилиб қўйди. Койлаш, уйланаман деб розилик

берган экан, боши осмонга етиши керак, тентак қизнинг шунга ақли етмади-я, қайтага буни ҳақорат деб билди-я! Хоримоҳини ҳанг-манг бўлиб, эсини йўқотиб қўйди: ҳозир замон ўзи шунақа тескари томонга айланиб кетган.

Шундан кейин ҳамма қарғишларини Горанинг бошига ёғдирди. Эътиқодли ҳинду бўлса ўзига, қани айтсин-чи, жамоада ким бўпти? Уни ким ҳам иззат-ҳурмат қилади, дейсиз? Бой-бадавлат бараҳман қизнинг пулига кўз олайтириб, унга уйланса, уни жамоа жазосидан ким сақлаб қоларкин? Пулларнинг ҳаммаси одамларнинг оғзига уришга сарф бўлиб кетади...

— Хола, ўзингиздан ўзингиз нималар деб гапириб ўтирибсиз? Ҳамма гапингиз ёлғон, бўлмагур гаплигини ўзингиз ҳам биласиз-ку,— деб гап қайтариб қўйди Шучорита.

Шундан кейин Хоримоҳини, бировга алданадиган вақти ўтиб кетганлигини айтди. Унинг кўзи ҳам бор, қулоғи ҳам бутун. Ҳаммасини кўриб, эшитиб, юрибди, ҳаммасига нозандек ақли ҳам етади, лекин ичида ҳайрон қолиб юрибди. Горанинг нияти бузуқлигига, онаси билан тил бириктириб Шучоритани хотин қилиб олмоқчи бўлганига Хоримоҳинининг имони комил, агар Райлар хонадони паноҳига сифиниб, жиянини эҳтиёт қилмаса, шундай бўлиши турган гап.

Шучорита ҳар қанча сабрли қиз бўлса ҳам, лекин шу гапларни эшитганидан кейин, у ҳам тутақиб кетди.

— Сиз гап қилаётган одамларни мен ҳурмат қиламан!— деб хитоб қилди қиз.— Агар мен билан улар ўртасидаги муносабатларга ақлингиз етмаса, менда нима гуноҳ? Ҳозироқ бу уйдан чиқиб кетганим бўлсин. Ҳовурингиздан тушиб, якка ўзимиз туришимиз мумкин бўлганда қайтиб келаман.

— Агар, Гоурмаҳонга кўнглинг бўлмаса, унга эрга чиққинг келмаса, Қойлашнинг нима гуноҳи бор?— деди Хоримоҳини.— Бутун умр эрсиз ўтмасан, ахир?

— Ўтса нима қилибди? Эрга тегмайман.

Хоримоҳинининг кўзлари ола-кула бўлиб кетди.
— Нима деганинг бу, то ўлгунигча-я...
— Ҳа, то ўлгунимча!

ЕТМИШ БИРИНЧИ БОБ

Кейинги кунлардаги воқиалар таъсир қилиб, Горанинг кайфи бир оз ўзгарди. У, Шучоритага шайдо бўлганим, уй-ичилари билан кўпроқ кўришганимдан, ўзим ҳам сезмасдан уларга меҳр қўйиб, ўрганиб қолганимдан бўлса керак, деб ўйлади. Гора жуда мағрурланиб кетгандай бўлди, ҳолбуки бу мамлакат урф-одатига хилоф иш эди. Ҳар бир кимса ҳаётдаги ўрнини билиши керак, бўлмаса у кўра-била туриб, ёки билмасдан ўзига зарар келтириши, ёри дўстларига яхшилик қилиш имкониятидан маҳрум бўлиши ҳам турган гап.

Гора бараҳманлар оиласидаги қизлар билан танишгани учунгина бу ҳақиқат унга ошкор бўлгани йўқ. Йигит ҳаёт гирдобига тушиб қолганини қишлоқма-қишлоқ кезиб юрган пайтларидаёқ сезган эди. Ҳар қадамида юраги ачишиб турар, раҳмдил бўлиб: бу яхши эмас, буниси адолатдан эмас, мана бунга барҳам бериш керак, деб юрарди. Ажабо, раҳмдиллик кишини ҳушёр бўлиб, яхшини яхшига, ёмонни ёмонга ажратиш қобилиятидан маҳрум қилиб қўймайдими? Бизда раҳм-шафқат туйғуси қанча кучли бўлса, асли ҳақиқатни кўриш қобилиятимиз ҳам шунча кучсиз бўлади. Раҳм-шафқат доғи жуда ёруғ нарсаларни ҳам қора қилиб, хира кўрсатади.

Гора Ҳиндистонда қадим замонлардан буён умум бахт саодатини ўйлаб, ғамхўрлик қилувчи одам ўзини бошқалардан четда тутиши керак, деган фикрга амал қилишларнинг сабаби ҳам шу-да, деб тез-тез ичида такрорлаб юрарди. Подшо фуқароларига аралашиб, улар билан яқин бўлиб юрганидагина ҳокимлик қилиши мумкин, деган гап мутлақо ўринсиз. Бундай фикр подшонинг фуқаролари олдидаги бурчини хиралаштириб қўяди, холос. Шу сабабдан фуқаролар кўра-била туриб подшоларини атайи жу-

да баланд мартабага миндириб қўйганлар. Подшо тахтидан тушиб, фуқаролар билан апоқ-чапоқ бўлиб кетдими, унинг кераги ҳам бўлмай қолади.

Бараҳман ҳам баланд мартабада ўзини ҳаммадан четда тутиб юриши лозим. Ахир, у ҳамма бахтли бўлсин деб жонкуярлик қилиб юради-ку, демак, у ҳам ҳаммага аралашиб кетмаслиги керак.

«Шу Ҳиндистон бараҳмани мен бўламан»,— деди Гора ўзига ўзи. Авом халқ билан аралашиб юрган, савдо-сотиқ ботқоғига ботиб кетган, пул деса мукка-сидан кетиб, бўйнига шудра¹ сиртмоғини солиб, ўзини ўзи ўлдирадиганларни асл бараҳманлар деб тан олмасди. Уларни ҳатто шудрадан ҳам пастга қўярди, чунки шудра бўлиб туғилганлар, пешонасига нима ёзилган бўлса, шуни кўради. Лекин бараҳманликдан маҳрум бўлган бараҳманлар — мурдалардир, турган-битгани мараз. Шуларнинг касрига Ҳиндистон ҳозир шундай қашшоқ, ҳаром ҳаёт кечирмоқда.

Гора бугунги кунини асл бараҳманларнинг ҳаёт-бахш таълимотига бағишлашни ният қилди.

«Ўзимга гард юқтирмаслигим керак,— деди у ўзига ўзи.— Ҳамма билан бир даражада турмайман, демак, дўстлик ҳам менга жуда зарур нарса эмас. Хотин зоти билан улфатчиликни кайфи сафонинг чўққиси деб биладиган оддий одамлар жинсидан эмасман, авом халқ билан оғиз-бурун ўпишиб кун кўришим мумкин эмас, чунки ер ёмғирга зор бўлиб, узоқ осмонга қандай кўзи тўрт бўлиб қараса, авом халқ менга шундай интизор бўлсин. Агар мен халқ билан апоқ-чапоқ бўлиб кетсам, уни халос қиладиган ким бор?

Шу дамгача йигит тоат-ибодатларни ҳам астойдил бажо келтирмасди. Лекин юрагига зўр ташвиш тушиб, ўз ихтиёри ўзида бўлмай қолгандан буён, қилиб юрган ишларини ўзи пуч, беҳудага чиқариб, юраги пора-пора бўлганидан, қалбида фарёд кўтарила бошлагандан бери, зеҳн билан астойдил ибодат қиладиган бўлиб қолди. Гора бутун фикри ёдини

¹ Ш у д р а — энг паст тоифа аъзоси, Косиблар, ишчилар, хизматкорлар ва шу сингарилар шу тоифага киради.

маъбудга қаратмоқчи бўлиб, қимирламай маъбуд олдида ўтирарди-ю, лекин ҳар қанча ҳаракат қилса ҳам ўзида ҳеч диний хуруж туйғусини қўзғатолмасди. Метафизик муҳокамаларга сажда қилиш мумкин эмас. Гора ибодатхонага кириб тоат-ибодатга муккасидан кетган пайтларда эмас, балки уйида, ҳис-туйғуларининг парвоз қилишига йўл қўйиб, хаёл суриб ўтирган ёки бирон киши билан баҳслашиб ўтирган чоғларида шавқи завқлари жўш уриб, дили ҳам шод бўларди.

Лекин Гора бўш келмади. У қонун-қоидаларни бузмади, тоат-ибодатини тарк қилмади, бунини ўзига вазифа қилиб олди. У, агар бирлашишга ҳис-туйғу камлик қилиб турган бўлса, урф-одат алоқалари бирликни қўллаб қўлтиқлайди, деб миясига қўйиб юрарди.

Йигит ҳар сафар қишлоққа жўнаш олдидан ибодатхонасига кириб, хаёл денгизига чўмарди, ўзига ўзи: «Асл ўрним шу ер. Бир томонда — парвардигор, иккинчи томонда — ибодат қилувчилар, улар ўртасида эса, дарё қирғоқларини бир-бирига боғлайдиган кўприк, уларни бир-бирига қўшувчи бараҳман туради», дерди.

Горага бора-бора, бараҳман художўй бўлмаса ҳам бўлаверадигандай туюлиб қолди. Художўйлик фақат оддий халққа ярашади. Сажда қилувчиларни тангри билан боғловчи кўприк — донолик кўпригидир. Лекин бу кўприк уларни бирлаштириш билан бирга, бир-биридан ажратиб ҳам туради. Агар сажда қилувчилар билан худо ўртасида соф билим жарлиги бўлмаганда, ҳаммаси остин-устин бўлиб кетарди. Шунинг учун ҳам бараҳманга диний хуруж лаззатини татиб кўриш насиб қилган эмас. Бараҳман авом халқнинг тангрига ишонишини мусаффо сақлаш учун ҳамини билиш чўққисида, дарвишликда умр ўтказарди. Бараҳманга эл-юрт ҳаётида тинчлик насиб қилмагани сингари, тангрига сажда қилганида тоат-ибодат лаззати нималигини ҳам билмайди. Эл-юрт ишларида бараҳманнинг асосий вазифаси қонунларни бажо келтириш, ўзини тийишдир, диний ишларда билим олишдир.

Гора ўз қалбидан енгилди-да, ўзини гуноҳкор топиб, сургунга ҳукм қилди. Лекин унга бас кела оладиган жангчи қаердан топилади?

ЕТМИШ ИККИНЧИ БОБ

Ганг дарёси бўйидаги боғда Горанинг покланиш маросимига тайёргарлик ишлари давом этарди. Обинашнинг хафа бўлган жойи фақат шуки, покланиш маросими Калькуттанинг ўзида ўтказилмайдиган бўлди, демак у ўйлаганча халқ йиғилмасди.

Горанинг ўзига бу маросимнинг кераги йўқлигини, бу маросим Ҳиндистон халқига кераклигини Обинаш яхши биларди. Ажойиб диний маросим бўлади-да! Шунинг учун ҳам бу маросимни халойиқ орасида ўтказса бўларди.

Лекин Гора кўнмади. У, катта покланиш машъали ёниб турсин, Ведлар ўқилсин, деб туриб олди, Калькуттада бундай маросим ўтказиш унча қулай иш эмасди. Бунинг учун ўрмон ёки Ганг дарёси бўйидан бирон хилват жой топиш маъқулроқ эди. Муқаддас машъал шуъласида, тантанали Вед ашуллалари остида, Гора бутун олам пири — қадимги Ҳиндистонга тикиларди, чўмилиб пок бўлиб, пиридан янги ҳаётга фотиҳа оларди. Йўқ, Гора хашаматли диний маросимни ўйлагани ҳам йўқ.

Шундан кейин Обинашнинг матбуотдан мадад сўрашдан бошқа иложи қолмади. Горага билдирмай, ҳамма газеталарда покланиш маросими тўғрисида хабар бостириб чиқарди. Обинашнинг бу билан ҳам кўнгли ўрнига тушмади. Редакцияларга узундан-узоқ мақолалар юборди, у мақолаларда Гора сингари олижаноб ва бенуқсон бараҳманга ҳеч қандай гард юқмайди, у ҳозир разолатга юз тутган Ҳиндистоннинг ҳамма гуноҳларини ўз бўйнига олиб, мамлақати учун тавба-тазарру қиляпти, деб таъкидлаб ўтган эди. «Мамлакатимиз ҳозир гуноҳлари касрига ғайри динлар зиндонида оқ тортиб инграб ётгани сингари,— деб ёзганди Обинаш,— Гора ҳам ўзини зиндон азобига дучор қилди. Гора ватанининг азобситамларини ўз ихтиёри билан зиммасига олди, унинг қилмишлари учун ўз ихтиёри билан тавба-тазарру

қилмоқчи. Шунинг учун, эй, бангол оғайнилар, сен ҳам, эй бахтсиз икки юз эллик миллион халқи бор бахтсиз Ҳиндистоним...» ва ҳоказо, ҳоказолар деб ёзилган эди.

Гора бу мақолаларни ўқиб, ғазабидан ўзини қўярга жой тополмай қолди. Лекин Обинашдан гина қилиб бўлармиди? Гора уни сўкди, койиди, лекин ҳеч фойдаси бўлмади, қайтага Обинаш хурсанд бўлди.

— Пиримиз улуг туйғулар осмонида парвоз қилиб юради,— деди Обинаш,— бизнинг гуноҳкор еримизда нима гап, нима сўзлигидан хабари йўқ. У винада чалган куйи билан Вишна тангрисини қойил қолдириб уни Ганг дарёсини яратишга мажбур қилган осмони фалак фуқароси Нарадага ўхшайди. Лекин Сагара фарзандларининг жасадини тирилтириш учун бизнинг фоний дунёмизга Ганг дарёсини тушурганлар, осмон фуқаролари эмас, балки ер подшоси Бхагиратха-ку.¹ Булар бир-биридан бошқа-бошқа ишлар-ку.

Обинашнинг бу ишларини кўриб, Гора тутоқиб кетганда, Обинаш ичида кулиб қўйди, пирига ихлоси яна ошди.

«Пиримизнинг,— деб ўзича гапириб юрарди Обинаш,— юз-кўзлари ҳам, ўй-хаёллари ҳам худди Шиванинг ўзгинаси. Бу дунёнинг савдолари билан ҳеч иши йўқ, лов этиб ёнади-ю, яна дарров ҳовуридан туша қолади».

Обинашнинг ҳаракатлари билан Горанинг пок-ланиш маросими атрофида жуда катта шов-шув кўтарилди. Горани кўриш, у билан суҳбатлашиш учун келиб-кешиб турганлар тобора кўпайди. Ҳар кун унга шунча хат келарди-ки, йигит уларни энди ўқимай қўйди. Унинг назарида, бутун мамлакатда кўтарилган шов-шувлар бу маросимнинг обрўсини тушириб, уни халқ сайилига айлантириб юборгандай бўлди. Аммо бу — асримизнинг нуқсон-ку.

¹ Афсоналарга қараганда, Сагара подшонинг донишманд Қапиладан қарғиш эшитиб, кул бўлиб қолган олтмиш минг ўғлини тирилтириш учун подшо Бхагиратха буюк зоҳидлик ишлари билан Ганг дарёсини осмондан ерга туширган эмиш.

Кейинги вақтларда Кришнодоёл газетага қўл ҳам урмай қўйган эди. Лекин эл-юрт ичидаги миш-миш гаплар унинг ибодатхонасига ҳам етиб келди. Ҳам-хўраклари, ота ўғил фарзандингиз Гора тантана билан покланиш маросими ўтказмоқчи бўлиб юрибди, деб роса мақтаб унга хабар етказиб туришди, йигитча отасининг муқаддас йўлидан бориб, вақти келиб у ҳам ҳазратлардай баланд даражага кўтарилур, деган умидларини изҳор қилишарди.

Горанинг уйига қачондан бери кирмагани Кришнодоёлнинг эсидан ҳам чиқиб кетган эди. Бугун шоҳи кўйлагини ечди, мундайроқ кийиниб, тўғри ўғлининг уйига кириб борди, билса ўғли уйда йўқ экан.

Хизматкори, Горанинг ибодатхонада эканини айтди.

— У ерда нима иши бор экан?

— Ибодат қиляпти.

Кришнодоёл ташвишланиб қолди, шошиб ибодатхонага қараб кетди. Гора ростдан ҳам ўтириб ибодат қилаётган эди.

— Гора!— деб остонадан чақирди Кришнодоёл.

Йигит отасининг бу томонга келганига ҳайрон бўлиб, ўрnidан турди. Кришнодоёл ётиб-турадиган уйларида бирида маъбудига махсус ибодатхона қилиб қўйган эди. Унинг уй ичиси маъбуд Вишнага сиғинишарди, ўзи бўлса маъбуда Дургага ихлосманд эди. У алла қачонлардан бери оила аъзоларининг тасат-ибодатларида қатнашмай қўйган эди.

— Чиқ, бу ёққа чиқ!— деб бақирди Кришнодоёл.

Гора ибодатхонадан чиқди.

— Бу нима қилган ишинг? Нима қилиб ўтирибсан бу ерда?

Гора жавоб бермади.

— Ахир, бараҳманимиз бор-ку, уйимиздагиларнинг ҳаммаси учун у ҳар куни ибодат қилиб туради-ку. Сен нимага аралашиб юрибсан?— деб сўради у ўғлидан.

— Бу гуноҳ эмас-ку.

— Гуноҳ эмас? Сен ўзинг ўйлаб гапиряпсанми?! Гуноҳ бўлганда қандай! Ҳеч ким дахли бўлмаган ишга аралашмасин. Бу билан бир ўзингни эмас, уйдагиларни ҳам гуноҳга қўясан.

— Агар астойдил юракдан чиқариб сизгиниш бўлса, худога сизгинишга камдан-кам одамларнинггина ҳақи бор. Сиз менга, қоҳинимиз Рамхоричали ҳаққинг йўқ демоқчимисиз?

Кришнодоял дарров жавоб топиб беролмай қолди.

— Биласанми,— деди у бир оз жим тургандан кейин,— ибодат қилиш — Рамхорининг диний вазифаси. Агар у бирон хато қилиб қўйса худо унинг гуноҳини кечади. Агар нуқсонлари ҳамманинг кўзига ташланаверса, бу вазифани умуман йўқотиш лозим бўлади, у ҳолда жамоа бир қадам ҳам олға ташлаёлмай қолади. Сенда бундай имтиёз йўқ-ку. Бас, бу ерга келиб юришининг ҳам ҳожати йўқ.

Расм-русмларни ҳеч қанда қилмай бажо келтириувчи Гора сингари бараҳманинг ибодатхонага кириши гуноҳ, деган гап Кришнодоялнинг оғзидан чиққан экан, демак ўрни бор, шуни билиб йигитча гап қайтармай қўя қолди.

— Гора, сен ҳамма пандитларни покланиш маросимига чақиряпсан деб эшитдим, шу ростми?

— Рост.

— Мен тирик эканман, бунга йўл қўймайман!— деб ғазаб билан хитоб қилди Кришнодоял.

— Ҳа, нимага?— Горанинг қалбида норозилик туғилди.

— Нимага деганинг нимаси? Мен айтдим-ку, покланиш маросими бўлмайди.

— Айтишга айтдингиз-ку, лекин сабабини айтмадингиз-да.

— Сабабини айтиб ўтиришга ҳожат ҳам йўқ. Биз сенинг мураббийинг бўламиз, иззат-икромли кишилармиз. Биздан ижозат олмасдан бундай диний маросим ўтказиш расм эмас. Бундай ишларда оталарнинг гапига қулоқ солиш лозимлигини биласанми ўзинг?

— Бунга нима монетьлик қилиши мумкин?— ҳайрон бўлиб сўради Гора.

— Монетьлик жуда катта, шу сабабдан мен бунга йўл қўйишим мумкин эмас.

— Ахир, бу менинг шахсий ишим-ку,— деб гап бошлади йигит,— мен ўзимни пок қилиб олмоқчиман.

Нимага сиз ортиқча гапириб ўзингизни хижолат қиласиз?

— Қулоқ сол, Гора, бўлар-бўлмасга мен билан айтишиб ўтиришинг яхши эмас. Бундай нарсалар устида тортишиб ўтириш ярамайди. Ҳали кўп нарсаларга ақлинг етмайди. Яна қайтариб айтаман: сен, ҳиндуизмга кириб олдим деб юрган бўлсанг катта хато қиласан. Бу сенинг қўлингдан келадиган иш эмас. Ҳар бир қатра қонинг, ҳар бир зарра жисминг бунга қарши фарёд кўтариб турибди. Жуда хоҳлаганингда ҳам бирданига ҳинду бўлиб олиш осон гапмас. Бунинг учун аввалги туғилишдан кейинги туғилишгача ҳаққоний ишлар билан банд бўлган бўлишинг даркор.

Горанинг юзи ловиллаб кетди.

— Туғулишдан туғулишгачами-йўқми, унисини билмайман, лекин уруғ-аймоғларингизнинг қон ҳуқуқига менинг ҳам ҳаддим сиғмайдими?

— Яна баҳсга ўтиб кетдинг! Менга гап қайтарига улямайсанми? Ўзингни ҳидну деб юрасан-у, лекин шу инглизлик одатингни ҳеч ташламайсан. Биров гапирганда, гапга қулоқ сол! Ҳамма гап-сўзларингни бас қил.

Гора бошини қуйи сслиб, жим қолди.

— Агар мен тавба қилмасам, Шошимукханинг тўйида ҳамма тенги ўтириб овқат ейишим мумкин бўлмайди.

— Жуда соз бўларкан-да! Нимаси ёмон бўпти?— Кришнодоаялга жон кирди.— Сенга алоҳида жой қилиб қўйишади.

— Демак, жамоа ичида ҳам ўзимни бир чеккага олиб юришим лозим бўларкан-да?

— Жуда яхши бўлади-да.

Кришнодоаял қараса, Гора унга жон кирганини кўриб, уайрон бўлиб қолди.

— Бу майда-чуйдалар билан ишинг бўлмасин. Мен ҳам, ҳатто таклиф қилишганда ҳам, ҳамма билан бирга ўтириб овқат емайман-ку. Жамоа билан менинг нима ишим бор? Агар сен ҳаққоний умр кўрмоқчи бўлсанг, яхшиси сен ҳам шу йўлга ўтиб ол. Сен

учун энг яхшиси шу бўлади, бунга кўзим етиб турибди.

Туш вақтида Кришнодоял Обинашни чақиртириб келди:

— Горани ўз ноғарангизга ўйнатган сиздирсизда?

— Бу нима деганингиз! Биз ҳаммамизни Горангиз ўз ноғарасига ўйнатмоқда. Горани ноғорага ўйнатиш осон гап экан-да.

— Менга қаранг, азизим, сизга айтсам, бу покланишдан ҳеч маъни чиқмайди. Мен бунга ҳеч рози бўлмайман. Ҳозирдан қолдирмай дарров ҳаммасини бас қилинглар!

Бу чолнинг ўжарлигини кўриб, Обинаш ҳайрон қолди. У катта-катта кишиларнинг оталари ҳам фарзандларининг улуғлигига ақллари етмаганини, тарихда бундай мисоллар кўплигини биларди. Кришнодоял ҳам Обинашнинг кўзига шундай бўлиб кўринди. У, кеча-кундузларини қаёқдаги бўлмағур авлиёлар билан ўтказмай, ўглидан таълим олса, бу чол кўп манфаат кўрарди-ку, деб ўйлади.

Обинаш эпчил, чаққон йигит эди. Ади-бади айтишиб ўтирган билан ҳеч иш чиқмаслигига, маънавий самара ҳосил қилишга имкон жуда озлигига фаҳми етиб, бекорга гап сотиб ўтирмади.

— Жуда яхши, бобу, агар сиз рози бўлмасангиз, сизнинг хоҳишингизга қарши келиб ўтирмаймиз,— деди Обинаш.— Лекин ҳамма иш тахт қилиб қўйилган, таклифномалар тарқатилган, маросимни кейинга қолдириб бўлмайди. Лекин бир йўли бор: шу куни, Горасиз, биз ўзимиз покланиш маросими ўтказамиз. Ахир, ўзимизнинг ҳам гуноҳимиз оз дейсизми?

Обинашнинг бу сўзини эшитиб, Кришнодоялнинг кўнгли жойига тушди.

Гора ҳеч маҳал Кришнодоялнинг гапларига унча қулоқ солиб ўтирмасди. Йигит бу сафар ҳам унинг гапига қулоқ солмасликка қарор қилди. У эл-юртнинг гафғоларидан юқори турадиган ишларда отонасининг ман қилишларига қулоқ солиб ўтиришни ўзига эп кўрмасди. Лекин бу галги суҳбатларидан кейин кўнглига бир доғ тушди. Кришнодоялнинг сўзларида қандайдир ҳақиқат бордай, Горанинг кўнг-

лига шубҳа оралаб қолди. Йигитнинг дилига гўё қандайдир бир даҳшат чанг солгандай, ундан ҳеч қутулолмай қолгандай бўлиб юрди. Назарида, уни ҳамма ёқдан итариб, суриб чиқармоқчи бўлиб юришгандай. Гора ўйлаб қараса, бутунлай ёлғиз ўзи қолган-у, олдида бепоён иш майдони ястаниб ётибди. Ишдан кўпи йўқ, лекин ёнида ҳеч кими йўқ эди.

ЕТМИШ УЧИНЧИ БОБ

Эртага покланш маросими бўладиган кун, лекин Гора бсққа бир кун илгари кечқурун боради, деб гапни бир ерга қўйишган эди. Йигит энди йўлга чиқмоқчи бўлиб турганда Хоримоҳини кириб келди. У аёлнинг кириб келганини унча ёқтирмай:

— Келинг, сизмисиз?— деб ҳайрон бўлиб сўради.— Кетмоқчи бўлиб турган эдим. Ойим ҳам бир неча кунга бир жойга кетган. Агар ойимда ишингиз бўлса...

— Йўқ, ўғлим, мен сенга келгандим. Қани, ўтирчи. Озроқ гапим бор.

Гора ўтирди. Хоримоҳини Шучсритадан гап очди. Горанинг билимидан ҳам, унинг шахсий инсонлик фазилатларидан ҳам қиз анча-мунча ибрат олди. Ҳозир ҳатто бировнинг қўлидан сув ичмайди, хуллас анча ақли кириб қолди.

— Жон болам, уни деб мен озмунча ташвиш тортдимми?— деб гапира кетди бу аёл.— Уни ҳақ йўлга бошлаб менга шундай ёрдамнинг тегдики, асти қўяверасан. Худо ўзи сени рожаларга ҳоким қилсин, зотли-тегли яхши хонадондан олий насабингга ярашадиган чиройли хотин берсин. Хонадонинг роҳат-фароғатдан кам бўлмасин, худойим ўзингни бойбадавлат, бола-чақали қилсин, бахт ато қилсин.

Шундан кейин Хоримоҳини, Шучоританинг бўйи етиб қолгани, энди кечикмай турмушга чиқариш кераклигини айтди. Эътиқодли ҳинду оиласида турганда аллақачон бола кўрарди. Гора ўғлим, ўз вақтида эрга чиқмаслик ҳам катта гуноҳ, ўзинг ҳам биласан. Жиянимни эрга беришнинг иложини тополмай кўпдан буён жуда ташвишда қолиб юрибман,

ахийри, қийнала-қийнала, ялина-ялина қайним Қойлашни бир амаллаб рози қилиб Қалькуттага чақиртириб келдим. Қиз бечора жуда қўрқиб юрган эди. Худога шукур, ҳамма ғам-қайғулари орқада қолиб кетди. Ҳаммаси жойида бўлади. Куёв бир пайса ҳам қалин моли олмайди, Шучоританинг ўтмишини кечиб юборади. Хоримоҳини шу ишларни жойига қўйгунча не-не айёрлик кўчаларига кириб чиқмади. Энди бирданига Шучоританинг ўжарлиги тутиб қолди, бу нима қилгани! Қизнинг юрагида нима дарди борлигини Хоримоҳини қаёқдан билсин? Биров йўлдан урдими, ёки биронтасини хуш кўриб қолдими, бир худонинг ўзи билади...

— Лекин, ўғлим, сенга очигини айтсам,— деб яна вайсаб кетди аёл,— сенга муносиб қиз эмас. Агар бирон қишлоққа келин бўлиб тушса, кимлигини ҳеч ким билмайди ҳам, бир илож қилиб ҳаммасини тўғрилаб юборса бўлади. Сен бўлсанг шаҳарда турасан, унга ўйлансанг одамларнинг кўзига нима деган бўласизлар.

— Бу гапларни сиз нимага гапиряпсиз?— деб сўради Горанинг жаҳли чиқиб.— Мени унга уйланади деган гапни қаёқдан чиқардингиз?

— Мен қаёқдан билай, ўғлим! Газеталарда ёзишибди-ку. Эшитиб уялганимдан ўла ёздим.

Гора ўйлаб қараса, Харан-бобу ёки унинг тарафдорларидан биронтаси буни газета саҳифаларида кўтариб чиққан.

Йигит қўлларини мушт қилиб:

— Бўлмаган гап!— деб қичқирди.

Горанинг гулдираган овози Хоримоҳинини чўчитиб юборди.

— Мен ҳам шундай дейман. Сен, ўғлим, бир илтимосимни бажо келтирсанг. Радхаранининг ёнига борсанг,— деб йигитдан илтимос қилди аёл.

— Бориб нима қиламан?

— Насихат қил.

Горага жон кириб, шу имкондан дарров фойдалангиси, шу ондаёқ Шучоританинг ёнига жўнагиси келди. Унинг юраги: «Бор, бугун уни охирги марта кўрасан, эртага покланасан, ундан кейин умрингнинг

янги даври бошланади. Тарки дунё қиласан. Фақат бугунгина ўз ихтиёрингда, бир неча дақиқа унинг ёнида бўла оласан, холос. Ҳеч гуноҳ ери йўқ, гуноҳ иш бўлганда ҳам, эртага барибир ҳаммаси ювилиб кетади», дегандек бўлди.

Бир мунча вақт орага жимлик чўкди.

— Нима деб насиҳат қиламан?

— Фақат айтгинки, ҳиндуизм урф-одатларига мувофиқ, Шучорита сингари бўйи етиб қолган қиз, дарров эрга чиқиши керак, Қойлаш сингари иззат-ҳурматли одамга хотин бўлиш — сенинг кунингга тушган қизлар учун улуг, шарафли иш, дегин.

Горанинг юрагига ўқ-ёй келиб санчилгандай бўлди. Йингит Шучоританинг уйи олдида учратган эркакни хотирлаб, чиён чақиб олгандай ҳис қилди. Ҳа! Шучорита ҳали шу одамнинг қўлига тушадими, деган фикрнинг ўзигаёқ сира тоқат қилиб туролмади. Унинг қалбида яшин чақнаб: «Йўқ, сира бундай бўлмайди!» деган фарёд кўтарилгандай бўлди. Шучорита ҳеч кимга қўшилмаслиги керак. Ақли расо, ҳис-туйғулари тўлиб-тошиб ётган бу қиз пинҳон, сокин қалбини бутун дунёда Горадан бошқа ҳеч кимга очиб дардлашгани йўқ, бундан кейин ҳам ҳеч қачон ҳеч ким билан дардлашмайди. Қандай ажойиб иш бўлди! Қандай соз! Кўнгил хилватгоҳларида пинҳон ётган ажойиб ҳақиқат юзага қалқиб чиқди! Бир-бирининг дардига тушуниш ҳодисалари кўп бўлади дейсизми, бундай ҳамдардлар кўп дейсизми? Тақдир иродаси билан Шучоританинг кўнгил пардасини барала очиб, у билан астойдил дардлашиш, уни бутун вужуди билан ҳис қилиш кимга муяссар бўлган бўлса, қиз ўшаники. Қандай қилиб, қиз яна бошқа бирон кишига тегаркин?

— Наҳотки, Радхарани умрини эрга чиқмай ўтказса? Шундай ҳам бўларми?!— куюниб гапирди Хори-моҳини.

Гора ўйлашиб қолди. Эртага покланмоқчи-ку! Шундан кейин, ҳамма ҳаром нарсалардан пок бўлиб, бараҳман бўлиб олади-ку. Шучорита бутун умри эрсиз ўтсинми? Бир умр унинг елкасига бу сғир тошни бойлаб қўйишга кимнинг ҳақи бор экан? Хотин

кишига бундан ҳам оғирроқ нарса бўлиши мумкинми?

Хоримоҳини бир нималар деб алжираб ўтирди, лекин гаплари Горанинг қулоғига кирмади. «Балки, отамнинг покланиш маросимини ўтказмайсан, деб қаттиқ туриб олганининг бирон важи бордир,— деб ўйлаб қолди йигит.— Эҳтимол, мен тасаввур қилиб юрган ҳаёт фақат ҳаёлимдир, балки бундай ҳаёт қуриш асло насиб бўлмас? Ўзим ўйлаб чиқарган бу юк тагида лат еб қоламан-у ҳаётда зиммамга тушадиган вазифаларим мушкуллашиб қолар. Юрагим орзу-ҳавасга қул бўлиб қолганини сезиб турибман. Устимдаги харсанг тошни қандай ағдариб ташласам бўларкин? Дилимда бараҳман эмаслигимни, зоҳид эмаслигимни отам қаёқдандир фаҳмлаган кўринади. Қаттиқ тақиқлаб қўйгани ҳам шу ваядандир. Қани ҳузурига борай-чи. Ҳозир, шу ондаёқ бориб сўрай-чи, нимага ақли етдийкин, нега менга, тавба йўлинг берк, деб айтдийкин? Агар мени ишонтирса, ўзимни бундан халос қилиб қўя қоламан! Халос бўлиб оламан!».

— Мени бир оз кутиб турунг, ҳозир қайтиб келаман,— деди у Хоримоҳинига.

Гора шошиб отасининг ёнига борди. Йигитнинг назарида, Қришнодоял уни ҳамма шубҳаларидан дарҳол халос қиладигандай. Отасининг ибодатхонаси берк экан, Гора тақиллатди. Ҳеч ким своз бермади. Ичкаридан хушбўй ҳидлар анқиб турарди. Қришнодоял санниаси билан, ҳамма эшикларни беркитиб олиб, ғоят қийин йога системасини машқ қилаётган эди. Бугун тун бўйи ҳеч кимнинг иботадхонага киришга ҳақи йўқ.

ЕТМИШ ТҲРТИНЧИ БОВ

«Йўқ, эртага эмас, покланиш маросими бугун бошланди,— деб ўзига ўзи гапириб қўйди Гора.— Бугунги аланга эртага бўладиган машъалдан ҳам зўр чиқди. Танграмнинг кўнглимда зўр ният ҳосил қилганига сабаб шуки, янги ҳаётимнинг энг бошида зўр фидойилик кўрсатишим лозим. Бўлмаса нимага бундай ажойиб ҳол юз берди? Ўзим узоқ-узоқларда юрардим,

оддий шароитда уларга дуч келишим ҳеч мумкин эмас, ди. Ер юзида бундай қарама-қарши туйғуларнинг тўқнаш келиши онда-сонда учрайдиган воқиа. Мен сингари хотиржам кишининг қалбида ҳам шундай бедаво дард пайдо бўлиши мумкин, деб ким ўйлабди, дейсиз?! Бу туйғу келиб-келиб шу бугун пайдо бўлганини айтмайсизми? Шу дамгача ватаним йўлига тиккан ҳамма нарсаларимнинг баҳридан кечиб юбордим-қўйдим. Аслини суриштирганда, воз кечадиган, баҳридан ўтолмайдиган бирон қимматли нарсам ҳам йўқ эди. Илгарилари, кишилар мамлакатни деб бирон нарсаларидан кечиши лозим бўлса, нега мунча бахиллик қилишаркин, деб ўйлаб, тагига етолмай юрардим. Лекин буюк ишга арзон-гаров фидойилик ярашмайди. Қийналиш, азоб чекиш шарт!

Горанинг киндиги кесилмаса, янги ҳаётга қадам қўёлмайди. Эртага халойиқ олдида, бу дунёда қилган гуноҳларимга тавба-тазарру қиламан, покланишим олдидан тангрим келиб юрак зулфимни қоқди. Ажабо, дилимда тавба-тазарру қилмасдан туриб, виждонимни поклаб олишим мумкинми? Бу дунёда ҳаммадан азиз билган нарсамни тангри йўлига қурбон қилишим лозим. Шу тақдирдагина мен бу дунё ҳаётидан воз кечишим мумкин, мени чулғаб олган гуноҳлардан тозаланиб олишим мумкин. Шу тақдирдагина мен бараҳман бўлиб оламан».

Гора қайтиб келган заҳоти Хоримоҳини унга хитоб қилди:

— Қани, ўғлим, юра қол мен билан! Бориб, бир неча огиз гапирсанг, ҳаммаси жой-жойига тушиб қолади.

— Бориб нима қиламан? У билан нима ишим бор?

— У сени худо деб билади, сени ўзига пир қилиб олган.

Биров Горанинг юрагига чўғ бўлиб турган игна санчиб олгандай бўлди.

— Боришимнинг ҳожати йўқ. Энди у билан юз кўришим ҳам гуноҳ.

— Тўғри айтасан, болам,— Хоримсҳини хурсанд бўлиб жавоб берди.— Бўйи етган қиз билан учрашиш яхши эмас. Лекин ўғлим, илтимосимни бажо келтирмагунингча сени тинч қўймайман. Бошқа бирон са-

фар чорласам, таклифимни рад қилсанг қилгинки, лекин бугун сўзимни ерда қолдирма.

Гора бир неча марта бошини чайқаб: Йўқ, ҳеч бормаганим бўлсин!— деб қўйди.— Бўлган иш бўлди! Тангрига фидойилик қилдим. Энди гард юқтиришга ҳам ҳақим йўқ. Бориб у билан гаплашмайман.

Хоримоҳини йигитнинг авзойига қараб, уни айтганидан қайтаришнинг ҳеч иложи йўқлигини тушунди.

— Агар, боришга ҳеч илож тополмасанг, жон болам, хат ёзиб бер.

Гора яна бош чайқаб, мумкин эмаслигини айтди. Хат ҳам ёзмайди.

— Хўп, бўлмаса, ўзимга атаб икки йўл хат ёзиб бер. Ҳамма шаштрларни биласан-ку. Сендан мадад олгани келганман.

— Қандай мадад?

— Ҳинду оиласида туғилган қизнинг биринчи бурчи ёши етганда эрга тегиш, уй-рўзгорлик бўлиш эмасми?

Йигит дарров жавоб бермади.

— Менга қаранг, бошимни қотираверманг. Мен сизга пандит эмасманки, мадад қилсам,— деб жавоб берди ахийри.

— Бўлмаса, кўнглингдаги муддаонгни очиқ айтиб қўя қол,— деди зарда билан аёл.— Аввал сиртмоқ солган ўзинг-ку, энди сиртмоқни ечиш пайти келганда, яна «бошимни қотираверма» дейсанми? Бу нима қилганинг? Радхаранининг кўзи очилиб, оқ-қорани ажратадиган бўлмасин, десанг керак-да.

Бошқа вақт бўлганда Гора ласв этиб ёниб, унга тақилган айб ҳар қанча тўғри бўлганда ҳам, бундай айбсйтишга чидаб туrolмасди. Лекин унинг покланиш маросими бугун бошланди, шу сабабдан унинг жаҳли ҳам чиқмади. Бундан ташқари, йигит, Хоримоҳининг гапи тўғрилигини кўнглида сезиб турганди. Ўзини қаттиқ тутиб, қиз билан бирга боғланган ипларни узиб ташлади, лекин ингичка бир ип узилмай қолган эди, ўзини кўрмасликка солиб, бу ипга тақилмасликка қарор қилди. У Шучоритадан ҳали узилкесил воз кечгани йўқ.

Лекин очкўзликка ҳам барҳам бериш керак. Бир қўлинг билан инъом қилиб, иккинчи қўлинг билан тортиб олишинг яхши эмас.

Гора бир варақ қоғоз олиб, катта-катта ҳарфлар билан шартта: «Эрга тегиш — хотин кишининг ҳаёт бурчини адо этиш йўлидир. Унинг асосий вази-фаси — уй-рўзғор ишлари билан бўлишдир. Истак-орзуларингни қондириш учун эмас, умум бахт-саодатини кўзлаб эрга чиқасан. Ақл-фаросатли, ҳимматли, диёнатли хотиннинг бурчи — бахтли бўлса-бўлмаса ҳам, оиласига жон фидолик қилиб, хонадониди дин тимсоли бўлишдир» деб ёзди.

— Жон болам, Қсйлаш ҳақида ҳам бирон шундай хат ёзиб берсанг жуда савобли иш қилардинг.

— Йўқ, мен уни танимайман, у ҳақда бирон нарса деб ёзолмайман.

Хоримоҳини қоғозни авайлаб тахлади, ссрийсининг учига тугиб, уйига қараб кетди.

Шучорита Анондомойи билан ҳали ҳам Лолитанинг уйида эди. Хсримоҳини уларникида бундан гап очиш ножўя иш бўлар, деб ҳайиқди, Шучоританинг ўзи ҳам Лолита билан Анондомойининг гапига кириб, унамай қолиши мумкин, деб ўйлади-да, Шучоритага сдам юборди, эртага тушда холангиз билан бирга овқат егани бораркансиз, деб тайинлаб айтиб юборди, жуда зарур ишлари бор экан дегин, тушдан кейин яна қайтиб кетар.

Эртаси куни Шучорита авзойи бузилганча, эшикдан кириб келди. Шучорита холасининг албатта, эрга чиқишдан гап очишини биларди. Шу сабабдан қиз бу гапларни бас қилиш учун очикчасига, узил-кесил жавоб беришга аҳд қилиб келганди.

Шучорита овқатини еб бўлган эди, холаси унга:

— Кеча кечқурун пирингнинг олдига боргандим, — деди.

Шучоританинг юраги шув этиб кетди: холам мендан гап очиб, уни яна ҳақорат қилган бўлса-я?

— Қўрқма, Радхарани, у билан ади-бади айтишгани борганим йўқ. Елғиз ўзим зерикиб ўтирган эдим, бирон яхши гап эшитиб келарман, деган ният билан бордим. Бора-бора сендан гап очилиб кетган эди, қа-

расам, сен тўғрингда унинг ҳам ўйлагани шу экан. Қиз деганнинг узоқ вақт эрга чиқмасдан юриши яхши эмас, шастрларда бу гуноҳ ҳисобланади, дейди. Европаликлар оиласида, эҳтимол, шундай ҳодисалар бўлиши мумкин, лекин ҳиндулар оиласида мумкин эмас, дейди. У билан Койлаш ҳақида ҳам очиқчасига гаплашиб кўрсам, бу Гора деганинг ростдан ҳам ақлли йигит экан.

Шучорита уялиб, юраги сиқилганидан ерга кириб кетаёзди.

— Сен уни пирим деб юрасан-ку,— деб сўзини давом қилдирди Хоримоҳини,— шундай бўлгандан кейин гапига ҳам қулоқ солишинг керак-да, болам.

Қиз индамай ўтирарди.

— Ўғлим, дедим мен унга,— деб ҳикоя қилди аёл — бориб, Шучоритага насиҳат қил, менинг гапимга қулоқ солмайди, деган эдим, йўқ, у билан юз кўришишимиз яхши эмас, ҳиндулар жамоасида гуноҳ бўлади, деди. Бўлмаса мен нима қиламан, деган эдим, ўз қўли билан хат ёзиб берди. Мана, ўқиб кўр.

Хоримоҳини шундай деди-ю, шошилмай сорийсининг учини ечди, тахлаб қўйилган қоғозни олиб очди, у ёқ-бу ёғига қараб, Шучоританинг олдига қўйди.

Қиз хатни ўқиб юраги урушдан тўхтагандай бўлди. Қўғирчоқ сингари ўтирган жойида қотиб қолди.

Бу хатда унинг учун янги ёки ғайри табиий бир нарса йўқ эди, унда ёзилган ҳикматли сўзларнинг маъниси ҳатто Шучоританинг назарларига ҳам мос келарди. Лекин Шучорита, бу хат менга нечун Хоримоҳини орқали юборилдийкин, деб дили азобда қолди. Нима сабабдан Гора келиб-келиб унга бугун шундай насиҳат қилиб қолди? Албатта, Шучоританинг ҳам куни туғиб қолар, у ҳам бир кун бўлмаса, бир кун турмушга чиқар. Лекин Гора нега шошиб бундай хат ёзди. Ажабо, Шучоритага нисбатан зиммасидаги бурчини батамом бажо келтириб бўлдими? Ажабо, Шучорита унинг кўзлаган мақсади йўлида тўсиқ бўлиб турганмиди, унинг ҳаёт йўлига ғов солиб қўйганмиди? Наҳотки, Горанинг унга берадиган ҳеч нарса қолмаган, у ўзи ундан ҳеч нима кутмаса? Йўқ, бундай фикрларни хаёлига келтиришга тоқати йўқ, у ҳали

ҳам умид билан истиқболига кўз тикиб туради. Қиз бутун иродасини ишга солиб, чигал юрак дардини енгашга ҳаракат қилди, лекин юрагининг бирон бурчагидан ҳам таскин тополмади.

Хоримоҳини Шучоританинг хаёл суришига анчага-ча йўл қўйиб қўйди. У ҳатто, одатини канда қилмай, бир оз мизғиб ҳам олди, лекин уйқудан туриб, Шучоританинг ёнига кириб қараса, қиз ҳали ҳам даг қотганича ўтирибди.

— Радха болам, айта қол, нега мунча ўйлаб қолдинг? Шунча ўйлайдиган нимаси бор экан? Ё Гоурмаҳон-бобу бирон ножўя гап ёзибдими?

— Йўқ, ҳамма ёзганлари тўғри,— деб вазмин жавоб берди қиз.

— Бўлмаса кейинга силташнинг нима хожати бор, чирогим?— деб Хоримоҳини кўнгли очилиб кетди.

— Мен кейинга силтамоқчи эмасман. Отамнинг ёнига бораман.

— Менга қара, Радха, отанг ҳеч маҳал ҳиндуга эрга чиқишингга рози бўлмас. Лекин сенинг пиринг, у...

— Хола, сизга нима бўлди, оғзингиздан шу гап тушмай қолди?— Шучоританинг тоқати тоқ бўлиб кетди.— Мен отамнинг ёнига эрга чиқиш тўғрисида гаплашгани бораётганим йўқ, ўзини кўриб келмоқчиман.

Шучорита Порешнинг ёнига боргандагина кўнгли тасалли топди. Қараса, отаси бир сандиқчага ул-буллариини жойлаштириб турган экан:

— Бу нимаси дада?

— Симлага бориб, тоғ-тошларни кезиб келмоқчиман, қизим,— деб жилмайиб қўйди Пореш.— Эртага эрталабки поездда жўнаб кетмоқчиман.

Отасининг бу табассуми катта-катта ғавғо-ю можароларни яшириб турганини Шучорита сезиб турарди. Уйда хотини билан қизлари, уйдан ташқарида илгариги ёри биродарлари уни бир дақиқа ҳам тинч қўйишмасди. Ақалли бир оз вақт узоқроқ жойга жўнаб кетиши зарур бўлиб қолган эди, бўлмаса ён-атрофида айланиб турган гирдобга тушиб қолиши турган гап эди, У эртага жўнаб кетмоқчи, керакли кийим-

кечакларини бугун ўзи жойламаса, бошқа иложи йўқ, чунки уйдагилардан биронтаси келиб қарашмайди, буни кўриб Шучоританинг юраги эзилиб кетди. Порешни ўтқазиб қўйди, сандиқчадаги ҳамма нарсаларни олиб, кийим-кечакларини яхшилаб тахлаб бошқатдан ўхшатиб жойлади. Отасининг яхши кўрадиган китобларини йўлда ҳар қанча уринганда ҳам зарар қилмайдиган қилиб жойлаштирди. Шучорита юкларини бойлаб туриб:

— Дада, бир ўзингиз кетяпсизми?— деб сўради.

— Радха қизим, бир ўзим бўлса ҳам ҳеч қийинчилиги йўқ,— деб жавоб берди Пореш қизининг берган саволидаги ташвишни фаҳмлаб:

— Йўқ, дадажон, мен ҳам сиз билан бораман.

Пореш қизига бир қараб қўйди.

— Сизга ҳеч зарарим тегмайди.

— Нега бундай деяпсан? Бирон вақт менга зараринг текканмиди, қизгинам?

— Сиз бўлмаганингизда жуда қийналиб кетаман, дада, кўп нарсаларга ақлим етмай қолади, ёнимда туриб тушунтириб бермасангиз, кўр одамдай туртиниб юравераман. Сиз менга, ўз ақл-идрокинг билан иш тутгин, деб таълим бериб келдингиз, лекин менда шу ақл-идрок йўқ-да, дилим ҳам мустаҳкам эмаслигини сезиб юрибман, дадажон, мени ҳам ўзингиз билан бирга олиб кетинг!

Шучорита Порешдан юзини ўгирди, бошини эгиб, яна кийим-кечак жойлаётгандай бўлиб турди. Қизнинг юзларидан кўз ёши оқиб турарди.

ЕТМИШ БЕШИНЧИ БОБ

Гора Хоримоҳинининг қўлига бир варақ қоғоз тутқазди-ю, назарида, Шучоритадан воз кечиш васиқасини топширгандай бўлди. Лекин у ҳужжатга имзо қўйилган, шу билан иш битди дегани эмас. Кўнгли бу қоғозни қатъиян рад қилди. Ҳикматли сўзларнинг тагига қаттиқ қўли билан Горанинг иродаси имзо чекди, лекин унга кўнгли имзо чеккани йўқ, кўнгли бўйсуннишдан бош тортиб, чунонам қаттиқ норозилик баён

қилдики, йигит ўша кун кечқуруноқ Шучоританинг ёнига югуриб боргиси келиб қолди. Лекин худди шу пайтда ибодатхона соати ўнга занг уриб, Гора ҳар кимникаги бундай бемаҳалда кириб бориш одобдан эмаслигини англади. Шундан кейин ҳар соатда занг урилганини эшитиб турди, хуллас, шу кун кечқурун у Балидаги¹ боққа жўнаб кетолмай қолди. Эртага эрта билан жўнаб кетаман, деб хабар берди.

Эрта билан Гора боққа жўнаб кетди, бироқ пок-ланиш маросимига тайёрланаётган кезлардаги қатъий қарори-ю, дилининг мусаффолиги қаёққа кетди?

Профессор ва пандитлардан анчаси келиб етган эди, яна ундан ҳам кўпроғи етиб келиши лозим эди. Гора меҳмонларга иззат-ҳурмат билан салом бериб сўрашди, меҳмонлар бўлса қадимий дин ҳомийси бўлган бу йигитнинг садоқатини роса мақташди.

Кўп ўтмасдан боғда говур-ғувур бошланиб кетди. Гора гоҳ унга, гоҳ бунга қараб, бир минут ҳам тиним топмади. Лекин шов-шув, говур-ғувур ичида қалбининг қайси бир бурчагига қулоқ солиб кўрса, биров тинмай шивирлар, ҳа деб бир зайлда: «Нотўғри иш қиляпсан, тутган ишинг нотўғри», дермиш. Нимаси нотўғрилигини ўйлаб кўришга йигитчанинг фурсати ҳам бўлмади, бас қил, деб юрагига фармон бериш ҳам қўлидан келмади. Ўзини шундай ҳис қилдики, дилдан макон топган ички душмани, покланиш маросимига тайёргарлик кўрилаяётган бир пайтда: «Қонунга хилоф иш!» деб унга қарши гувоҳлик бераётгандай бўлди. Бу қонунга хилофлик — расм-русумлардаги нуқсонлар, тоат-ибодатдаги хатолар, шастрларга қарши ноҳўя ишлар эмас. Йўқ, бу қонунга хилофлик ички, маънавий хилофлик. Ҳозирлик кўрилаяётган тантанадан Горанинг кўнгли қолганига сабаб шу эди.

Маросим вақти яқинлашиб қолди. Бамбук таёқлар устига чодир тортилиб, жой ҳозирланган эди. Йигит чўмилиб покланиб ҳам олган, кийимларини ҳам янгилаган эди-ки, тўсатдан халойиқ ҳаракатга келиб қолди. Гўё тўрт томондан даҳшат босиб келаётгандай бўлди. Бир оздан кейин Обинаш маъюс кириб келди.

1 Б а л и — Калькутта шаҳрининг чеккаси.

— Уйингиздан хабар беришди, Кришнодоял-бобунинг оғзидан қон келаётганмиш. Сизни дарҳол етиб келсин, деб арава билан одам юборишибди.

Гора шошиб қолди, Обинаш ҳам у билан кетмоқчи бўлган эди, лекин йигит унга:

— Йўқ, йўқ. Сен меҳмонлар ёнида қолмасанг бўлмайди. Сенсиз буларнинг иши битмайди,— деб буюрди.

Гора Кришнодоялнинг уйига қадам босиб кирди. Кекса отаси ўрнида ётарди. Анондомойи ёнида унинг оёғини силаб, уқалаб ўтирарди. Йигит бежо кўзлари билан икковига қараб олди. Кришнодоял ёнидаги стулни кўрсатиб, ўтир, дегандай ишора қилди.

Гора ўтирди.

— Аҳволи қалай энди?— деб онасидан сўради у.

— Ҳозир бир оз дуруст. Докторга одам юбордик.

Уйда Шошимукха билан хизматкор ҳам бор эди, Кришнодоял имлаб уларни уйдан чиқариб юборди.

Улар чиқиб кетгандан кейин, Кришнодоял Анондомойига бир қараб олди-да, сўнгра оҳиста овоз билан Горага:

— Вақти соатим ҳам етиб қолди. Шу дамгача яшириб келган гапимни сенга очиб айтмасам, жоним ором олмайди,— деди.

Гора қимир этгани ҳам қўрқиб, ранги оппоқ бўлиб ўтирарди. Анчагача ҳеч кимнинг оғзидан гап чиқмади.

— Гора,— деб яна сўз бошлади, ниҳоят, Кришнодоял,— бир вақтлар мен ҳеч нарсага сизинмасдим, шунинг учун ҳам катта бир хато иш қилганман, кейин бўлса уни тузатишнинг иложи бўлмай келди.

Шундай деб, у яна жим қолди. Қимир этмай ўтирган йигит ҳеч нима савол бермади.

— Мен,— деб яна сўзини давом қилдирди Кришнодоял,— бу гапни сенга айтмасам ҳам бўлади, ҳаммаси эскича давом қилаверади, деб ўйлаб юрардим. Энди қарасам айтмасликнинг иложи йўқ экан. Дафн маросимида қандай қатнашасан?

Кришнодоял шу эҳтимолни ҳам ўйлаб даҳшатга келди. Йигит бўлса, нима гап экан, деб бетоқатлик билан кутиб турарди. У Анондомойига қараб:

— Ойи, сиз айта қолинг, нима гап ўзи? Нега дафн маросимида қатнашишга ҳақим йўқ?— деб сўради ундан.

Шу гаплар бўлиб турганда Анондомойи худди данг қотиб қолган одамдай бошини қуйи солиб ўтирарди.

Горанинг саволини эшитиб, бошини кўтарди-да, йигитга дадил назар ташлади.

— Йўқ, болагинам, ҳақинг йўқ.

Гора бир қалтираб кетди.

— Мен ўғли эмасманми?

— Йўқ,— деб жавоб берди Анондомойи.

Горанинг оғзидан:

— Ойижон, сиз ҳам ўз онам эмасмисиз?— деган савол вулқон сингари отилиб чиқди.

Анодомойининг юраги шартта узилиб тушгандай бўлди.

— Гора, оппоғим, болагинам,— аёлнинг товуши кўз ёши тўкмай ҳўнрагандай эшитилди,— сен менинг фарзандимсан! Боласиз хотин фарзандисан! Қорним-да кўтариб катта қилган боламдан ҳам азизсан.

Гора Кришнодоаялга юзини ўгирди.

— Бўлмаса мени қаёқдан олгансизлар?

— Қўзғолон вақти эди,— деб жавоб берди Кришнодоаял.— Биз у вақтларда Итавада турардик. Онанг сипоҳилар қўлига тушиб қолишдан қўрқиб, кечаси бизни кига кириб келди, шу билан омон қолди. Отанг бир кун илгари жангда ҳалок бўлган эди, унинг номи...

— Керак эмас!— деб хитоб қилди Гора.— Унинг номини эшитгим йўқ!

Йигитнинг бунчалик ҳаяжонланиб кетганини кўриб Кришнодоаял шу қадар ҳайрон бўлдики, анчагача жим қолиб, сўнг яна гап бошлади:

— Ўзи ирланд эди. Ўша кечаси сен дунёга келдинг, онанг бўлса туғиш вақтида ҳалок бўлди. Шундан буён бизнинг оиламизда тарбияланиб келган эдинг.

Горага бутун умри қандайдир ажойиб тушга ўхшаб кетди. Болалик чоғидан буён ҳаётига замин бўлиб келган нарса бир зумда дув тўкилиб тушгандай

бўлди. Кимлигига, қаерда турганига ҳам ақли етмай қолди. Гўё унинг ҳеч қандай ўтмиши бўлмагану, кўз ўнгида турган аниқ келажаги кўздан ғойиб бўлгандай...

У нилуфар баргига томиб, бир лаҳзагина умр кўрадиган шабнам қатрасига ўхшарди.

Онаси ҳам йўқ, отаси ҳам йўқ, ватани ҳам. Миллати йўқ, номи йўқ, зоти йўқ, худоси йўқ. Бутун бор буди нуқул «йўқ»дан иборат. Энди нимага суянади-ю, нима қилади, нимадан бошлайди? Нимани ният қилади? Энди қандай қилиб қаерда, кун-тун, нимадан янги куч олади? Гора тили гапдан қолган одамдай, на боши, на охири, на бирон чегараси йўқ ғалати бир бўшлиқда қолгандай бўлди. Шу алпозда ўтирганини кўриб ундан нарисини ҳикоя қилишга ҳеч кимнинг тили ҳам бормади.

Худди шу пайт бир бангол хонадон доктори билан бир инглиз доктор эшикдан кириб келишди. Инглиз доктор беморнинг юзига қараб, Горага ҳам қарамай иложи бўлмади, «қизиқ, ким бўлдийкин бу одам» деб ўйлаб қўйди у. Йигитнинг пешонасида Гангда чўмилганида лойдан ясаб қўйган нишонаси ҳамон сақланиб турарди, кийимлари нуқул шоҳидан, Гора ички кўйлак-сиз эди, елкасига ташлаб олган мато тагидан зарбардаст гавдаси кўзга ташланиб турарди.

Илгарилари Гора инглиз докторни кўрса, беихтиёр нафрат ҳисси қўзғаларди, бугун бўлса доктор беморнинг у ёқ-бу ёқларини қараганда, докторга қизиқиш кўз ташлаб турди.

«Наҳотки бу ерда ҳаммадан яқин кишим шу бўлса?» деб ўзига ўзи савол берди йигит.

Доктор беморни қаради, савол-жавоблар ҳам тасомом бўлди.

— Хуллас, бирон ёмон дард топмадим, — деди у. — Қон томирининг уруши чакки эмас, танида ҳеч қандай нуқсон йўқ. Эҳтиёт бўлинса, тутқаноғи такрорланмас.

Доктор хайрлашиб чиқиб кетди. Гора бир оғиз ҳам гап айтмасдан стулдан турган эди, шу онда Анондомайи шошилиб уйга кириб келди — доктор келганда

нариги хонага чиқиб турганди, келиб Горанинг қўлидан тутди.

— Гора, жон болам, мендан хафа бўлма, куйиб адо бўламан.

— Нега шу дамгача менга ҳеч нима демаган эдингиз? Барибир, ҳеч нимангиз кам бўлмасди.

— Жон болам, гуноҳ менда,— Анондомойи бутун айбни ўз устига олди,— сендан ажралиб қолишдан қўрқдим. Борди-ю ахир бир кун шундай бўлиб, мени ташлаб кетганигда ҳам, ҳеч кимни айбситмайман, лекин бу мени ўлим жазосига ҳукм қилиш билан баравар бўлади.

Горанинг оғзидан фақат биргина сўз чиқди:

— Ойижон!

Анондомойи шу дамгача бир амаллаб кўз ёшини тийиб турганди, ойижон деган сўзни эшитгандан қейин кўз ёшини тутолмай қолди.

— Ойи, Пореш-бобунинг олдига бориб келаман.

Анондомойининг кўнгли бир оз ўрнига тушди.

— Бора қол, ўғлим.

Қришнодоял, тез кунда ўлим тўшагига бош қўйиш хавфи йўқолган бўлса ҳам, Горага сир ошкора бўлганидан жуда ташвишланиб қолди.

— Менга қара, Гора, бу гапларни бирон яримга гапириб ўтиришнинг ҳожати йўқ. Агар ўзингни эҳтиёт тутиб юрсанг, илгаригидай ҳеч ким ҳеч нимадан бе-хабар юраверади.

Гора жавоб бермай чиқиб кетди. У, Қришнодоял билан ҳеч қандай алоқаси йўқлигини англаб, кўнгли енгил тортди.

Моҳим хизматини бир кун ҳам қанда қилиши қийин гап эди. Докторга одам юборди, уни-бунни буюриб, бошлиғидан бориб рухсат олиб келди. У Горани уйдан чиқиб кетаётганда учратди.

— Қаёққа кетяпсан?— деб сўради ундан.

— Хуш хабар, доктор келиб кўрди, ваҳимали ҳеч нарса йўқ,— деди.

— Худога шукур!— деди енгил тортиб Моҳим.— Эртадан кейинги кундан айланай. Эртадан кейин Шошимукхани эрга бераман. Сен, Гора, бирор тайёргарлик кўрсанг бўларди. Эсингда бўлсин, вақтида Би-

нойга айтиб қўй, тўй куни қорасини ҳам кўрсатмасин. Обинаш эътиқодли ҳинду, шундай бўлгандан кейин, Биной сингари одамнинг тўйда бўлиши, албатта, яхши эмас. Укам, сенга яна бир нарсани айтиб қўяй. Хизмат жойимдан катта бошлиқларни таклиф қиламан, сен яна уларга тегажоқлик қилиб ўтирмагин. Жилла бўлмаса сал эгилиб таъзим берсанг, „Good evening, sir!“¹ деб қўйсанг бўлгани. Бу билан шастрингларга ҳеч иснод тегмайди. Хоҳласанг пандитларинг билан маслаҳатлашиб кўр. Уқдингми? Ахир, улар ҳукмрон миллат, уларнинг олдада бир оз бошингни паст қилсанг, иснодга қолмассан.

Гора Моҳимга ҳеч қандай жавоб бермасдан йўлига кетаверди.

ЕТМИШ ОЛГИНЧИ БОБ

Шучорита ёшлик кўзини Порешдан яшириш учун сандиқча устига эгилиб, буюмларини жойлаштириб турган эди. Шу пайтда кириб, Гоурмаҳон-бобу келганини хабар қилишди.

Қиз шошиб, юз-кўзларини артиб, ўрнидан турди. Худди шу онда Гора уйга кириб келди.

Ганг лойи ҳали ҳам пешонасидан тушмагани йигитнинг ёдидан ҳам кўтарилиб кетгани. Илгаригидай, ҳозир ҳам устида шоҳи либос. Одатда ҳеч ким бундай қийимда ташриф буюрмаслигидан, Шучорита Гора билан дастлаб учрашганини эслади. Уша куни йигит худди жанг либоси кийгандай, атайлаб шундай кийиниб келганини қиз биларди. Наҳотки бугун ҳам жангга отланган бўлса?

Йигит Порешнинг ҳузурига келиб унинг хоки пойини олди.

Пореш хижолат тортиб, Горани ўрнидан турғизди.

— Кел, ўғлим, қани марҳамат!

— Пореш-бобу, бошим очиқ бандаман.

¹ Хайрли кеч, жаноб! (инглизга.)

— Бу нима деганинг?

— Ҳинду эмасман!

— Ҳинду эмассан?

— Ҳа, ҳинду эмасман. Бугун билсам, мени қўзғолон вақтида топиб олишган экан. Отам ирланд экан. Бугун Ҳиндистоннинг шимолидан жанубигача ҳамма ибодатхоналарнинг эшиги мен учун ёпиб қўйилди. Энди бугун мамлакатда ҳиндуларнинг бирон байрамида менга жой бўлмайди.

Пореш билан Шучорита ҳайрон қолишди. Пореш нима дейишини ҳам билмай қолди.

— Энди бошим очик, Пореш-бобу. Энди менга ҳаром тегади ёки мендан хазар қилишади, деб қўрқиб ҳам юрмайман. Энди пок юриш учун ҳар бир қадамда оёғим остига қараб юришнинг ҳам ҳожати қолмади.

Шучорита йигитнинг шодон чеҳрасидан кўзини узолмай қараб қолди.

— Пореш-бобу, бутун вужудим билан Ҳиндистон фарзанди бўлишга ҳаракат қилгандим. Лекин ҳамма ерда тўсиққа дуч келдим. Тун-кун, бутун умрим тоат-ибодатимни шу тўсиқларга мослашга уриниб келдим. Мақсадим тоат-ибодатимни мустаҳкам заминга қуриб олиш бўлганидан бошқа иложим йўқ эди, чунки бирдан-бир мақсадим шу эди. Шу сабабдан, ўзимни ватанимга хизмат йўлига бағишламоқчи бўлганимда, ҳар сафар чинакам Ҳиндистонга ҳушёрлик билан назар ташладим дегунча, ваҳима босиб орқамга тисарилардим. Қаттиқ туриб, заррача ҳам тап тортмай Ҳиндистонни хаёлимда мустаҳкам қўрғонга айлантирдим, унга садоқатимни дахлсиз сақлаб қолиш учун теварак-атрофимдагилар билан озмунча жанг қилмадим: Бугун бу қўрғон бир лаҳзада туш сингари зим-зиё бўлди кетди, ўзим бўлсам, тамомила эркин бўлиб олдим, бир вақт қарасам буюк ҳақиқат олдида турибман. Бутун Ҳиндистоннинг яхши, ёмон томонлари ҳам, шодлиги-ю, ғам-ғуссалари ҳам, донишмандлиги-ю, девоналиги ҳам менга азиз нарса бўлиб қолди. Энди унга астойдил хизмат қилишга ҳақим бор. Чинакам иш майдони олдида турибман, майдон бўлганда ҳам, бу менинг хаёлим меваси бўлмай, кўп

миллионли халқ бахти-саодати йўлида чинакам иш майдонидир.

Горанинг янги ҳосил қилган ҳис-туйғулари туфайли унда пайдо бўлган ҳаяжон Порешга ҳам кўчиб ўтди. Пореш-бобу стулдан туриб кетди, ортиқ стулда ўтиролмай қолди.

— Гапларимга тушунасизми?— деб давом қилди йигит.— Ҳамиша орзу қилиб келган бўлсам ҳам, ҳеч етолмай юрган ниятимга энди етдим. Яъни мен энди ҳинд бўлиб олдим, мен учун ортиқ ҳиндуизм, мусулмон дини ёки христианлар дини ўртасида ҳеч қандай зиддият йўқ. Бугундан бошлаб Ҳиндистондаги ҳамма мазҳаблар — менинг мазҳабим, бутун халқнинг номи — менинг номим. Мен Банголнинг кўп жойларида бўлдим, қишлоқларда энг паст тоифа одамларникида турдим, мени фақат шаҳар йиғилишларидагина нотиқлик қилган одам деб ўйламанг, йўқ, Ҳиндистон халқи билан ёнма-ён туриш менга ҳеч қачон муяссар бўлмаган эди, гўё ҳамма вақт ёнимда қандайдир кўзга илғамас тўсиқ юрарди-ю, бу тўсиқдан ҳеч ҳатлаб ўтолмасдим. Кўнглимда ҳамиша бўшлик сезилиб турарди. Ҳамиша бу бўшликни кўрмаганга олиб юрардим, ҳар турли безаклар билан безаб уни яширишга ҳаракат қилардим. Ҳиндистонни жонимдан азиз билан, бутун мамлакат тўқсоли деб билган нарсаларга сал гап тегадиган бўлганда ҳам виждоним азобда қоларди. Энди бундай беҳуда пардозвозликлар барҳам еб кетади, шу ваздан, Пореш-бобу, ўзимни жуда енгил ҳис қилиб қолдим.

— Биз ҳақиқатга етишганимизда, бу ҳақиқат, ҳар қанча-тўла тўқис, бенуқсон бўлмаганда ҳам, кўнглимизга тасалли беради, бас уни сохта қўғирчоқлар билан безаб ўтиришнинг ҳожати йўқ,— деди Пореш-бобу.

— Сизга айтсам, Пореш-бобу, кеча кечқурун тангридан менга янги турмуш ато қил, болалик чоғимдан буён илашиб келган ҳамма сохта нопок нарсалардан халос қил, янги туғилгандай бўлай, деб ибодат қилган эдим, тангри ёлбориб сўраган нарсамни ато қилмади-ю, лекин тўсатдан ҳақиқатни кўзимга кўрсатди. Тангрининг бутун гуноҳларимни таг-туғи билан суғу-

риб ташлаши умримда тушимга ҳам кирмаган эди. Мен энди шунчали пок бўлиб олдимки, ҳаром юқишидан қўрқмай, чандалларнинг¹ уйларига ҳам киравераман. Пореш-бобу, бугун эрталаб худди онадан янги туғилгандай бўлдим, онам бўлса — буюк Ҳиндистондир. Она бағри нималигини илгарилари ҳеч бундай тўла ҳис қилмагандим.

— Гора, дейман, она бағрига кириш учун олган ҳуқуқингга бизларни ҳам шерик қилсанг,— деб қўйди Пореш.

— Эркин бўлиб олиб, дарҳол сизларникига югуриб келганимнинг сабабини биласизларми?

— Сабаби нима экан?

— Сиз инсон боласига эрк берувчи сеҳргарсиз. Шу сабабдан ҳам сиз ҳеч қайси жамоага тобе эмассиз. Пореш-бобу, мени ўзингизга шогирд қилиб олсангизчи? Ҳамманинг — ҳиндунинг ҳам, мусулмонларнинг ҳам, христианларнинг ҳам, бараҳмандларнинг худоси бўлган тангрининг ҳар қандай миллатга, ҳар қандай инсон боласига доим эшиги очиқ турадиган тангрининг, фақат ҳиндуларнинг эмас, балки бутун Ҳиндистоннинг ҳам худоси бўлган тангрининг дуоларини менга ҳам ўргатинг!

Пореш-бобунинг чеҳрасидан яқин кишисига илиқ, майин меҳрибонлик нури порлаб турарди. У кўзларини ерга тикиб, жим турарди.

Шунда Гора стулда қимир этмай ўтирган Шучоритага боқди.

— Бундан буён мен сизга пир эмас,— деб жилмайиб қўйди у.— Сиздан илтимос, қўлимдан ушлаб ўз пирингиз ҳузурига етаклаб борсангиз.

Гора қизнинг ёнига келиб, ўнг қўлини чўзди. Шучорита ўрнидан туриб, қўлини унинг қўли устига қўйди-да, икковлари Пореш-бобуга чуқур таъзим қилишди.

¹ Ч а н д а л л а р — мамлакатдаги тоифаларга киритилмаганлар.

э п и л о г

Гора кечқурун уйига қайтиб борса, Анондомойи айвонда сукут қилиб ўтирган экан. Йигит унинг ёнига бориб оёғидан қучоқлади-да онасининг тиззасига бош қўйди. Анондомойи унинг юзини икки кафти орасига олиб ўпди.

— Сиз менинг онамсиз! Шунча қидириб юрган онам ўз уйимда ўтирган экан. Сиз ҳаммага бир хил кўз билан қарайсиз, душманлик деган нарсани билмайсиз, тоифангиз ҳам йўқ. Сиз бахт-саодат тимсолисиз. Сиз — менинг Ҳиндистонимсиз!. Ойижон, Лочмияни чақиринг, менга сув келтирсин.

Анондомойи Горага эгилиб қаради, кўз ёшидан овози титраб, ўғлини суюб эркалатди-да:

— Бинойга одам юбораман, Гора,— деди.

С У Н Г С У З

Ярим аср илгари (1907—1909) «Пробаши» деган машҳур бангол журналида Рабиндранат Тагорнинг «Гоурмаҳон» («Гора») деган романи босилиб чиққан эди. Миллион-миллион китобхонлар бу романини жуда завқ билан ўқиб чиқдилар, дунёдаги кўп тилларга таржима қилинди.

Романининг бундай манзур бўлганига сабаб нима? Романининг барча саҳифалари жонажон ватанга оташин муҳаббат, уни озодликка чиқариш йўлида кўрсатилган қизғин жонбозлик билан тўлган. Езувчи ҳиндлар ҳаётининг ҳозирги кунларда ҳам ҳали ўз аҳамиятини йўқотмаган жуда турли-туман проблемаларини ўртага ташлайди, эски урф-одатларга кўр-кўрона сиғинишни танқид қилади. Европача услубда ёзилган бу асар форма жиҳатдан чуқур миллий асардир.

Ҳиндистоннинг ижтимоий ҳаёти, унинг миллий хусусиятлари билан таниш бўлмаган китобхон романда тасвирланган даврнинг характерли хусусиятлари билан танишиб олиши, Тагорнинг тарихий воқияларни ўзига хос тарзда баён қилиш усуллари билан олиши зарур.

Романдаги воқиялар бизни XIX аср етмишинчи, саксонинчи йилларидаги Ҳиндистонга олиб киради. Сипоҳийлар қўзғолони авжга минган. Мамлакат инглизлар ҳукмронлигининг асорати остида эзилиб, инграб ётарди. Объектив иқтисодий тараққиёт қонунлари феодализм сарқитлари билан занжирбанд бўлиб ётган Ҳиндистонда янги куртакларнинг ўсиб чиқишига имкон беради. Капитализм ўзига йўл очиб боради, янги синфлар — буржуазия билан пролетариат мустаҳкамланиб боради. Утакетган қашшоқ-

лик даражасига етказилган деҳқонларнинг стихия тарзидаги кўз-голонлари давом қилиб туради.

Шу йиллар мобайнида майда буржуазия зиёлиларидан бир каттагина қатлам пайдо бўлди. Ҳинд пролетариати ҳали етарли даражада онгли эмасди, шу туфайли, янги заминда ўсиб бораётган миллий озодлик ҳаракатининг бош намояндаси бўлиш ва-зифаси шу зиёлилар зиммасига тушган эди.

Роман шу зиёлиларнинг идеология соҳасидаги изланишларига, ватанни қутқариш йўллари тўғрисидаги баҳсларига бағишланган. XIX асрнинг етмишинчи йилларида ҳиндлар миллий ҳаракатидаги икки асосий оқимни равшан кўриш мумкин. Шунини айтиш керакки, ҳинд халқининг ижтимоий ҳаётидаги хусусият унда диний анъаналар таъсирининг жуда ҳам кучли эканлигидир.

Бир идеология оқими романда тасвирланган даврдан анча илгари пайдо бўлган эди. Бу оқим Европа маданияти билан яқинлашишга интилади, ҳиндуизмни ислоҳ қилишга, унда асрлардан буён давом қилиб келаётган хурофий анъаналардан воз кечишга, инглизлар идора усули доирасида секин-аста ислоҳотлар ўтказиб, баъзи сиёсий ҳуқуқларга эга бўлишга, тобора кўпроқ ҳиндларни давлат аппаратига тортишга ҳаракат қилди.

Романда тасвирланган диний «Бараҳма Самож» жамиятининг фаолияти ҳам шу оқимга тааллуқли. Ёзувчининг шу жамиятга кўпроқ эътибор бериши бежиз эмас, чунки Тагорлар хонадони, ёзувчининг ўзи ҳам «Бараҳма Самож»нинг актив ходимларидан эди.

«Бараҳма Самож» жамиятини XIX аср бошларида машҳур Бангол маърифатшуноси Рам Маҳон Рай 1828 йилда ташкил қилган эди. Рай вафот қилганидан кейин (1833) ёзувчининг бобоси Дварконат Тагор ва айниқса унинг отаси Дебендронат Тагор (1842 йилдан) бу жамиятнинг кўзга кўринган раҳбарлари бўлиб қолишди.

Жамиятнинг дастлабки давридаги ишлари — мазҳабпарастликка, маъбудпарастликка, хотин-қизлар ҳуқуқсизлигига, ёввойи сати урф-одатларига, тул хотинларнинг ўзини ўзи ёндиришларига қарши чиқишлар, дунёвий илм-маърифатни ташвиқот қилишлар анча прогрессив ишлардан эди. Лекин XIX асрнинг олтмишинчи, етмишинчи йилларига бориб «Бараҳма Самож» ҳали жуда машҳур жамият бўлса-да, жиддий тангликка учради. Унинг Кешоб Чондро Сен бошлиқ аъзоларидан бир қисми ҳинд заманидан ажралиб чиқиб, христианликка томон оға бошлади. «Бараҳма Самож» аъзоларининг кўпларида бу христианликка мойиллик

шундан иборат бўлдики, улар ўз ҳинд маданиятларини менсимай, Европа маданиятини мақтаб кўтларга кўтардилар. 1866 йилда жамият Дебендронат Тагор бошлиқ «Ади Бараҳма Самож» ва Кешоб Чондро Сен бошлиқ «Ҳинд Бараҳма Самож»и деган икки жамиятга бўлиниб кетди. Кешобнинг саботсизлиги ва миллий анъаналардан янада узоқлашиб кетганлиги сабабидан 1878 йилда Кешоб бошчилигидаги бу жамиятда яна ажралиш юз берди. Романда Кешоб Чондро Сеннинг «Ҳинд Бараҳма Самож» жамиятигина назарда тутилади. Ёзувчи бу жамиятнинг салбий, хунук томонларини жуда усталик билан тасвирлаган.

«Ади Бараҳма Самож» ҳиндларнинг ўтмиши жуда қимматли эканини инкор қилмади. Аксинча, Дебендронат Тагор европаликларнинг ҳамма урф-одатларига қизиқиш ҳодисаларини хуш кўрмасди ва қадимги ҳинд диний-фалсафий таълимотларини ўрганишни ҳар жиҳатдан қувватлаб турарди, лекин шу билан бирга ҳиндуизмнинг расм-русумларини инкор қиларди. Бироқ, «Ади Бараҳма Самож» аслида актив сиёсий курашдан четда турарди. Бу жамият аъзоларининг сони тобора камайди. Бора-бора, ахийри Ёш Рабиндранат Тагор ҳам бу жамиятдан чиқиб кетди. Ингирманчи йиллар бошида Банголнинг сиёсий ҳаётида «Ади Бараҳма Самож»нинг бирон роли қолмади.

Тагор романида ўз отасини тасвирлагиси келмаган бўлса керак, шу сабабдан «Ади Бараҳма Самож»нинг фаолияти романда акс эттирилмаган.

Бошқа бир идеологик оқим — неоҳиндуизм бу йиллар мобайнида энди ташкил топаётган эди. Неоҳиндулар ҳинд маданиятига зид бўлган ҳар қандай бегона маданиятга сиғинишнинг ҳар қандай турларига қизғин суратда қарши чиқдилар, ҳиндулар қалбида миллий ифтихор ҳиссини кўзғатдилар, амалдорлар зулмига қарши бош кўтариб чиқдилар. Лекин бу ҳаракат реакцион парда ичига ўралган эди. Неоҳиндулар ўтмишга қайтишни, ҳиндуизмнинг ҳамма анъаналарига, ҳатто энг хурофий анъаналарига ҳам амал қилиш — миллий ҳис уйғотиш воситасидир, деб эълон қилдилар. Улар эътиқодли ҳиндуизмни халқ билан яқинлашиш воситаси деб билдилар, ҳолбуки аслида бу билан улар оммани ўз ҳуқуқлари учун курашдан четга буриб юбордилар.

Бангол адабиётида Тагордан олдин ўтган машҳур ёзувчи Бонким Чондро Чоттопадхая (1838—1894) шу оқимнинг энг ёрқин, ватанпарвар намояндаси эди. Кейинчалик Ҳиндистон миллий озодлик ҳаракатининг энг машҳур намояндаларидан бири Б. Г.

Тилак бу оқим раҳбари бўлиб олди. В. И. Ленин Б. Г. Тилакни ҳинд демократи деб атаган эди.

1905—1908 йиллардаги ҳаракатнинг энгилишига қадар ўтган йилларда, Тагор, ижтимоий ҳаётда жуда фаол қатнашиб, миллий маданиятга паст назар билан қарашга қарши бор кучи билан курашиб келди. У 1905—1908 йилларда ҳиндлар миллий озодлик ҳаракатида актив қатнашди, бу ҳаракат ўтакетган «зўрлик» йўлига кира бошлагандан кейин, ўзини ундан четга тортиб, адабиёт ва маърифатшунослик билан шуғулланди.

Бир неча бор Тагор билан неоҳиндулар ўртасида ихтилоф чиқиб, жумладан у Б. Ч. Чоттопадхая билан аччиқлашиб қолган эди, лекин уларнинг ҳинд маданиятини ерга уришга қарши актив курашига қойил бўлиб, улардан миннатдор ҳам бўлган эди.

Ҳиндистон ижтимоий ҳаётининг жуда мураккаблиги «Гоурмаҳон» романида жонли қилиб, ёрқин тасвирлаб берилган.

Тагорнинг олтмишинчи-етмишинчи йилларни, изланишлар даврини тасвирлаши бежиз эмас. У романини 1905—1908 йиллар ҳаракати энгилганидан кейинроқ ёзган эди. Тагорнинг янги озодлик йўлларини қидирмаслиги мумкин эмасди, у бу йўлларни миллий озодлик ҳаракатининг манбаларидан қидиради. Тагорнинг баъзи бир назарларига қўшилмаслик мумкин, лекин у буюк реалистик санъаткор эди, воқелик унинг дунё қарашига зид келган тақдирда ҳам, шу воқеликни объектив суратда тасвирлаб берган ёзувчи эди. Шу сабабдан мамлакат озодлиги учун курашнинг объектив зарурлиги романда кўпинча Тагорнинг дин зарур ва шахснинг камолотга етиши зарур, деган фикрларига қараганда аниқроқ кўриниб туради. Демак, романдаги асосий ихтилоф «чин» эътиқод билан ҳақиқат ўртасидаги ихтилоф эмас, балки курашнинг объектив зарурлиги билан авторнинг «зўрма-зўраки» назарлари ўртасидаги ихтилофдир; Тагор бўлса Пореш-бобу билан Анондомойи образларини, «инсон боласи ҳаммадан азиз», ҳамма мазҳаб-у ҳамма тоифалардан ҳам юқори туради, деган таърифини ҳақиқат тимсоли деб билади. Энг муҳими инсоннинг муҳаббати, инсоннинг бахтли бўлиш ҳуқуқидир.

Романнинг ғоявий мазмуни фақат шу таъриф билангина белгиланмайди. Тагор романда ўрта аср қолоқ урф-одатларига қарши, ҳинд маданиятини ерга уришга қарши бош кўтариб чиқади, ҳинд хотин-қизларига ҳуқуқ бериш учун курашади, халқ оммасининг қашшоқлигига диққатни жалб қилади. Тагор назарларининг прогрессивлиги мана шуларда намоён бўлади.

Тагор, романи ўзининг асосий ғоясига бўйсундиради. У инсон шахсини асосий омил деб билганидан, оммани курашга қўзғата оладиган «қаҳрамон»ни қидиради, лекин «зўрлик қилмаслик» доирасидан ташқарига чиқмайди, албатта, чунки, унинг фикрича, ўзини озод қилиш омманинг қўлидан келмайдиган иш. Тагор ҳиндлар орасидан бундай кишиларни тополмайди. Шунинг учун ҳам насл-насаби ирландлик Горани романининг бош қаҳрамони қилиб олади.

Тагор Горага энг яхши қаҳрамон фазилатларини, хулқ-атвори жиҳатдан беками-кўст, астойдил эътиқод қиладиган, эътиқодларига қаттиқ ишонадиган, жуда зўр матонат эгаси бўлган шахс фазилатларини беради. Езувчи Горани чин ватапарвар қилиб, шу билан бирга неоҳиндуизм идеологиясини ҳимоя қилишда кишиларга раҳм-шафқат деган нарсани билмайдиган, неоҳиндуизм тарафдори қилиб тасвирлайди. Қаҳрамон ўзи билан, яқин ёр-биродарлари билан, реал воқелик билан ўз ўртасидаги ихтилофни ҳис қилиб, ахийри романда асосан авторнинг назарларини ифодаловчи Пореш-бобуга бориб сизинсин, деб қаҳрамонини шундай тасвирлайди.

Горанинг ҳаётдан мақсади — ватанни озод қилиш учун кураш. Болалик чоғиданоқ у иш боши, исёнкор, изловчи эди. Дастлаб у «Бараҳма Самож» ишлари билан қизиқиб қолади, лекин инглиз миссионернинг Ҳиндистонга тил тегизишларини эшитиб ва қадимий китобларни яхши билладиган пандитлар билан танишиб олганидан кейин неоҳиндуларга ёндошади. Гора «Ҳинд ватанпарварлари жамияти»га раис бўлади.

У, Ҳиндистонни озод қилиш учун кураш бошлайди, «Инглизлар бизни ўз савдо кемаларига бир умр боғлаб қўёлмайди. Биз шуни яхши ёдимизда сақлаб, ҳамма вақт шай бўлиб туришимиз лозим» деб ишонади.

Бу сатрлар шуни кўрсатадики, 1905—1908 йиллар ҳаракати енгилган йилларда ҳам Тагор бу енгилишнинг вақтинча бир нарсалигини англаган.

Гора Ҳиндистоннинг бошига мусибат тушганлиги омманинг ўқимаганлигидан, нодонлигидан, зиёлиларнинг оммадан ажралиб қолганлигидан, халқнинг кучига ишомасликдан, Ҳиндистоннинг шонли ўтмиши эсдан чиқариб юборилганидан деб билади. Вази-фа ўз халқингга ишонч туғдиришдан, ўз мамлакатингга меҳри муҳаббат туғдиришдан иборат, фақат шу нуқтаи назарда туриб, ватан ижтимоий ҳаётини танқид қилиш, кишиларни курашга олантиришдан иборат. Лекин бунинг учун, Горанинг фикрига

кўра, ҳамма ҳиндуизм урф-одатларига сўзсиз амал қилиш керак, чунки фақат шундай бўлгандагина ҳиндулар жамияти ўзини сақлаб қола билади. Гора ҳақиқий бараҳман бўлгиси келади. У мазҳабпарастлик, маъбудпарастлик, хотин-қизларни фақат уй-рўзгор ишларига боғлаб қўйиш каби реакцион урф-одатларни ёқлайди ва ҳимоя қилади. Шу билан бирга Гора, ҳиндуизм дини мен учун фақат Ҳиндистонни ривожлантириш учун кураш воситаси, холос, деб иқрор бўлади.

Горанинг Пореш-бобудан фарқи шуки, у диндорлик ижтимоий ҳаёт билан чамбарчас боғлиқ ва ислоҳот ишларини мамлакат озод ва бирлашган мамлакат бўлганда бошлаш мумкин, деб ҳисоблайди.

Гора инглизлар ҳукмронлигига қарши очиқдан-очиқ бош кўтариб чиқмайди, у амалдорларнинг ўзбошимчаликларига асосий сабаб, уларнинг адолат туйғусидан маҳрум бўлиб қолганлиги деб билади.

Гора Пореш-бобунинг оиласи билан танишганидан ва «халқ орасига кирганидан» кейин қарашлари секин-аста ўзгара бошлайди. Гора ҳақиқий Ҳиндистонни халқ орасидан қидиради, шу сабабдан у оддий кишиларга яқинроқ юришга ҳаракат қилади. Улар ўртасида ўзини бемалол ҳис қилади, ҳатто ҳиндуизм урф-одатларини эсидан чиқариб юбориб, уларнинг кунига шерик бўлгиси, уларга ҳомийлик қилгиси келади. Тагор, Горанинг ватанга муҳаббати теварак-атроф муҳитига сергаклик билан баҳо беришга имкон беради, деб кўрсатади. Гора диний урф-одатларнинг зарарли эканини, улар халқни бир-биридан ажратиб ташлашга ёрдам беришини, халқнинг разолатда ва хўрликда кун кечириб турганини аёнлайди, бараҳманларнинг рийёкорлиги, тамағирлиги, очкўзлигига кўзи етиб туради.

Гора ҳақиқий турмушга тўқнаш келиб, ўз назарларини ўзгартиришга мажбур бўлади. Гора Шучоритани беҳосдан яхши кўриб қолганидан кейин, оддий инсонлик ҳис-туйғуларини кўпроқ чидам-матонат билан енгилга ўрганади. Ниҳоят, маслакдошларининг ҳатто ғояларининг мазмунига ҳам тушунмаслигига ишонч ҳосил қилади. Маслакдошлари Горага мадҳия ўқимоқчи бўлиб уни жонидан тўйдириб юборишади.

Шундай бўлса ҳам Гора эски маслакларига қаттиқ ёпишиб олади. Лекин ўзи бараҳман фарзанди эмас, балки асранди болалигини билганидан кейин, сидқи диллиги узил-кесил зарбага учрайди. Энди у ўзини Ҳиндистон йўлига бағишлаб, чинакам хизмат қилса бўлади. Горанинг эътиқодли ҳиндуизмга садоқати,

Тагор айтмоқчи, унинг мамлакат озодлиги учун астойдил курашувчи даражасига кўтарилишига халақит бериб турганди.

Шубҳасиз, Тагор бунда Горани халқ эҳтиёжларини назар-писанд қилмаган ҳиндулардан жуда юқори қўяди, лекин Гора энди Ҳиндистоннинг бахти саодати учун қандай йўл билан кураш олиб боради, деган масалани ёзувчи ҳал қилмайди.

Гора Пореш-бобуни ўзига пир қилиб олади. Бу ўзи қандай образ?

Пореш-бобу, бошқа кўп банголлар сингари, ёшлигида ортодоксал ҳиндуизм билан алоқасини узиб, «Бараҳма Самож»га аъзо бўлиб кирган, бу жамият, унинг сўзлари билан айтганда, «уни бахтиёр қилган». У ортодоксал ҳиндуизмни дастлаб «расм-русумларининг бемаънилиги» учун, одамларни хўрлайдиган, бир-биридан ажратиб юборадиган мазҳабпарастлиги учун танқид қилади. Ҳиндуизм ҳалокатга маҳкум, чунки у ўз ичида ўралашиб қолган.

«Эскига қайтиш мумкин эмас» деб ҳисоблайди Пореш-бобу.

Пореш-бобу «Бараҳма Самож»ни ҳам (юқориди айтиб ўтилгандай, бунда «Ҳинд Бараҳма Самож»ни назарда тутилади) танқид қилади ва у билан орасини очиқ қилиб қўяди. Пореш-бобунинг кабинетиди Исоннинг, Кешоб Чондро Сеннинг ва америкалик унитарист Паркернинг сурати осиглиқ турса ҳам, у «Бараҳма Самож» аъзоларининг ҳиндча диний-фалсафий китоблардан ҳазар қилишларига қўшилмай, уларни жуда ҳафсала билан ўқиб мутолаа қилиб туради. Пореш-бобунинг ҳаётидаги энг асосий омил «абдий ҳақиқат»ни қидиришдир. У кишиларнинг худо олдидаги тенглигини, шахснинг озодлигини ҳақиқат деб билади. Унинг ғоялари — ўрта аср вишнуит-шоирларнинг ғоялари, Упанн-шад ҳинд диний-фалсафий трактатларининг ғоялари — Тагор назариясининг асосидир. Пореш-бобуда баъзи бир христианлик оқимларининг ҳам анча таъсири бор.

Пореш-бобу жамият бошига тушган мусибатларни «адолат ҳиссининг заифлашиб қолгани»дан деб билади. У ҳукумат амалдорларининг ўзбошимчалигини қоралайди ва айниқса давлат ҳомийлик қилаётган зулмни энг ёмон жиноят деб билади.

Бироқ Пореш-бобунинг ҳамма шу қарашлари жуда суяқ, мавҳум қарашлардир. У инглиз мустамлакачилари билан курашнинг ҳеч қандай йўлини кўрсатиб бермайди, пассивликни тарғиб қилади. Лекин, шундай бўлса-да, Пореш-бобунинг нимаси кишини ўзига мафтун қилади-ю, Гора ортодоксал ҳиндуизмга жуда маҳлиё бўлиб юрган чоғларида ҳам нима вайдан уни жуда ҳурмат қилади? Пореш-бобудаги инсонлик фазилатининг жуда зўр-

лиги, ўз эътиқодларини дадил ҳимоя қилишлари кишини ўзига мафтун қилади. Ақалли, жамиятда ҳам, оиласида ҳам бутунлай ёлғиз қолган бўлса ҳам, Биной билан Лолитанинг уйланишига бош қўшганини эсга олайлик. Шунга қарамай Пореш-бобу жамоат ишларидан четда туради.

Пореш-бобу билан Горани боқиб олган онаси Анондомойи образлари кўп жиҳатлардан бир-бирига ўхшайди. «Менинг онам сиз бўласиз... сизнинг мазҳабингиз йўқ, сиз бахт-саодат тимсолисиз. Сиз — менинг Ҳиндистонимсиз!» деб хитоб қилади Гора романнинг охирида.

Банораслик машҳур пандитнинг невараси Анондомойи бир вақтлар ҳиндуизм урф-одатларини ҳеч қанда қилмасди, лекин эри уни эътиқодли ҳиндуизмдан воз кечишга мажбур қилди. Лекин унинг қарашлари Горани боқиб олганидан кейингина чинакам камол топди. «Болани бағрингга боссанг, ҳеч ким ҳеч қандай тоифага мансуб бўлмай туғилишини тушунасан» — дейди бу хотин.

Анондомойининг қарашлари ҳамиша бир тахлитда. Эрининг уни эътиқодли ҳиндуизмга қайтариши ҳам, Горанинг кайфиятлари ҳам, афкор омма ҳам уни ўз эътиқодларидан қайтишга мажбур қилолмайди. У инсоннинг ўзини ҳақиқат деб билади. «Ҳамманинг гуруҳларга бўлиниб, жанжаллашиб юришлари, бир-бирини қиришлари бўлмағур, беҳуда гап, ҳиндумисан ёки бараҳманмисан, нима фарқи бор? Инсон қалби тонфани тан олмайди» — дейди у.

Лекин Анондомойининг сабр-тоқати шу даражага бориб етадики, Гора қамалганидан кейин у: «Соҳибдан хафа эмасман... Қонуналарни менсимаганларни қамаш судьянинг иши... Икковлари ҳам ўз вазифаларини бажаришди» дейди.

Анондомойи — ҳаммага ибрат бўладиган уй бекаси — ўша даврдаги тушунчаларга мувофиқ, идеал ҳинд аёли. Бутун оналик меҳри-муҳаббатини боқиб олган болаларига бағишлайди — Бинойни ҳам у ўз боласи қаторида кўради. Шунинг учун ҳам у жуда жозибали ва инсоний образдир.

Тагор ҳинд хотин-қизлари образига, хотин-қизлар ҳуқуқини ҳимоя қилиш учун курашга ҳамиша катта эътибор берарди. Романда яна икки дилбар қиз образини яратади, булардан бири Пореш-бобунинг тарбиясида бўлган Шучорита, иккинчиси ўз қизи Лолита. Улар хулқ-атвор жиҳатдан бир-биридан фарқ қилишади, лекин иккаласи ҳам фойдалик бирон иш қилиш, тор оила қафасидан четга чиқишни жуда орзу қилиб юришади.

Мулоҳазали, серандиша Шучорита Пореш-бобунинг суюкли қизи. Пореш-бобунинг образида таъриф қилинмай қолган кўп нарсаларни Шучоританинг сўзлари, юриш-туришлари очиб беради.

Шучорита неоҳиндуизм фанатизми билан ва маъбудпарастлик билан чиқишолмади, лекин у, автор ёзгандай, ватанини яхши кўради, халқига юраги ачийди, куйиниб юради. Шучорита ватан бахт-саодати йўлида бирон иш қилгиси келади, лекин кучини сарф қиладиган бирон иш тополмайди. Ҳинд аёлининг одатдаги тақдирга тан бергиси келмайди.

Шучорита Харан-бобудан бирон нарса ўрганмоқчи бўлади, лекин орадан кўп ўтмай «Бараҳма Самож» жамиятидаги казоказоларга лаганбардорлик қилиб юрвчи бу одамнинг таги очилиб қолиб, ундан кўнгли қайтади. Шучорита Гора билан учрашганида ҳаётида нуқсонлари борлигини, ватанининг ҳаётдан узилган ҳолда ҳаёт кечирганини тушунади. Горанинг таъсири остида у ҳиндуизм билан чуқурроқ танишиб олади, лекин шундай бўлса ҳам, ортодокслик ва танқид назари билан қарашини бас қилмайди. Афтидан, Шучорита келажакда Горанинг курашида унга содиқ йўлдош бўлса керак.

Шучоританинг энг қадрдон, энг яқин кишиси Пореш-бобу эди. У Пореш-бобуни шундай ҳурмат қиладики, ҳатто Горани қамоққа олганларида ҳам, у отасини ранжитмаслик учун судьяниқидан жўнаб кетмайди. Шучорита жуда матонатли қиз бўлишига қарамасдан, унга хос бу итоатгўйлиги тутинган синглиси Лолитадан уни ажратиб туради.

Пореш-бобу Лолитани ҳамма қизидан яхши кўрарди. Унга китобхоннинг ҳам меҳр қўймаслиги мумкин эмас. Лолитанинг чиройи, қалб чиройи эди. «У назокатли дилдор қиз эмас, лекин феъли-атвори жиҳатдан мустақил, чўрт кесар қиз эди». Лолита, адолатсизликка чидаш — уни тан олиш демакдир, деб ҳисоблайди. Лолита романининг бошидан то охиригача ўз ҳуқуқлари учун курашади, ҳеч нарсадан тап тортмай, ўз фикрини шартта айтиб юбораверади.

Харан-бобунинг пасткаш бир махлуқлигини Лолита дарров пайқаб олди. «Мен Харан-бобу ва унга ўхшаганларнинг «Бараҳма Самож»идан эркин бўлиб олмоқчиман!» деб хитоб қилади қиз.

Шучорита сингари, Лолита ҳам ҳинд хотин-қизларининг одатдаги қисматига рози эмас. У зўр бериб ҳаётдан ўз ўрнини қидиради, гап-сўз, арзимаган ишлар уни қаноатлантирмайди.

«Дўстингиз Гора-бобу, судьянинг таклифини рад қилиш — жуда катта қаҳрамонлик, деб ўйласа керак. Инглизлар билан курашиш деб шунини айтадилар, деб ҳисобласа керак» дейди Лолита.

Лолита қизлар мактаби очади, шу мактаб учун жонкуярлик қилиб юради — жамиятга бундан бошқача хизмат қилиш йўлини билмайди.

Лолита қаттиқ туриб, астойдил ўз мустақиллигини ҳимоя қилади, бошқаларда ҳам шундай ғайрат қўзғатишга ҳаракат қилади. Бинойга кўнгил қўйиши уни илгаригидай мустақил фикр эгаси қилиш истагидан келиб чиққан эди, Лолита Бинойнинг ҳаётида чинакам революция қилади.

Лолита образи Гора образи билан ҳамоҳангдир. Тагор Лолита образи билан ҳинд жамиятидаги янги аёл образини, келажакда тўрт девор ичида ўтиришдан бош тортиб, кенг ижтимоий фаолият майдонига олиб чиқадиган, ҳинд калқининг озодлик курашида актив иштирок қиладиган хотин-қиз образини тасвирлаб берган. Лолита образи Тагорнинг Ҳиндистон хотин-қизларининг аҳволи тўғрисидаги қарашларида бўлган эволюциянинг муҳим босқичидир.

Лолита билан Биной романдаги энг реал кайфиятли қаҳрамонлардир, уларнинг феъл-атвори бир-бирдан фарқ қилишига қарамай, уларни аслида бир-бирига яқинлаштирган нарса ҳам шу.

Юмшоқ кўнгил, дилкаш Биной жуда оғир кунларни бошидан кечиради. Унда икки туйғу — Гора билан илгаритдан давом қилиб келаётган, лекин уни ўз мустақиллигидан маҳрум қилиб қўйган дўстлиги билан Лолитага муҳаббати унинг ҳаётида жиддий ихтилофга сабаб бўлади, бу ихтилофдан у жуда чиниқиб чиқади.

Биной коллежни битирган, лекин шу дамгача бирон жиддий иш бошлагани йўқ. Биной — кўп тенгқурлари сингари, инглизларга қарши кураш мумкинлигига ишонмайди, адвокатлик қилишга ҳам хуши йўқ.

У ўзи ҳиндулар жамоасидан, лекин бу жамоа унга ёт, у Горани яхши кўрганидангина ҳиндуларга ёрдамлашиб юради. Урф-одатлар билан унчали иши йўқ, ҳиндуизм унинг назарида нуқул ундай қилма-ю, бундай қилмалардан иборат. Биной таассубларнинг беҳуда нарсалиги ҳақида Гора билан баҳслашди; хотин-қизлар ҳуқуқини ҳимоя қилади, мамлакатни оддий

халқдан ажратиб бўлмаслиги сингари, уни жамиятнинг ярмини ташкил қилувчилардан ҳам ажратиб бўлмайди, дейди.

Бинойнинг бирон аниқ равшан эътиқодлари йўқ. Пореш-бобу сингари, у ҳам динни жамият ҳаётидан ажратиб қўяди, унинг фикрича, диннинг ҳаётда бирон муҳим ўрни йўқ. Биной одам боласини ҳамма муҳокама-мулоҳазалардан қиммат деб билади. Бинойнинг ишончига кўра, инсон боласининг қалбини уйғотишда муҳаббат энг асосий восита, кишиларнинг бир-бирлари билан муносабатларида тўла эркинлик бўлиши лозим.

Биной, билим бир тўда кишиларнинг имтиёзли иши бўлмаслиги лозим, билим халққа хизмат қилган тақдирдагина бамаъни билим бўлади, деб ҳисоблайди.

Бинойнинг қисман Тагор қарашларига яқинлашиб келадиган назарлари худди Горанинг ортодоксал фанатизмига қарама-қарши қилиб қўйилгандай. Автор Горани Пореш-бобу оиласи билан яқинлаштиради. Шу билан бирга Тагор объектив суратда бир қисм бангол зиёлиларнинг анойилигини ва мамлакат бахт саодати учун актив иш қилиш уларнинг қўлидан келмаслигини кўрсатади.

Пореш-бобу шундай бир ҳақиқат тимсолики, авторнинг фикрича, Гора ватан озодлиги учун кураш пировардида шу ҳақиқатни англаб олиши керак. Унинг дўсти Биной Шучорита билан бирликда уни шу йўлга ундаб туришади. Анондомайи Гора учун она-Ҳиндистон тимсоли бўлиб қолади.

Авторнинг асосий сюжет мазмуни, фикримизча, шундай. Романнинг ижобий қаҳрамонлари, авторнинг, ватанга чинакам хизмат қилиш, мазҳабпарастлик курашидан юқори туради, деган фикрINI тасдиқлаб, пировардида яна бир-бирлари билан топнашдилар.

Тагор, ҳар иккала жамоанинг ҳақиқий ҳаётини кўрсатиб, у ҳам шу фикрINI тарғиб қилади, у ҳиндулар жамоасини ҳам, бараҳманлар жамоасини ҳам қаттиқ танқид қилади, ҳар иккала лагерда ҳам пасткаш, бўлмағур одамлар бор, дегандай бўлади.

Тагор ортодоксал ҳиндулар жамоаси намояндalarини очиқдан-очиқ киноя билан тасвирлайди. Горани боқиб олган отаси Кришнодоял — ҳиндларнинг 1857—1859 йиллардаги миллий ҳаракати вақтида инглизларга ёрдамлашган, кейин мол-мулкни бўлиб, катта ўғлини инглизлар хизматига жойлаштириб қўйган. У вақтларда у гўшт ҳам ерди, вино ҳам ичарди, ҳолбуки

ҳиндуизм қонунларида бу нарсалар қатъиян ман қилинган. Кришнодоял пенсияга чиқиб, энди «руҳини поклаш» пайдан бўлиб қолган, шу билан бирга уни ҳиндуизмнинг моҳияти эмас, фақат расм-русумлари қизиқтиради, холос. Кришнодоял қўрқоқлик қилиб, Горанинг насл-насабини айтмай юради, ўлими олдидан, Гора яна «руҳимни пок сақлашга халақит бермасин» деб сирни очади.

Унинг катта ўғли Моҳим инглизлар қўлида хизмат қилади. Инглизларни кўрарга кўзи йўқ, лекин бошлиқларига лаганбардорлик қилиб юради, бирон кураш олиб бориш мумкинлигига ишонмайди. У ҳам, отаси сингари, умрининг охирида тавба қилиб, жонини сақлаб қолиш пайдан. Зотан, ҳиндуизмнинг ўзи билан Моҳимнинг унчали иши ҳам йўқ, жамоадаги ўрндан маҳрум бўлиб қолмаслик учунгина расм-русумларни бажо келтириб юради.

Тагор ҳиндулар жамоасининг бошқа намояндаларини юзакигина тасвирлаб бўлса ҳам, ўша замонлардаги майда буржуа зиёлиларининг халқ кучларига ишонмаслигини, омманинг ҳолаҳволи билан ишлари бўлмаганлигини жуда яққол кўрсатиб берган.

Адвокат Шаткори, халқни жуда эзиб юборишди, лекин унга ёрдам қилиб бўлармиди, бола-чақам бор, бирон жабр жафо кўрган кишининг ёнини олсам, оңлам оч қолади, дейди.

Гора полициянинг ва фабрика эгаларининг ўзбошимчаликларини кўриб, улар билан тўқнашиб қолганда студент Ромапоти амалдорларнинг ёнини олади. «Амалдорларнинг вазифаси боплаб деҳқонларнинг адабини бериб қўйиш, бу бахтсизларга зўрлик қилишса нима бўпти»,— деб ўйлайди. Езувчи айрим жамоа аъзоларининг тамагирлигини кўрсатади. Горанинг содиқ маслакдоши Обинаш Моҳимнинг қизига жон деб уйланади, лекин Обинашнинг отаси Моҳимга, қизинг тенги тилла берасан, дейди. Шучоритага эрликка мўлжаллаб қўйилган Койлашни ҳаммадан аввал қизнинг уй деворлари қандай ғиштдан қад кўтаргани қизиқтиради. Хори-моҳимининг кўрган кунлари, тортган азоблари ҳиндулар жамоасида хотин-қизларнинг аҳволини аниқ кўрсатиб туради — ўша замонларда Ҳиндистонда кўп хотинларнинг қисмати шу эди.

Тагор миллий маданиятнинг қадрига етмаган бараҳманлар жамоаси намояндаларини ҳам, ўз халқидан ҳазар қиладиган, мустамлакачи амалдорлар олдида бош эгиб, лаганбардорлик қилган,

европаликларнинг бўлган-бўлмаган нарсаларига кўр-кўрона тақлид қилган намояндаларни ҳам ғазаб билан фош қилиб ташлайди.

Кечки мактаб муаллими ва бараҳманлар газетасининг муҳарири Харан-бобу ўзига жуда бино қўйган одам, ўз ватандошларидан ҳазар қилиб юради. У ҳиндлар маданиятини инкор қилади. Унинг энг керакли қўлланмаси — инжил. У инглизлар ҳукмронлигини худоларнинг амри деб билади, ҳамма бало-қазоларга банголларни гуноҳкор қилади. «Сиз мамлакат аҳволини фақат инглизлар андазаси билан ўлчайсиз, ўзингизнинг ҳеч нимангиз йўқ» — дейди унга ғазаб билан Гора. Харан-бобу ўзининг арзимаган манфаатини деб ҳеч нимадан тап тортмайди, хуфия хат ҳам ёзаверади, ифвогарлик қилиб мақолалар ҳам ёзади. У Горани қамоққа олган инглиз судьянинг ишини ҳар жиҳатдан мақуллайди. Харан-бобу ғайратли, айтганида қаттиқ турадиган одам, лекин унинг ўжарлиги — нияти ёмон кишининг кўр-кўрона ўжарлиги. Пореш-бобунинг хотини — эътиқоди зўр бараҳманлардан. Лекин уни қизиқтирган нарсалар нима? Модага қизиқади, инглизларнинг кўзига яхши кўрингиси келади, қизларига бадавлатроқ куёв қидириб юради. Қизларининг инглиз тилини билишини соҳибларга кўрсатиб мақтанади, кишининг ҳаётида энг муҳим нарса — лавозиму амал деб билади.

Улар аслида ўз халқларига бегона бўлиб қолган одамлар. Бобунинг пароходда шўрлик хотин-қизларни сувга итариб юборишларини томоша қилиб хохлаб туришлари, инглиз ҳамроҳи бемазагарчилик қилиб ўзи хижолат тортганда, унга хўшомадгўйлик қилгани, ватандошларим билан ишим йўқ, деб керилиб гапиришлари айниқса кишида унга нафрат қўзғатади.

Тагор бангол жамиятининг шундай намояндаларини таърифлайди, Горанинг тили билан масхара қилиб: «Уларнинг тоат-ибодатларини ҳатто Кубера тангрининг ўзи назар эътиборга олганда ҳам, улар губернаторнинг либосидаги зарҳал тугмадан бошқа бирон нарса сўрашга ботинишолмаса керак, уларда на дин ва на умид бор» деб ёзган эди.

Романда инглиз мустамлакачилари билан курашга очиқ даъват йўқ. Лекин мустамлака маъмурият вакиллари, ва уларнинг ишларини таърифлаб, шу билан автор ўз фикрини баён қилади.

Тагор, қаҳрамонларидан бирининг тили билан очиқдан-очиқ: «Мамлакатда ҳиндларнинг кун кўриши мумкин бўлмай қолди» дейди.

Романнинг кўп саҳифалари шундай танқидга бағишланганлиги, ҳинд қишлоқларининг тасвири туфайли «Гоурмаҳон» Ҳиндистондаги дастлабки танқидий реализм асарлари жумласига ки- ради.

Тагор атайин икки бобни қишлоқ тасвирига бағишлаган, лекин шу икки бобдан ҳам биз миллион-миллион ҳинд деҳқонларининг чуқур қашшоқлик, нодонлик, ҳуқуқсизлик гирдобига тушиб ётганини жуда аниқ ва равшан кўриб турамыз. Гора «халқ ичига кирганида», «бу улкан Ҳиндистон қишлоқларининг бир-бирдан айириб ташлангани, узоқни кўра билмаслиги, ўз кучларига ишонмаслиги, қадри қимматини билмаслигини кўрди... Бу қишлоқларнинг, озодлик йўлида зўр тўсиқ бўлиб тургани, арзимаган нарсалар унинг кўзига улкан бўлиб кўринишини, тирикчилигини андаккина яхшилаш ҳам унинг учун жуда машаққат ишдай кўринишини фаҳмлаб олди. Бу Ҳиндистоннинг ақл-фаросати ҳали ҳам уйқуда эди...»

Фабрика эгалари деҳқонларнинг ҳосилини тортиб олади, шунда ҳам улар ғинг демай қолиша беради. Полиция зўравонлик қилади, деҳқонлар бўлса, яна бешбадтар кунга қолмайлик, деб, Горадан ёрдам олишдан қўрқишади. Шуниси ҳам борки, Тагор деҳқонларнинг зolimларга қарши стихия тариқасида бош кўтариб чиққанларини тилга олиб ўтган.

Гора турмушни кўриб, халқ орасида жамоанинг илдиэлари чуқурроқлигига кўзи етади, лекин бу билан халқнинг кучи кўпайиб қолмайди. Гора шунча қишлоқни кезиб, уларда «бахт ато қиладиган» динни учратмади. Аксинча, жамоанинг кишиларга ҳеч қандай ёрдами тегмайди, қайтага бахти қароларнинг терисини шилишга хизмат қилади.

Тагор ҳиндлар турмушини танқид қиларкан, «халқ шу тахлитда кун кўриши лозим» деб ҳисоблайдиган, қишлоқдаги жамоани мақтаб кўкларга кўтариб юрган буржуа миллатчилардан жуда баланд кўтарилди. Романнинг шу саҳифалари мустамлакачи зolimларга нафрат, лаганбардорлик қилувчи бангол амалдорларга, юзларига авлиёлик ниқобини тутиб олган бараҳманларнинг тамағирлиги, сотқинлигига қарши ғазаб ўтини кучайтиради. Шу билан бирга бу саҳифалар авторнинг ўз қарашларига зид ўла- роқ, актив курашга даъват қилади.

Романнинг аҳамияти унинг ижтимоий, танқидий романлигидангина иборат эмас. Тагор «Ҳалокат» романидаёқ бангол адабиётида янги психологик роман жанри йўлига қадам қўйган эди.

«Гоурмаҳон»да бу жанр янада камол топган. Тагор Шучорита билан Гора, Лолита билан Бинойда ҳис-туйғу уйғониб келаётганини, бу туйғунинг зиддият ва қийинчиликлар ичида камол топаётганини жуда усталик билан тасвирлайди. Қаҳрамонлар дилининг равшанлиги, кечинмаларининг лириклиги, қаҳрамонларнинг руҳий ҳолатини тасвирлаш автор қаламининг хусусиятидир. Тагор прозада ҳам лирик-шоир бўлиб қолади. Романнинг тили содда, равшан ва бир меъёردа боради.

Совет китобхонлари ҳинд классик адабиётининг бу машҳур асарини — буюк ҳинд халқининг бутун адабиёт тараққийсига гоят кучли таъсир кўрсатган бу асарини зўр мароқ билан ўқийдилар.

А. Гиатюк-Данильчук

МУНДАРИЖА

ГОУРМАҲОН

Роман

Биринчи боб	7
Иккинчи боб	13
Учинчи боб	20
Тўртинчи боб	25
Бешинчи боб	34
Олтинчи боб	40
Еттинчи боб	45
Саккизинчи боб	49
Тўққизинчи боб	54
Ўнинчи боб	58
Ўн биринчи боб	71
Ўн иккинчи боб	77
Ўн учинчи боб	84
Ўн тўртинчи боб	94
Ўн бешинчи боб	97
Ўн олтинчи боб	108
Ўн еттинчи боб	118
Ўн саккизинчи боб	130
Ўн тўққизинчи боб	143
Йигирманчи боб	149
Йигирма биринчи боб	166
Йигирма иккинчи боб	173
Йигирма учинчи боб	183
Йигирма тўртинчи боб	188
Йигирма бешинчи боб	198
Йигирма олтинчи боб	202

Йигирма еттинчи боб	211
Йигирма саккизинчи боб	215
Йигирма тўққизинчи боб	222
Ўттизинчи боб	229
Ўттиз биринчи боб	236
Ўттиз иккинчи боб	241
Ўттиз учинчи боб	247
Ўттиз тўртинчи боб	250
Ўттиз бешинчи боб	254
Ўттиз олтинчи боб	258
Ўттиз еттинчи боб	271
Ўттиз саккизинчи боб	281
Ўттиз тўққизинчи боб	286
Қирқинчи боб	300
Қирқ биринчи боб	302
Қирқ иккинчи боб	313
Қирқ учинчи боб	317
Қирқ тўртинчи боб	324
Қирқ бешинчи боб	334
Қирқ олтинчи боб	344
Қирқ еттинчи боб	349
Қирқ саккизинчи боб	353
Қирқ тўққизинчи боб	355
Эллагинчи боб	359
Эллик биринчи боб	362
Эллик иккинчи боб	366
Эллик учинчи боб	369
Эллик тўртинчи боб	384
Эллик бешинчи боб	387
Эллик олтинчи боб	405
Эллик еттинчи боб	409
Эллик саккизинчи боб	422
Эллик тўққизинчи боб	428
Олтмишинчи боб	433
Олтмиш биринчи боб	442
Олтмиш иккинчи боб	453
Олтмиш учинчи боб	466
Олтмиш тўртинчи боб	473
Олтмиш бешинчи боб	478
Олтмиш олтинчи боб	491
Олтмиш еттинчи боб	501

Олтмиш саккизинчи боб	506
Олтмиш тўққизинчи боб	508
Етмишинчи боб	515
Етмиш биринчи боб	522
Етмиш иккинчи боб	525
Етмиш учинчи боб	531
Етмиш тўртинчи боб	534
Етмиш бешинчи боб	540
Етмиш олтинчи боб	546
Эпилог	550
Сўнг сўз. А. Гнатюк — Данильчук	551

На узбекском языке

Р. ТАГОР

„ГОРА“

Том II

Гослитиздат УзССР — 1960 — Ташкент

Редактор *Муҳсин Алиев*

Рассом *Р. Левицкий*

Расмлар редактори *Г. Остапенко*

Тех. редактор *М. Парпихужаев*

Корректор *М. Мансурова*

* * *

Босмахонага берилди 20/VIII 1960 й. Босишга рухсат этилди 15/XI-1960 й.
 Формати 84×108¹/₃₂. Босма л. 17,75 шартли б л. 29,03 Нашр. л. 29,81
 Индекс ш/а. Тиражи 60000. (1-завод — 30000) УзССР Давлат бадий адабиёт
 нашриёти, Тошкент, Навоий кўчаси, 30. Шартнома № 149—57

* * *

ЎзССР Маданият министрлиги Ўзглавиздатнинг 1-босмахонаси Тошкент,
 Ҳамза кўчаси 21. Заказ № 440 Баҳоси 9 с. 45 т.

1961 йил 1 январдан баҳоси 95 т.